

1/48
Sāyanācārya's

R. K. Samhitā bhāṣyam
(Third Astaka)

83
✓

ऋक्संहिताभाष्यम्
(तृतीयलोकम्)

This ^{MS.} was written in the year
1601 Saka = 1685 A.D.

श्री ५ संग्रहाभाष्यविद्यारण्यकृत ~~अष्टावक्र~~

+

॥ श्रीमहागणाधिपतये नमः ॥ ॥ हरिः ॐ ॥ वागीशतयाः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ॥ यत्र त्वाकृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥ ॥ ॥
यस्य निश्चयः सितं वेदायो वेदे ॥ योऽस्विलं जगत् ॥ निर्ममेतमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥ सोमस्येत्यनुवाके द्वादशसूक्तानि तत्र प्रय आरु रित्येका
दशार्चं सप्तमं सूक्तं ॥ मंडलदृष्ट्या विश्वामित्र ऋषिः ॥ अनुकृत्वा त्रिष्टुप् मंडलादिपरिभाषाया अग्निर्देवता प्रातरनुवाकाश्चिनस्तोत्रयोः सूक्तत्रयस्य
प्रत्यग्निरुषस इति त्रीणां त्रिविनियोगः उक्तः ॥ तत्रेदं तृतीयं सूक्तं ॥ तस्मिन्नेयमृक् प्रथमा ॥ ॥ प्रयः आरुः श्रिति पृष्ठस्य धासे रामातरो विविशुः सुप्तवा
णीः ॥ पृश्निता पितरा संचरेते प्रसस्वति दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥ ॥ श्रिति पृष्ठस्य धासेः ॥ सर्वस्य धारयितुः अग्नेये रश्मयः ॥ प्रारुः प्रकर्षणो द्रुक्षति रश्म
यः मातरा मातरो द्यावा पृथिव्यो आविविशुः ॥ सर्वतः प्रविष्टा ॥ सप्त सर्पणस्वभावाः वाणीः वननीयानदीश्चा विविशुः ॥ पृश्निता परितो वर्तमाने पितरापि
तरो तेनाग्निना संचरेते सम्यक् व्यवहरतः ॥ तथा प्रयक्षे ॥ प्रकर्षणयष्टुं दीर्घमायुः ॥ अग्निश्चिरं जीवनं प्रभूतमन्नं वा प्रसस्वति प्रसरयतः संपादयेत्
त्यर्थः ॥ यद्वा द्यावा पृथिव्यो प्रयक्षे प्रकर्षणसततं यष्टुं यजमानस्य दीर्घमायुः ॥ संप्रपादयतः ॥ प्रणिपातत्वेनाशुदातः ॥ तस्य द्रुक्षति व्यवहिताश्चेति आरु
रित्यनेन संबंधः ॥ आरुः ऋगतो ॥ लिङ्गुशिरूपं ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ प्रत्ययस्वरः श्रिति पृष्ठस्य पृष्ठशब्दस्वरूपस्य त्यांतो तो दात्त उक्तः ॥ श्रितेर्नित्या
बहुव्रीहा वभसदिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ धासेः दुधाअधारणपोषणयोः ॥ धेद्वानेवातस्मात्कर्तृरुणादिकसिप्रत्ययस्वरः ॥ मातरा न प्रनेष्टु
त्वस्तत् होतृपोतृपितृजामातृ दुहेतृ इति ॥ तजंबदेन निपातनादं तो दात्तः ॥ ऋतोऽतीतिगुणः सुपां सुलुगिति सुपोऽदेशः ॥ विविशुः ॥ विश प्रवेशने ॥ लि
टि असंयोगाद्धिक् द्विके ह्दावा एतौ ॥ सृष्ट्यसृभ्यां तु धेति ॥ सर्पर्विधीयमानः कनिनूनुडागमश्च ॥ बाहुलकादेतस्यापि भवति ॥

राम

1212

ककारश्चाकारस्यनित्यात्वपिव्यत्ययनांतोदात्तस्यपरिज्ञेताभेनिवासः गत्योः क्वेतिक्किप्रपित्वानुगागमः। प्रादिसमासः। कदुतरपदप्रकृतिस्वरत्वं।
 सुपांसुलुगिति सुपोडादेशः। चरेते। चरगतिभक्षणायाः संपूर्वाचरतेः सप्तस्तृतीयायुक्तादित्याभनेपदं। सस्वति। सगतौ। अपेरंतर्भावितं एवर्थः रेफध्वं
 दसः। इहृदेदिति प्रगृह्य संज्ञा। निघातः। इणगतौ उसनित्यवृत्तौ एतेणित्येत्सुसिन्। णित्वावृद्धिः। नित्वाद्युदात्तः। प्रयक्षे। यज्ञदेवपूजासंगतिकरणदानाधि
 त्यस्मानुमर्थ्यसे अत्ययः। प्रादिसमासः। कदुतरपदप्रकृतिस्वरत्वं। कृमेजंतइत्यव्ययसंज्ञायां अथयादाप्सुयइतिसुपोलुक्।।। अथाद्वितीया।।। एदि
 वक्षसो धेनवो वृहस्पतिश्चादेवी रातस्त्वो मधुमद्वहंती।। ऋतस्य त्वा सदसि क्षेमयंतं पर्यकाचरतिवर्तनंगौः।।। वृहस्पः कामानां च वर्षतुरग्रे अश्वाः।
 गहनरूपारोहितादिवक्षसः दिवं व्याप्य वर्तमानाः धेनवः। अग्नेः पीणयित्रीः भवन्ति। सो यमग्निः मधुमत्तमा धुर्यापेतमुदकं वहंती देवी द्योतनशील
 नदी रातस्त्वो। आतिष्ठति। प्राप्नोतीत्यर्थः। गोशब्दो माध्यमिकवाची माध्यमिकां वाचमिति नेरुक्ता इत्यभिधानादेकागोः काचिदुक्तविधवाक् ऋतस्यो
 दकस्य सदसि स्थाने अंतरिक्षे क्षेमयंतं क्षेममावा समिद्धं तं वर्तनं कालं प्रवर्तयतः। त्वाहे अग्ने त्वां परिवरति सेवते। दिवक्षसः। अक्षणायाप्तौ। दिवं व्यापु
 वंतीति दिवक्षसः वक्षरो धरो धार्यो धयं धातुरत्र व्याप्तौ वर्तते दिवं वक्षंति व्यापुवन्ति असु नित्यसु न्प्रत्ययः। लोपोर्थे बलिइति वलोपः। कदुतरपदप्रकृ
 तिस्वरत्वं। धेनवः। नुरित्यनुवृत्तौ। धेटइच्चेति नुप्रत्ययः। इकारश्च गुणः। प्रत्यस्वरः। वृहस्पः। वृषसेचने। कनिः। सुवृक्षितक्षिराजीत्यादिना कनिन्। कित्वाङ्गुला
 भावः। नित्वाद्युदात्तः। अश्वाः। अशुयाप्तौ। असि वृषिलटिकणीत्यादिना क्कन्। नित्वाद्युदात्तः। तस्त्वो। प्रागतिनिवृत्तौ। छंदसिलुष्मद्विद्विदइति वर्तमाना
 नेकैट्। आत् गुणलट् इत्योकारा। निघातः। निदित्यनुवृत्तौ फलिपाटिनमिमनिज निमित्यादिना भनेरु प्रत्ययः। तत्संनियोगेन कारस्य धकारः। नित्वादा

घुदातः। त्वयुष्मच्छस्य द्वितीयैकवचनात्स्यात्त्वमाविति त्वामादेशः। अनुदात्तश्च। क्षेमयंतं। क्षिनिवासगत्योः। अत्रिस्त्रिभुङ्गुस्त्रिभुक्षीत्यादिनाम
 नू। क्षेममावासमात्मनश्छंतं। सुपञ्चात्मनः क्यजिति क्यञ्। क्यचिचेतीत्वं। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घइति दीर्घत्वं च। न कुंदस्य पुत्रस्येति प्रतिषिध्य
 ते। क्यञ्चिच्चादंतोदात्तः। तदंताच्छतप्रत्ययः। शप्शपः पित्वादनुदात्तत्वं। शतुश्चलसार्वधातुकस्वरणात्तयोः क्यञ्चासहेकादेशो कृते एकादेशो उदात्तेन
 दात्तइत्येकादेशो उदात्तः। आसीम् सुष्वादानुदात्तः। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितत्वं। इणगौ। इणभाकाफकेत्यादिना कनू। तदंतादापूनिस्वरः। वर्तनेन वृत्तु
 वर्तने। अतर्भवितपर्य्यः। वृत्ते अत्यनिः। गुष्ठाः। व्यत्ययेनांतोदात्तं। गोः गसृगौ। गमेर्डाइति डोप्रत्ययः। डित्वाट्टिलोपः। गोतो लित् सुपो णित्वा वृद्धिः। प्रत्यस्व
 रः। ॥ अयत्ततीया ॥ आसीमरोहत्सु यमा भवन्तीः पतिश्चिकित्वा नयिविद्वीणां। प्रनीलपृष्ठो अतसस्य धासे सा अवासयत्सु रुधप्रतीकः। ॥ रयी
 णं रयिवित् रुधनानां मध्ये विशिष्ट धनस्य लंभयिता चिकित्वा नू। ज्ञानवानूपतिः। अश्वाणां पतिरग्निः सी सवतः सुयमाः सुखेन नियंतुं शक्या भवन्तीत्य
 दाडावा अरोहत् अरोहयति स्म नीलपृष्ठ पुरुधप्रतीकः बडुधा विशिष्टांगः सोमिः अतसस्य सततगमनस्य धासेः। पोषणार्थं ता अश्वाः प्रवासयत्सु
 कर्षणवासयति स्म निवासेन अमेपनीते सति वागमने पोषयितुं शक्यमित्यर्थः। सी चादिरुदात्तइत्यनुदात्तः। अरोहत् रुहपाडुभावे। लिङ्गिरूपं नि
 घात। सुयमाः। यमुज्जमे। अस्माच्छक्यर्थ इषडुः सुषुडिति खल्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं पतिः पारक्षणे चेर्डातीति डिति डित्वाट्टिलोपः। प्रत्ययस्व
 रः। चिकित्वा नू। कितज्ञाने। कसोरूपं। रयिवित्। विहताभे। क्विप्। रयीणां। नामन्यतरस्यामिति विभक्ते रुदात्तत्वं नीलपृष्ठः। नीलशब्दो वृषादित्वाच्
 दात्तः। बडुब्रह्मो पूर्वपदस्वरत्वं। अतसस्य। अतस्य तस्य गमनइत्यस्मादत्वविभूतिमिश्रभिपनिपतिभ्य इति असञ्। चित्त्वरः। अवासयत्। वसनि

वासेहेतुमतीतिणिचुलुङ्कः लृङ् स्वडित्वागमः ॥ तिङि तिङि इति निघातः ॥ पुरुषप्रतीकः ॥ पुरुषा दृढसंख्यावाची ॥ संख्याया विधाय चैतिविधाप्र
 त्ययः ॥ बङ्ग्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ह स्वरद्वन्द्वः ॥ ॥ अथचतुर्थी ॥ ॥ महित्वाङ्गमूर्जयती रजुयंस्तभूयमानं वहतो वहंति ॥ अंगेभिर्दिक्ता
 नः सधस्त्वैका मिव रोदसी आविवेश ॥ ॥ ऊर्जयंतीः ऊर्जबलं बलिनं कुर्वत्यः ॥ वहतः वहनपदानद्यः ॥ महिमादां तंत्वाङ्गत्वष्टुः स्तभूयमानं लोका
 नां स्तभनंधारणमिच्छं तमग्निं वहंति धारयंति ॥ अपांसधस्त्वेपांसमीपे अंगेभिः स्वयैवेदिक्तानः दीपमानः सन् अग्निः रोदसीद्यावापृथिव्यो व्याविवेश
 प्रविवेशवानुरोदस्योर्दृष्टान्तः ॥ एका मिव यथा पुमानेकां स्त्रियं प्रविशति ॥ तद्वत् ॥ त्वाङ्गं ॥ त्वष्टुरपत्यमित्यर्थे तस्यापत्यस्ये ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ स्तभूयमानं
 स्तभृस्तंभतंतमिच्छंतं ॥ सुप आत्मनः क्यच ॥ अकृत्सार्वधा तु कयो रिति दीर्घः ॥ तदंताद्वात्ययेन चाज्ञानं कृत्वा कांशं तत्वादाने मुक् ॥ ज्ञानचोलसार्वधा तु
 कस्वरेणानुदात्तत्वे कृते क्यजंताद्वा तु स्वरः शिष्यते अंगेभिः बहुलं द्वंद्वं दसीति भिस एसादेशाभावः ॥ बहुवचने ज्ञेयत्वे दित्येवं ॥ दिक्ता नः ॥ द्युतदीप्तौ
 द्वंद्वसिलिङ् ॥ तस्य ज्ञानजादेशः ॥ द्विवचने हलादिशेषे कृते इत्यस्याभ्यासस्याद्युतिस्वायोः संप्रसारणघेति पूर्वस्वरत्वं ॥ चित्वादंतोदात्तः ॥ एका मिव ॥ इ
 वेन विभक्त्यलोपः ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चैतिवचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ विवेशा विषयवेष्टन इत्यस्माद्धिङ् रूपं निघातः ॥ ॥ अथपंचमी ॥ ॥ जा
 नंति वृत्तौ अरुषस्य शोचमुत अक्षस्य ज्ञासने रणंति ॥ दिवोरुचः सुरुचोरोचमाना इत्येषां गणयामाहिनागी ॥ ॥ वृक्षः कामानां वर्धितुः ॥ अरुष
 स्य रुषा हिंसकाः ॥ तद्वद्विषयज्ञानुराहित्येन रोचमानस्येत्यर्थः ॥ तथाविधस्याग्नेः शोवं आश्रयविषयं मुखं जनाजानंति ॥ उत अपि च जानं तस्ते अभः
 स्य महतो ग्रेः ज्ञासने आज्ञायां सर्वजनारणंति ॥ रमंते ॥ यथा चर्मनः ॥ अस्य ज्ञासुरुभयासः स चंते हविर्भूतं जज्ञो येषां मत्त इति ॥ अपि चायेषां मनु

छाणां अग्निविषयामहिनामहती इलागीः क्षुतिरूपा वाक्कगण्या गणनीया ज्यते। दिवोरुचः कलोकस्य रोचकाः सुरुचः शोभनरोचना देदीप्यमाना भवन्ति।
 जानन्ति। ज्ञावबोधने। क्रियादिवस्य ज्ञानोर्जति जादेशः प्रत्यस्वरः। अरुषस्य रिषहिंसा र्थाः। रोषंतीति रुषा हिंसा उगुपधत्तेति कः। न संति रुषा यस्यासावरु
 षः। न न सुभ्यामित्युत्तरपदोदात्तत्वं शोवं। शङ्खस्त्रे। इणशीभ्यो वन्नेति वननिस्त्वरः। शासने। शासु अनुशिष्टो। अस्माद्भावे व्युदा लीति तिप्रत्ययात्पूर्व
 स्यादासूत्वं। रणन्ति। निघातः। दिवोरुचः। रुचदीप्तौ। अस्मात्किपूतत्पुरुषे कृति न डुलमिति षष्ठ्या अलु कृ कृ दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुरुचः। वङ्ग व्रीहौ न न
 सुभ्यामित्युत्तरपदोदात्तत्वं। इह्या। ईलस्क्तौ। हस्वच्छांदसः। यथा वाक् शब्दश्च वन्तत्वा मित्वा दनुदात्तत्वे धातुस्वरः। गण्या गण संख्यने। स्तार्थ एतदा
 वादयत्। यतो न वंदत्पुदात्तत्वं। माहिना। महेरिनत्वेति। इन एणित्वा दुपधा वृद्धिः। यत्ययेनाद्युदात्तः। गीः। गृशब्दे अस्मात्किपू। कृतद्रधातोः रितीत्वं। वेरुपे
 धाया इदीर्घः। प्रातिपदिकस्वरः॥ ॥ इति तृतीयस्य प्रथमे प्रथमो वर्गः॥ ॥ तेस्मिन् वर्गसु केषु च॥ ॥ उतोपित्भ्यां प्रविदानुघोषं महो महज्यामनयं तदुत्सं॥
 उक्षा हयवपरिधानमक्कोरनुस्वंधामजरितुर्वक्षः॥ ॥ उतो अपि च महो महः रक्षां महतो महज्यां पृथिवीभ्यां प्रविदा प्रवेदामन अनुघोष अनुधुष्मापां शू
 षं सुस्वं शूषं शुषमिति सुखनाम सुपाठात्। तत्सुखं यजमानो अभिमानयंत। अग्निं प्रापितवंत। सोमं यत्र यजमानेषु उक्षाषष्ट्युत्पादने नोदकस्यासेक्ता अक्ता
 अक्तु शब्दो रविमाचष्टे। शर्वरी अक्तु रिति तन्नाम सुपाठात्। आज्ये ते सिच्ये ते नीहारेण जगदस्यामिति व्युत्पत्तेः अतस्याः शत्रेः परिधानं परितोधारकं स्वमात्मा
 यंधामतेजः जरितुः स्तोतुमुतिश्रवणार्थं अनुववक्षह समीपे वहसति षलु संनिहितं करोतीत्यर्थः। उतो छंद इति प्रगृह्य संज्ञा। एवसादित्वा दतोदात्तः। घोषं।
 घुषशब्दे। अस्मात्कर्मणि घञ्। लघूपदगुणः॥ निश्चरः॥ महः। अकारतकारयोर्लोपः। छांदसः। कृहन्महंतो रूप संख्यानामिति विभक्तेरुदात्तत्वं। अनयंता ए।

वैश्वामित्रं। अत्रैवमनु कमणिका। सखायोनवब्राह्मणं विदुस्तमिति। अत्रैव विदुषा। शिष्टा अष्टौ बृहत्। प्रातरनुवाकश्चिनशास्त्रयो ब्राह्मणे
दसि अत्रैव विदुषा विनियोगः। अथेतस्या इति षडेष्टं। सखायस्त्वायमग्निरय आयाहीति तस्मिन् ऋक् प्रथमा॥ सखायस्त्वावष्टमहे देवं
मातासुतेये॥ अपानपातं सुभगं सुदीदिति सुप्रतृप्तिमनेह सं॥ विश्वामित्रस्तोति। हे सखायः सोम आयादिह विः प्रदानेनोपाकरत्वाग्नित्रा
णिमत्सोमनुष्याः क्विजो वयं अपानपातं अपानपातं सुभगं गोभनधनयुक्तं सुदीदिति गोभनदीप्तिं सुप्रतृप्तिं गोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गंत
यं अनेह सं उपद्रवरहितं एतादृशं तां ऊतये रक्षणाय वष्टमहे वृणीमहे। सखायः। रक्षा प्रकथने। समाने रथ्य श्रोदात्र इति समान उपनयदेदित्यनुवृत्तौ।
रथ्याने रितं। तडित्वादिलोपः। तसं त्रियोगेन योलोपः। समानं चंदस्य मूर्ध्नि सभावः। उपपदस्योदात्तत्वं। णित्यनुवृत्तौ सख्युरसंबुधाविति णिद्वभावः। वृ
ध्योदेशो आधुदात्तः। वष्टमहे। वृड् संभक्तौ। चंदसि लुङ् लिट् इति वर्तमाने लिट्। कादित्वादि उभावः। निघातः। ऊतये। अवक्षरणा इत्यस्य उदात्त इत्यनु
वृत्तौ ऊती ऋत्यादिनक्तिनं तत्वे निपातेनादतोदात्तः। अणो ऊडि इति विभक्तेरुदात्तत्वं। सुभगं। आधुदात्तं च चंदसीत्युत्तरपदाधुदात्तत्वं। सुप्रतृप्तिं
कल्यादयश्चेत्युत्तरपदाधुदात्तत्वं॥ अथ द्वितीया॥ कायमानो वनात्वं यन्मातृरजर्गनपः॥ नतत्रे अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यदूरे संनिहाभवः॥ हे अ
ग्ने वनाकानना निकायमानः कामयमानः त्वयस्मात्कारणात्ता निह वियेमात्तभूता अपः जगन् अगमः गतवानग्निः। अस्म प्रविष्टत्वं कृतो वर्तसे।
तत्तस्मात्तेतव निवर्तनं नितरांतत्रैव वर्तनं। तेन च विनाशो लक्ष्यते मविनाशो न प्रमृषेन प्रमृष्यते न सत्यते। कुत इत्यत आह। यद्यस्मात्कारणा दूरे सन
अदृश्यतया वर्तमानस्त्वं इहास्मात्संबन्धिमाणेरूपे शुकादेषु अभवः मंथनाक्षणाः मात्रेण स्माकं समीपे भवसि। तस्मात्तव दूरतो वर्तमानमस्मभ्यं

रोचते। अस्मिन्नर्थेयास्कः। कायमानः श्रायमानः कायमान इति वावना नित्वं तन्मातृरयोगमः उपशाम्यनतत्ते अग्रे प्रमृष्टसे निवर्तनं दूरे यस्मिन्निह भ
 वसि जायमान इति। कायमानः। कमुकीतो। कमेर्लट्। लट् शानच्। मकारलोपश्चोदसः। अजगन्। गमृगनौ। इत्यस्य लङि वङ्गलं छंदसीति शपश्चुः।
 हलङ्गादिनासिलोपः। मोनोधातो रिति नकारः। यङ्गुयोगादनिघातः। अडागमस्वरः। प्रमृषे। मृष्यति तिक्षायां। अत्ययेन कर्मणि प्रत्ययः। लोपस्त आ
 त्मनेपदेशितिलोपः। धातुस्वरः। अभवः। छंदसिलुङ्। लङ्। लिट् इति लङर्थे लङ्। यद्योगादनिघातः। अथ तृतीया। अतितृष्टं वक्षिथाथैव सुम
 ना असि। प्रप्रांयेयंति पर्यन्त्य आसते येषां संख्ये असि श्रितः। हे अग्ने तृष्टं। स्तोतुस्तृष्ठाभिलाषंतदुचितफलप्रदानेन सफलं कर्तुं अतिवव
 क्षिथा। अतिशयेन वोढुं द्रुहति। अथैव। अथापित्वं सुमना असि। संतुष्टमनस्को वर्तसे किंच। संयेषां षोडशानामृत्विजां संख्ये मैत्रेश्रुतोसि। वर्तसे ते
 षां मध्ये अन्ये अधर्युप्रभृतयो ह्यदशत्विजः। प्रयंति प्रकर्षणं होतुं गच्छति। अन्ये उजाह प्रभृतयश्चत्वारः पर्यासते। परितः आसीनावर्तते। ववक्षिथ।
 वहप्रापण इत्यस्य थलि रूपा। अभ्यासस्य सतीत्याभावश्चोदसः। तदंतद्वर्तमाने लट्। थलू आर्धधातुकस्येडवलादेशितीट्। कारप्रत्ययादामित्या
 नभवति भ्रंजत्वात्। निघातः प्रप्रा। प्रसमुपोद इति द्विवचनं। यंति इणगाता वित्यस्य लटिरूपं प्रोयाभ्यां समर्थाभ्यामित्यन्यशब्दयोगात् पूर्वस्य निघात
 भावः। आसते। आस उपवेशने उत्तरत्वा निघातः। असि। असुभुवि तासस्योर्लोपि इति सकारलोपः। यद्वत्तयोगान्न निहन्यते। अथ चतुर्थी।
 इयिवां समतिस्त्रिधः शश्वती रति सश्वतः। अचीमविंद निचिरासो अद्रुहोपु सिंहमवश्रितं। हे अग्ने अद्रुहः अद्रोधारः निचिरासः नितरां चि
 रासः चिरंतनाः विश्वे देवाः त्रिधः शोषकान् शत्रून् बलेन अतिशया इयिवां संगच्छंतं शश्वतीर्वक्त्रैः शश्वतः संगतिकारिणी सेना आति अतिक्रम्यवां

कृतं अशुभितं तिरोहितं अतएव भिन्ने मिव गुहाप्रविष्टं हि मिव ईमेन त्वां अचविन्दन् अनुगम्य अलभन्त ईयिवांसं इति गता वित्यस्य क्रसोऽ
 पेयिवाननाश्चाननुवाचानश्चेति निपातितः प्रत्ययः स्वरः स्थिः स्थिः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा क्विप्वेति क्विप् धातुस्वरः शश्वतीः पश्वगतौ
 जकारस्य व्यत्ययेन वकारः लटः शब्दादेशः प्रत्ययः स्वरः अविन्दन् विदलभे इत्यस्य लङ्ङिरूपः निचिरासः नितरां चिराः अज्जमेरुसुगित्यस्य क् समा
 सस्वरः अडुहः डुहजिघांसायोः संपदादित्वाद्भावे क्विप् बहुव्रीहौ न असुभ्यामित्युत्तरपदात्तोदात्तत्वं अितंश्चिन् सेवायामित्यस्य अत्यक्तं किती
 तिट्प्रतिषेधः प्रत्ययः स्वरः ॥ अथपंचमी ॥ ससृवांसमिव त्मनाग्नेमिह्वातिरोहितं ऐनं नयन्नातरिश्वापरावतो देवेभ्यो मथितं परि ॥ मातरि
 श्वावायुः इच्छा इच्छन् त्मनास्वेच्छया अशुप्रवेशेन निरोहितं निलीनं परिपरितः मथिमथनेन निष्पादितं एनमाग्ने देवेभ्यः तादर्थ्यं चतुर्थी देवार्थं परावतः
 इरदेशात् आनयत् अनीतवान् तच्च दृष्टांतः ससृवांसमिव स्वच्छेन ससृवांसं सरंतं गच्छतं पुत्रं पिता बलादायातित इत् ससृवांसमिव सृगला
 वित्यस्मात्तिट् तस्य क्सुः इवेन विभक्तालोप इत्युक्तत्वात् प्रत्ययः स्वरः त्मना आत्मशब्दस्य मंत्रेणाद्वादेशात् मन इत्याकारलोपः इत्यायाहेतौ च
 छंदसीति व्यत्ययेनथा प्रत्ययः प्रत्ययः स्वरः एनं अन्वादेशो द्वितीयादौ स्वेन इत्येनादेशः अनुदात्तश्चानयत् एतीश्रुप्रापण इत्यस्य लङ्ङिरूपः अ
 उभावश्छांदसः मातरिश्वा मातर्यं तरिश्वे श्वसितीति श्वसन्नुक्षक्षन्त्रित्यादिना निपातितः ॥ इति तृतीयस्य प्रथमे पंचमो वर्गः ॥ अथ षष्ठी ॥
 तं त्वामती अगृभ्णात देवेभ्यो हव्यवाहनं विश्वान्यद्यज्ञौ अभिषासेमानुषतव कृत्वा यविष्य ॥ हव्यवाहनं हव्यानां वोढा हे अग्ने मर्ता मनुष्या अध
 र्युप्रभृतयः तं त्वा दृशमशुतिरोहितं त्वा त्वां देवेभ्यः यष्टव्यं देवतार्थं अगृभ्णात अगृह्णत मानुषमनुष्याणां हितकारि नृयविष्य युवतमहे अग्ने तव कृत्वा

तव कर्मणा माहात्म्येन विश्वा सर्वान् अस्माभिक्रियमाणान्यज्ञानपत्रयस्मात्कारणात् अभिप्रासि सर्वतः पालयसि। तस्मात्त्वं अग्रभागेति पूर्वज्ञानं च यः।
 अग्रभागेति गृहउपादाने। क्वादिवात् आग्रहिज्यावयीति संप्रसारणं। हयहोर्भ्रं दसीति हकारस्य नकारः। तिङ्तिङ् इति निघातः। हयवाहनाव
 हप्रापणे इति धातोर्लुङ् इत्यनुटो व्येतंतः पादमिति ल्युट्। उपधावृद्धिः। युवोरनादेशः। अणादादित्वादाष्टमिकमुदुदात्तत्वं। विश्वान्। विश्वप्रवेशेन इ
 त्यस्मात् अशिष्टविलिखितिरणिकणित्वाणिवरिभ्यश्च निति क्त्वा क्त्वा जुणाभावः। निवादाद्युदात्तत्वं। अभिप्रासि। पारक्षणे। अस्य धातोरक्षणात्त्वान्नि
 वादेशः। यच्छ्लोका ननिघातः। धातुस्वरः। क्त्वादयच्छंदसिर्विकल्पित इति। अत्रनादेशाभावः। प्रत्ययः स्वरः। यविष्म। युवशादातिशायिनेतमवि
 छनोत्। स्वरदूरयुवेति यणादिपरं लुप्यते। पूर्वस्य च गुणः। वस्वादिवात्त्वार्थिको यत्प्रत्ययः॥॥ अथ सप्तमी॥॥ तद्द्रुतवदंसनापाकाय चिच्छदयति॥
 त्वां यदग्रेपशवः समासते समिधमपिशर्वरे॥॥ हे अग्ने तव संबंधितदिदं भद्रं शोभनं दंसना। अग्निहोत्रादिकं कर्मपाकाय चित् चिच्छदोऽर्थेपाका
 येति कर्मणि चतुर्थी। पाकोर्भकः। तद्द्रुतमपियजमानं दंसना। स्वफलप्रदानेन पूजयति पशुपुत्रादिभिः परित्तं करोतीत्यर्थः। छदयति शब्दोर्वेति क
 र्मच्छदयति छदयतीति। तन्नामसुपाठात् यद्वापाकशब्दः प्रशस्यं किंवेपाकः वाम इति प्रशस्यनामसुपठितत्वात् तद्द्रुतप्रशस्यं यजमानं अभिमते
 फलप्रदानेन पूजयतीत्यर्थः। यस्मात्कारणादपिशर्वरिशर्वरीमुखे अग्निविहरणकाल एव समिधं दीप्यमानं त्वां पशवो द्विपदाश्चतुष्पदाश्चोभयेप
 शवः समासते सम्यगासते पर्युषामत इत्यर्थः। तदिदं पश्वादि लक्षणं यजमानाय प्रयच्छतीत्यर्थः। भद्रं। भद्रिकल्याणः इत्यस्माद्धातोर्लुपरिकप्रत्यये नि
 पातनादंतोदात्तत्वं। पाकाय। पारक्षणे इत्यस्मादिण भिकः पाशोत्पादिना क्त्वा पातरक्ष्यते राजादिनेति पाकः। निवादाद्युदात्तः। छदयति। छद आपाकरणे।

स्वार्थेति च। अदंतत्वाद् अभावः निधानः। समस्तोऽप्यत्रान्वयेऽने। अदादि छणो लुक्। अनकारांतत्वात्। कस्यादादेशः। यद्योगादनिघातः। तिङ्
चोदात्तवतीति गतेर्निघातेः धातुस्वरः।।। अथाह नी। अ जुहोतास्वधरं शीरं पावकं शोचिषं।। आशुं दूतमजिरं प्रलमीं शुद्धी देवं सपर्यत।। अस्ति
जं यजमानः प्रेरयति। हेऽस्त्वितिः प्रावकं शोः देवं शोधकदा। शीरं कोष्ठे घोषधीषु योनुशायिनं स्वधरं शोभनं यज्ञोपेतमिषमग्निमा जुहोत। आहुतिभि
रसमेता पूर्यत। अपि च। आशुं कर्मणि व्याप्तं दूतं आ जुह्वानकारित्वेन देवानां दूतं अजिरं क्षिप्रं प्रलं पुरातनं ईं स्तोतव्यं देवं द्योतमानमिषमग्निं शुद्धी
सपर्यत। शुद्धादि क्षिप्रनामोति यास्कः। क्षिप्रं पूजयत। जुहोत। ऊदानादनयोः। अस्माधातोर्लोङ्। जुहोत्यादिभ्यः श्रुतिश्चापः श्रुः। त्विति द्विवचनं। लोहो
लङ्। दिति लङ्। निजिलङ्। द्रावेन स्त्वस्त्वमिति तस्य तादेशः। इच्छं दसीत्यनुवृत्तौ तस्य तप्तनपनथनाश्चेतेतनवादेशः। पित्वाहुणः निया।।

राम
१२

॥ अथ तृतीया ॥ सघा यस्ते ददाति समिधा जातवेदसे ॥ सोऽग्नेयेन सुवीर्यं स पुष्यति ॥ हेऽग्नेयो न्यजमानः जातवेदसे जातप्रज्ञाय ते तुभ्यं
समिधनकारिणी आज्यपुरोडाशादिहवीषिददाति ददाति । स घा । स खलु । वीर्यं शोभनसामर्थ्ये पितं पुत्रं धत्ते धारयति । अपि च । स सः स एव पुष्य
तिपशुपुत्रादिभिः समृद्धो भवति । घा । वादयोनुदात्ता इत्यनुदात्तः । ददाति । दाष्टदान इत्यस्माद्वातोः कर्तरिशप् । द्विवचनं छांदसं । यद्वत्तयो गादनि
घातः । अभ्यस्तानामादिरित्युदात्तः । समिधा इति दीप्तौ । अस्मात्किञ्चेति क्रिप् । उपधात्वोपठः । सुषं सुलुगिति शसोडादेशः । ऋडुत्तरपदप्रकृतिस्वर
त्वं । जातवेदसे बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्ये चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पुष्यति पुषपुष्टौ । अस्मात्स्थान्डेत्वाङ्गुणाभा
वः । निघातः ॥ अथ चतुर्थी ॥ सकेतुरधराणामग्निदेवेभिरगमतम् ॥ अं जानः सप्त होतृभिर्हविष्मते ॥ अधाराणं यज्ञानां केतुः प्रजापकः
सोमिः सप्त सप्ताभिर्हन्ति भिर्वधक्कर्तृभिः । अं जानः सोमा ज्ञाङ्गितिभिरंज्यमानः सः नः हविष्मते । यजमानार्थं देवेभिः यष्टय देवेभिः यष्टय देवैः । स
ह आगमतम् । आगच्छतु गमतम् । लोटलृटइति लुङ् । हृदिवादङ् । बहुलं छंदस्य मायोगमद्रत्याभावः । निघातः । अं जानः । अंजू
यक्ति म्लक्षगतिषु । व्यक्तयेन कर्मणि शानच् । चित्वादंतोदात्तत्वं । हविष्मते । जुहोते रतिष्ठवीत्यादिना इति प्रत्ययांतो हविश्चाबुद्धात्तः । स्वरविधौ
अंजनमविद्यमानविहितेति परिभाषानाश्रयणात् । उप । उदात्तत्वाभावः । इति प्रत्ययः स्वरः ॥ अथ पंचमी ॥ प्रहोत्रे पूर्ये वो मूये भरता बृहतम् ॥
विषां ज्योतीषि विधत्ते न वेधसे ॥ यजमानो होत्रादीन् प्रतिब्रूते होत्रादयः विषा विषाणां मेधाविना अध्वर्यादीनां ज्योतींषिसत्कर्मनुष्ठानसंपद्यानि
ते जांसि विधत्ते निमित्ततया कुर्वाणाय वेधसे जगतो विधात्रे होत्रे देवानामाक्षात्रे अग्रये बृहन्नहस्पृर्वपूर्वः पुरातनं च वस्तात्र शास्त्रादिकं वाक्यं प्रभ

रतसंपादनेत्ययं पादपूरणः॥ अन्वयाभावात् अथावेधसेन। यथावेधाः जगद्विधाता परमेश्वरपरमेश्वरः। आदित्यादीनि ज्योतीषिकरोति न हृदि ति। प्र
 शस्य चंदसि हिताश्चेति भरेतेत्यनेन संबंधः। पूर्व्यं पूर्वैकतमित्यर्थः। पूर्वैः कृतमिनयो वेति प्रत्ययः। भसंज्ञकत्वादवात्मलोपः। प्रत्ययः स्वरः। भरताभृ
 मुभरणे भोवादिकः। निघातः। बृहत् वर्तमाने पृष हृहृदिति निपातनादं तोदात्तः॥ इति तृतीयस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः॥ तस्मिन् सूक्ते षष्ठी॥ अग्निं
 वर्धंतु नो गिरो यतो जायत उक्थ्यः॥ महेश जायद्विनायदुक्तिः॥ यो यमग्निः यतः यभिः स्फुटिरूपाभिर्गभिः उक्थ्यो जायते। उक्थ्यः प्रशस्य
 वाची। अनभिः प्रशस्यः उक्थ्य इति तन्नाम सुपाठः। अतिशयेन स्फुट्यो भवतीत्यर्थः। यो यमग्निः महेश महेश जायान्नायद्विनायधनाय च दशतिः द
 र्शनीयो भवति। तमिममग्निं नो गिरः अस्माकं स्फुटिरूपास्त्वावाचवर्धंतु वर्धयंतु पूजयंतित्यर्थः। वर्धंतु वर्धवर्धने। अस्मात्तुलित्वा लघूपधगुणः। अ
 दस्युभयथेति हेतोरार्धधातुकत्वात्सिलोपः। रतादेशः। एरु रित्याकारः। निघातः। उक्थः वचपरिभाषणे। अस्मात्तात्त्वदिवचिरवीत्यादिना यक्काकि
 लाहृचिः। स्वपीत्यादिना संप्रसारणं। उक्थ्यः शास्त्रेन स्तुत्यत्वेन तत्र भवउक्थ्यः। भवेच्छंदसीति यत्तु हे अग्नेयजिष्ठः। यक्कात्तत्त्वं अधरेयज्ञेदेवय
 तेदेवानामात्मन इच्छंति यस्येतिलोपः। नित्स्वरितमिति स्वरितः। दर्शतः। भृमृ दृशिषजीति ज्ञतचुप्रत्ययः। वित्त्वदंतोदात्तः॥ अथ सप्तमी॥ अग्नेयजि
 ष्ठा अधरेदेवादेवयतेयज॥ होता मंदो विराजस्यति सिधः॥ हे अग्नेयजिष्ठः। यक्कात्तत्त्वं अधरेयज्ञेदेवयतेदेवानामात्मन इच्छंति यजमानाय दे
 वान्यजातेदर्थयष्टयाद्यादीन् पूजय। किंचा होता देवानामात्मा ता मंदुः यजमानस्य मदयिता सत्वं सिधः क्षपयितुं शक्नुनति क्रम्य विराजसि विशेषेण
 शोभसे। यजिष्ठः तुच्छंदसीतीष्टत्वात्। तु रिष्टे मेयस्त्विति र्चलोपः। नित्वावाद्युदात्तः। देवयते। कृचः श्रित्वा दंतोदात्तत्वं। शपः पित्वा दनुदात्तत्वं। शतुश्चलस

वधातुकस्वरेणतयोः क्यचासहेकादेशे एकदेशे रमि ॥ १ ॥ अतोदात्तत्वं देवयत् । शब्दततः शतुरनुमद निविभक्तेरुदात्तत्वं । यज । य
जादेवपूजासंगतिकरणशनेषु । अस्मा लोड । शिपू शिपू शिपो हिरादेशः । अतो हेरिनिहेर्लुक् निघातः । राजसि । राजदीप्तो निघातः ॥ ॥ अथाष्ट
मा ॥ ॥ सनः पावकदीदिहिधुमदस्मे सुवीर्यं । भवास्तोतभ्यो अंतमः स्वस्तये ॥ ॥ सनपूपावक अस्मत्संबंधिनः पापस्य शोधक हे अग्रे स पूर्वमं
त्रे प्रतिपादित सत्वं धुमत्कांतियुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्यपितं च यथा भवति । तथा अस्मे अस्मदर्थत्वं दिदीहि । दीपस्त्वो किं वस्तोतभ्यः षष्ठ्यर्थं चतु
र्थी वस्तोतभ्यः स्तुतिका रिता होत्रादीनां स्वस्तये अविनाशनाय क्षेमाय अंतमः अंतिकतमः तेषामतिशयेन समीपवर्तसि - - व । पावक । पूज
पवते । अस्माह्वातो एयूच । एतादृष्टिः वोरकादेशः । अमंत्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । दिदीहि । दिवुक्तीरादौ । अस्माद्यड । तुजादीनां मित्यभ्यस्य
दीर्घत्वं । संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य इति अभ्यासस्य गुणभावः । बहुलं छंदसीति यजानुक्क । लोड शिपू । वर्करीतं परस्मैपदादविज्ञे निवचनाच्छपोलुक् ।
शिपो हिरादेशः । हेरिपत्वाद्गुणः निघातः । धुमत् । दिवउदित्युकारः । इस्वतुङ्गामिति मनुपदात्तत्वं । सुवीर्यं वीरवीर्यं चैकत्रपदाद्युदात्तत्वं ।
अंतमः । अंतोस्यास्तीत्यनिकः । अतइनिवनाविति वन् । अतिशयेनांतिक इत्यतिशयनेतमवितितमपू । तमेतदेवेति तादिलोपः । नितादाद्युदात्तः ।
स्वस्तये । प्रातिपदिकस्वरः ॥ ॥ अथ नवमी ॥ ॥ तंत्वाविधाविपन्यवो जागृवांसः समिधते ॥ ह्यवाहममर्त्यं सहोवृधं ॥ ॥ हे अग्ने विप्राः स्तुतीनां
प्रेरकाः जागृवांसः अमिहोत्रकर्मणि अग्रमन्नतया प्रबुधाविपन्यवः । विपन्यूशश्चोमेधा विनमाचष्टे । विपश्चिताविपन्युरिति तन्नामसुपावात् । वि
पन्यवोमेधाविनः स्तोतारः ह्यवाहं हयानां वोढारं अमर्त्यं मरणधर्मरहितं । सहोवृधं सहसामयनरूपेण बलेन वर्धमानं तादृशं त्वात्वांसमिधते ।

तृती-संभा-१

सोमाज्याहुतिभिः संम्यग्दीपयंतिविशाः दुवपूबीजसंताने। अस्माधातोः कृज्जडायावज्जविप्रेतिरप्रत्यये त्वयोर्निपातनत्वादाद्युदात्तत्वाविपन्यवः।
विविधं पनस्तुतिं यातीति विप-भुः मृगादयश्चेति कुनः। अकारलोपश्चोदसः। प्रत्ययः स्वरः जागृवांसः जागृनिडाक्षये। अस्माह्लिट्। तस्य कसु-
उगिदवा मिति नुम्। द्विर्वचनाभावश्चोदसः। वस्वेकाजाह्मसामिति नियमादिभावः। जाग्रो विचि एव लु-स्त्विति गुणो नभावति। तत्र विरित्यत्राक-
सोगहीतत्वात्प्रत्ययस्वरः दंधते। जीधीदीप्तोः अंतर्भावित एयथेयि। विघातः। हयवाहं। वहप्रापणे। वहश्च निधिः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। स-
होवधं। वधुवर्धने। क्विप्तेति क्विप्॥ इति तृतीयस्य प्रथमेऽष्टमोवर्गः॥॥ अग्निहोतापुरोहितो धरस्य विचर्षणिः॥ सवेदयज्ञमानुषक॥॥ अ-
ग्निहोतेति नवर्चकादशंसूक्तं विश्वामित्रं गायत्रमाग्नेयं अग्निहोता गायत्रमित्यनुकांतत्वात्। प्रातरनुवाकाश्चिनत्रास्त्रयोगीयत्रे चंदस्य
दंसूक्तं सूचितं। वहि अग्निहोताग्रदूतेति चतस्र इति। आधाने प्रथमायां पावमाने होस्विष्टकृतो याज्याग्निहोतेत्येषा। सहयवाकर्मत्य इति पुरो-
नुवाक्या। द्वितीयपवमानो होस्विष्टकृतो नुवाक्या साहानिति सूचितं च। साहान्विधो अभियुजो ग्निभीक्ष्णे पुरोहितमिति संयाज्ये इति अभिप-
विके पूर्वल्पे पुरो तृतीयसवने मेवावरुणश्चास्त्रे अभिप्रयोसीति। वैकल्लिको नुरुपस्त्वचः। अत्र सूत्रं। प्रवोवाजा अभिद्यवो अभिप्रयांसि वास-
हेति॥॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा॥॥ अग्निहोतेति॥॥ विश्वामित्रस्तोतिहोता देवानामाह्वाता पुरोहितः। अधरस्य यज्ञस्य विचर्षणिः। विशेषेण इ-
ह विचर्षणि विचर्षणि रिति तत्राहोतारस्य तथानिधोऽग्निः आनुषकः। आनुष्येण सक्तं यज्ञमग्निष्टोमादिकं वेदजानाति वेदाविदज्ञाने वे-
दोलोवेति पोणलादेशः। दुवपूबीजसंतानेऽहोतारः। आसमंतादनुषजनीत्यानुषकः। पंजसंगे। धातुषकारस्य सकारः क्विप्तेति क्विप्

राम
२४

अनुदितामित्युपधालोपः। उपसर्गस्तुतोतिविधत्वं॥॥ अथाद्वितीया॥ सहयवाल्मर्त्यः अग्निर्द्वितीयः॥ अग्निर्द्वितीयः॥ सहयवाल्मर्त्यः अग्निर्द्वितीयः॥ सहयवाल्मर्त्यः
 हविषां वोढा अमर्त्यः मरणधर्मरहितः अग्निर्द्वितीयः॥ अग्निर्द्वितीयः॥ सहयवाल्मर्त्यः अग्निर्द्वितीयः॥ सहयवाल्मर्त्यः अग्निर्द्वितीयः॥ सहयवाल्मर्त्यः
 नहविर्लक्षणाहितमर्त्येति चनोहितः। सतथाविधोऽग्निर्द्वितीयः प्रकृत्या समृत्वाति संगच्छते। कर्मविषयप्रज्ञाचितोऽग्निस्मानधितादृक् प्रज्ञाचितोऽग्निः
 सेतीत्याशास्ते। हयवाट्। वहप्रापण। वहश्चेति एवः। हत्वं जरत्वरचत्वानि। रुडुतरपदप्रकृतिस्वरत्वं। प्रत्ययः स्वरः। चनोहितः चनेः वायेरत्नेः रु
 स्वश्चेत्यसुचतः। चकारोऽनुडागमः। तस्मिन्लोपः। निन्वादाद्युदात्तः। पुनश्चनसोऽहं दसिगति संज्ञावक्तव्येति संज्ञायांगतिरनंतरइति प्रकृतिस्वरत्वं।
 वङ्गुडीहोतुपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। धियासावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वं। ऋएवति। ऋएगतो। लेटितनादित्वा दुप्रत्ययः। लेटोडाटोवित्युडागमः।
 ॥ अथतृतीया॥ अग्निर्द्वितीयः सचेतति केतुर्यज्ञस्य पूर्वः॥ अर्थः स्यतरणि॥ यज्ञस्याग्निष्टोमादेः केतुः प्रज्ञापकः। पूर्वः पूर्वभवः चिरंतनः स
 तथाविधोऽग्निर्द्वितीयः प्रज्ञया चेतति सर्वजानीते अस्य एतादृशस्याग्नेरर्थंगमनस्वभावतेजः अस्य आकाशो दृश्यमानस्य तमसः। तरणिर्हितारकं स्वं
 लुनिवर्तकमिति यावत्। चेतति चिती संज्ञाने निघातः। अर्थः ऋगतो। उषिकुविगार्तिभ्यः स्थानइति थनूगुणः निन्वादाद्युदात्तः। तरणिः ऋषुवनत
 तणयोः। अर्चिस्तृधधमित्यादिना निप्रत्ययः। गुणः। प्रत्ययः स्वरः॥ अथचतुर्थी॥ अग्निं सृजुं मनः श्रुतं सहसो जातवेदसं॥ वङ्गिदेवा अरु
 एवत॥ सहसः सृजुं बलस्य पुत्रं मथनरूपेण बलेन निष्पद्यमानत्वात् सनश्रुतं सनातनत्वेन प्रसिद्धं। जातवेदसं जातप्रज्ञं तमिममाग्निं देवाः हवि
 र्भुजो देवाः वङ्गिहविषां वोढारं अरुएवतः कुर्वतासनश्रुतं अश्रवणो कर्मणिकः। तृतीयकर्मणि ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। वङ्गिहविषां वोढारं अरुएवतः कुर्वतासनश्रुतं अश्रवणो कर्मणिकः।

नो। वहित्रीत्यादिना निप्रत्ययः। अकृ एवत। कविहिंसा करणयोः। इति त्वानुम्। धित्विहोप्योरजेत्प्रत्ययः। अकारश्चांतादेशः। लङि व्यत्ययेनात्म
नेपदं निघातः॥ अथपंचमी॥ अदाभ्यः पुर एता विशामग्निमनुषीणां॥ तृणिरथः सदानवः॥ मानुषीणामनोजातानां पुर एताः सन्मार्गप्रदर्श
नेनाग्रतोयता अतएव कर्णः ताः प्रज्ञावैदिकप्रवर्तकत्वेनोनासुग्रहीतुं त्वरायुक्ताः आलस्यरहितः रथः हविषां वहनादथसदृशः सदा सर्वदा तत्क
र्मणि नवः नूतनः पुनर्मथनादभिनवः। एवंविधोऽग्निः अदाभ्यः आहिस्यनकेनातिरक्ताय इत्यर्थः। अदाभ्यः। दंभुदंभाने। दंभश्चेति वक्तव्यवित्तिक
र्मण्यनु। उपधावृद्धिः। नदाभ्यः न आसमासेतसुकुषेतुत्यर्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। पुर एताः। एपागतो। एबुल्लत्वा। गुणः। चित्त्वं दंतो दातः। मा
नुषीणां। मनोजातानां यतोषु केति। अत्रुहिदाणमिति डीपात्रित्वादाद्युदात्तः। त्वरासभ्रमइति धातो निरत्यनुवृत्तौ वहिषिभ्यु सुग्लाहात्वरिभ्यो नि
रिति निप्रत्ययः। अत्र त्वरेत्यादिना कुटातस्थित्वादाद्युदात्तः। संहितायां इलोपे पूर्वस्येति दीर्घः। रथः। हानिकुमिनीरामिकाशिभ्य इति यप्रत्ययः।
कित्वादनुदात्तोपदेशोत्यादिना नुनासिकलोपः। नित्वादाद्युदात्तः। सदास्वरादिषु आद्युदात्तत्वेन यक्षितत्वाद्युदात्तः॥ इति तृतीयस्य प्रथमेन वसो
वर्गः॥ तस्मिन्सूक्तेष्वमी॥ साक्षा विश्वा अभियुजः कतुर्देवानाममृतेः॥ अग्निस्तु विश्वस्तमः॥ अभियुजः अभियोक्ताः विश्वा सर्वाः सेनाः सा
क्षा नृ। सहमानः स्वबलेनतिरस्कुर्वाण अमृतः शत्रुभिरहंसितः। देवानां कतुं कर्ता हविः प्रदानेन पोषकः एवंभूतोऽग्निः तु विश्वस्तमस्तु विश्वे
बद्धवाची। तुविपुर इति तन्नाम सुपाठात्। अबः शब्दो नवाची अव इत्यन्नाम। श्रूयत इति निरुक्तेभिधानात्। अतिशयेन विविधा न्नोयतो वर्तते। य
स्मादेवं तस्माद्वंतस्मादस्मानपि बह्विधा न्नोपेता न्करोत्विति भावः। साक्षा नृ। महमर्षण इत्यस्वकसो साक्षा न्नी। अंश्चेति निपातनाद्विचनानिडागम

राम
१५

अनभवति। परस्मैपदं च भवति। कसुत्वरः। कतुः। कनः कतुः कित्वा हुताभावः। उवडादेशः। अंतो दातः। अबः। श्रुवेण। श्रूयते कर्मिणिकर्मणि असु
प्रत्ययः। अतिशयेन तु विश्व इति श्रुतिश्रुत्यनेतमविति तमपु। बद्धवाची पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ अथ सप्तमी॥ अभिप्रयासिवाहसादाश्वा
अभ्योतिमर्त्यः। क्षयं पावकशोचिषः॥ अश्वा नृ हविषां दाता मर्त्यामनुष्यो यजमानवाहसा हविषां ताहकेनाग्निना प्रयास्या ज्ञाने अभ्योति। अ
भितः सर्वतः प्राप्नोति किंच। पावकशोचिषः शोधकदीप्तेरग्रेसकाशात्। क्षयं गृहं चाभ्यश्रुति। प्रयांसि। प्रीदु। प्रीणने। अस्माधातो रंतर्भाविन एय
थविसुप्रत्ययः। प्रीणयति भोक्षानिति प्रयांस्य ज्ञानिलित्वादाद्युदात्तः। ताहसाणिदित्यनुवृत्तौ वहिहाधाभ्यः छंदसीत्यनुवृत्तौ लिता उपधावृद्धिः।
नित्तरः। दाक्षानृ। दाशृदान इत्यसौ दाश्वासाक्षा निनिनिपातनादिडागमो द्विचनं चनभवति। कसुनप्रत्ययः स्वरः। अश्रुति। अश्रुवाप्नो। यत्य
येन परस्मैपदं निघातः॥ अथाष्टमी॥ परिविश्वानि सुधिताग्नेरश्याममन्मभिः। विप्रासोजातवेदसः॥ जातवेदसः जातप्रज्ञाविशोमेधाविनो
होशदयो वयं। अग्नेतवसंबंक्षीमिर्मन्मभिर्मननीयेस्तोमे विश्वानि सर्वाणि सुधितानि सुहितानि सुहितान्यभिलषितानि वसूनि पर्यशाम सर्व
तः प्राप्नुयाम। जातवेदस इत्यग्नेर्विशोषणं जातानि सर्वाणिवेतीति जातवेदाः सर्वज्ञ इत्यर्थः। एतादृशं जातवेदस्त्वमग्नेरवोचितमिति तद्विशोषण
त्वं युक्तं। सुधितं उधा नृधारणपोषणयोरित्यस्माधातो निश्चार्था छंदसीत्यनुवृत्तौ सुधितवसुधितेत्यादिना निपातितः। शोछंदसि बद्धमिति। शोचु
क। गातिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। अश्याम अश्याप्तो। बद्धलं छंदसीति श्रुप्रत्ययस्य लुक्। व्यत्ययेन परस्मैपदं। यासुट् परस्मैपदे पुदात्त इति
यासुट्। लिङ्सलोप इति सलोपः। अदंतत्वाभावादियादेशो नभवति। सः सकारस्य नित्यं डेत इति लोपः। निघातः। मन्मभिः। मनु अवबोधने। अन्येभ्यो

विदुःशत इति मनिनू नित्यं ॥ अथ नवमी ॥ ॥ अथो विश्वानि वायु वा जेषु सनिषामहे ॥ त्वेदेवास एरिरे ॥ ॥ हे अथे वायु वरणीयानि संभजनीया
निविश्यानि सर्वाणि धनानि वा जेषु युधेषु सनिषामहे वयं संभजामहे ॥ यतः कारणा देवासः पूर्वमस्माभिरिष्टो देवा अस्मदभिमतफलं प्रदीयते
त्वयि एरिरे आसमंतादागमनं त्वत्प्रतिष्ठा इत्यर्थः ॥ सर्वथा पितृत्वकोशात्फलं लभेमही लोटोडाटावित्युडागमभेदः वायुः इड संभक्तोः कहं लो
वदं नित्यं ॥ शोष्ठं दसि वकुलमिति शोर्लुक् ॥ इड वंदेत्यादिना धुदातः ॥ वा जेषु वृषादिवादा धुदातः सनिषामहे ॥ वनपण संभक्तो धात्वादेः वसं
लेटि वकुलमिति सिप् ॥ सिप अर्थधातुकत्वादिडागमः ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ निघातः ॥ त्वेयुष्मच्छस्य सप्रम्याद्यात्वादेशः ॥ सुषामिति शोत्रादे
शः ॥ देश इति प्रगृह्य संज्ञा ॥ इरिरे ॥ इरगतावित्यस्मात्परस्य लोटो कस्य डरे जादेशः ॥ इजादेश गुरुपधत इत्यत्रामत्र भवतिर्मत्रत्वात् निघातः ॥
॥ इति हतीयस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥ ॥ इडा ग्री इति नवर्चं द्वादशं सूक्तं ॥ विश्वामित्रमेडाग्रं ॥ तथा चानु कस्यते ॥ इडा ग्री एडाग्रमिति ॥ अग्निहो
मेडा वाकशास्त्रे ॥ आवपायमिदं सूक्तं ॥ अभिषुवपृष्ठहानीति खंडे सूत्रितं ॥ इडा ग्री आगतमाहु वेययोरिदमिति ॥ आग्नेहोमेडा वाकशास्त्रे ॥ इ
डा ग्री आगतमिति स्रोत्रियसूचः ॥ तस्येवाडा वाकस्याद्याः शास्त्राज्या इडा ग्री आगतं सुतमिति याज्ये इति सूचितत्वात् ॥ चतुर्विंशो ह निघातः
सवनेडा वाकशास्त्रे इडा ग्री अपसस्परीत्यनुरूपसूत्रितं च ॥ इडा ग्री आगतं सुतमिडा ग्री अपसस्परीति ॥ ॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा ॥ ॥ इडा ग्री
आगतं सुतं गीर्भिर्न भो वरेण्यं ॥ इत्यपानां धियो विता ॥ ॥ इडश्च अग्निश्च ॥ इडा ग्री हे देवो सुतं अभिविवादी संस्कारैः संस्कृतं अतएव वरेण्यं वरणी
यं संभजनीयं इमं सोमं प्रतिगीर्भैः अस्मदीयानि सुतिरूपाभिर्वाग्भिः शकुतो नभः नभसः स्वर्गस्थानादागदं आगच्छत ॥ आगत्य च धियास्माभिः

राम
२६

अनुदितामित्युपधा लोपः ॥ उपसर्गो ह्युनोति तिष्ठत्वं ॥ ॥ अथा द्वितीया ॥ ॥ सहयवा लमत्यं अशो ब्रूतश्च नो हितः ॥ अग्निर्धिया समुत्पति ॥ ॥ सहयवाद्
हविषां वोढा अमर्त्यः मरणाधर्मरहितः अशो ब्रूतश्च नो हितः ॥ अग्निर्धिया समुत्पति ॥ ॥ सहयवाद्
नंदविर्लक्षणादितमस्येति च नो हितः ॥ स तथा विधोऽग्निर्धिया प्रकृत्या समुत्पति संज्ञकते ॥ कर्मविषय प्रज्ञा चितो अस्मान्निधिता हृक् प्रज्ञा चितो क
सेतीत्याशास्त्रे ॥ इत्यवाट् ॥ वहप्रापण ॥ वहश्चेति लिट् ॥ हत्वं जरत्वरं चत्वा नि ॥ रुडुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ प्रत्ययः स्वरः ॥ चनो हितः चनेः चायेरत्नेः क
स्वश्चेत्यसुचतः ॥ चकारोऽनुडागमः ॥ तस्मिन् लोपः ॥ निवादा धुदातः ॥ पुनश्च नसोऽदसि गगितं संज्ञा वक्तव्येति संज्ञायां गतिरनंतर इति प्रकृतिस्वरत्वं
वकुलमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ धियासावेका च इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ रूपवति ॥ रूपगुतो ॥ लेटिनादिवा दुप्रत्ययः ॥ लेटोडाटावित्युडागमः ॥
॥ अथ तृतीया ॥ ॥ अग्निर्धिया सचेतनिकेतुर्यज्ञस्य पूर्यः ॥ अर्थस्य स्वरणि ॥ ॥ यज्ञस्याग्निहोमादेः केतुः प्रज्ञापकः ॥ पूर्यः पूर्वभवः चिरंतनः स
तथा विधोऽग्निर्धिया प्रज्ञा चेतनिसर्वज्ञानीते अस्य एतादृशस्याग्नेरर्थगमनस्वभावतेजः अस्य आकाशो दृश्यमानस्य तमसः ॥ तरणिर्हितारकं स्व
तु निवर्त्तकमिति यावत् ॥ चेतनिति चिती संज्ञाने निघातः ॥ अर्थः रूपगुतो ॥ उषिकुविगार्त्तभ्यः स्तान इति थनू गुणः ॥ निवादा धुदातः ॥ तरणि ॥ रूपवत
रणयोः ॥ अत्रिस्तृधमित्यादिना निप्रत्ययः ॥ गुणः ॥ प्रत्ययः स्वरः ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ अग्निं सृजुं सनः श्रुतं सहसो जातवेदसं ॥ वदं देवा अक
एवत ॥ ॥ सहसः सृजुं बलस्य पुत्रं मथनरूपेण बलेन निष्पद्यमानत्वात् सनः श्रुतं सनातनत्वेन प्रसिद्धं ॥ जातवेदसं जातप्रज्ञं तमिममाग्निं देवाः हवि
र्भुजो देवाः वदं हविषां वोढारं अकएवत कुर्वता सनः श्रुतं अश्ववणो कर्मणि कः ॥ तृतीयकर्मणि ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ वदं वहप्रापणानां रत्यनुवृ

दा। कदि अणवरणो अस्माकिय। सुपां सुलुगिति सुपां दादेशः। क दुतरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अस्मा दुदात्त इत्यनुवृत्तौ कृती पूति
 जूती त्यादिना निपातना दंतो दात्तत्वं। उदात्तपणो हल्वृत्तिविभक्तेरुदात्तत्वं। वृणो वृड् संभक्तौ। अपत्ययः। दित आत्मनेपदानामिनीर एत्वं। निष्ठा
 ना। ता। सुपां सुलुगिति दादेशः। सोमस्य। पुभभिषवो। अस्मादतिस्वसु ड् स धृत्वादिनाम अत्ययः। निस्वरः। तं पता। लप प्रीणने। लोदि शो मुचादि
 त्वात् सुमागमः। निघातः॥॥ अथ चतुर्थी॥॥ तो शा वृ हला कुवेस जित्वा नापरा जिता॥ इडा ग्री वा जसातमा॥॥ तो शा श्रूणां बाधको। वृत्र हा
 पाप हत्रस्य पापयोः। ब्रह्मभूण वृत्रेषु क्रिविति। क्रिप्। एकानुतरपदेण इति लत्वं। क दुतरपदप्रकृतिस्वरत्वं। कुवे। क्यते ब्रह्मं छंदसी तिलु किसति
 कः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ ब्रह्मं छंदसी तिसंप्रसारणं। क दुतरपदप्रकृतिस्वरत्वं। कुवे। क्यते ब्रह्मं छंदसी तिलु किसति कः संप्रसारणमित्य
 नुवृत्तौ ब्रह्मं छंदसी तिसंप्रसारणं। उवादादेशः। अत्ययेनात्मनेपदं। निघातः। स जित्वा ना जिजये। ड् दृशिरुहिजे सृक्षिदभ्यइति कृतिप्। किं वा
 हुणा भावः। पितानुगागमः। समानसंछंदस्य मूर्ध्नि समानस्य सभावः। क दुतरपदप्रकृतिस्वरत्वं। पश जिता। न असमासतत्पुरुषेतुल्यार्थेति पूर्व
 पदप्रकृतिस्वरत्वं। इडा ग्री देवता हं हे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। प्राप्तेनोत्तरपदे अनुदात्तादाविति प्रतिषेधात्समासस्वरः। वा जसातमा। पणुदोने।
 अस्मा ज्ञनसनखनकमग इति विट्। विडुनोरनुनासिकस्थित्याकारः। अतिशयेनेतमवितमप्। क दुतरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥॥ अथ पंचमी॥
 प्रथमं चेत्युक्तेनोनीथाविदो जपितारः। इडा ग्री इष आहणे॥॥ हे इडा ग्री उक्तेनः उक्तं शस्त्रं न दंतः शस्त्रिणो हो आदयः वायुवां प्राचंति। इह कर्म
 लिक्कतिरूपाभिर्विभिपूजयंति। तथानीथाविदस्त्रोत्राभिज्ञासामगान कुशलाजपितास्तोतार उहा आदयः। अभिज्ञाषितफलावाप्तये युवां सर्वति। सह

राम
१३

मपि हः अतस्य लाभाय इडा ग्री युवामाहणे सर्वतसंभजे पूजयामीत्यर्थः। युवां। युष्मत्तु द्वयद्वितीयायां पदात्परता धुष्मदस्मदोः। षष्ठी चतुर्थी
 द्वितीया इत्यादिना वामित्यादेशः। अनुदात्तश्च। अर्चंति। अर्च पूजायां निघातः। वचपरिभाषणे पातृ हृदिव चिरवीतिकर्मणियक्। वचस्वपीत्या
 दिनासंप्रसारणं। उक्ते शस्त्रं उक्ते मेषां अत इति ह नावितीनिः। यस्येतिलोपः। प्रत्ययः स्वरः। नीथा विदः। णी च प्रापणे। अनिकुचिरमीत्यादिना
 षन् किंवा हुणा भावः। विदज्ञाने। क्रिप्ते क्रिप्। क दुतरपदप्रकृतिस्वरत्वं। इडा ग्री। आमं जितत्वा धुदात्तत्वं वृणो वृड् संभक्तौ। निघातः॥॥ इति तृती
 यस्य प्रथमे कादशो वर्गः॥॥ अथ तस्मिन् षष्ठी॥॥ इडा ग्री नवतिपुरोदासपत्नी रधूनुत॥ साकमेकेन कर्मणा॥॥ हे इडा ग्री दासपत्नीः दास
 यंति इति दासा उपक्षयितारः। शत्रवस्तेपतयः पालकाया। सांताः दासपत्नीः नवतिनवति संख्याकाः पुरः एवंविधाः श्रूणां पुरीः एकेन कर्मणा एकेन
 बोधोगेन युवासहयुगपत् अधूनुतं अकंपयतं। ताविंदा ग्री आह्वयामीति शेषः। नवतिवनानां दशतीनां च भावः। निश्चप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरेणां तोदा
 तः। दासपत्नीः। दसु उपक्षये। दासयतीति दासः। पचाद्यजंतः चित्वा दंतोदात्तः। तेपतयोयासो। नित्यं सपत्नादिषु। दासाञ्चेत्युक्त्वा द्विभाषासपूर्व
 स्थितिर्दाप्। इकारस्य नकारः। ब्रह्महीनो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अधूनुतं। धूनु कंपने। लङि स्थादिभ्यः क्तुः। निघातः। एकेन इणागतो। यणादेशः। नि
 घातः। धीतयः। धेत्। इणभीकां शाब्धतिमर्चिभ्यः क्तिकृत्। नित्वा दा धुदात्तः॥॥ अथ सप्तमी॥॥ इडा ग्री अपसस्पयुपप्रयंति धीतयः॥ कृतस्य
 पथ्या अमु॥॥ हे इडा ग्री धीतयो सोमस्य धातारः यातारो हो आदयः। कृतस्य कर्मफलस्य पथ्यापथो मार्गाननुब्रह्मं कृतस्य अपसः अस्माभिः क्रिय
 माणास्य कर्मणः परिसर्वतः उपप्रयंति समीपे प्रकर्षणवर्त्तते। अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः। यदा धीतयः स्तुतयः कृतस्य यज्ञस्य मार्गं

लक्ष्मीकृत्यकर्मणः परिवर्तते। अतः स्तोत्रयतया युवामागतमिति चेति। इत्युक्तं। अथानुदात्तः। निघातः। धीतयः। धेः। पानइत्यस्मात्कर्तृशक्तिश्च। यु
मास्त्वोतीत्वं। चित्वादं तोदात्तः॥॥ अथाष्टमी॥॥ इडाग्रीतविषाणिवोशधस्त्वानिप्रयासि॥ युवोरपूर्यहितं॥॥ हेइडाग्रीवांयुवयोः॥ तविषाणिवलानि
प्रयासिअत्रानिचसधस्थानिपरस्परंविद्युज्यवर्तते। तथाअपूर्यदृष्टिदारापरकत्वं। युवोःयुवयोरवहितंनिहितवर्तितस्मात्सोमपानतत्प्रभृतिषु
सर्वकर्मसुइडाग्रीःस्वाहेववर्तमानमितिभावः। वांघर्षाद्विचनेवामित्यादेशः॥॥ अथनवमी॥॥ इडाग्रीरोचनादिवःपरिवाजेषुभूषयः॥ तद्वांचे
तिप्रवीर्य॥॥ हेइडाग्रीदिवारोचनास्वर्गस्यरोचकोप्रकाशकोयुवांवाजेषुसंग्रामेषुपरिभूषयः। परितःसर्वतःअलंकृतोभवयः। शत्रूनपराजित्य
सर्वतोविजयमानोवर्तते। वांयुवयोःवीर्यसामर्थ्यंभवतांतादृशसंग्रामविजयं प्रचेति। प्रकर्षणज्ञापयति। यद्वायुवांवाजेषुसंग्रामेषुपरिभूषयः।
कृत्वारिभूषयः। शेषंपूर्ववत्। रोचना। रुचदीप्तावित्यस्य अनुदात्ततश्चिह्नोदेरित्युक्तं। चित्वादं तोदात्तः। भूषयः। भूषभूषणो। निघातः। चेति। चिती
संज्ञाने। अत्यंतर्भाविण्यर्थः। वडुलंछंदसीतिशपोलुक्। तकारलोपश्चादसः॥॥ इतिलतीयस्यप्रथमेद्वादशोवर्गः॥॥ तृतीयमंडलेप्रथमानुवा
कः। द्वितीयानुवाकेसप्तसूक्तानि। तत्रप्रबोदेवायेतिसप्तर्चमाद्यंसूक्तंआनुष्टुभं। अत्रानुक्रमणिका। प्रवःसप्तर्चभस्वानुष्टुभमिति विश्व
मित्रपुत्रोऽक्षभर्कृषिः। मंडलादिपरिभाषया अग्निर्देवता अग्निष्टोम इदं सूक्तमाज्यशस्त्रं परा धर्याविरुद्धं तद्वित्सृजितं। प्रबोदेवायेत्याज्यमुपस
तनुयादिति। इदमेवसूक्तं प्रातरनुवाकमाश्विनशस्त्रं च विनियुक्तं सूक्तं च प्रबोदेवायाग्नयेकदातद्वित्सृजितं चेति अमुदयेष्टोरुपांतं त्यग्नेददाशुषे
यमिति सूचितं च। सयंताविप्रर्षादीर्घस्ते अस्त्वंकुशइति॥॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा॥॥ प्रबोदेवायाग्नयेवर्हिष्ठमर्चोस्ते॥ गमदेवभिरासनायजिष्ठा

रामं
१८

क्रियमाणेकर्मणि इषितं प्रेरितो युवां अस्य पांडुमंसोमसोमं पिबतं। यद्वाधियास्मदीयथा बुध्या इषितो प्रोप्तो अस्मद्वत्तयोपेरितो युवामिमं पिब
तं। इडाग्री इदं अग्निश्चिह्नं ह्यतीति अग्निशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते अजाघदंतमिति इडाग्रीस्य पूर्वनिपातः। पादादित्वा निघातप्रतिषेधः। पादिकः
स्वरः। गमंगमलुतो। वडुलंछंदसीति। शपोलुकि सति अनुदात्तोपदेशत्वादिनामकारलोपः। निघातः। वरेण्यः। वडुलंछंदसंभक्तो। वडुलंछंदस्य पूर्वनिपातः।
घुदात्तः। पातं पापने सर्वविधय छंदसि विकल्पत इति न विधय छंदसि विकल्पत इति न विधादेशः। इषिता। इष्यगतो। इत्यस्मात्धातो निघातोतीष
सहेतीडागमः। आगमा अनुदात्तइति इटोनुदात्तात्कस्वरः शिष्यते॥॥ अथाद्वितीया॥॥ इडाग्रीजरितुःसचायज्ञो जिगातिचेतनः॥ अयापानमि
मं सुतं॥॥ हेइडाग्रीजरितुःस्तोतुःसचास्वर्गादिलक्षणफलप्राप्तौ सहायभूतोयज्ञः। ज्योतिष्णोमादितियास्तुलिलक्षणथावावा आहोसंतो सुतौ
अभिषवादि संस्कारोपेतौ। इमं सोमं पातं पिबतं। जिगाति। गास्तुविद्यधातुरवगमनेवर्तते। छंदसि जुहोत्यादिः। वडुलंछंदस्यभ्यासस्येत्वं। निघा
तः। चेतनः। चेतिसंज्ञाने। कर्तृविबुधवचना ल्युट्। चितीत्या घुदात्तत्वं। अया। इयम। शब्दस्य तृतीयायाः सुपांसुलुगितियडोदेशः। अनादेशप्राप्तौ।
हललोपः। पापं पापाने। निघातः॥॥ अथतृतीया॥॥ इदमग्निं कविच्छदायज्ञस्य जूत्यावृणो॥ तासोमस्येह तृपतां॥॥ अस्य यज्ञस्य धनभूतस्य सोम
स्य जूत्या जूतिः। प्रेरणं सोमं सवेद्यजमानं प्रेरयति साधनमुपलभ्यतस्मात्तथैकतोयजमानः प्रवर्तत इति हितस्य प्रेरकत्वं। तया प्रेरणरूपया जू
ज्या प्रेरितो हंकविक्रदाकवीनां स्तोत्राणां उचितफलप्रदानेन पापक्षंदको इदमग्निं च युवांवाजेसोमपानार्थमहाकर्मगच्छतिमिति संभजता आगता
चिता विडाग्री इह कर्मणि सोमस्य सोमपानेन तृपतां। इदं इदं दिपरमेश्वर्य इत्यस्मात्धातो ऋज्वेडाग्रीतिरत्ययति त्वेन निपातना घुदात्तत्वं। कवि

ह. सं. भा. १

पराधेन हविर्भाषितं च तां यजमानानां यथा कर्म प्रदत्तं तत्र प्रवर्तकः। अथ किं यजमानां ज्योतिषोमादीनां सोमिर्निर्गता फलप्रदानेन नि
यामकः। हि प्रसिद्धो अतएव सर्वस्य नियंता स्वलुकिं च सोमिर्निर्गता ज्योतिषोमादिकर्मफलदाता मम हनीयेधनं मघं रेक्षति तत्राम सुपाठात्। तत्र
नंवा निता प्रयच्छं भवतिवः संबं धिनं तादृशमग्निहे कृत्वितो यथं दुवस्यत आहुतिप्रदानेन परिचरता। दुवस्यतिः परिचरणकर्म निमस्यति दुवस्य
तीति तत्राम सुपाठात्। यता यम उपरमे इत्यस्य तद्विद्योः। रुद्रशनासत्वादिना दिनान्न जादेशः। तिल्वरः। अथाहि निपातस्येति दीर्घः। दुवस्यत। दुवः
परिचरता। तदिह तः सुपः स्य च। तदंतस्य धातोर्लोपि रूपं। दाता। दुदा भूदाने। ताक्षी लिकरन्। नित्वादाद्युदात्तः॥॥ अथ चतुर्थी॥॥ सनः शर्मणि वी
तये मिर्य क्तु शंतमा॥ यतो नः पुष्पवदसु दि विक्षिप्तिभ्यो अश्वा॥॥ सोमिर्हविः प्रदानं भ्योस्मभ्यं शंतमायतः पशुपुत्रादि अमृतधारा अति
शयेन सुखकसति शर्मशब्दो गृहवाची ह्याया शर्ममर्मेति तत्राम सुपाठात्। तथा विधानि गृहाणि वीतये संभजनाय अग्निहोत्रादि कर्मशास्त्र
र्थय क्तु ददातु। यतः यस्मादग्नेः सकाशात् पुष्पवत्समृद्धिमतदान भोगादिना व्यत्यये सत्यपि अतिशयेन वर्धमानं दिविद्युलोके सस्यति
भ्यो भूलोकात्। असु अतस्तिष्ठे च समुत्पन्ने वसुवत्तलोके असाधारित्येन वर्तमानं धनं आसमंता दुपनमति यतो ग्रेः प्रसादा विपुलोके सुविद्य
मानं धनं अस्माकमागच्छति सोमि रिति पूर्वोक्तान् यः वीतये। विगतिकां त्यादिषु संवेष्टेष्वप्येत्यादिना किं न तात्। उदात्तत्वेन निपातना दुदात्तः।
य क्तु यम उपरमे। इषुगमियमा क्तु मकारस्य छः। पुष्पवत्। पृषस्नेहना सेचने पूरणेषु। अस्मादोणादिको न कृपत्ययः। तदस्या स्त्री ति मनुप
तस्योदात्ता भावश्चादसः॥॥ अथ पंचमी॥॥ दीदिवं सप्त पूर्ववत्। मिरस्य धीतिभिः॥ रुद्राणां अग्निमिधते होतारं विष्पतिं विशां॥ अकृपा सुविद्युलोका

राम
१९

शस्त्रैर्वा होतादयः दीदिवं सदीयमानं अर्पयति। अतथा साणामभि नवं होतारं देवानामाह्वानं विष्पतिं प्रजानामति शयेन पालयितारं तमग्निं व
स्त्रीभिः प्रशस्तभिः अस्य धीतिभिः अग्निविषयस्तु तिलक्षणाभि वाग्निर्वस्त्रीभि वसुमद्भिः अस्य धीतिभिः एतदुद्देशेन क्रियमाणैः कर्मभिः इंधते दीपय
ति। तत्रोच्यते हविः प्रदानं दिवा पारेण समृद्धिं कुर्वति। दीदिवं सदिदु कीडादावित्यस्य कसौ रूपं। तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः। लोपोर्वा रिति षो
पः। वस्त्रीभिः। वसुशब्दादत्ययेन उपानित्वरः। धीतिभिः। धेइपानेति च कोचसंज्ञायामिति क्तिच्। कित्वाद्युमस्यतीत्वं। चित्त्वरः। रुद्राणां। कुचश
ब्दात्तनुले वनिपू। अयस्मयदिवा ह्यसंज्ञत्वात्कुत्वं। पदसंज्ञाभावाजुस्त्वाभावः। इंधते। इधीदातो। विष्पतिं पुरादि शब्दसि वदुक्तमित्युत्तरपदाद्युदा
त्तत्वं। विशां सावकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं॥॥ अथ षष्ठी॥॥ उत नो ब्रह्मं न विष उक्तेषु देव दूतमः॥ शानः शोचाम रुद्धो ग्रे स हस्वसातमः॥॥
उत अपि च हे अग्ने नः यज्ञकारिणस्मान् ब्रह्मन् ब्रह्मणि अस्माभिः। क्रियमाणे स्तोत्रे अविषस्तोत्रविषया भुनाति रेकदोषो यथान भवति तथा पाल
ये। किंच। देव दूतमः। देवानामाह्वानं तमस्त्वे उक्तेषु अस्माभिः। क्रियमाणेषु आज्यप्रभुगादि शस्त्रेषु अविषः गोपाया किंच मरुद्वधः मरुद्वि वर्धमानः
सहस्वसातमः सहस्वसंख्याकस्य धनस्यातिशयेन दातात्वं नः। अस्माकं शौरिक या मुष्णिकं च सुखं शोचदीपय वर्धयेत्यर्थः। अविषः। अवरक्ष
णादित्यस्य लटि सिब कुल मिति सिपू। अस्या धधा तु कत्वादिद्। इतश्चलिप इति सिपुत्वाकारलोपः। लोटाडाटावित्युगमः। निघातः। उक्तेषु व
चपरिभाषणे। अस्माकर्मणि यातु नृदिव विरचीत्यादिना यक्। कित्वा सं प्रसारणं। व्यत्ययेन स्वरः। देव दूतमः। इयतेः क्तिच्। व कुलं छंदसीति संज्ञा
रणं पररूपं च। हल इति दीर्घः। रुद्राणां पदप्रकृति स्वरत्वं। शोचुं शोचो अयमंतर्भावित्यर्थः। निघातः। मरुद्वधः। वधुवर्धने इगुपूथलक्षणः कः। मरु

हृधादिता पूर्वपदांशो दातव्यः सहस्रसातमः। धनुषाने। अस्य जनरत्नं कमगमो विडेति वि। विडुनोरनुनासिकस्येत्याकारः। हृद्वरपदप्रकृतिस्वरः॥
 ॥ अथ सप्तमी ॥ नूनोरास्वसहस्रवत् कवत्पुष्टिमदसु॥ धुमदस्ते सुवीर्यवर्षिष्ठमनुषिनां॥ अस्मिन्मथ्यमानहे अग्रे सहस्रसंख्यापेतो कवत्पुत्र
 पोत्रादि सहितं पुष्टिमत्पोषकं अनेन शरीरस्य क्षीरादारावलारेण प्रदंगवादि कमुपलक्ष्यते। धूमत्। दीप्तिमत्। अनेन रत्नकनकादिकं परिगृह्यते।
 सुवीर्यशोभनसामर्थ्यापेतं तत्कार्येषु व्यवहारयोग्यं वर्षिष्ठं अतिशयेन वृद्धं भूतं अत्रैव अनुपक्षितं। व्यये क्रियमाणेषु नुक्षीणं एवं भूतं वसुरत्ने
 कनकपद्मादिकलक्षणं। धनं नः अस्मभ्यं त्वक्षिप्तं अविलंबेन रास्वदस्व नूनः। कुचिदुधं नुमस्वेति दीर्घः। रास्वरादाने अस्य लोटिरूपं। व्यत्ययेनात्म
 नेपदं। अदादित्वा लुपो लुक्। निघातः। सहस्रवत्। मादुपधाया इति मनुषोवत्। कर्ममादित्वा ननुपोदातः। सहस्रशब्दः। पुष्टिमत्। पुष्टपुष्टौ। अ
 स्मात्किञ्च। प्रत्ययस्वरैर्लोतोदातः। इत्स्व नुच्चा मिति मनुष उदातत्वं। वर्षिष्ठं। प्रियस्तिरेत्यादिनावर्षिड्यादेशः। तिस्वरः। अनुपक्षितं। क्षिप्तं
 इत्यस्य दीर्घभावात्तिष्ठानवन्व भवति। तत्पुरुषत्वादय्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥ इति तृतीयस्य प्रथमे चोदशो वर्गः॥ आहोतामंदो विदु
 थान्यस्त्वात्सोयत्वा कवितमः सवेधाः॥ विद्युदथः सहस्रः स्युजो अग्निः शोचिकेः शः पृथिव्या पात्रो अश्वतः॥ आहोतेति सप्त चंद्रितीयं सूक्तं
 आहोतेत्यनुक्रमणिका। ऋषभस्त्विति। अनुशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य ऋषभऋषिः। अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप्। अग्निदेवता एतदादीनि सू
 क्तानि तृतीयाष्टमवर्जितानि आतरनुवाके आश्विनशस्त्रेष्टु मेळंदसि विनियुक्तानि। अथेतस्या इति षडसूत्रिकं। आहोतेति दशानी तृतीया
 ष्टमे उधरेदिति त्रिष्टुभमिति॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा॥ आहोतेति॥ ऋभुरग्निस्तोति। होता देवानां माह्वतामंदः स्तोतुं मदयिता सत्यः सत्यकर्माक

राम
२०

बर्हिः स दत्तः॥ यजमानो होवादी अति श्रूते हे होवा दयो वः पुष्टसंबंधिने देवाय द्योतमानाय अस्मै। अस्मिन् कर्मणि क्तत्वा मायायेव वर्षिष्ठं
 वृक्षतममिदं क्तत्वं स्तोत्रशब्दादिकलाभातं प्राच्य उच्चारया एवं श्रुतः सोमिः देवेभिर्यष्ट्यदेवैः सहितः सन्नः अस्मात्प्रति आगमत्। आगत्य
 च यजिष्ठः। यष्टतमः सोमिः बर्हिः अस्माभिर्यष्ट्यां स्तोत्रे बर्हिषि आसदत्तः। आसीदत्तु। उपविशतु। बर्हिष्ठः बर्हिते शब्दात्तु छंदसीत्यनिशयान् इष्टम्।
 अर्च्य अर्च्य पूजायां। भोवादिकः। बहुवचनस्येकवचनं निघातः गमत्। गमृगतौ। अस्य छंदसि लुङ् लोटः लिट् इति लो उर्थे लुङ्। इदित्वांतर उन्निह्य
 ङित इतीकारलोपः। पादादित्वा निघातः। यजिष्ठाः। यष्टशब्दात्तु छंदसीतीष्ठन्। तुरिष्टमेयस्त्विति त्र्यो लोपः तिस्वरः स दत्त पूर्वलोडा य लुङ् षड्वि
 शरणगत्य वसादने छित्यस्य इदित्वाद उन्निघातः॥ अथ द्वितीया॥ ऋता वायस्यो दसी दक्षं स चंत ऊतयः॥ हविषान् स्तमी कृतं तं सनिष्ठं तोव
 रो॥ यस्य पूर्वमंत्रेण तिपादिनस्याग्नेः रोदसी इमेधा वा पृथिव्यो न भो भवतः। अग्नेः प्रकाशकत्वेन तदधीन प्रकाशक भवत इत्यर्थः। किंच ऊतयः य
 जमानस्य फलप्रदानेन रक्षितारो देवाः दक्षं यस्याग्नेर्बलं स चंत सेवते इति यास्कः। अग्रे यजमान दत्त हविः कायमानो हविर्वहना र्थं तमेवाग्निमीलते
 क्तत्वरूपमिवाग्निं पूजयति। किंच सनिष्ठः धनादिलाभमिच्छंतः स्ति अवसेरक्षणाय न मेवाग्निमाश्रयते। ऋता वा। ऋतशब्दात्तदस्यास्तीति छंदसि वनि
 योवक्तव्याविति वनिष्। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। वनिषः पीत्वा दनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः। स चंत स च समवाये। व्यत्ययेनात्मनेपदं। यदुत
 योगाद निघातः। सनिष्ठं तं सनिष्कं भः स्तमिच्छंतः। सुप्रशाम्यः क्यत्। सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुवक्तव्य इति क्यविपरतः सुवागमः। क्यच
 स्वरः॥ अथ तृतीया॥ सयंता विप्रेषां सयंता नामथाहिषः॥ अग्निं तं वो दुवस्यत दाता पिबन्ति तामघं॥ विप्रो मेधावी कर्मभिः अग्निः एषां काको

निघातः चेतने विती संज्ञाने शतुर्लसावधातुकस्वरेणादुदात्तत्वेन तौदाशब्दतुरनुमद्विभिभक्तेरुदात्तताभावः। धातुस्वरः। महस्वः। स होस्येति मनुष्यं
कारस्य तस्यो मत्वर्थ इति भसंज्ञकत्वात् रुत्रं भतति। मादुपधाया इति मनुष्यो वत्त्वं। उगिदं धामिति नमहे आदिलोपेति नकारस्य मनुवसोरुत्तरुत्तरुत्वं।
आमंजित निघातः। विदुषः। विदज्ञान इत्येतस्मादुत्तरस्य शतुर्विदेः शतुर्वस्वरिति वत्त्वादेशः। भसंज्ञावेसाः संप्रसारणं। प्रत्ययः स्वरः। ससिषत्विज
रणादिषु। कटिबहुलं छंदसीति शोणलुक्। शिअत्यपरज्वाभावात्सीदीदेशाभावः। सदेरप्रतेरिति वत्त्वं। यजत्र। यजदेव पूजादिषु। अग्निनक्षेत्रीत्या
दितत्र प्रत्ययः। आमंजित निघातः। अथ तृतीया। इवतांत उषसा वाजयंती अग्नेवातस्य पथ्याभिरक्ष्ण॥ यत्सीमंजंति पूर्व्यं हविर्भिरावंधुरेव तस्व
तुर्दुगेणे॥ हे अग्ने वाजयंती वाजमन्नं कुर्वीता उषसा उषसा नक्तो अहोरात्रोत्तेत्वा शता अभिगच्छतां त्वमपि वातस्य वायोः पथ्याभिर्मार्गैः युद्धता व
होरात्रोऽग्निं प्रभिगच्छ। यद्यस्मात्कारणादाहोरात्राभ्याः परस्परमभिगमनेन अन्योन्यसंबंधः। तस्मादहोरात्रयोः सायं प्रातः कालयोः पूर्व्यं पुरातनं
त्वामृत्विजो हविर्भिराज्यादिभिः सोमं सर्पतां जंति सिंचंति। किंच वंधुरेव यथा कृत्स्नं परस्परमसंक्रोषादयोपेतं तद्वत्संज्ञकोतावहोरात्रोदुराणे
अस्माकं गृहे अग्निहोत्रादिसौकर्मसिद्धये आरत्यधुनः पुनः रावर्तमानो तस्वतु ४ तिष्ठता इवतां दुगता वित्यस्य लेटे रूपं। पथ्याभिः पथिषु साधा व इ
त्यर्थं तत्र साधुरित्येतनसादिह इति टिलोपः। नित्स्वरित इति स्वरितः। तस्वतुः। तिष्ठते लिट्पुंसि रूपं। निघातः। अथ चतुर्थी। मित्रं अतुभ्यं
वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुभ्रमर्चन्। यद्योचिषा सहसस्पुत्रतिष्ठा अभिक्षितीः प्रथयंस्त्वयि नृन्॥ सहस्वः बलवत हे अग्ने मित्रावरुणाश्च
मित्रावरुणो विश्वे मरुतः सर्वदेवताश्चतुर्भ्यं तदर्थं सुसंस्तोत्रं अर्चन् यदी। अर्थं त्रियहामर्चं देवाः तुभ्यं ता सुभ्रं सुवेन अर्चन् पूजयंति। यद्यस्मात्कार

राम
२१

णात्। सहसस्पुत्र हे अग्ने सूर्यः सुष्टु अर्यस्वामी यद्वासवीनर्यामितया सुष्टु प्रेरकः यदा सूर्यः। शोभनवीर्य अभिक्षितीः क्षितिशब्दो मनुष्यवाची विशः
क्षितय इति तत्राम सुषाठात् मनुष्या न भिलक्ष्यन् नमः। षडंशिकत्वेन नेतुं नृणां तनोरग्नीन् प्रथयन् सर्वतो विस्तारयत्वं शोचिषादीत्यासमानस
नृतिष्ठातिष्ठसि। तस्मान्ने देवा पूजयंतीति। अर्चन् अर्चन् पूजायामित्यस्य लङ्। रूपं अङ्। भावः छंदसः। तिष्ठाद्यागतिनिष्ठत्वा वित्यस्य लेटे रूपं यद्योगा
दनिघातः। यद्येत्यादिना तिष्ठादेशस्याधुदात्तत्वेन निपातनादाधुदात्तः। सूर्यः राजसूर्यसूर्येति कथं बतत्वेन निपातनात्सर्वयः सिद्धा भवेति॥ अ
यंपंचमी॥ वयं ते अद्य शरिमाहिकाममुत्रानहस्तानमसोपसद्य॥ यजिष्ठेन मनसा यद्देवानेधेयताममना विप्रो अग्ने॥ हे अग्ने उतानहस्ताः
हविः स्वीकरणादुत्तानपाणयो वयं कामं कमनीयं पुरोडाशादिह वि॥ ते तुभ्यं अद्येदानीं मस्मि कर्मणि। शरिमदद्यः नमसानमस्कारेण उपसंज्ञ
यसं नो भूत्वाय जिष्ठेन यष्टुतमेन योगे छात्रं नमसा अंतःकरणेन देवान्यक्षिष्यन्तनीयान् देवेभ्य ज पूजय। किंच विप्रो मेधावी कर्माभिज्ञस्त्वं अस्म
धता अक्षीणेन प्रभृतेन मनसा मन्त्रेण देवान् पूजय। अद्य सद्यः परुत्वार्येष स इत्यादिना निपातितः। अतोदात्तश्च। शरिमदान इत्यस्य क्तमा
ने लिभ परस्मैपदानां लाना नुसिष्यादिनामसो देशः। आदिनियमादिडागमः। आतालेपि इटीत्याकारलोपः। हियोत दनिघातः। आगमा अनुदात्ता
इतोनुदात्तत्वात् प्रत्ययः स्वरः। उपसद्य। षडुविशरणगत्य वसादनेत्यस्य चः समासे पूर्वलि अष्टु। लिस्वरः। यक्षि। याज देव पूजा संगतिकरणदाने
कोटिबहुलं छंदसीति शोणलुक्। षत्वकत्वे। सिषोद्यादेशाभावः छंदसः। अस्वेधता। सिद्धिः सत्यार्थः। तत्पुरुषेन नः स्वरः॥ अथ षष्ठी॥ त्वद्विषु
त्रसहसो विपूर्वदेवस्य वसूतयो विवाजाः। त्वं देहि सहस्विणं रथिनोऽघेण वचसा सत्यमिन्द्र॥ सहसस्पुत्र बलस्य पुत्र हे अग्ने देवस्य देवनशील

नृ.वे.भा-१

स्य कर्मकरणप्रवृत्तस्य यजमानस्य त्वत्त्वतः सकाशात्पूर्वः प्रभूता कृतयो विप्रपरिहारेण कर्मपरिपालनादिरूपा कृतयः रक्षाः विधेयं निविधंगच्छन्ति
खलु तमिर्मयजमानं प्राप्नुवंति तथा वाजाः अत्रानिधियतिरेनयजमानं प्राप्नुवंति किंच हे अग्ने त्वं सहस्रिणं सहस्रं संख्याकरयिधनं नोऽभ्यदेहित
था अद्रोघेण द्रोहरहितेभ्यः पापशून्येन वचने त्वादेशः ३. एकवचनस्य चेत्यादेशः ॥ एकदेशस्वरः पुत्रसहस्रः परमपि कुंदसीति रांगवद्वावान् द्वयोः
सर्वानुदात्तत्वं देहः दुदाभदानरत्यलोदिविधाः सारे द्वाविति धातोरेत्वं अभ्यासलोपः ॥ निघातः ॥ अद्रोघेण दुहजिघांसा द्वाः ॥ यत्र द्रोघः धकारश्च
दसः ॥ नञ् सभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ तुभ्यं दक्षकविक्रतो यानीमा देवमर्ता सोऽधरे अकर्म ॥ त्वं विश्वस्य सुरथस्य बोधिसर्वं
तदग्ने अमृतस्त्वदेह ॥ ॥ समृद्धतयो सामर्थ्येपेतकविक्रतो अतोऽद्वियविषयप्रज्ञोपेतसर्वज्ञदेवदीप्यमानहे अग्ने मर्ता सोऽयजमाना वयं तु भ्यंतदर्थं
यानीमानि हवीं विश्वधरेयज्ञे अकर्म हविस्थागमकार्षत्वं च सुरथस्य शोभनद्योतनोपेतस्य विश्वस्य सर्वस्य यजमानबोधिगोपायिता भवामिति बु
ध्यस्व ॥ अमृतमरणधर्मरहिताग्ने इहोऽस्मि कर्मणि अस्माभिर्दत्तं सर्वहविः स्वद आस्वादय ॥ अकर्म ॥ दुहृञ्करण इत्यस्य लङ् ॥ कुंदस्युभयर्थेति
नस आर्धधातुकत्वेन नङ् लोभावाद्गुणः यदृत्तयोगादनिघातः ॥ बोधिबुध अवगमन्ये कुंदसि लुङ् इत्थं लुङ्गति जातिडा भवतीति सत्त्वादेवाः ॥ दीपं ज
नबुधेत्यादिना कर्त्तृविण् चिण् लुङ्गिति आरुस्यलोपः ॥ अद्रभावः ॥ कुंदसस्वरः ॥ स्व आस्वादने ॥ अतर्भावितण्यर्थः ॥ लोदिरूपा निघातः ॥ ॥ इति
तृतीयस्य प्रथमे चतुर्दशोत्तमः ॥ ॥ विषाजस्य पृथुनेति सप्तर्चतृतीयं सूक्तं वैकुभमाग्नेयं अत्रेयमनुक्रमणिका ॥ विषाजसाकात्त्वोत्कीलस्त्विति
कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलो नाम ऊषिः प्रातरनुवाकाश्चैनं श्रव्यो गृहोत्पत्त्यादि सूक्तदशकं विनियुक्तोत्तरे द्वा द्वितीयं सूक्तं ॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा ॥ ॥

राम

22

वितमः। अतिशयेन मेधावी देशनायत्यायुषावेधासर्वस्य जगतो विधाहारं विधाप्रहिमोपेतः सोमिः विदधा नि अस्माभिः क्रियमाणानियज्ञा अस्तात्।
आतिशयिप्रप्नोति। किंच विदुषः। द्यातमानया नोपेतः श्रोत्रिक्केशो वीषिक्काला केशायस्य उज्ज्वलमया केशोपेतः सहस्रः सूनुः बलस्य पुत्रः ए
वैभूतसोमिः पृथिव्यां विस्तीर्णं अंतर्दिशेपाजः तेजः स्वकीया प्रभा अथैत अयनेति प्रापयति। ब्रह्मा पृथिव्यां भूमेव वर्तमानः पाजो बलं सेवते। मंडः म
दिक्कतिमो मदकांतिगतिषु। अस्मात्स्फायितं चात्यादि नारक इदित्वा नुमं प्रागति निवृत्तो। छंदसि बुद्धिः लडः लिट इति वर्तमाने लिङ्। गतिस्त्विति
सिचो लोपः। निघातः। यदा यज देव पूजा संगति करण दानेषु। सुयजो ब्रु निबिति बनिष्। तस्य निवा दनुदा तत्वे प्रत्ययः स्वरः। श्रोत्रिक्केशः। शुद्ध
दीप्तो। अविशुद्धिः सपिच्छदिच्छदिस्कारेण उपसद्य प्रसन्नो भूत्याय जिष्ठेन यदृतमेन यागे द्यावता मनसा अंतःकरणेन देवा न्यक्षिय जनी चोदसि
रिनी स्मि प्रत्यय स्वरेण तो दानः। बड् ब्रीहौ पूर्वपद प्रकृतिस्वरः। अथैत श्रित्र। सेवायामित्यस्य छंदसि वर्तमाने लङ्। बड् लं छंदसीति श्रणे बुक्।
सार्वधातुकगुणः निघातः।।। अथ द्वितीया।।। अथामितेन म उक्तिं जुषस्व कृता वस्तुभ्यं चेतते सहस्रः।। विदो आवक्षि विदुषो निषत्सि मध्य आबह
रुतये यजत्र।।। कृता वः कृतं सत्य भूतो यज्ञः तद्वत्। हे अग्ने तल द्विषयान म उक्तिं न म स्कार वाक्यमहं अथामि क वयामि प्रेरयामि उच्चारयामि स
हस्रः सहो बलं तद्वत् चेतते चेतये चैकर्मणः प्रज्ञापका यतुभ्यं न म उक्तिः क्रियते तां जुषस्व अस्माभिः क्रियमाणान म स्कारोक्तिं सेवस्व। किंच विद्वान्
आनुपूर्व्येण देवानामाकांता भित्ता कर्मा भित्तो कर्माभिः जमन्। आवक्षि आबह। किंच यत्र यष्ट्यहे अग्ने ऊतये अस्माकं क्षणाय मध्ये बहिः स्तीर्ण
स्य बहिः बो माधो आनिषत्सि आसमं निषीद। अथामि त इण गतो भो वादिकः। पादादित्वा निघातः। जुषस्व। जुषी प्रीति सेव मनयोः। तुदादिः। लोटि रूपं।

ह. सं. भा. १

यिताभवासीति बोधिबुधस्व। केचित्स्वयं दयात्यागमिहोव जुहति केकेचिदुदिते तस्मिन्नुदिते तेषामुभयेषां पालयिता भवेत्यर्थः। तच्चासुजाता
 ज्वालापरिवृतेन शरीरेण सुष्ठु जातदेदीप्यमानः अथ वा तच्चासुजात आत्मनेव सुजातस्वयं स्वयं भूयत्यर्थः। तादृशस्त्वमेव दीप्यमानो तद्वत्तु वंद
 चाशादिलक्षणं स्त्रीचं नित्यं जुषस्व। तद्वदृष्टांतः। जन्मेवेति यथा जन्मजनकः पिता। ओरसंतनयं पुत्रं परिचं गादिभिः सेवते। तद्वदस्माभिः क्रियमा
 णमिमं जुषस्व सेवस्व बुधो। उक्ती विवासे। तमो विवास्यते नयेति करणोक्तिः। पश्चादिनायत्वं। तादौ च निति कृत्या निति गतेः। प्रकृतिस्वरत्नं गोपाः
 गुपरक्षणे गुप्तधूपविच्छिन्ननिर्गलिभ्य आय इति प्रत्ययः। तदंतादौ नोक्तिः। अतो लोप इत्यकारलोपः। लोपो व्यावर्तित्यलोपः। धातुस्वरः। जुष
 स्वा। जुषीति सेवनयो रित्यस्य लोटि रूपं निघातः।।। अथ तृतीया।।। त्वं नृचक्षुः वृषभानुपूर्वः। कृष्णस्वये अरुषो विभाहि। वसोनेषि च पवि
 रात्यहः कृधो नोराय उज्जिजोय विष्ठा।।। वृषभकामानां वर्धितः। हे अग्ने नृचक्षुः। नृणां मनुष्याणां शुभा शुभकर्मणो ईष्टा कृष्णसुराविषु अरु
 षः आरोचमानस्त्वे अनुकमेण पूर्वावर्द्धी ज्वाला विभाहि विशेषेण प्रकाशय वसोः सर्वस्य प्रकाशा प्रदानेन स्वस्वस्थ्यानेषु वासयितः अग्ने त्वं नो
 अस्मन्नेषि कर्मनिरूपफलानि च प्रापय। अस्माकं दारिद्र्यलक्षणं पापं अतिपारयेति यावत्। कंचय विष्ठा युवतमहे अग्ने नो अस्मान्नराय
 धनाय उज्जिजः कामयमानान् कृधिकुरु। अभिलाषितफलप्रदानेन आपन्नकामान् कुर्वित्यर्थः। नृचक्षुः चक्षुः कृयं वाचि। अयमत्र दृष्टि
 वर्तते। असुत्रित्यनुवृत्ते चक्षुर्वदुर्लभं शिञ्जेत्यनुवृत्तिद्वयावातरत्या आदेशाभावः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। वृषभः वृषसेवने। अभिजित्यनुवृत्तौ
 ऋषिभ्यो किदिति अभेव। कित्वा कुणा भावः। अणादादिना निघातः। पूर्वाः पुरुषश्च वृष्यवो तो गुणवचनादिति द्वीषु। आद्यस्योकारदीर्घः। आद

राम
२३

सः। प्रत्ययस्वरेणोतो दात नाहि। अंतर्भावितत्यर्थः। लोटि रूपं वसो। वसनिवासे। उदित्यनुवृत्तौ। शृस्वमिहित्रयसि वसीत्यादिना उपत्ययः। पादादित्वा
 ननिघातः। पाष्टिकमाद्युदात्तत्वं नेषि। एतन्प्रत्यये छंदसीति शेषो लुक्। आमंत्रितं पूर्वमविद्यमान इति आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वा ननि
 घातः। पर्विष्टपालनपूरणयोः आदिभुजेति न निघातः। अधि। डुकृ-अकरण इत्यस्य लोटि से दीपिञ्जेति हिशदेशः। तस्य अक्छु कृ-भ्यश्छंदसी
 ति धिशादेशः। वडुलं छंदसीत्युप्रत्ययस्य लुक्। यादित्वा ननिघातः। रायेराते। ईदृति उपत्ययः। उडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। उज्जिजः वशकोतो
 रशोः कृजेति जिप्रत्ययः। कित्वा तसंप्रसारणं। प्रत्ययः स्वरः। यविष्ठा। युवश्चादतिशयेन इष्टप्रत्ययः। त्वूलदूरयुवेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः। इ
 रस्यगुणः। आमंत्रितत्वा निघातः।।। अयचनुयी।।। अषाल्लो अग्ने वृषभोदिदीहि पुरोविश्वाः सो भगासं जिगीवान्। यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पा
 यो जीतवेदो हतः सुप्रणीते।।। हे अग्ने अषाल्लः शत्रुभिरसोढः अपराजितः स्वयं शत्रून् जयतीत्यर्थः। वृषभः कामानां वर्धयिता एवं भूतस्त्वं विश्वाः
 सर्वाः पुराः शत्रूणां पुरी सो भगा तत्रत्या निजोभनान्युत्तमानि धनानि च सं जिगीवान्। समयं जयन् दीदिहि सर्वतो ज्वालाभिर्दीप्यस्व सुप्रणीते। शो
 भनप्रणयनजातवेदः जातप्रज्ञहे अग्ने वृहत्तः उपदिष्टादिविधिनेति कर्तव्यता कलापेन महतः पायोस्तत्फलप्रदानेन रसकस्य प्रथमस्य मुख्यतया
 प्रथमक्रियमाणस्य एव प्रथमोयज्ञो यज्ञानां यज्ञो निहोम इति श्रुतेः। तादृशस्य ज्योतिहोमस्य नेता हविर्वहनदेवता ह्वानादिक्रियायां मनि
 वाहको भव। अषाल्लः षट्मर्षस्य इत्यस्य निष्ठायां होढ इति ढकारः। प्रषत्तथो दीर्घ इति कस्य ढकारः। ठलोपे कृते डलोपपूर्वत्वं दीर्घ इति दीर्घः। उक्ता
 भावश्छंदसः। सहः साढः स इति सकारस्य मूर्धन्यादेशः। अयय पूर्वपदप्रकृतिस्वरेन अस्वरः। वृषसेवने। ऋषि वृषभ्यां किदित्यभूवित्स्वरः। दी

दीहि। दिपुकीडावावित्ययउकालोहोमध्यमेकेवचनेसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइत्यभ्यासस्यगुणाभावः। सर्वविधयश्चुदसिबिकल्पंतइतिपूर्वअस्या
स्तिधमित्यस्याप्रवृत्तौपरवाहचेतिदीर्घत्वं। पश्चादलोपः। सोभगासुभगान्मचइतिउक्तात्रादिपुपाठाद्वावार्थध्वं। हृद्गसंधितेइतिपूर्वपदस्यरुधिः।
उत्तरपदस्यरुधिर्भवति। सर्वविधानांछंदसिविकल्पितत्वात्। सुपांमुलुगितिमुपोडादेशः। तनचसोभायेनधनामुपलक्ष्यते। नितादाद्युदात्तः। संजि
गीवान्। जिजयेछंदसिलिट्। तस्यकसुः। सखितोर्जरितिकवर्गदेशः। प्रत्ययःस्वरः। दीर्घश्चादसः। पायोपारक्षणे। कवायाजिमीत्यादिनाउणप्रत्ययः।
अतोयुकुनिष्ठाकृतोरितियुगागमः। प्रत्ययःस्वरः॥ अथपंचमी॥॥ अछिडाशर्मजितःपुरुणिदेवांअछादीधानःसुमेधाः॥ रथोनसस्तिरभिव
क्षिवाजमयेत्वंरोदसीनःसुमेके॥॥ जरितःसर्वस्यजगतंतकालेजरियितः। हेअयेसुमेधाः। शोभनप्रज्ञापेतः। दीधानःस्वतेजसाप्रकाशमानःत्वंदे
वानृयष्टव्यान्अच्छअभिलक्ष्यतदुद्देशेनक्रियमाणानिपुरुणिशर्मस्वर्गदिसुखसाधनभूतान्याग्निहोत्रादीनिकर्माणिअछिडाअछिडाणिशुद्धक
र्तृकर्मसाधनैवेकलाराहित्येनसंपूर्णानिकुरु। किंचहेअयेत्वंसस्तिःसन्निरुधस्वकीयंसततगमनंसनिरुधहविप्रक्षेपपर्यंतमत्रवर्तमानस्त्वैवा
जंज्ञास्माभिर्दयमानंहविलक्षणमन्नंअग्निदेवाभिलक्ष्यवक्षिवहःशपयतवदृष्टांतः। रथोनरयइववेथारथोधायादिकमूढवात्स्वामिनंप्रापं
यंतितद्वत्। किंचइमेरोदसीद्यावाष्ट्रियोसुमेकेशोभनरूपेतेस्वकीयप्रभाभिःप्रकाशमुक्तेकृतः। दीधानःदीदेतिदीप्तिकर्मांतराख्याकृतः। अभ्य
स्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। सुमेधाः। नित्यमनिचप्रज्ञामेधयोरित्यसिचप्रत्ययः। बकुव्रीहोनभ्रसुभ्यामित्युत्तरपदाभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं।
सखिःपचसमवाये। अस्मादेतादिकोनभ्रनित्यादाद्युदात्तवक्षिवहप्रापणौ। अस्यलोड्। सिपिबकुलंछंदसीतिशपोलुक्। हत्वकवे। हिशदेशः। छं

॥ विपाजसापृथुनाशोशुचानोबाधस्वद्विषोरक्षसोअमीवाः॥ सुशर्मणोहृतःशर्मणिस्यामग्नेरहंसुहवस्यप्रणीतो॥॥ उत्कीलाकस्तोति॥ हेअ
ग्नेपृथुनाविस्तीर्णनपाजसातेजसाशोशुचानःअत्यर्थदीप्यमानस्त्वद्विषःकर्मनुष्ठानविप्रकारिणःशत्रून्बाधस्वविशेषणनाशयअथामीवाः।
रोगराहित्येनसामर्थ्येपितानिरक्षसःउभयत्रसुखप्रत्ययः। तानिरक्षोसिबाधस्वाकर्मविघ्नकारिणीतान्यपनुदस्वायदाअमीवाःअअभिमुख्येन
अमन्यपरागमनपराःविज्ञानिकाश्चबाधस्व। सुशर्मणः। स्वर्गादिलक्षणःशोभनसुखदेवतोहमहतःशत्रुविजयेनप्राप्तमहिम्नहवस्यस्माकृतो
पेतस्याग्नेःशर्मणिअस्माकंसुहवतोप्रणीतो। उत्तरवेद्यादिस्थानेषुप्रणयनेकवर्तनयनंतत्रतआनयप्राक्षप। एवंभूतेनचप्रणयानअहस्या
अग्निप्रणयनपूर्वकेकृत्वनुष्ठानेभवेयत्तपाजसापारक्षणे। असुन्नित्यनुवृत्तौपानिर्बलेजुहेत्यसुन्। जुडागमः। नितादाद्युदात्तः। पृथुना। प्रथरवा
ने। उदित्यनुवृत्तौ। प्रथिप्रदित्ससं प्रसारणमितिप्रत्ययः। तत्संनियोगेनसंप्रसारणप्रत्ययःस्वरः। शोशुचानः। शुचदीप्तावित्ययस्यङ्किगु
णोयङ्कोरित्यभ्यासस्यगुणः। व्यत्ययेनज्ञानञ्। वर्करीस्याद्वावेवद्वावाकपोलुक्। चित्तादंतोदात्तत्वेप्राप्तेअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। वा
धस्वबाधलोडनइत्यस्यलोडनइत्यस्यलोडिरूपं। पादादित्वात्रिघाताभावः। सुशर्मणःशृङ्गिंसायांदुःखंशृणोतीतिउणादिकोमनिचसोर्म
नसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। स्याअसभुवीत्यलिङ्। याशुटपरस्मैपदेष्वित्यादिनायासुट्। तिङुससलोपइतिसलोपः। यासुनोडित्वान्असो
रलोपः। निघातः॥॥ अथदिनीया॥॥ त्वंनोअस्याउषसोयुष्टोत्स्वरुदितेबोधिगोपाः॥ जन्मेवनित्यंतनयंजुषस्वस्तोममेअयेतन्वासुजाता॥
॥ हेअयेत्वंअस्याःअद्यवर्तमानायांउषसःयुष्टोयुष्टनेप्रकाशनेसूर्येउदितेउदयेसतिनःअग्निहोत्रादिकर्मणिप्रवृत्तानामस्माकंगोपाः। गोपा

नृ-सं-भा-३

रायो धनस्येवोद्देशेषु च पञ्चाद्युद्देशे क्रियमाणकर्मफलसंपादकत्वेन तत्त्वामित्वात् तथा एवं भूतोऽग्निः हव्यहव्यानां हननं हथा शत्रुभूतयापविनाशा
नामपीदृहेत्वयिसमर्पितकर्मणामस्माकं त्वत्प्रसादपेक्षया भावतीति तस्यापि स्तामी ॥ इदं इदं शेषेऽर्थे ॥ अदाति त्वात्तुल्यं कालोपस्त आत्मनेपदेऽपि
नितलोपः ॥ अदादित्वादनघातः ॥ सो भगस्य ॥ सुभगस्य भावः ॥ सो भगो ॥ उद्गावादि त्वादन ॥ सर्वविधी ॥ नो ह्यं दसि विकलितत्वा दच ह द्भगसि धेने
त्यादिना प्रथमाया उत्तरपदद्वये भावः ॥ रायः ॥ ऊडिमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ इदो निघातः ॥ स्वपत्यस्थ न क्रसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ हव
हथानां वतुवर्तने ॥ अस्मात्स्फाथितं सिवं वा त्यादिनारकप्रत्ययः ॥ कित्वाच्न गुणः ॥ हथानां हनहि सागत्यो ॥ इत्यस्मान् ह नि कुषी नीरमिका शिभ्य इ
ति धनू ॥ कित्वा दनु नासिकलोपः ॥ ऊ उत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ अर्थद्वितीयः ॥ ॥ इमं नरो मरुतः सञ्चता वृधं यस्मि चायः शो व धासः ॥ अभिये संति
पुतना सुद्व्यो विश्वा हा शत्रु मो द भुः ॥ ॥ नरः कर्मणां नेतारः हे मरुतो देवा यूयं वृधं पशुपुत्रा दिवर्धकं ॥ इमं मग्नाभिः स्तूयमानमिमग्नें सश्च न ह
विशतय नार्थं सेवधं ॥ कीदृशास्ते मरुत इत्याकांक्षया मह्यस्मि देव ॥ रायो धनानि शो व धासः दानभोगाद्युपयोगेन सुरव्यवर्धकानि संति ये च
देवाः एतना सुसेना सुतत्तदुराष्टितेषु संयामेषु विश्वा हा दुष्टधनोपेतानात्मनो द्वेष्टन् आद भुः आद भुवंति सि धंति एवं भूतास्ते सर्वे मरुतो यूयंत
धिमाग्ने सेवधमिति पूर्वेण चयः सञ्चता वृजसंग इत्यस्मात्त्विरूपं ॥ जकारस्य व्यत्ययेन चकारः ॥ निघातः ॥ शो व धासः शवर्णव्यत्ययः ॥ शं सुरवेव ध
नानि असु नित्यशुनू गुणभावश्चां दसः ॥ गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं त्वेत्योणादिकसूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरसंति ॥ असु भुवि ॥ इत्याद्यं
चिंतायी ॥ अन्येऽपि दृश्येते इति विप्र ॥ दृग्जिह्वा हणात्सं प्रसादात् ॥ इदो दा शनी वा द हृत्वं तत्तव्यं ॥ उत्तरपदो देवुत्वत्वं डत्वत्वं ॥ ह्यं दस्यु भययेति

राम
२५

शमिद्विज्ज्ञादेशीवाधित्वाय एतदेव ॥ कुरुतु पदवृत्तिर्येनोदात्तः ॥ असुः ॥ सुश्वादनुदात्तत्वे कृते उदात्तस्वरितयोरेण इति शसः स्वरितत्वे आदभुः ॥
दभुदभो ॥ अस्मात्प्रसृतिरूपं ॥ यथि यथिदं भिन्नं जानामुपसंख्यानमिति किङ्कारादनुनासिकलोपः ॥ द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि चेति वक्तव्यमिति द्विर्वच
नाभावः ॥ सति शिष्टस्वरो बलीयानिति प्रत्ययः स्वरः ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ सत्वं नो राय ॥ शिजी हिमीद्वो अग्रे सुवीर्यस्य ॥ तु विद्युम्वर्षिष्ठस्य प्रजावतो
नमी वस्य जुष्टिणः ॥ ॥ हे अग्रे स तथा विधत्स्वं नो स्माच्चायः ॥ रतीया र्विष्टी धनेन शिजी हिनी क्षणान् कुरु ॥ अस्मान् धनसम्पन्नान् कुरु ॥ किं वतु विद्यु
म्वर्षिष्ठो धनोपेत अतएव मीद्वो मीद्वन् कामानो सेतः ॥ हे अग्रे सत्वं वर्षिष्ठस्य दधत्तमस्य प्रभृतस्य प्रजावतः ॥ अपत्ययुक्तस्य अनमी वस्यारोग्य हेतोः ॥ अ
तएव जुष्टिणः वलहेतोः सुवीर्यस्य शोभन सामर्थ्ययुक्तस्यान्नयुक्तस्य सौवंधिनो स्मान् कुरु ॥ यद्वा एतत्सर्वं रायविशेषो तया योजनीयं एताः पद्याः स्त
तोपार्थः ॥ एतदुक्तं भवति ॥ धनेनापत्यारोग्यशरीरबलोग्यतया तेनाग्रेव चास्मान् सम्पन्नान् कुरु ॥ कुर्विति शिजी हि वंनिं शासन इत्यस्य लङि बङ्गलै छंदसीति
विकरणस्य सुः ॥ वा छंदसि विकल्पेन डित्वा दडित अति हे धिगं देशो न भवति ॥ दीर्घश्च छंदसीति ॥ विद्यातः ॥ मीद्वः मिह सेचन इत्यस्य दाश्वा नूसा दान् साक्षान्
मीद्वी चेति निपातना कृष्टिनी उपधादीर्घश्च संबुधो नुमि कृते ह आलोपरे संयोगोत्तलोपे च कृते स तु वसोः स संबुधौ छंदसीति लः ॥ पादादित्वा दाद्युदात्तः ॥
॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ चक्रियविश्वा भुवना भिसासहि अकिर्दे वेद्या दुवः ॥ आदेवेषु यतत आ सुवीर्य आ शंसु उत नृणां ॥ ॥ यो यमग्निः चक्रिः सर्वस्य जग
तः कर्त्ता स च विश्वा भुवना विश्वानि भुवनानि अभि विज्ञाति तत्स्थानं देवानु प्राविशति ॥ अक्रतेः ॥ चक्रिणः कर्त्ता सोमिः सासहिः पुरोलाशादिह विभरि
सहनशीलः सन् दुवः अस्माभिर्देवैर्हविः देवेषु यजनीय देवेषु आयतते ॥ स चाग्निः देवेषु देवन ग्रीले प्रसूतः पु आयतते ॥ आभिमुख्येन गच्छति ॥ उत अ

पिचनृणां यत्प्रसन्ननेतृणां शास्त्रिणां शंसनं शंसन्तस्मिन्सोमिरागच्छति। तथा नृणां मनुष्याणां सुवीर्यशोभनवीर्यपेतयुधेतदस्यार्थमागच्छति। अनेनाग्नेः स
र्वथापकताप्रतिपादिताभवति। वक्रिः। दुर्गन्धकरणे। आदृगमहनजनकिंकिनौलिङ्गेति किं प्रत्ययः। लिङ्गवादिर्वचनं। किंवा हुणाभावः। निस्वरः। सासहि। स
हमर्थे। इत्यस्माच्च तं तासहि वहि चलिपतिभ्यो यङ्तेभ्यः किंकिनाविति किं प्रत्ययः स्वरः। यतते यती प्रयत्नेय हतयोगादनिघातः। शंसे भावे घञ्। निस्वरः। इ
णं नृचेति विकलोनदीर्घाभावः। नामन्यतरस्यामिति विभक्तैरुदात्तत्वं॥॥ अथ पंचमी॥ पमानो अग्नेमतये मावीरतायेरीरधः। मागोताये सहसस्पुत्रमानि
देपदेपांस्या कृधि॥॥ सहसस्पुत्रं बलस्य पुत्रहे अग्ने त्वं नो अस्मान्। अमतये शत्रून् हृत्य दा। इदमेमारीरधः संसि हान्वषेय भूता न मा कुरु। किं वनो स्मा
नूनिदेविंदाया विषयभूता न्मा विधेहि। तथा त्वेदेपां सिकर्मापरो निमिन्नान्। द्विषान् अपा कृधि अपा कुरु निवारय। अवीरताये। अस्य सती निवीरः अशी आदि
त्वादच्। तस्य भावः वीरता। तस्य भाव इति तल्ल्। नवीरता। अवीरतान जः स्वस्वरे प्राप्ते परादि क्ते दसिबुद्धल मिति न भ उत्रस्यादेरुदात्त सतता। रीरधाराधसा
धसंक्षिप्तो। अस्मात्प पंता क्ते दसे लुङि लिङि सुभ्य इति। सूच ऊदेशः। एर निटी निशि कोपः। रागे वक्ष्य धाया इति। उपधाङ् स्वरः। चङीति द्विर्वचनं सूच
ल्लुङि निच ऊर इति सन् चङावः। सन्धत इत्य भासस्यत्वं। तस्य दीर्घा लिति दीर्घः। नमाङ्गो गङ्ङभावः। निघातः। आगोताये गोत्रा ह्येन गोमा लुक्षते। न गो अ
गोः अगो अगो भविः। अगोता तस्य भाव इति तल्ल्। लिस्वरः। सहसस्पुत्र। सुदपं विते परांग वद्वावाच। सहसस्पुत्र इत्येतयोः सर्वा नुदात्तत्वं। निदे। निदे नि
दे कुसावां। अस्मात्सं पदादिवाङ्गोक्तिः। अनित्यमागमानु श्रासनमिति। तु भावः। सावेका च इति विभक्तैरुदात्तता॥॥ अथ षष्ठी॥॥ शग्धिवाज
स्य सुभग प्रजाव तोये वृहतो अधरे॥ संराया भूयसा रुजमयो भुना तु विद्वन्मय शस्वता॥॥ सुभग शोभन धनोपेत हे अग्ने त्वं अग्ने त्वं अस्माभिः क्रियमा

राम
२६

दसत्वां न भवति॥॥ अथ षष्ठी॥॥ प्रपीपय हृषभ जि च वाजानग्ने त्वोदशानः सुदोघो देवेभिर्देवसुरु चारु चानोमानो मर्तस्य दुर्मतिः परिह्रात॥॥ हृषभका
मानो वर्धितः। हे अग्ने त्वं नो अस्माकं प्रपीपय अभिलाषित फलानि वर्धय। वाजान न्मा विवजि च प्रयच्छ किं च देव दीपमान हे अग्ने सुरु चात्रा भनदीप्या
रुचानः। शोभमानस्त्वे देवो भयि जमीय देवैः सहितः अस्माकं रोदसी दुर्मद्यावा पृथिव्या सुदोघे वृष्टि द्वाग अभिमत फल प्रदानेन सुसुदो ध्यो कुरु। तथा
मर्त्यस्य शत्रो दुर्मति दुष्ट बुधि प्रभुको भिभव नो स्मान्मा परिह्रात॥॥ परि तो मा गच्छतु। पीपय। पीपाने इत्येतस्य ल्युट्। दुर्वचनाभ्यास दीघो सिपो लो
पश्चोदसः। जि च्वा। अविजि विधि विप्राण नार्थः। एतस्य लोपि इदित्वा लुम्। शप्। आतो हे रि ति हे लुक्। आमं वितस्य विद्यमानत्वेन अति उ उत्रत्वा भावा
न्निघातः। सुदोघो हन दोघ भावे घञ्। कुत्व छोदसः। आद्युदात्तत्वं। च्छंदसी ल्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। दुर्मतिः। मनु अवबोधने मन्यत इति मतिः। बुधिः
कर्तृक्षे च। दुष्ट बुधिः। अव्यय पूर्वपद प्रकृतिस्वरे प्राप्ते क्ते दुत्तरपद प्रकृतिस्वरत्वं॥॥ अथ सप्तमी॥॥ उक्ता मय इति॥॥ उतो पितृभ्यामित्यस्मिन्वैगं श्रा
रव्याते यमृक्॥॥ इति तृतीयस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः॥॥ अथ मग्नि रिति षष्ठं चतुर्थं सत्कं आग्नेयं। अत्रानुक्रमणिका। अथ मग्निः प्रागाथं। उक्तीले
ति तु शब्द प्रयोगादस्यापि सूक्तस्य सप्तमं ऋषिः अत्र विषम संख्यानां च वृहती छंदः। तृतीयपादस्य द्वादशस्य द्वादशाक्षरत्वात्। सम संख्यानां तु सतो
वृहती प्रथम तृतीयपादयो द्वादशाक्षरत्वात्। उक्तीं च। असुजे जागतो सतो वृहतीति॥॥ तस्मिन् सूक्त प्रथमा॥॥ अथ मग्निः सुवीर्यस्य शोभनः सोभगस्य॥
राय ईकोत्त्वपत्यस्य गोमत ईको वृहतीति॥॥ उक्तीं च। स्तोति॥॥ अयं यजनीयत्वेनां गुन्या निर्देयमानो मिः सुवीर्यस्य शोभन सामर्थ्यापेतस्य महोम
हतः। सोभगस्य सोभाग्यस्य ईश्वरो भवति। सर्वस्य बलारोग्य हेतुतया सोभाग्यकारित्वात्। तथा गोमतः गवादिपशुयुक्तस्य स्वपत्यस्य शोभनापत्यस्य

तु. सं. ११

भनयज्ञोपेतः एवं भूतोऽग्निः देवानस्माभिर्यजनीयानूदेवान्यथा यष्टु अक्तुभिरंजनसाधनैर्धृतादिभिः सम्यगज्यते सम्यक् सिच्यते। प्रथमा। सुपां सुलु
गिति सुपां डादेशः। धर्मधारण इत्यस्माद न्येभ्यो दृश्य इति मनेन। कृत्स्नत्वं ह्यं दसं। नित्स्वरः। अक्तुभिः। अं ह्यत्किमतिह्यस्य। अज्यते भिर् इति वा स्म
होर्दसीत्याद्युदात्तः। तिस्रः। त्रिशब्दस्य स्थर्थे। त्रिवतुरोः स्त्रियामिति तिसृत्वा देशः। अचिरकृतं तत्र तिरेकादेशः। तिसृभ्यो जस्व इति विभक्तौ रुदात्तत्वं। आ
जानीः जनजनने। जनित्वसिभ्यामणितिकर्तृरित्। णित्वा दुपधा दृष्टिः। वाह्यंदसीतिसवर्णीदीर्घः। रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। अवः। अहरक्षणे। असुनि
त्यसुनिस्वरः। यक्षि। यजेदनि। र्यस्य लेटि रूपं। यजमानाय कृत्त्रजोः। कानेन्निनियजेः शानन् नित्स्वरः। योः युमिश्रण इत्यस्माद न्येभ्यो पि दृश्यते इति वि
बु। आर्धधातुकलक्षणगुणः। रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। ॥ अथ वनर्थका ॥

22

॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ अग्निं सुदीतिं सुदशगुणं तो नमस्यामस्त्वे अं जातवेदः ॥ त्वां इतमरतिं हव्यवाहं देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिं ॥ ॥ जातवेदः जातस्य स
र्वस्य वेदितः ॥ हे अग्ने गुणंतः ॥ त्वद्विषयांस्तु नि कुर्वणाः वयं अग्निं अंगनादिगुणोपेतं सुदीतिं जो भनदीप्तिं अतएव सुदशैर्वै सुद इति न ईदं स्तुत्यं ए
वं विध्यं त्वां नमस्यामः ॥ हविर्भिः पूजयामां के च देवाः अस्माभिर्यजनीया इडादयो देवाः अरतिं ॥ न विद्यते विषये पुरति प्रार्थिस्थासा विरतिः विषये घास
कं अतएवा मृतस्या देवा न भूतायाः सुधाया नाभिं स्थानं त्वां तादृशं हव्यवाहं इतं अकृण्वन् हविषां वोढारं इतमकृण्वन् इतो हि द्विविधः वज्राकारी का
र्य करी चेति तत्र त्वां कार्यकारणं इतमकुर्यु रिति भावः ॥ सुदीतिं ॥ दीक्षये ॥ दीयते विना इयते स्तं अभिस्तन इति करणे क्तिन् ॥ दीयतो दीप्तयः ॥ बड् ब्रीहो
न ॥ सुभ्याभित्य धुतरपदां तो दात्रत्वं ॥ सुदशं दशरप्रक्षेणं ॥ तस्माच्छक्त्या र्थे लब्धं संप्राप्तपूर्वको विधिरनित्य इति गुणभावः ॥ लितीति प्रत्ययात् पूर्वस्यादा
तत्वं ॥ गुणंतः ॥ गुणानि रजार्तिकर्मानमस्यामः ॥ नमः पूजायां ॥ नमो वरिवश्चित्रलडः ॥ क्यजिति क्यञ् ॥ उदंताच्छ्रदिभूतं ॥ पादादित्वाद निघानः ॥ इतं दु
दु उपताये ॥ उत निभ्यां दीर्घश्चेति कः ॥ नस निभ्यो न धातो दीर्घः ॥ इत इतस्ततः संचारीत्यर्थः ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ अरतिं ॥ रमुकीडायां ॥ भावे क्तिन् ॥ अकृण्वन्
कृति हिंसा करणयो नित्य स्थलङ्घि नि कृण्वारञ्चेत्यु प्रत्ययः ॥ अकारश्चांतादेशः ॥ निघातः ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ यस्त्वधोता पूर्वो अग्नेयजीयां द्विताच

त.वे.भा.१

सता स्वधया च शंभुः॥ तस्यानुधर्मप्रयजाचिकित्वाथानोधा अधरं देववीतो॥ हे अग्ने त्वत्त्वत्तोपि पूर्वः प्रथमभावी यजीयान् अनिशयेन यथा योयः
कश्चिद्योता होमनिष्पादकः द्विधा हे धर्ममध्यमे वो जमत्वं स्वधया सोमाख्येनाग्नेन सहसता निषणः सन् शंभुः यदृणां सुखभूरभूत् द्वितीयपादमेव यो
स्कोया चरेयो द्वितीयसता स्वधया च शंभुः हे धर्मसता मध्यमेव स्थान उन्नमे च शंभुः सुखभूरिति चिकित्वा धर्मविषये चेतनावान् हे अग्ने तस्व
या च तोपि पूर्वभावः होतानिरूपितः तस्य होतुः अनुधर्मधर्मानुतेनानुष्ठित धर्मानुपलक्ष्य प्रयजप्रकर्षणदेवात्पूजय अथानंतरं हे अग्ने त्वं श्र
स्माकं सर्वे धिनमधरमिमं यज्ञं देववीतो देवानां प्रीत्यर्थं धाविधेहि यजीयान् यजश दस्य तु छंदसीति इयमुनतस्मिन् तुरिष्टो मया स्वितित्वो लो
पः॥ नित्वादाद्युदात्तत्वं द्वितीयद्विदशान् संख्याया विधार्थं धेति धाप्रत्ययः॥ धकारस्य॥ तकार छंदसा प्रत्ययः स्वरः॥ सत्राचट्ट विशरणगत्य वसा
दनेषु॥ अस्य ता छीलिकरुन्निस्वरः॥ स्वधया स्वर्गलोकं दधाति यजमानस्येति सूधाः॥ आतो नुपसर्गक इति कप्रत्ययः॥ रुडुत्तरपदप्रकृतिस्व
रः॥ शंभुः॥ शंभुर्वं अस्माद्भवतीति भू सत्रायां॥ विप्रसभ्यो धसं ज्ञाया मितं द्वादसं संख्यानं तु प्रत्ययः॥ इत्वा इत्लोपः॥ यज॥ यजे लोटिरूपं चिकित्वा
कित्तान इत्यस्य कसोरूपं॥ मनुवसोरुः संबुधो छंदसी चिन्तकारस्य कुः॥ अथानः॥ निपातस्येति दीर्घः॥ इत्वा नुधारणपोषणयो रित्यस्य छंद
सेलुडिरूपं॥ अउभावश्छंदसः॥ देववीतो देवानो वीतिरज्ञानयत्र प्रीतो सा प्रीतिर्देवप्रीतिः नीकात्यादिस्त्रित्यस्माद्भावकिन् वडुव्रीहो पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरः॥ इति तृतीयस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः॥ भवानो अग्र इति वं च षष्ठं सूक्तं भवान इत्यनुक्रमणिका कता चेष्टामित्रस्तुतिनुश्लेषप्रयो
गादश्यापिवेष्टामित्रकृतकृषिः अग्निर्देवता प्रातरनुवाकश्चिन शस्त्रयोः शकः सूक्तं विनियोगः॥ प्रवर्ग्यमिष्टवे भवानो अग्र इति छानो विनियुक्तः

राम
२८

लेस्मिन्मेलोमादि कर्मणि कृतो मतः प्रभूतस्य प्रजावतः॥ अएतो पतस्य वाजस्यान्नस्य शश्चिर्दशोपे॥ तादृशमन्नमस्मिन् धरे स्मभ्यं देहि किं वतु विद्युम्
वकुधनयुक्तं हे अग्ने मयो भूनामय इति सुखनामशो वृमय इति तन्नाम सुपाकात् तदानीं धुपयोगहेतुतया सुखस्य भावकन अतएव यज्ञस्वताकीर्तिम
ताभूयसा अतिप्रभूतेन शयाएव विधेन धनेनास्मात्ससृज संयोजय॥ शश्चि शक्र शक्तवित्यस्य लोटि वडुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्॥ डुकृभ्यो ही ध
रिति विभक्तेरुदात्तत्वं भूयसा वडु शश्चिद्विद्वन्नविभज्योपपद इति इयमुनवहोलेपि भूचवहो रिति इयनः सर्वस्य लोपे प्राप्ते आदेः परस्येति प्रत्ययस्य
देलोपः॥ वहो भूरी दे शश्चिनेत्स्वरः॥ सृज॥ सृजविमर्गे तुदादि लोटिरूपं॥ मयो भूना भूयसता मिथस्मादोलादिको दुप्रत्ययः॥ तुविद्युम्ना पादादितादनिष्ठा
तः॥ इति तृतीयस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः॥ समिध्यमान इति पंचर्षेण नमसूक्तं आग्नेये जेष्टु भं विश्वामित्रस्य कतस्यार्थतदुक्तं॥ समिध्यमानः पंचकतो
वेश्वामित्रस्त्विति॥ आहोतेत्यादिसूक्तदशकस्य विनियोग उक्तः॥ प्रातरनुवाकश्चिन शस्त्रयो रिति॥ तत्रेदं नतु र्यवाजपेयवार्हस्पत्ये चरावग्निं सुदीति
मिति॥ स्विष्टकृतो याज्यावाजपेयेनेत्यादिस्वं उस्मृतेन॥ अग्निं सुदीति सुदृशं ग्रात इति॥ संयाज्ये इति॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा॥ समिध्यमानः प्रथमा
नुधर्मसिमन्तुभिरज्यते विश्ववारः॥ शोचिक्केशो घृतनिर्लिप्तावकः सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान्॥ कतः स्तोति॥ कर्मधारिणा धर्म अग्नेर्यज्ञमिवाह
कतया तद्धारकत्वात् धर्माग्निः॥ तथा च मंत्रः॥ धर्माणि मग्निं विदयस्य साधनमिति॥ तादृशोऽग्निः॥ प्रथमा प्रथमं यज्ञोपक्रमे अनु अग्राय तनपु अतु कर्म
णसमिध्यमानः सम्यक्प्रज्वाल्यमानः यदा अनुधर्मधर्मसाधन भूतेषु यज्ञेषु प्रथमं समिध्यमानः विश्ववारः विश्वैः सर्वैर्यजमानैर्यज्ञयतया वरणीयः
शोचिक्केशः॥ शोचो विज्वालाः॥ केशायस्य सतथोक्तः॥ घृतनिर्लिक्केशो घृतस्य तापनद्वारा विलयनेन शोधकः पावकः अस्मत्पापशोधकः पावकः सुयज्ञः शो

॥ सं. भा. ॥

यथा भवति तत्पातपोतपो च बोधस्वा किंच अरुणः । नृभ्यं हविरे प्रयच्छतः अन एव परस्य शत्रुभूतस्य स्वश्रीं संप्रैक्षिता पंतप क्षापय व सो सर्वस्य वा
सथितः हे अग्ने विकृतानः कर्माभिस्तं प्रतिता सत्कर्मण्यनो सक्रमन्तं गुरुषां ने पसा स्ततपय समा देवं तस्मिन्नितवरश्मयः अजरा जरा रहिताः प्रतिबे
धरहिताः अतएव अयासः सर्वत्रगमनस्वभावः । ततो वि तिष्ठतां विशेषेण निघ्नंतु । तप उ गुणः । नृभ्यं वलंब्य उ न इति प्रशंसं जा । पादादित्वादनिघा
तः । तप । तप संताप इत्यस्य लोटिरूपं । द्यौतस्ति उ इति संहितायां दीर्घः । अरुणः । रादान इत्यस्य क्सो । वस्वेका जि ति प्राप्ते स्यटः संप्रसारणं । संप्र
प्रसारणाश्रयं नलीय इति संप्रसारणवली यस्त्वानि वृद्धिः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । समासेन अल्परः ॥ १ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ इधेनाम्
इधेनाम्ना घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे मलाय ॥ यावदीदो ब्रह्मणा वंदमान इमां धियं शतसेयाय देवी ॥ ॥ हे अग्ने इह मानः धनं कामयमानो हं यत्नमा
न इधेना समिधनकारी समित्समोहेन घृतेनाज्येन सह हव्ये हवनयोग्यं हविः पुरोडाशादिकं जुहोमि । किमर्थं तरसे वेगायतवसततगमनसिध्य
र्थं वलाय सामर्थ्याय पुरोडाशादिहविभिर्वहनसिध्यर्थं त्वयि हविः प्रक्षिपामि किंच ब्रह्मणा स्तोत्रेण वंदमानत्वां वंदनमहं यावद्दंडनं वोढुं
शक्कोमि तावदे हि त्वं इमां अस्माभिः क्रियमाणं धियं त्वदिषयी रक्तं निज्ञानसेयाय अपरमित धनपर्यवसानाय देवी दीक्षां प्रतिप्रभूतो कुतः इधे
तेनेनाद्रिरिति इधे काष्ठविशेषः । इति युधिदसि रपाधूसूभ्यो मगिति करणे मक् । कित्वादनुनासिकलोपः । प्रत्ययः स्वरः । इह मानः । इधु इहायां
व्यत्ययेन शान्तः । इधुगमिद्यमां छ इति द्वकारः । जुहोमि । कुदानादनयो रित्यस्य लिटिरूपं । पादादित्वादनिघातः । हव्यं हवनमहं तीति छंदसि चे
ति प्रत्ययः भसं जाया यस्येतिलोपः । प्रत्ययः स्वरः । यावत् । यत्तु होतव्यं देवेभ्यो परिमाणं वतुविति वतु पू । आ सर्वनाम्न आकारः । आधुरातः । इ

रामं
२९

शोऽशेषय इत्यस्य लुङ्गत्वे मेकवचने इटः। टेरत्वं। आदित्वाहपोलुक्। शतसयाय। प्रोतकर्मणि। आदेश उपदेशे शिनीत्यात्वं। अत्रोद्यदिभि भावे य
त्। इद्यतीति ईत्वं। आर्धधातुकलक्षणोगुणः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥ अथ चतुर्थी॥ उद्धोविषा सह सस्युजस्ततो बृहद्भयः शशमानेषु
धेहि॥ रेवदग्ने विश्वामित्रेषु शायोर्मर्मजाते तन्मूर्धिरुत्वः॥ सह सस्युज ह जग्ने गोविषा स्वकीयशंसनं कुर्वलिषु विश्वामित्रेषु। विश्वामित्र
मास्यति विश्वामित्रः एकस्मिन् बहुवचन पूजार्थं तथा विधेष्टस्मासुरे धनमुक्तं बृहतं प्रभवयः वयः। शब्दे न वाची अक्षीव वक्ष इत्यत्र नाम
सुर्यं पठितत्वात्। तादृशं प्रभूतमन्नं धेहि। किंच शरीराणां यश्चामनं चास्मा सुधेहि। यो मे संभयो नाग्रमिश्राणं न धेहि। शमन रोगाणां यावनं न भ
यानाममिनियात्कः। रुत्वः अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः प्रयोजकत्वेन वर्तः। हे अग्ने ते तव तनुम्परिवभूवारं मर्मज्या पुनः पुनः सोमाज्यपयः प्रभ
तिभिर्वयं सिंघामः। शशमानेषु शशपुगता विलयं धातुस्सुत्यर्थः। नाच्छीव्यवयो वचनशक्तिश्चित्तवानशा चित्तइत्यतो दात्रत्वा धेहि। दुधाञ्धार
णपोरित्यस्य लोटिकूपं। रेवत्। रेविरस्या स्त्रीति मतुप्। रुत्वन्तुङ्गा मतुविति मतुष् उदात्तत्वं। छंदसी इति तस्य चत्वं। रये सी तो व द्रुलं छंदसी ति संप्रसार
णं। परत्वं गुणः विश्वामित्रेषु। मित्रे चर्षा विनितस्य पूर्वति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तो दात्रत्वी। मर्मज्या मर्मजूषु। शुधा विल्य
स्य वर्तमानलोटी उत्तमबहुवचने पसो मादेशः। आदित्यमागमशासनो धिती डभावः। रेफश्छांदसाः। पादादित्वादननिघातः। प्रत्ययः स्वरः। भूरि। भूसत्ता
यां। आदिशदिभू। शुभिभ्यः। त्रिनेत्रिकिन्नाकिन्नाहुणाभावः। रुत्वङ्कुनकरणे। तं पदादित्वाङ्काचक्रिपूर्वदस्या स्त्रीति मतुप्। रुय इति तस्य चत्वं। वसो म
बर्ध इति भसं जायंतकारस्य जस्त्वभाषः। मतुवसोरुदिति भकारस्य रुत्वं॥ अथ पंचमी॥ रुधिरत्नं सुसनि तर्धना नो स घेदग्ने भवसियत्समिहः॥

स्तोतुं तु ते सुभगस्य रेव स्रजा करस्त्रादधिषेव पूर्वि ॥ सुसन्नितः अभिलाषित धनाना सुदुदातः ॥ हे अग्ने धनकनकाश्वादीनां मध्ये रत्ने उन्नमे
 धनं कधि विधिः ॥ नमो दत्तवायतः यदा त्वं समिद्ध सोमा आदिभिः सम्यगिन्द्रो दीशो वर्तते ॥ तदा स इत् ॥ सता दृष्टं एव त्वं धनस्य दाता स्व लुकिं च सुभगस्य
 त्वं द्विषयस्तुत्या शोभन धनयुतस्य स्तोतुं ये जमानस्य दुरोणे गृहे स प्राप स र्षसा शो लोक कर्म करणार्थं प्रसूतो करस्त्रा कर्मणां प्रसूता रो व द्रुकर्म
 णां प्रसूता रो विनित्यास्तुः ॥ वपुषि रूपाणि वपी वयु विनिरूप नाम सुपठितत्वात् ॥ तादृशो व द्रु भास्वराणि ज्योतिषि चरेवत् ॥ धनयुक्तं यथा भवति तथा
 दधिषे धारयसि सुसन्नितः ॥ वपु दाने इत्यस्य त्वं चिरुषं ॥ आसं त्रित निघातः ॥ स्रजा ॥ स्र प्रगतो ॥ अस्मात्स्फा यितं चिबं चीत्यादि नारक ॥ किं त्वादगुणाः ॥
 प्रत्ययः स्वरः ॥ करस्त्रा ॥ करोति कलमिति करः कर्म वा घनः ॥ कर्मस्मशो धनं ययो स्तोय द्वा कर्मणां धनेया भ्यामिति बकु व्रीहो पूर्वपदस्वरः ॥ दधिषे तु
 धानू धारणोषसा यो रित्यस्य लटि छंदस्युभयथेति धास आर्धधा तु कत्वादिह ॥ अतो लोपानिघातः ॥ ॥ इति तृतीयस्य प्रथमे अष्टादशो वर्गः ॥
 ॥ अग्निं होतार मिति पंच च सप्तमं सूक्तं ॥ त्रेष्टु भमाग्नेयं गा धिन आर्षं ॥ तथा चानु कांतं ॥ अग्निं होतारं गा यी हे ति प्रातरनुवाकश्चिन शस्त्रयो रुको वि
 नियोगः ॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा ॥ ॥ अग्निं होतारं प्रवृणो मिये धे गृत्से कविं विम्व विदमभूर ॥ स नो य सं देव ता ता य जी या चा ये वा जा य व न ते म घा
 नि ॥ ॥ हे अग्ने गृत्से गृत्से तं देवानां कृत्स्नं कुर्वंतं कविं मेधाविनं वि श्व विदं सर्व विषय ज्ञानोपेतं अमूरमभूद अग्निं अंगनादि गुणोपेतं त्वमिधे अस्मा
 मिः क्रियमाणे स्मिन् अ होतारं होमनिष्ठादकं देवानां मा द्वातारं च हं प्रवृणो प्रकर्षपासं भजे सतथा विधो ग्निः य जी या नू य हतमः स नो नो स्माकं
 देवता ता यष्टय तया संबन्धि नो देवानू यक्षन् ॥ यजतु किं वा सोमिः राये धनाय वा जा या चा य च मघा नि मं हनी या नि अस्माभिर्देवमाना नि हवीं वि

राम
३०

भवानो अग्ने सुमना उपेता विनिधुना चिनि ॥ ॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा ॥ ॥ भवानो अग्ने सुमना उपेता सरेव सरेव पितरेव साधुः ॥ पुरुदुहो हि क्षि
 तपो जनानां प्रतिपती चीर्दह तादरातीः ॥ ॥ हे अग्ने त्वं उपेता अस्माभिः किं माणः प्रवर्ग्यारव्यस्य कर्माभिरव्य नागमने सुमना तत्कर्म सिध्यथ मनु
 कूरु मनस्को भूत्वानः साधु भव अस्मात्संबन्धिः कर्मसाधको न भव ॥ तदृष्टांतद्वयं सरेव सरेव पितरे वेति ॥ यथा संख्या सुदुता मित्राय हितोपदेशो
 न साधु भवति ॥ यथा ॥ च पितरा माता पितरो पुत्राय सन्मार्गोपदेशो न साधको भवतः ॥ तद्वत् किं च ॥ जनानां मनुष्याणां क्षितयो मनुष्याः पुरुदुहो ना
 ना विधो ह युक्ता हि शत्रुः कारणा परः ॥ यस्मात्त्वोक्ते परस्परमशयं दिना न्योन्यम सहमाना जनावर्तते ॥ तस्मात्त्व प्रतीति ॥ प्रतीचः ॥ प्रतिकूलतया स्म
 दाभिमुख्येनानागच्छतः अरातीः अराती नृशत्रूश्च प्रतिदहन्त ॥ त्वं प्रतिकूलः स नृभस्मसात्कुरु ॥ भवते ॥ द्योतस्ति इति हा हितायां दीर्घः ॥ उप
 तो इणगतो ॥ अनयमिति ॥ भावे क्तिन् ॥ प्रदिसमाप्तः ॥ तादोच निनि कृता विनिगतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ सख्ये ॥ समाने रव्य ओदात इति इण ॥ हितादिलोपः ॥
 तत्सेनियोगेन यलोपः ॥ समानस्य ॥ समानस्य छंदसीत्यादिना सभावः ॥ उदात्त इत्यत्वा दुपपदस्योदात्ते ता ॥ साधुः ॥ राधसाधसंसिधो ॥ कृवापा जी
 त्यादिना उण्यत्ययः ॥ प्रत्ययः स्वरः ॥ प्रतीचीः ॥ अचुगति प्रजनयोः ॥ कृत्विग्धुगित्यादिना घेचिन् ॥ स्त्रियां उगितश्चेति डीपि प्राप्ते पुनः धातोरुगितिः प्र
 तिषेध इति प्रतिषिधे अचते ओष संख्या नमिति प्रतिप्रसवात् डी ॥ तस्मिन् भसं जायां अच इत्युकारलोपः ॥ वाविनिदीर्घः ॥ तदतात् ॥ दह भस्मीकरण इ
 त्यस्य लोपमध्यमेक वचने क्तु होस्मातडा शिपीति तातडादेशः ॥ निघातः ॥ अरातीः प्रतीची उभयत्र लिंगव्यत्ययः ॥ ॥ अष्टादशो वर्गः ॥ तपोष्टये अंतरौ
 अमित्रौ तपा शंसमररुषः परस्य ॥ तपोवमो चिकितानो अचिता चितेति छंता मजरा अथासः ॥ ॥ हे अग्ने अंतराग्ने अभिभावकान् मित्रांश्च नृसुदु

लिजुपतिगानास्यस्मादिनितदंताकिप्रज्ञास्वस्यपितीतिवृत्। लिचोलोपाभावश्चोदसः। लिचस्वरः। देवताति। देवशब्दात्सर्वदेवतातिल्लिति तातिल्ल। लिती
तिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। उराण। उरुकेरोतीति लिच्। तदंताच्छंदसिल्लिहं वत्वादास्य भवति तस्य कान्तेणर निदिनि लिचोपः। वरादेशाभावः। चोद
सश्चित्वादेतोदात्तः। अग्रेत्याग्रेसेवायामित्यस्य चोदसल्लिहं वत्तुलं चंदसीति शपोलुक् निघातः॥॥ अथलनीया॥॥ सतेजीयसामनसात्वात
उतशिक्षस्वपत्यस्य शिक्षाशा। अग्रेत्याग्रेनृतमस्य प्रभूतो भूयामने सुष्ठुतयश्च वस्वः॥॥ हे अग्रेत्वानः सत्वयारक्षमाणः सतेजीयसा अतिशयेनती
क्षेणसत्कर्मविषयतीक्ष्ण बुधियुक्तेन मनसातः करणेन युक्तो भवति। उत अपि च तस्यैव पत्यस्य द्वितीयार्थे षष्ठी शोभनापत्योपतंधर्न शिष्यप्र
यत्नशिक्षितिदिकर्मादात्यादिषु दानकर्मसु पठितत्वात्। हे अग्रे शिक्षाः अभिमतफलप्रदाने शक्तिमुमिच्छोः शयोनृतमस्य धनस्य अनिवायेन
नेतुं नितुस्तेन वप्रभूतो प्रवावेमहिम्नि वयंस्याम। किंचित्सुष्ठुतयः त्वद्विषयशोभनस्तुतिमंतो वयं वससु नो भोजनं भूयामभूयास्म। तेजीयसाते जि
नृशब्दादतिशयने इय सुन। तुरिष्टमेयस्त्विति चोलोपः निस्वरः। तोतः अवक्षरणादिषु निष्ठायां ज्वरत्वर। सृज्यविमनामुपधाय इत्युदलोपः। त्व
या कृतः तृतीयेति। योगविभागात्समासः। णिलोपः श्चोदसः। तृतीयकर्मणीति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। शिक्षाविद्योपादान इत्ययमत्र दानार्थः। अस्मा
ल्लोटिद्यत्ययेन परस्मैपदं। शिक्षोश्च कृशकावित्यस्य स निरकाच उपदेशा इति इदं प्रतिषेधः सनीमिमाधुरभसभद्राकपतपदामं च इति निधा
तोरच ईशादेशः। अत्रलोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः। सनाशंसमिक्ष उरित्युपत्ययः। प्रत्ययः स्वरः। प्रभूतो भूयसायामित्यस्य भावे क्त्वा नोदो
चनिति कृताताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। भूयाना भूयसायामित्या इति लिहिलि ह्याशिषी इत्यासु इ। चंदस्युभयायेति तस्य सार्वधातुकत्वात्सलोपः।

राम
३१

आगमस्वरः। यद्वातस्मात्पार्थनायां लिङि यासु इ। वत्तुलं चंदसीति शपोलुक्। आनंदतचादित्यादेवो न भवति। सुष्ठुतयः। नभ्रसुभ्यामित्युत्तरपक्ष
तोदात्तत्वं। वस्वः। आगमानुशासनस्या निज्येत्वा इमं भावः। सजा पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणभावः। यणादेशः॥॥ अथचतुर्थो॥॥ भूरीलिहिल्वेद
धरे अनीकोमेदेवस्य यज्यवोजनासः॥ स आवहदेवता नियविद्य शर्धायदद्यदियं यजासि॥॥ हे अग्ने देवस्य धोतमानस्य तव तं वं धिनः यज्य
वो यशरो धर्तु प्रभृतयोजनासो जनाः भूरीलिव भूभिः अनीका अनीकाभिसेनारूपतया सर्वत्र प्रभूतानि ज्वाला रूपानि ते जासि आहुती प्रक्षेपे
ण। त्वोत्तपिदधिरिहि। विदधिरिश्वकु। चकुरिति यावत्सता दृशस्त्वं। देवतादृतिं च ह्यदेवमहि कर्मण्यवह आक्य। यविद्य युवतमयत्। यस्मात्कार
णादद्य अस्मि कर्माणि दिव्यं देव संबंधि शर्धस्ते जस्त्वं यजासि यजसितस्मादेवा यद्धयेति शेषः। दधिरि। दधाते छितिरूपं। हियोगादनिघातः। चित्वा
दंतो दातः। यज्यवेय जुदेव पूजादिषु यजमनि मुधिदसि ह सिभ्यो जुजिनि युच्। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं देवशब्दत्वात् सर्वदेवतामिति तिवात्।
ल्लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। यजामिय जेर्लेद्यो आगमः। यद्योगादनिघातः॥॥ अथपंचमी॥॥ यत्वा होतारमनजं मिये धे निषादयंतो यजथाय
देवाः॥ सत्वनो अग्ने वि ते हवो ध्यधि श्रवांसि धो हिनस्त नूषु॥॥ हे अग्ने यजथाय जनार्थं निषादयंतो निवसंतः। देवादीषामाना कृत्वो मिये धे।
मिये धे जे होतारं देवानामा दातारं चाचायतयस्मात् अ न ज नू धृता कुतिरोक्षतय दानिषादयंतः होतारं होमनिषादकं त्वं बहि वि उपवेशयंत क
ल्लिजो घृतेरसि च नूतस्मान्न तथा विधस्व इहास्मि कर्मणि नोस्माकं अविचाषालयितां भव। मीति बोधिषु ध्यस्वा। किंच। नस्तं भूषु अस्माकं तनू जेष
पत्येषु श्रवांसि अत्रानि अधिधेहि। अधिकं निधे। हि अजन नू अजू व्यक्तिग विस्तृ क्षणेषु। अस्मल्लुङि क धादित्वातमं। चोदसत्वाद्लोपाभावः। अ

विदितामित्युपधा लोपः निषादयंतः षड्विंशरणगत्यवसादनेषु विरादिः सदिप्रतेरितिषत्वं यद्वा हेतुमिति लिङ् शतुलैसार्वधातुकस्वरेणाचुदात्त
 त्वेकतनिसुवरः बोधिः बुधः अवगमनः लोटिवङ्कुलं दसीति शपोलुकाः सेहपिवेति शिपोहिगदेशः वाकुंदसीति विकल्मेन पित्वा गुणः कुजलभ्यो
 हेधिरिति हेदूरादेशः धकारलोपश्छांदसः निघातः धेहिः दधाते लोटिह्रस्वं इति तृतीयस्य प्रथमे रकोनविंशो व गीः अग्निमुषसमिति पंच
 र्वमष्टमं सूक्तं त्रेहभं अत्रेयमनुक्रमलिका अग्निमुषसमाद्यं ते वैश्वदेव्याविति गायीहेति शब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य गायीः ऋषिः प्रथमापंचम्यो
 विश्वेदेवा देवता के शिष्टास्त्रय आग्नेयः अस्य सूक्तस्योक्तो विनियोगः मरुत्वतीयशस्त्रे अग्निर्न ते लोषा धारयाः सूत्रितं च अग्निर्न ता त्वंसोम कतु
 मिः पिबं त्यप इति धाया इति तस्मिन् सूक्ते प्रथमा अग्निमुषसमश्चिनादधिकां युष्टिषु हवते वङ्कुलं दसीति सं प्रसारणं सुज्योतिषो नः शृण्वंतु देवाः स जो
 षसो अध्वरं वा वशानां गायीः वङ्कुलं विषां आपयितावाग्निः युष्टिषु उपसां युक्ततेषु अग्निं यजनीयं देवं उपसं उपो भिमनिनी देवतो
 अश्विना अश्विनो देवो दधिकां दधिका वानाम कश्चिद्देवतं दधिकावाणं एतान् देवान् उपोक्तैः शस्त्रैः शंसनसाधने रप्रगीतं यं जामे कं सूक्तैः ह
 वते आक्यति सुज्योतिषः सुष्टुद्योतमानाः नो ध्वरं अस्म सं बंधिनमिमं यजं वा वशानां कामयमानो स जोषसः परस्परं संगता भूत्वा सर्वदेवाः तदा द्वा
 नं शृण्वंतु दधिकां कमुपाद विक्षेपः दधीत्युपपदे जनमनस्वन क्रमगम इति विट् विद्वानोरनुनासिकस्यादित्याकारः तद्वत्पदप्रकृतिस्वरः युष्टिषु
 उक्ता विवासने भावे क्तिन् इत्यादिना पत्वं तादो चेति निषेधता विति गतेः प्रहृतिस्वरत्वं हवते ह्यते वङ्कुलं दसीति सं प्रसारणं सुज्योतिषः सुष्टुद्योत
 माना इति विग्रहे क्तदीप्तादित्यस्य द्युतिरिति सिनादेशश्च इति इति अत्ययः दकारस्य जकारः ननु तत्र पदप्रकृतिस्वरत्वं वङ्कुलीहिपक्षे नुनं सुभ्यामि

राम
३२

वनते सं भजतो वृणे वृङ् सं भक्तो निघातः मियेधो अकारो कारयोर्मध्य इया गमश्छांदसः गृत्सं गृधुः अभिकां क्षयाः श्रुधिपत्यो र्दसाविति स
 प्रत्ययः अंत्यस्य दकारः व्यत्ययेनाचुदात्तत्वं अमूरं नुहवे चित्यस्य निष्ठा योरूपः रेफः छांदसः न जासमासे तस्य स्वरः यक्ष नू यजे लटिप्तिव
 कुलं लेटीतिसिप् लोटोडाटा वित्युपामः इतश्चेतीकारलोपः देवताता देवशब्दात्कार्ये सर्वदेवताति किति ता नित्वा सुपां सुलुगिति सुपाडादेशः
 लिस्वरः वनते वनपण सं भक्तावित्यस्य लटित्यत्ययेनात्मनेपदं निघातः अथाद्वितीया प्रते अग्ने हविष्यतीमिय म्यं कसुद्युस्मां रातिनीष्ट
 ताचीं षदक्षिणि देवता निमुराणः संगतिमिर्वसुभिर्यज्ञमश्रतं हे अग्ने सुद्युस्मां सुते जसं हविष्यती पुरोडाशादि हविर्युक्तां रातिनी हविर्क्षेत्रीय
 ताचीं एतां चितीं जुहूमुपभृतं वा ते तव अक्त्वदादिभि मुखेन प्रयमिप्रयामि देवताति देवान् उराणः उरुवङ्कु कुर्वाणः उराणः उरु कुर्वाण इ
 तियाक्कः तादृशो भवान् रातिभिः अस्मभ्यं देयत याशा मेर्धनेः सन् प्रदक्षिणित्वा दक्षिण्येन समश्रतं तमिमं यज्ञं सम्यक् सेवतो हविष्मन्ती
 हविरस्यास्ती निमनुषा तसोमत्वर्थ इति भसं ज्ञायी सकारस्य रुर्भ भवति उगितश्चेति उगिप् स्वरविधेयं जनमविद्यमानवदिति परिभाषा नो अथरा
 मनुप उदात्तता भावः इयमिः ऋगतो जुहोत्यादि अर्त्तिः पत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं आभ्यासस्या सवर्ण इतीडादेशः मिपः पित्वा गुणः निघातः
 अहु विपातस्ये चेति सं हितायां दीर्घः रातिनी रादान इत्यस्य मपुंसके भावे क्तः रातमस्या अस्तीति अत इति नाविति इति प्रत्ययः स्वरः घृता ची घृत
 पूर्वदन्तः क्तिन् इत्यादिना क्तिन् अचने चोपसंख्यान मिति डीपु भसं ज्ञायी अच इत्याकारलोपः चाविति दीर्घः उदात्तानि वृत्तिस्वरेण डीपु
 उदात्तत्वे प्राप्ते चाविति पूर्वपदोदात्तः षदक्षिणित्वा षदक्षिणं करोतीति तत्करोतीति लिङ्गुत्पद्यमानो दक्षिणश द्वा द्ववति सघामयते स्वसोपसगा

त.वे.भा.१

धुः संवत्सु जिरेतास्त्वयि संतिनस्माद्यज्ञविघ्नकारिणं मायिनं मायाः परिहृत्योस्मदीयं यज्ञफलयेति भावः। स्वधा अस्यास्तीति मनुष्यमनुवसो भू
 रिति मकारस्य रुः। अमृतस्य नञ् जोरमरमिश्रमृता इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं। नोमणमुप्रहृत्वेनाग्रनसामननसोमनसोनमत्यादिनामनिन्प्रत्ययो
 तत्वेन निपातनाकारलोपो दीर्घश्च नमयंति सर्वानयि स्वाययभूता नुरुधानिति नामानि ते जां सि। सुपो सुतु गिति सुपो लुक् च दाद्युदात्तः। मा
 यिनं माया एषां संतीति ज्ञादेत्वादिनिः। यस्येति लोपः प्रत्ययः स्वरः विश्वमिन्व इति व्याप्तिप्रमाणयो रित्यस्मात् विश्वबाह्व उपपदे कर्मण्यलिति अ
 णप्रत्ययः धातुपदेशावस्थाया मिदितो नुमिति नुमि प्राप्ते लघूपधगुणान भवति विश्वमिन्व ति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः तत्पुरुषकृतिबहुलमिति
 द्वितीयाया अलुक्। आमंत्रितत्वा निघातः। संदधुः। दुभृश्धारणपोषणयो रित्यस्य लिट्पुंसि रूपं यद्वत्तयोगाद निघातः। प्रत्ययः स्वरः। पृषुवं
 धो। पृष्ठजीसायां। इत्यस्य कर्मणि निघातो य हि व्यावर्तीत्यादिना सं प्रसारणं। पश्चादिना षत्व। बंधबंधन इत्यस्मात् स्मृत्तिहीत्यादिना उपप्रत्ययः।
 षष्ठी समासः। आमंत्रितत्वा निघातः। अथ चतुर्थः। अग्निर्नेता भगवक्षिती नो देवी नो देव ऋतुपा ऋतावा। सवृत्रहा सनयो विश्ववेदः पृष
 द्विस्वातिदुरितागृणंतं। योयमग्निः क्षिती नो मनुष्याणां देवी नो देव संबंधिनी नो हरिषो नेता अंतर्यामितया नियामकः। तत्र दृष्टान्तः। ऋतुपाः भग
 इव यथावसंता धनूनां पालकाः सूर्यः सर्वस्य स्वप्रकाशप्रदानेन प्रवर्तकः तद्वत्तथाग्निः ऋतावा। सत्यकर्मा वृत्रहा वृत्रस्य हंता सनयः सनातनः
 पुराणः विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् सर्वज्ञः सतथा योमिः गृणंतं तद्विषयो कृति कुर्वंतस्तोतारं विश्वा दुरिता सर्वाणि दुरितान्यतिक्रम्य पर्वत
 पारं नयतु नेता एष प्रापण इत्यस्य रुचिररूपं विश्वरः। क्षिती नो निवासगत्योः किंच। तौ च संज्ञायामिते किंच नाम न्यतरस्यामित्यंतो दातृत्वं देवी नो देव

राम
३३

शब्दात्संबंधार्थे देवाद्यम् आविति जम् अत्रित्वादिहा लक्षिति डीप्रित्वादाद्युदात्तः। ऋतुपा पारक्षणा इत्यस्मादान्येभ्योपि दृश्यंत इति विश्वकुरुत्योतीति
 उपपदमिति डितिसमासः। ऋतुतरपदप्रकृतिस्वरः। वृत्रहा वृत्रहि मागत्योः अह्नभूणव चेषु किपु। विश्ववेदाः बहुव्रीहो विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदा
 तो दातृत्वं परिषत्। पृणालन पूरणयो रित्यस्य लोटि सिद्धकुलमिति सिप् अडागमः। इतश्च नोप इतीकारलोपः। पादादित्वादिनिघातः गृणंतं दृशादे ल
 टः शतः। कयादितां च आ। शप्त्वात् स्नाभ्यस्तयो रात इत्याकाशलोपः। शतप्रत्ययः स्वरः। अथ पंचमी। दधि क्रामाग्निमुष संवदेवी वृहस्पतिं सवितारं
 रचदेवं। अश्विना मित्रावरुणा भगं च वसून् दुर्वा आदित्यां इह दुवे। हे दधि का वा देवः सर्वे देवाः होता हं दधिका वा पां अग्निमुष सं देवी उग्रो मिमा
 निनी देवानां च वृहस्पतिं देव्योतमानं सवितारं सर्वस्य जगतः प्रेरकं देवं त्वं अश्विना अश्विनो देवो मित्रावरुणा भगं सूर्यं च वसून् अष्टौ वसून् रुद्राने
 का दशान् आदित्या नृहा दशां दित्यान् सर्वानहं विभुजो युष्मान् इहास्मदीय कर्मणि दुवे। हविः स्वीकरणार्थमाह्वयामि। दधिकां दधात। ति दधिः। आ
 दगम हनित्यादिना च्छ। विध्नो रित्यात्वं। देवी देवस्य पत्नी देवी। पुंयोगादाव्ययामिति डीप्र। यस्येति लोपः। प्रत्ययः स्वरः। लोतो दातृः। वृहस्पतिः। त
 हृहतोः करपत्योः श्वोर देवतयोः सुट् तलोपश्चेति पति श्वे परतो वृहच्छ दृश्यतलोपः। सुडागश्च उभे वनस्पत्यादिषु युगपदंति उभयपदाद्युदात्तत्वं।
 सवितारं पूज्य प्रेरण इत्यस्य रुचि आर्धधातुकस्येडुल्लादे रिति पीडागमः। तादंतो दातृत्वं। रुद्रानादित्यानि। अत्र। संहितायां शसिनाकारस्य दीर्घादि
 रिसमानपाद इति रुत्वं। ततः पूर्वसवर्णस्ये आतोऽवित्यनुनासिकत्वं। नो भगो अघो अपूर्वस्याया शीतिरोपादेशः। लोपः। शाक्यस्येति तस्य लोपः।
 लोपस्यासिद्धत्वा स्वरसंधिर्भवति। अतः रुद्रानादित्यानि भवति। एवमेकस्मिन्वादे अकारादटिफलः। अकारस्यैव पूर्वसवर्णानासिका उन्नियाः।

त. सं. भा. १

उदे। इत्येते। लटिबुद्धं छंदसीतिसंप्रसारणं। विटस्त आत्मनेपदानामित्येतं। उव कुं। देवाः। निघातः। इति तृतीयस्य प्रथमे विंशे वर्गः। इमं न इति पं
चत्वं न वर्मसूक्तं। अत्र यमनुक्रमणिका। इमं न उपधे अनुष्टुभो विराड्पासतो वृहती वा चेति। द्वितीयास्तृतीये अनुष्टुभो पंचमी विराड्पासतो वृहती वा
वृत्तत्वा प्रथमा चतुर्थोऽनुष्टुभो अस्थापिगाथी कृषिः पशोस्तोका नुवचने इदं सूक्तं। सूत्रितं च। जुषस्वस प्रथममभि मं नो य इति। तस्मिन् सूक्ते
प्रथमा। इमं नो य इमं नो य पुधे हीमा हव्या जात वेदो जुषस्व। स्तोका नाम यमेदसो घृतस्य होतः प्रज्ञान प्रथमो निषद्य। शायी प्रार्थयते। हे जात
वेदो नो स्माकं संबन्धिनमि मं पशुयागं अमृतेषु मरणधर्म रहतेषु यद्यदेवेषु धेहि ता धी न नय समर्थित्वं च इमानि अस्माभिर्दयमानानि न ह
यानि हवीषि अपस्वसेवस्व। किंच होतः देवानामाक्षातः अग्निर्वेदेवानां होतेति। आस्मानात्तादृशा हे अग्ने निषद्य वद्यामुपविश्य प्रथमः सर्वेषामृत्विजामा
दिमः समुमेदसो वयस्यस्य हविषः घृतस्य आ ज्यस्य वस्तो कानां हुती आर्थे घृष्टी मदो घृतयो र्ये स्तोक विंदो विर्यं ते तान् प्रकर्षेण अंशान भजय पि वेत्यर्थः। धे
हि दधाते लोडिरूपं। जुषस्व जुषधीति सेवनयोरित्यस्य लो ह्यात्मनेपदि नोरूपं। आज्ञानः अशभोजन इत्यस्य लेटिहलश्रः शान ला विरिज्ञान जो दरो। प
श्चादतो हे रिति हे लु क निघातः। प्रथमः। प्रथमप्रस्थानेः प्रथमः। प्रथमप्रस्थाने। प्रथमे स्मा द्वितीयादय इत्यस्य प्रथेर म जित्य मश्नु चित्वा दतो दा नः। निषद्य।
पशुविशरणगत्य वसादने सित्यस्य लि टिरूपं। स देर प्रनेरिति पत्वं ले तीति प्रत्यया सूर्वस्यो दा तत्वं। अथ द्वितीया। घृतवतः पावकतेस्तो काश्चो तंति मे
दसः। स्वध मं देववीतये अश्रं नो धे हि वार्य। पावक पापमो भका हे अग्ने स्वधर्मन संगो स्म न्यजे ते तव भक्षणाथं देववीतये यजनीय देवानां भक्षणाथं च
घृतवतः घृतोपेताः मेदसो मेदोपेताः मेदसो मेदो रूपस्य हविषस्तोका विंदवश्चो तंति क्षरंति अथ वा देववीतये वस्यत ववीतय इति यो जनीयं। तस्माद्वा भंजनी

राम
३४

युत्ररपदीतो दा तता स्यात्। यथोऽनुष्टुभो तिषो अक्तवस्तो अभिभुरित्य चोतो दा तता तस्माद वनायं समासः किंतु तत्पुरुष एव। शृण्वेत्। अथ वणे इत्यस्मा कुच
युचेति कः तसं नियोगेन धातोः शृ इत्यादशः निघातः। वा व शानाः व शकोता वित्यस्य य हु किरूपं अभ्यासस्य दीर्घो कित इति दीर्घः। व्यत्ययेन शान च
वित्स्वरः। अथ द्वितीया। अग्ने वीते वा जिना त्रीषधस्त्वानि स्वस्ते जिह्वा कृत जात पूर्वः। तिस्र उते तं चो देववाता स्ताभिर्नः पाहि जिरो अपयुक्तं। महे
अग्ने ते तव वी वा जिना आ ज्योषध सोमात्मकानि त्रीण्यत्रा नि त्रीषधस्त्वा त्रीणि अग्नी धीयादी निधिह्या निस्त्वानि यद्वा एका हा ही न स वाख्या नि त्री
णि स्त्वानि यद्वा त्रयो लोकाः कृत जात कृतेषु सत्य भूतेषु यज्ञेषु स मुत्पन्न हे अग्ने ते तव पूर्वाः देवाना मुदर पूरयि अतिस्त्रो गा हं पत्याद्या जिह्वाः। दे अ
ग्ने ते तव देववाता। देवै लभिषिता स्तिस्त्वान् चः पवमान पाक श्रव्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि एवं भूतस्त्वं अपयुक्तं अथमा धनूसावधा नो भूत्याताभि
स्तनूभिर्नो स्माकं स्तोतृणां गिरः स्तोत्राश्वादी निवाक्या निपाहि पालया तिस्रः। तिस्र भ्यो जसः। इति जस उ दा तत्वं। जिह्वाः लिह आस्वा दने। लिहं त्याभी
रसा इति शो वायद्वा जिह्वा ग्रीवा अथवा अमी वा इति निपातनाद्गन्। लकारस्य जकारः गुणाभावः। व्यत्ययेनो तो दा तत्वं। देववाताः वागति गंधनयोः अस्मा
कर्मणि तृतीया कर्मणि ति पूर्वपद प्रकृतिस्वरत्वं। पाहि। यारक्षण इत्यस्य लोटिरूपं। निघातः। अपयुक्तं। पुच्छ प्रमादम अस्वरः। अथ तृतीया।
अग्ने भूरीणि तव जात वेदो देवस्वधा वो मृतस्य नाम। याश्च माया मायिनां विश्वमिन्वत्वे पूर्वः संदधुः पृष्ठबंधो। देवद्योतमान जात वेद जात प्रज्ञ
स्वधावः। अन्नवन्। हे अग्ने अमृतस्य मरणधर्म रहितस्य तव संबन्धिनो देवाः भूरीणि वद्वा निनामनामानिते जां सित्वे त्वयि संदधुः संदधिर किंच वि
श्वमिन्व विश्वस्य संतर्पक। पृष्ठबंधो अपेक्षित फल प्रश्नविषयाणो स्तोतृणां बोधो हे अग्ने मायिनाम सुराणां पूर्वः भूयसीः या माया देवास्त्वयि संद

नत्वं। भानुनाभादीशो। दमाभ्यां वुरितिकर्तृविभुः। प्रत्ययः स्वरः। अगाः। इणो गतो नित्यस्य ह्रस्वोऽसे लुङि। इणो गतो नित्यस्य ह्रस्वोऽसे लुङि। गतिस्ते नित्यस्यो यो लोपः। नि
घातः। मेधिर। मेधारथाभ्यामिरनचो वक्तव्या वितीरन् अमि तितत्वा त्रिधातः॥ अथपंचमी॥ अजिष्ठं ते मध्यतो मे द उ हृतं फे वयं ददामहे॥ अ
तं तिते वसो स्तोका अधित्वचि प्रतितां देव सो विहि॥ हे अग्ने अजिष्ठं अति अयेन सारयुक्तं मे दसः व पा स्वे ह विः मध्यतः पाशा विः। भाग्यं बतत्त्वदर्थ
उ हृतं अध्यायि दयो वयं अस्मि न्नो ते तु भ्यं प्रददामहे। उ हृतं त इ पा स्वे ह विः प्रयच्छामः। वसो सर्वस्य जगतो वा सयितः च अधिपुपाया मु। रिये स्तो
काः धृतमि श्रावितं देवः ते त्वदर्थं श्रोतं तिस्रर्वति। तान् स्तोकां देवशः। देवेषु प्रतिवाहि प्रत्येकं विभजस्व मध्यतः मध्यशब्दात् पंचम्या स्तस्य इति तसि
प्रत्ययः स्वरः। उ हृतं इ महाराण कर्मणि क्तः। ह य हो छंदसी ति हकारस्य भकारः। गतिरनेतर इति। गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ददामहे। दददाने। इत्यस्य ल
टिङित्वा दात्माने पदं। अतो दीर्घा य आति दीर्घः। निघातः। श्रोतं तिस्रर्वति। पदादित्वा दनिघातः। अनेल सार्वधा तु कत्वे रणानुदा तत्वे कृते धातुस्व
रः। त्वचित्तु विस्तारे। तनेर श्व इति कर्त्तरि कर्मणि त्वचो विकृ। आकार नकारयोर्वकारादेशः। तनोति तये वा। त्वक्। सावेका च इति विभक्तेरुदात्त
त्वं। विहि। वीकांति गतीत्यादि धित्यस्य लोटि अदित्वा छेपो लुक्। इत्स्व ह्रस्वः। स्वि लं॥ इति तृतीयस्य प्रथमे एकविंशो वर्गः॥ अयं स इति पंचव
पंचमं सूक्तं। अत्रेयमनुक्रमणिका। अयं स उ पात्यानुष्टुप्। पुरीषो मयिः। ऋषिः। कोशिको गाथी। पंचविनि रूपां अग्नयो देवता चतुर्थे अनुष्टुप्
विष्टास्त्रिष्टुभः। आतरनुवाकाश्चिन शस्त्रयो र्क्तः। सूक्तनि नियोगः। अग्नि चयने इह का प्रणयने पुरीषास इत्येषा। अनुचनीया। प्रवितः पुरीषा वि
तयं चाहं त्वुपक्रम्य पुरीषासो अग्रय इति विरुपां सुमप्रणयामिति सूचितं॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा॥ अयं सो अग्निर्यस्मिंस्तोममिदं सुतं दधे जठरे वा

राम
३१

वशानः॥ सहस्रिणं वाजमत्यं न सप्रिससवांस्तं स्त्र्यसे जातवेदः॥ गाथी इति॥ अयं उ त्तरा वधिमा द्रुत्यधिकरण भूता हवनीय रूपनया दृश्यमानो
ग्निः सतथा विधः स्व लुवावशानः सोमं कामयमानः। यस्मिन् अग्नौ द्रुतं सुतमधिषवादि संस्कारोपेतं सोमं जठरे स्वादरे दधे। इधारा तस्मात्ता दशम
हिमापेतः सोमि रिति पूर्वणा न्वयः। किं च हे जातवेदः सहस्रिणं महस्रं नाना रूपं तां युधेयो भजति स सह स्त्रीयत सत्यं वे गवं शदेत न शीलं सप्रिमं अ
श्वमिव वाजं आज्योषधिसोमानेक प्रकारं हविलक्षणां मंत्रं ससवान्। भोजिवान् सनत्वं स्त्र्यसे स्तोत्रभिरस्त्राभिस्त्यमानो वर्तसे दधे। दधाते लिटि लिट्
स्तुत्योरे जेति त प्रत्यस्य ए शित्वादेशः। य हृतयोगादनिघातः। प्रत्ययः स्वरः। वावशानः। वशको तो। इत्यस्य यङ्। किं दीष्टे कित इत्यभ्यासस्य दीर्घः। सत्य
येन शान च विस्वरः। ससवान् पणसं भक्तो। कसो इड भावत नलोपः। प्रत्ययः स्वरः। स्त्र्यसे। द्रुत्स्वतो। कर्मणि यक्। अरु सार्वधा तु कयो रिति दीर्घः। नि
घातः॥ अथ द्वितीया॥ अग्रयने दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्यायजन्। येनांतरिक्षमुर्वीत तं अत्वेः स भानुरर्णवो नृचक्षः॥ यजत्रयजमाना यहे
अग्ने दिवि धुलो के यद्वर्चः आदित्या रयं यज्योतिः। तत्रैवैव ज्योतिः। पृथिव्यां आहवनीयादि हृतं यत्वा वर्त्तमानं यजेतः तत्त्वदीयमेव प्रसिद्धं ने ज्योतिषा
यमूढं ज्योतिरभिधत्ते। यदोषधीष्विति। आषधीष्विति अरणि प्रभृतिषु काष्ठेषु यजेत पुन्यने जयदा औषधीषु वनस्पत्यादिषु सोमास्त्रयने जः। सर्वे आ
सर्वत्र वर्त्तमानं ते जस्मावकमेव। किं च। येन वायु रूपेण ते जसा अंतरिक्षं आकाशं उरु आततं य आते नित्यं विस्तीर्णा दीप्तिमान् अतएव भानुना समानः नृच
क्षानृणो सानितया दृष्टा अर्णवः समुद्रवन् महा नू सता दशस्त्वं अंतरिक्षमाभियेति पूर्वणा न्वयः। उक्ता ये वाजसनेयकं। अग्रयने दिवि वर्च इत्यादित्ये
यो अस्या दिवि वर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्यायजन्नेति। एवोषधिषु वा सुवाग्निमेतदाहयेनांतरिक्षमुर्वीत तं येति शयु सत्वपः सभा

र.सं.भा.१

नुरणीवो न च क्षा इति महात्सभा नुरणीवान् च क्षा इत्येतदिति । पृथिव्यां । उदा । य एष ह त्वपूर्वादिनि विभक्तेराद्युदात्तत्वं । अथ धा । पु । षधे अविभक्तावप
थमायामिति दीर्घत्वं । अमुसावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता । आततंथातनु । वस्तार इत्यस्य लिटि व भूथानतंथ जगभ ववर्थेति नियागमेतनादिङ्नाभा
सलोपोन भवति लितीति प्रत्यया पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्दु तयोगादनिष्ठातः । अर्णवः । अर्णवस्य तस्मिन्मंतीति मनुर्वयव प्रकारेण । येभ्योपि दृश्यत इ
ति व प्रत्ययः । अर्णसः सलोषः । प्रत्ययः स्वरः । न च क्षाः । चक्षुः । अक्तायां वाचि । अभिव्यक्तवाग्या अयं धातुस्तभिश्च क्रिमानेन वृत्तेचाक्षुः । वङ्कुलं ।
सिञ्चेत्युमुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ अग्नेदिवो अर्णमिच्छाजिगांस्यद्वादेवा ऊचिषेधिह्याये ॥ चारोचने परस्मात्सूर्यस्य या
आवस्ता दुपतिष्ठत आपः ॥ ॥ हे अग्ने त्वं दिवो अस्माद्युलोके वर्तमानं अर्णः अंभः अक्षाभिलक्ष्य जिगासि । धूमद्वारा प्राप्तेष्वि किंच धिह्याः प्रियं
बुभुषुषि तं देहं उल्लंघति । उह्नी कुर्वतीति धिह्याः । प्राणाभिमानिनो देवास्ता आणारव्या देवीन ऊतुपक्रमेण ऊबुषे समं वेताकारोषिसमं वेता भवेत्य
क्तेवानसीत्यर्थः । सूर्यस्य लोकस्य परस्मादुपरिणवरोचनामायं लोकः । यत्रासेयं ज्योतिस्तपति तस्मिन्नासमानेरोचनारव्यलोके या आयोनि चंते अ
वस्ता सूर्यलोकादधस्तादंतरिक्षलोके प आप उपतिष्ठते वर्तते ता उभयीरपस्त्वंप्रयसीति । उक्तार्थो वाजसनेयिभिः साष्टमभिहिता । आयोवा अस्थ
दिवोर्णिस्ता एष धूमना ह्येत्यद्वादेवा ऊचिषेधिह्याय इति प्राणवैदेवा धिह्यास्ते हि सर्वाधिय इल्लंति यारोचने परस्मात्तानेष सन्नतेरोचन इति रो
चनोहनामेष लोको यत्रैष एतन्नयति तद्यात्वे तं पराणपोषाश्चाचारणता एतदा केहेति । ता उभयीरपस्त्वंप्रयसीति । अर्णं अगतावित्यस्या दुदके
नुद्वेत्यमुन् । नु उगमश्च । अथ न प्राप्यते ततिषा सु रित्यर्थः । नकारलोपश्चांदसः । नित्यत्वाद्युदात्तः । मास्तनो यत्तुंदसीत्ययं धातु । धकारश्च

राम
३६

यथेष्टमुत्रमंधनं। नोस्मभ्यं यो हे प्रयत्नश्चेतंति। वृत्तिः क्षण इत्यस्य लोपः। स्वधर्मश्चे अंगभूता धर्मो लोपस्येति वङ्गव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। अथेष्टं
प्रशस्य शब्दादिति शायने इच्छं प्रशस्यस्य अदिति आदेशः। एकादेशस्वरः धेहि। दधाते लेटि। वार्यः। वृड् संभक्तौ कुह लोट्यदिति एयं ताई ऊ वदेत्या
दिनाद्युदात्तत्वं। एति स्तु शास्त्रित्यादिना क्य प्रहणोत्वेन वृड्॥॥ अथ तृतीया॥॥ तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतो ये विप्राय संत्य॥ कविः श्रेष्ठः समिधसेयज्ञस्य प्रा
विता भव॥॥ सत्ययदभ्यः संभजनीययद्वायदभ्यः फलप्रदहे अग्ने विप्राय मेधा विनेतुभ्यं त्वदयं घृतश्रुतः घृतक्षरणयुक्तः युध्मं दस्य ऊयितुभ्यम
हो जयति तुभ्यादेशः। उ प्रथमयोऽमिति क्त्वा न क्ति विदीर्घश्च निदीर्घानलोपाभावः संतो भावः तत्र साधुरिति वा चंदसीतितत्र साधुरिति वायत्ययः।
यस्येति लोपः। आमं वितत्वा निघातः। इध्यसे। इंधी दीप्तो। कर्मणिय कृत्वा दनुनासिकलोपः। निघातः। प्राविता अवरक्षणादिषु। नृत्वि रूपः। समासस्वरः।
भव निघातः॥॥ अथ चतुर्थी॥॥ तुभ्यं श्रोतं त्यधि गोशचीवः स्तोकासौ अग्ने मेदसो घृतस्य॥ कविशस्त्रो हता भानुना गाहया जुषस्व मेधिर॥॥ अधि
गो अधितगमनसंततगमनस्वभाव अतएव शचीवः। शक्तिमनहे अग्ने तुभ्यं त्वदयं मदो रूपस्य हविषः घृतस्य स्तोकासौ विदवः स्तोतृनि स्ववति। अस्मा
कविशस्त्रः। कविभिः कर्माभिज्ञैर्होत्रादिभिः स्तुतः। त्वं हता प्रभूतेन भानुना तेजसा सहितः सन्न आगाः अस्मादीयं पशुयागमभ्यागच्छा आर्पत्वामधि
रपजावन्नग्ने हया अस्मीभिर्दीपमानानि नृपादानि हवीषि जुषस्व मेवस्व। अधिगोगमनंगो रिति गमृष्टपृगता वित्यस्य भावगम इति निडोः। अधृता
गोत्येति तत्र गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति गोशकृत्स्वत्वं। घृतशकृत्स्वपृषोरादित्वात् धिभावः। संबोधने संबुधो चेति गुणः। अपादित्वा निघातः। शची
वः मनुयो मनुवसोरिति हत्वं। कविशस्त्रः शसुमुता वित्यानिष्ठयो मनुनासिकलोपः। यस्य विभाषेतीदृ प्रतिषेधः। आथ अत्राचमित्रकारणमित्यतो दा

रलोपेक्षादसः प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः ॥ अथर्वचमी ॥ इलामग्र इति ॥ एषां कृत् पूर्ववैव्याख्याता ॥ इति तृतीयस्य प्रथमेऽष्टाविंशोऽवर्गः ॥
निर्मथितः सुधित इति पंचचमेकारं संस्कृतं ॥ अत्रानुक्रमणिका निर्मथितो देववातश्च भारतस्तुतिधासतो बृहतीति भरतस्य पुत्रो देवश्चादेववातश्च
त्कभावस्य कपी ॥ तृतीयासतो बृहती ॥ शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥ अग्निर्देवता ॥ आहोतेत्यादि सूक्तदशकस्य उक्तो विनियोगः ॥ प्रातरनुवाकश्चिनशास्त्रयोः ॥ इ
लामग्र इत्यस्या विनियोगोऽसकृदुक्तः ॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा ॥ निर्मथितः सुधित आस धस्ते युवा कविरधरस्य प्रणेता ॥ अथर्वचमि रजरा नेष्टवा
दधे अमृतं जातवेदाः ॥ भारतावधीस्तोत्रं कुर्वते ॥ योमे निर्मथितः अग्निष्टोमादिकर्मस्तरण्ये ॥ नितरोमथितः सन्स धस्ते यजमानगृहे सुधितः ॥ अहं प
त्यादिषुकुडेषु सुष्टुभिहितः निधायवकाष्ठप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यमानो युवा प्रबुधः ॥ अतएवाधरस्य ज्योतिष्टोमदेः प्रणेता प्रकर्षणानेता निरीहकः ॥ नेतृत्वादे
व कविः क्रान्तदशति तथाविधो जातवेदो सर्वविषयाभिज्ञानवान् ॥ सोमः वनेषु महारण्येषु नृप्यत्सु ॥ दावाग्निसंबंधाज्यमाणेषु जशंभाशेषां प्रवृत्तपितृ
यमजर एवराहितः प्रत्युतरीयमानः सन् अत्र एवं श्रुतिं कुर्वो लोषु अमृतं क्षयरहितं क्षप्रभृतमन्नमादधे निदधाति ॥ सुधितः ॥ दधातेः कर्मणि निष्ठायां सुधि
तव सुधितेनेमधितेत्यादिना ह्रि इत्यादेशः ॥ गतिरनेतरगतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अथर्वसुज्ज्ञे ॥ अत्ययेन शब्दप्रत्ययः ॥ दिवादिवाच्यं नृनिवादाद्युदात्तः ॥ अजरः
नृवयो हानादित्यस्माद्भावे ॥ ईदृशेषु विवितायमः ॥ गुणाः नभोजरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ दधे ॥ दधाते वर्तमाने लिटि रूपं ॥ जातवेदाः ॥ जनीडा दु
भोव इत्यस्य जनसंख्येति सन् उक्तो रित्याकारः ॥ वहुव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ अथर्वतृतीया ॥ अमंथिष्टी भारता रेवदाग्निदेवः अवादेववातः सुद
क्षः ॥ अग्नेविपश्यन् बृहता भिरातो वा नोनेता भवता दनुर्धुः ॥ हे अग्ने भारता भरतो भरतस्य पुत्रो देवश्चादेववाताश्चैत्युभो सुदक्षो शोभनसामर्थ्ये

राम
३९

तरेवतः रयिमंतं अग्निं अगतादिगुणोपेतो अमंथिकं अमंथिष्टीमादिकर्मप्रत्ययः ॥ अलूहतां ॥ मयाननन्वामुत्पादित इत्यर्थः ॥ तादृशत्वे बृहत्या प्रभूत
नारायाधनेन सहितः सन् अग्निं अग्निं सुखोभूत्वा विपश्यन् अस्माच्चित्रोपेणानुग्रहदृष्ट्वा वीक्ष्य स्तोकं च ॥ धनुः धुशब्दो हवीची वस्तोद्युधितितन्नामसुपा
गात् ॥ धूननु सर्वपुद्वसेषु नो अस्माकं इषां अन्नानोनेता अनेता भवतात् ॥ अमंथिष्टो ॥ मथविलोडन इत्यस्माच्छ्रितिसिच ॥ वदवज्जहालं तस्याच इति वृ
द्धो प्राप्तायानेति प्रतिषेधः ॥ तस्य स्तुभिपामित्यादिना तामाहृशपादादित्यादनिधातः ॥ अइस्वरः ॥ भारता ॥ भरतस्यापत्यमित्यर्थो उक्त्यादित्यादृश
तधिते अचामदेरित्यादिना ह्रिः ॥ चित्स्वरः ॥ अमुलान्नेति कर्मण्यसुच् ॥ देवैः शृद्यते प्रख्यायते साविति देवश्च वक्त्रिः ॥ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्तिगतिकारकयोरस्मात्कर्मणिकः ॥ देवैरिष्टमाणा तयां प्राप्ताः हेववातः ऋषिः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः ॥ धनुः ध्व अभिगमने ॥ धुतरी शोवादि
चेत्यनुवृत्तौ धुयुवाभ्यां चेतियोजनसूत्रेण प्रत्ययः ॥ डिच् धुते अस्वाद्ये अति दुःस्थयः ॥ अभिगच्छत्यस्मिन् स्वस्व एतं देशं प्राणिन इति द्योतना करणसं
बंधादिति ताद्युः ॥ दिवसः प्रथमयो रितिसवर्णदीर्घः ॥ तस्माच्छसोनः पुंसीतिसकारस्थानकारः ॥ अथ तृतीया ॥ दशक्षिपः पूर्वसी मङ्गी जनं सुजीतं मा
तृषु प्रियं ॥ अग्नेस्तुहि देववातं देवः अवाद्योजनानामसदृशी ॥ हे अग्ने देवता तस्य क्षेप्यं ते कर्मकरणार्थमिति क्षेपो गुल्यः ॥ तादृशवद्दयस्य
प्रयत्नसाधनत्वेन तत्र हत्यं गुल्यो दशसंख्याकाः तादृशो गुल्यः पूर्वपुरातनं सीमेनं तां अजीजनन् उदपीव दन् हरे देवश्चाः मातृपुत्रात् ॥ धृतीरण्योः ॥
सुजातं सुष्टुत्यर्च अतएव प्रियं ॥ कमनीयं देववातं देववातेन सपितृपतमग्निं कृहि ॥ योमि जनानोक्तो तृणां यजमानानां वशी ब्रह्मवता कर्मणा रय्यातां ये
ण प्रवते को असत् भवति ॥ तं सुहीति पूर्वलाचयः ॥ देशः ॥ दंशदशने ॥ कनित्यनुवृत्तौ गुणाच्चेति कनिच् ॥ चित्स्वरः ॥ क्षिपः ॥ क्षिपे प्ररणा ॥ अगादिकः कर्मणि कृ

पक्षिण्येते जेयते कर्मस्ति निक्षिपो मुलयः ॥ धातुस्वरः ॥ अजीजनन् (जनी प्रादुर्भा) हेतुमुत्र स्य लुङि च ॥ द्विर्वचनसच जावाभ्यामेच दीर्घाः ॥ निघातः ॥ स्मृतिः
कुशुतावित्यस्य लोटि रूपं ॥ अदादित्वात्पोलुङ् ॥ निघातः ॥ देववार्तेतेतनिचतामित्यर्थे तेन निचतमित्यण् ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ असत् ॥ असुभुवि ॥ अस्य लङ्
उगमः ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ॥ अथ चतुर्थः ॥ ॥ निघातः ॥ धेवर आष्टिष्या इत्यायास्पदे सुदिनत्वे अङ्को ॥ दृषद्व्यामा सुष आपृष्यां सर स्वत्यां रेवद
मेदिदीहि ॥ ॥ दे अये इत्यागोरूपधारिण्यो पृथिव्याभूमेर्विवरिष्टे उत्तरवेद्यो अङ्को सुदिनो रूपजनीयदिक्सानां शोभनदिनत्वाय पृथुदिन इन्द्रादयो
वरायोसः देवा इज्यन्ते तानि सुदिनानि तदर्थत्वात्वां निदधे ॥ अमंतां निदधामि ॥ उन्नमानिस्कानानि दर्शयति ॥ दृषद्व्यां दृषद्वतीनामका चिन्नदमानुष
मनुष्यं संचरणे विषायतीरे आपयायां अपयानामका चिन्नदी तस्या सरस्वत्यां नद्यां एते पूजमे पुस्कानेषु चरेवता धनयुक्तं यथा भवति दिदीहि ॥ दीप
स्वामहर्षयः सरस्वतीति ॥ रेखलु यज्ञादिकर्मण्यकार्षुः ॥ यद्वृद्धिनिश्चिगमश्चेत्यपयिवादेनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ दृषद्व्यां दृविदारणे ॥ दृणीते पुस्क
श्चेत्यादिना पुगागमः ॥ धातोर्द्विष्य ॥ दृषद उपलायस्था संतीति मनु प्रलय इति तस्य बर्त्त ॥ स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदित्यख्याः ॥ परिभाषाद्या अ
ना अयणाभावात्तत्ताभावः ॥ अदि प्रत्ययस्वरः ॥ सरस्वत्यां सरः शब्दो सुनंतत्वादाद्युदात्तः ॥ तदस्यास्तीति मनुषू ॥ अदुपधत्वात्पधत्वं उगितत्वात् डी
प्रदिदीहि ॥ दिपुकी जडावित्यस्य यङुकि रूपं ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ इकामग्न इति ॥ ॥ आख्यातेयमित्युपेक्षिता ॥ ॥ इति तृतीयस्य प्रथमे त्रयोविंशो व
र्गः ॥ ॥ अने सहस्विति पंच चं द्वादश सूक्तं ॥ अना नुक्रमणिका ॥ अग्ने सहस्वगाय त्रमं त्यानु सुविति कृषिर्गाथिनो विश्वामित्रः अग्निदेवता अथा नु
सुप्र शिष्टागाय अष्ट सूक्त विनिशो गोलै गिक ८ ॥ आतर नुमके आश्विन शस्त्रे च प्रथमा वर्जितस्य सूक्ते स्य विनियोगः ॥ अथेतस्या इति खंडे सूजितः ॥

राम
३८

मनेवर्तमाने जुहोत्यादिः बहुलं च दसीत्याभ्यासास्ये त्वं निघातः ॥ ऊचिषे ऊचिषे ॥ ऊच्यवकायां वाचीत्येतस्य डलि शार्धधातुकत्वं दुवोक्
विनिव-यादेशः ॥ असंयोगात्तु किं विनिकिद्वोवचिष्यपित्यादिना संप्रसारणं अभ्यासस्य लिघभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं आर्धधातुकत्वं
निघातः ॥ धिह्या ॥ उष ॥ दृषदाह धिघ उल्लंतीति सानसिधणिसिपधर्मासितं जुलां कु शवस्वाले त्वपन्तस्य सधिष्या शल्यादिति निघातनायने सुडागमः
धात्वादि लोपोपपदकस्वत्वादयः सर्वसिधा भवन्ति निघादाद्युदात्तः ॥ अवस्तात् ॥ अवशादात्तदिक शब्देभ्यः सप्तमी पंचमीत्यादिना अस्तातितः स्मिन्निभाषा
वरस्येति अगादेशः ॥ प्रत्ययः स्वरः ॥ उपतिष्ठते घागति निवृत्तौ उपपूर्वाविष्ठतेर कर्मकाच्चेत्यात्मनेपदं ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ॥ अथ चतुर्थः ॥ ॥ पृग्या
सो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः ॥ जुषंतां यज्ञम दुहो नमीवा इषामही ॥ ॥ पुरीषासः ॥ पुरीषसः परस्परसंगताः यज्ञं अस्माभिः कियामः ॥ अमग्निं च
यनपूर्वक मितिसोमयागे जुषतां सेवतां ॥ किं च अदुहः ॥ अदो धारे पृथं अनमीवाः रोगादेवर्जिताः महीः महत्यः ॥ इषः ऊर्जः ॥ रोगादिरहितान्य नान्यस्म
भ्यं प्रयच्छन् ॥ पुरीषासः ॥ पृपालन पूरणयोः इषिन्नित्यनुवृत्तौ शृष्टृभ्यो किदी तीयत्ययः ॥ किं च किं च किं च ॥ प्रविधि उदाहर पूर्वस्येयुत्वे रपरः ॥ पृ
णातिप्रयत्ने त्वेभि रिति ॥ पुरीषं पूणातेः ॥ पूरयतेर्व निशाक्तः ॥ तद हंतीति पुरीषाः ॥ चंदसि वेतिथ प्रत्ययः ॥ यचिभ मिति भ संज्ञायोयस्येति ॥ ॥ प्रत्ययः स्वरः
प्रवणेभिः वनपशासंभक्तावित्यस्मात्पुंसि संज्ञायां घः प्रापेणेति करणे प्रत्ययः ॥ प्रकर्षण वन्येते संभज्यते स ह्यथेते मदे भिरिति प्रपणात् ॥ त्वनित्राणि
प्रतिरंत इत्यादिनाणत्वं ॥ वनं समाप्त इत्यंतादात्तत्वं ॥ कदुत्तरपदस्वरः ॥ यदा ॥ ॥ अगमो ॥ प्रवते गहंते मृत्स्वनं प्रतीक्षि चलन शब्दादिकर्मकाद्युच्चावित्य
रा पूर्वस्मिन् अवेयहाभावः ॥ दसेति वक्तव्यं ॥ जुषतां ॥ जुषी प्रीतिसेवनयो रित्यस्य लोटि रूपं ॥ पादादित्वदनिघातः ॥ महीः महः ॥ शब्दादुच्चेति डी प्र च का

त. सं. भा. १

विशेषावेति द्वावादेशः। आद्युदात्तः। पृथिवी शब्दोऽप्यंतत्वेनांतोदात्तः। देवता इदं वेत्युभयोऽप्यंतत्वेन। वहुव्रीहो विश्वसंज्ञायामिति पूर्वपदो
तोदात्तः। तत्पुरुषस्वरश्चित्तनीयः। आभीमातिभादीप्रोः। अंतर्भावितव्यः। क्षयन्। क्षिप्यर्थः। शतुर्लसावधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः। पुरु
षं दः। अस्वाधोत्तरपदं मंत्र इति सुडागमः। अन्तेन शकारः। उत्तरपदांतोदात्तत्वं। अथ वतुर्थः। अग्र इदं शब्दादुपोदुराणो सुतावतोय इति
होपयातं। अमर्धंता सोमपेयाय देवाः। हे अग्ने त्वमिंद्रोऽभो। युवां अमर्धंता अनागमनेन यज्ञे हि सामकुर्वतो संतो सुतवत् सोमाभि
षवं कुर्वन्तः। दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्यो दुरोणे गृहे कियमाण इत्यस्य लोटि रूपं। निघातः। अमर्धंता। मृधहि सायां इत्यस्य शतरि रूपं। न
भानभा समासः। सुपोऽतश्चादेः। तत्पुरुषेन अस्वरः। सोमपेयाय पापाने। अथोपादित्वियत्। ईदृतीतोकारादिशः। आर्धधातुकलक्षणो गु
णः। तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। अथ पंचमी। अग्ने अर्षा समिध्यसे दुरोणे नित्यः सूनो सहसो जातवेदः। सधस्थानि महयमान ऊती।
सहसः सूनो बलस्य पुत्र जातवेदः जातप्रज्ञा हे अग्ने नित्यः विना इति ऊती ऊत्यार सणेन सधस्थानि प्राणिनानि वासभूता लोकाः महयमानः प
रिवरस्त्वेपां दुरोणे अर्षा सधस्थाने तं रिक्षे समिध्यसे सम्यग्दीप्यसे। दुरोणे अचरण इत्यस्मादोणादिको न क प्रत्ययः। अचरे तरेत्यादिना ऊदगुणः
दुरोणादुतिगृहनामदुरवा भवतीति यास्कः। प्रत्ययः स्वरः। महयमानः। महप्रजायौ। व्यत्ययेन ज्ञानं च ज्ञानचो लसर्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे
णिचसुरः। ऊती। अचरणादिषु। कृतिप्रतिजृत्वादिना निपातनादंतोदात्तः। सुपो सुलुगिति लृतीयायाः। सवर्णदीर्घः। इति तृतीयस्य प्रथ
मपंचविंशो वर्गः। वैश्वानरं मनसेति नवचंचनुदं शंत्वं तत्रातुकमणिका। वैश्वानरं नवचंचवेश्वानरीयमारुतो इत्येव आत्मनः स्तुतिर्वा पूर्वा

राम
४०

अग्र इति च तस्य इति अभ्युदयेत्यावमेदीनुरनुदात्तः। अग्ने दाशुष इत्येषा अथाग्नेय्य इति खंडे स्मृतिः। अग्ने दाशुषे रयिसंयंता विप्रैर्घांमिति
॥ तस्मिन् हरे प्रथमाः। अग्ने सहस्रं पृतना अभिनीरपास्य। दुष्टरक्षरं नरातीर्वर्वाधाय जवाहसे। विश्वमित्रः स्तोति। हे अग्ने पृतेना अभि
योक्तो सेनाः सहस्रं अभिभव अभिमातीः। अभिमानिनः कर्मविघ्नकारिणः। शत्रून् अपास्य अपनुद किं च दुष्टरः। दुष्टरनकेनापितरितुं शक्यः। अ
तएव अरातीन् शत्रून् स्वतेजसातिरक्तुर्वस्वेय जवाहसेय जनिर्वाहकाय जमानाय वर्वाधाः। अत्र धेहि कुरु सहस्रं सहस्रं मर्षणि इत्यस्य लोटि रू
पं। अमं वितरय विधमानत्वेन पादादेत्वा दनिघातः। अभिमातीः। माडमाने। मार्कमानः। भावे किन्। अस्य लुग्विकरणत्वात्वेन भवतः। अभितो माम
येषां त इति वहुव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अस्य असुक्षेपणो दिवादेः लोटि रूपं। दुष्टरः। दुष्टवन्तरणयोः अस्माद कृच्छार्थस्त्वत्वादि सर्जनीय
स्य सकारस्य षत्वं। चिस्वरः। तरन्। तरतेः। शतवे रूपं। अदुपदेः। शतार्धधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः। धाः दधाते कृदसि लुडि रू
पं। निघातः। अथ द्वितीयाः। अग्र इत्यासमिध्यसे वीति होत्रो अमर्त्यः। जुषस्व सूनो अधरं। हे अग्ने वीति होत्रः वीतिः प्रातिविषयं होत्रमग्नि
होत्रादिकं यस्यासो वीति होत्रः प्रतिमानित्यर्थः। अमर्त्यः मरणधर्मरहितत्वं इत्या इत्या। यानुनरवेद्यां समिध्यसे। आज्याहुतिप्रक्षेपणः। स्य स्य
ज्वात्यसो। तादृशत्वेनो अस्माकं अधरमिदं यज्ञं सुसुष्टु जुषस्व। अहुतिस्वीकरणेन सेवस्व वीति होत्रः। वीर्कात्यादिष्वस्मात्कर्मणि मंत्रं वृषप वे
त्यादिना कचित् उदात्तः। वहुव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। जुषते लोटि रूपं। शस्वरः। सुनिपातस्य चेति संहिता दीर्घः। अथ तृतीयाः। अग्ने धुमेन
जागृवे सहसः सूनवाहुतं। रदं बर्हिः सहो ममः। धुमेन स्वतेजसा सहो जागृवे जागतीति जागृविः तस्य संबुधिः। लोकरक्षार्थं स्वतेजसा सहस

न.सं.भा.१

पितृत्वं तस्येदमित्याह । प्रत्ययः स्वरः निचाया । राय पूजा निशामनयो रिया यत्प्रतिरूपं । तित्स्वरः अनुषत्यं । अनुगच्छत्ययेन । अवादय ४ कृष्टाद्य
र्थेती यायतिसमासः । सुधामादित्वात्त्वम् । निरुदकादित्वादंतोत्रत्वं । सुदाभु । दानदाने । दानाभ्यानु रतिकर्तरिनुप्रत्ययः । परादि छंदसी बङ्गलमिबुन
रपदाद्युदात्तत्वं । एथिरं । रथज्ञाहा ननुवर्थे मधारथाभ्यामिश्रित्रचोः । वक्तव्यावितीरच् । तित्स्वरः । वसूयवः । वस्तात्मनइ छंतइति सुप आत्मनः क्यच् । अ
कृ-साव धातुकयोरिति दीर्घः । ण्णा छंदसी ल्यु प्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययः स्वरः । रएवंते विगन्त्यर्थः । रएवति । यज्ञांत्य छंति इति रक्वः । पचात्य जंतः । तित्स्वरः
कुशिकासः । कुशिकांब्राह्मणो ज्ञेयमित्यर्थे विदा । दित्वादन्नु तस्य बङ्ग पुप च मोञ्चेति युक् । हवामहे । ह्वयते बङ्गले छंदसीति संप्रसारणे । निघातः । अ
थाद्वीतीया ॥ ११ तं शुभमग्निमवसे हवामहे वैश्वा नरं मातरिश्वा न मुक्खं ॥ बृहस्पतिं स तुषो देवता तये विप्रं श्रोतारम तिष्ठिरं घुष्यदं ॥ १२ योगिः पूर्वमंत्रे प्रतिपा
दितः तं शुभं द्योतमानं वैश्वा नरं विश्वानरं संबन्धिनं मातरिश्वानं मातर्यं तरिक्षं च सीति विष्णुदादिकृपतया चेष्टातइति । मातरिश्वाग्निः उक्ख्य उक्खेः शस्त्रैः
शंसनीयं बृहस्पतिं बृहतो यज्ञस्य पतिं पालकतया स्वामिनं विप्रं मेधाविनं श्रोतारं स्तोत्रं वा स्वादिर्मंत्रवाक्यं शृण्वेतं अतिथिं अतिथेय पूज्यं हतया यद्दक्ष
या प्राप्तरं घुष्यदं रघुलघुः स्थरो वे गो यस्येति क्षिप्रंगतार् । यद्वा स्थवादेन तद्दालक्षने रघुस्यदः क्षिप्रंगतेत्यर्थः । तएवं विधं युक्त्वाग्निं अवसेस्मा करं
स एता य हवामहे कुशिकगोत्रं अवयं आह्वयामः । किंच । मनुष्यो मनुष्यश्च देवता तये यज्ञार्थं त्वामाह्वयामः । आशुभं । शुभदीप्तौ । अस्माह्स्वापिते
चीत्यादिनाकर्तरिरिक्किंत्वाहुलाभावः । प्रत्ययः स्वरः । मातरिश्वा नं । निर्माण हेतुत्वा न्मातां तरिक्षं तत्र असति प्राणितीति मातरिश्वाग्निश्च नुक्षन्नित्वा
दिनामातरिश्च कृत्वा कृत्यया तत्वेन निपातनात्पूर्वपदोदात्तत्वं । उक्ख्यं उक्खेन सोत्रेण स्तुत्यः तत्र भव इत्यर्थः । भवे छंदसीतियत् । तित्स्वरिभद्रातित्

राम
४१

पितः देवता मये । देव एव वातिः स्वार्थकत्वात् । तिल देवता निश्चायेन यशो लक्ष्यते । तत्संप्रदानकत्वाद्यज्ञस्य । लिखरः । रघुस्य दे । स्यं द्रु स्ववर्ण इत्यस्मा
तः । घमंतः स्यंद्रुवाहः स्यंदो जवइति निपातनादनुनासिकलोपः । रुद्रुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ अश्वान कंदं जनिभिः समिध्यते वैश्चानरः
कुशिकेभिर्धुगेधुगे ॥ सनो अग्निः सुवीर्यं स्वभ्यं दधातु रत्नममृतेषु जागृविः ॥ ॥ यो वैश्चानरोऽग्निः कुशिकेभिस्तत्र कुवलिः हो जादिभिः धुगेधुगे प्र
तिदिनं समिध्यते । आजाडुतिप्रक्षेपेण सम्यक् दधीयते । तत्र दृष्टं तः । अश्वानेति यथा जातो द्वः कंदनहेषारवं कुर्वन् जनिभिर्जनयित्रीभिर्वचाभि
स्तनप्रदानेन प्रतिदिनं सम्यक् पोष्यते । तद्वत् । अमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु मध्ये जागृविः जालाया जाग्रदधीप्यमानः सो अग्निः सुवीर्यं शोभनाये
त्युक्तं । सभ्यं शोभनाद्यादिषु युक्तं । रत्नसुतमंधर्मनोस्माकं दधातु विदधातु प्रयच्छतु । धुगेधुगे नित्यवीक्षयो रिति ह्रस्वचनं । परस्याप्रुति तत्वादनुदा
तत्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । स्वभ्यं । स्वभ्यं शब्दः कनप्रत्ययांतः । आद्युदात्तः । वङ्गो हो आद्युदात्तः । अत्र छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पकारोपजनश्च
दसः । यद्वा अत्र छेपुसाधवाश्चः । तत्र साधुरिति वत् । षतो नावे इत्याद्युदात्तत्वं । वङ्गो हो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दधातेर्लोहित्त्वं । रघुकोडाया । रमेत्येवेति ।
अधिकरणेन प्रत्ययः । तकारश्चोतादेशः । रमंते स्मिन्निति रत्नं निदित्यनुवृत्तौ आद्युदात्तः । जागृविः । क्विप्रत्ययांतः । नित्यादाद्युदात्तः ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥
॥ प्रयंतु वाजास्तविषाभिरग्रयः शुभे संमिश्राः पृषतीरयुक्षत ॥ रुद्रुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्रवेपयंति पर्वतो अदाभ्यः ॥ ॥ वाजाः वेगवन्तो अग्रयः
प्रयंतु । जलमभिलक्ष्य गच्छंतु वाजाश्च ते ग्नयः । तविषाभिर्मरुद्भिः शुभे जले संमिश्राः संगताः संतः पृषतीः बिंदून् अयुक्षत । अयुजन् जले बिंदून् क
र्तव्यं वाजाः वेगवन्तो अग्रयं तविषाभिर्बल युक्तो मरुद्भिर्जलमनु लक्ष्य प्रयंतु गच्छंतु । ते च मरुतः शुभे जलेन संमिश्रा अग्निभिः संगताः संतः पृष

तीक्ष्णवर्णवाहनरूपावडवाअयुक्षता। रथमेधेभेदनार्थता अपोक्षः। रथारूढास्तेविश्ववेदस्य प्राणिनस्तकर्मभिज्ञानयुक्ताः। अदाभ्याः केनाय
तिरस्कार्याः मरुतः एवंविधावात्मनः कृहदुक्षः प्रभूतसेहन्तपर्वतान्मेघान्चपर्यंतियथाभूतादृष्टिर्भवति। तथा मेघान् चालयति। तविषीभिः। त
वगताविति सौत्रो धातुः अस्मात्तवेति चेति विषयनिश्चयतवति चरत्याकाश इति तविषावायवः दिहाणमिति उपालिगयत्ययः निस्वादाद्युदाता
दृषतीः दृषसेधाने। एपाजनमूरणयो रिति वा अस्माधर्ममानपृष हहन्महदिति निपातनादेति प्रत्ययः। शतवद्वति। उगितश्चेति डीपु। अवेति।
तिदृषतः शीकराः। एपांतिपालयंतीति दृषत्योवडवाः। अयुक्षतः युजिरायाग इत्यस्य लुडी सिचिरूपे निघातः। कृहदुक्षः। उक्षसेचन इत्यस्य। कि
पु। तदुन्नरपदप्रकृतिस्वरः। वेपयति। वेपने। निघातः। पर्वतान्। पर्वपूरणे इत्यस्मात् भूमृदशीत्यादिना अनन्तपर्वतिप्रयत्नी भूमि उदकेनेति पर्व
तो मेघः। अत्ययेनाद्युदात्तः। अयपंचमी। अग्निः अयो मरुतो विश्वकृष्टयः अत्वेष्टमुग्रमवर्द्धमहेवयं। तस्मान्नो रुद्रियावर्षविलिजः सि
क्कनहेषकृतवः सुदानवः। अग्निः अयः विद्यतमग्निं अयंतो विश्वकृष्टयः विश्वस्पृक्ष्मादेः कृष्टिराकर्षणी। नमनो जमादिलक्षणं कर्मयेभ्यो
भवति। ते विश्वकृष्टयः। एवंविधाये मरुतो वियंतेषां च मरुतो त्वेषंदीप्तं उग्रं उद्गर्लं अगोरक्षणी। एमहे कुशिकाः कुशिकावयं आसमंताद्या चाम
हे। ते मरुतः रुद्रियाः रुद्रपुत्रामरुतः वर्षविलिजः। विलिज्जुद्राक्षो रूपवाची विलिज्जुद्राक्षेति तन्नाम सुपाठात्। वर्षणं रूपं स्वभावो येषां ते वर्ष
विलिजः हेत्वकृतवः हेष्टवस्य कर्तुं करणं येषां ते कृतवः पादवाः सिद्धानसिद्धानसिंह इव स्वानिनः। शब्दवन्त एवंविधास्ते मरुतः सुदानवः सुपुत्र
कस्यदातारो भवन्ति। अग्निः अयः असेवयां किं द्विविप्रतीत्यादिना धिपुः संप्रसारणाभावः धातो दीर्घश्च। असिद्धयडादेशः। कृत्यरः। उग्रः। ग

मनीगीतां योपाध्यायस्कृतिरिति। वेश्चानरं मनसेत्याद्योक्तो जागतो प्रथमस्य वेश्चानरो अग्निदेवता सप्तम्याद्या स्तिस्त्रिष्टुभः। अग्निरस्मी
तिदृष्टस्य अग्निः परं ब्रह्मवादेवता नवमा सुविश्वामित्रोपाध्यायस्कृतिर्यासत्यवेदेवता सप्तमी वाजितस्य सुक्तस्य विश्वामित्रः सप्तम्याः ब्रह्मवा
क्यत्वाद्यस्य वाक्यं स क्रषिरेत्येतन्यायेन ब्रह्मक्रषिः। वेश्चानरं मनसेत्याद्यस्त्वचः अभिप्लविके चतुर्थे हाने आग्निमारुतवेश्चानरीये निविधाने
नियुक्तः। तृतीयस्य तिखंडे सूत्रितं वेश्चानरं मनसेति तिस्व इति। अयमेव त्वचो बृहस्पतिसवेत्याग्निमारुते वेश्चानरीय निविधानीयः अयं तु वाजा
इति द्वितीयक्रचो बृहस्पतिसवेमारुत निविधानीयः उभयमपि उग्रान् सोमनेति खंडे सूत्रितं वेश्चानरं मनसाग्निं निचाय्य प्रयंतु वाजा स्तिविषीभिरग्र
यइति। अग्निचयने संविताय नुशासने अग्निरस्मीत्येषा। अथाग्निं संचितमनुगीतमनुशंसे। पदिसुपकस्य सूत्रितं। अग्निस्मिजन्मना जातवेदा
इति त्रिर्मध्यमयावाचेति॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा॥ वेश्चानरं मनसाग्निं निचाय्य इविषांतो अनुषत्यं स्वर्विदं॥ सुदानुं देवं रथिरं वसूयवोगीभरं एवं
कुशिका सोहवामहे॥ विश्वामित्रोति॥ हे अग्ने हविषांतः संभृतहविष्ठाः वसूयवः धनमात्मन इव तः कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना तयं वेश्चान
रं विश्वेनरा अग्निप्रणयनादिक्रियामाने तारो यस्येति वेश्चानरः कश्चित्स्य संबंधिवेश्चानर अपत्यमिति यावत्। यदा विश्वानर एव वेश्चानरः त
क्षितो न न्यायारिस्तसवायसादिवत्। अनुषत्यं सत्येनानुगतं कर्म निरूपफलप्रदाने सत्यप्रतिज्ञं स्वर्विदं स्वर्गादिलक्षणफलस्य ज्ञातारं अतएव सु
दानुं सुपुत्रं लस्यः दातारं रथिरयवतं अतएव रथं यज्ञान् गच्छंतं देवं द्योतयानंतमिममग्निं मनसा निचाय्य अंतः कूरलेन एवंविधमुण विजिह्वस्व
मिति ज्ञातागीभिः स्तुति लक्षणाभिर्वाग्भिः हवामहे इह कर्मलित्वा मा कुर्यामः वेश्चानरं। नरेत्वं ज्ञाया मिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। विश्वानरस्येदं

तु. सं. भा. १

नामा ॥ साक्षात्कृतपरतत्वरूपोऽस्मि ह चेन्न स्वात्मनः सर्वात्मकत्वादनुभावमा विप्ररोति। हे कुशिकामोक्तमोग्यभावेन द्विविधं हीदं सर्वजगदेतदेव दे
देमन्नेवेवात्मा दधमोम एवान्नमभिरत्नादइति श्रुतेः। तत्र सकल भोक्तृवर्गस्येणात्मा दोमिः स चात्मेवाथादित्यभेदेन त्रेधा भूला पृथिव्यत रिक्षा ध्रुव
कानधितिष्ठति। तदुक्तं वाजसनेयके। स त्रेधात्मनेयमभजत्। आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयमिति। तत्र सोमि र हं जन्मनेव जातवेदा अस्मि अथ एवम
ननादिसाधनानिरेषेण स्वभावत एव साक्षात्कृतपरतत्वरूपोऽस्मि। धृतं मे चक्षुः। विश्वस्य विभासकं मम स्वभाव भूतप्रकाशात्मकं चक्षुः तद्वत्
मिदानीमत्यंतं दीप्तं यदेतदमृतं कर्म फलं दिव्यादिव विविधविषयोपभोगात्मकं तन्मे मम आसन्न आस्य वर्तते। सकल भोक्तृवर्गस्मिन्ना स्वयमेवाव
स्थानात् एव स्वात्मनः पृथिव्याधिष्ठातृरूपतामाह। अर्को जगत्सुष्टा प्राणः सो र्देन चरतस्या र्चत आपो। अजायंत अर्चते वै मेकम भूदिति तदेवा र्कस्या
र्कत्वमिति श्रुतेः। स प्राणो हं त्रिधातुः त्रेधात्मानं विभज्यत त्रवा स्वात्मनारजो त रिक्षस्य विमान विमाता। अधिष्ठाता स्मिन्नादित्यरूपेण ध्रुवोकाधि
ष्ठाता आदित्यो ह मस्मि। एवं भोक्तृरूपमात्मनो नुसंधाय भोग्यरूपतामप्यनुसंधत्ते। यद्विभ्याग्य प्रसिधमस्ति। तदप्यहमेवास्मि। यद्वा अहमग्निर
स्मि देवानां हविः प्रापता दंगनादिगुणयुक्तोऽस्मि। किंच जन्मना उत्पत्त्या जातवेदाः जातप्रज्ञोऽस्मि। अथवा जातसर्वस्वात्मरूपतयः योवेतीति जातवेदाः
सर्वात्मक इत्यर्थः। तत्कथमित्युच्यते। धृतं मे चक्षुः यदेतदमृतं प्रसिधमस्ति। तन्मे चक्षुः स्थानीयं यथा लोके चक्षुर्भासकं एवं धृतं मयि प्रसिधं जालमुत्पा
दयत्तममभासकं अमृतं प्रभासकं यदमृतमविनाशित्योक्तिः येषम आसन्न आस्य वर्तते त्रिधातुः प्राणापानायानात्मना त्रिधा वर्तमानः। अर्कचिनी
यः प्राणोऽस्मि सोऽप्यहमेवास्मि तथेवरजसो त रिक्षस्य विमानः विशेषणमाता पृथिव्येता वायुश्चाहमस्मि। किंच ध्रुवोऽप्यपुरोडाशादिरूपं यदेतदविर

राम
४३

स्ति तदुपलक्षितं सर्वमप्यहमस्मि। सर्वस्वत्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः। नामशब्दः प्रसिधोत दनेनाग्नेः सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन परब्रह्मत्वमुक्तं भवति। चक्षुः
वक्षिभ्यक्त्या यो वाचि। असेनित्यनुद्वेगो वक्षेः शिञ्जेत्युसिनुशिद्धावीनरव्याभोदेशाभावः। नित्यरः। आसन्न आस्य त्रादस्यपदेनोमासि स्यादि
ना आसनादेशः। सुषो सुषु गितिसप्तम्या लुक्। विमानः। मादुमाने। कृत्यल्युटो बहुलमिति। कर्तृरित्युट्। कित्स्वरः। अजस्रः। असुमो क्षणेन भू
पूर्कः। नमिके पिस्यजसकर्महंसदोपोर इति तात्त्विको रप्रत्ययः। नमपूर्वाजसिनेरंतये वर्तते नमस्वरक्ष। जन्य उपक्षये वा। अथाहमी। वि
भिः पवित्रैरपुबोधैर्कं हसामतिज्योतिरनुप्रजानन्। वर्षिष्ठं रत्नमकृतस्वधाभिरादियावापृथिवीपर्यपुगुप्तम्। सार्वात्मकोऽग्निः ददा अंतःक
रणवत्यामतिमननीयं ज्योतिः स्वप्रकाशरूपं परब्रह्माख्यं तेजः अनुप्रजानन् अथ एवमननादिकर्मणा प्रकर्षणं शय विपर्यासभावनावुधिमि
रासेन स्वात्मरूपतया जानानः सन् पवित्रैः पावनैस्त्रिभिर्गिर्वीर्यसूर्यैः अर्कमर्चनीयं स्वात्मानं अपुपोऽस्मिन्मोपि विमलितया पावनं परिचिह्नेदः
खलु। यथा दशापवित्रेण सोमं पायति। तद्वत् एव जानन् अग्निः वर्षिष्ठं स्वमात्मानं उन्नमैस्वधाभिः स्वानुलोका नृदधातीति स्वधा। तेरग्निर्वायुः सूर्यः
रत्नं रमणीयं अकृत अकाशीत। आदित्य अमंतर एवमात्मनि जाते सति द्यावापृथिव्योतदुपलक्षितं भवतीति श्रुतेः। पवित्रैः पूज्यमाने। अस्मात्कर्व
रिव देवतयो रिति। देवतायामभिधेयायां कर्त्तृरित्। अस्य यदुक्तं गंतव्यरूपं। संजापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादभ्यासस्य गुणाभावः। यदितपरं ब्रह्म
सीति न निघातः। अर्क अर्क अर्क पूजायां। कुरीधाराधिकलिभ्यः कइति कप्रत्ययः। ददा। हृदयशब्दस्यपद नित्यादिना हृदादेशः। मतिं। मत्प्रताप
मंत्रे वेषणा चेत्यादिना कर्मणि क्तिन् उदात्तः। अरु अकृत करोते कुडि। सिवु। तस्य ह्रस्वादेशादिति लोपः। द्यावापृथिवी देवता ब्रह्म चेत्युपपदप्रक

८० सं० भा० १

निस्तरः ॥ अथ नवमी ॥ १ ॥ शतधारमुत्समस्वीयमाणं विपश्चितं पितरं वक्त्राणां ॥ मेलिं मदंतं पित्रोऽपस्ते तरोदसीपि पृतं सत्यवाचं ॥ १ ॥ यस्मादुपस्था
 शदिश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परब्रह्मयज्ञोऽसीत् ॥ तमिममुपाध्यायमनयरीक्षोतिहरोदसीधोवाप्ययौ शतधारं अपरिमितधारायुक्तं अहो
 यमाणं न कदापि विक्रिन्नप्रवाहं उत्सं उत्समिव शतप्रवाहोपेतं स्रोत इव विच्छिन्नवावसरणी समेतं विपश्चितं मेधाविनं सकलशास्त्राभिज्ञं पितरं
 प्याणो विद्योपदेशो न पालकं वक्त्राणां वक्त्राणां वेदवाक्यानां मेलिं मेलकं नाम शाखागवानां वाक्यानां एकस्मिन् अर्थे सकलस्य वक्त्रारं पित्रोर्दीर्घ
 पृथिव्योरुपस्थे समीपे मदंतं शोभाति शयेन हृष्यंतो अतएव सत्यवाचं अज्ञातार्थभावात्परप्रतारणचकारणाभावात्सत्यवादिनं तमिममुपाध्यायं पि
 एतं अपेक्षितफलप्रदानेन संपूर्णं कुरुते ॥ यदापालयते ॥ उत्सं उदी ॥ कुंदने अस्मादुरियमिगृदिभ्यः क्विदिती सप्रत्ययः क्विवाचकारलोपः
 उन्नतीत्युत्सः ॥ अत्ययेनाद्युदात्तः विपश्चितं ॥ विप्रो वेण्यानीति विषावाकृषियो वाचश्चिनोतीति क्विप् ॥ इत्स्वस्य पितीति तुक् ॥ तत्पुरुषे कृतिवक्त्रमि
 तितुल्लवचनादितीयाया अप्यकुक् ॥ रुदुत्तरस्वरः ॥ वक्त्राणां ॥ वचपरिभाषणं ॥ अस्माकृत्यार्थं तवैके चैत्यत्वन इति च अत्ययः ॥ नेः कुरितिकुत्वः
 निस्तरः ॥ मेलिं ॥ मेलिः संपर्कार्थं धातुः ॥ अस्मादोणादिक इ प्रत्ययः ॥ रोदसी ॥ आमंत्रितत्वा निघातः ॥ विपृतं ॥ पृपालनपूरणयोः ॥ रोदसी जुहोत्यादिः
 आर्तपितृयोऽत्यभ्यासस्येत्यनिघातः ॥ १ ॥ इति तृतीयस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्मः ॥ १ ॥ प्रवोवाजा इति पंचदशार्चपंचदशं सूक्तं ॥ अनुक्रमणिका ॥
 प्रवः पंचोना गायत्रं हृतवावाद्येति विश्वामित्रऋषिः ॥ गायत्री छंदः ॥ अग्निदेवता आद्या क्रतुदेवता वाजतरनुवाकाश्चिन इत्युक्तयोर्गयित्रं छंद
 सि अथ सूक्तस्य विनियोगः ॥ प्रवोवाजा उपसद्यायेति ॥ अभिषु विकेषकः ॥ पुप्रवोवाजा इति वैकालिके सोऽत्रियस्तुतः ॥ सूत्रितं ॥ प्रवोवाजा अभिषुवो

राम
४४

वर्मतो ॥ उत्पूर्वः ॥ इत्येदोमेति निपातनादं प्रत्ययमकारलोपः ॥ उपसर्गस्यालोपश्च ॥ उद्रुहंतीत्युग्रं प्रत्ययः स्वरः ॥ ईमहे ॥ ईकांत्यादिषु ॥ अत्ययेना
 मनेपदं ॥ असादिवाचपोलुक निघातः ॥ स्तानिनः ॥ स्वानोच्च अंतः ॥ तदंतः अत इति टा विनिः प्रत्ययः स्वरः ॥ रुद्रियाः ॥ रुद्राक्षात्कोदसा शतस्य पादे
 जः ॥ १ ॥ इति तृतीयस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्मः ॥ १ ॥ अस्मिन् सूक्ते षष्ठी ॥ १ ॥ वातं वातं गणं गणं सुशस्त्रिभिरभ्यर्चयामास रुतामो ज इमहे ॥ पृषदश्वासोऽन्न
 वध्रराधसो गंतारो यज्ञं विदयेषु धीराः ॥ कुशिकावयं अग्ने भामे भासकं मरुतामो जस्तेजः वातं वातं वातं वातं प्रतिसमूहं गणं गणं गणं गणं
 महति समूहं समूहं ॥ क्रियमाणं भिः सुशस्त्रिभिः शोभनाः शस्त्रयः सुशस्त्रयो यैर्मजे क्रियंते ते सुशस्त्रयः तेर्मवेरीमहे तादृशं मारुतं तेजो
 यानामहे ॥ पृषदश्वासः पृषत्यश्चि वल्गो अश्वायेषां ते तादृशा अनवध्रराधसः तविद्यते अवध्रराधस्य तदनवध्रवं अनवध्रं राधोधने येषां ते
 नवध्रधनाः ॥ संपूर्णधना इति यावत् ॥ धीराः कर्माभिः ज्ञास्ते मरुतः विदयेषु यज्ञेषु यज्ञेयजनीयं हविरभिलक्ष्य गंतारो गमनीयं धीराभवंति ॥
 गणं गणं ॥ गणं संख्यानेपवाद्यत्र ॥ नित्यवीक्षयो रिति हिर्वचनं परस्याप्रेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः ॥ सुशस्त्रिभिः वडुव्रीहो न भूः ॥ भ्यामि
 त्युत्तरपदात्तत्वं ॥ भामे भादीसौ ॥ अत्रिस्तु स्त्रियादिनाम नृतिस्वरः ॥ ७ ॥ उज्ज आर्जवे ॥ उज्ज वीलवः ॥ लोपश्चैत्यसु नृ ॥ तत्संनियोगेन वकारलोपः ॥ आ
 धधातुकलक्षणो गुणः ॥ नित्स्वरः ॥ ईमहे ॥ ईकांत्यादिषु ॥ निघातः ॥ अनवध्रराधसः ॥ अनवध्रनभ्रसुभ्यामित्युत्तरपदात्तोदात्तत्वं ॥ उत्तरवडुव्रीहो
 पूर्वपदस्वरः ॥ गंतारः ॥ तादृशं लिकुरुनू ॥ विदयेषु ॥ विदजने ॥ रुद्रिविदिभ्यां किंदिती ॥ यप्रत्ययः ॥ क्विवाचकारलोपः ॥ विद
 यो यज्ञः ॥ प्रत्ययः स्वरः ॥ १ ॥ अथ सप्तमी ॥ १ ॥ अग्निस्मि जमना जातवेदा हतं मे नक्षुरमृतं म आस नू ॥ अर्कस्त्रिधा त्वरजसो विमानो जस्राधमो हविरसि

ईले अग्नि विपश्चितं गिरा यज्ञस्य साधनं ॥ शुष्ठी वानं धितावानं ॥ १॥ विपश्चितं मेधाविने यज्ञस्य साधनं यज्ञस्य निर्वोहकं शुष्ठी वानं सुखवंतं यज्ञवेग
वंतं धियावानं वननीयं धनं धितं निहतं यज्ञस्य तं निहतं धनं तमिममग्निं गिरा स्वतिलक्षणाया वाचा ईले विश्वामित्रो हंतो मि ईले ॥ ईले स्तुतो शुष्ठी वा
नं वनपला संभक्तो वित्यस्मादिच्छु शुष्ठी वनतीति शुष्ठी वा ॥ रुदुत्तरपदस्वरः ॥ धितावान् दधाते निश्चयं धिरादे शब्दोदसः ॥ चनेस भक्तो कर्मणि धि
वद्गुर्वीहो निघ्नति धित शब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ अग्ने शक्ते मते वयं यमं देवस्य वाजिनः ॥ अतिद्वेषां सितरेम ॥
हे अग्ने वाजिनः ॥ मृतह विष्ठा वयं देवस्य द्योतमानस्य तेन वयं यमं यमं ॥ आयज्ञसमाप्तेरचा वस्त्वानं कर्तुं शक्ये म शक्यास्म वाजिनो वशवतो देवस्येति
वाजो जनीये ॥ ततः कारणात् द्वेषां सि अस्मदीयानि पापानि अतितरेमपापेभ्य उन्नीर्त्ता भवेम ॥ शक्रशक्ता वित्यस्या ॥ श्री लिङ्गि लिङ्गा शिष्यादिभ्यश्च
त्ययः किदा शिषीति वा सुट् ॥ संजोषे वादेशयलोपगुणसलोपाः ॥ आमंत्रितस्था विद्यमानत्वेन पादादित्वा दनिघातः ॥ उदात्त निवृत्तिस्वरः ॥ यमं यम उप
रम इत्यस्माद्वावेभ्य ॥ याम उपरम इति निपातना दृध्याभावः ॥ नित्स्वरः ॥ तरेम ॥ तृप्पुवनंतरलायोः प्रार्थने लिङ्गि स्तुतिनिघातः ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ स
मिध्यमानो अग्ने ॥ अग्नेः पावक ईडा ॥ शोचिष्ते शस्तमीमहे ॥ ॥ यो अग्निः अग्नेरसमिध्यमानः घृताज्याहुतिः सम्यक्प्राज्य न्यमानः ॥ अत एव शोचि
ष्ते शः पावकः शोधकः ईडाः स्तोत्रभिः प्रशस्तो भवति ॥ तमिमं अग्निमतफला र्थं ईमहे वयं याचामहे ईडाः ईडा स्तुता वित्यस्मात् एव यत् अस्यातिस्व
रित इति स्वरितत्वे प्राप्ते ईडं देवादिना छुदात्तत्वं ईमहे ईकां त्यादिष्यं धातुरनयाच्चा र्थः ॥ निघातः ॥ ॥ अथ यंचमी ॥ ॥ दधुषा जा अमत्यो धित
निलिक्साहुतः ॥ अग्नि र्देवः हव्यवाट् ॥ ॥ दधुषा जाः प्रभूततेजो रूपः अमर्त्यः मरणधर्मरहितः द्युत निर्लिक्छतस्य विलयनद्वारा ॥ श्री धनयेने

राम
४५

निघृत निर्लिक्छाहुतः सुष्टु होत्रादिभिः सन्ध्या ॥ १॥ एवं भूतोभिः यज्ञस्य ज्योतिष्मदेः हव्यवाट् हव्यानां वोढा भवति ॥ दधुषा जाः ॥ रुदुत्तरपदस्व
रः ॥ स्वाहुतः ॥ अहोतेः कर्मणि क्तः ॥ गगिरं नंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ हव्यवाट् ॥ बहे श्रिति पिभावः ॥ ॥ इति तृतीयस्य प्रथमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥ ॥ अ
थ तस्मिन् सूक्ते षष्ठी ॥ ॥ तं स बाधो यतस्तु च इच्छा धिया यज्ञवंतः ॥ आचकुरग्निमृतये ॥ स बाधरक्षो घ्नमं जो चारपो न तद्विपः बाधा सह वं तत इ
तिस बाधः यज्ञवंतः यजनीयं हविर्युक्ताः यतस्तु चः ॥ अंताः संयुतीः स्तुचो जुह्वाद्यो ये स्ते यतस्तु चः ॥ त्विज इच्छा इच्छं अनेन प्रकारेण क्रियमाणया
धिवास्तुत्या तमेव भूतमग्निं कृतयेराह स बाधा इक्षणा य आ अग्निमभिमुखं च कुः ॥ दुर्कं च करण इत्यस्य विष्णु सियणा देशो कृतं तस्य द्विचने
वीतिस्त्वा निवद्वा वात द्विचने निघातः ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया ॥ विदथानि प्रचोदयन् ॥ होता होम निघाद
कः अमर्त्यो मरणधर्मरहितः देवो द्योतमानः विदथानि वेदितया निकर्माणि प्रचोदयात् ॥ प्रकर्षण प्रेरयन् सोमिः मायया विषयाभिज्ञानेन युक्तः
सन् पुरस्तात् कर्मप्रारंभकाल एव एति अस्माना गच्छति ॥ मायया माड् माने शब्दे चेत्यस्मान्माच्छासिसूभ्यो य इति कर्त्तृकर्म वाय प्रत्ययः ॥ मिमं ते जन
नीते कर्ममापतेन येति वा माया कर्मविषयज्ञानं ॥ प्रत्ययः स्वरः ॥ विदथानि विदज्ञान इत्यस्मादुदिविदि विष्णां किदितिकर्मत्यय प्रत्ययः ॥ किदा दगुणः ॥
प्रत्ययः स्वरः ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ वाजीवा जेषु धीयते धरेषु प्रणीयते ॥ विशेष यज्ञस्य साधनः ॥ ॥ वाजीवल वानग्निः वाजेषु युधेषु धीयते ॥ देवे ॥ शब्द
ननार्थं विधीयते ॥ किंच अग्नेरसमिध्यो वादिषु प्रणीयते अथर्थादिभिः ॥ प्रकर्षण हवनीयादिस्थानेषु प्रक्षिप्यते ॥ अत एव विशेषे धावी सन्तः ॥
सस्याग्ने होत्रादेः साधनः साधको भवति धीयते ॥ दधातेः कर्मणि यक् ॥ युमास्त्वा ग्रायेत्यादिना ईत्वं ॥ निघातः ॥ कर्मणि यक् ॥ उपसर्गोदसमासेषि

तं संभा

लोपदेशस्येति। साधनः। साधसंस्थितो। नद्यादिव्याकर्तरेत्युः। लित्त्वरः॥ अथनवमी॥ विद्याचक्रवरेण्यो भूतानां गर्भमादधे॥ दक्षस्यपित
रंतना॥ योमिः आधानपवमानेष्टिरूपेणकारणेचक्रेआहवनीयरूपतथाकृतोभूतः। अतएववरेण्यः सर्वयजमानैः कर्मजित्वेनवरणीयः। यश्चा
भूतानां स्त्वावरजंगमात्मकानां भूतजागतानामंतःगर्भस्वात्मानमेवगर्भरूपतया आदधेसर्वत्रदधारः। पितरंसर्वस्यजगतःपालकंतमिममभिंदक्ष
प्रजापतेः। त्वनातनयावेदिरूपा भूमिः दर्शपूर्णमासाभिः होत्रादिकर्मसिध्यर्थधारयति। भूमेर्दक्षदुहितृत्वेनमंत्रवर्णः। अदितिर्द्विजनिष्टदक्षयादु
हितातवेति। चक्रे। करोतेः कर्मणि लिटि रूपं। गर्भं गृणिगरण इत्यस्मादलिंगं गृभ्यां भवेति भन्। गिरंति गीर्यते वा गर्भः। नित्वा दाद्युदात्तश्च। दधे। दधाते लि
टि रूपं। पितरं। पारशरणी। न पुनेष्ट इत्यादिमाह जंतेन निपातिनादित्वां। पातिपाळयतीति पृथालकः चित्त्वरः। तनायलोपश्चादसः॥ अथदशमी॥
॥ नित्वादधेवरेण्यं दक्षस्येष्टासहस्रत॥ अग्ने सुदीनि मुञ्चिर्ज॥ उक्ता येन यवा विप्रियते। सहस्रतमथ नाख्येन निष्यन्न हे अग्ने सुदीनि
जोभनदी प्रियुक्तं उशिज पुरोडाशादिहविः कामयमानं यश्चा कर्मार्थिभिः काम्यमानं अतएववरेण्यं तैर्वरणीयं त्वा एवं विधत्वा दक्षस्य दुहितादह
वेद्यादिलक्षणा भूमिः निदधे। अग्निहोत्रादिकर्मसमृद्धयं नितरां दधार। इत्या। इडस्त्वौ पुंसि संज्ञायामित्यत्र प्रापिक वचनान्तरार्थे पि प्रत्ययः।
इस्वश्चादसः। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादगुणः। ईदंते स्तूयंते स्यां यजमानेर्देवा इतीत्या भूमिः उदात्तनिष्ठ निस्वरेणातोदात्तः। प्रत्ययः स्वरः। उशि
जैवशर्कोतावित्यस्मादशः केचित्तिजिप्रत्ययः। कित्वासंप्रसारणं। वहि च हिः कामयते काम्यते कर्मार्थिनिवा उशिमाग्निः प्रत्ययः स्वरः॥ इति तृती
यस्य प्रथमे एकोनविंशो वर्गः॥ अथतस्मिन् ऋक् एकादशी॥ अदित्यं दुरमधुरमृतस्य योगे वनुषः। विधावा जैः संधिधते॥ वनुषः कर्मसिध्य

राम
४६

य आयाहि वीतयेति सामिधेनी युसामिध्यमान इत्येकाराचिंतं च। समिधमा नो अधरे समिधो अग्ने आहुतेति हेतुति। आधाने तृतीया मिहोसा
मिधेनी पुइध्यमानेध्यधत्वा मध्यधत्वा जसा इति हेतुधायो सूचितं च। आयुषो तमया पृथुपा जा अमर्त्य इति हेतुति। एवमन्यत्रापियत्र सप्रदक्षामि
धेन्यः। तत्र तत्रोक्ते धायो इति इष्टं। विधुवतिरेकविंशतिः सामिधेन्यः। तत्र पृथुपा जा अमर्त्य इति षष्ठो धायाः सामिधेनी नामिति। सूचितं महा
अनेपि च विंशति संख्याकाः सामिधेन्यः तत्राप्येताः च लृचो इष्टाः। अग्नीषोम प्रणयने। होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादुपत्वाग्ने दिवेदिव इति ईलेन्यो
नमस्यस्तिर इति। सूचितं च। ईलेन्यो नमस्यस्तिरो ग्निर्दत्तं वृणीमह इति॥ तस्मिन् ऋक् प्रथमा॥ प्रवोवाजा अभिद्यवो हविषां तो घृता च्या॥ देवं जि
गातिस्तु पुः॥ हेतुतवः वाजाः जंति गच्छंतीति वाजामासाः अभिद्यवः अभितो घवो दिवसाये धिति। अभिद्यवो ईमासा अहविषां तो गो घृता
चीति। यद्वा हविषो हविषः क्षीरादेः प्रशतारः प्रशवः घृता च्या घृतमं यति प्राप्नोतीति घृता ची स्तुक्रा तथा च वाजसनेयकं। प्रशवो हविषांतः स्तुक्रघता
साहो हविषां तो देवाः प्रशवश्च मासा आर्धमासा अतिमर्त्यो युष्माकं यजना र्थं प्रभवन्ति। तेषु प्रभवसु सत्सु सुप्रयुः सुमुखमात्म इत्येव यजमा
नो देवान् जिगाति। यज्ञहारा देवान् प्राप्नोति। उक्ता र्थे तेति य आक्षणा। प्रवोवाजा इत्यन्वाहमासा चेवाजा अर्धमासा अभिद्यवो देवा हविषां तो घृता ची
यज्ञो देवान् जिगाति यजमानः सुप्रयुषति अभिद्यवः। वदु ब्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। घृता च्या॥ घृक्षरपादीत्याः। अस्मा कि निघविभ्यः क इति
कर्मणि कः। घृतमाज्यमंचनीति। कृत्विद् धृगित्यादिना क्तिन्। अनिदितामित्युपधा लोपः। मंचने औपसंख्यानमिति। इति। साविति पूर्वपदोत्तम
तत्वं। जिगाति। गातिर्गत्यर्थश्चादसो जुहोत्यादिः। निघातः। सुप्रयुः सुखमात्मने इत्यनेति सुप्र आत्मनः क्यच्च्वा छंदसीत्युप्रत्ययः स्वरः॥ अथाद्वितीया॥

त्यादिना कनिष्ठकित्वाद्युपाः नित्यादाद्युदात्तः ॥ अथ चतुर्दशी ॥ एषोऽग्निः समिध्यते श्वेन देववाहनः ॥ तं हविषं तर्जते ॥ एषो हविषं वकामानां ॥ वि
ता देववाहनः देववान्मत्तः तदतो वाहन भूतो योमिः समिध्यते आहुतिप्रदानेन सम्यग्दीयते ॥ तताहं श्वेन हविषं तर्जते ॥ स भूतहविषाय जमाने ॥ इह ते
कर्मसिध्यर्थं स्तुवंति ॥ एषा उ गुणः ॥ उ ऊ म व ल व्य प्र ग द्य सं ज्ञा ॥ देववाहनः ॥ वह प्रापण इत्यस्मान् एतं कर्तुं रिच्युः लिखरः ॥ समासे कृदुत्तरपदस्य ॥
॥ अथ पंचदशी ॥ एषा तावयं वृषः नृषणः समिधीमहि ॥ अग्ने दीद्यतं ह हत ॥ एष नृकामानां वर्धितः ॥ हे अग्ने वृषणः वृषणः घृताज्याहुतीनां से
कारो वयं वृषणं आहुतिद्वार उदकस्य सेकारं ॥ तथा च स्मृतिः ॥ अग्ने प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति ॥ आदित्या जायते वृष्टि वृष्टेरन्ततः प्रजाः इ
ति ॥ दीद्यतं दीपमानं ह हत ॥ अत एव महान्तमिममग्निं समिधीमहि ॥ सम्यक् दीपयामः ॥ इधीमहि दीपां दीप्तावित्यस्य पार्थते लिङि नकारोऽप्यश्रु
दसः ॥ दीद्यतं दीतेति दीपकर्मणोऽस्य शत रूपं ॥ अभ्यस्तानामादित्याद्युदात्तत्वं ॥ इति तृतीयस्य प्रथमे त्रिंशो वर्गः ॥ अग्ने जुषस्व नो हविः पुरो
डाशं जातवेदः ॥ प्रातः सावेधियावसो ॥ अग्ने जुषस्वेति षष्ठं च षोडशं सूक्तं वैश्वामित्रमाप्तेयं ॥ अत्रानुक्रमणिका ॥ अग्ने जुषस्व षट् तृतीया
द्युष्टिं विष्टुं प्रजगत्यदिति ॥ पूर्वसूक्ते गायत्रं त्रित्युक्त्वा देतदपि गायत्रं तृतीया उष्टिं चतुर्थी विष्टुं पंचमी जगती ॥ अग्ने जुषस्वेति सवनीय
पुरोडाशं स्विष्टकृतः प्रातः सवनीयानुवाक्या सूत्रितं च ॥ अथास्वष्टकृतोऽग्ने जुषस्व नो हविरिति ॥ अतिरात्रे आश्विनशस्त्रे यदि हिते सति च अस्म
लोः सहाश्विनोऽधिकपालः पुरोडाशः सर्वकृतो ज्ञोतया ॥ यदि पुरोडाशमवशोऽस्विष्टकृतं कुर्युः ॥ तस्य स्विष्टकृतः पुरोडाशः अथ इत्येषायाज्या
यद्येतस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृतं चारयुः ॥ पुरोडाशोऽप्यत्र इति सूत्रितं ॥ माध्यंदिने सवने जातवेद इति तृतीयसवने सवनीय पुरोडाशस्य स्विष्ट

शम
४१

कृतोऽनुवाक्या ॥ अग्ने तृतीये सवने इत्येषा सूत्रिता ॥ यः अग्ने तृतीयसवने हिकानिषदनुसवनमनुवाक्येति ॥ आश्विनपुरोडाशस्य स्विष्टकृतोऽया
ज्या ॥ अग्ने हृधान इषा सूत्रितं च ॥ अग्ने हृधान आहुतिमिति संयाज्येति ॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा ॥ अग्ने जुषस्वेति ॥ विश्वामित्रस्तोत्रे जातवे
दः जातप्रजधियावसो धियास्तोत्रेण वसुधनं यस्याद्भवति ॥ सोयेधियावसुः तस्य संयुधिका नु रूपधनप्रद हे अग्ने प्रातः सावे अग्निष्टोमे प्रातः स
वने अस्मत्संबंधि पुरोडाशं पुरोडाशस्य हविर्जुषस्व सेवस्व स्वी कुरु ॥ जुषी प्रीति सेवनयोरित्यस्मात् लटि रूपं ॥ आग्ने चितस्य विद्यमानत्वेन
पादादित्वा दनिघातः ॥ प्रातः प्रातः सावेधुः ॥ अभिषवे सवने सावः ॥ भावे धनुः ॥ थाया धनत्वाज विवकाणामिति ॥ अतो दातृत्वं धियावसो विभक्त्युलो
पः क्ता दसः ॥ अथाद्वितीया ॥ पुरोडाशः अग्ने पचत सुभ्यं वाधापरिहृतः ॥ तं जुषस्व यविष्य ॥ यविष्य युवतमहे अग्नेयः पुरोडाशः पुरोडाशं
धर्यादयः पुरोडाशः पुरोडाशः पचतः कपालयोः पक्वोऽस्ति ॥ स चतुर्भ्यं तदर्थं परिहृतः पर्यग्निकरणादिभिरलंकृतः खलु ॥ तमिषं पुरोडाशं जुषस्व से
वस्व ॥ पुरोडाशः दाभृदान इत्यस्मात्पुर्वान्मंत्रे श्वेतव कश पुरोडाशोऽस्ति चितिकर्मणि एवेति कृतं श्वेतवहादीनां दस्य दस्ये निउस्पत्यये च कृते अव
याः श्वेतवाः पुरोडाशेति निपातनाद्दकारस्य दुत्वं ॥ पुरोडाशं त एव नमिति पुरोडाशः पुरोडाशः उकारस्य लकारो व द्भुवसां प्रदायिकः कृदुत्तरपदस्य
पचतः ॥ उपच अभावक इत्यस्माद्भृदशीत्यादिना कर्मण्यतः सप्रत्ययः ॥ पच्यते साविति पचतः पक्वचित्स्वरः ॥ कचित्तु नु घेत्यादिना संहितायां दीर्घः
परिहृतः ॥ संपर्युपेभ्यः करोतो भूषण इति करोतेः सुडागमः ॥ गतिरन्तर इति गतेः ॥ प्रकृतिस्वरत्वं ॥ यविष्य यविष्य एव यविष्य पादाघा भ्यां व
त्रचकारेण च स्वादीनां स्वार्थे यत्ययस्योपादानाद्यविष्येत्यत्र स्वाधिको यत्यत्ययः ॥ आग्ने चित्तानिघातः ॥ अथ तृतीया ॥ अग्ने वीहि पुरो

लाशमादुर्गतितो अक्षयः सहसः सूरस्य धरे हितः ॥ हे अग्नेतिरः अक्षयः अक्षितिरो हिते संति आदुर्गता सुतं पुरोडाशं पुरोडाशस्य ह
विः विहि - शया ॥ अधरे स्मिन् न्यजे सहसः सूरु बलस्य पुत्रस्य हितो सि आहवनीयादिस्थानेषु अस्माभिर्निहितो सितस्मादिहीति शेषः ॥ १ ॥ दी
कोतिगत्यादिषु ॥ लोटि रूपं ॥ देशपिष्टादतो दा तत्वं ॥ आदुर्गता ॥ जुहोतेः कर्मणि क्ते गतिरनेतर इति गतः ॥ प्रकृतिस्वरत्वं ॥ तिरो अक्षयः अक्षयः भवमक्षयः न
वेच्छदसीति यत् ॥ तिरो भूतमक्षयः स्मिन् काले सति अक्षयः रात्रिकाल इत्यर्थः ॥ काला धनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया ॥ प्रकृत्यंतः पदे मेये इ प्रकृतिभा
वः ॥ ब दुर्गता ॥ पूर्वपदस्वरः ॥ ॥ अथ चतुर्थः ॥ ॥ माध्यंदिने सवने जातवेदः पुरोडाशमिह कवे जुषस्व ॥ अग्नेयं धस्य तव भागधेयं न प्रक्षिपति वि
दयेषु धीराः ॥ ॥ कवे मेधावि नृहे जातवेदः इह स्मिन् पिष्टो मारये कर्मणि तत्र च माध्यंदिन संबंधि नि सवने पुरोडाशं माध्यंदिन सवनीय पुते डाशं
जुषस्व ॥ सेवस्व ॥ हे अग्ने विदयेषु धीराः कर्म कुशलाः अर्ध्यादयः यद्दस्य यांति प्राप्नुवंति देवा हवीं धीनेनेति यद्वा महनेभिः यद्दस्य महतस्त
व भागधेयं भागवत्यापरिकल्पितामि मे पुरोडाशं न प्रक्षिपति न हि संति ॥ किंतु ॥ तुभ्यं प्रयच्छति ॥ तं जुषस्व ॥ ति शेषः ॥ माध्यंदिनस्य दमित्यर्थ उक्ता ॥ दित्वा
दश्रु ॥ जित्वा दादि वृद्धिः ॥ जित्वा देवाद्युदात्तत्वं ॥ यद्दस्य यांति प्राप्नुवंति देवा हवीं धीनेनेति यद्वा महनेभिः यद्दस्य महतस्त
त्यनेनेति यद्वाग्निः ॥ वत्येनांतो दातः भागधेयः ॥ भागशब्दात् स्वार्थे भाग रूपनामभ्यो धेय प्रत्ययो वक्तव्य इति धेयः प्रत्ययः स्वरः ॥ मि नंति मी नृ हि सय
मित्यस्य ययादित्वात् ॥ तस्मिन् मीनां तेर्निगम इति कृतत्वं ॥ हि नुमानेति एत्वं ॥ न भवति ॥ सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादिनि ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥
॥ अग्नेतृतीयसवने हि कानिषः पुरोडाशं सहसः सूरु बलस्य पुत्रस्य हितो सि आहवनीयादिस्थानेषु अस्माभिर्निहितो सितस्मादिहीति शेषः ॥ ॥ सहसः सूरु बलस्य पु

राम
४८

र्थः ॥ भजमानमेधाविनो धर्षादयः पंतुं सर्वस्य ॥ ॥ तारं यद्वाग्निं प्रगतां तारं अक्षयः अक्षयः प्रकृतमिममग्नेः कृतस्य सत्य भूतस्य ज्योतिष्मादेः यो मे अ
गार्थं जाने हविल्लक्षणे रत्नेः समिधते सम्यग्दीप्यंति ॥ यं नुरं वर्णयत्ययः रयं तारमित्यर्थः ॥ अक्षयः ॥ तुरत्वरणे ॥ अतः सूरु बलस्य पुत्रस्य हितो सि
स्वरः ॥ योगः ॥ युजिरयोगो भावे च ॥ अक्षयः ॥ कुर्वित्यतो रिति कुत्वं ॥ यित्स्वरः ॥ व नुषः ॥ वनषण संभक्तो ॥ जने रुसिरत्यधिकारे वडुल वचना रस्माकदपु
सिः प्रत्ययः स्वरः ॥ इधते धिं धी दीप्ते निघातः ॥ ॥ अथ द्वादशी ॥ ॥ ऊर्जो निपातमधरे दी दिवां समुपस्थावि ॥ अग्निमीले कविकृतुं ॥ ॥ ऊर्जो निपातं हविल्लक्ष
णे रत्नेः समिधमानत्वेना न्नस्य पुत्रं यद्वा न्नस्य चतुर्थं यथा न्नादादुतिरादुतेरादित्य आदित्यादग्निरिति ॥ उपस्थावि अंतर्दक्षस्य समीपे दी दिवां सं अग्निं
येन दीप्यमानं कविकृतुं कवयो मेधाविनो दयो मथानन कृतवः कर्तारोपस्येति अर्ध्यादिभिर्निष्पाद्यमानं तमिममग्नेः अक्षयः स्मिन् न्यजे इले क्ततिलक्ष
णाभिगमिर्भिरहं स्तोमि ॥ ऊर्जः ॥ ऊर्ज बल इत्यस्माद्वाजभासेत्यादिना ता छी कं क्विप् ऊर्जयति शरीरमिति ऊर्जः ॥ अक्षयः सावेका न इति ॥ विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ क
विक्त्वा दीप्ता वित्यस्मादोणादिको डुप्रत्ययः ॥ द्योतते किरण संबंधादिति कृतं तस्मिन् अक्षयः ॥ इले क्ततिलक्ष ॥ ॥ अथ त्रयोदशी ॥ ॥ इले न्यो ममस्य स्तिरस
मांसि ददति ॥ समिधं रिध्यते रुषा ॥ ॥ इले न्यः स्तोमभिरि ॥ ऊर्जः ॥ अतएव नमस्यः सर्वं नमस्कार्यः तमांसि ति रः धाता नि स्वप्न भाभिरस्कुर्वन् ॥ ददतिः क
र्मनीयतया सर्वं ददामीत्यर्थः ॥ तादृशो मिर्धाय जमानस्य कामानां वार्षणा समिधते आदुति प्रसेपण प्रज्ञा ल्यते ॥ उक्ता र्थवा ज सनेयकं ॥ इले न्यो ममस्य
मस्यो ह्येष ति रः स्तोमांसि ददाश समिध इति ॥ इले न्यः इले क्ततौ ॥ कृत्या र्थं तवै के न्यत्वन इति केयः ॥ प्रत्ययः स्वरः ॥ नमस्यः नमस्यतेरा चोयदिति यत् ॥
तोलोपयलोपः ॥ तित्स्वर इति स्वरितः ॥ दर्शतः ॥ दृशिरपेक्षणे स्माद्दृष्ट दृशीत्यादिना कर्मण्यत डुप्रत्ययः ॥ वित्स्वरः ॥ वृषी सेवन इत्यस्माक नि न्युवृषी

तृ.सं.भा.१

लोके चिकित्वा नितिसूचितं । अरण्यामग्निं सस्यमरोपणे अयं ते यो निरत्येषा सूचितं च । अयं ते यो निरत्येषा विद्योऽभरणी गर्हपत्ये प्रतिपत्यरणी वेति ॥ तस्मिन्नुक्ते प्रथमा ॥ १ ॥ अस्तीदमग्निमंथनमस्ति प्रजननं कृतं ॥ एतां विष्पत्नीमाभराग्निमंथामपूर्वथा ॥ १ ॥ यजमानो धर्षादीन् प्रतिब्रूते इदम-
अयं यूपशकलमस्मि अधिमंथनं अरण्या उपदिनिधेयमंथनसाधनभूतं दंडरज्ज्वादिकमस्ति । प्रजननसाधनभूतं दंडरज्ज्वादिकमस्ति । प्रजनन-
साधनभूतं दमयिज्वलं कृतं संपादितमस्ति भरणी अभरहे अधर्षा आहार । तस्यामाह तायां पूर्वथा यथावयमाधानकाले ग्निम् । मधीमयथा-
वा पूर्वमहर्षयो ग्निममंथिषुः तद्वदयमेन मग्निमस्मिन्कर्मणि मयाममथनेन निष्पन्नं करवामास्तीति यद्वदयस्य पादादित्वा दनिघातः । विष्पत्नी-
पतिशब्दस्य विभाषा संपूर्वस्येति उक्तम् । नकारश्चांतादेवाः । परादिश्चंदसिबहुलमिति उक्तरपदाद्युदात्तत्वं । मंथाममंथवि लोउने लोटि रूपं । निघातः ।
पूर्वथा पूर्वथा पूर्वशब्दादि वार्थ प्रत्यपूर्वविश्वेमाक्ता सचंदसीति चाल्प्रत्ययः । नितीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं ॥ १ ॥ अथ द्वितीया ॥ १ ॥ अरण्याग्निं
हितो जातवेदागर्भइव सुधितो गर्भिणीषु ॥ दिवेदिव ईज्यो जागवद्भिहविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निश्च ॥ जातवेदासर्वविषयज्ञानवान् अग्निश्च
रण्याग्निहितः देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितो स्ति अत्र दृष्टांतः । गर्भइवेति । यथा गर्भगर्भिणीषु स्त्रीषु स्वधितं सुधुनिहितो वर्तते द्वितीया तादृशो
अग्निर्हविष्मद्भिः संभूतहविकैः । अतएव जागवद्भिः कर्मणि जागरुकैर्मनुष्येभिः मनुष्यैरस्माभिर्दिवेदिवे प्रत्यहमुत्पत्यर्थं ईज्यः स्तुतिरूपाभिर्गी-
र्भिस्तोतव्यः । अरण्याः वृगतो । अत्रिस्मृद्धर्मत्यादिना अभिः प्रत्ययः स्वरः । निहितः । दधाते कर्मणि निष्ठायां दधाते हिंति हितादेशः । गतिरसंतर-
इति गतेः । प्रकृतिस्वरत्वं । सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां स्मन् सुधितवसुधितेत्यादिना निपातनाधिरादेशः । दिवेदिवेदिवेदिवुक्तीडादौ । इगु

राम
४९

पधलक्षणकानित्यवीप्रयोरिति द्विवचनं तस्याधेदितत्वात् द्विवचनाभावः। वसुस्वं सुध्वं स्वनडुहां दइति वसोः सकारस्य दत्त्वं। प्रत्ययः स्वरः॥
॥ अथ तृतीया ॥ ॥ उत्रानाया मवभराचिकित्वां तस्यः प्रवीता वृषणं जजान ॥ अरुषस्त्वं रुद्रादस्य पाज इलायास्य वयुने जनिष्ट ॥ ॥ निचिकित्वा
नृजानवीन धर्युस्त्वं उत्रानाया अधराणामुत्रानायायां उत्तराणि अवभर अधोमुखोधारया अनंतरं सोधराणि सद्यः पूर्वोत्तदानीमेव नि
चिकरे तस्कारती वृषणं कामानां वर्षकर्मणं जनान जयंतु ॥ अयं अस्याग्नेः रुद्रातमो विनाशमो विनाशानतमो विनाशयत् ॥ याजः ॥ तेजोमात्रं तत्रा
भूत ॥ अनंतरं अरुषस्त्वं आरोचमानतेजः सद्योपेतः इलायास्य त्रिभिः वयुने अरण्यां योनिस्थाने अजनिष्ट अजनि जजाने जनजयने लोड्य
लिटिव डुमन्यत्रा पिसंज्ञा दसो रिति णिलोपः ॥ इत्ययतत्त्वाभावादप्रभवति निघातः ॥ अरुषस्त्वं न विद्यते पुरुषः ॥ कोधेयस्य पुरुषश कोधरा
हित्येनरोचमान इत्यर्थः ॥ न नृसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ पुंस्त्वौ स्तोते दीर्घश्चेति सप्रत्ययः ॥ किंच धातो दीर्घश्च रुद्रादिसायां रथे विरूपं व
युने अजगति क्षेपणयोः अजिघमि डीड्भ्यः श्रोत्युनच् ॥ चित्संज्ञकः ॥ अजतिवीयते वाचयुनमगं प्रत्ययस्य व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥ अजनिष्ठाजनी
शडुर्भावे लुङि सिबिरूपं निघातः ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ इलायास्तापदेवयं नाभापृथिव्या अधि ॥ जातवेदो निधाम ह्यग्ने हव्याय वो हवे ॥ ॥ जातवेदः
जातप्रज्ञं ह्यग्ने अधेय इलाया पृथिव्या अधि भूमेरुप र्युत्तरवेद्यो नाभानाभौ तस्थानाभिस्थाने मध्यप्रदेशात देवस्थानं विशेष्यते ॥ इलायाः पदेमा
नया इलाया गोपदेमानया इलाया गोपदे इलापररूपे उत्तरवेद्यता के स्थाने त्वात्वां हव्याय ये ह्वे पुरोडाशादिलक्षणहविर्वो दुं निधाम हि ॥ उक्ताद्यं त्रि
ह्यणं इलायास्तापदेवयं नाभापृथिव्या अधीत्येतद्वा इलायास्पदेय दुत्तरवेदीनाभिः जातवेदो निधाम हीति निधामस्योदोने भवत्यग्ने हव्याय वो ह्वे

ह. सं. भा. १

वदति ह्यं हि वक्ष्यन् भवतीति। नाभाण हवं धनो निदित्यनुवृत्तौ न हो भवेतीति न भकारश्चांतादेशः। नित्वा दुपुः श्रुतिः न ह्यतीति नाभिर्मध्यस्थानं।
सुपां सुमुगिति सप्तम्या डादेशः। नित्त्वरः। धीमहि दधाते लीङ्गि रूपं। लीङ्गः सी युडि ति सी युट्। द्विवचनाभावेः छोदसे। निघातः। बोद्धव्यं वदप्रा-
पणो। तुमर्थं तवेन। सहि वलोरोदवर्णस्येति धात्वकारस्योत्वं। दत्वं च ध्रुत्वं दुलोपाः। नित्वा दा ध्रुदात्तः॥॥ अथ पंचमी॥॥ मंथतानरः कविमद्वयं ते प्रवे-
तसममृतं सुप्रतीकं॥ यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादग्निं नरो जनयता सुशोवं॥॥ नरः कर्मणो नेतारो हे अर्ध्यादयः। कविः कांतददशिनः अद्वयं तद्वय-
मताचरंतं अस्मद्वेतं कुर्वती अतः रत्नं चेतसं। प्रकृष्टज्ञानोपेतं अमृतमरणधर्मरहितं सुप्रतीकं शोभने रंगैः ज्वालाभिः सोमं तं तमिममग्निं तं पनेन
निम्यादयति। कंच हे नरः कर्मणो नेतारो अर्ध्यादयो यूयं यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं मुख्यांगभूतं अग्निपूर्वकत्वं त्वत्सर्वेषामुत्कृष्टं
मांस्वशोवं शोभनस्वोपेतं तादृशमग्निं पुरस्तात्कर्मणः प्रारंभे जनयत। तमिममग्निमेवं विधगुणयुक्तं कुरुतेति भावः। मंथत। मंथविभोडने। लोटि
रूपं। पादादित्वा दनिघातः॥ अद्वयं तं। द्वयमिवाचरेतीत्यर्थं सर्वशानिपदिकेभ्यः क्विपुवक्तव्य इत्याचार्ये क्विपुः। द्वयमितितरयज्ञातरिरूपं। द्वयं नि-
तिनद्वयं अद्वयं तं। तत्पुरुः स्वरः। सुप्रतीकं। बडुव्रीहो ह्यत्वा दया अत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। जनयत। जनी प्रादुर्भावे लिपुः। अत उपधाया इति वृद्धौ
प्राप्तायां जनी भूक्तं सुरजो मंताश्चेति मिद्रावाग्नितां इत्स्व इति इत्स्वः। निघातः। सुशोवं शोवशोवत्स्यत्यांतः। आधुदात्तः। बडुव्रीहो। आधुदात्तं
दा च छंदसीति। उत्तरपदाद्युदात्तत्वं॥॥ इति तृतीयस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः॥॥ अस्मिन्स्तेष्वष्टी॥॥ यदी मंथंति वा दुभिर्विरोचते शोव वा ज्य-
हो व वेष्टा॥ विजो नयामं नश्चो नो रनिकुतः परिहृत्य तय इमनः स्तरा दहन्॥॥ यद्यध्यादयः बडुभिः स्वकीये हस्ते रग्निं मंथंति मंथंती। तत्कस-

राम
५०

वहे अथोत्तरतीये मवने आहुतं इत्यमानं पुरोडाशं कानिषः कामयसे। अथ अनंतरं अधरं अविनाशिनं रत्नचंतरत्नज्ञात्वेन स्वर्गादिलक्षणं पुत्रमंफल-
मभिधीयते। तद्वत् फलप्रदं जागृविं जागरणकारिणं प्रातः सोमो जागृविर्भवति। स्वप्ननिवारक इति। तमिमं विषयं याकृति लक्षणं यावा चोत्तस्त्वे-
अमृते सुमरणधर्मरहितेषु देवेषु ईदृदि धेहि तृतीये। विश्वस्यूरणार्थं त्रिः संप्रसारणमिति तीयप्रत्ययः। तत्संनियोगो न संप्रसारणं। हल इति
दीर्घो न भवति। अणितितानुवर्तमानात्। प्रत्ययस्वरः। कानिषः। कनिधुक्त्वादिषु। लोटि सुबहुलमिषिपु। तस्या धातुकत्वादि शगमः। को-
तिरभिलाषः। अकारस्य आकारो व्यत्ययेन। हियोगादनिघातः। धातुस्वरः। विषयया पनस्तुतो। भावे क्विपुः। विषयं यातीति। कप्रत्ययः स्वरः। धाः। द-
धाते। छोदसे लुङ्गि रूपं। पादादित्वा दनिघातः। जागृविं। क्विप्रत्ययो तो जागृविज्ञात्वेनित्स्वरः॥॥ अथ षष्ठी॥॥ अग्नेवृधान आहुतिं पुरोडाशं जी-
तवेदः॥ जुषस्वतिरो अद्भ्यः॥॥ जातवेदा जातप्रज्ञ हे अग्नेवृधानः आहुतिं निर्वर्धमानस्त्वेतिरो अद्भ्यः अद्भिभवमद्भ्यो दिवसकृत्यं तिरो भूतमद्भ्यो
यस्मिन्काले सतिरो अद्भ्यः रात्रिकालः तस्मिन्काले आहुतिं पुरोडाशं रात्र्यं हविर्जुषस्वसेवस्व। आहुतिं जुहोते कर्मणि क्तिन्त्वा दोषातिनिर्हृत्य
ताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं॥॥ इति तृतीयस्य प्रथमे एकविंशो वर्गः॥॥ अस्तीदमिति षोडशसं सप्तदशं सूक्तं वेद्यामित्रं अत्रानुक्रमणिका। अस्ती-
दं वोदशा द्या चतुर्थो दशमी द्वादश्यानुष्टुभः षष्ठी एकादशी चतुर्दशी पंचदशी च जगत्त्यः शिष्टा अष्टा त्रिष्टुभः। पंचमी मंथतानरयित्येषा न विदेव-
ताका मिदेवताका वा शिष्टा अग्निदेवताकाः। सूक्तविनियोगो लैंगिकः वसरा अघासे घृग्निप्रणयने इत्याया स्वापद इत्येषा सूत्रितं च। इत्याया स्वाप-
देवयमने विश्वेभिः स्वनीकदेवे रित्यर्धं च आरंभे दितितत्रैवाग्निप्रणयने उत्तरवेद्यो अग्नेस्त्वापिते सति सीदते रित्येषा निहिते गोसीदहोतः सू-
तः

त. संभा.

ये लोके नर वेदा वा भोयी दत्ते। होमनिमित्तमुपविशेव। तथा चिकित्वा नून ज्ञानवासु कृतस्य सुत जान्याप भोगस्य योनो स्काने उन्नम लोके यज्ञं
यज्ञस्य कर्ता रयजमान सादय रुद्रा पयं। विवादे वा वीर्दे वा न्हविः प्रदानेन अवनीति देवा वीः सता दृशस्त्वं हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन हव्येन दे
वान् यज्ञासि यज्ञ अथ त्वं यजमाने यागं कुर्वाणे मयि बृहत् भूतं पशु पुत्रादिसमेतं वयो न्रं धाः विधेहि। सीद स दे लो रिरूपं सादय। स दे पर्यंत
स्य लोटिरूपं। लिस्वरः। देवा वीः। अवर हारणे पु। अवि न्न तं त्रिभ्य ईरिति प्रत्ययः। रुद्रुत्तरपदस्वरः। यज्ञासि। यज्ञे ले द्यागमः। दधाते। छंदसं
लुङ्गिरूपं॥ अथ नवमी॥॥ कृणोत धूमं वृषणं सखायो स्वेधं त इत न वा जमम्॥ अयमग्निः पृतना पाद् वीरो येन देवा सो असहं तदस्य नृ॥
यजमानो ध्यादी अतिवृते। सखायः कर्म सह कारिणो पूयं कृणोत कुरुत मथनेनोत्सादयत्। यद्वाग्नेर्न जायते तदानी माह॥ अस्वेधं तः अशी
णाः अनुपरत सामर्थ्योः सेतो यूयं वा जं मथने लक्षं युधं अक्क अय्याभिमुख्येन इत न प्राप्नुत। सुवीरः ज्ञो भन सामर्थ्ये पितो यमग्निः पृतना
पाद् पृतनोपलक्षितं युधं सहमानो नाग्निना देवा सो देवाः दस्युनुपक्षय पितृ न सुरान् असहं तः अभवन् तस्मात् क्षीणवला यूयं मथनं कु
रुतेति भावः। कृणोत। कृक्विहं सा करणयोः। लोटित प्रत्ययस्य तज्जनन्यनाश्चेति त वादेशः। पित्वा ङ्गणः। पादादित्वा दनिघातः। उपत्ययस्वरः।
धूमं। धूभूकंपने। इषियुधो धिदसीत्यादि मास क्वा कित्वा ङ्गण भावः। धुनोपि कंपयति। दाद्यानीति धूमोग्निः प्रत्ययः स्वरः। इतनी। इत गता वि
त्यस्य लोटित प्रत्ययत वादेश निघातः। पृतना पाद्। पदमर्पणे। छंदसं सह इति एविकः। लिता दुपधा वृद्धिः। सहः साहस इति पत्वं। रुद्रुत्तरपद

राम
५१

स्वरः असहं तः। षह मर्षण इत्यलङ्कारः। यज्ञो गोद निघातः। दस्युन् दसु उपक्षये। यज्ञिमानि शुं धिदसि जनिभ्यो युजिति युञ्ज दस्यंती
निदस्यवः। शववः। यत्ययेनाद्युदात्तं॥ अथ दशमी॥॥ अयं ते योनिः कृत्वियो यतो जातो अरो चथाः॥ तं जानं नम आसीदाथानो वध्या
गिरः॥ हे अग्ने कृत्वियः वसेतादि कृतो भवः अयं अंगुल्यानि द्विद्वयमानः पालात्रा श्रुत्वादिमयः काष्ठविशेषारणिः। तेन वयो निरुत्पत्ति
स्थानं यतोरणे जातस्त्वं अरो चथाः। अशो भयाः जानस्त्वं तं अरणी रूपं दृष्टा विशेषः आसीदतस्यामरण्यामरो पितः स च नेरं तयै ला तिष्ठ अ
थानं तं रं नोस्माकं गिरः कृतिल क्षणा वाचः वध्याः। यद्वा गीरशब्देन तद्वैतः लक्ष्यं तं। तस्मात् नस्मान् वध्या पशु पुत्रादिभिः समृधान् कुरु
योनिः। युमिश्रेणो वहि श्रुत्यादिना नि प्रत्ययः। निहित्य कृत्वा दाद्युदात्तः। कृत्वियः। छंदसि घसिति। कृतु शब्दात्प्राप्ते र्यघस्यत्ययः। घस्य
इयादेशः। सितीति पदसंज्ञायां तु गुण इति संज्ञायां तु गुण इति संज्ञाधीनो गुणेन भवति। प्रत्ययः स्वरः। अरो चथाः। रुचदी प्रावित्यस्य न
दिरूपं। यद्वा तयो गाद निघातः॥ सीद स दे लोटि पात्यादिना सीद देशः। निघातः। अथ निपातस्य चेति साहितिको दीर्घः। वध्याः। दधुवध्या
हेतुपतिलिच्। निघातः॥ इति तृतीयस्य प्रथमं त्रयस्त्रिंशो वर्गः॥॥ अथ तस्मिन् अक्षरे कादशी। तत नूनपा दुच्यते गर्भ आसुरा
सो भवति यद्वा जायते॥ मातरि श्वाय दमिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरी मणि॥॥ योग्निः यदा गर्भः अरणी पुगर्भ रूपतया वर्तते। त
दा सोऽग्नि त नूनपा दुच्यते। स्पृष्ट लोत नूः। अरीराणि नपात यतिनपतीति युत्पत्तेः यद्वा नून शब्देनापत्याभिधीयते। नपाद्युदेन कोत रिताः प्रजाः।

तथा चायं न शक्यमेतत्। अपस्तम्बः। अंतर्दिशेताभ्यां ॐ धधिवनस्पतयो जायते। तेभ्यो ह्येष इति। यद्यदा विजायते विशेषेण प्रत्यक्षं जायाय
 नेतदा आसुरस्यः। कर्मविघ्नकारिणामसुराणां हंता अतएव नराशंसः। नरैः कर्मणां नेतृभिः रक्षयादिभिः शंसनीयो भवति। तदामातये तुरिसेत्
 तेजः अमिमीतानिमित्तं। तदामातयिष्या भवति। मातरि अंतर्दिशेभ्यः सिति वेष्टते इति व्युत्पत्तेः। एवं विधर्यागः सरीमणि सरणे श्री घृगमने वा तस्य वा
 योः मणी सृष्टि भव इवति। यदाग्निररणी घृग भस्म तया वर्तते। तदा तनूनपा आयको भवति। यदा जायते। तदानराशंस नामको भवति। यदांत
 रिक्षे विद्योतते तदामातयिष्या नामको भवतीति तनूनपात्। ननु विस्तारे। मदितमितनिधनिसजिस्वर्जिभ्य ऊरिस् प्रत्ययः। व्यत्ययना घुदात्
 नपात् पारक्षणे पदगतौ। धाते क्तिन्। निधातिनयातयतीति वानपात्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयप्र
 कृतिस्वरत्वं। आसुरः। असुरस्यात्पुमासुरः। अहितकारित्वेन संबन्धी। तस्येदमित्यणः। प्रत्ययस्वरः। नराशंसः नूनये। सृदोरवित्त्वं। प्रत्यय
 स्यपिशदुभयोः प्रकृतिस्वरत्वं। विजायते जनी प्रादुर्भावे। दिवादिवात्। श्यन्। धातुस्वरः। अमिमीत। मादृमाने शब्देन। जुहोत्यादिः। भूभो
 मित्यभ्यासस्येत्वं। यद्योगादनिघातः। सरीमणिः। ऋगतो हृष्टस्सृष्ट्यइति ईमनिनप्रत्ययः। तित्स्वरः॥॥ अथहादृशी॥॥ सुनिर्मथानिर्म
 थितः सुनिधानिहितः कविः॥ अग्रे स्वधरा कृत्तुदेवो देवयतेय ज॥॥ हे अग्रे कविर्मधावी सुनिर्मथी शोभनेन मथनेन निर्मथितः। नितरां
 मथितोसि। तथा सुनिधा शोभनेन निधानेन नमोऽस्ति। उत्तरवेद्यादिस्थानेषु नितरां प्रक्षिप्तासि। किं च स्वधरा अस्माभिः क्रियमाणा नितरां

राम
५२

जातोऽग्निः वनेषु काष्ठेषु बाजी श्री घृगमवान् अरुषः आरोचमानः सर्वेषां प्रीतिकरः सन् आविरोचते आसमंतादिशेषेण दीप्यते। तत्र दहंतः। अ
 श्वोनेति। यथाश्वे वनेषु वननीयेषु वा हलीस्त्वानेषु वेगवानश्च। आरोचमानो वर्तते तद्वत्। तत्रेव दृष्टांतरं। चित्रोनेति। यथायामनूयामनिवेगगम
 न इत्यर्थः। सयमग्निः अश्मन् उपलान् तृणाहणानिव दहनं भस्मसात्कुर्वन्। अपरिवृणक्ति दग्धस्त्वानानिपरिवृणक्तिः। दग्धस्त्वानानिपरितो
 वाजीति। तादृशोऽग्निरोचत इति पूर्वोक्तान्वयः। मंथंति। मंथलोडनो लोटिरूपं। यद्योगादनिघातः। रोचते। रुचदीप्तो भोवादिक्। लोटिरूपं। निघातः।
 यामन्। याप्रापणे। आतोमनिन् क्तिन्। निघातनिघातिमनिन्। सुपांसुलुगित्यादिना सप्तम्या लुक्। निस्वरः। अनिवृत्तः। वृत्तचरणे। निघायां यस्य वि
 भाषेतीति प्रतिषेधः। निपूर्वाहणातिर्नवारणे वर्तते। न निवृत्तः। अनिवृत्तः। न अस्वरः। वृणक्ति वृजीवर्जने रुधादिभिः। वोः कुरिति कुत्वं। निघातः। त
 र्णात्तर्णाहंसायो। हक्त्तुहलोपाश्चि क्तिन्। कित्वाद्गुणः। हलोपश्च। तस्येतेन हत्वादिभिरिति तर्णं। निस्वरः॥॥ अथ सप्तमी॥॥ जातो अग्नीरो
 चते चेकितानो वाजीविप्रः कविशस्त्रः सुदानुः॥ यदेवास ईश विश्वविदं वाहमदधुरधरेषु॥॥ जातः मंथजानंतरमुत्पन्नः सः चेकितानः
 कित्तज्ञान इत्यस्य यङ्। किगुणो यङ्। कोरित्यभ्यासस्य गुणः। अभ्यस्तानामादिरित्या घुदात्तत्वं। कविशस्त्रः। थाय घञ्जवित्रकाणां नित्यं सोदा
 तत्वं। अदधुः। दधाते लोटिः। क्सिजभ्यस्तविदिभ्याश्चि जुस। यद्वत्तयोगादनिघातः। अयुगेमस्वरः॥॥ अथाष्टमी॥॥ सीदहंतः स्तु उलोके वि
 कित्वात्सादयायज्ञं मुकृतस्य यो नो॥ देवावीर्दवाह विषायजास्यग्रे हृद्यजमानेवयोधाः॥॥ यजमानो वृते होतः। होमनिष्पादकः। हे अग्रे स्वकी

मीति। समिद्रयादेशः। अवते श्रोपसव्यानिमितीश। अवद्वयकारलोपः। वावितिदीर्घः। वाचंदसीतिपूर्वसर्वादीर्घः। एकादेशस्वरः। पुमासा
वारसलद्वयस्मात्वातेऽमसुजितिदुमसुग्रत्ययः। पुमोसुडितिअसुडादेशः। वातिकुलमितिपुमान्। निस्वरः। रंभतेरेभवाद्द्वयस्थलिदि
रूपंनिघातः॥॥ अथचतुर्दशी॥॥ प्रसप्तहोतासनकादरोचतमातुरुपस्थेयदशोचदधनि॥ निमिषतिमुरणोदिवेदिवेयदसुरस्यजठरा
दजायत॥॥ सनकात्साततनोमिःसप्तहोतारोहोत्रकायस्यासौसप्तहोतासनप्ररोचता। गार्हपत्यस्थानेअतपत्पत्पदामातुःपृथिजा
उपस्थेउगेतत्रापिऊधनिऊधस्थानेउत्तरवेद्यांअरोचतअरोचततदासोमिःमुरणःसुपुणयतिशद्वयतीतिमुरणःसर्वैःकमनीयतया
दशमानःसनदिवेप्रतिदिनंननिमिषति। किंतुसर्वदायज्ञार्थंजागृत्यवयद्यस्मादसुरस्यामेःप्रेरकस्यारणीरूपस्यकाठस्यजठरादुरादृशो
यत। कर्मार्थमुदयद्यत। तस्मान्निमिषतीतिपूर्वतान्वयः। अरोचत। रुचदीप्तोवित्यस्यलिङ्गिरूपंनिघातः। अरोचत। रुचदीप्तोऽधुनि।
सकारस्थनकारश्चोदसः। निमिषति। निमिषेवनद्वयजटिरूपं। मुरणः। रणशब्देतत्करोतीतिणिच्। तस्मादकंक्षार्थस्वरूपलिस्वरः। जठरात्। ज
नीप्रादुर्भावित्यस्यात्जनैररःठश्चेत्यप्रत्ययः। ठकारश्चोतादेशः। यद्योगादनिघातः॥॥ अथचतुर्दशी॥॥ अमित्रायुधोमरुतामिवप्रमःप्र
थमजात्रहणोविश्वमिद्विदुः॥ धुम्रवद्वज्रकुशिकासपरिररकएकोदमेअग्निंममीधिर॥॥ अमित्रायुधःअमित्रैःकर्मविघ्नकारिभिरसु
रैःसहयोधारः। यद्वाअमित्राणिपापानितैःसहयोधारः। तत्रहृद्योतः। मरुतामिवप्रयाद्वीत्यथामरुतादेवानांप्रायाःप्रकर्षेतिशब्दंनभिया
तीतिप्रायाःबलानिहृद्वीत्येहलितद्वत्कर्मविघ्नकारिणांपापानांचहंतारःअह्नाणःसर्वस्यजगतःस्तुं प्रथमजाःप्रथमसुपन्नःकुशिकासः

कुशिकगोत्रोमत्राक्षयःविश्वंस्वावरजंगमात्मकंसर्वंजगद्दुतरित्जानंत्येच। तेमीकुशिकाःधुम्रवद्वज्रयुक्तंब्रह्मस्तोत्रंरिरेअग्रये
असिमतात्पर्येति। देवदमेस्वेस्वेगृहेएकःएकःभूत्वाअग्निंममीधिर। आ ज्ञाद्या। आहुतिभिःसमादीपयंति। अमित्रायुधः। युधसंप्रहारे
किंप्रहृदुनरपदस्वरः। संहितायांपूर्वपदस्यदीर्घश्चोदसः। प्रयः। प्रययोप्रापणे। अन्यभ्योपिदृश्यतइतिविभु। प्रथमजाः। जनीप्रादुर्भावे।
जनसनेद्यादिविद्व। विदुनोरित्यात्वं। विदुः। विदेर्लटिविदोर्लटो। वेतिरुशादेशः। ईदरेह। ईरगतावित्यस्यलिङ्गिरूपंमंत्रत्वदात्रभवत्।
दमेदमुपशमने। करणेघनोदातोपदेशस्येतिवृद्धिप्रतिषेधः। निस्वरः। ईधिर। प्रावित्यस्यलिङ्गे। ईंधिभवतिभ्यांचेतिकिद्वद्वावाचकारलो
पनिघातः॥॥ अथचतुर्दशी॥॥ यदद्यात्वाप्रयतियजेअस्मिहोतश्चिकित्वाहृणामहीह॥ धुम्रवद्वज्रयुक्ताशमिष्ठाःप्रजानंचिह्नोपयुहिंसोम
॥ होतःहोमविष्ठादकविकित्वःकर्मविषयज्ञानवन्हेअग्नेअघेदानीप्रयतिप्रवर्तमानेस्मिन्ज्योतिष्टोमादोयजेत्वात्वायस्मात्कारणादहृणीस
हिलक्षियंकरंकुर्मतेस्मात्तादृशस्वीदहकर्मणिदेवान्प्रवमयाःध्रुवंयथाभवतितथाअस्माभिर्दत्तानिहवीषिप्रापयः। उतअपिचअशमिष्ठाःह
विष्टस्वीकरणात्तत्रेदेवैःज्ञातस्त्वैमकरिष्याः। अथप्रजानन्इमंयज्ञंसम्यक्प्रजानन्विद्वान्प्रजावित्सर्वंजानानःत्वंसोमअस्माभिःकिद्वद्वा
एमिममभिषुतंसोममभिलक्ष्यउपयाहिसमीपेआगच्छ। इणगतावित्यस्यशतरिरूपं। शत्रुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वं। अहृणीमहि। वृन्
वरणोह्यादित्वात्स्या। लङ्प्रुत्तमेवकुर्वन्नेइहलम्घोरित्वात्। आमंत्रितस्याविद्यमानवत्वेनपादादित्वादनिघातः। अथाःयाप्रापणइत्यस्य
लिङ्गिरूपंनिघातः। अशमिष्ठाःशत्रुउपशमनइत्यस्यल्यंतस्यकुडित्यसिचसीयुडितिबिकलनेउगमः। तस्यसिधत्वा। मरुनिटः। वा।

र.सं.भा.

लिलोपः निघातः ॥ इति तृतीयस्य प्रथमे चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥ इति श्रीमद्राजाधिराजप्रमेश्वरवेदिकमार्गप्रवृत्तक श्रीवीरबुक्क
साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीये मंडले तृतीयाह्निके प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ॥
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥ पुमर्थोऽनुरोदेया द्विधा तीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥ ॥ श्रीभालचंद्राय नमः ॥ ॥ द्वितीयानुवाकः समा
प्तः ॥ ॥ ॥ नमः ॥ तृतीयेनुवाकेन वसूक्तानि तत्रैवं तित्वेति द्वाविंशत्युच्यते प्रथमं सूक्तं तत्रेयमनुक्रमणिका इत्येति द्वाधिके इमिति मंडल इत्य
विश्वामित्रऋषिः इन्द्रो देवता ॥ अनुक्तत्वात् दुष्टं दः ॥ अभिषुविके प्रथमे हनिदशरात्रे प्रथमे हनि च माध्यंदिने सवने अष्टावाकं त्रिंशद्वह
न सूक्तं त्वेति तृतीयमिदं संपातसूक्तं ॥ अभिषुवपृष्ट्या हवनी तिस्रं देवैः सृजितं इमां सूक्ष्मं तित्वाशासद्विदितिसंपाता इति ॥ इन्द्रस्य वृत्रघ्नसव
धिनिषत्रो सहदानुमिति वपाज्या सहदानुं पुरुदूतक्षियं तं स्मृतं इन्द्रो मघवाय धृष्टेति सूत्रितं स्वस्तये वाजिभिश्च तेषां त्र्येपशो हविषाया ज्यो
सृजितं वा स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः शुचीवो हव्या मरुतः शुचीनामिति ॥ गुनाशीरो ये वै कलिकस्ये इत्यनुस्य गुनं हुवे मत्यनुवाक्या सृजितं
चा गुनं हुवे ममघवानमिंद्रमश्वायंतो गव्यंतो वा जयंत इति ॥ ॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा ॥ ॥ इत्येति त्वा सोम्यासः सखायः सुचंति सोमं दधति पयो
सि ॥ इति तिस्रं त्र्यं अभिशस्त्रिजनानामिंद्रवदाकश्च न हि प्रकेतः ॥ ॥ विश्वामित्रोऽस्मि ॥ हे इन्द्र सोम्यासः सोमा ही द्वा द्वाणाः त्वा त्वो शंसितुमिच्छंति ॥
त एव सखायस्ते द्वा द्वाणाः त्वदर्थं मिमं सुचंत्यभिषुवति प्रयोमिदं तरायपि हवीं विदधति ॥ त्वदर्थं धारयति त्वया प्रेरितः संतो जगतां संपन्नानां अ
भिशास्त्रितं कृतो हि संति तिस्रं तिस्रं सह ॥ त एव मनुष्यहकं ॥ त्वं नो भः कश्चि न हि को नाम पुरुषः खलु आप्रकतः सर्वतो जगति प्रकेष्टे जायत इति

शम
५४

मणि सुहृत्सारा हितानि कुरु कुरु तथैव ॥ ॥ ॥ प्रथमानां यजमाना यदेवान् जनीयानि द्वात्र्यं जय ॥ सुनिर्मथा मंथविलोड
ने अस्मात्संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् प्रादि ॥ माघः ॥ कुरुतरपदस्वरः निर्माथितः गतिरनंतर इति गतेः प्रहृतिस्वरत्वात् सुनिधानि पूर्ववदधाते भा
वे आतश्चापसर्ग इत्युः सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥ कुरुतरपदस्वरः ॥ कुरु ॥ क्वि हिंसा करणयो रित्यस्य लोदि धिचि क्त्वा रित्युप्रत्ययः ॥ उ
तश्च उत्पथादिति हेर्लुक् ॥ निघातः ॥ ॥ अथ त्रयोदशी ॥ ॥ अजीजनं नमृतं मर्त्या सोस्त्रे मा ली तरणिं वी लुजं भं ॥ दशस्वसारे अशुवः समा जी पु
मां सं जातमभि सं रभंते ॥ ॥ मर्त्या सोमर्त्याः ऋत्विजः अमृतं मरण धर्मरहितं अत एवास्वमा लं क्षपरहितं वी लुजं भं ॥ हविर्भक्षणा र्थं ददंते ॥ त
रणिं तरं तियजमानाः ॥ पापमनेनेति तरणि रग्निः तमजीजनन् ॥ मथनेनोदीपी पदं नृपथ जातमग्निमभि लक्ष्य स्वसारः सरं त्यः सरं भंते शब्दं कुर्वते ॥ जात
मग्निं दद्यादध्यादयो हवीं दूत द्युसं पुटेन शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ तत्र दृष्टोतः ॥ पुमां समिति ॥ यथा जातं पुत्रमुप लभ्यत त्रत्याः पित्री द्यो हवंते द्योष
तित इति ॥ अजीजनन् ॥ अनि प्रादुर्भा विदुः स्मा एव तस्य लुङ् रूपं ॥ अस्वमा ली ॥ स्त्रिबुगति शेषेण योः भावे मनि निति मनि न्यत्ययः ॥ लघूषधगुण
लोपो चोर्वीति वलोपः ॥ ब्रह्मज्ञीहो च न नृसुभ्यामित्युत्तरपदो तो दा त्वं ॥ तरणिः ॥ दृष्टवन्तरणयोः अशि अवि तभ्यो वि रित्यनि प्रत्ययः ॥ गुणः पु
त्ययस्वरः स्वसारः ॥ असु संपणे इत्यस्मात्कृद्यसे ऋत्विजि ऋत्विज्ययः ॥ सुहृ अस्थंति कर्म सुपदा र्थवित्स्वसारः ॥ नृस्य स्वादिभ्य इति डीपः
प्रातिषेधः ॥ नित्वा दा घुदातः ॥ अशुवः ॥ अगिगत्यो ॥ ज प्रादयश्चेति रुप्रत्ययः ॥ निघात नात्र लोपः ॥ जसितत्वादित्वा दुवडादेशः ॥ प्रत्ययः स्वरः ॥ समीची
इयागता इत्यस्मात्समीप इति घृप्रत्ययः ॥ धातो दीर्घश्च ॥ रित्वादि द्वा लजित्वादि नाडीषु संयतीति समीच्यः ॥ यद्वा ॥ सप्तर्वत्या यते क्तिप् प्रथमः स

इदं परमेश्वर्यसंपन्नः सुशेषः शिप्रादेन शिरस्त्राणमभिधीयते। शोभनशिरस्त्राणा येनः यद्वा शोभनहनुमान् शिप्रेहनुनासिके चेतया
स्फुटमधवान् धनवान् तरुत्रः तरुत्यनेन शून् देवा इति तरुत्र इदो महाव्रते मरुद्विर्महाव्रते समूहो घस्येति सतथाक्तः तुर्विकुमिसंज्ञा
मेवाधितः सन्मर्त्येषु मारयितुं सुरेषु यन्मानि वीर्याणि धाः अधाः इदानीं तवत्याता निवीर्याणि चक्रांसतेवद। सुशेषः। सपगता। ॐ नमो देवो
रन्त्ययः। वाङ्मलकात् इत्यस्य शिदत्यादेशः। वङ्ग्रीहयत्याद्युदात्तश्च महाव्रातः। आन्महत इत्याकारादेशो महत्स्वकारस्य। तुर्विकुमि
कराते रोणादिको मिप्रत्ययः मुले कृतेरकारस्य। उल्लेखोदसं। हल्लिङ्गे निदीर्घः। ऋधावान् नृन् हन्तीति ऋधाः अन्यभ्योपि दृश्यते इति विज्ञा
दृशिग्रहणाजलोपोहकारस्य धत्वं। तदस्यास्तीति सतुवर्त्यं छंदसीत्वनिपाविति वनिप्र। वत्ययेनाद्युदात्तः केकिंशब्दस्य सप्तम्यर्थकिमादि
ति। अवच्ययः। तस्मिन् क्रातीति कोदेशः। तत्स्वरितः॥॥ अथ चतुर्थः॥॥ त्वंहिष्ठायावयं न्युतान्येको वृत्राचरसि जिघ्रमानः पतवद्यावापृ
थिवीपर्वतासो नुव्रताय निमितेव तस्युः॥॥ हे इदं त्वमेकः असहाय एव अच्युतानि च्युतिरहितानि दृढमूलान्यपि तव प्रतिपक्षभूतानि र
क्षोसि यावयन् स्वस्वानात्यातयन्तथा वृत्राणि पापानि जिघ्रमानः हिंसवचरसि हिंसावर्तते स्वलुः। किंच। एवंविधसामर्थ्यपितस्य त्वं वृ
ताय कर्मण आजायेद्यवापृथिव्योपर्वतासः निमितेव निस्वातानि शिला इव अच्युतस्युः तिष्ठंति। स्यादित्यादौ वृत्तः। यावयन्। अच्युतगतावित्य
स्य एतस्य शतरि रूपानि चत्वरः। चरसि चरगतिमक्षणप्रोक्षहिणोऽदनिधातः। जिघ्रमानः हनहिंसागत्या रित्यस्य घञर्थकविधानमिति क
तस्य छंदस्युभयथेते सार्वधातुकत्वात् छंदः। तस्य भुः वङ्गलं छंदसीत्यभ्यासस्येवं जिघ्रतीति जिघ्रः। आचारार्थकिप्र। अस्माज्जालीत्यर्थवानु॥

राम
५५

अथवात्ययेनाधदात्तत्वं। द्यावापृथिवीदेवता इदं चेत्कभगपदप्रकृतिस्वरत्वं। निमितेव। दुमिप्रक्षेपण इत्यस्य कर्मणि निष्ठाविरनंतरगतेः।
प्रकृतिस्वरत्वं सुपो सुलुगिति सुपोऽदेशः। इवेन विभाक्तेलोपः। इत्युक्तत्वात्। पूर्वपदस्वरः। तस्युः। व्यगतिर्निवृत्तावित्यस्य लिङ्गुसि शीतो लो
पे कृते तस्य द्विवचने चीति स्थानिवद्भावात्। द्विवचनं निधातः॥॥ अथ पंचमी॥॥ उता भये पुरुदूतश्रवोभिरेको दृष्टमवदो वृत्रहंसन्॥ इमे
चिदं दरोदसी अपारेयसंग्रभणमधवकाशिरिते॥॥ उनेत्यामंत्रणे॥ हे इदं पुरुदूतपुरुभिर्बहुभिर्यज्वभिः कुते इयद्वा देवसुरभ्योर
क्षार्थं वङ्गवारमा कुतश्रवोभिर्वीर्यैरुपेतैकः। असहायस्त्वं वृत्रहा वृत्रशत्रोर्हतासन् अमये असुरेभ्यः सकाशात्मा विभीतेति देवा अनियदास्य
मवदः अवाचः यद्वा क्यं दृढं सत्यमेव किंचमधवन्निदत्वं अपारे चिदपारे चिन् अपिरोदसी द्यावापृथिवी यद्यस्मात्कारणात् संग्रभणः संग्रह
सापरस्परमधरोत्तरभावेन संयोजिते करोषीति। यत्। एष तेन वमहिमाकाशिरित्। प्रकाशलोके प्रसिद्धः प्रभावः। यद्वा यतयेन तरोदसी संग्र
होसिते तव काशिर्मुष्टिमहावृकाशिमुष्टिरित्यास्तः। अभये किंभीभय इत्यस्माद्वावेरजित्युप्रत्ययः। न आसमासतस्य स्वरः। अवदः
दद्यत्तायी वाचि। लङ्-रूपं। निधातः। अपारे वङ्गवीहोनश्च सुभ्यामित्युत्तरपदां नोदात्तत्वं। संग्रभणः गृह उपादाने। अयादित्यात्तथा। ग्रहिणा
वयीत्यादिना संप्रसारणं। हे यद्वा भृच्छंदसीति हकारस्य भकारः इतश्चेति सिपइकारलोपः। वङ्गलं छंदसीत्युदात्तभावः। सभासत्वरः। काश्रदीप्ता।
कुणादिक इप्रत्ययस्वरः॥॥ इति तृतीयस्यादिनोये प्रथमो वर्गः॥॥ तस्मिन् कृत्ते वधी॥॥ प्रसूत इदं प्रवता हृदि प्रोते वज्रः प्रमृणने नुशत्रु
जहिपती चो अचूवः पशो विश्वं संप्रकृणुहि विष्टमस्तु॥॥ हे इदं तेन वहरिभ्यामश्वाभ्यो युक्तोरथः। शून् मिलश्च प्रवता प्रवणेन मारीणसु

पुपेदुशीघ्रं गच्छतु। तथा ते वज्रः अशनिः शत्रून् असुरान् प्रमृणन् प्रेतुलं च प्रतीचः तदा भिमुख्येनागच्छतः शत्रून् जहि मारय तथा अनूचः
 अनुगच्छतः पाहर्ष्य हानसुरान् पलायमानानां अजहि। एवं वा पुपुवा धिते पुससु विश्वजगत्सत्यं कृणुहि। सत्यभूताग्निहोत्रादिकर्म
 रं कुरु। एवं विधे सामर्थ्यं विविधं निविष्टमस्तु। प्रवता। प्रवाक्वा दुपमर्गा कंदसिधात्तथैतिवति प्रत्ययस्वरः। प्रमृणन् मृणहि सायां जाहि
 हनहि सागत्यो रित्यस्य लोटि सपोहि रादेशः। तस्मिन् हते ईदृति कादेशः। अतो हे रितिलुकि प्राप्ते आभाक् स्त्रीयस्या सिधत्वा चिह्निः हडि
 लोदतो दातः। प्रतीचः। अनुगति पूजनयोः अंचच्छं दस्य सर्वनामस्थानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। पराचः। अनिगंतो वती च प्रत्यय इति गतेः प्रवति
 स्वरत्वं कृणुहि। कृविहिंसस्य करणेयोः असु असु भुवि॥ अथ सप्तमी॥ यस्मै धायुरदधामसीया भक्तं चिद्वजते गेहांसः॥ भद्रात ईदृ
 सुमतिर्दृताची सहस्रदाना पुरुदूत रातिः॥ हे ईदृ धायु निरंतर मे श्वर्ये दधान स्वंपरस्मै मर्त्याय मनुष्याय अदधाः यदीर्ये दधामि सम
 र्यः अभक्तं चित् पूर्वमप्राप्तमपि गेहं गेहेषु भव नानक मश्वादि कं भजते प्राप्नोति किंच। हे पुरुदूत वदु भिरा दूते इष्टताची घृतशो हविर्मा
 नमुपलक्षयति। तथा च सोमा ज्यपुरोडाशादिलक्षणं हविरं चति प्राप्नोतीति घृताची तेन व सुमतिः शोभाना बुधिः भद्रा कल्याणकरी तथा
 तवरातिर्दानशक्तिः सहस्रदाना अपरिमित धनदान समता इंदस्य वदु दातृत्वे मंत्रवर्णः। भूरिदा भूरिदेहि नो मादधं भूर्या भूरेति धायुः दधा
 ते गेहादिक उण प्रत्ययः। अदधाः दधाते लुङि स्तु॥ अत्र यो मादनिघातः। मर्त्याय मर्त एव मर्त्यः वस्वादियुपात्ता रस्वाधिको यन् यतो नावद
 त्या कदाहर्त्वा गेहं गेहशब्दात्तत्र भवदत्यर्थे भक्तं कुरु॥ अथ तिस्रितः सुमतिः मंत्रवृषेत्यादिना किमुदात्त॥ अथाष्टमी॥ सहदानुपुरुदू

राम
२६

प्रकेतः प्राज्ञा पितो विद्यते। सोम्यासः सोममहर्त्विज्यं ताममहर्त्विज्य इति यः। प्रत्ययः स्वरः। पुत्र अमिषवे स्वादित्यात् शुः सति शिष्टो जलीयानिति
 हि प्रत्ययस्वरः। अथ निदधाते लोटि रूपं समाः। वाक्यं पुत्रदस्मदादिशानिघाता इति सोमपदस्या त्रवाक्येनान्वया निघातः। अथ आनामादिरित्या
 धुदत्तत्वाति ति क्षतेति जनिशानत इत्यस्य समायां गुणिके द्याः संनिति सन्। अभ्यस्त स्वरः। अभिशस्ति। शस्त्रहिंसाया मित्यस्मा द्वावेक्तिनता हो
 चनिति कृत्यता विति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। प्रकेतः। कितज्ञाने। कर्मणि भू। थाद्यो रिक्त्वे ज्ञेयतो दातृत्वं॥ अथाद्वितीया॥ नते दुरपरमा चिदं जो
 स्यानु प्रयाहि हरि वो हरिभ्यां॥ स्तिराय वृक्षे सवना कृते मायुक्ता ग्रावाणः समिधाने अग्नौ॥ हे रिवः हरितवर्णी वक्षो यस्य सोयं हरिवा निदः हे
 हरिवः परमावित परमाणि दूरे न त्रमानान्यपि रं जां सि स्थानानि तेन व दूरे न भवं ती। यस्मा क्षरिभ्यामुपेतस्त्वं आप्रयाहि अस्मादीयं यः समिधं क्ष
 आगच्छ। स्तिराय। फलदाने दृढ चित्ताय अत एव वृक्षे कामानां कर्षत्रे तुभ्यं इमानि सवनानि प्रातरादी नि कृता कृतानि किंच। अग्रावा हवना
 ये समिधाने आहुत्यत्यधिकरणतया सम्यग्दीप्यमाने सति ग्रावाणः उपलायुक्ताः सोमाभिषवार्थमुद्युक्ताः अतस्त्वं क्षिप्रमागच्छेति भावः। या
 हि या पाणयण इत्यस्य लोटि रूपं। हरिवः हरी अस्य स्त इति मनुष्यं कंदक्रि इति तस्य रत्वं। आमंत्रितत्वा निघातः। स्तिराय द्यागति निरुत्तरावत्
 स्मादजिर शिशिरेत्यादिना किं च। प्रत्ययां तत्वेन निघातनात्सकारलोपः। चित्स्वरः। सवना। पुत्र अमिषव इत्यस्मादधिकरणे ल्युटि ल्युट्। स
 यते सोमो यजेति सवनानि प्रातरादी नि लिप्स्वरः। समिधाने। इषीदीपवित्यस्य कानचिरूपं। कितान्नकारलोपः चित्स्वरः॥ अथ तृतीया॥ ईदृ सु
 शिप्रो मघरातरु जोमहा ज्ञातस्तु विकृर्मिर्दधावान्॥ यदुशोधा ता धितो मर्त्येषु कश्चिन्त्याते वृषभवीर्याणि॥ मृषभकामानां कर्षक हे ईदृ सु

धांकलोकमस्तुभूतमथानपततितथाअधारयत्। तथाचमंत्रवर्णः। यत्पृथिवीवायमानामदहादति। आमानोसमएवसामतदस्या
 स्तीतिमनुष्यैषामादित्यान्नप्रत्ययः। प्रत्ययःस्वरः इषिर्। इषुगतो। इषुमुदित्यादिना। किंप्रत्ययः कित्वादगुणः। चित्स्वरः। ससक्त
 षड्विसरणगत्यवसादनेष्टित्यस्य अंतर्भावितत्यस्य लिङ्गित्यलिउपदेशोच्यतेइतीहप्रतिषेधः निघातः। अन्ताभ्यात्। संपुष्टंभूत
 इतिसोत्रोधातुः संपुष्टुभित्यादिनाभ्याप्रत्ययः। अशोरलोपइत्यादिनाधातुनकारलोपः। अउगमस्वरः। अर्धंतु। ऋषगतो। व्यत्ययेन
 शप्प्रत्ययः। गुणः पादीदित्यादनिघातः। आपः। आप्ठ्याप्तौ। कृष्णधातोर्ऋस्वश्च। जसि। अपनृत्तजित्यादिनादीर्घः। जस्वसुपुत्राद
 नुदात्तत्वेधातुस्वरः। प्रसूताः। पूषेरणंइत्यस्यकर्मलिनिष्ठा। गतिरनेतरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वे॥ अथदशमी॥ अलातलोवलइ
 वज्जोः पुराहंतोर्भयमानोवा॥ सुगमपथो अकृणो निरजेगः प्रावचाणीः पुरुहंतं धमंतीः॥ हेइइअलातलः वरुदकंतथा
 अलमत्यर्थमातृघतेहंस्यतइत्यलातलः। गोमार्धमिकायावाचः वजः। गोश्चभूतावलः वृणेत्याकाशमितिबलोमेधः पुराहंतोः त
 ववजप्रहारात्प्राकभयमानः विभ्यतयाविशिष्येवभूव। अनंतरंसइइः गाआपानिरजेनिर्ममइतुंसगानुसुगमानुपथोमागनुअ
 कृणोतअकरोत्। अतःवाणीः वननीयाधमंतीः जहायमानास्मा आपः पुरुहंतं वडुभिः राहूतंवापिबिमुदकंप्रतिप्रावन्अभ्यागच्छ
 त। एतामृचंयाक्कएवयारब्धत। अलातलोवलइइवजोयोः अलातलोवलआतर्दनामोघोवलोवलोतेव्रजोव्रजत्यंतरिक्षेगोरेतस्यामाध्य
 मिकायावाचः पुराहन्नाइयमानोवा। सुगमपथो अकृणो निरजेगः सुगमनान्यथो अकरो निर्गमनाथगवी। प्रावचाणीः पुरुहंतं धमं

राम
५९

तीः। आपोवावहनाहोवावदनाहडुभिः राहूतं वडुभिः राहूतं धमंतिर्गतिकर्मा। अलातलः तदिहसाया। अलंप्रवृत्तिदेघत्रयैकविधानमिति
 कर्मणानिकप्रत्ययः। अलाभापकारस्याकाशः। नळसंवरणे। बल्यतेआद्याधतेतमोनेनेतिबलोमेधः पुंसिसंज्ञायामितिघः। प्रत्ययस्वरः। वजः
 जगत्तोगोचरसंचरे। त्यादिनाप्रत्ययातेत्वेननिपातनाकृत्याभावः॥ वजंत्यंतरिक्षइतिप्रत्ययस्वरः। भयमानः। विभीभये। व्यत्ययेनशप्। अर
 ऋगतोवित्यस्यलिटिणलिरूपं निघातः सुगानु। गस्तगतावित्यस्मादधिकरणे सुपुरोदधिकरणइतिउप्रत्ययः। उितादिलोपः कृस्वरः। आ
 वन्अवरक्षलगत्यादिषित्यस्य लङ्गिरूपं निरजे। अजगतिक्षेपणयोरित्यस्मात्संपदादिकक्षणोभावेकिंप्र। कडुत्तरस्वरः। आवन्अवरक्षणग
 त्यादिषित्यस्यलिटिरूपं। पुरुहंतं कृत्यतेनिघायायजादित्यासंप्रसारणं। वलइतिदीर्घः। याथादिस्वरः। धमंतीः धाशब्दोशपिषाघेत्यादिनाध
 मादेशः। वाहंतसीतिजसः सवर्णदीर्घः। शतुर्लसार्वधातुकस्वरेकतेधातुस्वरः॥ इतिरतीयस्यद्वितीयोद्वितीयोवर्गः॥ अथतस्मिन्स्ते
 एकादशी॥ एकोदशसुमतीसमीचीइइआपप्रोष्ठिवीभुतद्या॥ उतांतरिक्षादभिनः समीक इषोरथीः सयुजः इरवाज्ञात्॥ योयमिडः
 कः असहायएवसन्पृथिवीउतअपिचद्याहेरतिद्यावापृथिवीसमीचीपरस्परसंगतेवसुमतीधनयुक्तेसत्यो आपप्रोसमंतात्पूरयामासः उ
 तापिचहेरसामथ्येपिततादशस्वरथीः इरवान्सनोस्माकंसमीकेसमीपेइइइस्वातुमिछनूसयुजः संगतान्वाजाव्वजंतिगच्छंतीति
 जाअथीः तानश्चान्अंतरिक्षसकाशात् अभिप्रेरयारथारुहस्त्वमस्मान्समीपेशीघ्रमागच्छेतिभावः। वसुमती वसहंतसीति। पूर्वसवर्णदी
 र्घः। पप्रो। शपूरणइत्यस्यलिटिणलिआतर्कुलिआतर्कुणलइत्योकारः। निघातः। इषः। इषुइकाया। अस्मादिगुपधलक्षणकः कित्वादगुणः।

प्रत्ययस्वरः। रथीः रथोऽस्यास्तीति मनुष्येर्छंदसी वनिपाविति प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः॥ ॥ अथ द्वादशी ॥ ॥ दिवाः सूर्यो नमिनाति प्रदिष्टा दिवे दिवे
हर्षश्च प्रसूताः॥ संयदानल धन आदिदश्वेर्विमोचनं कुरुते तत्त्वस्य॥ ॥ हर्षश्च प्रसूताः॥ हरी अश्वो यस्यासाविति हर्षश्चः इन्द्रतेन प्रेरिता दिवा
दिवो दिवे प्रतिदिवसं प्रदिष्टाः सूर्यस्य गमनार्थताः या दिशो विद्यंतेषां सूर्यो नमिनाति न हिनस्ति किंतु तमिरेव वज्रं तियद्यदा सूर्यः। अद्य नो गं
यान्प्रदेशान् अश्वे र्गमनसाधनभूतेः समान इत्यग शुने। आदि तन्नंतरमेव विमोचनं कुरुते अश्वानां विमोचनं कुरुते। तदेतत्सर्वं कर्म अस्य
तेवैव रत्नं नु प्रसिद्धो सूर्यः प्रषण इत्यस्मात्सू मूधा गृधिभ्यः कनितिक्रत्ययः सुचिती। प्रयतीति सूर आदित्यः सूर एव सूर्यः। चेत्वादिवात्क
थिको यत्। यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं। मिनाति। मी अहिंसायां। मीनाते निमिगम इति ड्रस्वः। हर्षश्च प्रसूताः॥ रतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्व
रत्वं। आन इ। अश्व्यात्तावित्यस्य व ड्र लं छंदसी तिलं ड्रुः अश्वो ते अति तिनुडा गमः प्रश्नादित्वात्त्वत्वं। यद्योगादनिघातिः॥ ॥ अथ त्रयोदशी
॥ दिदृक्षंत उषसो यामं नक्तो विवस्वत्या महि विवमनीकं। विव्रेजानंति महिनायदागादिं इत्यकर्म सुकृता पुरुणि॥ ॥ विव्रे सर्वजनाः विवस्व
त्याः विव्रा सनवत्याः निर्गमनपरायाः अक्तोः रात्रेः संबंधिनः उषसो यामन्यामनि निर्गमने सति मही महत्त्ववित्रं चायनीयं अनीकं सौरतेजः
दिदृक्षंत इदृमिच्छंति। यद्यदा आगात् उषसः कालसमंतादागात्। यपेति तद्वत्तज्यो दिदृक्षमाणः सर्वजनाः महिनामरुनीया न्यग्रिहोत्रा
दीनिकर्षाणि जानंति कर्तव्यतया च बुध्यते के इन्द्र पुरुणि व ड्रु नि सुकृता सुकृतानि कर्माणि इन्द्रस्य तवेव दिदृक्षंतो। दृशिर प्रेक्षणे इत्यस्य सनि
आश्वस्मद्दृशासन इत्यात्मनेपदं। अभ्यस्तस्वरः॥ विवस्वत्याः विवासतेः संपदादि लक्षणः। क्रिप्। व्यत्ययेनोपधा ड्रस्वत्वं। तस्मात्तदस्यास्तीति म

राम
५८

तक्षियं तमहस्तमिंद्रं संपिणकुणां॥ अभिवृद्धमानं पिया रुमपादमिंद्रतत्सा जघंथ॥ ॥ हे पुरु इन्द्र इदं तह दानुं दानुमिदं नवे
सहवर्तत इति सह दानुः तक्षियं तं बोधमानं कुंसां धुणनशीलं कंचिदसुरं अहस्तं हस्तहीनं कृत्वा संपिणकुं सम्यक् कुरु।
किंच हे इन्द्र वर्धमानं सर्वतः इषुमात्रं वर्धमानं स इषुमात्रं विषुमात्रं विषुमात्रं वर्धतेति कृतेः पिया रुं हि स वृत्रं वृत्रासुरं अपादं पादहीनं
कृत्वा तव साबलेन अभिजघंथ हतवानसि यद्वा सह दानुं नुदक दानोपे तं क्षियं तं आकाशे निवसंतं कुणां वज्रं तं वृत्रं वृणोत्या दय
ति न भद्रति वृणो मेधः तमिमे वर्धमानं मेधं हस्तपादशून्यं कृत्वा संपिणकुं संपिणहि तथा च्यास्कः अहस्तमिंद्रं कृत्वा संपिण्णिपरिकरा
नं मेधमिति। सह दानुं। शिवरवे ड्रने। दाभाभ्यां नुरिति नु प्रत्ययः। मतीति दनुदनिवः। यद्वा दानुं इन्द्रं। व ड्रु व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। क्षियं
तं। क्षिनिवासगत्याः तुदादित्वात्। प्रत्ययः स्वरः। पिला कुपिला संकर्षणे। रुधादित्वात्। अहेर्लु कृषकारस्य ककारश्चादसः। कुणां
कुणां शून्यं। वा ड्रु लका ड्रुपसिद्धिः। आद्यदात्तः जघंथ हनहिंसागत्योरित्यस्य लिटि थलिरूपे। अभ्यासाच्चेतथानुहकारश्चो निघा
तः। उपदेशो वृत्त इति। तप्रतिषेधः॥ ॥ अथ नवमी ॥ ॥ निसामनामि विराभिंद्र भूमिं मही मपासं सदनं ससलं॥ अस्तन्नाथो र्षभो अ
तरिक्षमर्षत्वापस्त्येह प्रसूताः॥ ॥ हे इन्द्र मही महती अतएवापासं इषिरोक्त्वा नाभावेन चलंती रवंविधो भूमिं समतां तथा चमं च
र्षाः। गावो निसामना वित्त इति। यद्वा सस एव साम तथा च शतपथे श्रूयंते। यदेव ससः पुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एतं स्त्रिभिर्वा
कं सस्माद्वचसमेतदस्यास्तीति सामनातो सम्यवती कृत्वा सदनं कृत्वा निघसनिवेशायामास तथा र्षभः अभिमत फलानां व किः इन्द्रः

८६३०५५-२

याहननीयाः दृष्टा दृष्ट दृष्टि च दृष्ट दृष्टो। अथ येन श्यन् लो टिरूपं नित्तरः। अथ वन्। भू सत्तायां। अस्य लुङ् रूपं। गतिस्ते नि सि चो कु क्री भू सुवे।
स्ति डी ति गु लो प्रति वि धि भुषो बु लुङ् टि रिति उगागमः। निघातः। शिक्ष। शिक्ष विद्योपादाने। अयं धातुरपदाने वर्तते अत्ययेन परस्मैपदं निघातः। दु
र्गायवः। मिनोतेः। कृवाथा जिमीत्यादि नाउण् प्रत्ययः। कु दुत्तरपदस्वरः। दुरेवाः। इण् गतो। इण् डीङ् भ्यां च न्नितिकर्तृव्य अत्ययः। रिपवः। रपय
च वसि वक्तोरपेति चोपधाया इत्या प्रत्ययः। उपधाया इत्वं। प्रत्ययस्वरः। हत्वासः। हन हिंसागत्योः। कृत्यार्थे तवैके केन्यत्वन इति त्वत्। नित्वा दा
द्युदात्तः॥॥ इति तृतीयस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः॥॥ अथ नस्मिन् नूक्तेषोऽशी॥॥ संघोषः। मृएवेवैर मित्रैर्जहीन्येष्वशान्तं पिष्टां॥ वृष्टे मृधस्ता
दिरुजासहस्रजहिरक्षोमघवन्धयस्व॥॥ हे इन्द्र अयमेव समीपे वर्तमानैर मित्रैः शत्रुभिरसुरैरुत्तरेणोशानिघोषः। उष्ट्रमाणसं मृएवे सं
न्यगस्माभिः श्रूयते तपिष्टां अतिशयेन तापिकोतामशानि रघुशत्रुषु अवनिधाय जहिमारयाते। प्रयुक्तमशनिना तानेव प्रापयेति भावः। ईयता
नृशत्रून् अधस्तात् मूलतो वृश्च किं धि किं च विरुजातान् विशेषेण बाधस्व अभिभव न हे मघवन्नेन्द्रा रक्षः कर्मविघ्नकारी लिरक्षां सिजहिमार
य। अनंतरमिमं यज्ञं रंधयस्व जहि। हन हिंसागत्योः। अस्य लो टिरूपं। अशानिं। अशूयाप्रो। अश्ववितृभ्यो निरित्यनि प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। त
पिष्टीते प्लुशब्दोदित्ययः। नित्तरः। वृश्च। वृश्च छेदाने। जुहोत्यादिः। अहिज्यादिना संप्रसारणं। सहस्रवाक्यभेदादनिघातः। रंधयस्वरं धा हिंसा
सिद्यो रित्यस्य एतस्य लोटिरधिजभोरचोतिमवगागमः। वाक्यभेदादनिघातः॥॥ अथ सप्तदशी॥॥ उहहरक्षः सह मूलमिन्द्रवृश्चामध्यं
प्रत्यग्रं वृणीहि॥ आकीर्ततः सल्लं कं चक र्त्तल्लं पुलेन्युषि देति एव्य॥॥ हे इन्द्र रक्षः कर्मणि विघ्नकारी रक्षः कुलं सह मूलं मूलं सहितं यथाभ

वति तथा उह ३३२। किंच। मध्यंतस्य मध्यं च अक्षिधि। प्रत्ययं अग्रमयं प्रत्यागकतनृणीहि। जहि। तस्य रक्षः कुलस्य मध्ये सल्लूकं मरण
शीलं रक्षः श्रीकीवतः। आश्रयादायां कियतामिहायानपरिमाणदनिद्रादेशाच्च केथंकुरु। कृत्वा च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणादेषकारिते तस्मै रक्ष
सेतपुर्षितापकं हेति घातकं आयुधंतस्य सिधु। उक्तमर्थं यास्को ब्रवीत्। उहहरक्षः सहमूलमिंद्रमूलमोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा वृथा म
ध्ये प्रतिशृणीह्यग्रमग्रमागङ्गं भगवत्या कियतो देशात् सररूहं संलुब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सल्लूकं वास्या तस्यै रभ्यास्त्रयद्वेहं तिहते
रिति वृह। वृह उद्यमन इत्यस्य लोटिरूपं शृणीहि। श्रुहं सायां अस्य लोटिहो वृहल्यधो रिती त्वं निघातः। कीवतः। किं शृक्षं किं परिमाणमस्येत्य
र्थकिमिदं भ्यावो घइति। किं शृक्ष इतु वसीति ज्ञापित्वा इतु प्रवादेशाभावश्चादस्य इदं किमोरी नूकी इति कीत्यादशः। सल्लूकस्य गतो। छांद
सीरूपसिधिः। चकर्थ। दुर्लभं करण इत्यस्य लोटिश्च निरूपं। कादित्वादिउभावः। निघातः। तपुषि। तपसंताय इत्यस्मादत्रिष्टुप्पिवा जननिधनि
तपिभ्यानिदित्युसिप्रत्ययः। निञ्च। अकारस्य इकारश्चादस्य। निस्वरः। हेतिह नहिंसागत्योः। ऊति धूति जूति सातीत्यादिना निपतेनां तोदातः
अस्य। असुसपणे। लोटिरूपं॥॥ अथाद्यादशः॥॥ स्वस्तये वा जिभिश्च प्रणेतः संयमही रिष आसत्सि पूर्वाः॥ रायो वंतारो वृह तस्या मास्मै अ
स्तु भग इंद्र प्रजावान्॥॥ प्रणेतः प्रकर्षण जगतो निर्वाहक हे इंद्र अस्माच्चा जिभिरश्वैः सहिता कुरु। स्वस्तये वा विनाशाय कुरु। यदा त्वं समासति
अस्माकं समीपे यज्ञ निर्वाहार्थमासीदसितदा वयं मही र्महोते। द्रवो नानि पूर्वाः प्रभूतानि रायो धनानि वंतारः तेषां सैभक्तारः संतः वृह तोमहतो
महंतः स्याम भवेम। किंच। प्रजावान् अपत्योपेतं भगो धनं अस्मै अस्मा स्वस्त। अस्मि। षल् शरणादिषु। व दुर्लभं छंदसीति शपो लुक्। यद्योगादनि

पातः इषो गय इति च। देष ध्येयं द्वितीये त्वं तारः। वनधरा संभक्तवित्यस्य त्वं वि आगमानुशासनस्या नित्यत्वादि उभावहं निस्वरः। स्यामः।
 सुभुवीत्यस्य लिङ्गिरूपं। अस्मै। अस्मत्त्वस्य सप्तम्याः सुपो सुलुगिति शोडश्यादेशः॥ अथैकोनविंशी॥॥ आनाभर भगवति इधुमंतेनिते
 हस्य धामिहि परेके॥ कुर्वइव पप्रथे कामो अस्मै तमापणवसुपते वसूनां॥॥ हे इंदु नोस्मदर्थं द्युमंतं दीप्तिपुक्तं भगंधनं आभर। आसमंतासंभ
 रदेहस्य दानशीलस्य तेन वसं बंधिनो धनस्य प्रेरके प्रेरणेन दानदाने निधीमहि। धनदानस्य वयं पात्रभूता अस्मद्व्यर्थः। कुत इत्यत आ
 ह। अस्मै अस्माकं कामो भिलाषः कुर्वइव अनवाप्तकामेव उवानल इव पप्रथे प्रभूतो वर्तते। वसूनां वसुपते धनार्नामध्य उन्नम धनानाम
 धिपते हे इंदु तं महान्तं कामं आपणवकु धनप्रदानेना पूरया भर। भूभ्रभरण इत्यस्य लोटिरूपं। देहस्य दुदाभूदाने। गादीभ्यामिधु जेती ह्यु
 चप्रत्ययः। अत्यर्धं ददातीते देहः। निस्वरः धीमहि। दधोते लिङ्गि वदुलं छंदसीति। शपो लुक्। छंदस्युभययेति महि इ सार्वधातुकत्वात्सी
 पुट आर्धधातुकत्वादातो लोके॥ निघातः॥ कुर्वइव। पूर्वपदस्वरः। पप्रथे। प्रथरयाने इत्यस्य लिङ्गिरूपं। पृणप्रेण प्रीण इत्यस्य लोटि। सार्हः
 तुदादिः। अतो हे इति। हे लुक्। वसूनां। नितादाद्युदात्तः॥॥ अथ विंशी॥॥ इमं कामं मंदया गोभिरश्वैश्चंद्रवताराधसा पप्रथच्च॥ स्वयं गोमति
 भिसुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अकनु॥॥ हे इंदु इमं धनादि विषयं काममस्मादीयमभिलाषं गोभिः अग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतेर्ग
 वादिभिर्वाहनसाधनभूतेरश्वैश्चंद्रवतादीप्तिपुक्तेन राधसाधनेन च मंदय एतानि दत्वा इममभिलाषं पूरय। किंच। एतैः रसाभ्यप्रथः। प्रथि
 ताश्च कुरुपश्चात्स्वयं वरसर्गादि सुखमाप्नुतः विप्राः कर्म कुशिलाः कुशिकासः कुशिकाः मतिभिर्मननीये मंत्रैर्वाहः स्तोत्रं इन्द्राय तुभ्यमर्कं

रान
६०

तुपमा दुपधा या इति तस्य वत्। मतुपः पित्वा दुदात्तने धातुस्वरः। जावति जावबोधने। जाजनोर्जेति जादेशः। निघातः। अगात्। इणकातावित्य
 स्य लुङ्गिरूपं। यद्योगादनिघातः। सुकृता। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं॥॥ अथ चतुर्थी॥॥ महि ज्योतिर्निहितं वक्षणास्वामापकं चरति वि
 प्रतीगोः॥ विश्वसा अ संभृत मुस्त्रियायां यत्सीमिंद्रो अदधा द्रो जनाय॥॥ वक्षणा सुवक्ष्यते या सूदकानीति वक्षणा नद्यः तासु महिमहत् ज्यो
 तिः ज्योतिष्य दुदकं निहितमिंद्रो आमानवसूतिकागोः॥ वक्षसीरादिकं विभ्रती दधाना सती चरति सर्वत्र वर्तते। यद्यास्या दुदकस्याप्यस्या दुतर
 संभृतं संपादितं रधिष्टत क्षीरादिकं सीमेतत्सर्वं मुस्त्रि उस्त्रियायां गवि भोजनाया दधात् तस्मात्क्षीरादिकं विभ्रतीगो अरतीति पूर्वणा चयः। व
 क्षणासुः वक्षराधे। अस्मात्करणाधिकरणयोश्चैति करणे ल्युट् निस्वरः। पक्कपवते निघातकारस्य चोव इति वत्। प्रत्ययस्वरः। चरति। चर
 ति गेत्यर्थः। विभ्रती। दुभ्रधारणे पोषणयोः। जुहोत्यादि। शतुरु गितत्वा दु गितश्चेत्तीप्। अर्धस्नानामादित्याद्युदात्तत्वं। उस्त्रियायां वसनि व
 से। स्नायितं चोत्थादिनाधिकरणोरक प्रत्ययः। यजादिवात्सं प्रसारणं। शासिवसी घसीनो चेति षत्वाभावश्चोदसः। स्वार्थिकोय प्रत्ययः प्रत्यस
 रः॥॥ अथ पंचदशी॥॥ इंदु इन्द्रायामकोशा अ भूव न्य जाय शिक्षणते सखिभ्यः॥ दुर्मायवो दुरेवामत्वीसो निषंगिणो रिपवो हंत्वा सः॥॥ हे
 इंदु इन्द्रो भव। यतः यामकोशाः योत्यस्मिन्निति यामो मार्गः तस्य कोशाः कोशवदाश्चोदकाः मार्गप्रतिबंधकाः राक्षसा अ भूव न्य जाय
 यज्ञकर्त्रेण गणते स्तोत्रं कुर्वते यजमानाय सखिभ्यः पुत्रादिभ्यस्त्वे शिक्ष अपेक्षितं फलदस्त्वे दुर्मायवः दुष्टमाधानि मिभूति प्रक्षिपंतीति दुर्मायक दु
 रेवाः दुष्टगच्छंतः मर्त्यो सोमार इतापो निषंगिणः निषंगशब्देन दुष्पुधिरभिधीते तदंतः एवं विधिसामर्थ्यापेतापि पवः शत्रवो राक्षसाः हंत्वा सः सन्व

जायसंमतारिप्रत्यक्षविधानं प्रजयन्तिगदिनाशासत्। शासः जातरि अभ्यस्तत्वा नुमभावः। दुहितुः दुह प्रपूरणो नष्टने दृष्ट्यादिनातु
निपातनादिशागमः। चित्तरश्मिनेपरिमवो भवेत्तदसीतियत्। त्रिउत इतिरी डीतिदेशः। यस्यतिलोपः। रेफलोपः। दसः। शागता
त्यस्य भ्रूदसेलुडि रूपः। र्जतिः प्रसाधनकर्मा। शम्पेन। शंमुखेगच्छतीति। गमेरोणादिकः कप्रत्ययेकिन्वाहमहनेत्यादिनोपधात्तोपः। शम्पे
साधुरितियत्ययश। वीरवीर्ये चेत्यत्रयतेसा च इत्यस्यानित्यत्वज्ञापितत्वादेव नित्त्वरः। दधन्वे। धन्व इति सोत्रोधातुः। लिङि रूपः प्रत्ययस्वरः।
॥ अथ द्वितीया ॥ न जामयेता चो रिक्त्वा मोरे कृकारगर्भसंनि तुर्वधानं। यदीमातरो जनयंत वक्त्रिमन्यः कर्ता सुरुतोरन्यर्कधनू ॥ १ ॥ अथा
तुका दुहितुः पुत्रिका काचित्सारिक्त्वा भागित्युक्ता। धातुमत्यास्तस्या रिक्त्वा भाक्तं नास्तीति श्रुतेतोत्वतनृजः ओरसः पुत्रो जामये भगिन्यै रिक्त्वं
पि श्रुधनं नोरे कृन्पेरयतिन प्रददाति किं तर्ह। सनितुरेनी भजमानस्य भर्तुः गर्भघृष्ट्यर्थे द्वितीया। गर्भस्यनिधानं रेतः सेकं निधानं निधामेनां
चकार। शाण्यहणेन संकृतामेनां करोति। नतु तस्यै रिक्त्वं ददातीत्यभिप्रायः। असंस्कृतास्तु संस्कारा धातुभिः पूर्वसंस्कृतेः। भगिन्यश्चानिजा
दंशादृत्वां शतु तृतीयकमिति याज्ञवल्क्यस्मरणत्। स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकोत्पाद्यत्वाविशेषात्पुमपत्यस्यैको विशेष इति विशेषदर्शयति।
यदियद्यपि मातरो माता पितरो वा कृि अवक्त्रिः स्त्रीवक्त्रिः पुमाश्च भार्यायां चोदत्वात्। अवक्त्रि अवक्त्रिः तादृशं स्त्रीपुंसलक्षणं पत्यं जनयंत तथा
पितयोर्मध्ये अन्यः पुंसलक्षणः सुरुतोः शोभनस्य पिंडदानादेश कर्मणः कर्ता भवति। अन्यः स्त्रीलक्षणः र्कधनूवस्त्रालंकारादिना पृथग्मान एव
भवति पिंडदानादिकर्तृत्वात्पुत्रोदायाहः दुहितुः तथानेति नदायाहं सानुकेवलं यस्मै दीयते। तथा च निरुक्ते। न जामये भगिन्यै जामिरन्ये स्याज

त. सं. भा. २

येमाशुने। दुओश्चिगतिरुभ्योरित्यस्य निष्ठाया यस्य विभाषती इति विधेयः। होहंते रिक्त्वं। संजितं। जिजयेकिषु। तुक् ॥ १ ॥ इति तृतीयस्य द्वितीयस्य
तुर्थोवर्गः ॥ ॥
वैष्णमित्र एवाश्रुतेरिति ॥ उपरिभस्य पुत्राः कुशिको विष्णमित्र एव। कः ऋषिः इंदो
दवता विष्णुपुत्रं दः। शतुर्विंशके ह निमाध्यं दिनं सवने छावाक शस्त्रे आरंभणीयाया ऊर्ध्वमहीन सूक्तं संज्ञकमेतत्सूक्तं। शंसनीयं। सूत्रितं
अस्मादुपतवसे शासद्वि। रितिते एवेते होन सूक्ते इति। पृष्ट्याभिप्लवघडहयोः प्रथमे ह निमाध्यं दिनं सवने छावाक शस्त्रे अहीन सूक्तस्य
स्थाने त्रीणि संपातान्। सूक्तानि तत्रे दं तृतीयं संपातसूक्तं। इमामुषि चंति वा शासद्वि। रिति संपाता इति ॥ ॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा ॥ ॥ शास
द्वि। दुहितुर्नृपंगद्विहो अतस्य दीधितिसपर्यन् ॥ पिताय च दुहितुः सेकमृज संशम्पेन मनसा दधन्वे ॥ ॥ कुशिकः प्रसंगात्कं विष्ठा
स्त्रायं कृते। अपुत्रोयः पिता कन्यामन्य कुलं प्रापयति सवक्त्रिरित्युच्यते। सपिता शासत्। अथातुकां प्रदास्यामितुभ्यं कन्यामलंकृतो। अस्यो
योजायते पुत्रः समे पुत्रो भवेदिति स्मृत्युक्तमनु शासनं कुर्वन्। दुहितुः पुत्रिकायां नश्यन्त्यु भवे पिंडदानादिकं कर्तव्यतया गात्रगच्छति। किं
कुर्वन्। विद्वानस्यो दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकारो भविष्यतीति जानन् अतस्य पुत्रोत्पादनेन सत्यस्य समर्थस्य रेतसः दीधितिं यत्र रिस
पर्यन्। वस्त्रालंकारादिना पूजयन्। पिता नष्ट भावं गच्छति। अत्रयस्या दुहितुः पिता पालकः पतिर्जामाता सेकं तस्यो रेतः। सेकं र्कजन् प्रसाधय
न्। यः शम्पेन केवलं सुखनिमित्तेन मनसा भयास्वरी तदधन्वे। संधत्तेन सुपुत्र निमित्तेन मनसा। एतमर्थं यास्कोत्याह। प्रशास्तिवोत्सासंतान
कर्मण दुहितुः पुत्रभाव दुहिता दुहितादो गेव नभारमुपागमदो हित्रमिति। विद्वान् जानन्। यस्यां रेतः सेको अंगादंगात्से भवसिद्धयाद

राम

६१

नका धुः मंदयः मदि सुत्या दिष्टित्यस्य लोदिरूपं। भगोभिः सावेका च इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते गान्धोगोश्वत्सावर्णेत्यादिना प्रतिषेधः प्रकृतित्वाः
 पप्रथः प्रथप्रथाने। क्रिपुः अंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वात् तस्य बहुलं छंदसीति सुश्रुः धातुस्वरः। अकनू। करोते तुं डि मंत्रे धस्य दूर इत्य
 दिना लुक्। निघातः॥॥ अथैकविंशी॥॥ आनोगोत्रादहं हि गोपतेगाः समस्मभ्यं सनयो यंतु वाजाः॥ दिवशा अ सिवृष भसत्य शुभो अस्मभ्यं सुमयव
 बोधि गोदाः॥॥ गोपते स्वर्गाधिपते हे इंदु नोस्मदयं गोत्रागोत्राण्यधाणिगाः अपः प्रतिदहं हि। आदियस्व। अत्राणि विदार्य जला निघापायत्यर्थः।
 ततः सनयः संभजनीया निवाजा अत्रानि अस्मभ्यमस्मदयं संयंतु संजोगं छंतु वृषभकामानां वर्धितहे इंदु अस्मभ्यं गोदाः गवां प्रदाता भवामीति
 सुबोधि मुहु बुध्यस्व दहं हि दह आदरे। यदुकि कोदिरूपं। कृतश्चेत्यभ्यासस्य रुगागमः। निघातः। ओतोम् शसोरित्योकारस्याकारः स्वरकोदेश
 स्वरः। अस्मभ्यं। भ्यसोभ्यमिति चतुर्थी बहुवचनस्य स्मभ्यमादेशः। यंतु। इणगतो। लोदिरूपं। दिवशाः अक्षयातो। अस्मभ्यं। दिव्यास्तोतीति दि
 वत्राः। कदुतरस्वरः। गोदाः हहा अदाने। अस्मादियु। दि कदुतरपदस्वरः॥॥ अथ द्वाविंशी॥॥ शुनं कुवेम मघवानामेदं मस्मिभरे नृतमं वाजसा
 तो॥ मृएवंत मुग्रमृनये समस्तु घृतं व्राणिसंजितं धनानां॥॥ हे इंदु वाजसातो वाजस्यानस्थसामि लोभोयातिसस्मिं सोयं वाजसातिः तस्मिभ
 रे विभ्रति जयलक्ष्मी मनेनयो हार इति भरः संग्रामः। तस्मिं संग्रामे शुनं शुनमुत्साहेन प्ररुधं मघवानं धनवंतं अतएव इंदु निरतिशये श्वर्य संपन्नं
 नृतमं सर्वस्थजगतो निशयेन नेतारं तं कुवेम कुशिकावयं यज्ञार्थमाह्वयमतथा मृएवंतं अस्माभिः क्रियमाणं स्तुति मृएवंतं उग्रं शत्रूणां भयंकरं
 समस्त संग्रामेषु व्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि दत्तं तं हे संतं धनानां शत्रुसंबन्धिनां संजितं सम्यक् जेतारं। तामृतये रक्षणाय वयं माह

त. सं. भा. २

नयेति। जयेत्यंजमते रक्षिता हति कर्मणो निर्गमनप्राया भवति ताव आत्मजः पुत्रो रि च पा रिषत्यादात्र कोरेनां गर्भा नधानो सनितु हंतग्राहस्यर
 दिहमातरो जनयंत वं पुत्रमवक्षिं च स्त्रियमन्यतर संतानकवी भवति तुमानदया दोष्यतरो धं विन्वा जामिः प्रदीयते परस्मादिति। तावः प्राणाधि
 छितत्वात्तदुः प्राणवती तद्विकार इत्यर्थः प्राणरजतादिभ्यो नित्यं संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः। रि चरिचरविरेचने। पादतुदिवविभ्यस्त
 कप्रत्ययस्वरः। अरे कुरिचिरविरेचन इत्यस्य लुडि। सिवियद वाजत्यादिना वृद्धिः। बहुलं छंदसीति उभावः। हल्युदादिसंयोगांतलोपो। निघातः
 सनितुः शेषश्छंदसः। दिवचनस्य बहुवचनं प्रज्ञा घंजनयंते। जने लीडि रूपं। वक्षिं पुमां स्त्रिभ्येति विभक्ते शेषः। सुकृतोः करोते रौणादिकः
 कुन्त्ययः। रुधन् कधुरुधो। यत्ययेनम्॥॥ अथ तृतीया॥॥ अग्निर्जज्ञे जुहोतु जमानो महस्युत्रां अरुषस्य प्रयक्षे॥ महानाभमिहाजा
 तमेवांमही प्ररुधयं श्वस्य यज्ञे॥॥ हे इंदु अरुषस्य रोचमानस्य तव प्रयक्षियज्ञार्थं जुहोतु जमानः कपमानो अग्निमहः प्रभूता च पु
 त्रा नृमी नृये ज्ञे उत्यादयामास। एष रश्मीनां गर्भजलात्मना कोडीकारः महानासीत् अनेन प्रकारेण प्रवृत्तिः हर्यश्वस्य इत्ययं यज्ञेयः जमानो हः
 सोमाज्यादिप्रभृतिभिः महो महती भवन्ति। यज्ञे। जनी प्रादुर्भव इत्यस्य लोदिरूपं। अंतर्भावित इत्यर्थः। जुहोतु जुहोते हे दीर्घश्चेति क्रिपु। दिवचनं दी
 र्घश्च धातो उदात्तस्वरितयोरिति तत्वं। हर्यश्वाहरी अश्वो यस्येति बहुव्रीहो पूर्वपदप्रकृतित्वरः॥॥ अथ चतुर्थी॥॥ अभिजेत्री रसचंत स्पृधानं
 महिज्योतिस्तमसो निरजानम्॥ तं जानतीः प्रत्यक्षं दायं नुषासः पतिर्गवामभवदेक इंदुः॥॥ जेत्रीः जित्वर्या विजोगमरुतः। स्पृधानं वृत्रेण स्पृधमानं मि
 दं अभ्यसचंत सर्वतः अगच्छते च मरुतः महिमहत्त्वोतिः सूर्यारयंते जः तमसस्तमोरूपा इन्द्रानिरजानन् निर्गतिमज्ञसिमुः। तमुदितं सर्वजग

राम
६२

त. सं. भा. २

धुरित्यर्थे तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः यविभमिति संज्ञायां नस्तथित इति विलोपः। यतो नाव इत्यस्यां नित्यत्वात् तत्स्वरित इति स्वरितः। विवेशः। विशप्रवेशान्
इत्यस्य लिटि रूपं ॥ इति तृतीयस्य द्वितीये पंचमो वर्गः ॥ अथ तस्मिन् सूक्ते षष्ठी ॥ विदद्यदी सरमा रुणामदेर्महिपाथः पूर्वसध्या कृणा अ
यं नय सुपद्य सराणामश्चरं प्रथमा जानती गात् ॥ यदि द्यदा सरमा इंदेण गवां चेषणा अं प्रेषिता सरमाना मदेव गुनी अ इ रुणां भ मं इदं विद
धत् अलभत् तदानीमिदं महिमहत्पूर्व प्रेषणकाले अनादिनी ते प्रजां कश्चिद्यामीति प्रतिज्ञातं सध्या कृ इतरेरपि भोज्यैः सधीचीनं पाशो गत्या
दिलक्षणमन्नं कः अकाशीत तस्येदं तवान् नतः सुपदी गोभनपादयुक्ता सा सरमा अक्षराणां क्षयरहितानां गवाम अं प्रांतं नयत् प्राप्नोते कुत इत्य
त आह ततः। हवेंतेषां हं भारवं प्रथमा प्रथमं जानती सती अक्षराणां क्षयरहितानां गवाम अं प्रांतं नयत् प्राप्नोते कुत इत्य
शशतस्य स्वरः सरमा। रुगतो अरणादिको अमप्रत्ययः। सरसीति सरमा। सरमा सरलि रितियास्कः। प्रत्ययस्वरः। रुणां रुजो भंग इत्यस्य निष्ठायां
अदिता अतिनत्वा प्रत्ययस्वरः पाथः। पारक्षणे। अनेवेत्यस्य प्रत्ययः। प्युदागमः। पातीति पाथो अं। नित्स्वरः। सध्या कृ। अं बुगति पूजनयोः क
लिङ्गत्वादिना क्तिन्। सह अंचतीति। सहस्य सधिरिति सध्यादेशः क्ति प्रत्यस्य कुत्वं। अदिसध्या रंतोदात्तत्वं निपातन क्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति सधि
इत्यादेशो तोदात्तपणादेशो कृतेनुदात्तस्वरितयोर्थत्वं। स्वरित इतियणः स्वरितत्वं। वाकरोते लुङि रूपं। सुपदी। पादो न्यतरस्यामिति डी प्रगात्। इणो
गालुङि रूपं ॥ अथ सप्तमी ॥ अगच्छ दुविप्रतमः सखीयं न सृदय सुकृते गभमिदं ॥ ससानमयो युवभिर्मखस्य नथा भवदगिराः सद्यो अर्चन् ॥
विप्रतमः अतिशयेन मेधावी सखीयन् अंगिराभिः साकमात्मनः सखित्वमिच्छन् इदं गच्छन् गौभिरधिष्ठितं पर्वतमगमदेव सोऽदिः सखित्वमिच्छन्।

राम
६३

सुकृते सुपुयुधक इदं दाय गभं गवात्मकं गभमसृदयः युवभिर्मखस्य नथा भवदगिराः ससानमयो युवभिर्मखस्य नथा भवदगिराः सद्यो अर्चन् ॥
ता इदं ससानमयो सुरेरपहता गभजे। अथानंतरं गिराः ससानमगिरासां मध्ये वरिष्ठां गिराः ऋषिः इदं ता गालव्या सद्यस्तदानीमेव अर्चन् इदं प्र
जयन् अर्चन् अगच्छत् गमेर्लुङि रूपं। सखीयन् सुप आत्मनः क्यच्। असृदयत्। इदं प्रेरण इत्यस्य ल्यप्स्य लुङि रूपं। ससान। वणसंभक्ता वि
त्यस्य लिटि रूपं। मखस्य च। अं दसि परे क्त्वायापि क्यच् सर्वप्रातिपदिके भ्यो लाङ् सायां सुगुक्तं य इति सुगागमः। एकादेशस्वरः। अंगिराः
रुगतो अंगारशब्द उपपदे सर्वे धातो र सु प्रत्ययः उपपदे गकारात्परस्याकारस्यत्वं। अत्र लोपश्च धातोर्लोपश्च अंगिरा इति सूत्रेण निपात्यते भू
तकाले अंगारेभ्यः सत इत्यंगिरा ऋषिः अंगारे अंगिरा इति यास्कः। नित्स्वरः ॥ अथाष्टमी ॥ सतः सतः प्रतिमानं पुरो भूर्विश्वावेदजुभिमाहंति
शुक्लं ॥ प्रणोदिवः पदवीर्गच्छन् सर्वसखा सखीरमुचं निरवद्यात् ॥ यो भविंदः सतः सतः उत्तमस्य वसुनः प्रतिमानं प्रतिभीयत उपमीयते नेन
सर्वमिति प्रतिमानं। यद्वा सतः सतो जातस्य सर्वस्य प्रतिमानं स्वस्य महत्वेन प्रतिमा इतियतया सर्वपरिच्छिन्नतीत्यर्थः। पुरो भूः युधे पुरतः शत्रू
नवाप्रोतीति पुरो भूश्च विश्वाजनिम सर्वाणि ज्ञातानि वेदजानाति शुक्लं शुक्लनामानमसुरं वहंति पदवीः कवितमः। गच्छुः गोधनमंगिरसामिच्छन्
असाकं सखा इदं सखीनोस्माद्दिवः ध्रुलोकादागत्य प्रार्चन् प्रकर्षण पूजयन् अवद्याद्वचधरुपदोषा निरमुचतनितरां मुचतु। प्रतिमानं मा
तीतिमानं अलादिको न्यप्रत्ययः यद्वा करणे न्युद्। पुरो भूः भूषातो क्ति प्रेति क्ति प्रवेदविज्ञेर्लुङि रूपं। जनिदभ्यामिन
तिप्रमप्रत्ययः। भूतकाले। जानातीति जनिमा सुपां सुलुगिति सुपो लुक्। नित्स्वरः। हंति हंतैर्लुङि रूपं वाक्यभेदा विद्यातः शुक्लं गोधयतीति शुक्लः

प्रत्ययसर्गद्वयमिति संहितायां एतत्। पदवीः वीकाद्यादिषु। क्रि० पदाभिचेति परस्परसंगतानि करोतीति पदवीकविः गत्युः श्लोकाद्यात्परे कथायां
 छंदसीति स्य च। वांतोयि प्रत्ययइति वांतादेशः। क्या छंदसीत्यु प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। अर्चन। अर्चतेः शान्तिकूपं। सखी नृसंहितायां नकारस्य दी
 र्घः। दरीनुरः। पूर्वस्य वर्णस्य अत्रानुनासिक इत्यनुनासिकादेशः। अमुं वत। अमुं वमोक्षणा इत्यस्य लङि श्रेमुवादीनामिति नुगागमः। निघातः।
 अवघातः। वदयत्तायां वाचीत्यस्य नम्रपूर्वस्य गद्यार्थे अवघायत्यवय इति निघातनात् प्रत्ययः॥ ॥ अथ नवमी॥ ॥ निगद्यतामनसा सेदुरकैः
 कृत्वानासो अमृतत्वाय गातुं॥ इदं चित्तु सदनं भूर्येषां येन मासां अशिषा संवृतेन॥ ॥ गद्यतागा इच्छतामनसा युक्तोः अर्कैः अर्चनीयेः स्तो
 त्रे॥ अमृतत्वाय देवत्वप्राप्त्यर्थं गातुं गच्छत्यनेनेति गातुमार्गः। अमृतत्वप्राप्त्युपाय भूतं मार्गं कृत्वानाः कुर्वाणास्तं गिरसः निषेदुः स शरव्ये कर्म
 ण्यस्पदं नृपमंगिरसा इदं चित्तु सदनं इदमेव स शरव्यं च तन्मया सदनं भूरि नुप्रभूतं अमृतत्वप्राप्त्यर्थं महा नुपायः खलु कृत इत्यत्र आह। क
 तेन सत्यभूतेन येन स च कर्मणो तं गिरसो इमानभिषुव पृथ्व्यपलहो क्व कलितात्मा स नृः अशिषा स नृसंभक्तु मे च नृगद्यता। गोशृङ्गातृक्यचि
 रूपं। वांतोयि प्रत्ययइति वांतादेशः। एकादेशस्वरः। सेदुः सदेर्लटि अतएकहत्वध्वेनादेशादेर्लटित्येवाभ्यासलोपो निघातः॥ कृत्वानासः।
 कृविहिंसां करणयो रित्यस्य तात्त्विक आनश्रुधिविहृण्यो रित्यु प्रत्ययः। चित्स्वरः गातुं गाङ् गतो कृमिभिर्गाभायायाहि भ्यइति क
 रणे उपत्ययः। अशिषा स नृः। षणसंभक्ता वित्यस्य स निजन स नरवना स नृः। लो रित्यात्वे। अभासस्य स नृत इतीत्वा। स नोतेरन इति संहिताया
 षत्वंते दशत्रालङ्किः। यद्वत गोगाद निघातः॥ ॥ अथ दशमी॥ ॥ संप्रत्यमानो अमदं नमिस्त्वं पयः प्रत्नस्य रेतसो दुधानाः॥ विरोदसी अतपद्वा

प. म
६४

तीर्जानुपासः तं प्रत्युत अभिलक्ष्येव आ यन् नृः। सुवदः। यथागातं रश्मीनामेकः द्वितीय एवेदुः पतिरभवत्। द्वौ त्रीः जयते सुचिरं। गुणस्य स्था
 ने वात्ययेन वृद्धिः। चित्स्वरः। अस चंता। च चरा सवाये। इत्यस्य लिङ्गिरूपं। स्पृधानं। स्पृध संघर्षः। छंदसिकानजादेशः। छंदसिधिर्वचनस्य विकलित
 ताद्विर्वचनाभावश्च। चित्स्वरः। अजाननृः। जाव बोधने इत्यस्य लङि रूपं। निघातः। आयन्। अपगता वित्यस्य लङ्गिरूपं॥ ॥ अथ पंचमी॥ ॥ वीलौ स
 तीरभिधीरा अतंदया चाहि च न्नमसा सप्तविषाः॥ विश्वामवेद नृथ्या मृतस्य प्रजान चित्तानमसा विवेशा॥ पुरा किल गिरसा गावः पतिना
 माकेरसुरैरप हृत्य निगृढे कस्मिंश्चित्पर्वते स्थापितास्ते वां गिरसस्तथाप्यर्थं पिदंतु सुबुः। सुतश्च ईदोगवान्नेषणा यदेव शुनी प्राहिते। सा च ग
 तेषणा शंसती तस्त्वनमल भतया विज्ञापित इदं स्मा आनीयो गिरोभ्यः प्रादादित्येति ह्यसिकी कथा। तथा चास्या ऋत्वे यमर्थः धीराः धीमंतः सप्तवि
 षामेधा विनः संप्रसंख्याका अगिरसः वीलौ दृढे पर्वते सतीः निगृह्याः सतीर्गाः अभि अभिलक्ष्य अतंदन् उपेक्षाम कुर्वन् ततस्ते गिरसः पर्वतवि
 लेगावः संतीति मनसा निश्चित्य प्राचीयेन मार्गेण प्रविष्टास्तेनैव प्राचीनेन मार्गेण ता गोः अहि च नृ निरगमयत्। यदा प्राच्यां प्रकर्षेत् तं इमं चंति प्रा
 प्रीतीति प्राकृतेनैव विषयेण मनसा मन्त्रत इति मनः स्तोत्रं तेन स्तोत्रेणाहि च नृ अवर्धयन् इदं तुष्टम कुर्वन् स्तुत्वा च ऋतस्य पथो यज्ञमार्गेण स
 भूतां विश्वासं वीमप हृतां गीम विदन् अलभ्यत ततः स इदं ल्यतो अगिरसां कर्मणि प्रजानं चित्प्रकर्षण जानन्निदं नमस्कारेणा गिरसः संभावयन्
 ते रधिष्ठित पर्वतमा विवेश। अतंदन् तदिहिंसा नादरेयो रित्यस्य लिङ्गिरूपं। रूधादि त्वात् श्रम्। तस्य श्रसोरित्यलोपः। निघातः। प्राचा अर्चं छंदस्य स
 स्थापमिति विभक्ते रुदा नत्वं। अहि च नृ हि गतिवर्धनयो रित्यस्य लिङ्गिरूपं। अविदन्। विदत्ता भ इत्यस्य श्रेमुवादिता नृम्। निघातः पथो। यथि सौ

योधिवुधेलोहेहोहोपं निघातः। गोपाः। गुप्तरक्षणे गुप्त धपेत्यादिना अथ प्रत्ययः। तदंतात्किम्। अतो लोपः। लोपे प्रत्ययस्वरः॥ अथ पंचदशी॥
 ॥ महिष्मं पुनः अहं विविधानां दिग्भाविभ्यश्च रथं समेत॥ इदं नृभिर्जनदीद्यानः साकं सूर्यमुपसंगतुमर्चि॥ ॥ योयमिंदः महिमह
 क्षेवं केदा रादिपुरु प्रभूतं वंदं हिरण्यं विविधानर्थिभ्यश्चिभ्योस्मभ्यं कं भयत्। आदितः अनंतरं च रथं चरात्मकं गवादिर्कं च समेत। सम्यक्
 प्रेरयत्। तत्कानित्यर्थः। दद्यानः दीप्यमानः सोयमिंदः नृभिर्कनेनृभिः कर्मसहायभूतेर्गुरुद्विः साकं सहितः सन्सूर्यकाले स्थनिचसं आदित्य उ
 षसं उपः कालं गातुं गायंति स्तुवं तस्यामिं द्वादिदेवानिति गातुः पृथिवीतां अग्निं अग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतं आहवनीयादिकलहालयमग्निं वा जन
 त् अजनयत्। पुरु वंदं संहितायां इत्या चं इतरपादेमं वंदति सुडागमः। तस्य अत्वेन वाकारः। पदकाले नास्ति सुडागमः। पुरु च प्रत्ययः। स्वरः
 वंदं। करप्रत्ययस्वरः। चरथचरगत्यर्थः। अस्मादौणादिथप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। ऐरत्। इरागतावित्यस्य लङि आडादीनामित्याडागमः। नि
 घातः। अजनत्। जनेत्यंतस्य लङि रूपं। वडुलमन्त्रापि। संज्ञा चंदसो रिति लिलुक्। गातुं। गेअच्। गापायाहिभ्य इति नुप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः।
 ॥ इति तृतीयस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः॥ ॥ अथ तस्मिन् सूक्ते षोडशी॥ ॥ अपश्चिदेष विभो २ दमूनाः प्रसधीचीरस्स जद्विश्चिदंदाः॥ मधः पुना
 नाः कविभिः पवित्रेषु मिहिं च त्वं कुभिर्धनुत्रीः॥ ॥ दमूनाः दांतमाना यस्यासौ दमूनाः दांतमनाः। यद्वा दाष्टीतीति दमूनाः। उपरत इत्यर्थः। स
 एष देवैः विभ्वः आत्माः सधीचीः परस्परसंगताः। विश्वश्चंदाः विश्वस्याह्ना दयित्री विश्वस्याह्ना दयोयाभ्य इति स्थां। वाएव भूता आपः अस्मजत्।
 सृष्टवान्। सृष्टा अता आपमधः माधुर्योपेतान्। कविभिः पवित्रैः आदिर्वायुः सूर्यः पुनानाः ज्ञाधयिअः। धनुत्रीः सर्वस्य जगतः। प्रीणयिअः धुभि

राम
६६

म एषां जाते निष्ठा मधुगोषु वीरावू॥ ॥ स्वस्वकीयं गोधनं अभि अभिलक्ष्य संपश्यमानाः मदीया एता गाव इत्यात्मीयतया जानानास्ते गिरसः प्रल
 स्य पुरो जातस्य रेतसस्तदुपलक्षितस्य धारणा र्थं यो दुधानाः नागाः पयो दुहंतः संतो मदन एषां मे गिरसां घोषः घर्षा दुत्यत्रो महाधनिः स्तुति
 जातो वारो दसी द्यावा पृथिव्यो व्यतयत्। ते यत्रावर्तिताः॥ ॥ ततस्ते गिरसः संघाते आत्मीयतया संपन्ने चराचरात्मके वस्तुनि निष्ठां पूर्वयथा स्थि
 ति मकार्षुः। तथा गोषु आकुता सुवीरा नृणां कर्मण्यतिशूरा तुरुषाना दधुः स्थापयामासुः। संपश्यमानाः संपूर्वस्य द्रोः। द्रोश्चेति वक्तव्यमि
 त्यात्मनेपदं ज्ञानचोला सार्वधातुकत्वेरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः। अमदन्मदीहर्ष इत्यस्य छुडि सिच्यङि रूपं। निघातः दुहानाः दुहप्रपूरण
 इत्यस्मात् जानन्। अदादित्वा छणोलुक्। द्यत्वं ह्योदस्य। द्यादित्वा हाद्युदात्तः। अतपत्। विपूर्वस्य यतेरजसकर्मकेत्वात्मनेपदाभावः। लङ्कि रूपं।
 घोषः। घर्षसंशब्दे। घञंतः। अस्वरः। निष्ठां। लागति निवृत्तौ। स्थकचुक्रिप्। कृदुत्तरस्वरः। अदधुः। दधातेर्लङि ऊः सिजभ्यस्ते निजसादेशः वा
 स्यभेदानिघाताभावः गोषु। सावेका चेदिति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते। नृगोश्च अतिप्रतिविधत्वात्प्रातिपदिकस्वरः॥ ॥ इति तृतीयस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः॥
 ॥ अथ तस्मिन् सूक्ते एकादशी॥ ॥ सजातेभिर्द्वजहासे दुहयोरु दुस्त्रिया अस्मजदिंदो अर्केः॥ उरु च्यसे घृतव द्रंती मधुसा द्रदुदहे जेन्या गोः॥
 स इदं जातेभिः सहायता संपन्ने र्गुरुद्विः सहितः सन् द्रजहा व्रस्यासुरस्य हंता भवति। सेदुस एवेंदः अर्कः अर्चनीयेः। अतएव हयैर्हंतव्यो म
 रुद्विः सहितः सन् उस्त्रियाः ऊर्ध्वं वसत्या सुक्षीरादिरुसंहवि रित्युस्त्रिया गावः यद्वा ऊर्ध्वक्षरदधिनवनीतादिकमेणा सुवतीति अस्त्रियेति गोनामु।
 उरुः विष्ठास्थी भोगा इति यास्कः। तागा उदस्य जत्। यज्ञार्थं सम्यक्। ससर्जयस्मादेवं तस्मात् घृतव द्रंती विभ्राणा अत

तु. सं. भा. २

यमिति सूनिमि प्रियमुच्यते तत्र तद्वत्तु सत्यं चेति सूनुते परादिस्तु दसि व कुलमिति उक्तं पदात्तत्वं यथो धा वयस्युपपदेधाते विज्ञा गहि गमेलो
दिवकुलं वंसीति शपो लुक से हि रादेशः पिञ्च तस्य उक्त्वा दनु दानोपदेशो त्यादिना नलोपः तस्या सिधत्वा दाता हरिति ह लुङ्ग भवति निघातः
सरणम् सरणशब्दाव्ययः एकादेशः स्वरः ॥ अथैकोनविंशी ॥ ११ त मंगिरस्व नमसा सपर्यन्तं कृणोमि सन्ध्यासे पुराजो ॥ दुहो वियाहि वकुला
अदेवीः स्वश्रुनो मघवन्नातये धाः ॥ १२ हे इन्द्र अंगिरस्व त अंगिरस इव नमसीतो जेण सपर्यन्तं पूजयन् विश्वामि जो हंतं तादृशी महिमोपेतं पुरा
जो पुरातनं त्वं सन्ध्यासे संभजनाय न व्यकृणोमि स्तोतव्यतया भिनवं करोमि आ देवीः नमो रूपत्वेनाद्योतमानान् वकुला वहुत दुहः इन्द्र
नृका इभाता नृराक्षसान् वियाहि विशेषण मृति प्रापया हे मघवन् इन्द्र नोस्मभ्यस्वः स्वधने च सातये संभजनाय धेहि अंगिरस्वते अंगिरस
इव ते ननु न्यमिति वति प्रत्ययः नमो गिरो मनुषां चेत्युप संख्यानमिति दासं ज्ञायां सकारस्य हत्वा भवेतः सपर्यन्तं सपरकं धादिः नयः स्तु
ता वित्यस्मादेवो यदि नि प्रत्ययः ॥ धातोः स्तान्निमित्तं स्येवांतादेशः यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं कृणोमि कृवेत्ति रूपं पुराजो जान विद्यात्वे रूपं
याहि याते लिटि रूपं स्वः स्वरदि निपातव्ययमित्यव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् सातये षण संभक्तौ भावे क्तिन् जनसनेत्या
दिना अत्वं कृति सूतीत्यादिना निपातना दुदात्तः ॥ अथ विंशी ॥ ११ मिहः पावकाः प्रतता अभूवन् स्वस्तिनः पिष्टुहि शारमासो ॥ इन्द्र त्वं रधि नः पादि
नोरिषो मक्षू मक्षू कृणुहि गो जितो नः ॥ १२ हे इन्द्र तेषां वका पापानां जो धयिष्यः मिहः सेवेन साधना व्ययः प्रततात्वा के प्रकर्वण विस्तृता अभूवन्
तासा मासा मपां स्वस्ति विना शिरहितं पारंतीरं ते स्मदर्थं पिष्टुहि जलेः संपूर्णं कुरु जह्म मपारपारीर्णं कुर्वित्यर्थः रधिरोरधि वां स्वेरिषो हिंसा काष्ठ

राम

६७

जोः सकाशात् सोस्मान्नाहिष्टपालयः अन्तरं नोस्मान्मक्षू ॥ १३ अंगो जितः गवादिपशूनां जेतुं नृकृणुहि कुरु वृष्टिप्रदानेन तलाकादि जलाशयान्
संपूर्णं कृत्वा गवादिधनयुक्तान् कुर्वित्ति भावः अभूवन् भू सनायामित्यस्य लुङ्गि रूपं निघातः पिष्टुहि षण लन पूरणयोः जुहोत्यादि अर्त्ति पि
पत्योश्चेताभ्यासस्येत्वं हे इन्द्र त्वं दगुणः निघातः रधिरः मत्वर्थे मेधारथाभ्यामिर निरवाविति दूरं प्रत्ययः रिष हिंसायां रवि नुद्यमक्षन डि
निदीर्घः ॥ अथ एकविंशी ॥ अदेदिष्ट वृत्र हा गोपतिर्गः अतः कृणोमि अरुषेर्धा मभिर्गीत ॥ प्रसूतादिद्रामान कृतेन दुरश्च विश्वा अष्टुणोद
पसाः ॥ १४ वृत्रहा वृत्रस्य हंता गोपतिः गवां स्वामी सन्निदगीः अदेदिष्ट अस्मभ्यं दिशतु तथा कृणोमि कर्मविघ्नकारिणो सुरान् नृपैरारोचने धा
मभिस्तेजोभि रंतर्तर्धा नं विनाशं गतमयतु तथा सूनुताः प्रियतमाः कृतेन प्रतारण वर्जितेन सत्येन वाक्येन प्रदिशमानः अंगिरोभ्यः प्रदिश
न्निद्रः विश्वाः सर्वाणि दुरः गवां स्वेच्छया निर्गमनद्वाराणि स्वास्वकी यगाश्च अष्टा वृणोत व्रजेगाः स्थापयित्वा तानि द्वाराणि आच्छादितवान् इत्यर्थः
अदेदिष्टा दिश अतिसर्जन इत्यस्मात् यङ् किल डि व्यत्ययेनात्मनेपदं अडागमः स्वरः गोपतिः पत्यावेत्यर्थं पूर्वपदप्रकृति स्वरः गत इत्यगमो अ
तर्भावित इत्यर्थः दिशमानः दिशो व्यत्ययेन ज्ञानवृत्तस्य सार्वधातुक स्वरैरानुदात्तत्वे शस्वरः अष्टुणोत वृत्रवरण इत्यस्य लङ्गि रूपं ॥ अथ
द्वाविंशी ॥ १५ जुवंतु वेमेति ॥ व्याख्याते यमृक् ॥ इति तृतीयस्य द्वितीयेः छमो वर्गः ॥ इन्द्र सोमं सोमपत इति ममद शब्दं तृतीयं सूक्तं वेद्या
मित्रः त्रेहो ममं इन्द्रं अनुजोतं च इन्द्र सोमं नोति पृष्ट्याभि पूवषडहयोः द्वितीये ह निमरुत्तवीये इन्द्र सोममितीदं सूक्तं निविद्वान् द्वितीयस्येति
स्वदेव त्रितं च इन्द्र सोमं यातु निरवमेति मध्यं दिन इति गोसव विव धायार पिमरुत्तवीये यशस्त्रे एतत्सूक्तं सूत्रितं च इन्द्र सोममंतयो मेति मध्यं दि

त. वे. भा. २

इति उदि चतुर्दशतिमिदं पितृमरुत्वतीय एतत्सूक्तं सूत्रितं च। इन्द्रसोममिदं प्रभिदिति मध्यं दिन इति तस्मिन् कृते पृथमा ॥ इन्द्रसोमं सोमपते पिबे ममा
ध्यंदिनं सवनं चारुयते ॥ प्रपुण्या शिप्रे मघवन् जीषि विमुया हरी इह मादयस्व ॥ विश्वामित्रो ब्रूते। सोमपते सोमस्याधिपते हे इन्द्र इमं ममाभि
मोध्यंदिनं सवनं क्रियमाणं सोमं सोमरसं पिबे यद्यस्मान्न तदर्थं क्रियमाणं माध्यंदिनं मध्यंदिनं संबधिसवनं निक्कवत्याख्यं शस्त्रं चारुमणीपि
वर्तेते। मघवन् ऋजीषी नृऋजीषी शब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते। तद्वन् हे इन्द्र हरी रथे योजिता वज्रो रथादिमुच्यते शिप्रे हनू प्रपुण्य अत्रत्येनया
सेन पूरयित्वा इह देवयजनदेशे मादयस्व तावज्जोहर्षय प्रपुण्य। प्रथमं यज्ञा विव्यस्य त्वादि रूपं। इन्द्रस्वच्छादसः। लिखरः। ऋजीषि नृ अर्जसर्ज
अर्जने इत्यस्मादेर्जश्च ऋजि वेति इय अत्ययः। ऋजि इत्यादेशश्च धातोः। अर्जत इत्युज्जीषन्त दस्यास्तीति निप्रत्ययः। आमंत्रितत्वा निघातः। मा
दयस्व। मदिसुत्वादिषु हेतुमणि नृ निघातः ॥ अथ द्वितीया ॥ गवा शिरं मे धिनमिदं शुक्रं पिवा सोमं ररिमाने मदाय ॥ ब्रह्मकृता मारुतेना
गणेन सजोषा रुद्रैस्तपदा वृषस्य ॥ हे इन्द्र गवा शिरं गवस्य पयसं अशीर्मि अणं यस्मिन् सोमं अपि च मंथिनं मंथसंयुक्तं शुक्रं अभिनवं यद्वा
शुक्रा शुक्रा मंथिग्रहे वर्तमानः एवं त्रिषु सवनेषु वर्तमानमिमं सोमं पिबेते तव मदये हर्षयि। ररिमाने सोमं प्रपुण्यामः। मारुतेन मरुतौ गणामाकृ
तः सच ब्रह्मकृता ब्रह्मस्तोत्रं करोतीति इन्द्रस्तोत्रं कुर्वीते न मारुतेन गणेन रुद्रैरेकादश संख्या के रुद्रैश्च सजोषाः सजोषा तस्त्वं तपत् सोमपा नेन पत्
तमिमं सर्वतो जठरे सिंधधारय गवा शिरं। श्रीणाते राउः पूर्वकि पि अपस्पृधेथामा नृ सुरित्यादिना निपातेना छिन्नादेशः। वदुर्वीहो पूर्वपदप्रकृतिस्
रः। पिबेच्छ्वेति स्निग्ध इति संहिता यो दीर्घः। ररिमानेः क्ताद सवर्तमानेति टिप्पणं। असमानवाक्यत्वा निघाताभावः आगमा अनुदाश इतीदौ नु

राम
६८

दिवसे रकुभिः शिभिर्हन्ति रात्रि दिवसं जगत्स्वस्वपापारप्रवणं कुर्वतीत्यर्थः। दमूनाः दमु उपरमे। दमेरून सिरित्युनसि प्रत्ययः। दाम्पतीति
दमूनाः यद्वा दानशब्दस्य दभावः। मनसोमकारात्तरस्याकारस्य उकारश्चोदसः। प्रसृजत विमसृज विसर्गे हि नृन्ति। हिगतो निघातः। धनुजीः।
धनधान्य इत्यादि शिवादिवादि प्रत्ययः। शार्ङ्गशवाद्योऽङीन इत्ययः। लिखरः ॥ अथ सप्तदशी ॥ अनुकृते वसुधिती जिहाते उभे सूर्यस्य
मंहनाय जत्रे ॥ परियत्ने महिमानं वृजध्ये सखाय इन्द्रकाम्या ऋजियाः ॥ हे इन्द्र सूर्यस्य सुष्टु जगतः। प्रेरकस्य ते तव मंहना महत्वेन सामर्थ्य
न वसुधिती वसुत्थार्थधारणे ये ते यजत्रे यजमाना होत उभे कृते अहोरात्रं अनुजिहाते पुनः पुनरावृत्त्यवर्तते। किं कुर्वन्तिभ्योः वृजुः गतयः स्व
स्वायस्ते मित्रभूता। काम्याः कामनीयाः मरुतः प्रभवन्ति। जिहाते। ओहा जगतो जुहोत्यादिः। आभिदित्यभ्यासस्येत्वं निघातः। महता। महि वृधो।
ल्युट्। लिखरः। वृजध्ये। वृजी वजने तु मर्थे कध्ये अत्ययः। कित्वा हुणाभावः। प्रत्ययस्वरः। काम्याः। कर्मण्येतस्या बोधे दि ति यत् प्रत्ययः। यतो
नाव इत्याद्युदात्तत्वं। ऋजियाः पायी वृधो क्तिप्रलोपो यो बली यत्कोपः। पूर्वपदस्याकारस्य कारो वा शयेना वदुर्वचनस्येकवचनं। क्तादसः। रुद्रै
रपदप्रकृतिस्वरः ॥ अथाष्टादशी ॥ पतिर्भव वृत्रहं सृष्टानो गिरां विश्वायुर्वषभो वयोधाः। अनो गहिसखेभिः शिवेभिर्महामहीभिर्नृभिः
सरण्यन् ॥ हे वृत्रह वृत्रहं विश्वायुः विश्वसंपूर्ण आयुर्वस्य सो विश्वायु रविना उ। वृषभः कामानां वर्धिता वयोधाः। अन्नस्य दाता इन्द्र इत्येव सृष्टाना
नां गिरां अस्माभिः कृपमाणानां प्रियतमानां रात्रौ पतिः स्वामी भव सरण्यन् सरणं ज्ञाहं गमनमिच्छन् महामहीभिर्महतीभिर्नृभिः रक्षाभिश्चिवेभिर
नृभिः सखेभिर्फलप्रदानरूपेण कारलक्षणेः। सखे अस्मिन् सहितस्ते नोस्मा अत्यागहि। यज्ञार्थमागच्छ सृष्टान्। ऊर्णपरिहाणे। सुमनसो नृनश्च नि अन्न

हं सं भा २

कणः सेवमानस्तु शश्वते जा श्रुतयेवी र्थोयपरपरिभवलक्षणाय सामर्थ्याय इमं सोमं पिब। हे हयं श्वसतां शस्त्रेयं ज्ञेयं जनीयेर्मरु द्विः साकमा
 वरुत्वे आगच्छ किंच सरण्युभिः। एकश्रुतिमन्त्रो जानात्मन इच्छ द्विः यदा सरण्युभिः सरण्युलिर्मरु द्विः अहितस्त्वं अपोतरिक्षास्विता न्युक्ता नि
 अलीपायिवा न्युदकानि सिसर्षि प्रापय। यदा अपर्प चम्पेत मेतत्पदं अपोया प्रादत रिक्षात्सकाशा र्थी सिप्रापय चरुत्वं हतवर्तने। व्यत्ययेन स
 पः सुः। लोटि रूपं। सरण्युभिः रणशब्दार्थः। किं पु। समानोरणः धनियेषां ते सरण्यमं जाः तानि च्छंतः। सुपच्य च न्याजित्युपत्ययः। यदा सृगतो। स
 पुवचिभ्यो न्युजा गृजनुव इत्यन्यु अत्ययः। रेवाभ्यामिति लात्वं। वित्वा दंतौ दातः। अपः। आपु व्याप्तो। अप्रोते ह किं पु द्रुत्वयेति किं पु। धातो द्रुस्व
 आ। सावेका च इति विभक्तेरुदात्तत्वं। सिसर्षि। सृगतो। ह्योदसो जुहोत्यादिः बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं॥ इति तृतीयः स्थ द्वितीये नवमो वर्गः॥
 अथ तस्मिन् सूक्ते षष्ठी॥॥ त्वमपो यक्ष हवं जघनौ अत्थो इव प्रासृजः सर्तवाजो॥ शयानमिदं चरता वधेन वत्रिंशं संपरिदेवी रदेवं॥ हे इदं देवी
 रं वनशीला अपः। परिवत्रिंशं संपरित आ वृत्य वर्तमानं। अतएव देव बहु कतया स्व च देना प्रतिभासमानं शयानमेक अनिश्रुतया वर्तमानं वृत्रं मे
 घं यद्यदा वरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन वधेन युधेन जघनौ। हतवानसितदात्वं आजो युधे सर्तवे अभिविगमनाय अत्थानिव अश्वात् प्ररथसि।
 तथा त्वमप उदकानि अंतरिक्षादकाशात्। प्रासृजो ह प्रकर्षण मेघभेदे कृत्वा असृजः। खलु। तं य जाम इत्युत्तरेण चयः। जघनौ हन हिंसाया
 त्योरित्यस्य कसो विभाषा मम हन विद विशी विती टो विकल्पितत्वादेरभावः। अस्या सा ज्ञेति हकारस्य घत्वं। प्रत्ययः स्वरः। असृजः। सृज विसर्गः।
 शविकरणी। यद्यो गा दनिघातः। सर्तवे। सृगतो। तुमर्थं तवेष ययः। अंतश्च नवै युगपदि ति धातोः प्रत्ययं तस्य बोदात्तत्वं। आजो। अजगति क्षेपण

राम
६९

योः आज्यति। भ्यो देति इण प्रत्ययः। लिता दुपधा वृद्धिः। अजं त गच्छति। यस्मिन्नित्याजिर्धुधे। प्रत्ययः स्वरः। सनेवा जावित्यत्र संहितायादेशो कृते
 तस्य लोपः। जा कच्छेत्येति वकारलोपः सर्वविधीनां छंदसी विकल्पितत्वात्सवर्णदीर्घत्वे वत्वे कर्तव्ये यलोपो नासिधेन भवति सवर्णदीर्घः। शयानं
 शीतं स्वप्ने शयनं च। आदा वित्वा छपो लुक्। कृत्वा छसार्वाधातुकस्वरेण शने चोनुदात्ते धातुस्वरः। वधेन। हतं तव धाभावे वृत्तश्च वधादेशः। अंत
 श्च इकारः। अतो दातश्च। वत्रिंशं संपरित आ वृत्य वर्तमानं। अतएव देव बहु कतया स्व च देना प्रतिभासमानं शयानमेक अनिश्रुतया वर्तमानं वृत्रं मे
 घं यद्यदा वरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन वधेन युधेन जघनौ। हतवानसितदात्वं आजो युधे सर्तवे अभिविगमनाय अत्थानिव अश्वात् प्ररथसि।
 तथा त्वमप उदकानि अंतरिक्षादकाशात्। प्रासृजो ह प्रकर्षण मेघभेदे कृत्वा असृजः। खलु। तं य जाम इत्युत्तरेण चयः। जघनौ हन हिंसाया
 त्योरित्यस्य कसो विभाषा मम हन विद विशी विती टो विकल्पितत्वादेरभावः। अस्या सा ज्ञेति हकारस्य घत्वं। प्रत्ययः स्वरः। असृजः। सृज विसर्गः।
 शविकरणी। यद्यो गा दनिघातः। सर्तवे। सृगतो। तुमर्थं तवेष ययः। अंतश्च नवै युगपदि ति धातोः प्रत्ययं तस्य बोदात्तत्वं। आजो। अजगति क्षेपण

न. मां द्रुममंत रिक्षलोकं च एतौ स्त्री लोका नृ रा धारा सु कर्मो शो भन कर्म स निंदः सूर्य लोक प्रकाशमा दित्यं उष सं अग्नि होत्रा दिकर्म निर्वो ह क युषः
काले। यजमान उत्या दय मास। इंदुस्य कर्म सु कृता पुरुणी त्येत द क दं ब क एको द्वे व सु मती त्यस्मि चर्गे गति तं। अत्रापि त देव उच्यते। पद काले
नो सृज्यते इति चे त न वा क्य भेदा तत्र। इंदुस्य कर्म सु कृता पुरुणी त्ये व वा क्य अ व तु कर्म सु कृते त्ये क वा क्य पुरुणी तानी उता परं। किं च तत्र त्यं पद
क दं ब कं प्रथमां तं। अत्र त्यं द्वितीयां तं। अतो वा क्य भेदो पद काले नो सृज्यते। निनेति। मी हिं सा या मि त्य स्य लटि रूपं निघातः। द धार। धृ धा
रण इत्य स्य लिटि रूपं। युजा दि त्वा द भ्या सस्य दीर्घः। लि त्स्वरः। ज जान। जन जन इत्य स्यां त भो वि त ल्य थ स्य लिटि रूपं। नि त्स्वरः॥ सु दं साः। सो
मं न सि द्धु न्न र प दा घु दा तत्वं॥॥ अथ न वमी॥॥ अदो घ स त्यं त व त म हित्वं स यो य ज्ञातो अपि बो ह सोमं॥ न द्या व इंदु त व त स्त ओ जो ना हान
मासाः शर दो व रं त॥॥ अदो घ दो ह व र्जित हे इंदु ते त व म हित्वं ता दृ शं म हा त्वं स त्यं य धा र्थं य द स्या ज्ञात उ त्प न्नः स द्य स दानी मे व सो म म स्या
भि दी य मा नं सो म र स म पि बः। ह प्र सि धो। त व सो ब ल व त स्ते त व ऽ जः साम र्थ्यं। द्या वः। दि वो प ल क्षि ताः सार्व लो कः न व रं त त न वार यं ति। किं च। अ
हा प्र ति प दा दि न्या हा नि न वार यं ति। यथा मा सा श्वे त्रा द्याः शर दः सं वत्स रा मृत व सा म र्थ्यं न वार यं ति। त व सा म र्थ्यं म नु सृ ह्य सर्व व र्जं त इति भावः। अ
दो घ आ भे त्रि त स्य चे ति धा णि क मा घु दा तत्वं। अपि बः। य द्यो ग द नि घातः। मा सः। मा स प रि भा षणे। म स्य ते प रि मी य ते। त्रिं श ता दि ने रि ति मा साः। क
र्म लि श्व न्नि त्वा दा घु दा तः। शर दः। हिं सा या मि त्य स्या त् मृ द्ध भ सो दि ति रि त्य धि करणे अ दि प्र त्ययः सी र्यं ते स्यां गु ल्य व न स्य ती नो ते जो सि शर त्प
त्ययः स्वरः व रं ती र व रणे अंत भो वि त ल्य थो जा वि नारणे व र्जं ते। ओ वा दि कः। ह्यं द से। लटि रूपं निघातः॥॥ अथ द श मी॥॥ सा घ स्के ना म्ये का द शी

राम
१०

रा त्वा त्प त्यय स्वरः ल प त्वा लृ पृ श्री ण ने। तु रा दिः। आ ग ग नु ज्ञा स न स्या नि त्य त्वा नु म भावः। वृ ष स्त। वृ ष से च ने। अ त्य ये न द्याः॥॥ अथ तृ ती या॥
॥ ये ते शु षां ये त वि षी म व र्ध न चै त इंदु म रु त स्त ओ जः॥ मा ध्यं दि ने स व ने व ज्व ह स्त पि बा रु दे भिः स ग लाः सु शि प्र॥॥ हे इंदु ये म रु त स्ते त व शु षी
ते जः। ये च म रु तः स वि षी वे लं वा व र्ध य न्। यु ध स ह का रि त या अ व र्ध य न्। ते म रु त स्तु व म र्च त न स्त्वा सं तः ते त व ओ जो यु ध सा म र्थ्यं म व र्ध य
न्। व ज्व ह स्त व ज्व यु क्तो ह स्तो य स्ये ति ता दृ श सु शि प्र ओ भ न ह नो वि प्र हे नू ना सि के ति या स्तः। हे इंदु रु दे भिः रो द य ति शू न्ति ति रु द्रा म रु त स्ते
स ग ला स्त मा ध्यं दि ने स व ने सो म पि बं अ व र्ध य न्। वृ धु व र्ध ने। अंत भो वि त ल्य थः। य द्ध त यो ग द नि घातः। मा ध्यं दि न उ त्सा दि त्वा द न्। त्वा दा घु
दा तः॥॥ अथ च तु र्थ म॥॥ त इ च स्य म धु म दि वि ष इंदु स्य शार्धा म रु तो य आ स न्॥ ये भि र्दृ त स्य वि तो वि वे दाम र्म णो म न्य मा न स्य म र्म॥॥ ये म
रु तः। इंदु स्य शार्धा त क् अ भू त्। आ स न् त इ त त ए व म रु तो स्य द्वि ती या र्थं धृ। इ मं इंदु म धु म त त व स दा य व मा स्म दे त्वं यु ध म भि ग ह्ये ति। मा
धु र्यो पे त वा क्ये य धा भ व ति वि वि प्रे तु क्षि प्रं म प्रे र य ना य भि ये यु ध स हो ये म रु द्वि रि वि तः। प्रे रि तः इंदु अ म र्म णः प रे र वि दि त म र्म स्त्वा ने स्या त ए व
म न्य मा न स्य न को पि म र्म ह ते त्य भि म न्य मा न स्य वृ त्त स्या सु र स्या म र्म य स्मि न् स्त्वा ने प्र भू तो स त्वां सा म री षू ति ता दृ शं स्त्वा न वि वे दा ज्ञा सी त्।
वि वि प्रे। वि षे षे ण इ त्य स्य लिट् अ त्य ये ना न ने प दं। इ रे व र घो र इ ति रे इ त्या हे शः। नि घातः। आ स न्। अं सु भु वी त्य स्य लटि रूपं। य द्ध त यो ग नि
घा ता भावः। वि द ज्ञा न इ त्य स्य लिटि रूपं। नि त्स्वरः। म र्म मृ द्। प्रा ण त्या ग इ त्य स्या दो णा दि को म नि त्। नि त्स्वः॥॥ अथ पंच मी॥॥ म नु घृ दि द्द स व
रं शु षा णः पि बा सो मं श श्व ते वी र्य य स आ व र त्त्वं ह र्य अ य ज्ञेः सर ण्यु भि र्पो अ र्णा सि स र्धि॥॥ हे म नु प्र त म नो र्ये ज्ञा मि व म र्म द स व नं य ज्ञे

वहं हंतेर्लुसिलोपो अहि हं हंसागत्योः आदिप्रिहातिभ्यां क्त्वा अति इल प्रत्ययः इति पूर्वपदस्य क्त्वाः। वृषादित्वादा घुदात्तत्वं। ॐ जायमा
ने। ॐ जः शब्दादा धौर्धकत्वं। स्य उ सलोप्येति क्य उ प्रत्ययः। सलोप्येति। ॐ वादात्मनेपदं। प्रत्ययस्वरः। वृषानि। नुद निमोत्रो धातुः। अस्माह
जंतातुः छंदसी य सुनूः। नुरिद्ये मेयस्त्विति चो लोपः। भसंज्ञायामो गुणः। ईकारलोपः। छंदसः निस्वरः। भूतः। भवतेर्लुडि रूपः। य स्विग्याय वि
भमिति भ संज्ञायो वाधितत्वात्। दिष्ट सर्वनामस्थान इति पद संज्ञायान्तरत्वं ततो यायाः पूर्वसवर्णः। क्षां क्षिनिवासगत्योः। अन्यो भ्योपि दृश्यं
त इति निरूपपदादपि प्रत्ययः। ततस्त्यपू। क्षियंति निवसंत्यस्यो प्राणिन इति क्षां भूमिः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतो दात्तः। अवस्थाः। वस निवास
इत्यस्य लङि। अनुदात्ते वादात्मनेपदं। यासि अदादित्वात् छपो लुक्। यद्योगादनिघातः। अडागमस्वरः। ॥ अथ द्वा दशी ॥ यज्ञोहित ईदं
वर्धनो भूदुन प्रिये सुतसेमो मियेधः॥ यज्ञेयं ज्ञमवयज्ञियः स न्य ज्ञस्ते वज्रमहि हत्य आवत॥ हे ईदास्मदीयो यय ज्ञस्तेन ववर्धनाह
विः प्रदानेन ववर्धयिता भूत हि भवति खलु नून अपि व सुतसोमः अभिसुतसोमयान्मियेधे धर भूतो यय ज्ञः तव प्रियः सत्वं यज्ञियः यज्ञाहः
स न्य ज्ञ य ज्ञस्ये कर्तारं य ज्ञमानं य ज्ञेना नुधी यमानेना वफलप्रदानेन रक्षा। किं वाथ य ज्ञस्तेन ववज्रमहि मह ति वृत्रहनेन कर्मणि अवे
तूरक्षतुवर्धनः। वृधुवर्धन इत्यस्य ल्यंतस्य तु दादिष्वा तं दादित्वात्। ल्यु प्रत्ययः। लिस्वरः। भूत हि योगादनिघातः। अव अवते लोडि रूपो नि
घातः स न्य असेः शत रि रूपः। प्रत्ययस्वरः। अहि हत्यो हनं हिंसागत्योः इत्यस्य भावे छंदसि चेति क्य पुन कारश्चांतादेशः। कृदुत्तरपदस्वरः। अवतेष्ठां
दसेलुडि रूपः निघातः॥ अथ त्रयोदशी ॥ यज्ञेनेदमवसा चके अर्वागेने सुभ्रायमवसे वरत्यां यस्तोमे भिर्वा वृधे पूर्व्ये भिर्कोम ध्यमे भिरुत नूनने

राम
७१

भिः हे ईदं सदीयमानः अचसा स्वरक्षणा यज्ञेन ईदंत्वां अर्वागा चके हविः प्रदानेनाभिमुखं कुर्या कीदृशस्त्वं यः पूर्वभिः पुरातनैः सोमेभिः स्तो
त्रैः ववर्धेयथा वदंद्वा मध्यमेभिर्मध्य भवेः स्तोत्रैः उतापि च नूनने भिरस्माभिः क्रियमाणैः अधुना तनेवर्धते च के करोते लिटि रूपं नयसे
नवज्ञादादीयत्सु निभ संज्ञायामकारो लोप ईकारलोपश्छांदसः। नित्वादा घुदात्तः। वरत्यां। वृधुवर्धना। लिङि ब्रुल्ले शो दृशीति शपः। ह्युः य
त्ययेन परस्मैपदं निघातः। वरधे। वृधुवर्धने। इत्यस्य लिटि रूपं। प्रत्ययस्वरः मध्यमेभिः मध्य शब्दाच्चे विकार्य मध्यान्म इति प्रत्ययः।
प्रत्ययस्वरः। नूननेभिः नवज्ञादास्य न पूनश्च प्रत्ययो वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति जन प्रत्ययः नू इत्यादेशश्च॥ अथ चतुर्दशी ॥ विवेचय
न्माधिसणा जज्ञानस्तवे पुराणार्थादि इमं कः। अहं सोय त्री पर धथानो नावेवर्धो भुभये हवते॥ यद्यदाधिषणा ईदं स्तवानीति मदीया
बुधिः मां विवेषया प्रोत्त नदाहं। स्तोत्रं जज्ञान करोमि। बुधेस्वरूपं दर्शयति। अहं पायसिरे भवा दति दूरवर्तनो विष्णु कारिणो कः पुरा रूपं स्त
वेस्तवो नियत्रयस्याधिषणाया मेव जातयां सत्यां स ईदः नोस्मानं हसः पाप रूपादिद्वारिदात् यथापी परत यथायारना येत् यथास्मा दुभय
पाश्वि विधनार्थिनो जना व हंते आकृयंति। तद्वत्। विवेचः। विष्णुयास्या वित्यस्ये दिन टिलालि रूपं लिस्वरः। जन जनन इत्यस्य लिटि रूपं।
लिरूपं। वाक्य भेदादनिघातः। अभगत्यादिषु। आम क्त्वा क्य सुनू प्रत्ययः। दूगागमश्च। निस्वरः। पीपरतः। पूपा लन पूरा यो रित्यस्य लुङि
चडि इस्वाभ्यासेत्तदीर्घगुणाः। यथायोगादनिघातः। लिक्वरः। नावेवानुद प्रेरण इत्यस्माश्चुनुदिभ्यां डो इति डो प्रत्ययः। नुघत इति नोः
ह्युयः। सावेका चस्तनीयाया उदात्तत्वं। इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोप इत्यादि उभये। उभय शब्दात्पुनरुपय उभां दुदातो नित्यमिति अ

ਨ. ਸੰ. ੨

यथादेशः। वचनसामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं। हवन्ते। द्वयतेर्लिटिरूपं॥ माध्यादिनेसवनं। आधीयस्य आपूर्णा अस्थितिप्रस्थितया। स्रजितं च। आ
पूर्णा अस्थकलशः स्वाहेतिमध्यं दिन इति॥॥ सेषास्तु केपंचदशी॥॥ आपूर्णा अस्थकलशः स्वाहा सेक्तेवको शंसि सचेपिबध्ये॥ समुप्रिया आ
वहृत्र अदाय प्रदक्षिणिदभिसोमास इदं॥॥ हे इंदयस्य तवपानार्थं कलशः। शोणकलशः सोमेना पूर्णः। स्वाहा कृतोदत्तश्च सोमसहितः। कलशः
पिबध्ये तवपानार्थं सिसिचे नोदिताधारसिंचामि। तत्र दृष्टान्तः। कोशं सेक्ते च। यथा सेक्ता सेचकः। जलपूर्णा काशादृशोऽसकाशा जलपात्रं
तरे सिंचति। तद्वत्। प्रियाः स्वाहुतमाः सोमा सोदतास्ते सोमा इमं जामभिलक्ष्येव मादायत च हर्षार्थं प्रदक्षिणेत् प्रदक्षिणेन समावहृत्रन्। सम्य
गाहुत्य वर्त्तता। आपूर्णः पुषान पूरणयो रित्यस्य कर्मणि निष्कारदाभ्यामिति तस्य नत्वं। गतिरनंतर इति गतिस्वरः। स्वाहा निपातत्वादाद्युदात्तः
सेक्तेवकोशः। नलोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः। सिसिचे। सिचरक्षरणा इत्यस्य लिटिरूपं। पिबध्ये। पापान इत्यस्य तु मर्धे ध्ये अत्ययः। श्रित्वा लि
बादेशः। नित्वादाद्युदात्तः। आवहृत्रन्। हृत्तुवर्त्तन इत्यस्य लटि। शपूर्वकलं छंदसीति तस्य शपः। श्लुः। व्यत्ययेन परस्मैपदं बद्धकलं छंदसीति गेरु
डागमः॥॥ अथ षोडशी॥॥ नत्वा गभीरः पुरुदूतसिंधुर्नादयः परिषतो वरंत॥ इत्यासंखिभ्य इषितोयदिं द्वाहृत् विदरुजोगव्यमूर्त्वं॥॥ हे पु
रुदूते इगसीरोगभीरः सिंधुः समुद्रः त्वीन वारयति ततः। परिषितो वर्त्तमानाः संतो द्रयः शोकाः। त्वीन वरंत न वारयति किंतु त्वामनुसृत्य वर्त्तते य
द्यस्मादिच्छा इच्छमनेन प्रकारेण सखिभ्यमस्तिभिर्दिवैरिषितः प्रार्थितस्त्वं दृष्टुं चिदतिप्रबलमपि गव्यं गविभवं भवते वर्त्तमानपूर्वमूर्त्वीनलं
मरुतः सम्यगाभीसीः गभीरः। गाधृप्रतिष्ठा। सिंधुः। द्रयः। शोकाः। त्वीन वरंत न वारयति किंतु त्वामनुसृत्य वर्त्तते यद्यस्मादिच्छा इच्छमनेन प्रकारेण सखिभ्यमस्तिभिर्दिवैरिषितः प्रार्थितस्त्वं दृष्टुं चिदतिप्रबलमपि गव्यं गविभवं भवते वर्त्तमानपूर्वमूर्त्वीनलं

हेनेकेवत्यष्टौस्त्रित्वं सद्यो अपि ब्रजति सूक्तं मन्त्रं च ॥ अथ विबो जात इन्द्रा नुत्वा हि द्वे अथ देवदेवा इति ॥ ॥ सेषा सूक्ते दशमी ॥ ॥ त्वं
सद्यो अपि बो जात इन्द्र मदाय सोमं परमेव्यो मन्त्रं ॥ ॥ यद्वावा एथि वी आविवेजी रथा भवपूर्व्यः कारुधायाः ॥ ॥ हे इन्द्र सद्यस्तदानीमेव जातः परमेव्यो
मन्त्रः उन्नमेस्काने स्त्रित्वं सद्यो हवीषा सोममपि वा यद्यदा त्वं द्यावा एथिव्यो आविवेजीः ॥ ॥ असमंता इन्द्रां पविष्टो सिखलु ॥ अथानंतरं प्रत्यः पु
राननः सन् कारुधायाः करुणं विधाता भावः खलु ॥ यो मन्त्रः अवरक्षणे गत्वोदिषु ॥ विपूर्वस्यावतिर्नामनसामनु इत्यादिनाम निमनू ॥ चरेत्वरस्या
दिना संप्रसारणं विशेषेण वा प्रियस्य तत् ॥ सुषोमुलुगित्यादिना सुषोमुक ॥ वदु जीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ आविवेजीः विशप्रवेशन इत्यस्य य
कु किलटि सिपियडोवेतीशमः ॥ इतश्चेति सिपिद्वकारलोपः ॥ यद्योगादनिघातः ॥ कारुधायाः ॥ कारुकलवापाजिनिस्त्रिदिव्याभ्य उल्लस्यत्ययः ॥ णि
त्वा इति ॥ दधाते बहहा धाभ्यश्च दसीत्यमुनू ॥ णिदित्यनुवृत्तेः ॥ आतोयु कुचिण्कृतोरिति युगागमः ॥ समासे सति गतिकारकोपपदादिति पूर्वप
दप्रकृतिस्वरत्वं चेति सूत्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ इति तृतीयस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥ ॥ अथ तस्मिन् सूक्ते एकदशी ॥ ५ ॥ अहं न हि परिश्रयान
मर्णो जायमानं तु विज्ञाततव्यान् ॥ न ते महि त्वमनुभूदधद्यो र्यदं न्यथा स्मिग्या ३ शोभवस्थाः ॥ ॥ तु विजात बहूनि जातानि पृथिव्यादीनि य
स्मात्सोयं तु विजातः ॥ हे तु विजात इन्द्र तव्या नविशयेन प्रवृद्धस्त्वमर्णो परिश्रयाने उदकं परितः श्रयानं उदकमंतः कृत्वा परितो वर्त्तमानं अतएवो जा
यमानं बलमाचरंतं अहिं आसमंता इत्यपहरंति उदकमित्यहिर्मघः ॥ तमिमं मे घमहं उदकं प्रेरणोपहतवानसि ॥ अथ ते महि त्वमहिमानं द्यौ
र्ननुभूतानुभवति ॥ न जानाति ॥ यद्यस्मात्त्वं अन्यथा करोत्तया स्मिग्या ॥ ॥ अन्यथा कथं स्मिग्या कथा दां अवस्थाः ॥ अवस्था पृथिव्या

तृ.सं.भा.२

आज्ञादेशः॥ अदिदमिति॥ वेभक्तेरुदात्तत्वे॥ पित्र्यमानाः पित्र्यैसेष्विते॥ देवकृती कृतीयाः कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥ वर्तवे॥ वृत्तुवर्तवे॥ तुमर्थेति
प्रत्ययः॥ नित्स्वरः॥ समतक्तः॥ किंचेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥ किंयुः॥ किमिच्छन्त्यपिमात्राव्ययप्रतिषेधदन्ति॥ दसत्वे॥ दन्प्रतिषेधोभवति॥
क्यत्वा॥ क्यत्वे॥ दसीत्युप्रत्ययः॥ प्रत्ययस्वरः॥ नद्यः॥ दसोयणादेशः॥ जोहवीति द्वेयल्लुकि अभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणे कृते गुणोयदुःकोरि
त्यभ्यासस्य गुणः॥ यज्ञेचेति तेपदडागमः॥ गुणः निघातः॥ ॥ ॥ अथपंचमी॥ ॥ रमधं मेव च से सोम्याय ऋतावरी रूपमुद्रुर्त्त मेवे॥ प्रसिंधु
मच्छा वृहती मनीषा वस्युरं द्वे कुशिकस्य सूनुः॥ ॥ विश्वामित्रो नदीः प्रतिजृते ऋतमुद्रकं तद्वत्यो हे नद्यः॥ ध्रुयं मे विश्वामित्रस्य मम सोम्याय
उत्तीर्या हंसो मसं पादयामीत्येव सोमसं पादिने वचसे तदर्थ एवेः पंचम्यर्थे कृतीया डीध्रगमनेभ्यः सुद्रुर्त्तमात्रमुपारमधं उपपूर्योरमिरुपसं
हारे वर्तते॥ रक्षणमात्रं डीध्रगमनात्॥ उपरता भवत सामान्येन च दीषु व्यमाना सुसमीहितं प्रायोजनमकुर्वतीषु पुरोवर्त्तिनीषु तु डी प्रति
जृते॥ कुशिकस्य राजर्षेः सुनुर्विश्वामित्रो वृहती महत्या मनीषा मनीषया स्तुत्या अवस्युः॥ आत्मनोरक्षणमिच्छन् सवसिंधुः शुतुद्री त्वा
मिच्छामि मुख्येन प्रद्वेषकर्षणाद्वयामि॥ अत्र निरुक्तं॥ उपरमधं॥ मेव च से सोम्याय सोमसं पादिने ऋतावरी ऋतवत्य कृतमित्युद्रकना
मप्रत्युत्तं भवति मुद्रुर्त्तमेवैरयनेरवनेर्वाप्रभिद्वयामि सिंधुं वृहत्या मनीषया मनस इषया स्तुत्या प्रज्ञया वा वनाय कुशिकस्य सूनुः॥ कुशि
को राजा बभूवेति॥ रमधं॥ शुभ्रपुपरमे॥ उपपूर्योऽमले॥ दं गया कर्मको दित्यात्मनेपदं॥ ऋतावरीः॥ ऋतं शास्त्रात्मत्वेर्थे छंदसी वनिषाविति॥ व
निषवनो चेति डी गणैः॥ नोती॥ गुणना छंदः॥ वतसवः॥ दं॥ स मे त्रितस्य पादादित्वात्पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं॥ एवेः॥ इत्यगौ॥ इत्यगौ॥

नरनिपात्यते चित्स्वरः। तदुः। स्यादप्रवणे नदिः सं प्रसारणं रकारस्य धकारः। निहित्य नुरने राद्युदात्तः परिष
तः संतः आस्तः शतरूपः। उपसर्ग प्रादुर्भावमस्ति यच्च इति धत्वम्॥ केचित्तारः क्रियाचयमिच्छन्ति। तदा षत्वं मुपपन्नपरिनिपातश्चास्वरः संतः प्रत्य
यस्वरः। वरंतः। वृत्तचरणे। भौवादिः लङिरूपः। निघातः अलजः रुजोर्भइत्यस्य लङिरूपः गयो। गाविकार इत्ययोगोपयसौर्यनूडिति यत्। यतोना
वइत्याद्युदात्तत्वं॥॥ अथ सप्तदशी॥॥ शुनं कुवेमेति॥॥ एषा क्वैकप्रथमो वा मया ख्यातः॥॥ इति द्वितीयस्य द्वितीयेकादशो वर्गः॥॥ प्रपर्वता
नामिति त्रयोदशार्धचतुर्थसूक्तं। अत्रियमनुक्रमणिका। प्रपर्वतानां सप्तो नासंबा दोनदीभिर्विश्वामित्रस्यो विनिर्घोस्तत्र नदी वाक्ये चतुर्थी
षष्ठ्यष्टमी दशम्यः षष्ठी सप्तम्यो स्विंदस्ततिरंत्यानुष्टुप् इति अत्र चतुर्थी षष्ठ्यष्टमी दशमी नानदी वाक्यत्वा अष्टएव ऊषयः। शिष्टान वि
श्वामित्रवाक्यत्वात् स एव ऊषिः अंत्यानुष्टुप् प्रशिष्टास्त्रिष्टुभः इंद्रो देवता आद्यथा षष्ठ्या च विश्वामित्रो नद्यः स्तुयन्ते। तथा पींद्रो देवता सूक्तवि
नियोगोलौगिकः पुरा किल विश्वामित्रः। पेजवनस्य सुहा सोराज्ञः पुरोहितो बभूव। स च पोरो हित्येन लब्धधनः सर्वधनमादाय विषा दुहृत्योः
संभेद्भागमन्तो विनीर्षु विश्वामित्रो गाधजले तेन द्यो हृष्टो ज्ञारथ माद्याभिस्तिरुभिस्तुष्टावा॥॥ तस्यैषा सूक्ते प्रथमा॥॥ प्रपर्वतानां मुञ्जती
उपस्थादं चैव विधिते हा समाने॥ गावे वशुभ्रे मातरा रिहाणे विषा दुहृती पयसा जवेते॥॥ पर्वतानां मिरीणां शैलानां मुपस्था दुहृतां गान्निगत्यो
शती ससुद्रगमनं कामयमाने गमने दृष्टांतः॥ अथैव। यथा विधिते वदुरातो विमुक्ते हा समाने अन्योन्यं जयेन स्पर्धमाने यद्वा दृष्टो अथैव
अथैव स्वस्वरागां श्रुत्योऽप्यस्परं दृष्टं तो तथा गावे वशुभ्रे यादौ गावो शो भमानो बहेते। तदर्थं भ्रूगो भमाने इव मातरा यथा मातरो धेनु रिहाणे अ

यशपोलुकः बद्धव्रीहेन भूभूमामिति प्रत्ययस्वरः प्रसवे। पूषेपो सुहो विनिभावे अप्रत्ययः। था थ व नू। के लुसी निसवर्णदीर्घः। प्रत्ययस्वरः॥॥ अथ सप्तमी॥॥ प्रवाचं शश्वधा वीर्यं तदिदं स्वकर्मयदहिं विवृशत॥ विवृषोपरिषदो जघानाथ त्रापोय नमिष्ठमानाः॥॥ तयोथमिदो हि से वृषत उदके परलार्थं जघानेति यतः कर्मत्वे दनरूपं तदिदं तस्यैदं स्ववीर्यं सामर्थ्यं शश्वधी सर्वदा प्रवाचं प्रकर्षणवचनीयं तस्मात्सदृशः परिषदः परितः सीदतः आसीतान् प्रतिबंधकारिणो सुरान् वक्रेण विजघान् अथायनं स्नानं इच्छमाना इच्छत्य आप आयन् प्राप्ति। प्रवाचं वचपरिभाषण इत्यस्मात् कहलोर्णदिति ल्यट्णिवा दुपधा वृद्धिः। वचो शश्वसंज्ञायामिति कुत्वाभावः। यत्प्रत्ययस्माद्युदात्तत्वं। यदा वाचयते स्तोयत्। यतो नाव इति स्वरः। शश्वधा शश्वच्छ्रुत्वात्तार्थेधा प्रत्ययः। तकारलोपश्च इत्यर्थः। विवृशत॥॥ अथ लोदने। लुदादिलडिग्रहिज्यावधीत्यादिना संप्रसारणं। सहसुपेत्य असहति योगविभागात्समासः। समासस्वरः। परिषदः। क्रि० संहितायां सदेरप्रतिषिद्धत्वं। जघान। हंतेर्लिटिणालिरूपं निघातः। आयन्। अयगता वित्यस्य लङ्गिरूपं। पादादित्वाद निघातः। इच्छमानाः। इषु इत्यामि त्यस्माद्वात्ययेन शानच्। तस्य लसार्वधातु कस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः॥॥ अथाष्टमी॥॥ एतद्वचो जघितं मपि मृष्टा आयते घोषा नुत्तरायुगानि॥ उक्तेषु कारो प्रतिनो लुपस्वमानो निकः पुरुषानमस्ते॥॥ नद्यः प्रसंगादिदं स्तोत्रं कृत्वा विश्वामित्र प्रत्युचुः। अतस्तोत्रं हि विश्वामित्र त्वं। ययत्संवादात्मकं वच। स्वनोधीष इत्याघोषानुघोषयत्वं तसो न द्वचो मापि मृष्टाः। माविस्मार्धाः किं करणी। उत्तरां युगानि उत्तरेषु याज्ञिकेषु योगे सहः सु उक्तेषु शस्त्राणां कर्तृत्वं नो स्मा अतिनुषत्वं। संवादात्मकेन तेन वाक्येन प्रतिसेवस्व। इदं

रत्न
७५

नो नो स्मा पुरुषा पुरुषेषु मानिकः उक्तप्रत्युक्तिरूपं संवादात्मक्या ध्यायनेन नितरां प्रगल्भामाकाशः। ते तु भ्यंनमः। मृष्टाः। मृज्जुषमुधा वित्यस्य लङ्गित्ययेनात्मनेपदं। अदादित्वा लुपोलुकः। अश्वादिना वत्त्वं। निघातः। घोषान्। दुषसंशब्दने इत्यस्य शतरिसर्वविधीनां ह्रादसि विकलितत्वाद् शंती गुण इति पदरूपत्वाभावः। सवर्णदीर्घः। शतुर्लसार्वधातु कस्वरे कृते धातुस्वरः। युगानि। युजिरयोगे। उक्तादित्वा पुद्य ऊतत्वेन निपातनादिषु। उणत्वं। विश्विष्टविषयं च नियतन निघाते। कालविशेषे रथाधुपकरणे चेति तत्र पाठादेवो तोदात्तत्वं। कालाधनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया। कारो। करोते कृवा या निमित्तादिना उणप्रत्ययः। आमंत्रितत्वा निघातः। कः करोते लुङ्गि मंत्रे घसेत्यादिना लुक्। हलद्यादिना सिचो लोपः। नमाद्योगे इत्याभावः। पुरुषत्वदेव मनुष्य पुरुषमेव न्यो द्वितीया समस्यो बद्धमिति सप्तम्यर्थेनाप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः॥॥ अथ नवमी॥॥ ओषुस्वसारः कारवैश्रुणो नययौवो दूरादन सारथेन॥ निषूनमधं भवता सुपारा अधो अक्षाः सिंधवः स्त्रोत्राभिः॥॥ विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच स्वसारो भगि न्यासिंधवो नद्यः कारवैश्रुणो कुर्वो लस्य मम वचनं शृणोत। सुसुष्टु। शृणोतेव। अनसा वाकटेन रथेन च सह दूराद्विप्रकृष्टादिशब्दो युष्मान् यथो प्राप्नोस्मि। मयं सुसुष्टुनि। नमधे आत्मनः स्वयं प्रकीर्तयते। तथा सुपाराः यथारथादीनां तीरास्तु खेनावरोहणरोहणं यथा स्यात् तं तथा शोभनरोधसश्च भवति। किंच यूयं स्त्रोत्राभिस्ववर्णश्रीलाभिरद्भिः अधो अक्षाः रथोगस्याक्षस्य धस्ता इव तः॥ सदा आपोऽस्या धस्ता इव तितदारथादीनि नेतुं शक्यते। तस्मात्तत्परिमाणोदका भवतेत्यर्थः। भिप्राय ७० इति प्रगृह्य संज्ञा। शृणोत। शृण्वणो। इत्यस्य नोटितप्रत्ययस्य तत्तनप्रत्ययना चेति तनवादेशः। वित्वा दुणः। निघातः।

त.सं.भा.२

यथो। या प्रापण इत्यस्या भूतमात्रे लिटि तमे ललि आत उपाल इत्योकारः। एकादेशस्वरः। वः। युष्मद् इत्यद्वितीयाया वहुवचनस्य वत्स साविति
वसादेशः। सुनिपातस्येति संहितायां दीर्घः। नमध्वं। एषू प्रकृतेषु इत्यस्य कर्मकर्तृरिति नहुत्सुनमां यकिणाविति। प्रतिषेधाद्यगभावः। अ
धोअक्षाः। अधरशब्दस्य पूर्वो धरावराणां मसि पुरध्वं शेषा मित्यसि प्रत्ययः। अधादेशः। अक्षशब्दोऽस्या हवित्यस्मादशोर्देवन इति
सप्रत्ययांतः। रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। सिंधवः। आ मंत्रित्वा निघातः। स्त्रोत्याभिः। स्त्रोतः शब्दात्स्वोतसो विभाषा आडयाविति उच्यते प्रत्ययः।
उत्वाटिलोपः। प्रत्ययस्वरः। अथ दशमी। आतेकारोऽष्टावामाव वांसि यथाथ दूरादन सारथेन। नितेनं से पीयाने वयोषामयीयेव कं
न्याशश्च वेते। मनद्यः पूर्व विश्वामित्रवाक्यं प्रत्यारब्धायानय र्वातस्य वाक्यमाशुश्रुवुः। कारोस्तोत्रं कुर्वाण हे विश्वामित्र तव व वांसि इमा
नि वाक्यानि आश्रुण्वामाश्रुणुमः। तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः। अनसा शकटेन रथेन वसहयथाथ यतो दूरादागतो सि। वयं च।
तत्त्वदर्थं नितं से नीचैर्न मामप्रत्येक विवक्षया त्रिकवचनं रथे गंतुं गाधोदका भवामेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। पीयाने वयोषा पीयाना पुत्रं सनं
पयेती योषामाता यथा प्रह्वीभवति। दृष्टान्तात्तरं। यथा कन्या युवति र्मयीयेव मनुष्या य पुत्रे भ्रात्रे शत्रवे च परिध्वजनाय निनम इति चेति।
कारो संबुधो शाकल्यस्येताविति प्रगृह्यते शाश्वतवाम। शुश्रूवण इत्यस्य लोटि आडुत्तमस्य पिप्वेत्याडागमः। पित्वा हुणः। यथाप्ययो प्राप
ण इत्यस्य भूतमात्रे लिटि लिटि एकाचुपदेशो नृदातादिनीटः। प्रतिषेधः। लिट्स्वरः। सहा र्थे तृतीया। नं सेण युप्रकृते इत्यस्य लेङुत्तमे लि
टि लिट् इत्यमिति सिप्। वेतो न्यत्रेति रेकारादुक्तः। न्यायानेनः पीडयान इत्यस्यांतर्भाविता एतस्य लिटि कानचिरूपः। चित्स्वरः। योषा।

रान
१६

वत्। अक्षशब्दोऽस्या भूतमात्रे लिटि तमे ललि आत उपाल इत्योकारः। एकादेशस्वरः। वः। युष्मद् इत्यद्वितीयाया वहुवचनस्य वत्स साविति
नः क्यचनः क्य इति नकारो तस्य पदस्य। एकादेशस्वरः। वः। युष्मद् इत्यद्वितीयाया वहुवचनस्य वत्स साविति। क्यचं दसीत्युप्रत्ययः। अक्षः क्यते। अडि मिच आ
त्मानपदेशे च यत्तरस्या मित्यडादेशः। निघातः। इति तृतीयस्य द्वितीये दशो वर्गः। अथ तस्मिन् ऋषेः। इदो अस्मो अर
दद्वं वाङ्मुरपाहं हं परिधिं नदीनां देवो नयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवेयामनुकीः। नद्यः प्रत्युचुः। हे विश्वामित्रा वज्रं वा
ङ्मुरस्यासौ वज्रं वाङ्मुरः तादृशो बलवानिन्द्रः नदीरस्मान् रदत्तः रदतिः स्वनतिकर्मा। अरवन् नत्। कथमरवन् नत्। उच्यते। नदीनां शकृकारि
णीनामपां परिणीनामपां परिधिं परितो निहितं उदकं यंतः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः। तादृशं वज्रं वृणोत्याकाशमिति वृणोमेथ। तं मेध
मपाहन् जघान तस्मिन् हते आपः पतिताः ताभिर्गच्छन्तीभिर्वयं स्वाताः एवं मेघहृन् नदारेणास्वनत्। न केवलमस्वनत्। किंतु हिंस्रविता
सर्वस्य जगतः प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्तः उत्पत्तिस्त्रितिकर्तृत्वात् तादृशो वाद्यातमान इदोऽस्मान्नयत्समेधभेदनं कृत्वा दिकं प्रेरणानस
मुदमप्रूरयत्। तस्य तादृशसामर्थ्यापेत्स्ये इत्यप्रसवेभ्यनुज्ञायां वर्तमान उर्वरुदकैः प्रभृता वयं यामागच्छामः ननववचनादुपरमाभहे।
उक्तार्थमास्त्वो ब्रवीति। इदोऽस्मान् रदद्वं वाङ्मुरः रदतिः स्वनतिकर्मा। हं वज्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातं। देवो नयत्सविता सुपाणिः
कृत्वा पाणिः पाणिः पलायतेः प्रजाकर्मणः प्रगृह्णातीति देवान् प्रजयति तस्य वयं प्रसवेयामनुकी इति। अरदत्त रदतेर्लङि रूपः। वज्रं
वाङ्मुरः वज्रं वाङ्मुरः। पूर्वपदस्वरः। अहं वा हं तर्लङि रूपः निघातः। परिधिः सुपाणिः। पलायय हारे क्तोच। अशिषण्यो कुरु लुको। तृतीया आ

त.सं.भा.२

गा-आत्मन इच्छंतः। भरताः भरतकुलजाः सर्वे अतारिषु नानदी समतरं विप्रो मेधावी विश्वामित्रो नदीनां सुमतिः शोभनां सु-तिसमभक्तसमभ-
जत। ययंतु यथापूर्वं इषयंतीः कुल्यादिद्वारा धनं कुर्वन्ता अतएव सुराधाः शोभन धनोपेता यूयं वक्षणाः रुचिमसरितः कुल्याः प्रपिचधं प्रक-
र्वन्तर्प्यन्त। आपृणधंताः सर्वतः पूरयतु वशी भनू शी घृथात गच्छतं न अतारिषुः। त प्रवनतरण गोदित्यस्य लुङि सिचि वृद्धिः परस्मैपदे
धिति वृद्धिः। अडागमस्वरः। तस्य स्वरः। अभक्ता भजसेवायामित्यस्य लुङ् सिचौ नलो-ली तिलोपः। पादादित्वा दनिघातः पिभधं पिबसेच
न इत्यस्य लोटिरूपं निघातः। इषयंतीः। इषं कुर्वन्त्यः। तत्करोतीति लिनुत्ता विष्णव आत्रिपदिकस्येती च वद्वावा देरिति टिलोपः। वाकं दसीति
सर्वर्णदीर्घः। प्रत्ययः स्वरः। पृणधं। पृणप्रीणने। लोटिरूपं यत्ययेनात्मनेपदं। वाक्यभेदादनिघातः। यात। याप्रापण इत्यस्य लोटिरूपं। अत्रा
वितनिघातः। शीभां शीभ्रकथने श्लाघातने। नेते हानिति करणे घञ्। निस्वरः।। अथ त्रयोदशी।। उड ऊर्ध्वः शंभ्या हं त्वापोयो क्रापिमुं
चत।। माडुल्लतो येन साष्ट्योऽनमारतां।। पूर्वमिति तीर्षुर्विश्वामित्रो नदी रुक्माधुनोति तीर्षु पुनराह। हेनद्यो वायुश्चा कं ऊर्ध्वस्वरंगः शंभ्याः
युग्मकं ठपाश्यादेः संलग्ना वज्रवत् इहं यथा भवति तथा हंतुमिच्छतु। सतरंगोर ऊर्ध्वना वज्रो गच्छत्विति मिश्रायः। तथा। हे आपो यूयं यो क्रा
पितार इह सुंचलयथा न स्पृशंति। यांत्विति मिश्रायः। येन सापिगत थापेन अतएवा। डुल्लतो कल्याणकर्मकारित्यो अष्ट्यो। नाकनापि निरस्कर
रणीये विपाटभु-शुनं समृद्धिमातरां। अगच्छतां एवं विश्वामित्रो नदी रुक्माताभिरनुज्ञातोतरदिति। ऊर्ध्वः। ऊर्ध्वगतो। अत्र ऊर्ध्वेति मिश्रप्रत्ययः।
ऊर इत्ययमादेशो धातोः। ऊरुते तीर्षुर्भिः। प्रत्ययस्वरः। शंभ्याः। अमु उपमेयोर डुडुपधादित्यप्रत्ययः। यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं हंतु। हनहि

राम
७९

सागल्योरित्यस्य लोटिरूपं निघातः। यो कुं धि मुजिरयोगे पारणे दासी शयु मुजेत्या दिनपु अत्ययः। निस्वरः। मुंचत। मुंचमो सपो निघातः।
अडुल्लतो इ सुसोः सामर्थ्य इति विसर्जनीयस्थपत्वं। अनसा वज्रुत्रीहो पूर्वपदस्वरः। सुषोडादृशः अष्ट्यो हनहि सागल्योरित्यस्य न अ पूर्वस्य
अष्ट्यादयश्चेति निपातनाघत्वा कित्वा दुपधा लोपः। हो हेनेरिति षत्वै। सर्वविधीनां चंदसिकलितत्वात् आरशी भाव एकोदेशस्वरः। शनंश्च
यतेन पूसके त इति कः। यजादित्वा सं प्रसारतां। हल इति दीर्घत्वा दिते अतिनित्या नित्वं निष्ठा च ह्यजनादित्याद्युदात्तः। अरतां। ऊर्ध्वगता वि
त्यस्य लुङि त्वेः सार्तिशास्त्रा त्रिभ्यश्चेत्यडादेशः। ऊर्ध्वशो डि गुणः। नमाष्ट्याग इत्यडभावः। निघातः।। इति तृतीयस्य द्वितीये सतुर्दशो वर्गः।।
॥ इडः पूभिदित्येकादशार्धपंचमं सूक्तं। वेष्टामित्रं त्रेष्टुभमैर्दं। अत्रानुक्रमणिका। इडः पूभिदेकादशेति अग्निष्टोमे माध्यंदिन सवने ब्राह्म
णां च सिशस्त्रे इड पूभिदिति सूक्तं होत्रकाणामिति खंडे सूत्रितं। इडः पूभिदुडु ब्रह्मणीति पृष्ट्या पिपूव षड ह्योः प्रथमे हनि माध्यंदिन
सवने ब्राह्मणां च सिशस्त्रे चानुर्वंशिकातिष्ठत्या हीन सूक्तस्य स्थाने जीलिसंघात सूक्तानितत्रेयं प्रथमं। इडः पूभिद एक इद्य स्तिष्ठमर
गदिति उडि बलदो निष्के वल्य एतत्सूक्तं निविधानीयं। सूत्रितं च। इड सोममिडः पूभिदिति माध्यंदिन इति।। तस्मिन् सूक्ते प्रथमा।। इ
डः पूभिदतिरदासमर्कं विदद सुदयमानो विशाचूत्। अहं जूतस्त्र-चा वारुधानो भूरिदात्र आष्ट्या द्रोदसी उभे।। पूभिदसुरपुंशं भेता
अतएव विदद सुः विदय द्विः स्वमहिम प्रख्यापकं व सुभिर्भुक्तः शत्रुसुरा विदधमानः विशो वेणहि सन्। तथा च यास्कः। विदद सुदयमानो
विशचू निहिंसा कर्मति। तादृश इडोदासं दस्यतेनेन तम इति दासे वासरत्तमर्कं रचनीयेः स्वतेजोभिरातिरत्। समंता वव इत्। इडस्य सूक्तीनक

੨੨੨

त्यात्तथा च स्मृतिः। चैत्रमासे तापदि इति। किंच ब्रह्म ज्ञेयः ब्रह्मणा स्तोत्रेण कृष्टः। यद्वा ब्रह्मणा जगत्कृष्टा प्रेरितस्तद्वा स्वशरीरेण वा कृष्टा
नो वर्धमानो भूरिदात्रोदायते चूयते तेनेन शत्रूगिर इति दात्रमायुधं बहुविधायुधोपेतः। तादृश इदं उभे रोदसी द्यावापृथिव्योऽप्रापृतात्। सर्वतोत
र्षयत्वा प्रभित्ताभिर्दिरचिदारणोक्किपु। अतिरत्न। तरते रत्नयथेन दाश। अत इहा तोरितीत्वं। निघातः। दासां करणे घञ्। अतिस्वरः। विदद्वसुः वि
देरत भवितव्ये रथ्यत रि आदादिवाच्यतो लुकि सति। प्रत्ययस्वरेण शत्रुरनुदात्तत्वं। बहुव्रीहो पूर्वपदस्वरः। दयमानः। दय दान गतिरक्षणा हिं
साग्रहणेषु आत्मनेपदी लङः। ज्ञानचू। नलोकाव्ययेति षष्ठी प्रतिषेधः। वर्धमानः। वर्ध वर्धने कानिचिरूपं। संहितायामभ्यासस्य नुजादित्वा दीर्घः।
भूरिदात्रः। दात्रुवने। करणे दात्रीत्यादिनाङ् नृप्रत्ययः। बहुव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। अपृतात्। पृणप्राणन इत्यस्य लङि। नुदादित्वाच्चः। निघा
तः। रोदसी। दूदेरसु निरूपं। नित्स्वरः॥ ॥ अथ द्वितीया॥ ॥ मरुस्य ते तविषस्य प्रज्जतिरियमिवाचममृताय भूषन्॥ इदं द्वितीनामसिमानु
धीणां विशोदैवीनामुत पूर्वयावा॥ ॥ हे इदं भूषन्त्वामलं कुर्वन् अहं मरुस्य मरुनीयस्य सुत्यस्य तविषस्य वक्तवत्त्वेन दृष्टभूतिमनसा प्र
रितां वाचं स्तुति लक्षणममृताया नार्थं प्रेयमिप्रेकर्षणोच्चारयामि। मानुषीणां द्वितीनां मनोर्जातानां मानुष्याणां। उतापि च देवीनां देवसंबंधी
नां विशां प्राजानां पूर्वयावा अग्रतो गतास्त्वमसि। मरुस्यमहपूजायी। महर्हलोपश्चेति हलोप इत्यनुवृत्तो महेश्वेति मरुप्रत्ययः। हलोपश्च। म
रुते पूज्यते सर्वेति मरुः। र्वतेस्य सोते रित्यतो दात्तत्वं। यद्यपि करातो दे भवति। तथापि वचनसामर्थ्याद्भवति ते विषस्य। तव ते द्विषच प्रत्ययः।
वित्स्वरः। जूति। उति पूतीत्यादिनाङ् नु उदात्तत्वं। अतिस्वरः। अतिदित्यादि। अतिपिपत्येति। अभ्यासस्येत्वं। अभ्यासस्येतीपदुः। दाशः। दादित्वा

युमिश्रणो हृत्पदित्वादिनायप्रत्ययः। इति त्रिंशोऽध्यायः। अथ तस्मिन्नेकादशी ॥ १॥ यदेगत्वा भरताः संतरेयुः
चोदशदित्वादिष्टरूपसिद्धिरतोदात्तश्च ॥ १॥ इति त्रिंशोऽध्यायः। अथ तस्मिन्नेकादशी ॥ १॥ यदेगत्वा भरताः संतरेयुः
गव्य-आम-इ-वित-इ-इ-जूतः ॥ अर्धादह-प्रसव-सर्गत-क्ल-आ-वोरुणे-सुमति-य-ज्ञियानां ॥ १॥ विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच। अंगेत्यामंत्रेणेहेनघः
यद्यस्माद्युष्माभिरु-नितीर्णममोत्तरणमभ्यनु-ज्ञातं तस्माद्भरताः भरतकुलजामदीयाः सर्वेत्वापरस्परमेकतायाप-त्रानदीत्वा संतरेयुः सम्य
गुत्तीर्णमवेयुः। तदेवविशिनष्टिगव्यन्गाउदकानितरीतुमिच्छन् इवितत्त्वयासनु-ज्ञात-इ-इ-जूतः युष्माकं प्रवर्तकेलेदेलचप्रेरितोग्रामोभ
रतानां सघोषात् संतरेत्। यतः सर्गत-क्ल-गमनाय प्रवृत्तः प्रसवस्तेषामघोणोह पूर्वपुष्पाभिरनु-ज्ञातः अहंतुय-ज्ञियानां यज्ञार्हाणां वोयुष्माकं सु
मतिशोभनां क्लृप्तिशोभनां क्लृप्तिस्मरुणे सर्वतः। सप्ताभजे भरताः। भरतशब्दोदुत्सादित्वाद-इ-तस्ययभ्र-ओ-श्चेति लुक्। अत्रचप्रत्ययस्वरः। सं
तरेपुरतरेर्लिङि-क्लृप्तिरूपं। जर्लसार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः। लिङि-चोदात्तवतीति मततेर्निघातः। गव्यन्गा-आत्मन्। इच्छन्सुपः-क्वच्। एकादे
शस्वरः। ग्रामः। यस्यतेराविति प्रत्ययः। आकारादेशश्चानिस्वरः। इ-इ-जूतः। इ-इ-इति सोत्रेधातुर्गोत्यर्थः। कः किमिति निष्ठाया मिति इ-प्रतिषेधः।
तृतीयाकर्षणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। अर्धात्। क्लृप्तावित्यस्य लिटि तिपिसिबद्धलमिति सिप्र। जेटोडागमः। एकाचइतीहप्रतिषेधः। गुणः प्र
त्ययस्य यित्वा दनुदात्तत्वेधातुस्वरः। वृणे। ह-भ्र-संभक्तावित्यस्य लिटिरूपं। य-ज्ञियानां यज्ञार्हाणां योयुष्माकं सु
मतिशोभनां क्लृप्तिरूपं। अतोपिभरतागव्यवः समभक्तविप्रः सुमति-नदीनां ॥ प्रविशधमिष्यंतीः सुराधाः आवहेणाः पृलाक्षेयातशीर्भ ॥ १॥ गव्यवः

तु.से.भा.२

लोह। रुविहिंसाकरणयोः निघातः। राश्याणां। रमुजीकायां। राशमहंत्वा र्थं हंसिचेतिय प्रत्ययः। तस्य स्वरः। यदा राशमं नली। स्या
धरिष्ठा। दयश्चेतिय क प्रत्ययः। रमयति भूतानि। न कं चारी एषु परमयतीतराणि इति वाक्कः। वर्णव्यत्ययः॥ अथ चतुर्थः॥ इन्द्रः स्वर्गजन
यं न हानि जिगायो क्रिप्तिः पृतनाः अभिष्टिः॥ शरोचय-मवेके तु मङ्गा मविंद ज्योतिर्वहते रणाय॥ स्वर्गः स्वर्गपदाः इन्द्रो हानि स्वतो जेभिजेनय
न उशिभिः युधं कामयमाने रं गिरोभिः सह पृतनाः परकीयाः सेना अभिष्टिरभिभानुकः स नृजिगाय। शत्रून् जेषात्। शत्रुवधानं न रं मनवे
यनुष्याय कर्म कर्तय जमानाय नया अक्रां केतुं आपकं सूर्य शरोचत्। तथा चतमो रूपा सुरोचयत्य कर्षणा दीपयत्। ततो वहते रणाय यु
धप्रकाशनाय ज्योतिः प्रकाशमविंदत् अलभत्। स्वर्गः षण्णुदाने। क्रिप्तिः जनसंनखानां स नृजलो रित्यात्वं। स नो ते र न इति षत्वं। अहं रा
दीनां पत्यादिषूप संख्या नमिनि विसर्जनीयस्य रुत्वं। जिगाया जिजय इत्यस्य लिटि सल्लिरो जे रित्यभ्यासा दुत्तरस्य कवर्गादेशः। पृतना
प्रंज। अयोमे कुरुभां किदिति तन-प्रत्ययः। यो धार इति पृतनाः। स नो नित्वा दाद्युदात्तः। अभिष्टिः। अभिगंता। इषुगतो। मंत्रे वृषे त्यादिना
किनुदात्तः। कृभाब इति ति तु त्रसेत्यादिनेट्प्रतिषेधः। एमनादित्वात्परत्वं। तदुत्तरस्वरः। अरोचयत्। रुचदी प्रावित्यस्य लटि शेषमुवा
दीनामिति नुमापादादित्वादिनिघातः रणाय। क्रियाग्रहणं। कर्तव्यतिसं प्रदानं संज्ञा रणतिः। शरीरार्थः वशिरण्योरुप संख्या नमित्यपुत्रत्य
योरारणंति शत्रून् कुर्वन्ति परस्परं। यो धारो जेति रणः संग्राम। प्रत्ययपित्वा दनुदात्तत्वे धातुस्वरः॥ अथ पंचमी॥ इन्द्रः सुजो बर्हणा आवि
वेशात् बर्हणानां नृणां पुत्राणां। अचेतयदिय इमां जपित्रे प्रेमं नर्गमतिरु कं मासां॥ सता दृष्टा इन्द्रः सुजो बाधिस्यः बर्हणायुधोत्साहेन वर्ध

रा. १
७९

मानाः परकीयाः सेनानव अनुषा वदावे विप्रकाश मथा प्राविशत्। किं कुर्वन्। पुरुणि बहू नि युध नयमकारितं यो म्यानिधाना निदधत्तः।
प्रयत्नं प्राविवेश। स इन्द्रो जपित्रे सोत्रे इमा दृश्यमाना धिय उषसा ध्यायत्या सुमनुष्या इति ता धियो चेत्तयत्। अज्ञापयत्। अथा सा सुपसां इमं शू
कवर्णं प्रतिरत्स्वते जसा प्रकर्षणवर्धयति। धी शरीरत्पीषः परत्वे मंत्रवर्णः। शुकवर्णमधुनो यं सते धियमिति। नृजः। सुजहिंसायाः क्रिप्तिः।
धातुस्वरः बर्हणा। वहिदृष्टौ। अस्माद्युधं। वडुकं भित्तिकर्त रिक्षुश्रु। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। विवेश। विशिते लिटि रूपं। निघातः। नवत्। नृशरीरं
ननु न्यमिति वति प्रत्ययः। तस्य स्वरः। दधानः दधाने ज्ञानचिरूपं। अभ्यस्तानां प्रादि रित्याद्युदात्तत्वं। नर्गानां रेपुसा धूनि इत्यर्थे। तत्र साधु रिति
यत्। यतो नावदत्ताद्युदात्तत्वं। अचेतयत्। चेती संज्ञान इत्यस्य ल्यप् तस्य लटि रूपं। अज्ञागमस्वरः। धियः। ध्ये चिंतायां। अन्ये भोपि दृष्टपत
ति। क्रिप्तिः। दृशिग्रहणात्सं प्रसारणं। धातुस्वरः। इमाः। दं ज्येति। दकारस्य मकारः। एका देवास्वरः। अतिरत्। तरते व्यत्ययेन ज्ञान निघातः। आसां इन्द्र
यो बोदेशा इति। अदादेशो नुदात्तः। प्रत्ययः सुप्तादनुदात्तः। अतः सर्वानुदात्तः॥ इति तृतीयस्य द्वितीयं च दृष्टोवर्गीः॥ अथ तस्मिन्
केषिणी॥ महो महा निप नयं त्यस्ये इत्य कर्मसु कृता पुरुणि॥ वृजनेन वृजिनां तं पिपेयमायाभिर्दस्यूरभिभूत्यो जाः॥ महो महतः अस्येता
दृशसामर्थ्यस्य इन्द्रस्य महानिमं हनीयानि पुरुणि सुकृतानि कर्म वृजनेन नादीनि कर्माणि पनयंति सुवेति। इन्द्रस्य कर्मसुकृता पुरुणीत्येतत्पद
कंदर्बकं अशर्थं भेदात्पदकालो नोत्सृज्यते। ता दृष्टा इन्द्रः वृजनेन वृज्येते जात्रवो नेनेति वृजनेन वलं तेन वलनेन वृजिनां नृपापसूपा नसुरा नृसं पिपे
षसम्यक् कुरुणि वकारः। मायाभिभूत्यो जाः अभिभूतिः शत्रु विषयो भिभवः। तत्र अजो बलं यस्येति अभिभूत्यो जाः शत्रूणां पराभावसामर्थ्यः॥

ह. सं. भा. २

तद्वशाद्दोदस्युपक्षपितु न सुगमयोभिः कपटैः संपिपेयैः पनयन्ति। एतैः सुत्यर्थस्य न द्रष्टव्यविधिपण्डितभ्यः इत्यायपत्ययः। इत्युक्तं
सः निघातः। वृजनेन। वृजीवजने। वृजे। किंचेति इति वृज्ययः। वृजिर्नपापंतद्वतः। अर्थादित्वादेः। एकादेशः। स्वरः। विवेदपिष्टसंज्ञान इत्यस्य लो
दिलालिरूपं। निघातः। अभिभूत्यो जाः। भूतिर्भवतं भातिन्। तादौ च नितीत्युभे प्रकृतिस्वरत्वं। अभिभूतो अजोयस्येति सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य
वङ्गव्रीहिरिति समासः। वङ्गव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥ ॥ अथ सप्तमी॥ ॥ युधे डोमङ्गावरिव अकार देवेभ्यः सत्यति शर्वणि प्राः॥ विवस्वतः
सदने अस्थतानि विप्र उक्तेभिः कवयो गृणन्ति॥ सत्यतिः सतो देवानां पतिः चर्वणि प्रा चर्वणीनां मनुष्याणां अपेक्षितफलप्रदानेन कामपूर
कः सङ्दः मङ्गासहता युधायुधेन वारिवः भृशं व्यतेति भिरिति वरिवो धनं तादृशं धनं युधेन लब्ध्वा देवेभ्यो देवेन शीलेभ्यः। स्तोत्रभ्यश्चिकार
दत्तवान् विप्रामेधाविनः कवयस्तोतारो विवस्वतः। विशेषेणाग्निहोत्रादिक कर्मार्थं वसतो यजमानस्य सदने गृहे अस्थे इत्यतानि वृत्रहनने
ननु प्रदानानि कर्माणि गृणन्ति। स्तुवंति। युधा युधसं प्रहारे भावे संपदादिलक्षणः क्रिप्सावेकान्त इति विभक्तेरुदात्तता। वरिवः वृत्रवरणाद्
त्यस्य युद्धं किं कृतेत्यभ्यासस्य रिगागमः। तदंतादसुनु। वाङ्कादिलोपः। निस्वरः। चकाराकारोने लिटिरूपं। निघातः। सत्यतिः। अस्तेः शान्ति
रूपं। सतिरिति एतावेत्यर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। चर्वणि प्राः। प्रापूरणो। विव। विवस्वतः। विपूर्वाद् सनिपास इत्येतेत्यसं पदादिलक्षणो भावे
क्रिप्। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्य। मा दुपधाया इति तस्य वत्वं। प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। गृणन्ति। गृशब्द इत्यस्मात् लिटिरूपं। निघा
तः॥ ॥ अथाष्टमी॥ ॥ स गामाहं गेहं स होतृ ससवांसं स यथा देवीः ससानयः पृथिवीद्यामुत्तमाभिर्दं मंदं त्यनुधी रणा सः॥ ॥ धारणा सोधि

रा.
८०

अनिघातः। अभ्यस्तस्वरः। भूतना। प अलंकार इत्यादिप्रकारेण रूपं। शकुलं सार्वधातुकस्वरे धातुकस्वरः। अस्मि। अस्तेर्लटिरूपं। निघातः।
मानुषीणां। मनोर्जाता वित्यत्र। युगागमः। दिठालमिति डीप्। निस्वरः। देवीनां। देवाद्यन्त्रभा वित्यत्र। अत्रापि पूर्ववत्। डीप्। निस्वरः। पूर्वथां
वा। याप्रापण इत्यस्मादातो मनिचुक्रनिभूवनिपश्चेति वनिप्। कृदुत्तरपदस्वरः॥ ॥ अथ नतीया॥ ॥ इंदो वृत्रमरुणे कृधनीतिः प्रमायि
नामभिना हर्षणीतिः॥ अहन्त्यं ममुद्राधगुनेषा विधेना अकृणो दाम्याणां॥ शर्धनीतिः नयनं नीतिः कर्म शर्धं प्रहृषं प्रहृषं नीतिः। क
र्मयस्य सतथोक्तः सङ्दो वृत्रमसुरं अरुणोत्तवलेनाहं धनुः तथा चर्वणीतिः। युधे परप्रहाराणां निवारकं कर्म सङ्दः प्रमायिना द्वितीयायेषो
मायिनोसुरान् प्रामिनात्। प्रकर्षणावधीत्। उशधकृ शत्रुवधं कामयमान इंदुः चनेषु गूढचारिणामसुरां संविगता सुयथा भवति। त
था अहन् जघान। अथ तस्मिन् शत्रिचरेण वामपहर्तृरिहते सति राक्षसाणां रमणं स्त्रीभिः सह कीडारामः तमहं नीतिरात्रयः तासां राजीणामत
स्थितानो आबिरुणोत्तप्रकटा अकरोत् राजीणामसुरां तां त्वेतेति शयकं। अहं देवानामासी दात्रिसुराणां नेसुराये देवानां विवस्वतः वेद्यमासी
नेन सह रात्रिं प्राविशन्ति। यद्विवादाशराभ्यास्तेषां वा बोधेना इति। अकृणोत्। वृत्रवरण इत्यस्य लटिरूपं। निघातः। शर्धनीतिः शर्धति
कृत्वहार्थः। अस्मिन्नकर्मणि धन्। वङ्गव्रीहो पूर्वपदस्वरः। अभिनात्। मित्रहिंसायां मित्रस्य लटिमीनातेर्निगम इति कृत्वः। निघातः। अ
हन्। हतेर्लटिरूपं। उशधकृ। वशं कर्तौ। पृषोदरादित्वाङ्गपसिधिः। आविः स्वरादिष्वंतोदात्तत्वेन पठितत्वादेनोदात्तः। धेनाः धेटणने। धेट इ
वेति न प्रत्ययः। रकारश्चोतादेशः। गुणः। धयन्तितामिति धेनवा कृधेना जिगतीत्यत्र प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। अत्र यथा येनाद्युदात्तत्वं। प्राकृ

ह. सं. भा. २

दवलं नुनु देवि वा बोधा भवदमिता भिकृत्तना ॥ १ ॥ तादृश इदं ॥ ७ ॥ पधीः पक्षपलं संस्तुत्य गुल्यादिका असनोत्प्राणिना मुपभोगार्थं प्रादात् त
थाहानिदिवसा अशुः परिकुप्रयं प्रायच्छत् ॥ किं च वनस्पती नृयज्ञार्थं विदिरपलाशादिलक्षणान् वृक्षान् सनोत् तथान्तरिक्षं संचरार्थं प्रादा
त् ॥ तथा बलं संव्रियते ॥ नैनं ह्यसमिति बलमेघः ॥ तमेघं विभेद उदक प्रेरणार्थं अभिदत् ॥ विवाचो विरुधवाचः प्रति कूलान् सुरान् नुनु देवाणिनां
रक्षार्थं तावन् बधाध ॥ अथानंतरमभिकृत्तनां कृतुः कर्म अभिआभिसुरयेन सुधार्थं कर्म येषां ते अभिकेतवो बलीयासः ॥ अत्र वस्तेषां मपि दमिता उपश
मयेता भवत एवं हिनकरणा हिनपरिहाराभ्यां सर्वाः प्रजाः पालयति स्मेति भावः ॥ असनोत् ॥ पलुदान् इत्यस्य लोडि रूपं वनस्पती नृणारस्करप्रभृ
तिना तस्युदागमः ॥ वनशब्दाच्च धिषयस्येत्याद्युदात्तः ॥ पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः ॥ उभे वनस्यत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं वि
भेदं भिदिरविदारण इत्यस्य लिटिरूपं ॥ लिस्वरः ॥ नुनु दे ॥ नुद प्रेरण इत्यस्य लिटिरूपं ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ दमिता ॥ दम उपशम इ
त्यस्य लृटिरूपं ॥ लिस्वरः ॥ अभिकृत्तनां बद्धुत्री हो पूर्वपदस्वरः ॥ ॥ अथैकादशी ॥ ॥ शुनं कुवेमेति ॥ ॥ एषा कृकृ पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥ इति व
नायस्य द्वितीयेषोऽंशो वर्णः ॥ ॥ तिष्ठाहरीत्येकादशार्थं षष्ठे सूक्तं वैश्वामित्रं ॥ ॥ शुभमिदं तिष्ठाहरीत्यनुक्रमणिका ॥ अग्निं प्रति मरुत्वतीयशस्त्रे नि
विधानं सूक्तं ॥ सूत्रितं च ॥ तिष्ठाहरीत्यो जात एवेति माध्यंदिने सवन इति त्रंशग्रोः कुलायनाम्ने काहेषे तन्मरुत्वतीयनिविधानं ॥ सूत्रितं च ॥ तिष्ठाहरी
तमुष्णीति माध्यंदिन इति सप्तहं दशरात्रे तृतीये कंदो मे मरुत्वतीयशस्त्र एतत् सूक्तं ॥ सूत्रितं च ॥ तिष्ठाहरी प्रमंदिने इमा उत्येति मरुत्वतीयमिति ॥ अति
रात्रे तृतीये पर्याये होतुः ॥ अस्त्रे परिहिते सत्याद्या तिष्ठाहरीयेषां शस्त्राज्या ॥ सूत्रितं च ॥ विश्वजित तिष्ठाहरी रथ आयुज्यमाने तियाज्येति ॥ ॥ अस्मि

र
७१

मरुक्ते प्रथमा ॥ ॥ तिष्ठाहरी रथ आयुज्यमानाया हि वायुर्न नियुतो नो अक्ष ॥ पिवात्यंधो अभिस्त्रो अस्मे इंदु स्वाहार रिमाने मदाय ॥ ॥ विश्व
मित्रसोति ॥ हे इंदुरथे स्पंदने युज्यमानो संयुज्यमानो हरी अश्वो अभिलक्षकं चित्कालमातिष्ठत ॥ तत्र दृष्टांतः ॥ वायुर्न ति ॥ यथा वायुरथे नियुज्यमा
नानियुतो बद्धवा अभिलक्षकं चित्कालं तिष्ठति ॥ तद्वत् ॥ अध अथारूढस्त्वन्नोस्मान्नाभिलक्ष्यया हि जीघ्रमागच्छ ॥ आगत्य च अस्मै अस्माभिर
भिस्त्रो नुवातस्त्वं अंधः सोमलक्षणमश्वं ॥ पिवासि पिब स्वाहा दत्तं श्वार्थं सोमः वयं ते तव मदाय हर्षाय स्वाहा कृतं मिमं सोमं ररिमदहाम ॥ अत्र यो
हि वायुर्न नियुतो नो अक्षे त्वत्रथे नो याहीत्यर्थः ॥ आपश्चि स्थिपस्ये निनगाव इत्येतन्नरथेति पदकाले नोत्सृज्यते तिष्ठस्त्वाने लोडि रूपं ॥ तिष्ठा
देवास्याद्युदात्तः ॥ याहि ॥ याते लोडि रूपं ॥ हे इंदु त्वादतो दातः ॥ वायुवागतिगंधेन यो रित्यस्मात् ॥ कृवायेद्यादिमातुल ॥ अतो धुक ॥ प्रत्ययः स्वरः ॥
पिवासि ॥ याते लोडि रूपं ॥ आगमस्मानुदात्तत्वाद्वातुस्वरः ॥ अधः ॥ अध भक्षणे ॥ अदेर्नुपधश्चेति असुव नुमागमो धकारश्चांतादेशः ॥ अघ
तेशाणि भिक्षता स्वयमर्त्तति ॥ तथा च अतिः ॥ अद्य ते त्रिच भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते इति ॥ लिस्वरः ॥ अस्मे सुषां सुलुगि निरतीयायाः ॥ शे इत्यादेशः ॥
ररिमा ॥ रभो लोडि रूपं ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ उपाजिरा पुरु इत्याय सती हरी रथस्य धूर्ध्वयुनजि ॥ इव द्या सभृ
तं विश्वतश्चि दुपे मयज्ञमा बहात इंदु ॥ ॥ हे इंदु पुरु इत्याय पुरुभिर्वहुभिर्यजमाने र्यज्ञार्थमाहुताय तुभ्यं अजिरा जीघ्रमन जीलो सती सपला
जीलो हरी हरिनामका बभ्रोरथ धूर्ध्वयुग प्रातेषु उपायुन अहंतथो योजयाभि ॥ इवत्सरथो यथाग वीततथेति शेषः ॥ तिष्ठतश्चित्सर्वतः सभृतं अ
ग्रियुज्यमि सवितास्ते मे रित्यादियज्ञसंभारेः संपूर्णमिमयज्ञं प्रति इंदुत्वा मुपावहन्तः ॥ तावद्व्योसम्यग्वहन्तः ॥ धूर्ध्वः ॥ धूर्ध्वमिति सार्थः ॥ क्षिप्रः ॥ रलोपः ॥

इतिवकारलोपः। तौ रूपा धाया इति दीर्घः। सावेका च इति विभक्तेरुदात्तता। युनज्जियुजिरयोनेरुधादिः। लिटि रूपं। अथ तृतीया। उपो नयस्व ह
 वल्लत पुष्पो नैममत्वं वृषभस्वधावः। यसेतामश्वा विमुचेह शोणा दिवो दिवे सदृशी रक्षिधानाः। वृषभकामा नो वर्षकस्वधावश्च वतः हे इ इरुष
 एतसेवनसमर्थोऽपुष्पातापकेभ्यः। शत्रुभ्योरक्षकावीश्वा उपो नयस्य अस्मत्समीपं प्रोपय। उतापि च त्वं इमेन यजमानं भवषालय शोणा शोणा व
 लो तावश्चो दृहा स्मिन् देवयजने विमुच विमुच। वि मुक्तो तावश्चो ग्रसेतां। असु अदन इत्यस्य लोद्याता मिति रूपं। विद्यसंभक्षयतां। त्वं तु सदृशी रेक
 रूपान्धानास्तृधवान् दिवे दिवे प्रतिदिवसं अधिभक्षणयस्व। नयतेर्लोटि रूपं। तपुष्पापरे क्षणे। अतो नुपसर्गेकः। सुपां सुलुगिति डादेशः। इ सु
 सोः सामर्थ्य इति संहितायां विसर्जनीयस्य पत्वं। रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। अव। अवतेर्लोटि रूपं। स्वधावः। मनुवसवोरिति नकारस्थलत्वं। निघा
 तः। ग्रसेतां। असु अदन इत्यस्य लोद्याता मिति रूपं। पादादित्वादिनिघातः। आना मोलसार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः। मुंचमुंचतेः। आगमानुशास
 नस्यानित्यत्वां शुभभावः। सदृशीः। समानशब्द उपपदे दृशीरपेक्षणा इत्यस्मात्समानान्ययोश्चेति कप्रत्ययः। समानस्य दृग्दृशवनुष्ठितिभा
 वः। रिहाण च इत्यादिना डीप्। तस्य पित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः। अधि। अदभक्षण इत्यस्य लोटि अदादित्वा क्लृप्तुक्। कुसभ्यो हो धिरिति ध्यादे
 शः। निघातः। दुधा श्रधारणपोषणयो धाचतिभ्यो न इति प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। ना तुर्थिके हनिमाथ्येने सवने आक्षणा छं सिशस्त्रे ब्रह्मणात
 इत्यारंभणीया। सूत्रितं च। ब्रह्मणाते ब्रह्मयुजा युनज्जि। उरुं नो लो क मनुने विविद्वानिति॥ सैषा सूक्ते चतुर्थी॥ ब्रह्मणाते ब्रह्मयुजा युन
 जिहरी सरवाया सधमाद आ शूनू॥ स्तिरं रं थं थमिं दुधितिष्ठ अज्ञान विद्वौ उपयाहि सोम॥ हे इ इ ब्रह्म युजा ब्रह्मणा मेने लयोक्त यो

रा
८२

यास्तत्पारम्यतस्तोतारः। तज्जसाहमह तो ह सुदेरपि भवितारं। अतएव वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं सहो दौ दुर्बलस्यार्थि नो बल प्रदं देवशीला अपः स्वश्च
 लोकत्वससवा संभजमानमिं दं अनुमेदंति ह्ये नि। हर्षमनुस्वयं हर्षं तीत्यर्थः। य इ इः पृथिवी उतापि च द्यौं लो क मिमा मिमं त रिक्षलोकं वेता
 स्त्री लोकां न ससानः। तत्तल्लोकात्वा प्रिभ्यो ददौ। तमनुदत्तैत्यच्प्रत्ययः। सज्जसाहं। षहमर्षणा। छंदसि सह इति रधिः। लिता दुपधा वृधिः। ससतां सं
 षण संभक्ता वित्यस्य कसो इडाभावेन कारलोपेरूपे प्रत्ययं प्रत्ययः स्वरः। ससान। षण दान इत्यस्य लोटि रूपं। नित्स्वरः। मदंति। मदिसुत्यादिष्वि
 त्यस्य वेत्येन परस्मैपदं। निघातः। धीरणासः। रणतीति रणा वा क धियास्तुत्यारणा येषां ते धीरणाः बकुव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥ अथ न
 वमी॥ ससानात्वां उतसूर्यं ससाने इः ससान पुरुभोजसंगां॥ हिरण्यं मुतभोगं ससान हत्वी दस्यू आर्यं वर्णमावत्॥ पूर्वमंत्रे प्रतिपा
 दितः स इ इः अत्यानश्चानु ससाने यु धार्थं यरु ददौ। उतापि च सूर्यं जगत्प्रकाशं आदित्यं ससान। प्राणिनां यवहार निर्वाहयेतेभ्यो ददौ। त
 थापुरुभोजसं पुरुभिः सर्वैः जनैः क्षीरादिद्वारेणोपभुज्यत पुरुभोजाः। क्षीरादिरूपं बकुविधा श्रोपेतां गामग्निहोत्रादिसिध्यर्थं ससानेभ्यो
 ददौ। हिरण्यं सुवर्णमयं भोगं धनं भुज्यते सिन्निति भोगो गृहं वा ससान। अर्थिभ्यो ददौ। ततो दस्यू न बाधकान् मुरान् हत्वी हत्वा आर्यं मुतमं व
 र्णं विवर्णिकं प्रावत्। यथा कर्मविद्येन भवेत् तथापालयत् ससानः। षणुदाने इत्यस्य लोटि लालि रूपं। नित्स्वरः। हिरण्यं हिरण्यं शब्दादिकारा
 र्थमयदेतथोरिति विहितस्य छंदसि विषये कृत्यवास्तवा धी हिरण्यं नि छंदसीति निघातना अयरोमकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। हत्वी। हं तर्जः कार्य
 स्नात्वा दयश्चेति निपातितः। प्रत्ययः स्वरः। आवत्। अयतेर्लोटि रूपं॥ अथ दशमी॥ इ इ आषधी रसनो दहानि वनस्य तो रसनो दंत रिशो॥ वि मे

पाहि। पापान इत्यस्य लोहिरूपं। बहुलं चंदसीति शपो लुक् निघातः। निषद्या सदेर्न पिसदिरप्रतिरितिषत्वा लिस्वरः। दधिष्ठा दधातेर्नदि
 छंदस्युभययेतिथास आर्धधातुकत्वादिडागमः। प्रत्ययस्वरः। इंदु। उदीकू। दान। उदेरबादेरित्यु प्रत्ययः। धातो रुदिरकारादेशः। निदि
 त्यनुवृत्तेश धुदातः॥॥ अथ सप्तमी॥॥ स्तीर्णतिवर्हिः। शुत इंदुसोमकृताधाना अतवेते हरिभ्या॥ तदो कसे पुरुशा काय वृक्षे मरुत्वते
 तुभ्यं शता हवीषि॥॥ हे इंदु तेन वोपवेश नार्थवर्हिः। स्तीर्णं विस्तृतं तथा सोमश्च त्वदर्थमभिषुतः। तव वहरिभ्याम तवे भक्षणार्थं धाना
 भक्ष्यः कृताः तदो कसे तद्वर्हिरो को निलयो यस्य तस्मै पुरुशा काय बहुभिः कृत्या ययदा बहु सहाया य वृक्षे कामा नीव वित्रे मरुत्व
 ते मरुतो देव विशासदात एवं भूता य तुभ्यं हवीषि सोमो ह्यदी निराता अस्माभिर्दत्ता नितानि सेवस्वेति भावः। स्तीर्णः कृत्वा। आह्वा दन
 इत्यस्य कृतं इधातो वतीत्वं राभ्यामिति निष्ठा नत्वं। प्रत्ययस्वरः। अतवे। अद भक्षण इत्यस्मात्तुमर्थं ताव अत्ययः। निस्वरः। तदो कसे।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। पुरुशा कया शचिवाचीति अस्मात्कर्मणि घञ्। चजोः कुधिण्यतो रिति कुत्वं। रुदुत्तरपदस्वरः। मरुत्वते। असौ
 मन्वर्थ इति भ संज्ञायात कारस्य जत्वा भावः। प्रकृत्ययस्य पित्वा दनुदात्तत्वे जातिपदिकस्वरः। शता। शदान इत्यस्मात्कर्मणि क्तः। प्रत्यय
 स्वरः॥॥ अथाष्टमी॥॥ इमं नरः पर्वतास्तुभ्यमापः समिंदु गोभिर्मधुमंतमक्रुत्॥ तस्यागत्या सुमना नरस्य पाहि प्रजान विद्वान्पथा
 अनुस्वाः॥॥ हे इंदु नरः कर्मणां नेतारो धर्यादयः। पर्वता ग्रावोणाः आपश्चेते सर्वं संभूय तुभ्यं त्वदर्थं इमं सोमं गोभिः पयोभिर्मधुमंतं माधु
 यीपितं समक्तुं सम्यगकारुः। ह्यदृशनी सो दे इंदु सुमनाः शोभन मनस्कः विद्वा कर्मभिः पथाः वेदिके कर्मणि साधु भूतास्तुतीरतु

राम
८३

प्रजान नत्वं अस्य पाहि इममभिषुतं सोमं पिब। अक्रुत्। करोते लुक् निघातः। आगत्यागमेर्न पित्वा लिस्वरः। पाहि। पातेर्नदि रूपं॥
 ॥ अथ नवमी॥॥ यो आभजो मरुत इंदु सोमयेत्वा मवर्धन्मभव नापास्त॥ ते भिरेतं सजोषा वावशानो उग्रैः पिब जिह्वा सोममिंदु॥॥ हे
 इंदु या मरुतः सोमं सोमपाने विषये। आभजः। समभावेयः। येवामरुतः त्वामवर्धन प्रोत्साहोत्पादने नार्थयन्। ये च मरुतस्ते तव गणा
 भवन्सहयो अभूवन्नित्यर्थः। हे इंदु एवं विधेस्ते भिस्ते मरुद्भिः सजोषाः। संगतः। स नरतमभिषुतं वा च ज्ञान काययमान स्वमये वाहु
 येधिकरण भूतस्या हवनीयस्य चाल रूपया जिह्वा इमे पिब। अभजः। भज सेवायामित्यस्य लङ् निघातः। यदुत्तरयोगादनिघातः। अवर्धन्
 वधुवर्धने इत्यस्य ल्यप् तस्य लङ् निघातः। छंदस्युभययेति ते राधधातुकत्वात् लोपः। अत्रापि यद्योगादनिघातः॥॥ अथ द
 शमी॥॥ इंदु पिब स्वधया विस्तृतस्याग्नेर्विपाहि जिह्वा यजत्र॥ अध्वर्यो वा प्रयतं श क हस्ता होतुरयि जं हविषो जुषस्व॥॥ हे इंदु स्व
 धया स्वमात्मानं वधतीति स्वपोषवतीति स्वधा। बलं तेन बलादप हृत्य सतस्य युतमभिषुते कुतवापित्वं यजत्रं यष्ट्ये अग्ने ज्वालारूपया जि
 ह्वात्वा दुतः सोमं। पाहि पिब। हे श क समर्थ अध्वर्यो हस्ताद्वा प्रयतं दातुमुप कर्तं सोमं पिब। अथवा होतुर्यज्ञं यजनीयं वषट्कारोपेतं ह
 विषो भागं जुषस्व सेवस्व। सर्वधा पित्वमत्रा गत्यास्माभिर्दत्तमान सोमं पिबेति भावः। पिब। आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन शदित्वा दनिघातः।
 अध्वर्योः। अध्वरं कामयति स्यत्र कथधरेति अकारलोपः। प्रत्ययः स्वरः। तन एकादेशस्वरः। प्रयतं। यम उपमित्यस्य कर्मणि निष्ठा। शक।
 शकृशक्तो। स्फा पितं वीत्यादिनात्यादि नारक्तु। असिहसीत्यादिनातनू। निस्वरः। होतुः। हुहोते स्ता छीलिकस्वरः। जुषस्व। जुषी

धीतिसेवनयोः रित्यस्य लोहिरूपं निघातः ॥ १ ॥ अथैकादशी ॥ १ ॥ शुभं कुर्वेमेति ॥ १ ॥ एषा ऋक् याजुः सत् ॥ १ ॥ इति तृतीयस्य द्वितीयेऽष्टादशोवर्गः ॥
 ॥ इमामूषेकादशीं सप्तमं सूक्तं ॥ त्रैलोक्यं मेदं ॥ अत्रानुक्रमलिका ॥ इमामूषां लोचोरेण श्रुतं सान्निवहं कृत्यमानं ॥ इत्येतदिति ॥ दशम्यां धी
 गिरसो घोरं ऋषिः शिष्टानो विश्वामित्रः ॥ अग्निष्टोमे माध्यंदिनं सवने अक्षावाकं शस्त्रे दशमी वर्जितं इमामूषितिसूक्तं सूत्रितं च ॥ इमामूषित्य
 तमोत्रो सुत्थारत्नं वेति ॥ पृथ्वाभिधुवषडहयोर्मध्यंदिनं सवने अक्षावाकं शस्त्रे चातुर्विंशतिकातिदिष्टस्याहीनं सूक्तं स्थस्त्वानेत्रीणि से
 पातसूक्तानि तत्रोपातमावजीमतं यथमसूक्तं ॥ सूत्रितं च ॥ इमामूषित्युक्तं त्वेति ॥ ॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा ॥ ॥ इमामूषु प्रभृतिं सातये धाः श
 श्वच्छ्रुतिभिर्वा दमानः ॥ सुते सुते वा वृधे वधने भिर्यः कर्मभिर्हृद्भिः सुश्रुतो भूत् ॥ ॥ विश्वामित्र इदं सूक्तं ॥ हे इदं कृतिभिरवतिरसं
 निसर्वमिति कृतयो मरुतः ते शश्वत्सर्वदाया दमानः संगति यावमानस्त्वप्रभृति प्रकर्षणं भियते धार्यते यत्तार्थमिति प्रभृतिः सोमस्तुति
 र्वा इमामिमे सोमभिमांस्तुति वा सातये स्नाकं नलाभा धंसुधाः सुश्रुतं पादय ॥ तथ इदं सुते सोमे अभिधुते सति वधनकारिभिः सोमाज्यादि
 भिर्हृद्भिर्वा वृधे वधने यदं सोम हृद्भिः कर्मभिः ॥ असुरवधद्य भेदनादिलक्षणैर्व्यापारेऽसुश्रुतो लोके प्रसिद्धो भूत् ॥ स इदं इति पूर्वणा च
 यः ॥ प्रभृतिं तो दो वनितिकृत्य ताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वा धाः दधाते ह्यं दमे लुहिरूपं निघातः ॥ शश्वच्छ्रुत् ॥ नित्यवी सयो रिति द्विर्वचनं
 या दमानः यदृपाभ्यां ॥ शान विरूपं ॥ चकार स्य दकारश्चां दसः ॥ वा वृधे ॥ वृधुवधन इत्यस्मात्कर्मणि क्तः ॥ गतिरनंतर इति गस्वरः ॥ भूत भवने
 लुहिरूपं ॥ ॥ माध्यंदिनं सवने ॥ वाः ॥ स्य प्रस्ति नया ॥ इदं दाय सोमाः प्रदिवो विदना आ पूर्णं अस्येति ॥ ॥ सेवा सूक्ते द्वितीया ॥ ॥ इदं दाय सो

राय
८४

सधमादेमाद्यतियो द्वारो नो निमादे सुधसहमारः सधमा ॥ १ ॥ तस्मिन्नुधे सत्वा या समान प्रसिद्धी अतएवा नुसि प्रगमना वेतो तेन वहरी अथो
 अल्लणा युनजिरथे संयो ज्यस्तिरं सुदं सुखं सुधुद्वारं तादृशं यं अधितिष्ठन्नाहं स्त्वे सोमपा नार्थमाया हि प्रजान नित्याद्यगमता अ
 ल्युजां युजेरोणादिकः कर्मणि क्ति प्र युनजि ॥ युजे लुहिरूपं निघातः ॥ सधमादे मदी हर्षे अधिकरणे धा ॥ सधमादस्ते यो भूतं दसीति म
 हस्यसादेशः ॥ रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ रथं ॥ अधिशी दुस्वासां कर्मतिकर्मसंज्ञा ॥ सुखेऽव नु विदारण ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति रुदुत्तरस्व
 रः ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ याने हरी वृषणा वीतपृष्ठा निरी रेभ न्यजमाना सो अन्ये ॥ अत्थाया हि द्राश्वतो वयं ते रं सुतेभिः कृणवाम सोमे ॥ ॥
 हे इदं वृषणा कामानां सेवकौ वीतपृष्ठा कर्मनी येषु भागो तेन वहरी अन्ये अस्मदर्थं न्येयजमाना सो यजमाना सो यजमाना मा निरी रं
 वमा हर्षयं वयं तु सुश्रुते भिरभिधुतेः ॥ सामैस्ते लव अरं पर्याप्तं ॥ कृणवाम ॥ तथानवत् त्रिभवनितया कूर्म इत्यर्थः ॥ त्वं तु अत्यया हि याते
 लोहिरूपं ॥ गतिगताविति पूर्वस्य निघातः ॥ कृणवाम ॥ रुवो लुहिरूपं निघातः ॥ ॥ इति तृतीयस्य द्वितीये सप्तदशोवर्गः ॥ ॥ तवायं सोम इ
 ति माध्यंदिने सवने नेष्टुः प्रस्तिता योज्या ॥ सूत्रितं च ॥ तवायं सोम स्त्वमेद्य बर्हि इदं दाय सोमाः प्रदिव इति ॥ ॥ सेवा सूक्ते षष्ठी ॥ ॥ तवायं सोम
 स्त्वमेद्य बर्हिः ॥ शश्वच्छ्रुतं सुभना अस्य पाहि ॥ अस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिधे मं जठरं इदं दाय सोमाः प्रदिव इति ॥ ॥ हे इदं अयं सोम पाहि पिब बर्हिषि
 प्रवृक्षे अस्मिन् यज्ञे निषद्या पविश्ये दुक्ते दनं शीलं इमे जठरं आदधिष्ठाधारय ॥ यथाना मेरधस्ता नगच्छति ॥ तथाधारय ॥ अंगिरो भिरागहि
 यज्ञे यो भिरत्यवनयज्ञे विज्ञे षर्णा ॥ वहिः स्त्वेवान इत्यतो नो स्तुज्यते इति ॥ इत्युक्तं ॥ अस्य नो हिरूपं निघातः ॥ शश्वत् ॥ रुदुत्तरादौ तादृशं

म्यादनिघातः। राहिपाते लोहि वङ्गलं कुंदसीति शपो लुक्। निघातः। पन्थः। पननेः। सुत्तथस्थ अघ्यादित्वा घवयतो न वड्या कदा नत्वं।
 नवीयान् नवशा हादियसु निरूपं। निस्वरः॥१॥ अथ चतुर्थी॥१॥ महो अमत्रो वृजने विरपु १ प्रशवः पत्यते धस्ते जः॥ नाह विद्या च पृथि
 वी चने नं यत्सो मासो हयश्च ममंदन॥१॥ योयमिंद्रो महावृ अतिशयित सामर्थ्यवान् वृजने वलोपलक्षितेषु ध्वजा नृणामभिभविताः
 तएव विरुपी विरसी विदपण शीलः भुजास्फालन युधार्थं शत्रूणामाह्वानकारी यद्वा विविधं रपणं स्तुतिलक्षणं यस्येति सर्वैः स्तुत्य इत्यर्थः।
 तादृशस्ये इत्यु उग्रं उद्गूलं शवः बलं धृष्टु धर्षण शीलं ७ जः पराक्रमलक्षणं तेजः पत्यते सर्वत्र प्रसरति। एवमेतादृशमहिमो रनमिंद्रपृथिवी
 विस्तीर्ण भूमिः न विद्या च न वा प्रोति अहं शब्दं एवार्थो वनेति थोरपिन व्याप्नोतीत्यर्थः। यद्यदा सोमासः स्वाहा कृताः सोमा हयश्च मिंद्रममंदनः
 अमादयन्तथा तमेनं द्यावा पृथिव्यो व्याप्तुं न शक्नुत इत्यर्थः। अमंत्रः। अमगत्यादिषु। अतिनक्षियजीत्यादिना अत्रमू प्रत्ययः विरपुं रप
 लपयत्तायां वा विओणादिकृता प्रत्ययः। विविधं रयंतीति विरुपाः स्तोतारः तदृश संतीति अत इतिः यद्वा विविधं रपणं निरपुं तदृश्यास्ती
 नित्यत्ययस्वरः। प्रत्यते व्यत्ययेन यक्कर्तृनिघातः। धृष्टु विधुषा प्रागल्भ्ये। असमृद्धि विक्षिपे कुः प्रत्ययः। रसाभ्यामिति लत्वं। प्रत्ययस्व
 रः। विद्या च। चोलेलिटिलिलिष्टाभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं। निघातः। वनेति निघातसमुदायार्थो वर्तते। एवमादित्वा दं
 तो दातः। अमदनुमदिस्तुत्याश्चित्यस्य लङ्। रूपं। यद्योगादनिघातः॥१॥ अथ पंचमी॥१॥ महो उग्रो वा वृधे वीर्याय समाचक्रे वृषभः कायेन॥
 इंद्रो भगो वाजदाः अस्य गावः प्रजायंते दक्षिणाः अस्य पूर्वाः॥१॥ महान्। युधकर्मणि बलवानुग्रः शत्रूणां भयंकरः इंद्रो वीर्याय वीर्यकरण

राम
८५

यवा वृषे वर्धते। वृषभः फलस्थाभिर्वर्षकः। भगः सर्वैर्भजनीयः स इंद्रकायेन कवयस्तोतार भक्तर्मस्तोत्रं तेन स्तोत्रेण समाचक्रे संगच्छते। वा
 दृश्यस्ये इत्यगावः वातदाः क्षीरादिलासणा न प्रदानात्प्रजायंते। तथा स्य पूर्वा र्वधा स्नागा बोदक्षिणाः प्रजायंते। वा वृधे। वर्धते। लिटि रू
 पं। निघातः। वीर्याया वीर्यं भवं वीर्यं। भवे कुंदसीतियत्। वीरवीर्यो वेत्यत्र यतो नाय दृश्यो नित्यत्वस्य जापितत्वाति स्वरितः। समाचक्रे। कर्तेने
 लिटि रूपं। गतिर्गताविनिपूर्वपदस्य गतिनिघातः कायेन। कवेः। कर्मकाया। आह्वणादित्वा श्च। त्रित्वा दुपधा वृद्धिः। भित्तरः। वातदाः। ददा
 तेरातो नुपसर्गकः। जायंते। जनी प्रादुर्भावे इत्यस्य लटि रूपं। दक्षिणाः। दक्षदृष्ट्या वित्यस्मान्न तदुदक्षिभ्यामिमनिती मनप्रत्ययः। नत्वा दा
 द्युदातः॥१॥ इति तृतीयस्य द्वितीयेरकोनविंशो वर्गः॥१॥ अथ तस्मिन् केषु ॥१॥ प्रयत्सिंधवः प्रसवयथायत्रापुः स मुद्रैरथे वजसुः॥ अ
 तश्चिदिंद्रः सदसो वरीया च्छदी सोमः पृणति दुग्धो अंशुः॥१॥ सिंधवो नद्यः यथा प्रसवं प्रकर्षेण सृजत इति प्रसवः कामतमनुष्टुत्ययद्यदा
 शयन्। प्रकृष्टमतिभरं समुद्रं गच्छंति। तदा आपोमहांतं समुद्रं रथे वरथिन इव जग्मुः प्राणनाथं गच्छंति। तद्वत्। अतश्चित्। अस्मादित्यंत
 रिक्षान् असा विद्रो वरीया च्छुत्तरः खलुयदीयमेन मिंद्रं दुग्धं गंधोभिषुतः - लतास्वंदु रूपो लम्बः सोमः पृणति प्राणयति। यथा ज्ञानद्यो ली
 यो सिंचजलानि महांतं रुरुद्रं प्राणयति। तद्वदक्षतरों शुभूताः सोमो वरीयां समिंद्रं प्राणयति। प्रसवः कर्मण्यप। यायादिस्वरः। आयन्। अ
 यतेर्लङ्। रूपं। यद्योगादनिघातः। रथे वरथस्ये मेरथ्याः। रथाद्यादिनिघातः। सुपो इति सुपोडादेशः। निस्वरितः। इवेन विभक्तेरलोपः। पूर्वपद
 प्रकृतिस्वरः। जग्मुः मोर्लटिगमहनेत्यादिनोपधा लोपः निघातः। ववीयान्। उरुशा हादीयसु निषियस्तिरेत्यादिना च गवेशः। नित्वा दाद्युदा

एतानि। धीनाधीनानि। तुहादिः यद्योगादनिघातः। दुग्धः। दुहेक्तः। एकोच इतीह प्रतिषेधः। नृदेहीतोर्ध्व इति हकारस्य घत्वं सप्तम्यर्थो धः। प्रत्य
यस्वरः॥॥ अथ सप्तमी॥॥ समुद्रासिंधवोयादमानाः इडाया सोमं सुषुतं भरंतः॥ अंशुं दुहंति हस्तिनो भरिजेर्मधं पुनंति धारयापवि
त्रेः॥॥ समुद्रासहितानद्यादिरूपेणापोभिद्रवंत्येनमितिसमुद्रः। तेन यादमानाः। तेन साहा संगतिमानाः। सिंधवो नद्यो ययानं पूरयन्ति त
द्वत्। हस्तिनो हस्तिवंतो धर्यादयः इडाया तुभ्यं सुषुतं सुष्टु अभिषुतं सोमं शश्वतः दुग्धोश्चिगतिवृद्धोः अस्मात्संधेहमित्यादिना अतिप्रत्य
त्ययानत्वेन निघातनत्वादिष्टरूपसिद्धिः॥

शम
८६

माः प्रदिवो विदमाः। नृदेहीतोर्ध्व इति हकारस्य घत्वं सप्तम्यर्थो धः। प्रत्य
यस्वरः॥॥ अथ सप्तमी॥॥ समुद्रासिंधवोयादमानाः इडाया सोमं सुषुतं भरंतः॥ अंशुं दुहंति हस्तिनो भरिजेर्मधं पुनंति धारयापवि
त्रेः॥॥ समुद्रासहितानद्यादिरूपेणापोभिद्रवंत्येनमितिसमुद्रः। तेन यादमानाः। तेन साहा संगतिमानाः। सिंधवो नद्यो ययानं पूरयन्ति त
द्वत्। हस्तिनो हस्तिवंतो धर्यादयः इडाया तुभ्यं सुषुतं सुष्टु अभिषुतं सोमं शश्वतः दुग्धोश्चिगतिवृद्धोः अस्मात्संधेहमित्यादिना अतिप्रत्य
त्ययानत्वेन निघातनत्वादिष्टरूपसिद्धिः॥

ल. सं. भा. २

रातस्याश्वादेशाभावः। मिदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं। कृत्वेतु। कृविहिंसाकरणयोश्चिदस्य लोटि रूपं। आमंत्रितस्याविद्यमानत्वे दयानापित्वाद्
निघातः। प्रत्ययस्वरः। वाघतः। बहुश्रपणो संश्रद्धेत्यादिना अतिप्रत्ययान्तत्वेन निघातनादुपधावधिः। दंकारस्य षत्वः। प्रत्ययस्वरः॥ ॥ अ
थतृतीया॥ ॥ नामानिते शतक्रतो विश्वामिगभिर्मिरीमहे॥ इदमभिमातिषाद्ये॥ ॥ शतक्रतो हे इदं अभिमातिषाद्ये मातिर्मनोगर्वः अभि
तोमानो ये वांते अभिमातयः शत्रवस्तेषां स ह न मेव स ह्येते स्मिन्नुधेः साकमुपस्थिते सति ते तव नामानि शक्रवज्रहस्तादीनि नाम धेया नि
यद्वातदुपलक्षितानि वज्रानि विश्वामिगभिः सर्वाभिरुक्तानि क्षणानि वज्रभिर्मिरीमहे वयं याचामहे इकात्यादिषु। व्यत्ययेनात्मनेपदं। अ
दादित्वा लुक्। निघातः॥ ॥ अथ चतुर्थी॥ ॥ पुरुषु तस्य धामभिः शतेन महयामसि॥ इदं स्य चर्षणी धृतः॥ ॥ हे इदं पुरुषु तस्य पु
रुभिर्बहुभिः स्तोत्रभिः स्तुतस्य शतेन अपरिमित संख्या कैर्धामभिस्तोत्रभिर्बहुभिः स्तुतस्य चर्षणी धृतः चर्षणी नाम नुष्याणां कर्मा नुष्ठा नानां अ
भिमतल संपादनेन धारकस्यैव यद्वा आकषति सर्वमानेनेति चर्षणी बलंतद्वारकस्य तव हयामसि कमी। पुरुषु तस्य। सुप्रसूतो। क
र्मणि कः। याथादिस्वरः। संहितायां सुतसोमयोः छंदसीति षत्वः। महयामसि। महपूजायामित्यस्य लटि इदं तोमसि। निघातः। चर्षणी धृ
तः। कृष आकषणो। कृषरादेश्चैत्यनिप्रत्ययः। ककारस्य चकारादेशः। यद्वा कृषविलेपने। कर्षति कर्षणो मनुष्याः धृधारणो। कृषक
दुत्तरपदस्वरः॥ ॥ अथ पंचमी॥ ॥ इदं दृवाय हंतवे पुरुषु तस्य पुत्रवे॥ भरेषु वा जं सतये॥ ॥ हे इदं दृवाय हंतवे पुत्रनामक मसुरं हंतुं भेषु
वा जसातये अत्रोपलक्षितधनलाभाय च पुरुषु तं पुरुषि रा इतमिदं बलवतं त्वा मुपक्रमे सोमपानार्थं विश्वामिगोहमाह्वयामि। दृवाय

राम
५९

कियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मव्यमिति कर्मणः संप्रदानं हंतवे। हंतो। सुमर्थेति वेत्ययः। नित्स्वरः। कवे। कश्च क्तायां वाचीत्यस्य लिङ्ग
तमद्रति रूपं। निघातः। वाजसातये। सननं साति वाजस्य सातिर्वाजसातिः दासी भरोदित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥ ॥ इति तृतीयाद्विती
ये एकविंशो वर्गः॥ ॥ अथ तस्मिन् केषु च॥ ॥ वाजेषु सासहिर्भवत्वामीमहे शतक्रतो॥ इदं दृवाय हंतवे॥ ॥ शतक्रतो हे इदं वाजेषु
सासहिः शत्रूणामभिभविता भव। दृवा हंतुं दृव हंतुं त्वामीमहे शर्थयामहे। सासहिः सहिर्वहि चलि प्रजिभ्यो यङ्तेभ्यः किकिनोव
क्तव्यविति विप्रत्ययः। तस्य स्वरः। दृवाय कर्मणः संप्रदानं। हंतवे तु मर्थेत्वेत्ययः॥ ॥ अथ सप्तमी॥ ॥ इदं स्य पुत्रना ज्येष्ठसुतर्षु
भवः सुचा॥ इदं साश्वाभिमातयु॥ ॥ पुत्रेषु धोतमानेषु अभिमानितयाषे सपत्नीः पुत्रना ज्येष्ठतना नो अजनगमनं यस्मिन्निनिपुत्रना
ज्यं संप्रामः। तस्मिन् संप्रामे च पुत्रसु पुत्रराशौ लेषु शत्रूरेषु भवः सुबलेषु च ये अभिमानिनः सपत्न्याः सनिता साश्वाभिभवतथा अभि
मानिषु सर्वतो गर्वयुक्तेषु शत्रुषु पुरुषेषु पे संपत्न्याः ताश्वाभिभवतना ज्येष्ठजगति संप्रामो रित्यस्यैव नस्य अचोयत् पुत्रना नो आ
ज्यकादेशस्वरः। पुत्रस्य पुत्रना शत्रुस्य सौ परंतः मां स्पृक्षुनां उप संख्यामिति यदादेशः। त्वरा संप्रामे तां किलीकं कृष्णं च त्वरेत्या
दिना ऊट्या तपुरुषे कृतिवदुल्लमिति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक्। टत्वकत्वे। दीर्घश्चादसः। वातुर्थिके हनिमाध्यादिने सवने वा सणां कां सि
शस्त्रे शुभ्रं तमन्नं कृतय इति ह्येने कन्निको नुरुपः। सूत्रितं। शुभ्रं तमन्नं उतये आयंत इव सूर्यमिति॥ ॥ संप्रामे अष्टमी॥ ॥ शु
भ्रं तमन्नं उतये शुभ्रं तपाहि जागृवि॥ इदं सोम शतक्रतो॥ ॥ शतक्रतो हे इदं शुभ्रं तमन्नं बलवता मध्ये अतिजायेन बलवतं धुम्रं दीप्ति

तु. सं. भा. २

वंतं यद्वा गुणितं तमं श्रुत्वा शोषकतमं धुमिने जायते। जागरणशीलं पीततः। सोम जायते। स्वप्न निवारक इति तादृशं नेस्माकं संबन्धिनो
मं अस्माकरक्षणायापि हि अत्रागत्य पिब। शुभ्रं तमं तमपः पिब। दनुदा नत्वे प्रत्ययस्वरः। पाहि। पाते लोहि व कुलं छंदसीति शपो लुक्। निघा
तः। जायते। किं अत्यथातः निन्वादाद्युदात्तः॥॥ अथ नवमी॥॥ इन्द्रियाणि शत क्रतो याते जनेषु पंचसु॥ इन्द्रानित आरणे॥॥ शत क्र
तो हे इन्द्र ते तव संबन्धिषु पंचसु जनेषु गंधर्वाः पितरो देवा असुरारक्षोसीत्येषु यायानी द्रियाणि रूपग्रहणादिसामर्थ्या निष्क्रितानि तत्त्वदी
यानि तानी द्रियाणि अहमावृणो यद्वा पंच जनेषु निषाद पंच मेषु नतुर्धु जनेषु यायानी द्रियाणि सामर्थ्या निता निवदीयान्यहमावृणो इन्द्रि
याणि इन्द्रियमिंद्रा लिंगमिंद्र हृष्टमिंद्र रत्नमिति चेति धर्म प्रत्यया तत्त्वेन निपातना दंतो दातः। एणे वृज् संभक्ता विव्यस्थलिरूपः। निघातः॥॥
अथ दशमी॥॥ अगनिंद्र अवाकृह धुमं दधिषु दुष्टं॥ उते गुणोति रामसि॥॥ हे इन्द्र इव न ह न्यह शुवः सोमलक्षणमस्माभिर्दीयमा
ममत्रं अगन्त्वा गच्छतु त्वं दुष्टं दुष्टं शत्रुभिस्तरी तुम शक्यं दुहि धर्म धनं दधिषा स्मभ्यं प्रयच्छ। वयं तु तत्त्वदीयं गुणं वलं उक्तेष्टं ति
रामसि सोमा ज्वादिभिर्वर्धयामाः। अगमन्। गमेर्लुक् व कुलं छंदसीति शपो लुक्। हल आदिना ति लोपः। मनोधातोः। अत्रागमस्वरः। दधि
षु। दधाते लोहि छंदस्युभये धेति थास आर्धधातुकत्वादिना गमः। निघातः। दुस्तरत्रातः रुक्थस्वरः। सुषामादिना संहितायां धर्त्वा तिस्वरः।
तिरामसि निघातः॥॥ अथैकादशी॥॥ अर्वा वतो न आगच्छथो शक्रपरावतः॥ उलोको यस्ते अदिवः इन्द्र हतत आगहि॥॥ शक्रं वलवन्॥
हे इन्द्र अर्वा वतः अर्वाची नः समीपः इच्छातु अथो कृदि वरवतो ति ह्रादेशान्नेत्यानि भिलक्ष्य गहि। आगच्छ। अदिवः। अतिभक्षयति शत्रूनि

राम
८८

अथैकादशी॥॥ गुनं कुवेमेति॥॥ इति तृतीयस्य द्वितीये विंशो वर्गः॥॥ वार्जहत्यायेत्येकादशर्वं अष्टमं सूक्तं। एकादश अनुष्टुप् शिष्टागा
यश्च। तथा चानु कोतं वार्जहत्याय गायत्रमं अनुष्टुपि विनि। अतिरात्रे प्रथमे पर्याये आह्वणा छंदसि शस्त्रे वार्जहत्यायेत्युत्तमवर्जं सूक्तं शीस
नीयो। वार्जहत्यायेत्युत्तमाधरेदिति॥ महाव्रते गायत्रे नुया शीता उन्नमावर्जमिंद्रं सूक्तं पंचमारण्यके सूत्रितं। वार्जहत्याय शवस उन्नमा मुध
रतीति॥॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा॥॥ वार्जहत्याय शवसे पृतनाया ह्याय च॥ इन्द्रत्वावर्तयामसि॥॥ विश्वामित्रस्योति॥ हे इन्द्र वार्जहत्याय
वृत्रहननं निमित्ताय शवसे वत्साय अपि च पृतनाया ह्याय परकीयसेनाभिभवाय त्वां आ सर्वतो वर्तयामसि। प्रवर्तयामः। वार्जहत्यायारुद्रः।
कर्मत्यर्थे आह्वादिना त्वां ध्यम्। हनस्तो विलोपितकारः। निन्वादाद्युदात्तः। पृतनाया ह्याय। पहमर्षण इत्यस्माद्वापेशकि सहोश्चेति यत्।
संहितायां साहः पृतनतीभ्यां चेति षत्वः। दीर्घश्छंदसः। वर्तयामसि। वृत्तुवर्तन इत्यस्य एतस्य मस इदं तो मसि रिति मसित्वादेशः। निघातः।
॥॥ अथ द्वितीया॥॥ अर्वाची नं सुते मनः उत वरुः शत क्रतो॥ इन्द्रं लुनु वाघतः॥॥ हे शत क्रतवो यस्या सो शत क्रतुः। हे इन्द्र वाघतः
वरुं नित्यं शिष्यो धुरमिति वाघतस्तोतारः। तेत वसु अस्मदभिमत संपादनेन शोभनं मनः अर्वाची नं अस्मदभिमुखं कृत्वा तु उतापि वरुः।
त्वदीयं दर्शनमस्मात्वलुग्रहदृष्टिः कुर्वतु। अर्वाची नं। विभाषां चेरदिक स्त्रियामिति ह्यप्रत्ययः। वसुः। वसेः। शिष्ये तु सिप्रत्ययः। शिवभा

ह.सं.भा.२

विषयाणि नान्येव तदभिमतं शतौ यंत्यभ्यारभमावातः परो वा स्यात्स्वर्गलोकस्तमेव तदभिव्यक्तिकर्त्तृत्वात्सिद्धौ सुमेधा इति पदे
तेन न प्रयः पूर्व प्रेतास्तैवैकवयस्कानेव तदभ्यतिवदतीति तद्वैवा तत्त्वस्त्वस्तु करण इत्यस्य वृत्तिरूपः नित्यः दीधया विधीः दीधितेव
नयोरित्यस्य अंतर्भावित एष्यत्यलोपि शपो बहुलं हं दसीति तु गभावः। व्यत्ययेन परस्मैपदं सुधुरः। आद्युदात्तं धातु हं दसीत्युत्तरपदाद्युदा
त्तं जिहानः ७ हाडः गतो वित्यस्य ज्ञानविभ्रजामदित्यभ्यासस्येत्वं चिचि चादंतो दातृत्वशेषे अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं मर्मज्ञात्वात्
मर्शन इत्यस्य कुं किरुथिकौ चतुर्कीभ्यां सस्य रुगागमः। तदंताच्छतरिरूपं। नाभ्यस्तानाच्छतरिति नुम्भावः। अभ्यस्तस्वरः। संहरो ह्रस्वोरपेक्षणे इत्य
स्मानुमर्षे ह्रस्वो विरेत्येति। के व्यत्ययां तत्वेन निपातनाद्युदात्तः समासेत दुत्तरपदस्वरः। सुमेधाः। नित्यमसिद्धः प्रजामेधयो रित्यसिद्धः प्रत्ययः।
चित्त्वः॥॥ अथ द्वितीया॥॥ इतो नष्टं जनिमा कवीनां मनो धृतः सुकृतस्तक्षतद्यो॥ इमा उते प्रणो ३ वर्धमाना मनोवाता अधनु धर्मणि मनु॥
॥ उतेत्यामंत्रणो हे इंदु कवीनां सुकृतकर्मणां देव भूय गतानां जनिमजन्मकेन कर्मणा दिवं गताः कुतो वा तेषामुत्पत्तिरिति एतमर्थं इनाई श्रुता
गुरुनष्टं नेकवयस्य मनो धृतः संयतमनस्का अतएव सुकृताः शोभनकर्मणः संतोद्या दिवं तक्षता कुर्वन् अध अथ दानी धर्मण्यस्मि च ते त्व
दर्थं प्रणयः प्रणी गमना मनोवाता मनोवेगा वर्धमाना वर्धयंतं इमा अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयो नुक्षिप्तं मन्त्रां गच्छन्तु। गुसर्वत्र प्रसिध्यर्थः। ए
च्छं जी प्राणो इत्यस्य लोटि नुदादित्वाच्छः तस्य इत्वा इहि ज्यदिना संप्रसारणं निघातः। प्रणयः। एणी नु प्राण इत्यस्मादोणादिकः कर्मणि कि
प्रसर्वविधीनां हं दसीति शपो लुक्। इत्वा क्रमहनेत्यादिनोपधा लोपः निघातः॥॥ अथ तृतीया॥॥ निधी मिदं गुहादधाना उत क्षत्रायरो

राम
८९

दसी समंजसु॥ ससा अभिर्ममिरेये मुहवी अंतर्मही समते धायसेधुः॥॥ अत्र भूर्लोके गुहा गूढानि कर्माणि मित्सर्वत एव निदधानाः कुर्व
ण एतेकवयस्य शाय बलाय ध नायगरो दसीद्या वा पृथिव्यो समंजसु आषधीभिः पृथिवी देवे अदिव संगता मकार्षुः किंचने मात्राभिर्मयं नेमांती
तिवा मात्राः शीलो ज्ञया ४ तामिर्मात्राभिः संममिरेतेरो दस्या विष क्षया परिच्छिन्ने त्वं कुं असमते परस्य संगते उवी विस्तीर्णमही महत्यो तेद्या
वा पृथिव्यो ये मुः विष्मभ केनांतरिक्षेण उदयकुन्तथा तथोर्द्धाणार्थमंतरिक्षं अधुः इदवधारणार्थं गुहा गुहायां भवामि भवार्थं यत्नयतो ना
वइत्याद्युदात्तः दधानाः दधानेः ज्ञानविरूपः। अभ्यस्तस्वरः। अंजनु अंजु यत्किं सूक्ष्मागतिश्चित्यस्य लोटिः। असोरलोपः निघातः। मात्राभिः प्रा
मानो माडमानेवा। दिना व्यत्ययः। नित्यः। ममिरे। माडमाने इत्यस्य क्तिट् रूपं। त्वादिलोपे विभाषेति निघातः। यमुः यम्। उरम इत्यस्य
लिङ्गुसिरूपं तदुत्तरोदनिघातः। धायसे। वदिहा धाभ्यच्छं दसीय सुनू नित्यः। धुः दधानेर्लुङ्गिरूपं॥॥ अथ चतुर्थी॥॥ आनिष्ठं तं परि वि
श्वे अभूषं छि योरसानश्चरति स्वरो विः॥ महत्तद्वृत्तो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानित्यः॥॥ विश्वे सर्वकवयः। रथमा निष्ठं तं मिदपय
भूषन्परितोलम कुर्वन् स्वरो विः स्वयमेवरो विर्यस्यासौ स्वरो विः स्वप्रभयेव दीयमाने इत्यर्थः। अतएव श्रियो दी प्रिर्वसानः। सोयमिदं श्वेति स
र्वत्र वर्तते। दृष्टं ४ कामानां वर्धितुः असुरस्य निप्रयति सर्वान्तर्गमितयेत्यसुरः तस्येन्द्रस्य तत्ता दृशमनुभूतयर्वनामयतिसवाने शत्रूनि ति
नामकर्मयद्दानम्यते सर्वे नमस्क्रियत इति नामेन्द्रस्य कर्मवामह कदा श्रयो एतं वर्तते तथा विश्वरूपो नानाविधरूपो भजमानः स ईडो वरुणा
त्माना अमृतमिजलानि आतरेण अद्येति छति विश्वे जसः श्री। अभूषन्। भूष अलंकारे इत्यस्य लोटिः रूपं। वसानः वस आच्छादन इत्यस्य ज्ञानविरु

तृ.सं.भा.२

पतस्यलसार्वधातुकस्वरेधातुस्वरः। नाम। पामुप्रकृतइत्यस्या। नामन्नामन्नित्यादिनामनिप्रत्ययांतत्वेननिपातनाद्युदात्तः। विश्वरूपइतिस्य
संज्ञाबहुव्रीहोविश्वसंज्ञायामितिपूर्वपदोदात्तत्वं। अमृतानि। कालाधनोअत्यंतसंयोगइतिद्वितीया। तस्मैतिष्ठतेर्लिटिणालिरूपं॥॥अ
थपंचमी॥॥अमृतपूर्वोदृषभोज्यायानिमाःअस्यशुरुधःसंतिपूर्वीः॥दिवोनपातविदथस्यधीभिःसंज्ञराज्ञानाप्रदिवोदधाथे॥॥तयोः
पूर्वःदृषभःकामानावर्षकःपूर्वःचिरंतनःअतएवज्यायानिद्रासूयवापःससर्जपूर्वीर्बद्धाद्रमाअनेनसृष्टाआपःअस्यशुरुधःशुनःपिपी
सायारोधपिच्योभवन्ति। तदिवोनपातयितारोहेराज्ञानाविंशवरुणोप्रदिवःप्रकर्षणोद्योतमानस्यविविदथस्ययत्नकारिणःस्तौतुधीभिःस
अंधनंदधाथेअस्मभ्यंरातुंधारयेथे। अमृतपृष्ठःप्राणिगर्भविमोचनोरित्यस्यकृत्तिरूपं। अङ्गामस्वरः। ज्यायानप्रत्ययस्यशब्दादीयसुनि
ज्यचेतिज्यादेशः। ज्यादादीयसआदेकारोदेशःनित्वादाद्युदात्तः। शुरुधः। पृषोदरादिः। नपाता। नप्राणपादितिनिपातनाभ्यप्रकृतिभावः।
आमंत्रितत्वाभिघातः। धीमिःसावेकाचद्वितिविभक्तेरुदात्तत्वं। राजाना। आमंत्रितत्वाभिघातः। दधाथे। दधातेर्लटिरूपं। निघातः॥॥इतिल
तीयस्यद्वितीयेअयोविंशोवर्गः॥॥अथतस्मिन्सूक्तेषष्ठी॥॥जीलिराज्ञानाविदथेपुरुणिपरिविष्टानिभूषथःसदांसि॥अपश्यमअमनसाज
गन्ताअतेगंधर्वोअपिवायुकेज्ञान्॥॥हेराज्ञानाविंशवरुणोविदथेस्मिन्नेविष्टानिआज्ञानिपुरुणियजनीयेःसोमादिभिःपूर्णनिजीलिस
दांसिसवनानिपरिभूषथःसर्वतोर्लंकुरुथः। हेइदत्वंजगत्त्वान्यत्संप्रतिगतवानसि। अपिःसभावनाथो। यतोहेमनूव्रतेयज्ञेवायुकेज्ञान्वा
युवंतंकरुमीन्गंधर्वोनुसोभरक्षकासुखानभ्राजादीन्मनसापश्यंतेचस्वानभ्राजादयस्तेर्निरीयाकस्यष्टमभिहिताः। स्नानभ्राजांधारेहे

राम

९०

तिअद्विर्वजः। तद्वत्हेइदत्वंतवयुक्तोक्तउत्तमोक्तोक्तोक्त। ततस्मादपिलोकादिहास्मिन्नेवयजनेदेशेसोमयानार्थमागहिआगच्छ। गहिग
मेलेटिरूपंपरावतःउपसर्गा। छंदसिधात्वर्थइतिवतिः। प्रत्ययस्वरःअद्विवमनुवसोरितिदरुःततःपंचम्यास्तसिल्लितिसिल्लु। लित्स्वरः॥
॥इतितृतीयस्यद्वितीयेहाविंशोवर्गः॥॥अभितष्टेवेतिदशार्चनवमंसूक्तंअशानुक्रमणिका। अभितष्टेवशप्रजापतिःसवेष्टामित्रोवाचो
वाहोवातो नचैकोपीतिविष्टामित्रगोत्रःप्रजापतिःवाचःपुत्रःप्रजापतिर्वाकृषिःतावुभावपि। समुञ्जितावस्यसूक्तस्यकृषिरितिद्वितीयःपक्षः
अथवानोभावयकितुविष्टामित्रएवेतितृतीयःपक्षःत्रिष्टुप्छंदःइदोदेवतावातुर्वैजिकेहनिमाध्यंदिनेअच्छावाकशस्त्रेअभितष्टेवेत्यह
हःशस्यनामकेसूक्तं। सूत्रितं च। उदुब्रह्माण्यभितष्टेतिनरावहरहशस्यनामकेसूक्तं। सूत्रितं च। उदुब्रह्माण्यभितष्टेवेतनरावहरहःशस्य
वसर्वजहर्गणेषुद्वितीयादिष्टहःसुमाध्यादिनेसवनेच्छावाकशस्त्रएवसूक्तं॥॥अथतस्मिन्सूक्तेप्रथमा॥॥अभितष्टेवदीधयामनीषामत्यो
नवाजीसुधुरोजिहानः॥अभिप्रियाणिमर्शशतशालिकवीरिष्ठासिंसदशसुमेधाः॥॥यजमानःस्तोतारःप्रतिब्रूतेहिस्तोतःमनीषामिंद्रवि
षयोस्तुतिंअभिदीधयसर्वतोदीज्ञांकुरुतत्रदृष्टांतः। तष्टेवयथातष्टातक्षणेनकाष्ठंसंस्करोतितद्वसुधुरःशोभनयाधुषाञ्जितोवाजीवेगवा
नस्योत्योनाश्चइवाजिहानःकर्मलिप्रवर्तमानःपराण्योत्रमानिप्रियाणीदस्यप्रियतमानिउपराण्युत्तरेष्टहःसुक्रियमाणानिकर्मणिअभिम
र्शशतशतशसुमेधाःशोभनमेधावानहंकवीनृयेपूर्वममुष्ठितज्ञानदेवभूयमांगतनेकवयःतावुसंदशेसंदष्टुमिष्ठासिउक्ता
र्थेआह्वणं। अभितष्टेवदीधयामनीषामित्यच्छावाकोहरहःशंसत्यभिवर्तस्यैरूपमभिप्रियाणिमर्शशतशालीतिशान्येवपराण्यहानिता

एषां सुवर्णमयी अमृतिकातिनकिः को वापरिष्ठित निरवलयं मदीयादीनि अशिश्रेतः य आश्रयति स सुष्ठु नो भोजनया कृत्याः स्तुतः
 सन्निविष्टमिन्ने सर्वस्य संतर्पयिष्यो दसीद्यावापृथिव्यो आचरेत्स्वीयतया सर्वतो दृष्टुं तत्र दृष्टं तः अपीव योषा जनिमानियथा योषा
 जनिमानि जनिता न्यपदानियथा वृत्तानि तद्वत् न किः निपातः हिरण्ययी हिरण्यस्य विकार्यमयधेतयो रिति मयद् क अवास्तुवा
 स्वमाधी हिरण्यया निष्ठं दसीति निपातना न्यपदो मकारलोपः इति हिरण्यया नीतिणि प्रत्ययस्वरः अमतिः अमगत्यादिषु अमे
 रतिरित्यति प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः अशिश्रेतः अयतेर्लङ् बङ् लङ् दसीति शपः शुभः यदुत्तयो जाद निघातः सुष्ठुती सुपां सुष्ठुगिति
 तृतीयायाः सर्वेदीर्घः विश्वमिन्ने इविद्यापि प्रीणनयोरित्यस्या कर्मण्यत् इदित्वा नुमत् तत्पुरुषे कृति बङ् लङ् मिनि द्वितीयाया
 अलुक् कुरुत्रपदस्वरः योषा योतेर्षित्री भावकर्मणः वृत्तवदिह विकर्मिष्युभुं चिभ्यः स इति सप्रत्ययः ग्रामादित्वा दाद्युदात्तः
 जनिमानि जनी प्रादुर्भावे ह जनिभ्यामनन्ति दप्यत्ययो भूतकाले नित्वा दाद्युदात्तः वज्रेण शरणा इत्यस्य लङ् रूपं ॥ अथ
 नवमी ॥ १ ॥ सुवंप्रत्ययसाधेयो महोय देवी स्वस्तिः परिणः स्यात् गोपाजिह्वस्य तत्पुरुषो विरूपा विश्वे पश्यंति मायिनः कृतानि ॥ हे इन्द्रावरु
 णो युवं युवा प्रलस्यस्तोतुर्महत्ता दशं श्रेयः साधयः साधयथा कीदृशं तदित्यत आह य देवी स्वस्तिः यदि देव संबंधे श्रेयः स्वाराज्यलक्षणं किंच
 युवा नस्मान्परिपरितः स्यान्तरक्षको भवेत् विश्वे सर्वमायिनो देवाः गोपाजिह्वस्य गोस्त्रीजिह्वा माविभीतेत्येता दृशी वाग्यस्य सतथोक्तः तत्पुरुषः
 शिरतरस्येदस्य तत्पुरुषाः नानाविधा निवृत्तहन्ता दीनि कृतानि कर्माणि पश्यंति एवमिदस्य विश्वरूपत्वमुक्तं युष्माकं इत्यदिवचने युवां वो

राम

११

दिवचन इति युवादेशः देवमयोरमिति सुपोमादेशः साधयः साधसंस्थि विद्यस्य एतस्य लङ् रूपं वङ् लङ् मन्त्रवर्णिते लुक् निघातः
 देवी देवाद्यत्रावित्यप्रत्ययः प्रत्ययः स्यात् अस्तेर्लङ् रूपं गोपाजिह्वस्य गुप्तरक्षण इत्यस्या यप्रत्ययां तस्य किं पि अतो लोपयत्को
 पयोः कृतयो रूपं गोपा इति वङ् लङ् हो पूर्वपदस्वरः तत्पुरुषः स्वागति निवृत्तावित्यस्य कसे वस्ते का जाह्नमा मिति प्राप्तस्य टः संप्रसारणं संप्र
 सारणा अयं बलीय इति संप्रसारणस्य बलीयस्त्वा निवृत्तिः वसोः संप्रसारणं प्रत्ययस्वरः पश्यंति ह शिरषे क्षणे निघातः ॥ अथ दश
 मी ॥ १ ॥ सुनंदुवे मेति ॥ इति तृतीयस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ तृतीयमंडले तृतीयो मुवाकः ॥ अथ चतुर्थे मुवाके पंचदश सूक्ता
 नितरेदमतिरिति नवमं प्रथमं सूक्तं विश्वमिन्ने त्रेष्टुभं मेदं मतिनचेत्यनुकांतं सूक्तं विनियोगो लिंगादवगंतव्यः ॥ तत्रैषा सूक्ते प्रथमा ॥
 इदं मतिर्हृद आचक्षमाना व्यापतिं सोमतया जिगाति ॥ या जागृविर्विदधे शस्यमाने इयते जायते विद्वितस्य ॥ विश्वमिन्ने स्तोति ॥ हे इन्द्र
 इतो हृदयात् वक्ष्यमानो अमा नो सोमतया सोमकारिभिः कृता मतिः स्तुतिः पतिं सर्वस्य जगतः स्वा मिनं त्वां अहं अभिलक्ष्या जिगाति समं तो
 द्रुतुं यामदीयास्तुतिः जागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वन्ना विदधे यजे शस्यमाना वति हे इन्द्र त्वं दध्यं तस्मै त्रैमर्ती जायते वद्विद्विजा
 नो हि तस्येति द्वितीयार्थपक्षी ॥ मतिः मंत्रेण वृषेयादिना किनुदात्तः हृदः हृदयशब्दस्य पदत्रोमा मित्यादिना हृदादेशः ऊर्द्धमिति विभ
 क्तेरुदात्तत्वं वक्ष्यमाना वचपरिभाषण इत्यस्य कर्मण्यकं संप्रसारणं भावः षोडशः प्रत्ययस्वरः सोमतया तस्त्वं तस्त्वं तनुकर्मणि ॥
 तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं गतिगो लुतो ऽदसीति जुहोत्यादिवङ् लङ् दसीत्यभ्यासस्यत्वं निघातः जायते जनी प्रादुर्भावे इत्य

ह.सं.भा.२

स्वच्छदित्वां यद्वा योगादनिघातः विद्वा विदज्ञाने इत्यस्य लोहो हेतुगल्यो हेतिरिति ध्यादेशः वाक्यभेदादनिघातः ॥ अथ द्वितीया ॥ दि
वश्चिदापूर्वा जायमाना विनाशविर्विदथे शस्यमाना ॥ भद्रावस्था एव जुना वसाना सेयमस्मै सन जापि आधीः ॥ ॥ द्योतमाना सूर्यादपि
पूर्व्यापूर्वा भवा उषः कालसंबन्धिना आजायमानाया कृतिलक्षणा वाक् विभवति ॥ सेयं वा दूधेयजे द्वा स्यमाना जागृविः स्तुत्यस्य तेव जता
रणं कुर्वन्ता भद्रा कल्याणानि अर्जुना शुक्लेर्लनिवस्त्राणि योग्यतया ॥ न जां सवसाना अस्मै अस्माकं पि आपित कमागता अतएव सन जा
पुरातनी सती धीमवस्तु निर्भवति ॥ दिवः दिवो क्रिप्रा अडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ अर्जुना अर्जुर्लित् ॥ धुत्यननू नित्स्वरः ॥ सन जा ॥ जानरन्ते
भ्यापि दृश्यत इति द्वः प्रत्ययस्वरः पि आपित शब्देतर आगत इत्यर्थे पितुर्न्यजेति यत्प्रत्ययः ॥ शिद् न इति शिद्देशः ॥ यस्येति लोपः यतो नाव इत्या
द्युदात्तत्वं ॥ अथ तृतीया ॥ यमादिदत्रयमसूरसून जिह्वाया अग्रं पतदाद्यस्वात् ॥ वपूषि जाता मिथुना सचेतमोहनात पुषो बुध
रता ॥ प्रसंगादुषः कालं प्रशंसति ॥ यमः सूर्यमौयमलौ सून इति यमसूरुषोभिः मानि देवतासा ॥ यमलामश्विनाव जोषः काले असूत अ
श्विनोसूत्रा स्यमानत्वा तावश्चिनोसोतुं मम जिह्वाया अग्रं पतच्चंचलमास्वादिनिश्चिनिस्वतुतमोहनातमसोहंता रेतेषुषैः तपत्यस्मिन्
वदिति न पुर्दिगस्तस्य बुधेसूते एतावोगतो मिथुना परस्परसंगतो तावश्चिनो जाता उत्पन्नावपूषि उथने विधीयंतमिति वपूषि उषः काले
क्रियमाणानि शस्त्रादीनि कर्मणि सचेतसंगतः पतत्पतगतो द्वा तुलं सार्वधा तु कस्वरं या तुस्वरः ॥ अस्वात् ॥ ध्यागति निरुतो ॥ लुङि क
वे ॥ ह्यो गादनिघातः ॥ वपूषि ॥ दुःखी जसंगतो अतिष्ठ वपिय जिधनत पि भ्यानि दित्यु सिप्रत्ययः ॥ निश्चेत्क कत्वा द्युद्युदात्तः ॥ सचेतो षचसम

राम

९२

स्वसुहृत्त रुज्ञाने तेवः सोमकयणासा नृदाधं सावेर भान्ति ॥ भूषयः ॥ भूष अलंकार इत्यस्य लटिरूपं ॥ अपश्यं ॥ दक्षिणप्रक्षाल इत्यस्य ल
टिरूपं ॥ पादादित्वा दनिघातः ॥ जगन्वान् ॥ मगोः क्तो विभाषागमहन विट विशामितीरो विको लितत्वा दत्रे ॥ मोनो धातोः क्तो अतिमका
रस्य नकारः ॥ मेधवीन् ॥ धन्धार इत्यस्य गोशब्द उपपदे गविगन्धुओ व इति च प्रत्ययः ॥ तत्संयोगेन गोशब्दस्य च गन्नादेशः ॥ प्रत्ययस्वरः ॥
॥ अथ सप्तमी ॥ तदि चस्य चषभस्य धेनोरानामभिर्ममिरे सस्यगोः ॥ अन्यदन्यदसुर्यं वसाना निमायिनो ममिरे रूपमस्मिन् ॥
यद्यजमाना वृषभस्य अभिमत फल प्रदस्यास्ये इत्यार्थे धेनोर्योनामभिः विष्वायुः विश्वायवा इत्यादिनामि रूप लक्षितां गां सस्यं संधजना
हंत क्षीरादिके हविः ॥ बुक्षिप्रं अममिरे आहुतिर्हति ॥ धातूनामने कार्यत्वात् ॥ तेन च हविषाय जमनुष्ठाप देवभूयं प्राप्नोते कवयः ॥ अन्यदन्य
तदूतनं असुर्यं मसुराणां बलं वसानाः आका दयंत ॥ अतएव माया विनः मायया स्वीकृत कामरूपाः यद्वा मायिनः प्रज्ञावंतः संतः अस्मि
न्निर्दे रूपं स्वरूपं निममिरे इयय नया परिच्छिद्य निदधुः ॥ ममिरे ॥ वाद्यने लटिरूपं ॥ निघातः ॥ युजिरुचि ति जा क्तो अत्यत्र चकार स्यानु
क्तसमुच्चयार्थत्वात् सचेते मक् प्रत्ययः ॥ कुत्वं च ॥ सवनं सवमः तत्र चमित्यर्थभावः ॥ छंदसीति यत् ॥ यतो भाव इत्याद्युदात्तः ॥ गोः एकादेशस्वरः ॥
असुर्यं ॥ असुरस्वमित्यर्थे असुरस्य स्वमिति यत् ॥ तित्स्वरितः ॥ रूपं ॥ रूप क्रियायां ल्यतः ॥ स्वयाशिष्य रूपतर्कतत्वा इति प्रत्ययात् तत्वेन नि
घातनात्यकारलोपो गुणत्वं च ॥ रूपयति रूपयते रूपं ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ तदि चस्य सवितुर्न कर्त्तृद्विरप्यी ममतिं या मशिष्ये ॥
आसु दुतीरो दसी विश्वमिन्ने ॥ अपीवयोषा जनिमानि वत्रे ॥ ॥ तत्तस्या सवितुः सर्वस्य जगतां तया मितया प्रसवितुरस्ये इत्यामे ममहिर

गतानुक्तयथा भवति तथा अगमनं ननु गच्छति इति तत्रावलेदशमेवेदशमासात् सत्रं नुष्ठाय लब्धफलाः उदतिश्च नूते दशमः। दशभिर्दशसं
 स्वाकैरंगिरोभिः सहितः सन्तमसिबिल कर्त्तव्यं धकारे क्षियते निवसंतसत्येयथा र्यप्रकाशं भूयं विवेदके मे। ते तोल्य प्रकाशः स इंदु सगो ओनायां
 गिरोभ्यः प्रादादिति भावः। सखाख्या प्रकथने। समाने रय्यो दात इतीत्युच्यते। इति समानस्य छंदसीति समानस्य सभावः उदात्त इत्युक्तत्वेन स
 मर्थमुपपदस्येति गम्यते। आद्युदात्तः। नवमेवेदशमो रौणादिको धप्रत्ययः बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। अभिज्ञा प्रसंभ्यां जानुनो मु रिति विधायमाना
 ज्ञरभेत्तरस्य व्यत्ययेन भवति। सखिभिष लुविशरणगत्यवासादनेधित्यस्मात्प्रत्ययदीरिसद्योस्तद्धेति वनिप्रत्ययः। नुधागमः। नित्वा घुदात्तः। अनु
 गमनः। गमेः शतरितकुलं छंदसीति शपो लुकि कृते गमहने युपधा लोपः। प्रदिसमासः। शतस्वरः। विवेदा विदज्ञान इत्यस्मात् लिटि लिरूपे। इति
 तृतीयस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः। नस्मि सूक्तेष्वष्टी। इंदो मधुसंभृत मुस्त्रियायां पदद्विवेदशफव नमेगोः। गुहाहितं गुह्यं गूह्यं मरु
 दक्षेदधेदक्षिणेदक्षिणावान्। इंदुः उस्त्रियायां क्षीरदध्यादि क्रमेणोर्ध्वस्त्रिविभावत्यां गोवि संभृतं संपादितं मधुक्षीरादिविवेदज्ञासीत्तत्तत्साद
 र्ययद्वत्त्यादयुक्तं शफवत्स्वरोपतंगो धनं विवेदलमे। कथं लब्धवानिति तदुच्यते। नमेगोः। गोरिति द्वितीया र्यषष्ठी पणिनामाकरे सुरेः। अपद्रुतां
 जानपे आनीतामाकारोत्तः तथा दक्षिणापा नो दार्यवान् समर्थः। स इंदु गुहां गुहां यो हितं गुणगुहां छंद प्रच्छन्नं अतएवात्सु अंतरिक्षे रूपाचारिणं मायि
 नमसुरं त्वंदक्षिणे हस्ते दधेदधार। अपहादित्यर्थः। द्वितीयाष्टके शुधीहवमित्यस्मिन्वर्गं गुहाहितमित्येतत्सम्यगभ्यधायि। उस्त्रियायां प्रक्रियां
 सम्यक् पूर्वमेवावादिविवेदः। विदज्ञाने विदरत्ना ररव्यो लिटिरूपं। शफवत्। शको स्यात्तीति मनुष्यः। इस्वनुद्धी मनुविति मनुप उदात्तत्वं। नमेगो

राम
९३

मुपकृते शब्द इत्युक्तत्वे लिटिरूपं द्वितीयस्य छंदः। विदज्ञाने तत्तादृशं द्विवेचनाभावः। वाक्यभेदादभिधातः। गुह्यं। गुहसंवरण इत्यस्माच्छंदसि गुह्यं
 दुहिभ्यो वेति वक्तव्यमिति वयम्। किं वा दगुणः। प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। दधेदधेते लिटिरूपं। दक्षिणावान्। दक्षदक्षौ। दुदक्षिभ्यामि
 नन्निताननं प्रत्ययः। तदस्यास्तीति मनुष्यः। सहितायां भन्येषामपि दृश्यत इति। पूर्वपदस्य दीर्घः। नित्स्वरः। अथ सप्तमी। ज्योतिर्वृत्ती तमसो वि
 जानन्नारे स्याम दु रितादभीके। इमा गिरः सोमपाः सोमरुध्रजुषस्त्वेदं पुरुतमस्य कारोः। तमसोरात्रेः सकाशाद्दिशेषेण जानन् प्रा दुर्भावनू सूर्या
 त्मक इंदु ज्योतिर्वृत्तीत। नगध्वजहार निर्वाहकं प्रकाशं समभक्त। यद्वा तमसस्तमो रूपात्त रूपादिवि जानन् प्रा दुर्भवत्। रूपां हत्ता प्रकाशमवृणीता वयं दु रि
 तात्पादादारे इरेपायवर्जिताः संतो अभीके भयराहिते स्ताने स्याम भवेम। सोमपाः सोमस्य पातः अतएव सोमपाने पुरुद्वहे इंदु पुरुतमस्य पुरुत्तमं शत्रु
 नू आमयति। लोपयति। इति पुरुतमः तादृशस्य कारोक्तो वं कुर्वणस्य अन्विजद्रुमाः स्तुतिलक्षणं गिरोवावो। जुषस्वसेत्वा। वृणीत वृत्तं संभक्ता वित्य
 स्य लटि रूपं। विजानन् प्रा अवबोधते। विशेषेण ज्ञानं प्रकाशः। प्रत्ययस्वरः। अभीकेन। विद्यते। भीषस्मिन् तन शेषा द्विभाषितिक प्रत्ययः। न अस्मभ्य
 मित्यंतो दातृत्वे प्राप्ते कपि पूर्वस्यो तोदात्तत्वं। पुरुतमस्य। तमुल्लो न इत्यश्वात्पतात्वा घापि परादिभ्यो दसिब कुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अथा
 ष्ठी। ज्योतिर्यज्ञा यरो दसी अनुषादारे स्याम दु रितस्य भूरेः। भूरे विक्षितुजतो मर्त्यस्य सुपारा सो वसानो बर्हणावत्। हे इंदु ज्योतिर्जगत्प्रकाश
 कः सूर्यः यज्ञाय अग्निहोत्रादिकर्म करणायरो दसी। द्यावापृथिव्यावनुष्यात्। अनुभवतु प्रकाशयत्। क्यं भूरेः अभूतस्य दु रितस्य मायस्यारे स्या
 म भवेम। हे त्वसवः सर्वस्य वासायितारः इंदु दयः सुपारा सः सुपाराः। शोभनपाराः स्युत्यामिगुनी कर्त्तुं शक्या सूर्यभूरिवित् अतिप्रभृतं बर्हिणावत्। स

महियुक्तं धनं नृजतो भूरिषदस्य गत्यं स्वप्रयत्न - अत्र योऽप्यक्रियाध्याहारः स्यात् अस्तेर्लिङ्गिरूपं संहितायामनोरुतरस्यास्तेरुपसर्गप्रोक्तुं
मत्तिर्यश्च इतिषत्वं निघातः नृजतः तु जपिजलहिंसादाननिकेतनेषु शोपुनुमइतिविभक्तैरुदात्तत्वं बर्हणावता वृहिरुधावित्यस्यभावे ओणादि
कोपुप्रत्ययः प्रत्यस्वरः ॥ अथनवमी ॥ शुनं दुवेमेति ॥ इतिरुतीयस्य द्वितीयेषु शोवर्गः ॥ इति श्रीमदाजाधिशजपरमेश्वर
वेदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरबुक्क भूपालसांभ्राभ्यधुरंधरेण सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके द्वि
तीयोऽध्यायः ॥ १०॥ श्री शिवादिगुरुवे नमः ॥ यस्य निष्पत्तिं वेदायो वेदेभ्योऽस्वित् जगत् निर्ममेत महं वेदे विधावीर्यमहेश्वर ॥ इदं त्वे
ति नवसंहितयं सूक्तं वेद्यामित्रं गायत्रमेतं तथा चानुक्रोतं इदं त्वगायत्रं हीति अग्निहोमेषातः सवने ब्राह्मणां सितः प्रस्विताया ज्ञा सृजितं च इदं त्वारुषभं मरुतो यस्येति ॥ सेषास्तू
क्ते प्रथमा ॥ इदं त्वारुषभं वयं सुते सोमे हवामहे ॥ सपाहि मधो अंधसः ॥ इदं दोस्ववति सोमरसे रमते कीडनी इः यद्वा इदं सर्वं जगत् साक्षा
दज्ञायती इ तस्य संबुधिः हे इदं कामानां वर्षकं त्वा चो सुते ग्रावभि रभिषुते सोमे वयं हवामहे सोमपानार्थमाह्वयामः सत्वं मधः मरुकरं अंधसः
अन्नलक्षणं सोमं पाहि पिब ॥ इदं शब्दं यस्को बद्धुधा निवीवे च इदं इरां दृणातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां दारयतीति वेदे वेदवत् इ
ति वेदो रमत इति विधेः भूतानीति तान् धदेनं प्राणैः रुमै धंसु दिदस्ये इत्वमिति यत्र यत्र यो र्थानुगुणस्तत्र सो र्थः स्वीकार्य इदं दर्शनादित्यो यमन्यवः
इदं ब्रह्म साक्षात्पश्यतीति ॥ १०॥ चानुक्रोतं इदं त्वगायत्रं हीति अग्निहोमेषातः सवने ब्राह्मणां सितः प्रस्विताया ज्ञा सृजितं च इदं त्वारुषभं मरुतो यस्येति ॥ सेषास्तू

राम
९४

राय इत्यस्य लक्षितं तद्विषयं पश्येत् ॥ अत्र योऽप्यक्रियाध्याहारः स्यात् अस्तेर्लिङ्गिरूपं संहितायामनोरुतरस्यास्तेरुपसर्गप्रोक्तुं
धातोः प्रत्ययस्वरः एताः इरां ग्रादि यस्य कर्माणि निष्ठा गतिरनेतर इति गतेः स्वरः ॥ अथ चतुर्थी ॥ नकिरेषां निदिता मर्त्येषु ये अस्माकं पि
तरो गोषु योधाः ॥ इदं एषां दृहिता माहिना वा नुक्रो जालि ससृजे दंसना वान् ॥ हे इदं सने प्रवृत्तानां मस्माकं ये पितरं गिरसः गोषु पलिभि
रपहतेषु योधाः शोधो बर्त्तते तेषां मेषां मर्त्येषु निदिता दूषको न किः न कश्चिदस्ति कुतश्च तद्वाह माहिना वान्महिमोपेतो दंसना वान् वृत्रहनादि
कर्मवानिदं एषां गिरसां दृहितां नि ससृधानि गोत्रालि गवां दं दानि उत्सृजेत भ्यो गिरोभ्यो ददौ निदिता निदि कुत्सा ज्ञा मित्यस्य न्दि रूपं मर्त्येषु व
स्वादित्वा स्वार्थको यत्तु तो नाव इत्याद्युदात्तत्वं योधाः युधसं प्रहार इत्यस्य पचाद्यचिरूपं दृहिता दृह दृहि दृधा वित्यस्य निष्ठायां रूपं माहिना वा
नृमहे रि नत्वेति इण्प्रत्ययः तदस्यास्तीति मनुष्य माहिना वानिति तस्य संज्ञामतौ बद्धुचो न जिशदीनामिति संहितायां दीर्घः गोत्रालि गवां समूह
इत्यर्थे खल गोरथादि निरुजो इति च कथ्य च श्रुति गोशब्दात् प्रत्ययः स्वरः स्वसृजे सृजनि सर्ग इत्यस्य लिट् रूपं दशयेये निष्के वल्ये निविधानीयस्य
पुरस्तात्तरवाद घञेत्येषा सृजितं च सखा हयत्र सस्विभिर्नवैवेदिति निविधानीया योराघ इति ॥ तत्रेषां सूक्ते पंचमी ॥ सखा हयत्र सस्विभिर्नव
वैरभिः सखिभिर्गो अनुगमन् ॥ सत्यं तदिदं दशभिर्दशजैः सूर्यविवेदतमसि सिधंतां ॥ सखिभिः समानस्थानैः ऋत्विजि इदं मभितः सद
दिः नभिः नवैर्मेधातिथिप्रभृतयो गिरसः क्वचिन्नवमासान् सन्नमन्नुष्टाय फलं लेभिरे क्वचिदशमासान् नुष्टायोति तत्र येन वमासान् सन्नमन्नु
ष्टाय फलं फला उदतिष्ठन्ते जगवाः तैः सखिभिर्गोभिः सखा समानस्थान इदं यत्र यास्मिन्ने परिमिर्निरुधगा अभिलक्ष्ये अभिज्यो अभि

ह. से. भा. २

नृस्य इत्युपपदाभावेपि। कर्मण्यननु प्रत्ययः। अमेजितत्वा निघातः॥॥ अथ चतुर्थी॥॥ इंदुसोमाः सुता इमे तव प्रयंति सत्यते॥ सयं चंद्रास
इंदवः॥॥ हे सत्यते इंदु चंद्रासः अश्वदेयिताः॥ इंदवो दीताः सुता अभिषुता इमे स्थाभिर्दत्ताः सोमाः क्षयं यंति निवसंत्य आदीन्यनेति
क्षयोजठरं। प्रयंति प्रकर्षणगच्छंति। तानुधारयेति भावः। क्षयं क्षिनिवासगत्यो रित्यस्मादधिकरणेयत्प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरं एतौ दात्रे प्राप्ते जुनि
वास इत्याद्युदात्तत्वं चंद्रासः। चदि आह्लाद। नदीप्रो। अस्मास्फायितं बीत्यादिना रक्त प्रत्ययः। आजासेरसुधित्यसुक प्रत्ययस्वरः। इंदवः।
इंद्वे रश्मि। दित्यु प्रत्ययः भिदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः॥॥ अथ पंचमी॥॥ दधिघ्नानठरे सुतं सोममिंदवरेण॥ तव घुक्षास इंदवः॥॥ हे इंदवरेण्यं
सर्वैर्वरणीयं सुतं मभिषुतं सोमं जठरे दधिघ्नधारया इदं। वादी प्राइमे सोमाः तव घुक्षासः दिवि क्षियंति वसंतीति घुक्षासः अतस्त्वं तानुधारये
ति भावः। दधिघ्नददाते लोहिरूपं। अगमा अनुदात्त इतीदोनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः। वरेण्यं। वृद्धः संभक्तो वृद्धः संभक्तो वृद्धः एण्यप्रत्ययः। वृ
षीदित्वादाद्युदात्तः। घुक्षासः। क्षिब्ध। नभ्योपि दृश्यमान इति प्रत्ययः। कृदुत्तरपदस्वरः॥॥ इति तृतीयस्य तृतीये प्रथमो वर्गः॥॥ अथ षष्ठी॥॥
॥ गिर्वलः पाहि नः सुतं मधो धाराभिरज्यसे॥ इंदुत्वादातमिद्युशः॥॥ गिर्वलः गीर्भिर्वननीयं तथा च यास्कः। गिर्वलो देवो भवति गीर्भिरेनं वनयं
तीति। तादृश इंदुनः अस्मदीय सुतं मभिषुतं प्रिमे सोमं पाहि पिब। अतो मधोर्मदकस्य सोमस्य धाराभिः रज्यसे हे इंदुत्वादातमित्त्वया। शोधितं
विशदीकृतमेवं यशो अमस्मा सुभवति गिर्वलः। वनसंभक्ता वित्यस्मादसुनू गिर उपधाया दीर्घाभावश्छोदसः। अमेजितस्येति षष्ठीकमाद्युदात्त
त्वं। पाहि। पापान इत्यस्मा लोहिरूपं। अमेजितस्या विद्यमानत्वेन पादादित्वादिनिघातः। प्रत्ययस्वरः। त्वादातं। दपू शोध। न सत्यपि पकारना नुवं

राम
९५

धकृतमनेभंत तत्त्वमित्येजंत एवायं तत आदेव इत्यात्वं। अस्मकर्मणिक्तः। दाधाद्यदा वित्यत्रा विति प्रतिषेधेन अमुं जाया अभावादेदे होरिति
दादेशो न भवति। वेनियुष्मत्तृतीयक टकरण कृता बहुलमिति समासः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। यशः। अश्रूयाशो। अ
श्रूयधेत्यसुनूतसंनियोगेन धातो र्युगागमः। नित्वादाद्युदात्तः॥॥ अथ सप्तमी॥॥ अभिघ्नानिवनिन इंदु संचते अक्षिता। पीत्वी सोमस्य
वारधे॥॥ वनिनः। वनं देवतविषयं सभजनमस्मात्तीति तस्य देवानसंभजनमानस्य घुष्मानिघोतमानानि। अक्षिताक्षपरहितानि संपूर्णा
निसोम्या सोमादीनि हवीषि इंदुमभि अभितः संचते समवयंति। तेषु मध्ये सोमस्य पीत्वी वारधे स इंदो वृधते। वनिनः। अत इति वना वितीति प्र
त्ययः। नत्यस्वरः। संचते। षच समवाय इत्यस्य लटिरूपं। अक्षिता। क्षिप्तय इत्यस्य निष्ठा। अत्रत्यर्थ इति दीर्घमावः। तसरादेव क्षियो दीर्घादि
निनिष्ठानत्वाभावः। न आ समासतस्य स्वरः। पीत्वी। पापान इत्यस्मात्त्वात्प्रत्ययस्य स्मा आदयश्चेति नियानतात्त्वात् इत्यादेशः। प्रत्ययस्वरः। अ
मास्मागापेत्यादिना ईत्वं॥॥ अथाष्टमी॥॥ अर्वावतो न आगहि परावत अर्वावत इमा जुषस्व नो गिर॥॥ हे ह इंदु अर्वावतः अर्वावीना
समी। पा। देवात्परावतोति इरादेशाद्वा नोस्मानभिलक्ष्य आगहि आगच्छ आगत्य च नोस्मदीया। इमाः अतिलक्षणा गिरा वा नो जुषस्व परावतः। उ
पसर्गात्तुदमिधात्वर्थ इति वतिः प्रत्ययस्वरः॥॥ अथ नवमी॥॥ यदंत रापरावत मर्वावतं च इयसे॥ इंदु हतत आगहि॥॥ हे इंदु यथास्मिन्परा
वतमतिविप्रकृष्टस्यादेशस्य अर्वावचंसं निरुहस्य देशस्यांतगतयोर्मध्यादेशो ईयसे सम्यगित्यसेततस्माद्देशादिहास्मिन् यजे आगहि। सो
मयाना यमागच्छ। परावतं अनंतरांतरेण युक्त इति द्वितीयांततः पंचम्यास्तसिलू। लित्स्वरः॥॥ इति तृतीयस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः॥॥ आतून इंदु

੨-ਸੰਘ-੩

शवस्यमिति मितियं हितायां पृथ्याः पतिषु त्रष्टे न्यादिना विसर्जनीयस्य सत्त्वं वस्ते । वदथ क्तायां वाचि अस्माद्गृह्णदिह नीत्यादिना प्रत्ययः ।
वदथ भीष्ममातरमिति वत्सो गोबलप्रत्ययस्वरः ॥ १ ॥ इति तृतीयस्य तृतीये तृतीयो वर्गः ॥ १ ॥ अथ षष्ठी ॥ १ ॥ समंदस्वा अंधसो राधसेतया
महे ॥ नस्तोतारं निदेकरः ॥ १ ॥ हे इंदु सतथाविधस्त्वं महे महते राधसेधनाय अंधसः अस्माभिर्दीप्यमानस्य सोमा ज्यं पानेन तत्वा शरीरेण
सह मंदस्वदृष्टो भव । हिरजसमुच्चयार्थः । किंच । नस्तोतारं मां निदे निदाये विषयभूतं न करः माकाष्कः मंदस्व । प्रदिस्तुत्यादि द्वित्यस्य लोटि रू
पां हि चेति निधातु प्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेत् । तत्रा प्रातिवो य इति वर्तते अत्र हे । समुच्चयार्थत्वा निधातुः । तत्वा उदात्तस्य शितया इति स्वरितत्वं । महेतकारलोपश्छांदसः । इह नो हतारुप संख्या नमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । निदे णिदि कुशायामित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावोक्ति
प्र- आगमनुशासनस्या नित्यत्वा न्युमभावः । सावेका च इति विभक्तेरुदात्तत्वं । करः । करोतेर्लुङि लुक् मृदक हि भ्याश्छंदसीत्युदात्तशः । नि
धातुः ॥ १ ॥ अथ सप्तमी ॥ १ ॥ वयमिंदत्वा यवो ह विष्मंतो जरामहे ॥ उत त्वमस्मयुर्वसो ॥ १ ॥ हे इंदु त्वा यवो यज्ञार्थं त्वा मात्मन इच्छंतः तत्कामाः
संततो ह विष्मंतः संभृतह विष्मंतः संभृतह विष्कावयं जरामहे त्वां न्युमः । हे वसो सर्वस्य नासक इंदु उत त्वमपि अस्मयुः हविस्वीकरणा
र्थं अस्मानात्मन इच्छन् भवता यवः त्वामिच्छंतीत्यर्थं सुप् आत्मनः क्यत्प्रत्ययोत्तरपदयाश्चेति मपर्यंतत्वादे शः क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः ।
अस्मद्यत इति प्राप्नोयुष्मदस्मदोरनादे श इति अविभक्तावपि हलादौ यत्ययेनात्वं । प्रत्ययस्वरः । हविष्मंतः तसो मत्वर्थ इति भसंज्ञायां सका
रस्य रुत्वाभावः स्वरविभोवां जनस्य निधिसानवदिति परिभाषायां अयणान्यनुप उदात्ताभावः । इति प्रत्ययस्वरः । जरामहे जरतिः स्तुतिकर्मैति

राम
२७

[illegible]

नृ-सं-भा-उ

युः। अस्मा कामयमानो वर्तते। गवाशिरं। आङ् पूर्वस्य श्रीरणतः। क्विपि अयस्य धेयामानु चुरित्यादिनाशिर इत्यादेशः। वङ् वी हो पूर्वपदस्वरः।
॥ अथ द्वितीया ॥ ११ तमिदमममागहि बहिष्ठांशावभिः सुतं॥ कुविचस्य तृणावः॥ ॥ हे इन्द्रावभिः सुतमभिषुतं बहिष्ठां बहिषि स्थितं मदं
मघते। नानतिमदः सोमः सोममिमं सोममागह्यागच्छ। कुविप्रभूतं यथा भवति तथा अस्य सोमस्य पाने नुक्षिप्रः तृणावः तृप्ता भव। मदं मदी
हर्वमदो नुपसर्ग इत्यय प्रत्ययः। तस्य पिवा दनुदी तवे धातुस्वरः। बहिष्ठां। आगतिनिवृत्तौ। क्विप्। संहितायां पूर्वपदसकारस्यादश प्रत्यय
तया इति षत्वांशुत्वां ह्रदुत्तरपदस्वरः। तृणावः। तृप प्रीणन इत्यस्य लेट्टाङागमः। कुविद्योगादनिघातः। क्षुभीदिषु तृतमन तृतीति पठि
तै। तथापि ह्रदसि सर्वविधीनां ह्रदसि विकल्मितत्वाद् वणत्वप्रतिषेधो न भवति। प्रत्ययस्वरः॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ इन्द्रमिच्छागिरोममा ह्य
गुरिषिता इतः॥ आरुते सोमपीतये॥ ॥ हे इन्द्र इषिती घदर्थं प्रेरिता इच्छा इच्छमनेन प्रकारेणोच्यमाना मम गिरः स्फुटिलक्षणा वाचः इन्द्रस्य
मितोस्माद्देवयजनदेशात्। अस्मा युः अभिमुख्येन गच्छं नु किमर्थं सोमपीतये सोमपानार्थं आरुते त्वामावर्तयितुं इच्छा। इदमवाक्ष्यता
हेतौ वच्छंदसीति व्यत्ययेनथा प्रत्ययः। इदमपनेतोरथोरिति इजित्यादेशः। प्रत्ययः स्वरः। अच्छ। अच्छगत्यर्थवदधिति गतिसंज्ञा। अगुः।
इणमता वित्यस्य लुङि रूपे निघातः॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ इन्द्रसोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे॥ उक्तेभिः कुविदागमत॥ ॥ स्तोमैस्त्रिह
त्यं च दशादिस्तोमसाध्ये हस्तेः। शस्त्रैः स इह कर्माणि सोमस्य पीतये सोमपानार्थं इन्द्रहवामहे। वयमाह्वयामः। कुविद्वङ्गवार अकृतः स इ
न्द्रः आगमत। गतं प्रकाशं कृतं। अगमा अनुदाता इत्ययेनुदात्तत्वात् धातुस्वरः तिङि चोदात्तवतीति गते निधा

राम
१७

पुरोडाशं ॥ ॥ अथाहोत्राणि लुप्तानि ॥ ॥ अथाहोत्रेण प्राप्यत इति वाहसुस्यं इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि अ
स्माभिः क्रियन्ते अतः वाहरि सीदसुत्यतया बहिवियजे उपविश हे गूरु समर्थं इ अस्माभिर्दध्यमानमिमं पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविः वी
हि भक्षया ब्रह्म वाहः ॥ वह प्रापण इत्यस्मात् वहि हा धानभ्यः संदसीत्यस्युनलिदित्यनुवृत्तेरुपधारधिः ॥ आर्मन्त्रित्वा त्रिधातः ॥ क्रिय
ते करोतेः कर्मणि यक् ॥ रिङ् प्राप ग्लिङ् इति रिङ् अदेशः ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ पादादित्वादनिघातः ॥ वहिः ॥ कालात्यंतसंयोगो द्वितीया ॥ वीहि ॥ वीका
त्यादिषु ॥ लादिरूपं ॥ हेर्ङित्वा दुदातः ॥ पुरोडाशं ॥ दासदान इत्यस्मात् पुरास्यूर्वा न्मत्रे घेतव होक्व शास्युराशो एबन् ॥ पुरोडाशं तयनमिति ॥
निपातनादाकस्य लकारः ॥ कडुत्तरपदस्वरः ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ रारं धिसवनेषु एषु स्तोमेषु वृत्रहन् ॥ उक्तेष्विदं निर्वृणः ॥ ॥ हे नि
र्वृणो गीर्भिस्तुतिभिर्वननीय वृत्रहन् वृत्रस्य हतः हे इदं नोस्माकं संबंधिषु सवनेषु ॥ एषु क्रियमाणे पुरोडाशेषु उक्तेषु च रारं धिरम
स्वारं धिरमतेर्लोडिबड् लृङ् संदसीति शपः ॥ सुः ॥ संदस्युभययेति ॥ हेराधो धातुकत्वेनाङित्वादाङितश्चेति हेर्धिः ॥ सवनेषु ॥ सूयते सामो
येष्टिति अधिकरणे सुनोते ॥ सुट् ॥ लिस्वरः ॥ न सो न कारस्य नश्च धानुस्त्वरुभूषुभ्य इति संहितायां एत्वं ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ मतयः
सोमपासुर्हंति शवसस्पतिं ॥ इदं वत्सं नमातरः ॥ ॥ हे इदं मतयोस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः उरुमहांतं सोमयो सोमस्य पाना
रं शवसो बलस्य पतिमिदं वोरिहंति लिहंति ॥ तत्र दृष्टान्तः ॥ वत्सं न यथा वत्सं मातरो धेनवो लिहंति ॥ तद्वत् ॥ मतयः ॥ मततान इत्यस्मात् क
र्मणि प्रवेष्टेयादिना क्तिलुदात्तः ॥ उरुं ॥ उण्विच्छादन इत्यस्मात् महत्यर्थः ॥ गम्यमाने महतिकेति नुप्रत्ययः ॥ धातोर्ङस्वश्च ॥ प्रत्ययस्वरः ॥

त. सं. भा. ३

को येऽस्येच्छानेजठरं अतिपुनमेमं सोमां वा दामि प्रत्ययामि। एष पीतः सोमः। तव व हृदि कुर्ये रं तु अत्यर्थं रमतां। नुभ्य युष्मच्छु
 स्य चतुर्थे क व च ने नुभ्य मत्या विति नुभ्या दशः। सुपां सुलु गिति सुपो लुक्। इयि चति आद्यु दातः। ॐ स्ये वे पी दित्वा न्वा घी काय त प्रत्य
 यः। तित्त्वरितः। वो दामि। बुद प्रेरणे एतस्य लटि रूपं। बडुल मन्त्रापी तिणे लुक्। निघातः। रं तु। र मुकी डायां। इत्यस्य यङु किलो
 सर्व विधीनां छंदसि वि कल्मेतत्वाद जाभ्या सस्थानु मभावः। संहितायामन्येषामपीति अभ्यासस्य दीर्घः। निघातः। हृदि हृदयं शब्दस्य
 पदतो मास हृदीत्यादिना हृदादेशः। अडि दमिति विभक्तेरुदात्तत्वं॥॥ अथ नवमी॥॥ त्वं सुतस्य पीतये प्रत्नमिं इह वामहे कुशिका सो
 अवश्यवः॥॥ हे इंदु अवश्यवः त्वं तोरक्षणमिच्छंतः कुशिकगोत्रो सत्रावयं सुतस्य यावभि रभिपुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं प्रत्नं पुरा
 तनं वो हवामहे। अतिलक्षणाभि रभि रक्षयामः। पीतये रव्यगापये वो भाव इति किन्। हिषु वत्सरति शतामित्यंतो दातत्वं। हवामहे।
 ह्यते लटि बडुलं छंदसीति स प्रसारणो रूपं। अवश्यवः। अव इच्छंतीत्यर्थं सुपः स्य च। क्या छंदसीत्युप्रत्ययः। कुशिका सो अव
 स्यव इत्यत्र संहितायां अद्यादवद्यादित्यादिना एड प्रकृतिभावः॥॥ इति तृतीयस्य तृतीये षष्ठो वर्गः॥॥ आया ह्यर्वाडित्यष्टवंधुरे
 मंसूक्तं। वैश्वामित्रं जेष्टुभमे इंदु। आया ह्यर्वाडित्यनुक्रमणिका। दशरात्रे चतुर्थे हनि सोमवृधो माध्यं दिनसवनं द्वावाक शस्त्रे स्तोमा
 निशंसनार्थमिदं सूक्तं। सूचितं च। आया ह्यर्वाडित्यष्टवंधुरे न्यावयेन रं विति महाव्रते॥॥ तस्मिन्नेकं प्रथमा॥॥ आया ह्यर्वाडुपबंधुरे
 षास्तवेदनुप्रतिवसो मपेय॥ प्रिया सरया विमुचोपबर्हिस्त्वा मिमेह ब्यगहो हवन्ते॥॥ हे इंदु बंधुरेष्टाः वंधुरशब्देन इष्टा। द्वयं बंधुस्त्वा

राम
१९

नमभिधीयते। तेन तद्दिशि एतथो लक्ष्यते। तस्मिन् रथे तिष्ठन् त्वं अर्वाडि अस्मदभिमुखः सन् अनु अभिलक्ष्य उपयाहि। समीपे आगच्छ।
 प्रत्नं पूर्वकमगतं। तवेतत्तवैव संबंधि सोमपेयं सोमपानं त्वं अनु गृह्णतु। प्रियातव प्रियतमो सखा घी समान रव्या नवो श्चो बर्हि रूप बर्हि
 षः समीपे विमुच विमुच। हव्यवाह। हव्ये वहतीति हव्यवाहः इमे ऋत्विजः त्वं हवन्ते। सोमपानार्थमाह्वयंति। तस्मादागच्छेति भावः। वंधुरे
 षाः। तिष्ठाने विमुच। तत्पुरुषे कृति बडुल मिति सप्तम्या अलुक्॥ प्रदिवः। सकारो तमव्यया सोमपेयं। पीपान इत्यस्य भावे अधो यदिति यत्
 त्ययः। ईधतीतीत्वं। आर्धधातुक लक्षणो गुणः। यतो नाव इत्यस्य इत्याद्युदात्तत्वं। समासेत दुत्तरपदस्वरः। मुचते। लटि आगमानुशास
 नस्यानित्यत्वा नुभावः॥॥ अथ द्वितीया॥॥ आया हि पूर्वा रति चर्षणी रं। अर्थ आशिष उपनो हरिभ्यां॥ इमा हित्वा मतयः स्तोमत इष्टा इ
 इह वन्ते सख्यं जुषणाः॥॥ हे इंदु पूर्वाः सर्वाः प्रजाः अत्याया हि अतिक्रम्या गच्छतु। अर्थः अस्माकं स्वामी त्वं त्र आशिषः त्वमत्री गत्यसोमं
 पिबत्येवमादिकाः अस्माकं पार्थना हरिभ्यामध्याभ्यां युक्ते सन् उपागच्छ किंच तेन वसरव्यं जुषाणाः। सेवमानाः स्तोमत इष्टा स्तोमकारिभिः
 स्तोतृभिः कृत इमा मतयः स्तुतयो हवन्त सोमपानार्थं शमा ह्वयंति हि प्रसिद्धो कर्तव्यापारः काष्ठा निषर्त्ततीति वत्। आसहितायां आडो नु
 नासिकः छंदसीत्यनुनासिकः। अर्थः। ऋगतो। अर्थः स्वामि वे इयोरिति निषात नाघत्यत्ययः। यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अर्थस्य स्वा
 म्यारव्या चेदित्यंतो दातत्वं। आशिषः। क्विपि शासि इदं हलोरित्युपधाया इत्वं। शासि वासि धृतीनां चेति षत्वं। स्तोमन तष्टा। तव दत्त नूक
 रण इत्यस्या कर्मणि क्तः। तृतीया कर्मणि प्रीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥॥ अथ तृतीया॥॥ आनो यज्ञं न मोरुधं सजोषा इंदु देव हरिभ्यो हितं यं॥

अहं हित्वा मतिभिर्जोहवीमि धृतप्रयाः सधमादेमधूनी ॥ ॥ दचद्योतमान हे इंदुनोस्माकं नमो वधं नयस्य कथं क मिसं यज्ञं हरिभिः
राशेः सतोषाः सहप्रीतिस्त्वरूपं क्षिप्रमायाहि धृतप्रियाः धृतसहितानि प्रयास्यरूपाणि हवीं वियस्य सतथोक्तः तादृशो हं मधूनां सोमानो स
धमादे सहमा धंति यत्र सोम्य इति समादः तस्मिन् स्थाने यतिभिः स्तुतिभिः त्वात्वां जोहवीमि हि भृशमाकृष्यामि खलु । जोहवीमि । यद्भु कि
अभ्यस्तवेति संप्रसारणं गुणो यत् । कोरिष्यभ्यासस्य गुणः । यजो चीती डागमः । हियोगी दनिघातः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । धृत
प्रयाः । धृतकणदी श्योरित्यस्मादंति हृषिभ्यः क इति क प्रत्ययः । व डू व्रीहो पूर्वपदस्वरः ॥ ॥ अथ चतुर्थः ॥ ॥ आचत्वा मेता वृषणावहातो हरी
सखाया सुधुरास्का ॥ धानावदं इः सवनं जुषाणः सरवासरयुः शृणवदं दनानि ॥ ॥ हे इंदु वृषणा सेवन समर्थो सुधुराशो भनया धुराजितो
स्वंगाशो भनायवोपेतो सखायाशो भनारखानावेता एतो हरीतामवहतेः यज्ञं प्रत्यागमना धरथे त्वामावहतेः । अथ धानावत् भृष्टयवो
पेतं सवनं जुषाण सवमानाः सरवासरिभूतः स इंदु सस्युः स्तोत्रमम वंदनानि स्तोत्राणि शृणवच्च शृणुयात् वहातः । वहेर्लो ह्य डागमेरु
पं च वायोगे प्रथमेति न निघातः । शृणवत् । शुश्रूषा इत्यस्य ले ह्य डागमेरु निघातः ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ कुविन्नागोपां करसे जनस्य कु
विज्ञा ज्ञानं मघवन् जीषिन् ॥ कुविन् अरुषिपिवांसं सुतस्य कुविन्नेवस्वो अमृतस्य शिशाश ॥ ॥ हे इंदु कुविदपि न मायां जनस्य गोपारं क
रसे कुरु । तथा हे मघवन् धनवन् ऋजीषिन् सोमवन् । हे इंदु मोरा ज्ञानं सर्वस्य त्वाभिन् कुरु । कुविन्नामां ऋषिं अंतीदिया र्थस्य इष्ट
रं कुरु । ऋषिर्दर्शनादिति यास्कः । तथा सुता यतिषु तस्य सोमस्य पिवांसं पातारं कुरु । अपि च मेमहं अमृतस्य क्षयरहितं वस्वो व सुशि

राम
१००

तः । कुविद्योगादनिघातः ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ वंदसोमा सुता इमेता वृषिष्य शतक्रतो ॥ जठरे वा जिनीवसो ॥ ॥ हे शतक्रतो इंदु इमे सोमाः सु
ताः श्रावभिस्त्वदर्थमभिषुताः हे वा जिनीवसो निधने यद्वा जोत्रमाशु फलत्वेनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः तासां वासक । हे इंदु तान् सोमरसान्
जठरे दधिष्वधारया वाभिनीवसो वाजशब्दान्मत्वर्थे अत इति वनाविती निप्रत्ययः । अन्नेभ्यो डी विति डी प्रतासावसोसे बुधो । वति गुणः । आमे
वितत्वादी ह्रस्विकमनुदात्तत्वं ॥ ॥ इति तृतीयस्य तृतीये पंचमो वर्गः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ वि आहित्वा धनं जयं वाजेषु दधर्षकवे ॥ अधाते सु
भूमी महे ॥ ॥ हे कवे कांत दशनि इंदु त्वावाजेषु युधेषु दधर्षं शत्रूणां मभिभवितां अत एव धनं जयं धनं जयतीति धनं जयः तादृशं त्वात्वां वि
ज्ञानी मः खलु । अधानंतरं तेन वसुध्वं धनमीमहे याचामहे । विधाविदेर्लिटि विटो लटो वेति मसोमादेशः । पादादित्वादनिघातः । धनं
जयं । जिजय इत्यस्मा धन उपपदे संज्ञायाम् । भृष्टृजिधारि सहित पिदम इति ख च प्रत्ययः । अरु द्विषदं जंतस्य मुमिति पूर्वपदस्य मुमागमः ।
वित्वा दंतो दातः । दधर्षा नि धर्षी प्रागल्भ्यो इत्यस्य य डू कि भ्यासस्य । रीगागमा भयम्बा दसः । तदतात्यवध वियडो विचेति यडो लुक् । ल
घूपध गुण प्राप्तेन धातु लोप इति तस्य प्रतिषेधः । वित्वा दंतो दातः ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ इममिंदु गवा शिरं यवा शिरं च नः पिव ॥ आगत्या
रुषभिः सुतं ॥ ॥ हे इंदु गवा शिरं गवामि श्रलोपेतं सोमं तथा यवा शिरं यवामि श्रलोपेतं रुषभिर्गवाभिः । सुतमभिषुतां नोस्मदीयमिमं देव
यजनमागत्य पिवागवा शिरमित्परत्र आडू पूर्वस्य धीरणतेः क्विप् अपस्पृधे धामा लु रित्यादिना शिर इत्यादेशः । व डू व्रीहो पूर्वपद
कृतिस्वरः ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ तुभ्येदिंदुस्व ओक्थे सोमं शशामि पीतये ॥ एषाशरं तु ते दृदि ॥ ॥ हे इंदु तुभ्ये तुभ्यमवपीतये पानाय स्वस्व

यस्यस्यसोमास्यमस्यमादसंज्ञातेसतिगोत्रागोमुदकरश्मिभिः राहृतं वर्षासनुषुत्रायंतेपालयंतीतिगोत्रागोधातानपचवयविविष्टोषि।
वृषधृतस्य। धृन्कंपनइत्यस्यनिष्ठायांयस्यतिभाषेतीदृप्रतिषेधः। तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदस्वरः। नाभ्येचगतो। स्यात्स्याद्। अविभ्यद्
नचप्रत्ययः। ष्यायनइतिथेनः। चितादंतोदात्तः। जभार। हरतेर्लिटि। लिटिर्ह्रस्वः। हयहोर्भ्रं। दसीतिभकारः। यदुत्तयोगादनिघातः। ति
त्वरः। मदे। मदीहर्षमिदोनुपसर्गइत्यप्प्रत्ययः। तस्यपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः। गात्रा। वेङ्। पालनइत्यस्यआतोनुपसर्गकइतिकः
सुपोडादेशः। एकादेशस्वरः। ववर्थ। वृत्रवरणइत्यस्यलिटिथिलिक्त्तोभारदाजस्येतीदृप्रतिषेधः। गुणः। लि। त्वरः। ॥ अथाष्टमी॥ ॥
शुनं दुवेमेति॥ ॥ इति तृतीयस्यतृतीयेसप्तमोवर्गः॥ ॥ अयंतेअस्तुहयंतइतिपंचचैषसंस्कृतं वैश्वामित्रं बार्हतमेदं अत्रानुकर्म
लिका। अयंतेपंचबार्हतमेदं। अत्रानुकर्मलिका। अयंतेपंचबार्हतं तवाशीताविदंसूक्तं षोडशोऽश्वे अयंतेअस्तुहयंतइत्याद्यस्त्वचो
विनियुक्तः। सूत्रितं च। अयंतेअस्तुहयंतइत्योस्मिहं बार्हतौ तवाविति॥ ॥ तस्मिन्सूक्तेप्रथमा॥ ॥ अयंतेअस्तुहयंतः सोमः। आहरिभिः सु
तः। जुषाणइदंहरिभिर्नआगद्यातिष्ठहरितंरथं॥ ॥ हेइदंहरिभिः हरंतिसोमरसानेभिरितिहरयोयावाणः। तेरास्तुतः सर्वतोभिषुतोह
र्यतः कमनीया जुषाणः प्रीतिविषयोयंसोमः तेनुभ्यमस्त्वहं हरिभिरश्वैर्युक्तं हरितं हरिद्वर्णं रथमातिष्ठ अधितिष्ठ। ततोनास्मानभिलक्ष्याग
त्यागच्छ। हर्यतः। हर्यगति कात्यायिरास्मात्भूमदशीत्यादिना अतश्च। प्रत्ययाः। चित्वादंतोदात्तः। हरितं ह्रस्वहरण। ह्रस्वाभ्यामितनिदतनुप्र
त्ययः। नितोदाद्युदात्तः। रथारमुक्तीदायमहं निदुषिमीत्यादिनाथनुप्रत्ययः। कित्वादनुनासिकलोपः। नित्वरः॥ ॥ अथद्वितीया॥ ॥ हर्यं

राम
१०५

नुपसमर्चयः सूर्येहयंनरोरक्तः। विहंरिक्त्तः। अविभ्यद्। इदंविश्वाअभिप्रियः॥ ॥ हेइदंहर्यनुसोमं कामयमानस्त्वं उपसंउपः
कालं अर्चयः पूजयसि। तथाहर्यनुदितेरूपीसोमं कामयमानस्त्व। सूर्यमरोचयः। दीपयसि। हेहर्यंवेदं विद्वान् एतत्सर्वं जानानश्चि
कित्वादस्मदभिलषितफलविषयज्ञानवांस्त्वंविश्वाः सर्वाः श्रियोनः संपदः अभिवर्धसे। अभिमतफलप्रदानेन अभितोवर्धयसि। चिकि
त्वात्। कित्वज्ञानइत्यस्यक्षसोरूपं। प्रत्ययस्वरः। वर्धसे। वृधुवर्धनइत्यस्यांतर्भावितत्वेत्यर्थस्यलटिर्ह्रस्वः। निघातः॥ अथतृतीया॥ ॥ द्या
मिंदोहरिधायसंपृथिवीहरिवर्षसं॥ आधारयद्वरितोभूरिभोजनंययोरंतर्हृदश्चरत्॥ ॥ सोयमिंदोहरिधायसंहरितोहरितवर्णधा
यसोधारकारग्रमयोयस्याः सातोद्यामधारयत्। तथाहरितवर्षसंउपधाभिर्हतवर्णं पृथिवीमधारयत्। हरितोहरिवर्णयाद्यावा
पृथिवीर्मध्येस्वकीययोरश्वयोभूरिभूतंभोजनंभुज्यतइतिभोजनंयवसादिलभ्यते। तयोश्चद्यावापृथिवीरंतर्मध्येहरिदिदश्चरत्
चरति। तेषांवापृथिवीविदोधारयदित्यर्थः। हरिधायसं। दुधाअधारपोषणयो रित्यस्माद्द्विहाधाअः श्रुं दसीत्यसुनृलिदित्यनुवृत्ते
रातोयुक्त्वदुग्धीहो पूर्वपदस्वरः। पृथिवीप्रथेः विषनुसंपसारणं चेतिविषनुप्रत्ययः। पिद्रोरादिभ्यश्चेतिङीप्। प्रत्ययस्वरणंतोदात्तः। हरि
वर्षसं। वृद्धसंभक्तोवृद्धशीर्ऽभ्यांरूपस्वांगयो रित्यसुअप्रत्ययः। युगागमश्च। संभज्यते। तद्वतिवर्णरूपं। वदुग्धीहो पूर्वपदस्वरः। हरितोः
हलहरणइत्यस्मात्तहस्वरुहिपुषिभ्यइतिरितिप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। भोजनं। भुजपालनाभ्यवहरयो रित्यस्मात्कृत्यल्यटोबहुल
मितिकर्मणिल्युटलित्वरः। अंतः। स्वरादिधृतोदात्तत्वेनपठितत्वादेतोदात्तः। चरत्। चरतिर्गत्यर्थः। लटिर्ह्रस्वः। यदुत्तयोगादनिघातः॥ ॥

त. सं. भा. ३

थादिस्वरः॥॥ अथ तृतीया॥॥ गंभीरं उदधीरिव कृतं पुष्पासिगा इव॥ प्रसुगोपायवसंधेन यो यथा कृतं कुल्पा इव॥ हे इंदु त्वं गंभीरान्
महावकानुदधीन्समुद्रानुदके र्यथा पोषयसि तद्वत्तुं यत्तु कर्तुं मिमं अभिमतफलप्रदानेन पुष्पासिपोषयसि॥ अत्र दृष्टं तः यथा
सुगोपाः समीचीनो गोपालः यवसेनगणेष्वयति॥ तद्वत्तुं यथा धेनवो यवसेनलादिकं प्राप्नुवंति॥ तद्वत्तुं यथा सोमो नृप्राप्नोषिते च सोमाः कुल्याः
कृत्रिमसर्पिः ताहदं महाजलाशया यथा प्राप्नुवंति तद्वत्तुं यथा मातृव्या प्राप्नुवंति॥ गंभीरानुगाधप्रतिष्ठाति सेयो र्यथे वेत्यस्माद्गंभीरं गंभीरा
दित्यनेन सूत्रेण इत्युच्यते॥ तुमीगमोपधाङ्गस्वभकाराः सर्वे निपात्यते चित्वा दंतोदात्तः॥ उदधीनिवा उदकशब्द उपपदेदधातेरधिकरणे
र्थकर्मण्यधिकरणे चेति किं प्रत्ययः॥ उदकशब्दस्य पेवं वा सवाहनधिषु चेति उदभावः कृत्स्वरः इवेन विभक्तं लोपः॥ पुष्पासिः पुष्पपुष्पोनेत्य
स्यांतस्मीतरापर्थस्य लिङ्गो रूपं निघातः॥ सुगोपाः गोपायतेः कृपिरूपं यथा यथेति निघातः॥ आशतः अशुभ्याप्रावित्यस्मात्तल्लिङ्गं बद्धं
कृतं सीति विकरणस्य लुक् निघातः॥॥ अथ चतुर्थी॥॥ आनस्तु जंरयिं भरां शंनं प्रतिजानते॥ दृष्टं पक्षं फलमंकीव धूनु ही इ संपारणं
वसु॥॥ हे इंदु नोस्माकं तु जशुणां बाधकरयि धनेनोपलक्षितं पुत्रमाभरसंपादय॥ तत्र दृष्टं तः॥ अं शंनं यथापिता प्रतिजान॥ तव हारजा
यं पुत्राय स्वकीयस्य धनस्य भार्गददानितद्वत् किं च पक्षं फलं प्रतिवृक्षमंकीव अंकुशी यथा धुनोति॥ तथा त्वं संपारणं अस्मदिच्छायाः सत्य
करकं वसुधनं धूनुहि नालय प्रयच्छेत्यर्थः॥ प्रतिजानते॥ आश्रवो धन इत्यस्य शतिरूपं॥ प्रादिसमासः शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वा धू
नुहि धूनुकं पन इत्यस्य लोटिरूपं॥ संपारणं दृष्टं त्वं पूरणं योरित्यस्य एतं स्थ करणं लुट्॥ समासे कृत्स्वरः॥॥ अथ पंचमी॥॥ स्वयुरिदं स्व

राम
१०३

राहसिस्मद्विष्टिः स्वयं शस्त्रः॥ सत्ताहस्तः॥ तदा पुरुषु तभदानः सुश्रवस्तमः॥॥ हे इंदु स्वयुर्धनवान्वसितया त्वरात् स्वर्गस्थराजासि
स्मद्विष्टिः भद्रवाक्यः स्वयं शस्त्रः अतिशयेन प्रभूतकीर्तिरसि॥ हे पुरुषु तव दुर्भिराङ्गैरे इ सत्वमोजसा बलेन वा वृधानः वधमानः सन्नोस्म
दर्थं सुश्रवस्तमः॥ अतिशयेन शोभना नोपेतं भवस्वयुः स्वशशान्मत्वर्थयोधुः स्वराट् राजदोषोक्किप् रश्मिदिनापत्वा स्मद्विष्टिः स्मत्सुमदि
त्यर्थ उकारलोपश्छांदसः॥ बद्धुब्रीहो पूर्वपदस्वरः पुरुषु तसं हितायां स्तुतस्तोमयोश्छंदसीति पत्वं भव॥ क्व वने लोटिरूपं॥ द्वाचोतस्ति इति
संहितायां दीर्घः॥ सुश्रवस्तमः॥ श्रवः शब्दो सुश्रवतः बद्धुब्रीहो आद्युदात्तत्वात् छंदसीति उत्तरपदाद्युदात्तत्वात्॥ तदंतादतिशयेन तमया तस्य पि
त्वादनुदात्तत्वे बद्धुब्रीहो हिस्वरः॥॥ इति तृतीयस्य तृतीयेन वमो वर्गः॥॥ युधस्य त इति पंचमं मष्टमं सूक्तं विश्वामित्रमैतुं युधस्येत्यनुक्त
मणिका॥ दशरात्रे चतुर्थे हि निष्केवल्ये युधस्य त इति सूक्तं निविधानं॥ सूत्रितं च॥ कुहश्रुत इंदो युधस्य त इति निष्केवल्य इति नृप
भक्त्येका हे विनिष्केवल्य इदं सूक्तं निविधानं॥ सूत्रितं च॥ युधस्य त इति मध्यं दिन इति॥ तत्र प्रथमा॥॥ युधस्य ते वृषभस्य स्वराजः॥ उग्र
स्य यू नस्तविरस्य घृष्टः॥ अजूर्यतो वज्रिणे वीर्यिणी इक्षुतस्य महतो महानि॥॥ हे इंदु युधस्य यो धनशीलस्य वृषभस्य अभिमतफलं
सेचकस्य स्वराजः धनाधिपातः॥ उग्रस्य समर्थस्य यू नो नित्यवरुणास्य स्वविरस्य चिरंतनस्य घृष्टः॥ शत्रूणां संघर्षस्य अजूर्यतः जरारहि॥ त
स्य वज्रिण इक्षुतस्य त्रिषु लोकेषु प्रसिधस्य अतएव महतस्तेन वीर्याणि महानि महोतिरवतु॥ युधस्य॥ युधसं प्रहारे इषु युधिदृशीत्यादि
नाम क प्रत्ययः यू नः॥ योनेकः निःशुर्वीत्यादिना क निव॥ श्रयुवमधोनामतद्विता इति संप्रसारणं॥ निस्वरः स्वविरस्य॥ अतिरिशिरिशिथिले

तु.सं.भा.३

त्यादिनाकिरत्युपान्तो निपातितः। दृष्टेः। घृषुर्धर्षकविघृषिच्छंदसीत्यादिनाकिरत्युपान्तो निपातयते। नित्वाद्युदात्तः॥॥ अथ द्वितीया॥
महो अस्मिन्महिषवृक्षेभिर्धनस्य दुग्धसहमानो अन्यान्॥ एको विश्वस्य भुवनस्य राजा स यो धया च क्षयया च जनान्॥ हेमहिषमहनीय
उग्रदंष्ट्रत्वं महोतसि धनस्य त्वना निवान भोगत्यागैः पारं नयस्त्वं वृक्षोभिः वीर्यैरन्यान् शत्रून् सहमानो भिभवत् वर्तसे। तथा विश्वस्य सर्वस्य
भुवनस्य एकः असहायो राजा स त्वं यो धय च संपन्नान् प्रहर वनान क्षयय निवासय बाधकान् हत्वा साधु जनान् स्वस्थाने स्थापयेत्यभिप्रा
यः। महिषामहे पूजायां मेति। मंधो ह्यिधं जिति रिषट् प्रत्ययः। आमंत्रितत्वा दनिघातः। वृक्षेभिः वृक्षिभवानिभावश्चुंदसीतियत्। यतो भो वृ
त्वाद्युदात्तः। यो धया युध संप्रहार इत्यस्य एतस्य लोटिरूपं। कदिषु चेति त्वनिघातः। लित्स्वरः। क्षयय क्षिनिवासगत्योरित्यस्य रापंतस्य लो
टिरूपं। अत्रापि पूर्वत्वं दनिघातः॥॥ अथ तृतीया॥ प्रमात्राभीरिचिरोचमानः प्रदेवेभिर्विश्वतो अ प्रतीतः॥ प्रमज्मना दिव दंडः पृथि
व्याः प्रारोर्महो अत रिक्षो ह जीषी॥॥ रोचमाने दीप्यमानो विश्वतः सर्वैर प्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यमित्यपरिच्छिद्यमानः ऋजीषी सोमवा
निंदः मात्राभिमीर्योत परिच्छिद्यंत इति मात्राः शिलो अयाः। तेभ्योऽपि प्ररिचिरोचमाने प्रकर्षणमहत्तया अतिरिक्तो भूत तथा देवेभिर्देवेभ्योऽपि मज्जना
मज्जयति शत्रून् दुःखसागर इति मज्ज बलं तेन बलेन प्ररिचिरोच तथा दिवः पृथिव्याः द्यावा पृथिवीभ्यां यः प्ररिचिरोच तथा त्र रा विस्तारणा नि
महो महतोत रिक्षादपि प्ररिचिरोच मात्राभिः। मा अत्रान शब्दे चेत्यस्मात् बद्धमाया श्रमसिभ्यस्त्रिभित्तित्रत्ययः। नित्वाद्युदात्तः। इलोपे पूर्वस्य द
र्षण इति संहिता योतीति। अत्रान लकारेण। अत्रान शब्दे चेत्यस्मात् बद्धमाया श्रमसिभ्यस्त्रिभित्तित्रत्ययः। नित्वाद्युदात्तः। इलोपे पूर्वस्य द
र्षण इति संहिता योतीति। अत्रान लकारेण। अत्रान शब्दे चेत्यस्मात् बद्धमाया श्रमसिभ्यस्त्रिभित्तित्रत्ययः। नित्वाद्युदात्तः। इलोपे पूर्वस्य द

सम
२०४

ताकेविन्नियमं न पाशिनोति धत्ते च । तद्विज्ञानेन यत्र भिर्मयूररोमभिः । मयूररोमसदृशरोमयुक्तैर्हिरभिरथैरुपेतस्व
मायाहि । यतंप्रत्यागच्छा के विदित्वा स्वानामनियमनुमानियच्छतु । गमनप्रतिबंधमाकुर्वन्त्वित्यभिप्रायः । प्रतिबंधे दृष्टान्तः । विना य
थापाशिनः पाशाहस्ताव्याधावेगेन गच्छंतं पक्षिणं निगच्छति । तद्वन्नियमच्छतु । यद्वा धत्ते वा यथापाशाः । धत्वं मरु । देशं शीघ्रमभिगच्छति ।
तद्वज्रमनंप्रतिबंधकानतीत्यशीघ्रमागच्छामंदैः । नदिस्तुत्यादि द्वित्यस्य स्फुरितं वीत्यादि नारक प्रत्ययः । इदित्वा तु मू प्रत्ययस्वरः । मयू
ररोमभिः । मयूररोमवद्रोमाणियोषामिति सप्तस्युपमानपूर्वपदस्थ बहुव्रीहिर्वीतरपदलोपश्चेति समासः । उतरपदलोपश्च मयूरशब्दोमी
नाते रूर्निति करन् प्रत्ययोतः । मीनाति सर्पानिति मयूरो बह्वनि त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते मादी ता मिति सूत्रेण मध्यो दात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र
कृतिस्वरः । यमत्रयमुत्परमइत्यस्य लडा जागमे रूपं इति । इणागता वित्यस्य लोटिरूपं ॥ अर्थद्वितीया ॥ ॥ चञ्च्वादो वलं रुजः पुरांदमो
अपामसिगा इव ॥ प्रसुगोपायवसंधेन बोधथा कुरु कुल्या इराशता ॥ सोयमिंद्रो वृत्रवादः । वृत्रं स्वादिति हि नस्तीति वृत्रवादः वलं रुजा वृत्तो
त्याकाशमिति वलो मेधः तस्या भोजकः । तथा च मंत्रवर्णिः । बिभेद वलमिति । ततो षामजः मेधमेदनद्वारा परेरकः पुरां शत्रु संबंधिनी नोदार्तिः रा
रकः । तथा हयोरिश्वारारभिस्वरे अस्मादाभिमुख्येन परेणेति मित्रभूते सति रथस्य स्वात्तारथमधिष्ठातान् थदृक्त्वा चित् दृढानामतिवलंबतां शा
त्रूणामपि आरुजः समंताद्भजको भावति । वृत्रवादः । रथाट्टमक्षण इत्यस्मात्कर्म्मशपण्डुत्तरपदस्थः । वलं रुजः रुजो भंगे कर्मणा फपदे मूलवि
भुजादित्वात्क प्रत्ययः । तत्पुरुषेति बहुलमिति । द्वितीयाया अल्ङ्कारायादिस्वरः । आरुजः रुजो भंग इत्यस्मादिमुपधलक्षणः । कः समासे था

ह-संभा-२

यह योगाद निघातः। अजादिप्रत्ययपरत्वाभावादनाभ्यस्तानामादिरिति स्वरोनभवति। प्रत्ययस्वरः। त्वाया। तामिच्छतीत्यर्थसुप्रआत्मनः क्य
शक्यधर एतनास्य विलोप इति आकारलोपः। क्या छंदसीत्युप्रत्ययः। प्रत्ययः स्वरः। यतेवै। पायाने। तुमर्थतवे प्रत्ययः। अंतश्चतवेयु
गपदिनिधात्वं तस्य प्रत्ययस्य चोदात्तत्वं। उत्तर इति प्रश्न संज्ञा।। इति तृतीयस्य तृतीये दशमो वर्गः।। मरुत्वानिति पंचवर्चनवमं सूक्तं
अष्टमं मेदं। मरुत्वानित्यनुक्रमणिका। दशरात्रे चतुर्थे हनिमरुत्वतीयशस्त्रे एतन्निविधानं सूत्रितं वा। शुद्धी हवमिंदमरुत्वोदं इति म
रुत्वतीयमिति। ऋषभनाम्नेकहमरुत्वतीयशस्त्रे एतन्निविधानं सूत्रितं च मरुत्वोदं इत्युधस्यत इति मध्यदिन इति।। तत्र प्रथमा।।
मरुत्वोदं इदं वृषभोरणा यपि वा सोममनुषधमदाय।। आसिं च स्वजठरे मधुः कुर्मिं तं राजासि प्रदिवः सुतानां।। हे इंदु यो वृषभो अपां
वर्षिता मरुत्वान् मरुतो देव विशस्तद्वा न। सत्वं अनुषधं स्वधया हवती यपुरोऽशादिरूपेण वेन अनुगतं सोमं रणा यर मणीया सं ग्रामा
र्थं मदाय वं सोमं पिब। किं चामधुः मदकरस्य सोमस्य कुर्मिं सधा तं वदुरसं जठरे जग्धमन्नमस्मिं स्मिं स्मितीति जठरमुदरं तस्मिन्नुदरे आसि
वस्य। सर्वतः पालयं। यतस्त्वे प्रदिवः पूर्वघहः सुसुतानां अभिषुतानां सोमानां राजासिर्दृशितासि। न केवलमधुना ततानामिति भावः। उ
क्तमर्थं यास्कोब्रूतीति। मरुत्वानिदं तद्वा वृषभो वर्षिता यारणा यर मणीया य सं ग्रामाय पिब सोममनुषधमन्व जं मदाय मदनीयाया जेज्ञा
यासि च स्वजठरे मधुन कुर्मि मधुः सोममियोपमिकं माघते रिदमपीतरं मघेतस्मादेव त्वं राजासि पूर्व अणहः सुसुतां चामिति। अनुस्वधं स्व
धामनुगम्य वर्तमाने अत्यादयः क्रांता द्युर्द्वितीययेति ममासः। संहितायां पूर्वपदादि विषत्वं निरुदकं दिवा दतो दातृत्वं। कुर्मि अर्तं रुचेति मि

शम.
२५

प्रत्ययः। धातो र्वादिशोरपरः। प्रत्ययः स्वरः।। मरुत्वतीयहस्यया ज्ञा। सूत्रितं वा। सजोषा इंदुसगलो मरुद्विरिति भक्षपितेतत्वा त्रमि
ति।। सेषा सूक्ते द्वितीया।। सजोषा इंदुसगलो मरुद्विः सोमं पिब वृत्रहा इतर विद्वान्। जहिश इंदु रपमधोनुदस्वा धाभयं कणु हिविष
तो नः।। हे इतर बलवन् इंदुसजोषाः सर्गतो देवैर्मरुद्विः सर्गः। एव वृत्रहा वृत्रस्य हंता विद्वान् कर्मविषयाभिज्ञस्य सोमं पिब तातानः अत्र
वृजहि। मधुः। हिंसकान् वृत्रान् यनुहस्वा यदामधुः हस्येते च प्राणिन इति मधुः संग्रामः। तत्र वर्तमान इति नुदस्वा। अथानंतरं नोस्मा
कं विधतः सर्वतः अभयं कणु हिकुरु। सपीताभयरहितानेस्मा कुर्वित्यर्थः। वृत्रहा ब्रह्मभूत्वा वृत्रेषु क्लिप्तः अभयः। त्रिभीभय इत्यस्मा हेरत्र।
नयसमासेन स्यस्वरः। विधतः पंचम्यास्तसिद्ध। लित्स्वरः।। अथ तृतीया।। उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोमं हिंद देवेभिः सपिवभिः सुतनः।।
योऽं अभजो मरुतो येत्वा च मधुः सुभ्यमोजः।। उत अपि च ऋतुपाः कालनिर्वाहकतया ऋतुतोषानात्स्व तुषु सोमं पिबतीति वा ऋतुपाः
यद्वा ऋतुभिर्मरुद्विः सह सोमं पिबतीति ऋतुपाः तादृश हे इंदु सखिभिः समानख्याने ऋतुभिः मरुद्विः सहितस्त्वं नः सं वानं सुतमभिषुतं
सोमं पाहि पिब किंच यमरुतः अभजः बुधसहार्थं मे चथाः। ये च मरुतः त्वात्वां युधिस्वामिनम च भजत। ततस्त्वे वृत्रहन्तद्वा नसिते मरुत
स्तुभ्यं न दयमो जो युधेशू हननादिरूपं पराक्रममदधुः अकुर्वन्। अभजा भज सेवायामित्यस्य लङ्गिरूपः। यदुत्तयोगादनिघातः। अह
न हन हिंसागत्योरित्यस्य लङ्गिरूपः। पादादिना दनिघातः। अदधुः दधातेर्लङ्गितेः सिजभ्यस्तेति जस्वाक्यभेदादनिघा
तः। मरुत्वतीयशस्त्रेया ज्ञायेत्वा हि हत्य इत्येषा सूत्रितं वा। येत्वा हि हत्ये मघवन्नवधनिति या ज्येति।। सेषा सूक्ते चतुर्थी।। येत्वा हि ह

त्येवमवचनवर्धनपेशोबरोहरवोयोगविष्टो॥येत्वा नूनमनुमदं निविष्टाः पिबेदसोमं सगणो मरुद्भिः॥हेमघवनमघवन्निंदये मरुतः अहि
हृत्वेदं वहनं न रूपे कर्मणि त्वामवधयिष्ये प्रहरभगवो जहि वीरयस्व तिवलदानेनावी वृधन्॥हेहरिवो श्ववन्निंदशोबरं संवधिनयुधे त्वामवी वृध
नृदं शोबरं मवधी दित्यस्मिन्नर्थे मंत्रवर्णः॥यः शोबरं प्रवर्तेषु क्षियंतं चत्वारि श्यं॥शरद्यन्वेदित॥जयमानेयो अहिं जघानेति॥तथा ये
मरुतः गविष्टो पत्तिनामके रसुरेः सह गवाये युधे चत्वा मवी वृधन्॥विप्रामेधा विनो ये च मरुतः नूनमिदानीं त्वामनुमदं ति तादृशे स्ते मरु
द्भिः सगणः स नृदं सोमं पिब॥अहि हृत्वे हतेषां वहनं स्तचेति क्यप्पकृदुत्तरपदस्वरः॥अवधयिष्ये नृधुवधी वित्यस्यार्थे तस्य लङि रूपं॥वृदं
सुभयथेति ते शो धातु च्छ्वा लोपः॥यदृत्तयोगादनिघातः॥शोबरे॥शोबरस्येदमित्यर्थे तस्येदमिति प्रत्ययः॥गविष्टो॥इषु इच्छायां
भावे क्तिन्॥वृद्धो हो पूर्वपदस्वरः॥अनुमदंति॥मदि स्तुत्यादि द्वित्यस्य लिटि यत्ययेन परस्मैपदं॥आगमानुशासनस्यानित्यत्वा नुम
भावः॥तेल्लभार्धधातुकस्वरं कृते धातुस्वरः॥तिङ्॥वोदात्तवतीति गतेर्निघातः॥॥अथ पंचमी॥॥मरुत्वं तं वृषभं वा वृधानमकवारिद्वयं
शासमिदं॥विश्वासाहमवसे नूतनायो ग्रं स हो दा मि हतं दुवेम॥॥हे इदं मरुत्वं तं मरुद्भिः स्तद्धतं वृषभं मेघभेदेन दारायां वर्षकं च वृधा
नं वृत्रहननादिकर्म सूक्ताहनवर्धमानमकवारिप्रभूतेशा वृकं यदा अकुत्सितारि॥तथा च मंत्रः॥स्वरिमृजो बव क्षोरणायेति॥दिशं दिक्स्व
र्गलोके वर्तमाने शासं॥हितो यदेवा हित परिहाराभ्यां शासितारं विश्वासाहं विश्वस्य प्रतिपक्षस्य सर्वस्याभिभवितारं उग्रं शत्रुषु हृत्सि हो
दां युधसहकारिणं मरुतो नलं प्रदंतं तादृशं सा मध्येति तमिदं नूतना॥येन वतरा वा च सेक्षणा य इह कर्मणि दुवेम त्वामादयेम नूतना येन वश

राम.
१०६

शादिसमासः॥न जासमासेन लृट्॥मज्जन्तुः॥दुमत्वे॥गुह्यो नुलादिको मनि अत्ययः॥जलोज्ज्वलशीति जस्त्वं॥चित्वा दंतो दातः॥पृथिव्याः
उदात्तयं रणेह मूर्वादिति विभक्तं कदात्तत्वं॥॥अथ चतुर्थी॥॥उरुंगभीरं जनुषाभ्यु॥यं विश्वस्य च स मवतं मतीनां॥इदं सोमासः प्रदिवि
सुतासः समुदं न स्ववतः आविश्रंति॥॥उरुं महंतं अत एव गभीरं महं वकोर्वा जनुषा जन्मना यस्वभावत एवा जशूलां भयंकरगभीर
त्वमेवोच्यते॥विश्वस्य च सं विश्वस्या प्रमतीना लोत्तृणां वा अचंतरक्षकं॥तादृशमिदं प्रदिविपूर्वग्रहसः सु सुता सो ग्रावभिषुताः सोमाः आभि
मुख्येना विश्रंति॥तत्र दृष्टांतः॥समुदं नायथा स्ययतः स्ववत्येन द्यः समुदमा विश्रंति॥तद्वत् जनुषा जनी प्रादुर्भाविद्वयस्मात्॥जनेरुसि रि
त्युसि प्रत्यया॥विश्वस्य च सं॥य च्याजी करण इत्यस्मादसुत्रा॥य चः कुटादित्वमनसी तिवक्तव्यमित्यत्रानसीति पर्युदासात्॥उत्ताभावः॥
विश्वस्य द्वा इतो इत्यनामा वृद्धो हो विश्वं सं ज्ञायामिति पूर्वपदस्योत्तादात्तत्वं॥अवतं॥अवरक्षणादिषु ७ लादिकोत्तु प्रत्ययः॥चित्वा दं
तो दातः॥॥अथ पंचमी॥॥यं सोममिदं पृथिवी द्या वागर्भं न माता बिभृत स्वाया॥तं ते हि चंति तमुते मृजं त्य धर्यवो वृषभपातवा उ॥॥हे पृ
थिवी द्या वा पृथिव्यो त्वा या कामनया यं सोमं बिभृतः॥अत हरियतः॥अत्र दृष्टांतः॥गर्भेना यथामाता गर्भं बिभर्ति तद्वत्॥हे वृषभकामाना वि
ष्किहे इदं अर्धयवः अर्धयं जमानाय इदं तः तत्त्वदर्थं तं सोमं हि चंति प्रेरयंति॥किं च ते तव पातं वेपानाय तं सोमं मृजंति शोधयंति॥उग्र
सिधो पृथिवी द्या वा दिवो द्या वेति द्या वा देशः आब्युदातः॥नो तरदे नुदाता द्या वा पृथिवी रुद्रपूषमथि क्षित्यत्र पर्युदासाद्देवता दैर्देवेभ्युभ
यपदप्रकृतिस्वरः॥अत समासस्य विपर्यया सञ्ज्ञादसः॥विपर्ययः॥दुमन्धारलापोषणयो रिति स्य स्मात्पुटि भृन्नामिदित्यभ्यासस्येत्वं॥

त. सं. भा. २

स्मिन्नेवाहनि अस्य सोमस्य कामे पिपासायां सत्यं गिरिष्ठां गिरिष्ठां उश्वस्थाने वर्तमाने अंगोः सोमलता खंडविशिष्टस्य ऋजीषस्य पी
यूषं अभिनवे रसमपिबः पीतवानसि। उत्पत्तिश्च एव सोमपाने कारणं दर्शयति। तेन वज्रनित्री माता योषा युवतिः अदितिः महः मह
तः पितुर्जनकस्य कश्यपस्य ददमसूतिका गृहे अग्रे स्तपदानात् प्रकृतं तादृशं सोमं पर्यासि चत्। तवास्मै पतितो क्षारयत्। जायथाः। ज
नी प्रादुर्भाव इत्यस्य लङि वङ्कुलं छंदसीत्युद्भावः। यदुत्तयो गादनिघातः। जनित्री। जनिता मंत्र इति निघातनास्मै लपिः॥॥ अथ तृतीया॥
उपस्थाय मानरमत्र मेदति गमपश्यदभिसोममूधः॥ प्रयावयं न चरद्भृसो अन्धान्महानि चक्रे पुरुषप्रतीकः॥॥ स इंदुः मानरमुपस्थाय
प्रार्थयित्वा यत्र मेदता मन्त्रमया पचत इति रथेषणा कर्मतिशक्तः। ततस्तस्या मधनुधसि क्षीररूपेणा स्मितेति गमदीर्घं सोमं मध्यपश्यत्।
सर्वं दर्शयत्। गृत्वा हः अभि कांश्यते। सर्वं देवेभ्यः श्रूह नार्थमिति शंसदुंदुः। अन्धानु सपत्रानुस्वस्त्वानात्यर्षणो घालपत्र चरत्। सर्वत्र
चरति किंपुरुषप्रतीकस्तेजोयोगाद्बुद्धा विक्षिप्रांगः महानिमहांति वृत्रह ननादीनि कर्माणि चक्रे उपस्थायति छतेत्यपि घमास्तेतीत्वे
प्राप्तेन लभ्यतीति प्रतिषेधः। लिस्वरः ऐदुर्द्रीतिर्यो अर्थः। तस्माच्च डि रूपं। आडा जानामित्याडागमः। सुत्वा न्निघातः। तिगमं। निजनिशनेः अस्मा
युजिरुचिनिजां कुत्थेति मक्र। प्रत्ययः कवयी। दर्शयत्। प्रयावयन्। युमिश्रामिश्रणयोरित्यस्य एतस्य शतरिक्तपो लिस्वरः। गृत्वाः। गृधु
अभिजाकायी। गृध्रिपयोदसौ चतिस प्रत्ययः। दकारश्चात्तादेशः। वृषादित्वादाद्युदात्तः। पुरुषप्रतीकः। पुरुश दृष्टुह संख्याया विधाये धेति
धा प्रत्ययः। इस्वच्छादसं वङ्कुली हो प्रकृतं प्रकृतिस्वरः॥॥ अथ चतुर्थी॥॥ उग्रसुरापाल भिभृत्यो जायथा वशीत चं चक्र एषः॥ त्वष्टारमि

राम
१७१

शो जनुषाभिभृतामुषासाः पितृव्यं तस्य यत्तु यः शत्रूणां भयंकरः तुराषा इतुरया शत्रूणां अभिवनपराक्रमोपेतः। स नृत्तव
मात्मीयं शरीरं यथा वशं यथा नानाविधरूपाणि पेतं वक्ते। तथा च मन्त्रवस्थारूपरूपं मधवा बोभवीतीति। स इंदो जनुषा सामर्थ्यं वा त्वष्टा
रं त्वष्टा नामकमसुरमभिभूय च मसेषु स्थितमा मुख्य चोरयिवी सोममपिबत्। त्वष्टा हवपुत्रा वीदमित्यादि। शसहा सोममपिबदिति तेतिरी
यकं। तुराषा इति चरासंभ्रामेक्षिपू। चरत्वरत्वादिना ऊटा सह स्त्रादसि स्त्रिः। कर्तृकरणे कृता वङ्कुलमिति समासः। तत्पुरुषे कृतिवङ्कुल
मिति तृतीयाया अलुक्। सहः साहास इति पत्ते कृदुत्तरपदस्वरः। यथा वशं। वशं काममनति क्रम्येति अथ यी भावसमासः। समासस्वरः।
आमुषामुषसोपाल्य च। चमूषु। चम अदने। कृषिचमितनिधनिसरिसिजिभ्य ऊः इत्यु प्रत्ययः। प्रत्ययः स्वरः॥॥ अथ पंचमी॥॥ मुने दुवे
मेति॥॥ सिधेयी॥॥ इति तृतीयस्य तृतीये द्वादशो वर्गः॥॥ शं सामहामिति पंचवर्गमेकादशं सूक्तं वेदमित्रं त्रेदुभमेदं शं सामहामित्य
नुक्रमणिका। समूहोद्देशरात्रे अष्टमेहनिमरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं सूचितं च। शं सामहां महश्चित्त्वमिदं नि॥॥ तत्र प्रथमा॥॥ शं सा
महामिदं यस्मिन्निष्ठा आकृष्टयः सोमपाः काममयन्॥ यं सुकतुं धिषणे विभूतं धनं वृत्राणां जनयेत्त देवाः॥॥ हे होतः महं महं त्वमि
दं शंस शस्त्रे सुहि। अस्मिन्निंदेरक्षितं विद्विषाः कृष्टयः। सर्वमनुष्याः सोमपाः यजेमनुष्याये। सोमपाः संतः कामं काम्यत इति कामः स्वर्गादिः
तमव्यनुसर्वतः प्राप्नुवन्ति धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयिष्या अदा प्रगत्ते समर्थस्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे द्यावापृथिव्या देवा अः सुक
तुं कर्म जगत्यालनादिशोभनः कतुर्यस्यासो कतुः तादृशं विभूतं विभुना ब्रह्मणा जगदाधिपत्यस्थापितं महान्तं वृत्राणां पापकृपा लोधनं

हंतारं यद्वंदमजनयंत अजनयत। शंसा शंस्तुतावित्यस्य कोटिरूपं। यादादित्वादिनिघातः। अचोतस्तिड्डुतिसंहितायां दीर्घः। अच्यन्। लङ्। रूपं।
यद्वत्तयोगादिनिघातः। सस्वरः। सुकृतं। कत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तः। धिषणो मिथुषा प्राग्ले इत्यस्मादपेधिवित्। संज्ञायामिति सुप्रत्ययः।
धिषइत्यादेशः। प्रत्ययः स्वरः। धनं तो। सुसि संज्ञायां वः। सो हंतेरिति व्युत्पत्तिः। प्रत्ययस्वरः। जनयंत। जनेत्येतस्य लङ्। रूपं यद्वत्तयोगादिनिघा-
तः। ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ यं नुनकिः पृतना सुस्वरा जं द्वितातरति नृतमं हरिद्यौ। इनतमः सत्वभिर्यो ह शृषेः पृथुज्या अमिनादायुर्दस्योः।
॥ पृतना सुया प्रियते त्रयो द्वार इति पृतनाः संश्रामः तेषु स्यरा जं हरिद्यौ हरिस्त्वा हरियुक्ते रये वर्तमानं नृतमं बलस्य युधेने नृतमं द्वितायु-
मासाधस्ते नो द्विधा कृत्वा वर्तमानं तमिं इं नकिः कश्चिदपि तरति उतो र्यग कतिन कोपस्तीत्यर्थः। नुप्रसिद्धो। स इंद्र इनतमः अतिशयेन सेना-
स्वामी सत्वभिः परितः सीदद्भिः मरुद्भिः यः यान् गच्छन् शृषेः शोषयति परिवलानां निशूषाणि बलानि तेः पृथुज्या वृद्धं प्रतिनीवः। वेगः स न-
दस्योः शोरायुर त्रं प्राणं वेमिनाति हि। नस्ति। ह प्रसिद्धो। अत्र निरुक्ते। पृथुज्याः पृथुज्वः। पृथुज्या अमिनादायुर्दस्योरिति। दृष्टुव-
नतरणयुरित्यस्य लङ्। रूपं। यद्वत्तयोगादिनिघातः। शपः पित्वा दनुदात्तत्वे धातुस्वरः। यः। पाप्रापणे। एतादिकः प्रत्ययः। अतो लोपः प्रत्य-
यः स्वरः। ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ सहा वा पृत्सुतरणि नीर्वा व्यान वीरो दसी मेह नो वा न्। भगो नकारे हव्यो मती नो पिते वचारुः सुहो बयो धोः।
॥ यद्वत्तयोगादिनिघातः। सहा वा पृत्सुतरणि नीर्वा व्यान वीरो दसी मेह नो वा न्। भगो नकारे हव्यो मती नो पिते वचारुः सुहो बयो धोः।
तथारोदसी द्या कं पृथिवी तं वा न्। आहुः। तथारोदसी द्या कं पृथिवी तं वा न्। आहुः। तथारोदसी द्या कं पृथिवी तं वा न्। आहुः। तथारोदसी द्या कं पृथिवी तं वा न्। आहुः।

राम
१०८

इत्यनू इत्यादेशः। वनं न स्यात्। ॥ इति तृतीयस्य तृतीये एकादशो वर्गः। ॥ सद्यो ह जात इति पंच च दश-
मे सूक्तं वैश्वामित्रे च सुभमे इ। सद्यो ह त्व नु कर्माणि का। अमिष्टो मे माध्यादिन सवने मे शवरुण शस्त्रे सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इत्येतत् सू-
क्तं। सूत्रितं च। सद्यो ह जात एव त्वामिति चतुर्विंशके प्यह नि मे शवरुण शस्त्रे अहरहः स्य संज्ञक मे तत्सूक्तं। सूत्रितं च। सद्यो ह जात इत्यहर-
हः शस्य मे शवरुण इति अहर्गणे द्वितीयादिष्वहः सु माध्यादिन सवने स्मिन् शस्त्र एतत्सूक्तं। अहरहः शस्या नीति हो च का द्वितीयादिष्वे-
ति सूत्रितं। तद्यत्के एका हे मरुत्वतीय शस्त्रे सायाया ह जात इत्याद्या सूक्तं मुख्याया। सूत्रितं च। सद्यो ह जातो वृषभः कनीन स्वं सद्यो अपि वो ज-
त इति ॥ ॥ मेघा सूक्ते प्रथमा ॥ ॥ सद्यो ह जातो वृषभः कनीन प्रभुर्भुमा वदधसः सुतस्य ॥ साधोः पिब प्रतिकामं यथा ते रसा शिरः प्रथमं सो-
मस्य ॥ ॥ वृषभो वृष्टि दारायां वर्षि सद्यस्तदानीमव जात उत्पन्नः कनीनः इंदः सुतस्या भिषु तस्यां धसः हविल क्षणस्यासामस्य प्रभुर्भुः प्रक-
णभर्त्तरं संश्रितारं यजमान मावतर क्षतु। ह प्रसिद्धो। किं च ता दशस्त्वं प्रतिकाम कामे सोमपाने त्वरायां सत्यां ते तव यथा कामस्य पूर्तिर्भ-
वति तथा साधो रसात्मना संसिद्धं रसा शिरः। शण्यो मि अण्यो पते सोमस्य सोममयं रसं प्रथमं सर्वं भ्यो देवेभ्यः पुरस्तात् पिब प्रतिकाम कामं
प्रतिवीप्साया मथयी भावसमा सस्वरः पथा प्रपादतत्वा। दबलित्स्वरः। रसा शिरः आहुः पूर्वात्। श्रीणातेः किं पि अपस्पृधे प्यामित्यादिना शि-
र इत्यादेशः। बडु वीहो पूर्वपद प्रकृतिस्वरः। सोमस्या सोम शृङ्गो मे मर्दये मयैवति प्रत्ययः ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ यज्ञायथास्तदहरस्य कामं
शोः पीमूषमपि बो गिरिद्यौ तं मे माता परिपोषा जनित्री महः पितुर्दमः आसि च दये ॥ ॥ हे इंद इत्यद्यस्मिन्नहनि जायथाः अजायथाः ततः स-

तृ. सं. भा. ३

एकाचउपदेष्टा इतीदं प्रतिषेधः । तादोचनितिकृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अथपंचमी ॥ शुनं कुवेमेति ॥ इति तृतीयस्य तृतीये त्रयो
 दशो वर्गः ॥ इदं स्वाहेति पंच चैवा दशं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं इदं दशरात्रे नवमे हनिमरुत्वतीयशस्त्रे ददं सूक्तं । सूचितं च । तृतीयस्येदं स्वा
 हागायत्सामेति ॥ तत्र प्रथमा ॥ इदं स्वाहापिबतुयस्यसोम आगत्यातुं प्रो वृषभो मरुत्वा न ॥ ॐ रुच्यवाः पृणतामेभिरन्नेरास्यहविस्त
 न्वः काममृध्याः ॥ यामेदं स्वाहाकृतमिमं सोमं पिबतुयस्येदस्य अयं सोमः स इंदो यज्ञं प्रति आगत्यातुं प्रः कर्मविघ्नकारिणां हिंसको वृष
 भो यष्टुणा अभिमत फलवर्षकः मरुत्वा मरुद्विस्तृता न उरुच्यवाः प्रभूतया प्रिः स नृभिरस्माभिर्दत्ते अन्नेः सोमादिलक्षणैः हविर्भिरा
 पृणतो समं तात प्रयः उततः अस्येदस्य संबन्धिनस्तत्वाः शरीरस्य कामं पुष्यादिलक्षणविषयमभिलाषं हविरस्माभिर्दत्ते रुध्याः सर्वतः प्र
 रयतु । तुमः तुमिराहन नार्थः उरुच्यवाः च्यवेरसु नूच्या चः कुटारित्वमनसी निवक्तुयमिति अत्र अनसीति पयुदासादि द्वयव्याभावः ।
 कृदुत्तरस्वरः । रुध्याः ॥ ऋधोतेराशीर्लिङ्गिरूपं ॥ अथ द्वितीया ॥ आते सपयूजवसेयुन जिययोरनुप्रदिवः शुष्टिमावः ॥ इहत्वाधेयु
 हरयः सुशिश्रुपिवात्स्य सुपुतस्य चारो ॥ हे इंद ते तव जवसेयज्ञं प्रत्यागमनाय सपयूपरिवारलोहरी आयुनडि नराय । याजया
 मि । प्रदिवः पुरातनस्त्वययोरश्वयोः ऋष्टिवेगं शुष्टीति सिप्रनामेति यास्कः । तमत्वावः अनुगच्छसि हे ऋशिशोभनहाना इंद हरयोरथे
 योजितास्तेष्वा इह । कर्मणि त्वांधेयुः यज्ञप्रतिधारयंतु तत आगतस्त्वं सुपुतस्य सुष्टु अभिषुतं चारोः कमनीयं अस्वमे सोमं नुशिप्रं पिब ।
 सपयू सपरशब्दः । इति इतं तादोचनितिकृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अथ तृतीया ॥ अवरसणादिषु क्वांदसेलुङ्गिरूपं । यदुतयोगादनिघातः । धेयुः दधातेराशि

राम
१०९

लिङ्गि किदाशिपीति सुट् । एलिङ्गीत्येकारादेशाजनिघातः । पिब । पादादित्वादनिघातः । सुपुतस्य । पुत्र अभिषवे कर्मणि क्तः । गतिरनंतः ।
 तिगतिस्वरः । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनासंहितायां धत्वं ॥ अथ तृतीया ॥ गोभिर्मिमिक्षुं दधिरे सुषारमिंदं ज्येष्ठाया धाय सगृणानाः ॥ म
 दानः सोमं पविर्वाः ॥ ऋजीषिंसमस्मभ्यं पुरुधागा इषय ॥ गृणानास्तोत्रं कुर्वन्ति ऋत्विजो निर्मिमिक्षुं स्तोतृणा अभिमत फलं वर्षितु
 मिच्छंते सुषारशोभनगीरं स्तुतिभिर्मुखी कर्तुं शक्यमित्यर्थः । तादृशमिंदं ज्येष्ठाया धानादिसंपत्त्या अथवा यथायसो विरकालमायुधा
 यसे विरकालमायुधारिणाय च गोभिर्नामिच्छितेः सोमैः दधिरे धारयंति । प्रत्यहः ॥ हे ऋजीषिन् सोमवन्नेदं सत्वं मे दानः मोदमानः । सोम
 पिबान् सोमस्य पातास नृस्तोत्रभ्योस्मभ्यं पुरुधा बद्धागा अग्निहोत्रादिकर्मसिध्यर्थं धेनूः समिषयसम्यक् । प्रेरय । गोभिः सावेकाच
 इति विभक्तेरुदात्तत्वे शप्तेन गात्साववर्णिति प्रतिषेधः । मिमिक्षुं मिसेचन इत्यस्य सनिष्काच इतीदं प्रतिषेधो हलं त्यजेति किट् । इवः । स
 नाशं सभिस उः । प्रत्ययः स्वरः । ज्येष्ठाया ज्येष्ठस्य भाव इत्यर्थः । ब्राह्मणादित्वात्पुत्र । भित्वा दाधुदातः । गृणानाः गृशब्दः । ज्येष्ठत्वात्पुत्र
 चित्वा दंतो दातः । मे दानः मदितुत्यादि श्रित्यस्य शानचिबद्धलं छंदसीति शपोलुक् । पुरुधा । पुरुशब्द इह संख्यावाची संख्याया विधा
 र्थं धेति धा प्रत्ययः । इषय । इषुगतो । इषणमिच्छंतीति छंदसि परे क्वायो वयं । तदंता दंत भवितव्य इत्येकोटिरूपं ॥ अथ चतुर्थी ॥
 इमं कामं मंदया गोभिरश्वेभ्य इव ता राधसा पप्रथश्च ॥ स्वयं वोमतिभिस्तुभ्यं विप्राः इंदायवाहः कुशिका सो अकनू ॥

अथपंचमी॥ शुनं कुवेमेति॥ एते वाख्यायते॥ इति तृतीयस्य तृतीये चतुर्दशो वर्गः॥ चर्षणी धृतमिति द्वादशार्चत्रयोदशसूक्तं
 वेष्टामित्रमैंद्रं अत्रानुक्रमणिका चर्षणी धृतं द्वादशाद्यां त्वो जागताय त्राविति आद्यस्तु चो जागतः अंत्यस्तु चो गायत्रः त्रि
 णात्रस्त्रिष्टुभः सूक्तविनियोगोलैंगिकः उक्ते कृतौ मे वावरुण इत्यनु रूप चानंतरमाद्यस्तु चः शंसनीयः सूत्रितं च चर्षणी
 धृतमस्तु चो मसुर इति त्वाविति विषुवं निष्केवल्ये नृणां मुत्वेति त्वः विषुवानीति स्वडे सूत्रितं नृणां मुत्वा नृतमंगीभिर्नृके रिति त्वि
 इति हस्पति सच पयं त्वे निष्केवल्ये निविहामीयः सूत्रितं च नृणां मुत्वेति माध्यं दिन इति महाव्रते पि निष्केवल्ये अयं त्वः द्वा
 रात्रे चतुर्थे हनिमरुत्वतीय इंदमरुत्व इति त्विः षष्ठे हनिषष्ठस्येति त्वं डे सूत्रितं इंदमरुत्व इति त्वि इति मरुत्वतीयमिति बृहस्प
 तिसचैपिमरुत्वतीय इत्ये अयं त्वो निविहामीयः सूत्रितं च इंदमरुत्व इत्ये नृणां मुत्वेति माध्यं दिन इति त्वि इति मरुत्वतीयमिति बृहस्प
 नुवाक्या सूत्रितं च मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरंती इमरुत्व इह पाहि सोम मिति तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे इदं चो जसेति स्तोत्रियः स्तु
 चः सूत्रितं च इदं चो जसा सुते राधानां पते महं इंदो यजसेति॥ तत्र प्रथमा॥ चर्षणी धृतं मघवानमुक्थ्य शमिंदु गिरो बृह
 तीरभ्य नृषत वा वृधानं पुरु दूतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं जरमाणं दिवेदिवे॥ बृहस्पतीः प्रभूताः गिरो स्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाक् च
 र्षणी धृतं चर्षणी नामनु ध्या एतामभिमतं फल प्रदानेन धारकं पोषकं यद्वा आरुषं त्यनेन सर्वमिति चर्षवलं तद्धारकं मघवानं धनवंतं
 उक्त्वा उक्तेः शस्त्रेः शंसनीयं वा वृधानं बल धनादिसंपत्त्या प्रतिक्षणं वर्धमानं पुरु दूतं स्तोतृभिर्बहुवारमा दूतं अमर्त्यं भरणधर्मं

राम
११०

रोय तादित तस्मिन् यज्ञसंगो न पूषा देव उक्त्वा हवर्नीयः मतीनां स्तोतृणां स्तुतीनां वापिते वणालयिता चारुः कमनीयः सुहवः स ह्वा
 कस्तोपेतः वयोधाः अत्रस्य दाना भवति सहावास हो स्यास्तीति मनुवर्थं दसी वनिपाविति वनिपाः अन्येषां मपि दृश्यत इति संहिता
 यो दीर्घः पृक्ता एतना शब्दस्य सोपरेतः मास्म नूत मुप संख्या नमिति पदादेशः सावेका च इति विभक्तेरुदात्तत्वा व्यानशि अशूयो
 जावित्यस्मा छंदसि सदादित्वा न कि प्रत्ययः तस्य छिंदू द्वावः अत आदे रित्यभ्यासस्य दीर्घकृते अश्रोति च्चेति नुमागमः प्रादिसमासः
 कोरे कारोतेः कर्मणि घञ्कर्षा चो घञोत उदात्त इत्येतो दात्तत्वं हवः जुहोतेः अचो यता यतो न वदत्या द्युदात्तत्वं सुहवः क्यतेर्भा
 वुपसर्गित्यत्ययः संप्रसारणं प्रत्ययस्य पित्वा दनुदात्तत्वे धातुत्वरः आद्युदात्तं द्वावच्छंदसीति वदु व्रीहा वुत्रपदाद्युदात्तत्वं अ
 थचतुर्थं॥ धर्मादिवोरजसस्य छ उद्धरिथो न वायुर्वसुभिर्निशुत्वान् क्षपां वक्ता जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं धिषणे ववाजं
 स इंदो दिवो कलोकस्य रजसो त रिसस्य च धर्तरिकः पृष्ठः सर्वत्र वर्तमानः रथो न तदीयो रथ इव ऊर्ध्वे वा पुरुर्ध्वं ताव सुभिः सहाय
 तयानिव सद्भिर्निचान सहाय वानूय दाने त्ययमुन्नपि संबध्यते यथा वायुर्नित्यत्वान निपुत्राम कवदवाभिस्तद्वान् एवमिंदो वसुभिः
 मरुद्भिः सहावा नृतया क्षपां वक्ता रजिमा दयन् सूर्यस्य जगत्स्य काशस्य दित्यस्य जनिता जनयता भागं भजनीयं वाजं कर्मफल रूप
 मन्नं विभक्ता साधु विभाग कर्ता भवति तत्र दृष्टोतः धिषणे वायथाद्यानां वागस्य दमिति विभागं करोति तद्वत् रजसः रजराग इत्यस्मा
 इरं जिभो किदित्यसु न किंवा नलोपः रज्यते प्रकाशेनेति रजो त रिसं निवादाद्युदात्तः विभक्ता भजसे वायामित्यस्य साधु कारित्यर्थे र

सोर्जितापनस्यतेनेहसक्तभद्रं दुवस्यति॥ विवस्वतः सदन आहि पिप्रिये सञ्जासाहमभिमातिहनेंस्तुहि॥॥ जरिताशत्रुणां तार
यिते दुः आकरे आकीर्यते युधार्थे धनमत्रे न्याकरोयुधं तस्मिन्सोर्धनं ब्यस्थानभूते युधेपनस्यते सर्वः स्मृतो यद्वावसोः वसत्याभिमुखान
तिष्ठतीति वसुः शत्रुः तस्य जरयितव्यो जनीयं सद्रं मानहृत्स्वः अपोपाः स्तुमः स्तुतीः दुवस्यति परिवरतिता सांफलं प्रयच्छन् पूजयतीत्यर्थः
किंच सद्रं दुवस्यतः विशेषणाग्निहोत्रार्थं वसतो हविष्मतो वायुजमानस्य सदनं गृहे आपिप्रियेहि सोमपानादिना असंतं प्रीता भवति
स्वल्पमत्रासाहं शत्रूणां महंतारं यद्वा मरुद्भिः सह शत्रूणां मभिभवितारं अतस्वाभिमातिहनें शत्रूणां हंतारं मिद्रुस्तुहि हे विसामि
नेति आरुरेक्षविशेषे अधिकरणे कूदोरवित्यपु याथादिस्वर्णातो दातः॥ जरिताः श्रुषवयो हानौ इत्यस्यांतं भवितव्यं यथस्थ नृचिरूपं चि
त्वादतो दातः॥ पनस्यते पनस्यति स्तुतिकर्मविस्य कर्मलिलटिरूपं निधातः॥ अनेह सः हंतैर्नर्द्रं पपदेन न्याह न एतिरेति असिप्रत्ययः
एह इत्यर्थं वा देशो धातोः॥ नञ् सुभ्यामिति स्वरेणांतो दातः॥ स्तुभः॥ स्तोभति रचतिकर्माः॥ किंप्र दुवस्यति दुवः परिवरणमात्मन इच्छती
त्यर्थं नञ् निधातः॥ पिप्रिये प्रीतु वतर्पणे लिटिरूपं हियोगादनिधातः॥॥ अथ चतुर्थः॥॥ नृणां मुत्वा नृतमंगीभिर्नृकेरभि प्रवीर्य
वर्तिस बाधः॥ सहसे पुरुमायो जिहीते नमो अस्य प्रदिव एक ईशो॥॥ हे इन्द्र स बाधः रक्षोघ्नं त्रोज्ञारणेन तद्विषय बाधया सह
वर्तेत इति स बाधः॥ नृत्विजो नृणां नृतमं मनुष्याणामिति ज्ञायेन स्वकर्मलिनेतारं वीरं सामर्थ्यापेतं त्वांगीभिः स्तुते साधनभूतेर्वाक्ये रुच्ये
शब्देऽपि भाषाभिमुखेन प्रवर्त प्रकर्षणा चेति॥ पुरुमाया वृत्रह ननादिव कर्मसद्रं सहसे बलाय संजिहीते गमनोद्यमं करोति किं

राम
१११

निप्रदिवः पुरातनः एक असहायः सद्रं नमः नमसो अस्य हविलक्षणास्या नस्य ईशो ईशे यद्वा अस्य सर्वस्य जगत ईशतस्म दिद्राय न
मः नृणां नाम न्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं अर्चत अर्चतेर्लुङितस्यादेशः॥ तिङी तिङो भवतीति वचनात् स बाधः॥ बाधविलोउने कि
पु वाप्यसङ्गीवनस्येति सहस्यसत्वं कृदुत्तरपदस्वरः॥ पुरुमायः अंतोदात्त प्रकरणे त्रिविकादीनामुपसंख्यानमिति अंतोदात्तत्वं ईशो
ईशो ऐश्वर्य इत्यस्य लटि कोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः॥ निधातः॥॥ अथ पंचमी॥॥ प्रकीरस्य निःविधो मर्त्येषु पुरुवसूनि पृथिवी वि
भर्ति॥ इन्द्राय द्याव ओषधीरुतापो रथिरक्षंति जीरयो वनानि॥॥ मर्त्येषु मनुष्येषु अस्ये इत्य पूर्वा निधिधो नृणां सनानि पूर्वाः हिताप
देशादिभिः प्रभूतानि नाना प्रकाराणि भवन्ति इन्द्रस्य शासितृत्वे मंत्रः॥ उक्त्वमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरु निधिध इति तथा शासकाय तस्मा
इन्द्राय पृथिवी पुरुषुरुणि वरूनि नानि विभर्ति अंतर्द्वारयति किं वद्यावो धलोकाः ओषधीरोषधयः उतापित्वा योजनानि जीरयः जीर्यं
त इति जीरयो मनुष्या वनानि वृक्षाश्च एते सर्वे इन्द्रस्या जयात दुपभोगयोन्योरथिधनं रक्षंति निधिधः॥ विधुगत्वा संहितायां॥ निसः सकारे
ण इणो वा च धानं दसत्वादना इत्य उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वो॥ निसः सकारस्य ह्युना ह्युरिति षत्वो॥॥ इति तृतीयस्य तृतीये पंचदशो
वर्मा॥॥ अथ षष्ठी॥॥ तुभ्यं ब्रह्माणि गिर इद्र तुभ्यं सत्रादधिरे हरि वो जुषस्व॥ बोध्या इधिर सवो नृतनस्य सखे वसो जरितभ्यो वयो धाम्
॥ हे हरिवः अश्ववन् इद्र तुभ्यं त्वं दर्थं ब्रह्माणि स्तोत्राणि तथानुभ्यं गिरः शस्त्राणि च सत्रा सत्यमेव ददरिजे कृत्विजाधारयति॥ तानि जुष
स्व॥ हे वसो सर्वस्य वासायितः सर्वे सखिभूत हे इन्द्र आपिर्वाप्तिस्त्वं नूतनस्य नवतस्य स्वसो नृक स लोहवि बोधित्वं दर्थं दीयमानं जानीहि

अतस्त्वेतदिति भाः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यवयोऽन्धाः देहि तुभ्यं। इयिवेत्याद्युदात्तत्वं। उपस्था जुषीति सेवनयो रित्यस्य लोटि रूपं वाक्यभेदादनि
घातः। बोधिबुध अवगमन इत्यस्य लोटि वा छंदसीति हेर्विक्रमेन वित्वादत्र पिचात् गुणः कृतः भ्यो। हेर्धिरिति ध्यादेशः। इत्वादेतोदा
त्तः॥ अथ सप्तमी॥ इदमरुत्व इह पाहिसोमं यथा शार्क्यते अपिबः सुतस्य॥ तव प्रणीती तव शूरशर्मन्ना विवासंति कवयः सुयज्ञाः॥
हेमरुत्वः मरुद्विस्तहत्। हे इदं इव इहास्मदीये यज्ञे आगत्य सोमं पाहि पिब। तथा त्वं पूर्वशार्क्यतेः पुत्रस्तस्मिन्ना जनियज्ञं कुर्वीते सुतस्याभि
पुतं सोममपिबः तथा अपिबेत्यर्थः। इदं शार्क्यतस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्येवोर्थः कौपीके स्पष्टमुक्ताः। तथा मंत्रवर्णश्च। आस्मारयं वृषपा
णोपुतिष्ठसि शार्क्यतस्य प्रभृता येषु मंदस इति। हे शूर इतव संबंधिनि शर्मन् शर्मणि निर्बोधस्थाने स्थिताः सुयज्ञाः कवयो मेधाविनो यजमा
नाः प्रणीती तव हविषां प्रणयनेन प्रापणो न आसमंता द्विवासेति। त्वामेव परिवर्तंति। विवासति परिवरणकर्मा शार्क्यते। शार्क्यतेरयमित्यर्थतस्य
दमित्यणप्रत्ययः अपिबः। यथायोगादनिघातः। अडागमस्वरः। प्रणीती नेयतेर्भावेक्तिन्। तादोचनिति कृतीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। सुपांसुलु
गिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः। उपसर्गदिसमासेति एत्वं॥ अथाष्टमी॥ सवावशान इह पाहिसोमं मरुद्विरिदसखिभिः सुतैः॥ जातय
त्वापरिदेवा अशूषन्महे भराय पुरुदूतविश्वे॥ हे इदं वावशानः सोमं कामयमानः सतादृशस्त्वं सखिभिः समानख्यानेर्मरुद्विः सह नोस्मत्सं
बंधिनी हास्मिन् यज्ञे सुतमभिपुतं सोमं पाहि पिब। हे पुरुदूत पुरुभिरादूतं इतीतं नानेन प्रबलं संपन्नं यतयं त्वां विश्वे सर्वदेवाः महमहते च
येभ्यं ते यो धानामाग्र्यं वेति भवः संग्रामः तस्मै ते संग्रामय पर्यशूषन् सवेतो लं कुर्वन्। वावशानः वशोर्दूकि चानशिरूपं। नित्वादेतोदात्तः॥ अ

रहितं सुरक्तिभिः। शोभन्तुति वाक्ये दिवदिवत्प्रत्यहं जरमाणं स्तुयमानं तमिममिदं अभ्यनृषत अभितः सर्वतः स्तुवंति। वृहस्पतीः वा छं
दसीति सर्वस्य दीर्घः। अनृषत। एतत्तवेना अस्मात् स्तुतिः सिन्धातोः कृदादित्वात् सिन्धोडित्वेन गुणाभावः सुरक्तिभिः नभस्तुभ्यामिति
उत्तरपदातोदात्तत्वं। यद्वा सुरक्तय इति स्तुतिकरणभूता ऋचो वृत्तिशब्देनोच्यंते निवृत्तौ वेति क्तिन्। कृत्स्नरणातोदात्तः। दिवदिवेति
त्यवी प्रयोरिति। द्वर्वचनं। परस्याप्रदितत्वात् अनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः॥ अथ द्वितीया॥ शत क्रतुमर्णं वशा किर्न नरं गिराम इदं सु
पयंति विश्वतः॥ वाजसनि पूभिर्दं तूर्णिमधुरं धामसा चमभिषा चं स्वर्दिदं॥ ममदीया गिरः स्तुतिलक्षणावाचा शत क्रतुं शत क्रतवो
यज्ञाय स्थतं अर्जन्वात्मना उदकवंतं शाकिनं शक्तोत्थभिरिदं इति शाकाः सहायभूता मरुतः तद्वर्तनं सर्वस्य जगतो नेतारं वाजस्या
अस्य दत्तारं पूभिर्दं शत्रुपुरां भेत्तारं तूर्णियुधं प्रतिशीघ्रं गंतारं अमुरं मेधभेदनद्वारायां प्रेरकं धामसा चंते जो भजमानं यद्वा धनं धा
मतदर्थिभिः सह योजयितारं अभिषा चं वृत्तामभिभवितां स्वर्दिदं स्वर्गस्थलं भक्तमिदं विश्वतः सर्वतः उपायंति उपगच्छंतु। अ
र्णवः अर्णोऽस्यास्तीति मत्वर्थे अर्णसः सलोपश्चेति प्रत्ययः सकारलोपश्च। प्रत्ययस्वरः। नरं नयतेर्द्विच्चेति प्रत्ययः। अमः सुखाद
नुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः। यंति। इणगता वित्यस्य लटि इणो यलितियण। निघातः। सो जसनि। षणुदाने। खनिकष्यः। सखि सीत्यादिना
इप्रत्ययः। परादिभ्युदसिबलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं। तूर्णि। नित्वा सं प्रमोवहि प्रीत्यादिना नित्यप्रत्ययः। दारत्वेर्यादिना अद्विदि
त्यति। दशाद्याद्युदात्तः। अमुरं। नुरत्तराणो। किप्र। कृत्स्नरणातोदात्तः। अभिषा चं। षच समवायेत्यंतस्य क्तिप्॥ अथ तृतीया॥ आकरेव

२. सं. भा. ३

श्रोतुं प्रकर्षणं प्रोक्तुं ॥ तथा ब्रह्मणा स्तोत्रेण सहितः ससोमशिरः शरीरं अथवादिना अथवा वीलक्ष्यते । तच्छरीरं प्राप्नोतु । हे शरद्दं राध
सेधनाय तव वाङ्मयं प्रोक्तुं ॥ अथ ब्रह्मणा वित्तस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । कुक्ष्योः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिनि । विभक्ते कदातत्त्वं
॥ इति तृतीयस्य तृतीयेषोऽङ्गो वर्गः ॥ ॥ धानावन्तं करं भिणमिति पृथक् चतुर्दशं सूक्तं वैश्यामित्रमैर्दं अत्रेयमनुक्रमणिका । धानावन्तं सष्टो
पूर्वाधेयाय त्रं पञ्च जगतीति आदितश्चतस्रो गायत्र्यः तृतीयधाना इति षष्ठी जगती षोडश्विष्टुभः सूक्तविनियोगो लिंगादवगन्तव्यः । प्रातः
सवनीयपुरोडाशस्यानुवाक्या धानावन्तमित्याद्याः । धानावन्तं करं भिणमिति प्रातः सवने अनुवाक्येति ॥ ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ धानावन्तं करं भिण
मपूपर्वतमुक्त्विने ॥ इदं प्रातः जुषस्वनः ॥ ॥ हे इदं धानावन्तं धाना नृपयवास्तद्धन्तं करं भिणं करं भोदधिमिश्राः सक्तवः । तद्धन्तं । अपूपर्वतं
सवनीयपुरोडाशोपेतं उक्त्विने शास्त्रिणं नोऽस्मदीयमिमं सोमं प्रातः सवने जुषस्व । सेवस्व । प्रातः स्वरादिघन्तोदात्तेन पठितत्वादन्तोदात्तः ॥
अथ द्वितीया ॥ ॥ पुरोडाशं पचत्यं जुषस्वेदागुरस्व च ॥ तुभ्यं हव्यानि सिस्वते ॥ ॥ हे इदं पचत्यं पचने साधुं पुरोडाशं च यनमिति पुरोडाशं
हविः जुषस्व । किंच आपुरस्व पुरोडाशं भक्षणार्थं सुधर्मकुरु हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशं हवींषितुभ्यं त्वदर्थं सिस्वते । अवनीयं गच्छ
ति । तानि सेवस्वति भावः । पचत्यं पचशब्देन त्रसाधुरित्यत्ययांतस्य पदस्य द्वित्वाभावादत्र यतो नावदित्यस्य प्राप्तिर्नास्तित्वेति स्वरितः । गुर
स्व । गुरी उधमने । शर्विकरणी । निघातः । सिस्वते सृगतौ ह्रस्वसि जुहोत्यादिः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ पुरोडाशं च नो घसो जा
पयासगिरश्च नः । वः कुरु वयोषणां ॥ ॥ हे इदं नोऽस्मत्संबन्धिनं पुरोडाशं धसः । भक्षयेन्नोऽस्मदीयाः स्तुतिलक्षणागिरो जोषयासे सेवस्व ।

राम
२१३

तत्र दृष्टं तः॥ वधूयुरिव धौषणः॥ यथा वधूयुः स्त्री कामः॥ धौषणो भजनीयः॥ युवंति॥ स च ने॥ तद्वत्॥ घसः घस् दाने इत्यस्य लोष्टा डागम रूपं॥ च
या योगेन प्रथमेति न निघातः॥ जोषया सेनुषी प्रीति सवनयो रित्यस्य एतत्स्य लेष्टा डागमे रूपं॥ आगमस्यानुदात्तत्वे लिचस्वरः॥ षादादि
त्वादि निघातः॥ वधूयुरिव सुप-आत्मनः क्यच्॥ क्यच्चं दसीत्यु प्रत्ययः॥ प्रत्ययः स्वरः॥ योषणो॥ युष भजन इति सोत्रो धातुः॥ कृत्यल्युटो बङ्
लामिति ल्युट् सित्स्वरः॥॥ अथ चतुर्थी॥॥ पुरोलाशं सन श्रुत प्रातः सावे जुषस्वन॥ इन्द्रं कृतुर्हिते वृहन्॥॥ हे सन श्रुत पुरोलाशे या प्रसि
धे हे इन्द्रा नो स्मत्संबंधिनमिमे पुरोलाशं प्रातः सावे सूय॥ तत्र सोम इति सावः॥ तस्मिन् प्रातः सवने जुषस्वा यत्स्तेतव कृतुः कर्म वृहन् हविषा
तः सावे॥ षुष्ट् अभिषते॥ कर्मणि घञ्॥ प्रादिसमासः॥ थायादिस्वरेणां तोदातः॥ माध्यंदिन सवने सवनीय पुरोलाश माध्यंदिनस्य सवनस्य
धाना इत्यनुवाक्या सूत्रितं च॥ माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इति माध्यंदिन इति॥॥ सैषा सूक्ते पंचमी॥॥ माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः
पुरोलाशमिन्द्रं वृहन् चारुं॥ प्रयस्तोता जरिता तूर्णार्थो वृषाय माला उपगीर्भिरीद्रे॥॥ हे इन्द्र माध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य संबंधि
नीः धाना भृष्टयवा चारुं कमनीयं पुरोलाशं च इह कर्मण्यागत्य कृष्णभक्षणेन संस्करु॥ यत्तद्वद जरिता भवत्यश्चरणी कुर्वणः तूर्णार्थः॥
त्वांस्तोतु मितस्ततः त्वरितगमनः अतएव वृषाय मालाः वृष इवाचरन्॥ स्तोता गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः उपसमीपे प्रहे प्रकर्वणा सौमित्रे
हा पुरोलाशादिब्रीहवोषिभक्षयति भावः॥ माध्यंदिनशब्दाच्च भवार्थ उत्सादित्वा दन्त्रित्वाद्युदात्तः॥ चारुं चरगति भक्षणयोः दत्तमिज
निचरिचरि सहिष्योक्तमिति कर्णलित्वा दुपधावृद्धिः॥ त्रित्वादाद्युदात्तः॥ तूर्णार्थः तूर्णित्वरा संभ्रम इत्यस्माद्यदिश्रात्यादिनानि प्रत्ययः॥

त. सं. भा. ३

गोमयानि पुरोडाशादीनि हवीं विवीतं भक्षयतं तथा इत्यादि अस्मादेतेनाह। विषामदं तादृशं तौ युवांगीभिः शुनिलक्षणाभिरस्मदीयाभिः
भिः वर्धमानसमृद्धो भवतं इडापर्वता। अमित्रितस्य यदादित्वात्वाष्टिकमाधुदातत्वं। सुवीराः वक्रवीहो वीरवीर्यचिन्ति उरपदाधुदातत्वं।
वीकात्यादिष्वित्यस्य लोटि अदादित्वात्वाष्टिकमाधुदातत्वं। प्रत्ययस्वरः वर्धयथा। बहुवृद्धावित्यस्य लोटि अद्यान्यालसार्वधातुकस्वरः। अहर्गलो
त्यवर्जितेष्टहः। सुतिष्ठसकमित्यनुवाक्या। सुत्रितं च। तिष्ठासुकं मघवन्मापरागाः। अयं यद्यो देवया अयमियेध इति॥ सेषास्तु के द्वितीया।
॥ तिष्ठासुकं मघवन्मापरागाः सोमस्य नुत्वा सुषुतस्य यक्षि॥ पितुर्न पुत्रः सिन्धमारभेत इडास्वादिष्ठयागिराशचीवः॥ ॥ हेमघवनूधन
वन इदं सुखेनास्मिन्ने सुतिष्ठसुकं चित्कालं अत्र तिष्ठमापरागा अस्मदीया यज्ञा मागच्छ। तत्र कारणा माह॥ सुषुतस्य सुषु
भिषुते जसोमेन नुत्वा सुषुते हे शचीवः शक्तिमन इदं ते तव सिन्धुं च स्त्रांतं स्वादिष्ठया स्वादुतरयास्तु तिलक्षणायागिरा आरभेत्। हामीत्य
र्थः। तत्र दृष्टान्तः। पितुर्न यथा पुत्रः। मधुरया वा चापितुर्जनकस्य वेली च लंगुलानि तद्वत्सुकमिति निपात द्वयं प्रथमस्य निपाता आद्य
दाता इत्याधुदातत्वं। द्वितीयस्य चादयो नुदाता इत्यनुदातत्वं। सोमस्या यक्षित्य जदेव पूजा संगतकरणदाने सुस्वरितं इति इत्यात्मने
पदंतस्य लुटि सिन्धु एकाच इतीदं प्रतिषेधः। ब्रश्चादिनाषत्वं। षटोः कः सीती कत्वं। सिन्धुः सकारस्य षत्वं। निघातः। रभेः दुलभप्रशो लद्यु
तरम इति रूपं। रलयोरभेदः। निघातः। स्वादिष्ठया। स्वादुशब्दादिष्ठ निरूपं। निवादाधुदातः॥ ॥ अथ तृतीया॥ ॥ शंसावाधय प्रतिम
गृणीहीं शयवाहः कणवावजुष्टं॥ एदं बहिर्ह्यजमानस्य सीदाथा च भू दुक्कमिं दाय शस्तं॥ ॥ शंसिष्य नूहोता धर्ष्यं कृतो हे अधर्ष्य आ

राम
२२५

वां शंसानि। अत आह। प्रतिमगृणीहीति। त्वमे प्रतिगृणीहि। अथामोदो वत्यादिको होतुरुत्साहे जननः प्रतिगरः तदस्त्वतया इडाया
जुष्टं प्रीतियुक्तं वाह स्तोत्रं कणवावत्वं यजमानस्य इदं यवर्हिः अस्मिन् बहिर्वि आसीद। उपविश। अथ अथवानंतरं इडाया इडायां
वाभ्यां क्रियमाणमुक्त्वा शस्त्रं प्रशस्तं अभूत्। मवन्तु। शंसावश सुस्तुतावित्यस्य लोटि अत्रमद्विर्वचने रूपं। आउत्रमस्येत्याडागमः। उ
त्रमस्य विद्वद्वाचा नुदातत्वे धातुस्वरः। मा अनुप्रतिगृण्यति संप्रदान संज्ञा जुष्टं नैत्यं मंत्र इत्याधुदातत्वं॥ ॥ अथ चतुर्थी॥ ॥ नाये
दस्तं मघवन्स दुयो निस्तदित्वा युक्ता हरयो वहंतु॥ यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ठा इतो धचात्यच्छ॥ ॥ मघवनूधनवन अस्ते अ
स्या तस्मिन्ने पदार्था अत्रेत्यस्ते गृहं जयेत् जायेव गृहं भवति। न गृहं गृहमित्या दुर्गृहिणी गृहमुच्यत इति स्मृतेः। तथा। सेत्त सा जावे
वयोनिः पुरुषस्य मिश्रणस्थानं उपसिध्यर्थः। तस्माद्ब्रह्म तत्र गृह एव युक्ता रथे योजिता हरयो वात्वा वहंतु। वयं तु यदा च चर्थे सोमं
सुनवामाभिषुते करवाम। तदा स्याभिः। प्रहितो इतो सिद्धात्वां अस्माभिः मुखेन धत्वा तिगच्छेत्। अस्ते। असुक्षेपले। असिहसि भृगुएवा
मीत्यादिना अत्ययः। निवादाधुदातः। सुनवाम। पुत्रः अभिषव इत्यस्य लोटि रूपं। यदुत्तयोगादनिघातः। त्वा युष्मत्तत्तत्तत्तः पादमि
तिसंहिता योषत्वं। वातिधविगत्यर्थः। त्वेद्युगमे रूपं॥ ॥ अहर्गले अत्यवर्जितेष्टहः सुहादि। या जनस्य विकल्मिकी पराया हीत्यानुवा
क्या पराया हि मघवन्ना च वाहीति वाक्येति सूत्रितं॥ ॥ सेषास्तु के पंचमी॥ ॥ पराया हि मघवन्ना च वाही इडात रुभय जाते अर्थः। यत्रा
रथस्य कृतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासमस्य॥ ॥ हेमघवनूधनवन इदं त्वं पदायाहि अस्मादेव यजनात्परा सुखो गृहं प्रतिगच्छ। अ

यवादेवयजमानं प्रत्ययाहि हे धातः पोषक उभयत्रोपिते तव अर्थं अर्थेति प्राप्यत इत्यर्थः प्रयोजनो अर्थसंगतो उषि कुषिगार्त्रिभ्यस्तु नि
तिथन ११ अस्ति तत्र जाया अत्र सोमाः प्रयोजनोत्तरमाह यत्र गृहं प्रतिगमनवृत्तं तो महतारथस्योपरिनिधाने अवस्थानं प्रयोजनं ११
नित्वरः निधानं दधाते भविल्युट् लितीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं रासभस्य रासु शब्दे रासिबल्लिभ्योनेति कर्त्तरि अभसप्रत्ययः ॥ जो
मादित्वाद्युदात्तः ॥ इति तृतीयस्य तृतीये एकोनविंशो वर्गः ॥ ॥ अत्येष्टहः सुहरियो जस्य योः सोममित्यनुवाक्याः सूत्रितं वः हरियो
जान अपाः सोममस्तमिंद्र प्रयाहिकल्याणी जीया सुरलंगृहेते ॥ ॥ सैषा षष्ठी ॥ ॥ अपाः सोममस्तमिंद्र प्रयाहिकल्याणी जीया सुरलंगृ
हेते ॥ यत्रारथस्य वृत्तं निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥ ॥ हे इन्द्रः सोममयाः अत्रैव कृत्वा सोमं विवपीत्वा अस्तं गृहं प्रतिपाहि
प्रकर्षणं गच्छते तव गृहे कल्याणी मंगलकारिणी जाया शची विद्यते सुरलंगीतादि धनिश्चास्ति यत्रैत्यादि शतं दक्षिणावत् अत्रस्ति
तो सत्पारथ्यो जितानां वाजिनो विमोचनं स्याद नयानादिना दक्षिणावत् प्रयोजनवद्भवति विमुक्तेभ्यो वाजिभ्यो रवादनं पानं चोपहर
ति वापाने लङि गतिस्त्विति सुबो लुक् अडागमस्वरः कल्याणीः कल्याणमस्यास्तीति मत्वर्थं छंदसी वनिपाविति ई प्रत्ययः सुरलं
रणशब्दार्थः अस्मादकृद्धार्यस्वत्वात् लिट्स्वरः मय्यस्य सीपित्वादनुरात्तत्वे धातुस्वरः समासे कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ इ
मे भो जा अंगिरसो विरूपादि बसु चासो असुरस्य वीराः ॥ विश्वामित्राय ददतो मघानि सहस्रसावे प्रतिरंत आयुः ॥ ॥ हे इन्द्र इमे यामा
कुर्वाणः भो जा सोदासाः क्षत्रियाः ते याजका विरूपानां नारूपामेधातिथिप्रभृतयो गिरसश्च दिवो असुरस्य देवभ्यो पिवतवतो रुद्र

राम
११६

अनु

क्षयो हे शूरः असह्यं दे इन्द्रं वहा वृत्तस्य हेता विद्वान् सर्वं जानानस्त्वं सोमं पिबोषूष एव ते पूषि शब्दस्य मरुपू अनोनुडिति नुडागमः ॥ रवा
भ्यामिति एत्वं च कृमा कंरोते छंदो देव सर्वमान लटि क्राडि उभावत निधातः हरिवते छंदसी र इति मनुषोरत्वं ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ प्रतिधानां भ
रतस्य मस्य पुरोडाशं वीरतमाय नृणां ॥ दिवेदिवे सदृशी र्दितुभ्यं वर्धे तुत्वा सोमं पेयाय धृस्ते ॥ ॥ यजमानो धृस्वादी नृप्रतिभूत हे अध
यदियः अस्मा इंद्राय धानाः रूपं क्षिप्रं भवत संपादयत ॥ नृणां वीरतमायास्मा इंद्राय पुरोडाशं वपादयत् ॥ अथ प्रत्यक्षकृतः ॥ हे धृस्ते श
त्रूणां मभिभव नशील हे इन्द्र सदृशी रे कविधाः स्तुतयस्तुभ्यं त्वदर्थं दिवेदिवे प्रतिदिव समस्माभिः क्रियंते ताः स्तुतयः सोमपेयाय सामपाना
र्थं त्वां वर्धे तु ॥ उत्साहनप्रवर्धं कुर्वे तु सदृशीः ॥ समानान्याया येनिक नृप्रत्ययः टिहाण नित्यादिना डीप् ॥ दृगदृशं च नुडिति समानस्य सभा
वः ॥ इति तृतीयस्य तृतीयाष्टादशो वर्गः ॥ इंद्राय पर्वता इति विंशत्यु चंपं चमं सूक्तं ॥ अत्रेयमनुक्रमणिका ॥ इंद्राय पर्वतां विंशति आद्ये इ
पर्वतापंचदशादि द्वावे ससर्पिर्वै च तस्मा रथांगस्तुतयोत्वा अभिशपोस्ताव सिद्धा ॥ दृषिरापो नवशिष्टाः शृत्वेति दशमी षोडशो जगत्या
त्रयोदशी गायत्री द्वादशी ति द्वाविंशस्ति सोनुष्टुभः अष्टादशी वृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः आद्या इंद्राय पर्वता देवजापंचदशी षोडशो वाग्दे
वत्यो न दुत्तराश्च तस्मा रथांगदेवताकाः शिष्टापेक्षया ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ इंद्राय पर्वता वृहतारथेन वामी रिष आवहते सुवीराः ॥ वीतं हव्या न्य
धरेषु देवा वर्धंथो गीभि रिलयाम देता ॥ शिष्टा इंद्राय पर्वता इन्द्राय पर्वता वृहतारथेन वामीः वननीराः शोभनं पुत्रोपा
ताः ॥ इषो नानि आवहाते ॥ अस्मदर्थं धारयते प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ किंच हे देवो द्यातमानो अधरेषु स्मात्संबंधिषु यज्ञेष्टं पुहव्यानि वहन

अनु

धवेगमकरोत् किंच विश्वामित्रः सुदासं पेजवनतं राजानं यत्तदा अवहत् अया जयत् तदानीं मे इ कुशिकेभिः कुशिकागोत्रोत्पन्नैर्षिभिः सह प्रि
यापतभः प्रियद्वारवरत्नं (वह्नापण इत्यस्य लोह रूपं) यद्योगादनिघातः ॥ अथिषा य प्रियद्वारव आचरतीत्यर्थः कर्तुः वय इ सलोप्येति व्युत्पत्तिः ॥ तदं
तालु डि रूपं पादादित्वा दनिघातः ॥ ॥ अथ द्रुमी ॥ ॥ हंसा इव हृत्पुथ श्लोकमदिभिर्मदंतो गीर्भिरधरे सुते सचा ॥ देवेभिर्विप्राः ऋषयो नृचक्ष
सो विविधैर्कुशिकाः सोम्यं मधु ॥ ॥ हवि प्रमेधा विनो हे र्ज पयानो दियो रथस्य इष्टारो हे नृवक्षसो नृणां कर्म न त नृणां विशेषेण इष्टारः ॥ हे कु
शिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः अधरे यज्ञे अदिभिर्ग्रीवभिः सोम सुते अभिषुते सति गीर्भिमिदंतः सुतिमिदं वा न्मादयं ता यूयं श्लोकं श्लोक
तेशस्य तेनेनेति श्लोकः शस्त्रं कृणुष्वस्य गुचारय ॥ तत्र दृष्टांतः ॥ हंसा इव ॥ यथा हंसा ॥ सम्यक् शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् किंच देवेभिः सचा यष्ट
व्यदेवेः संहता यूयं सोम्यं सोममयं मधुमधुकरं रसं विविधं परस्परं बहारेण पिवत ॥ श्लोकः ॥ श्लोकत्वात् करणो घञ् ॥ नित्वादाद्युदा
तः ॥ मदंतः ॥ मदीहर्ष इतरस्यां तर्भा वितत्यर्थस्य व्यत्ययेन शब्दो वर्तते रिकर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदं ॥ सोम शब्दाभ्यां चेति यय प्रत्ययः ॥
॥ इति तृतीयस्य तृतीये विंशोवर्गः ॥ ॥ अथैकादशी ॥ ॥ उपप्रेत कुशिका श्रुतयधमश्चराये प्रमुंचता सुदासः ॥ राजा रुचं जंघनस्य भा
पागुदगथाय जाते वर आथिषा ॥ ॥ कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना ॥ पुत्राः उपप्रेत अश्वस्य समीपे ये प्रकर्षणा गच्छत ॥ तत्र गत्वा चेत्
यधं सावधाना भवन्त ॥ यद्वा अश्वरक्षिणः सावधाना नृकुरुत ॥ सुदासः पेजवनस्य राज्ञो श्वरायेतस्य दिवि जाय न धनं लुभाय प्रमुंचत ॥ रा
जा देवानां स्वामी इः रुचं कर्म विघ्नकारिणामसुरं प्रणापागुदकपूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु जंघनत भृशं हनवान् तस्मादश्वं विमुंचतेति भावः ॥ अ
थानंतरं पृथिव्याः वरे उत्तमे देवयजने देशे जाते सरा जाय जेता ॥ चेतयधं ॥ चिती संज्ञान इत्यस्य एतस्य लोह रूपं ॥ आमंत्रितस्याविद्यमानेन च

राम
११९

त्वेन तिङ् उत्तरत्वा निघातः ॥ जंघनत ॥ हन हिंसा गयोरित्यस्य यङ् ॥ किनुगोत्यो नुनासिकां तस्येताभ्यां स्थानुगागमः ॥ तदंताले द्युडागमः ॥
श्राक् अनेते किनिरूपं ॥ अतिगंतो वता वप्रत्यय इति गतेः स्वरः ॥ यजाते यजते जे द्युडागमः ॥ निघातः ॥ वरे वृश्चरण इत्यस्मात्प्रहृद्विगम
श्च प्रत्ययः ॥ तस्यापित्वा दनुदा तत्वे धातुस्वरः ॥ ॥ अथ द्वादशी ॥ ॥ य इमे रोदसी उभे अहमिदं मनुष्यं ॥ विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मदं भार
तं जर्न ॥ ॥ हे कुशिकाः कुशिकपुत्राः य हे विश्वामित्रः उभे इमे रोदसी द्यावा पृथिव्या इदं मनुष्यं स्वेमि द्यावा पृथिवीभ्यामिदं स्य सोमं पा
कारितमित्यर्थः ॥ यद्वा उभयोरोदस्यो रतरस्थितमिदं स्तोमिस्तोत्रं कुर्वाणस्य विश्वामित्रस्य मामदमिदं विषयं ब्रह्मस्तोत्रं भारतं भरतकुलं
जनं रक्षति पालयति अनुष्टुपं षुष्टु तोत्यंतस्य लुङि च डि रूपं ॥ यद्वा तयोगादनिघातः ॥ भारतां भरतः शब्द उत्सादि नित्वादाद्युदात्तः ॥
॥ अथ त्रयोदशी ॥ ॥ विश्वामित्रा अशसत ब्रह्मं दायवज्जिणे ॥ करदित्रः सुराधसः ॥ विश्वामित्रा वज्जिणे वज्रहस्मायें दाय ब्रह्मस्तोत्रं
मरासता अकुर्वन् ॥ कुतः स इदं नो स्मान् सुराधसः ॥ शोभनधनोपतान् कारदित् करोधे व अशसत ॥ राहू शब्दस्य इत्यस्य लुङि बहुलं छेदसीति
शणोलुक् ॥ निघातः ॥ करत्करोत्ते लुङि लुक् कर्म चुरुहिभ्यश्छेदसीति अङीदेशः ॥ सुराधसः ॥ आद्युदात्तं द्यावत् छेदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥
॥ अथ चतुर्दशी ॥ ॥ किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुक्ते न तपंति धर्म ॥ आनाभरप्रमगदस्य वेदो न चाश्वं मघवन्धयान ॥
हे इदं कीकटेषु अवार्यनिवासेषु जनपदेषु यद्वा कृण्वन्ति गमलक्षणाभिः किं फलं यतीत्यश्वधानाः प्रत्युत विवतत्वादयता
यमेव लोको न पर इति वदंतो नास्ति काः कीटकाः तेषु गावस्ततव किं कृण्वन्ति किं कुर्वन्ति न क्वचित्त्रयोपयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ अनुपयोगं द

भवतु ईषादं श्रमाविवर्हिर्धोमाभवतु युगं वमाविशारि विशारिणीमाभवतु। ईदः पातल्येपतनशीले कीलके शरीतोविशारणात्माकदशतो धा
रयतु। हे अरिष्टेनेमे असितप्रधिविब्रिष्टहरथनोस्मानभिमुखेन सचस्वसंगतोभव। विवर्हि। वृहिरधो। विष्णुर्वीरुहिविनाशोवर्तते। अस्मा
कर्मकर्तृरिबुद्धिर्विष भावकर्मणो रितिचित्। विणो लुगितितप्रत्ययस्य लुक्। निघातः। युगं युगं ब्रह्म उक्तादिषु स्वाधुपकरणार्थे ध्येत
त्वेन निघातनादगुणत्वेन त्रणा वादतो दातृत्वं। शारिर्धुर्हिसायामित्यस्य लुङ्। अरिष्टेनेमे। वादादित्यादिकमाद्युदात्तत्वं॥ अयाष्टा
दशी॥ बलं धेहितनृपुणो बलं मिंदानलुत्सुनः॥ बलं तोकायतनयाय जीवसेत्वं हि बलदा असि॥ हे इंदुनोस्माकं तनूषु शरीरेषु बलं
धेहि नोस्मत्संबंधिरथवा हे श्वन दुसुं बलं धेहि। तोकायपुत्रायतनयायणो जादिय च जीवसे चिरं जीवनाय तत्त्वं आयुर्विधेहि। एतादृशं दातृ
त्वं कुत इत्याह। त्वं बलदा बलं ददातीति। बलदा असि। हि सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धोऽस्व लु। अन दुसुं बलं प्रापणो। अतसि बहे। क्रिप् अतसोऽश्ने
ति क्रिप्। अन सः सकारस्य इत्वं। बाहय जादित्वा संप्रसारणं। वसुस्त्रं सुधंस्त्रं दु हा द इति हकारस्य दत्वं रु दुत्तरस्वरः। असि हि योगादनि
घातः। सिपः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः॥ अथैकोनविंशी॥ अभिषयस्वदिरस्य सारमो जो धेहि स्पंदने विज्ञापायां॥ अक्षरी लो वीलित
वीलपस्वमायामादस्मा अवजीहिपोन॥ हे इंदु रवदिरस्वसारं हि आलिक्रियते तं स्वदिरस्य सार भूतमालिमभिषयस्व अभितस्तेन
स्वानेषु दाह्यीर्धिति धेहि स्पंदने रथस्य गमने सति विज्ञापायां विज्ञापायां स्वदा रु निर्मिते रथस्य फलके॥ जो धेहि दीर्घं कुरु हे वीलो वीलित अ
स्मदं कुरु हे अक्षरी लो त्वं ददा भव। यद्वा अस्मान् ददी कुरु। वामा कुरु तोस्मान् नू आवजीहिषः मापी पयः रवदिरस्य। अजिर विज्ञापायादिना

राम
११९

किरयत्ययात्वेन निघातनादतो दातृत्वं। वीलित वीलयते एतत्तरया निघाया मिडागमः। निघायां सेटीतिलेर्लुक्। वीलयत्वा। आमं चित्तया विद्यमा
नत्वेन वादादित्वा निघातश्यामात्। या प्रापण इत्यस्मात् अत्रिस्तु सु दु स इत्यादिनामप्रत्ययः। निघादाद्युदात्तः। जीहिपः॥ हा कृत्वागेत्यंत
स्य लुङ्। वडि रूपं। अकारस्येकारश्चोदसः॥ अथ विंशी॥ अयमस्मान्ननस्पतिर्मा बहामाचरी रिषत्॥ स्वस्यागृहेभ्य आवसा आवि
गोचनात्॥ यजमान आत्मनः अय आशास्तेः वनस्पतिः वनस्पतिर्विनिर्मितो रथः। रथा रूढानस्मान्स्मान् मवहाः मात्वा क्षीत्वा किंच
मारी रिषत्। अस्मान्। माविना शयतु। किंच गृहेभ्यः यावद्गृहान् प्राप्नुयामतावदस्मभ्यं स्वस्ति भवतु। तथा आवसेपं च मय्यर्थं चतुर्थी। याव
दथावेगावमानं तावत् आविमोचनात् यावेदथो योजितं श्रविमोचनतावत् स्वस्ति भवतु। हाः॥ हात्वागे। लुङ्। वडि रूपं। द्वितीयत्वा निघातः।
गृहेभ्यः गेहः गेहक इति कः पंचम्याः परिमिति। अवसेपोत कर्मणि क्रिप्। चतुर्थे कवचने अतो लोपाभावश्चादसः। वृहिः। एकादेशस्वरः।
॥ इति तृतीयस्य तृतीये दाविंशोवर्गः॥ अथैकविंशी॥ इंदोतिभिर्वकुलाभिर्नो अद्यया कृष्णाभिर्मघवं दूरजिच्च॥ योनो हे स्वधरः स
स्यदी ह्यमुहिष्मस्तमुप्राणो जहानु॥

मदग्निदत्ता ॥ १ ॥ सूर्यस्य दुहिता ततान् अथो देवेष्वमृतमजुयं ॥ १ ॥ जमदग्निदत्ता जमदग्निभिः प्रज्वलिताग्निभिः कृषिभिरसमभ्यं दत्ता अमति
अज्ञानं बाधमाना ससर्परीः सर्वत्र रूपं शब्दतया सर्पणशीला वीरु वृहत्प्रभूतं यथा भवति । तथा मिमायनं भवति सिद्धं करोति । सेषा सूर्यस्य दुहिता
वा देवता देवेशिं द्वादशेषु अजुयं सय र हितं अमृतलक्षणं अमृतं आततान समंता आहोकारवाचं नोति । जमदग्निदत्ता । दाएदन इत्यस्य निष्ठायां
दोदधौ रिति ददादेशः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अजुयं ज्वयो हानो । अहो एतव दुलं दसीत्युत्वं । न अजुभ्यामित्यतो दातत्वं ॥
॥ इति तृतीयस्य तृतीये एकविंशोऽवर्गः ॥ ॥ अथ षोडशी ॥ ॥ ससर्परी रभरत्नयमेभ्यो धिअवः पांचजन्यासुकृष्टिषु ॥ सापस्या ॥ नयमायुर्दधा
नायां मेपलस्ति जमदग्नेयोदुः ॥ ॥ ससर्परीः सर्वत्र रूपं शब्दतया सर्पणशीला वा देवता पांचजन्यासुकृष्टिषु निषादयं चम्याः चत्वारो वर्णाः त
सं वंधिनी पुत्रजा सुयत अमृतं विद्यते तत्रोत्पद्यं अधि अधिकं यथा भवति तथा तृयेक्षिप्रं अमृतं भरतु । संपादयन्नुपलस्ति जमदग्नेयः प
लक्षयः पल्लिताः दीर्घायुषो जमदग्नेयो मुनयः पांचाचं सूर्यादाह्वयमेमदुः अदुः पक्ष्या पक्षस्य पक्षादिनिर्वाहकस्य सूर्यस्य दुहिता मावाकन
यं न वतरमायुरं जीवन्वा दधानाममकुर्वन्ता भवतु । पांचजन्यासुपहिदेव पंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति अत्रत्ययः । अत्रिवादाद्युदात्तः । पक्षा
पक्षे भवादिगादिवात् । तिल्वरितः । नयो नवशब्दादुच्चादित्वत्वाधिको यत्पलस्ति जमदग्नेयः कर्मधारयसमासः । समासस्वरः ॥ ॥ अथ स
प्तदशी ॥ ॥ स्त्रिंशो गावो भवतां वीरुरक्षो मेघा विवर्हिमा युगं विगारि ॥ इंदुः पानत्ये ददतो शरीतो ररिहने मे अभिनः सचस्व ॥ ॥ राजः सुदा सो यज्ञे अ
वभृथं कृत्वा यज्ञशाल्यतो निर्गन्तुमिच्छन् रथे स्वादि युजानो विश्वामित्रो रथां गानिस्तोति । गावो गच्छत इति गावावश्चो स्त्रिंशो भवतां अक्षश्च वीरुर्ददो

त. सं. भा. ३

नरतिप्रज्ञानम् ॥ ययोर्हस्तो मे विदथे पु देवाः सपर्यवो मादयं ते सचायोः ॥ हे स्तोतः प्रहेमहस्यो दिवेद्यलोकदेवताये महत्ये पृथिव्ये वमहि
महस्तोत्रमर्चकुरु ममम कामनोरथः सर्वा भोगानि कुरु चरति सर्वत्र वर्तते ॥ आयोर्मनुष्यस्य विदथे पु यद्यो द्यावा पृथिव्याः स्तोमे स्तोत्रे
सपर्यतः पूजाकामाः देवाः स्तोतारो स चा मादयं ते सहमाद्यंति खलु ॥ पृथिव्यो उदात्तयत्न इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ सपर्यवः सपर्यामिच्छती
त्यर्थः सूपः क्यञ्च ॥ अथ तृतीया ॥ युवो र्ऋतं रोदसी सत्यमस्तु महेषुणः सुविताय प्रभूतं ॥ इदं दिवेन मो अग्रे पृथिव्ये सपर्यामिप्रयसा
यामिरत्नं ॥ हे रादसी द्यावा पृथिव्यो युवां युवयो र्ऋतमा नृशं सत्यं यथा र्थमस्तु ॥ युवं नो स्माकं महमहते सुविताया भ्युदयाय यत्तस
माश्रयं सुसुप्तं प्रभूतं प्रभवती ॥ हे अग्ने दिवे पृथिव्ये च इदं नमोस्तु प्रयमाह विलक्षणो नात्रेन सपर्यामिपरिचरामिरत्र मुन्नमं धनं ॥ यामिया
चो वा चरित्या चो कर्मा इमह इत्यादिषु पठितत्वात् सुसंहितायां सूत्र इति वत्त्वात् ॥ संहितायां न श्रधातुस्त्वरुपुभ्य इति एत्वं ॥ सुविताया इत्यगो
अधिकरणोक्तः ॥ शोभने गम्यते अस्मिन्निति तत्सुविता ॥ उच्यते उद्देशाच्छां दसहा भूतं ॥ भवते लीटि बकुलं चंदसी ति शपो लुकि स्तुपां यदाच्छां
दसे लुडि सिवोगातिस्तेति लुक् निघातः ॥ दिवे पृथिव्यो नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी सपर्यामि वद्वादिः परिवर्तने वर्तते ॥ प्रत्ययस्वरः ॥ या
मिया ने लटि रूपं वाक्यभेदादनिघातः ॥ अथ चतुर्थी ॥ उतो हि वा पूर्वा आविविद ऊतावरी रोदसी सत्यवाचं ॥ नरश्चिद्वां समि
थे शूरसातौ ववदरे पृथिविवेदिनाः ॥ उतो अपि च हे ऊतावरी ऊतं सत्यं तद्वत्यो हे रोदसी द्यावा पृथिव्यो पूर्वाः पूर्वभवाः पुरातनाः
सत्यवाचो महर्षयः वां युवाभ्यां माविविदे हिततमपक्षितमर्थं लेभिर ॥ युवयोर्माहात्म्यं चेति शन्यः ज्ञानतः द्यावा पृथिव्यो ववदरे स्तुवंति ॥

राम
१२१

आविविदे विदिरत्नमे इत्ययमु मयपदी ॥ लिटि दूरयोर इति रेत्यादेशः ॥ सह सुपेत्य न सहेति ॥ योगं विभागादा उा सह समासः ॥ समिथे इत्य
गतौ समीपे इति य क्यत्ययस्वरः ॥ अथ पंचमी ॥ को अधावेदक इह प्रवोच देवां अष्टौ पथा उका समेति ॥ ददृश एषा मवमासदा
सि परेषु या गुह्येषु चनेषु ॥ को वा अद्वा सत्यभूतं तादृशमर्थं वेदवैतेका वा इहास्मि अज्ञातदर्थं वोचत ॥ ब्रवीति ॥ किं तत्तदुच्यते ॥ देवा
नक्तामिच्छको पथाः पथिसाधुः समीचीनः ॥ को मार्गः समेति सम्यक् प्राप्नोतीति इत्यमर्थं न कश्चि ज्ञानाति न कोपि ब्रवीति ॥ किं तदेवावि
द्यते वादमित्याह ॥ एषां दि विस्त्रितानां क्षत्ररूपाणां देवानामवमा अधो मुखानि स्थानानि ददृशे दृश्यंते तथापि परेषू त्रमेषु गुह्येषु स्थाने
षु चनेषु कर्मस्वनुष्ठितेषु चयानि देवस्थानानि लभ्यंते तत्रागतं को मार्ग इति वेदमंतरेण न कश्चि ज्ञानातीत्यभिप्रायः ॥ अद्वास्वरदिष्टं तो
दात्तत्वेन पठितत्वात् तोदातः ॥ वोचत ॥ कुरुव्यक्तीयां वाचि लुडि युवो ववदिरिति वत्यादेशः ॥ अस्त्यतिवक्तिर्या निभ्यदिति लुट् उद्देशः ॥ व
चउमिति उमागमः ॥ निघातः ॥ इति तृतीयस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ अथ षष्ठी ॥ कविर्नृचक्षा अभिषीम च ह्य ऊतस्य यो नावि
द्यते मदीती ॥ नाना चक्राते सदनं यथावेः समानेन क्रतुना संविदाने ॥ कविः क्रांतदृशी नृचक्षाः नृणां दृष्टा सूर्यः सी एने द्यावा पृथिव्यो
अभ्यवृष्टसर्वतः पश्यति क्रतुयोना जलस्य स्थानं तं रक्षे मदीती दृष्टं तो विद्यते घृतमस्याः ॥ अथ धय ॥ जलमुमुष्या इत्येवं विधरसापेनं समा
नेन समानमेतदुदकमुच्चैत्यववाहभिः ॥ भूमिपर्जन्या जि चंति दिवं जि चंत्यग्रय इति परस्परप्रीणनस्येनेकं न क्रतुना कर्मणा संविदाने पर
स्परमेकमत्ये जाते द्यावा पृथिव्यो नाना पृथग्भूतं सदनं स्थानं चक्राते ॥ तथा च श्रुतिः ॥ इमो वै को को सहा स्तो तो येतामिति ॥ तत्र दृष्टान्तः ॥ य

आवेदेकुलायं नाना भवति तद्वत् अथ चक्षिदयं कायावाचीत्यस्य लङि स्काः संयोगाद्योरितिकारलोपः। निघातः। संविदानो विदज्ञान इ
त्यस्य समोगमिथादिना आत्मनेपदेशानवाचिताद्युदात्तः॥ अथ सप्तमी॥ समाध्याविद्युते इरे अंते प्रवेपदतस्त्वुत्ती गुरुके॥ अस्मि
सारायुवती भवन्ती आदु बुवाते मिथुनानिनाम॥ समाध्यासमाने परस्परप्रणख्येन कर्मणा एकमत्यगते विद्युते विद्युज्यवर्तमाने इरे
अंते ज्ञरयंतो वसानां वयोस्ते इरे अंते अविनाशिन्योते द्यावा पृथिव्यो जागरुके जागरणशीले सत्यो ध्रुवे अविनाशिन्येन पदतरिक्षे तस्त्व
तुः तिष्ठतु। उतापि च युवती नित्यतरणे स्वसारा भगिन्यो एकस्मादात्मनो जाते इति भवती तस्त्वुत्ती रित्यत्वयः॥ आदनंतरं मिथुनानि देहा
निनाम उर्वी पृथ्वी व इले इरे अंते रोदसी पुरोहिते इत्यादी निनामा बुवाते परस्परं भूतः। इत्यादिभिर्देहनामभिः द्यावा पृथिव्या बुध्येते इत्यर्थः।
समाध्यासुपां सुलुगिति विभक्तेर्देशः॥ इरे अंते। इत्यगते। इति लोपश्चेति रकप्रत्यया धातोर्लोपश्च। शरीतिरे फलोपः। इलोप इति दर्घः।
अंतः। आमेर सिदसी त्यादिना तत्प्रत्ययांतः॥ सप्तम्युपमानेति व डू व्रीहिः हलदंत अहलदंतादपि सप्तम्या अलुकपूर्वपदस्वणा जी
गुरुके। जानुनिद्रा शय इत्यस्मात्ताच्छी ल्यर्थे जागरुके इत्युप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। स्वसारा। नषट् शास्त्रादिभ्य इति डीपः प्रतिषेधः॥ अ
थाहमी॥ विश्वेदेते जनिमा संविविक्तो मदे देवास्त्रिभूती नव्यथेते॥ एतं प्रवेपत्यते विश्वमेकं चरत्यतः त्रिविधं विजातं॥ ते द्यावा पृथि
व्यो विश्वेरेते जनिम सर्वास्य पिभूत जातानि संविविक्तः॥ अवकाशप्रदानेन पिसं विभज्य कुरुतः किं वमह तो देवान् इंदु सूर्यादीन् सरित्
समुद्रपर्वतादीन् विभ्रती विभाणे अपितेन स्वद्येते। किंच चरत् जगदात्मकं च स्वावरात्मकं जगत्। एकस्मान् पृथिवीमपत्यते अभिगच्छे

राम

१२२

॥ इति तृतीयस्य तृतीयेर्मंडले चतुर्थोऽनुवाकः॥ पंचमेनुवाके नवसूक्तानि॥ इमं मह इति द्वाविंशत्य च प्रथमं सूक्तं त्रे सुभवेभ्य देवं वि
श्वामिधु वस्य वा कृपु वस्य वा प्रजापते र्ष इयमनु के भणिका। इमं मह इति अधिको क्ता गोच प्रजापतिर्हितेभ्य देवं हेति। अस्मिन् सूक्ते आ
द्यायेयीततः परं सप्तर्षी द्यावा पृथिव्याः ततः पराद्भुदेवताका दशमी द्यावा पृथिव्या एकादशी सावित्री ततः परं सुतदिति त्वाही आर्भवी च विंद
मे चमारुती सारस्वती च ततः परं तिस्रो विंशं द्वाग्निदेवताका। च दस्वेति आयेयीति एवं वेभ्य देवं सूक्तं। सूक्तविनियोगालेंजिकः। अग्निप्र
णयने राजन्यस्ये मं मह इति प्रतिपत्ये च म्यापोर्णमास्थामिद्य च सूत्रितं। इमं मह इति द्वाय शूषमिति॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा॥ इमं मह इति
द्विथाय शूषं शूषे कृत्व इत्याय प्रजभुः॥ शृणोतु नो देव्यभिरनीकेः शृणोत्वग्निर्दिव्यैरजस्रः॥ महं महते विदध्याय विदधेय जेमंथने
नया द्यमानाय इत्याय सवेः सुत्याया श्रये शूषं सुखकरमिमं स्तोमं शश्वत्कृत्वः भूयो भूयः प्रजभुः प्रभरंति प्रकर्वधारयंति। उचारयंत्य
र्थः। साग्निदग्नेभिः परेषां दमन् कुर्वन्नेरने के स्ते जो भिर्युक्तेः सन्नो स्मदीयं इमं स्तोत्रं शृणोतु। दिव्येर्दिवि भवे स्ते जो भिरजस्रः। निरंतरं यु
क्तो ग्निर्मं स्तोमं शृणोतु। शश्वत्कृत्व इत्याय प्रजभुरिति। स्तोममेवेन तच्छ्रेष्ठं गमयतीति आह्वानानुसारेण महं दादिगुणविशिष्टयजमाना
यममग्निं प्रजभुः प्रहरंत्स्विज इति वाच्यारथ्यः। उत्तरोर्ध्वः समान एव। विदध्याय। तत्र भवद्वयर्थं भवेच्छेदसीति यत्। तित्त्वरः। ईद्वी
या। ईद्वंदेत्यादिना उदात्तत्वं। दग्नेभिः तत्र साधुरितियत्। यतो नावः। दिव्येः दिवमर्हतीत्यर्थः। दसि चतिय प्रत्ययः। अजस्रः। असुमोक्षेण
नभू पूर्वः। नमिकं पीत्यादिना नाच्छीलिकारप्रत्ययः। नभू। समासे तस्य स्वरः॥ अथ द्वितीया॥ महं मह इति देव अवा पृथिव्ये कामोमः इच्छे

शृणुवन्तदिदंस्तोत्रं शृण्वन्तु। शृण्वन्तु शृण्वन्तु शृण्वन्तु। अग्निजिह्वाः त्रिचक्रादिता दंतोदातत्वं। प्रथमानोः प्रथमप्रधान इत्यस्मा
कानविरूपं चित्वा दंतोदातत्वं। इति तृतीयस्य तृतीयपंचविंशो वर्गः। अथैकादशी। हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वा विदो विदये पत्य
मानाः। देवेषु च सवितः श्लोकमश्वे रादस्मभ्यमा सुव सर्वताति। हिरण्यपाणिः दानार्थं हिरण्यपाणिहस्तो यस्य स तथोक्तः यद्वा देवकर्तृ
कथागे सविदं कृत्वित्पूतस्य हस्ते प्राशित्रं भक्षणार्थं अध्वर्यवो ददुः तस्या शित्रं तस्य हस्तो विच्छेदततो ध्वर्यवो हिरण्यपाणिहस्तो कृत्वा संद
धुः ततो यं हिरण्यपाणिः। तथा च कोषीतकं सवित्रे प्रतिजुहुस्तस्य प्राणी प्रविच्छेदतस्मै हिरण्यपाणिः प्रतिदधुस्तस्मा धिरण्यपाणिरिति। सु
जिह्वाः शोभना वा कुसविता विदये यज्ञे विप्रिषु सवनेषु दिवो नभसः सकाशात् प्रापत्यमान आगच्छन् सवनीति शेषः पुरोधर्चः प्रत्ययः हे
सवितस्त्वं देवेषु स्तोत्रेषु विधमार्गं च श्लोकक्यते अनेनेति श्लोकः स्तोत्रं वदथ्येः प्राप्नुहि च आदेनंतरं सर्वताति सर्वमपेक्षितं फलं अस्मभ्यमा
सुव प्रेरय हिरण्यपाणिः हिरण्यपाणिहस्तो वास्को वहुधा निर्वर्त्ति। हिरण्यं कस्माद्विद्यत आद्यममानमिति का क्रिया तज्जना ज्ञानमित्यादिना पा
णिशब्दं च निर्विवेच्य पाणिपलायतेः पूर्वजा कर्मणा इति। हयकांतिगत्योः हयतेः कचन हिरवतिकचन हिर इत्ययमादेशो धातोः नित्वा
दाद्युदातः। बहुव्रीहो पूर्वपदस्वरः। पत्यमानः। यदमनो दिवा दिरात्मनेपदी देकारस्य तकारश्चोदसः। अथैः श्रिभू सेवायामित्यस्य लङि
बहुलं वंदसीति शपोलुक्। च वायोगे प्रथमेति निघातः। सुव प्रेरणे। उदादि। सर्वताति। सर्वदेवा ज्ञानिल स्वार्थिकः। लिखरः। अथवा
दशी। सुकृत्सुपाणिः सर्वोऽन्ता वा देवस्त्वह्यवसेतानि नो धातु। पूष एवैतं ऊभवा मादयधूमूर्धं प्रविणो अधरमतष्ट। सुकृत्सुपाणिः

राम
१२३

तः कर्त्ता सुपाणिः कल्याणपाणिः स्ववान् ऊवा सत्यं संकलाः लष्टे देवता निपात्यस्माकमपेक्षितानि अकसे रक्षणाय नोस्मभ्यं धातुददातुभ
व उरुभांतीत्यभावः हे ऊभव पूष एवैतः पूषा सहितायूपमादयध्वं अस्मान् धनप्रदानेन हृष्टान् कुरुता ऊर्ध्वग्रावाणः सोमाभिषवार्थं
मुखत आवाणः संत ऊत्विज इममस्मदीयमध्वरमतष्टा कुर्वन्। अतष्ट। तक्षत्वेऽनुत्तुकरणात् दिवा दत्रेडभावः। रक्तोऽलीति सिजोपः।
स्त्राः संयोगाद्योऽतिककारलोपः बहुवचनस्यैकवचनैश्चोदसः। अथ च योदशी। विद्युद्व्यामरुत ऊष्टिमंतो दिवो मर्या ऊतज्जाता
अयासः। सरस्वती शृणवन्तु सियासा धातारयिं सहवीरं तुरासः। विद्युद्व्याः विद्योतमान रथोपेताः ऊष्टिमंतः दीप्तिमंतः ऊष्टिरावु
धविशेषः तद्वतो चादिबोद्योतमाना मर्याः शूणामारयितारः कृतजाताः उदकायज्ञादा प्रादुर्भूता यद्वा ऊतमुदकं जाते येभ्यः ते ऊ
तजाताः अयासः सततगमनशीला यज्ञियासः यज्ञाहमरुतः सरस्वती गद्यपद्यरूपेण प्रसरतामस्यास्तीति सरस्वती वाग्देवजा च एते
सर्वो दिवामदीयमिमं स्तोमं शृणवन्तु शृण्वन्तु। तुरासः अस्माकं फलप्रदाने त्वरणयुक्ताः हे मरुतः सुहवीरं पुत्रसहितं शयिधनं धातु अ
स्मभ्यं धनं धातु दधातु लोटि बहुलं वंदसीति शपोलुक्। तत्र न प्रनयाश्चेति। तनादेशः पादादिवा दनिघातः। ननेपाः पितादनुदात्त
वेधातुस्वरः। तुरासः। तुरत्वरणे। इगुपधलक्षणः कः आमेवितत्वा निघातः। अथ चतुर्दशी। विष्णुस्तोमासः पुरुदस्ममकभिगस्येव
कारिणो यामनिगमन्तु रुक्रमः ककुहो यस्य पूर्वा नमर्धंति युवतयो न निजीना। स्तोमासः श्रुयंतं रमिरिति स्तोत्राणि अर्काः अर्चनाया
निशुस्त्राणि च भगव्येव धनस्येव कारिणीः कर्त्तृणी तस्मिन्निता निधामनि संततं प्रतापमाने स्मिन् यज्ञे पुरुदस्मं बहुकर्मणो यद्वा वदन्तु

दस्यति उपस्यतीति पुरुदस्यं तं विष्णुदेवं मेनगच्छतु। पूर्वावर्द्धः जनित्रीः सर्वस्य जनयित्रीः। युवतयः परस्परमसंकीर्णः ककुभ्रंतिवित्तायंतीति
 ककुभोदिशः यदा ककुबुछयार्थः। उद्धृता इति हि हि शोदृक्षा संप्रपलभ्यमाना स्तिष्ठति। एतादिशो विष्णोराज्ञानमर्थंतिमहिसंतिविष्णुरुक्त
 क्रमः पादविशेषो यस्य सः। विविक्ताभावतारैरेकेनैव पादेन सर्वजगदाक्रम्यतिष्ठत। मनगमेर्लुङि मंजघसेत्यादिना ल्लुङ्क। ककुभः पृषो
 दरादित्वात् उपस्वरसिद्धिः॥॥ अथपंचदश्या॥॥ इदो विधेर्वीर्ये ३ः पत्यमान उभे आप्योरोदसीमहित्वा॥ पुरंदरो वृत्रहा धृष्टुषेणः संग
 भ्यानः आभराभूरिपश्वः॥॥ सर्वैर्वर्णैः सामर्थ्यैः पत्यमानः प्राप्यमाणः स इदं पराभिभवनशीलसेनोपेतः सत्त्वपश्यापशून् संगृह्य नोस्म
 भ्यंभूरिप्रभूतं यथा भवति। तथा असरदेहि। यदा पश्वः पशोभूरिवदुत्वेव दत्तपशून् स्वयच्छेति। पुरंदरः दविदारण इत्यस्य पुरुश इदं उपप
 दपूः सर्वयोदीरिसहो रिनिखच प्रत्ययः। वाचं यमपुरंदरो चेति निपातनात् पूर्वपदस्य समागमः। नित्वा दंतो दातः धृष्टुषेणः पूर्वपदादिति
 संहितायां सत्त्वं। पदासत्त्वं तदारवाभ्यामिति सत्त्वं। ग्रहं लपिष्ठा निव द्वावात्सं प्रसारणं। इदं ग्रहोर्भस्त्रं दसीति भत्वं। छितीति प्रत्ययात् पूर्वस्यो
 दातत्वं। पश्वः पशुशब्दात् शसः जसादिषु छंदसिवाचचनमिति सवर्णदीर्घाभावः॥॥ इति तृतीयस्य तृतीयेषु शोवर्गाः॥॥ अथषोडशी॥
 ॥ नामत्यामे पितरा बंधुपृक्षा सजात्य माश्चिनोश्चानाम॥ युवं हि स्वरयिदो नोरयीणां दात्रं रक्षेथे अकवै व द व्या॥॥ हेना सत्यावश्चिनो
 बंधुपृक्षा हविः प्रदातृत्वेन बंधून् स्नाना पक्षितमर्थं पृच्छत इति बंधूनां पृष्टारो युवामपितरौ पा जयितारो भवत युवयोश्चिनो सजाते भवेसं
 गते चारुना कमनीयं खलु हे अश्चिनो युवं युवां नो स्मभ्यं रयीणां धनानां मध्ये मपि दे उत्र मस्य धनस्य दातारो स्तोहि भवयश्च वलु। किंच

राम
१२४

नितथा चरं न लोपशुजातं पतत्रिपक्षी जातं च विषणं विष्णु कानाना रूपं अन्योर्मध्ये स्थितिष्ठते योये क्रियाध्याहारः। विविक्तः विविरप्यभावे जु
 होत्यादिः निघातः। विधृती॥ दुभ्रुधारणपोपणयो रित्यस्य जातरिमाभ्यस्ता कुरु रिति नु भावः। अभ्यस्तस्वरः। एजत एजकंपने। शतरि रूपोप
 त्यते पदगतो दिवादि रात्मनेपदी॥ दकारस्य तकारो व्यत्ययन निघातः॥॥ अथनवमी॥॥ सना पुराण मध्ये म्याराभहः पितुर्जनितुर्जामित्तः।
 देवासो यत्र पनितार एवेकरोपथि युते तस्मुरंतः॥॥ हेद्यो महो महत्यापितुः सर्वस्य पाजयित्रीः जनयितुः जनयित्रीः स्तवसना सनातनं पु
 राणं पूर्वक्रमागतं। नोस्माकं न जामिनामि त्वं सर्वमस्मा ज्ञातमिति द्योर्भगिनी भवति। तादृशं भगिनी त्वं तदारात् अधुना अध्येषिस्मरामि दिवः
 पितृत्वे जनयितृत्वे च मंत्रवर्णीः। द्योर्भगिता जनिना नामि रजेति। यत्र यस्यां दिवि अंतर्मध्ये उरो विस्तीर्णो द्योर्विक्ता विविक्ते स्तोत्रं शृण्वेति भावः॥
 पुराणं पुराशब्दात् शोषिकार्थं सायं विरमिति द्युप्रत्ययः। पुराणा प्राक्तेषु ब्राह्मणपुराण कले स्थिति निपातनात् नुड भावः। निपातनादेवां तो दात
 त्वेपेति। इव स्मरणं। अदादिः। लटिरूपं। निघातः। व्युते। वभूतं तु संतावे कर्मणि क्तः यजादित्वात्सं प्रसारणं। गतिरनंतर इति। गते प्रकृतिस्वरः।
 तस्मतिष्ठते लटिरूपं। यत्र यो गाद निघातः॥॥ अथ दशमी॥॥ इमं स्तोमं रोदसी प्रब्रवीम्य इदराः शृण्वं न मि जिह्वाः॥ मित्रः संप्राप्तो वरु
 णो युवान आदित्यासः कवयः पप्रथानाः॥॥ हे रोदसी द्यावापृथिव्यो इमं युष्मादीयं स्तोत्रं प्रब्रवीमि प्रकर्षणं वदामि। रुद्रराः कं यु उदरं
 येषां ते रुद्रराः यदा मृयु उदरे सोमो येषां ते रुद्रराः अग्निजिह्वाः अग्निजिह्वा स्त्यानी यो येषां ते तस्योक्ताः संप्राजः सम्यग्दीप्यमानाः यु
 वानो नित्यतरुणाः यदा यजमानानां भिमतफले मिश्री कुर्वंतः कवयः क्वंतदंति तः पप्रथानाः स्वा निस्वानि कर्माणि प्रथयंतो मित्रादयो देवा

युनवितितप्रत्ययस्यतयादेशः। गते। गभृगतौ। सितनिगमि। मसिसिभ्यविधाञ्कशिभ्यइतिनुप्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तः। गातुः। गाया
हिभाश्चनितुप्रत्ययः॥॥ अथैकोनविंशी॥॥ देवानां दूतः पुरुषप्रसूतोनागाओवोचतुसर्वताता॥ शृणोतुनः पृथिवीद्यौरुतापः सूर्यनि
त्रैरुर्वीतरिक्षं॥॥ पुरुषपुरुषुवदुपुदेशेषुप्रसूतः अग्निहोत्रार्थेविद्वतः यद्वापुरुभिर्यजमानैः प्रसूतः यद्यदेवाकानार्थेप्रितोदे
वानां दूतः। तथा चतैत्रिरीयका अग्निहोदेवानां दूत आसीत्तादृशोग्निः कर्मकर्तृसाधनवेगुरायेव सापरीधान्यस्मादनागाननागसः सर्व
तातासर्वजावोचतुब्रवीत्। किंच। पृथिवीद्योश्चउतापिनापः सूर्यश्चनक्षत्रैः उरुविस्तीर्णं श्रंतश्च। एते सर्वदेवानोस्मदीयां स्तुतिशृणो
तु। शृण्वंतु। प्रत्येकविवक्षयैकवचनं। प्रसूतः। प्रप्रेरणे। कर्मणिक्तः। गतिरनंतरइतिगतेः प्रकृतिस्वरः अनागान्। शसिसकारलोपश्चोदसः।
सबर्णदीर्घकृतेतस्माद्धसोनइतिनत्वं। वोचतु। वचपरिभाषणो। व्यत्ययोबहुलमितिशापोअडादेशः। वचउमगुणः। निघातः। नक्षत्रैः
नजगतौ। अग्निनक्षियक्षिवंधिपतिभ्योत्रितिअत्रप्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तः। यक्षद्वीनक्षरतिनक्षीयेतइतिवानभ्राएनयादिति नत्रः।
प्रकृतिभावः। तत्रः स्वरः॥॥ अथविंशी॥॥ शृण्वंतुनोदृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमासइत्यामदेतः॥ आदित्येर्नो अदितिः शृणोयद्धंतुनो
मरुतः शर्मभद्रं॥॥ वृषणो अभिमनफला सचकामरुतः पृणंति पूरयंति अर्थिनो कामानि निपर्वता आवाभिमानिनो देवा वृक्षेमासः। निष्प
कास्थानाः इह या हविर्वक्षणात्रात्रेनमदं। आमाद्यंतः संतः नोस्मदीयां स्तुतिशृण्वंतु। किंच। आदिस्वरपत्यभूतेरादित्येरुपनादितिर्नो अ
स्मदीयां स्तुतिशृणोतु। मरुतश्चनोस्मभ्यभद्रं कन्याणकरं शर्मसुखं यच्छंतु। ददतु। आदित्यैः अदितेरपत्यामीत्यर्थदित्यदित्यतिरायः। प्रत्य

राम
१२५

यस्वरं लोतोदात्तः। सुपासेहेकादेशो कृते एकादेशोदात्तः। येवत्यन्यतमातः। सदासुगइत्यचंजपनगच्छेत्। सृजितं च। सदासुगः पितुमांश्च
स्तुपंथाइतिपथानमवरुद्येति॥॥ संपासूक्तैकविंशी॥॥ सदासुगः पितुमांश्चस्तुपंथामधादेवाः ओषधीः संपिपृक्तः। भगामे अस्मैसर्व
नमृध्याः उदायो अश्वो सदनं पुरुक्षोः॥॥ हे अग्ने अस्माकं पंथामार्गः सदासर्वदासुगः सुखेन गंतुं शक्यः पितुमान् च वंश्चाकृ॥॥ हे देवाः
मध्यामधुपीपेतेन उदकेन ओषधीः संपिपृक्तं संपर्ययासवयतत्यर्थः। हे अग्ने त्वया सख्ये संजाते सति मेममं भगोधनं नमृध्या। नवि
नत्पतु। किंचरायोधनस्य पुरुक्षोः बह्वत्रस्य च सदनं स्थानमुदश्या प्राप्नुयां। सदास्वरादिषाद्युदात्तत्वेन पाठोदाद्युदात्तः। पिपृक्तः। लोटि
बहुलं छंदसीति शपः श्रुः। बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येवं मृध्या। मृधि हिंसार्थः। छिदि तिङोतिङो भवन्तीति तिपः सिपू॥॥ पशोपुरोडाश
स्विष्टकृतः। स्वदस्वहव्येति याज्यासृजितं च। स्वदस्वहव्यासमिषोदिदीहीतिपुरोडाशस्विष्टकृतइति॥॥ संपासूक्तैर्द्वाविंशी॥॥ स्वदस्व
हव्यासमिषोदिदीह्यस्माद्वा१ वसंमिमाहिअवांसि॥ विध्वं अग्नेष्टुतां जेषि शत्रून् हा विश्वा सुमना दिदीहि नक्ष॥॥ हे अग्ने हव्या हवनयो
ग्यानि हवीषि स्वदस्वदया अस्माकमिषो ज्ञानिसंदिदीहि सम्यक्। प्रकाशय। स्वदस्व। स्वदस्वस्वादनो लोटिरूपं। था सोल सार्वधातुकस्वरं धा
तुस्वरः। दिदीहि। दिबुकीडादावित्यस्य लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः। परत्वात्। हजिचेति दीर्घत्वे कृते आहलियलोपः। निघा
तः। अस्मद्वाकृ अस्मानं चतीति अंचतेः क्लिप्। विष्णुदेवयोश्चरेतिपणः स्वरितत्वं। मिमीहि। मा इजाने शब्दं च मुहोत्यादिः। तस्य लोटि व्यत्ययेन
परस्मैपदानिघातः। सुमनाः सोमनसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। दिदीहि। दिव्यकु किलोत्तुदादित्वाद्भ्यासस्येति दीर्घः। इति तृतीयस्य तृतीये सप्तविंशोवर्गः॥॥

८-सं-भा-३

उषसः पूर्वा इति द्वितीयं शतं। त्रैलोक्यं उषसमिदं नुक्रमणिका। प्रजापतेराध्वेयदेवं प्रजापतिर्होवेयदेवं हेति॥ पूर्वसूक्ते ह
शतः प्रागात्। सूक्तविविधयोगोलैंगिकः अथवा होषस्था। ततः परं नवर्चसा देवता। ततः पराहोरात्रिदेवता कातेतश्चतस्रो रादस्थापंचदशी क
निज्ञोर्वाचोऽग्निदिग्देवता कातेतः षष्ट्यः चर्षतः इन्द्रस्य केविदग्ने-स्वष्टु अतिमन्यते॥ तत्र प्रथमा॥॥ उषसः पूर्वा अध्वर्युः पुर्महद्विजने
अक्षरं पदेगोः॥ अता देवाना मुपनु प्रभूषन्मह देवाना मसुरत्वमेकं॥॥ पूर्वा उदयकालात्प्राचीना नुषसा यद्यदाच्युषु। यु चंति अधतदानो
अक्षरं नक्षरतीत्यक्षरं अविनाश्यादित्याख्यं। महत्यभूतं ज्योतिः। गोरुदकस्थपदे स्थाने समुद्रे न भसिवा निजक्षे उत यद्यतो अथोदिते सूर्यप्रभू
षन्। अग्निहोत्रादि कर्मसु प्रभवितुमिच्छन् जमानः। अता कर्मणि देवानां नुक्षिप्रं उषसमीपं तिष्ठेति। योग्या क्रियाध्याहारः। तदिदं देवानामेकं
मुख्यं असुरत्वमस्यति। होपति सर्वा नित्यसुरः प्रबलः जस्य भावः। प्राबल्यं महदेव्यं यूपुः उषपु पदाहरसस्य विपूर्वस्य लिङ्गु सिरूपो स
हेतियोगविभागात्समासः। यद्वत्तयो गादनिघातः। प्रभूषन् भवते। सनिः द्विर्वचनस्य धादसि विकल्पितत्वाद् द्विर्वचनाभावः। तदंतात्
तदिरूपं। प्रादिसमासः। शतुर्वसावधातुकस्वरे धातुस्वरः॥॥ अथ द्वितीया॥॥ मोषु लो अत्र जु कुरंत देवामापूर्व अग्नेपितरः पदज्ञाः॥ पु
राणोः सञ्जनोः केतुरंतमदेवानां॥॥ हे अग्ने अत्रास्मि काले देवानोऽस्मान् नुसुसुष्टु मो जु कुरंत तमाहि स्युः तथा पदज्ञाः कर्माणि नुष्ठस्य
देवपदमनुभवंतः पूर्वपु रातनाः पितरः माहि सिधुः यस्मा केतु र्यज्ञानां प्रजापकः सूर्यः पुराणोः पुरातनयोः सञ्जनोः सीदत्यनयोर्देवम
नुष्ठा इति। सञ्जना रोदसीता। पारंतर्मध्ये उदेतितस्मादत्र माहि सत्वित्यर्थः। महदेवाना मित्यादि पूर्ववत्। जु कुरंत। कुप्रसह्य हरणो नुदिजु

राम
१२६

अदक्षा केनाप्यतिरस्तुतो युवांदात्रं हविषां दातारं मां अकरवेरकुत्सितैः शोभनैः कर्मभिः रथेथेपालयतां नासत्या। न भ्रातानपादित्यादिभि
पातना न्नप्रकृतिभावः॥॥ अथ सप्तदशी॥॥ महन्नदः कवयश्चारुनामयधदेवा भवथे विश्वदं॥ सखक्रभुभिः पुरु दूत प्रियेभिर्मो
धियं सातयेत क्षतानः॥॥ हे कवयो मेधाविनो हे देवाः वोयुष्मा केतनादशं महत्प्रभूतं नाम कर्मन मनवा चारु मनोहरं खलु। यद्येन कर्मण
विश्वे सर्वपूर्वयं इंद्रे इंदो पलक्षिते लोके देवा भवथ देवत्वं प्राप्नुथ खलु हे पुरु दूत वद्वभिराकृत हे इंद्वं प्रियेभिः प्रियतमैः क्रभुभिर्ऋतेन
भवन्ति ऋतेन भांतीति वा क्रभुभिर्देवैः सखा सखि इंद्रे सहिता क्रभवो ययं इमा मस्मदीयां धियं स्तुतिनोऽस्माकं सातयेधनादिना भाथंति क्ष
तस्वी कुरुयत्। सुपां सुलुगित्यादिना सुपो लुक् भवथ। भवेत् लक्ष्णं। यद्वत्तयो गादनिघातः। सखक्रभुभिर्ऋत्यस्य संहितायां। मृत्युक इ
ति प्रकृतिभावः॥॥ इन्द्रत्वं च॥॥ अथाष्टादशी॥॥ अथमाणे अदितिर्यज्ञिया सोद- निवरुणस्य व्रतानि॥ युयोनो अनेपत्यानि गंतोः प्र
जावानः पशुमां अस्तु गातुः॥॥ अथमागच्छति सर्वदा गच्छति सर्वस्य मासूर्यः अदितिर्देवमाता यज्ञिया सो यज्ञाहं देवाय स्थवरुणस्य
व्रतानि कर्माणि यहापतन कारिणेन भवति। पत्यत्यत दन्या न्यपत्या निपातन कारणेनिकर्माणि गंतोः सन्नाद्य योत पृथ कुरुता यथा
लन्यहितानि कर्माणि न स्य शंतितया कुरुतेत्यर्थः। अथमातुः गायंति स्तुवंति इंशदीना त्रतिगातुर्गहनोऽस्मदीयं गृहं पशुमान्यश्चादियु
क्तं प्रजावान् अपत्यापेतमस्तु अथमा ऋगतौ। लुउक्षशीह। लुदनेत्यादिना निपातना इपसिधुः। अदितिः। दीङ्क्षप इत्यस्य कर्त्तरि क्ति
श्रु। नता समासः। अदितिरदीनेति यास्कः। छांदसं द्रुत्वं नञ्स्वरः। युयोनो योतेरभिप्राभावकमेणो लोडिव द्रुत्वं दसीति शपः शुशस

तासुतरणीधंतः॥ अंतर्वतीः सुवते अप्रवीत महत् ॥ १ ॥ पूर्वसुजीलोस्वोषधीषु आक्षित आ वर्तयमाना तथा अपराधनद्या ओषधीरु
 रुता अनुबन्धन उत्पस्यानुगुण्येनानुतिष्ठन्नेभिः सूर्यावासद्योः जाता सुतदानी सुवता सुतरणीषु पल्लवित सु ओषधीष्वंतर्वतीता
 ओषधयः अप्रवीताः केनापिरुपेणानिधितरेजस्का अनभ्यक्तावा अंतर्वतीः असिनीगर्भवत्यो भूत्वा सुवते फलपुष्पं चोत्पादयति तद
 देवानामेभ्यः आक्षित क्षिनिवासगत्योः क्षिप्रं अनुरुत अनोरुधकामे अस्मान् क्षिप्रं अनोषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ २ ॥ त
 रुणीषु नभसमीकवतरुणात्तनुनानामुपसंस्थानमिति डी प्र अंतर्वतीः तय इति मनुषोवतुषू इ प्राणिगर्भविमोचन इत्यस्य चरि
 पं निघातः ॥ ३ ॥ इति तृतीयस्य तृतीये अष्टाविंशोवर्गः ॥ ४ ॥ अथ षष्ठी ॥ १ ॥ शयुः परस्तादधनुर्दिमाता बंधनश्चरति वत्स एकः ॥ मित्रस्य
 तावरुणस्य व्रतानि महत् ॥ २ ॥ हेद्यावापृथिव्यो मानरोयस्य स हि माताय हादयोर्लोकयोर्निमिति सूर्यः परस्तात् यश्चिमायो दिशि अस्तवे
 जायो शयुः शयानः अथाप्रियमाणे भवति अधनु अथोदयवे जायामेकः द्यावापृथिव्योः साधारणस्तयोरसादनो हनः पुत्रः अबंध
 नः अप्रतिबंधगतिरनालंबन एक स न चरति नभसि गच्छसि तातानीमानि मित्रावरुणयो व्रतानि कर्माणि शयुः शीघ्रं स्वप्ने भूमयी
 नृचरीत्यादिना उपत्ययः हि माता न घृतश्चेति प्राज्ञस्य रूपः ॥ ततश्चंदसीति प्रतिषेधः ॥ ३ ॥ अथ सप्तमी ॥ १ ॥ हिमाता होता विदथेषु संमाल
 चरति चरति क्षेति बुधः ॥ २ ॥ परएण निरएण वा नो भरते महत् ॥ ३ ॥ हिमाता द्योर्लोकयोर्निमिति विदथेषु यज्ञेषु होता देवतामा कृता स मा द
 यज्ञेषु सम्यग्यजमानो ग्निः अत्र ग्रेदिविचरति सूर्यभूते स्तवर्वतीते बुधः सर्वस्य कर्मणो मूलभूतः स न क्षति भूमो वसति यज्ञाग्रं मुख्यं

राम
१२७

भागं चरति क्षेति यज्ञा नो ग्रेदिविचरति सूर्यभूते स्तवर्वतीते बुधः प्रतिष्ठा अंते भागी स्विष्टरु दुपेण प्रतिष्ठा वै स्विष्टरु दिति श्रुतेः ॥ किं चरत्यवाचः र
 मणीयवाचः स्तोतारः रराया निरमणीयानि स्ते श्रुतिभरते प्रणवति कुर्वति तदिदं देवानामेभ्यं चरति आदिलोप इति न निघातः ॥ ४ ॥ अ
 थाष्टमी ॥ १ ॥ शूरस्येव युध्यतो अंतमस्य प्रतीचीनं ददशे विश्वमायत ॥ अंतर्मतिश्चरति निःषिध्यं गोर्महत् ॥ २ ॥ अंतमस्य समीपे वत्तमा
 नस्य दीवाग्नेरायात अभिमुखमागच्छत विश्वं भूतजातं प्रतीचीनं पराङ्मुखं दृश्यते तत्र दृष्टांतः ॥ ३ ॥ शूरस्येव यथा युध्यतो युधकुर्व
 णस्य शूरस्य समर्थस्य राजाभिमुखमागच्छत परवलं पराङ्मुखं दृश्यते तद्वत् मतिः सर्वं ज्ञायमानः सोमिः गोरुदकस्य निःषिध्यं हि
 सिकां दीप्तिमंतश्चरति अंतडरियति युध्यतः ॥ युधसंपूर्णैर्दिवादित्वा तस्य शतरिरूपं अंतमस्य अंतशब्दाद इति निउनाविति
 तन् अतिशयेनोक्तं इत्यर्थं तमपतमेतादृशेति तादिलोपः ॥ नितादाद्युदात्तः ॥ प्रतीचीनं प्रतिपूर्वस्योचते किमनस्मादिभावेरदि
 क् स्त्रियमिति अर्जनादेशः प्रत्ययस्वरः ॥ आचतया प्रापण इत्यस्याङ् पूर्वस्य शतरिरूपं ओङ् पूर्वस्य अपपपगता वित्यस्य शतरिरूपं
 ॥ वति व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥ ४ ॥ अथ नवमी ॥ १ ॥ निवेवेति पलितो दूत आस्वतर्महौ चरति रोचनेन ॥ वपूंषि विध्रदभिना विचष्ट
 महत् ॥ २ ॥ पलितः पालयिता पूर्णवादेवानां इतो ग्निः आस्वोषधीषु निवेवेति नितरां व्याप्य वर्तते महात् सोमिः ॥ रोचनेन सूर्येण सह अ
 तः रोदस्योर्मध्ये वपूंषि नानाविधानिरूपानि विध्रत सोमिः नोस्मान् पदं न विचष्ट विशोषेणानुग्रहदृष्ट्या पश्यति वेवेति वीरोत्यादिषु
 यङ् लुकि ईडभावे रूपं रोचनेन सहार्थं तृतीया विध्रत दुभ्रधारणपोषणयो रित्यस्य शतरिरूपं अभ्यस्तस्वरः ॥ ३ ॥ अथ दशमी ॥ १ ॥

विष्णुर्गोपाः परमं पातिपाथः प्रियाधामान्यमृतादधानः ॥ अग्निष्ठाविष्ठाभुवनानिवेदमहतं ॥ विष्णुर्गोपाः सर्वस्य गोपापिताप्रि
याप्रियतमानि अमृताक्षरहितानि धामानि ते जांसिदधानः सोमिः परमं याथास्थानं पातिरक्षति यद्वाधामानि लोकधारकाणि अमृ
ता बुद्धका निदधानः सवृपरमेयाथः उदकस्य स्थानं अंतरिक्षं पाति सोमिः ततो निभवनानि भूतजातानि वेदाजानानि गोपाः गोपाय
तेः क्षिपि अतो लोपो अग्निस्ते अत्र संहितायां युष्माकस्तुष्टंतः पादमितिषत्वं ॥ इति तृतीयस्य तृतीये एकोनविंशो वर्गः ॥ अथैका
दशी ॥ नानाचक्रानेयम्या ३ वृष्टितयो रं न्यद्रोचते कृष्णमन्यत् ॥ इयावीचयदरुपी च स्वसारो महत् ॥ यम्योयमरूपेमि युनमृते अ
हश्चरत्रि अत्येते नानाविधानि वृष्टिगुक्क कृष्णादी निरूपणि चक्राने कुरुतः ॥ इयावीकृष्णवर्ण अरुपी गुक्कतयारो चमानाय तायप
रस्परं स्वसारो भवतः मयोर्मध्ये अच्यत अर्जुनं अहः रोचते किरणसंबंधा दीद्यते ॥ अच्यद्रि लक्षणं कृष्णं तमः संबंधात् कृष्णवर्णमा
भातिये म्या सुपोडादेशः रोचते ॥ एकान्याभ्यां समर्थभ्यामिति निघातः ॥ अथ द्वादशी ॥ माता च यत्र दुहिता च धेनू सबर्द्धु धापये
ते समीची ॥ वत्तस्य ते सदसी ले अतर्महतं ॥ माता सर्वधां निर्मातृ चान्माता पृथिवी व दुहिता दूरे विहिता द्यौश्च दुहिता दूरे हिता
दोर्ध्वेर्वेति या स्वः ॥ एते सबर्द्धु सवरः स्त्रियस्य क्षीररूप पक्षीररूपस्य दोर्ध्वो अततर्धधेनू जगत्यंतः प्रणयि न्यो धावा पृथिव्यो अजंतरि
क्षे समीची परस्परं संगते संन्यो धाथयेते स्वकीयं समन्यो न्यो पापयेते कृतस्योदकस्य सदसि स्थानभूते तस्मिन् अंतरिक्षे अंतस्ति ते द्या
वा पृथिव्या वीते अहं सोमि यद्वा दृष्टि लक्षणं रसे आकृति लक्षणं रसपृथिवीति एवमन्यो न्यो माता च दुहिता च भवत कृतस्य सदसि स्थाने

राम
२२६

होत्यादित्वत् ॥ अथैकादशी ॥ माता च यत्र दुहिता च धेनू सबर्द्धु धापये
ते समीची ॥ वत्तस्य ते सदसी ले अतर्महतं ॥ माता सर्वधां निर्मातृ चान्माता पृथिवी व दुहिता दूरे विहिता द्यौश्च दुहिता दूरे हिता
दोर्ध्वेर्वेति या स्वः ॥ एते सबर्द्धु सवरः स्त्रियस्य क्षीररूप पक्षीररूपस्य दोर्ध्वो अततर्धधेनू जगत्यंतः प्रणयि न्यो धावा पृथिव्यो अजंतरि
क्षे समीची परस्परं संगते संन्यो धाथयेते स्वकीयं समन्यो न्यो पापयेते कृतस्योदकस्य सदसि स्थानभूते तस्मिन् अंतरिक्षे अंतस्ति ते द्या
वा पृथिव्या वीते अहं सोमि यद्वा दृष्टि लक्षणं रसे आकृति लक्षणं रसपृथिवीति एवमन्यो न्यो माता च दुहिता च भवत कृतस्य सदसि स्थाने

होत्यादित्वत् ॥ अथैकादशी ॥ माता च यत्र दुहिता च धेनू सबर्द्धु धापये
ते समीची ॥ वत्तस्य ते सदसी ले अतर्महतं ॥ माता सर्वधां निर्मातृ चान्माता पृथिवी व दुहिता दूरे विहिता द्यौश्च दुहिता दूरे हिता
दोर्ध्वेर्वेति या स्वः ॥ एते सबर्द्धु सवरः स्त्रियस्य क्षीररूप पक्षीररूपस्य दोर्ध्वो अततर्धधेनू जगत्यंतः प्रणयि न्यो धावा पृथिव्यो अजंतरि
क्षे समीची परस्परं संगते संन्यो धाथयेते स्वकीयं समन्यो न्यो पापयेते कृतस्योदकस्य सदसि स्थानभूते तस्मिन् अंतरिक्षे अंतस्ति ते द्या
वा पृथिव्या वीते अहं सोमि यद्वा दृष्टि लक्षणं रसे आकृति लक्षणं रसपृथिवीति एवमन्यो न्यो माता च दुहिता च भवत कृतस्य सदसि स्थाने

त. सं. भा. ३

स्तस्वरः ॥ अथपंचमी ॥ ॥ पदे इव निहिते दस्मे अंतस्तरयोरन्यद्गुह्यमारन्यत ॥ सधीचीनापथ्या ॥ सावित्रीमहदेवानो ॥ ॥ पदे इव पद्ये ते ज्ञा
यते तत्तदसाधारणसंगे ॥ नानपदे अहश्चरा विश्रुत्येते दस्मे सर्वे ईर्ष्यानीयेते उभे अंतर्न भसिनिहिते स्थापिते इव ज्ञेते ॥ तपोराहोरात्रयोरन्यद्गु
त्रिलक्षणमुद्यो अप्रकाशमानतया गुह्यमिवास्ते अन्यदह ॥ अतिसूर्यप्रकाशेन प्रकटं भवति ॥ सर्वजनाग्रहोरात्रयोवर्तते ॥ यद्वापदे इव म
नुष्यादीनां स्थापनं स्थापितं भूतेद्यावापृथिव्यो ॥ अंतरंतरिक्षे निहिते वर्तते तांयारन्यावद्योः गुह्यमस्माभिरदृश्यमानतया गुहावर्तते ॥ अथापृथि
वी आविः सर्वे ईर्ष्यमान प्रकटं भवति ॥ सधीचीनेति पूर्ववत् ॥ सधीचीनासहस्रवीदेवतेः किं न सहस्रसधिरिति सध्यादेशः ॥ विभांचेरदि
कस्त्रियामिति स्वरः ॥ इति तृतीयस्य तृतीये त्रिंशोवर्गः ॥ ॥ अथषोडशी ॥ ॥ आधेनवो धुनयंतामशिश्वीः सवर्द्धुधाः शशया अप्रदुग्धाः ॥
नयानया युवतयो भवन्ती महत् ॥ ॥ धेनवः ॥ इति द्वारा सर्वस्य जगतः प्रीणापिथः अशिश्वीः शिशुगहिताः यद्वा अशिश्वः न भवन्ती
ति अशिश्वीः शशयाः न भसि शशानावर्तमानाः केनाप्यप्रदुग्धाः अक्षीणारसाः सवर्द्धुधाः ॥ उदकलेक्षणास्य दोग्धः युवतयः परस्परमि
लोपताः नयानयाः अतिशयेन नूतना भवन्तीः दिशे मेधावा आधुनयंतो आदुहंतु ॥ मेधपक्षेः अशिश्वीः भवतीति त्र्यलिंगात् ॥ धु
नयंतो धूय कं पने ॥ विविधं प्रीणो नुग्वक्तव्य इति नु कं द्रुस्व श्छा दसः ॥ अशिश्वीः सख्याशिश्वी भाषायामिति व्यत्ययेन चंदसि भवति ॥
॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ पदे न्या सुवर्षभो रोरवीति सो अन्यस्मिन्पूथे निदधातिरेतः ॥ सहिक्षपावो सभगः स राजा महत् ॥ ॥ वृषभः अपो
वर्षको यतयः पर्वण्योत्सवः ॥ अथा सुदि सुरोरवीति मेधद्वारा भृशं शर्द्धकरोति ॥ सपर्वण्यः ईदः ॥ अन्यस्मिन्पूथे दिग्वा हरेत उदकं निद

राम

१२९

धातितत्रवर्षतिलोके हि वृषभः कासुति देपुरेतः सेकार्थं रवं करोति ॥ अन्यस्मिन्पूथे रेतः सिंचति ॥ तद्वत्सद्वृद्धः क्षपावत् क्षिप्य शत्रुनुद
कं वे ॥ लिक्षेपणे वा नु यद्वा क्षपारात्रिः ॥ तथा रात्रिपर्याययागानां स्तोत्राणां भागभूता यो रात्रिः सो न्यते तद्वा न स भगवः सर्वभोजनीयः स रा
जातकमि नुरुपफलप्रदानेन सर्वपांशजरत्नुरोरवीति ॥ कश्चिद्वृद्धस्य यद्वा तस्य लक्ष्मि रूपं ॥ एकाभ्यां सामर्थ्याभ्यामिति प्रथमस्य नति
घातः ॥ पूथे ॥ युमिथ्रणे ॥ तिथिपृष्ठगूथयूथप्रोथा इति थक् प्रत्ययांतत्वेन निपातेनादीर्घः ॥ रेतः ॥ ॥ ३ ॥ क्षरण इत्यस्मात्सुरीभ्यां नु इत्ये
सुनु प्रत्ययः ॥ नुजगमश्चावितादाद्युदातः ॥ ॥ अथाष्टादशी ॥ ॥ वीरस्य स्वश्वो जनासः प्रनुवाचा मविदुरस्य देवाः ॥ षोऽह्यायुक्ताः पंच
पंचावर्हति महत् ॥ ॥ हेजनाः वीरस्य श्वस्ये इत्यस्वश्वो गोभनाश्वोपेत चं नु क्षिप्रं प्रववा वामप्रकर्षेण वदाम तथा देवा अपि अस्वै इत्य
स्वश्वत्वे विदुर्जनि ॥ किं तत्स्वश्वत्वं तदुच्यते ॥ षोऽहमासानां द्वैद्वयोकाले पोषादृश्यमाना ऋतवोऽभ्यानि रूपांते ते च षट्संख्याका ऋतवः
हेमंतशि शिरयोः समासेन पंचयुक्ताः सतः कालात्मकमिदमावर्हति ॥ तदिदमिदं स्वश्वत्वं स दनुभि रूदत्वं ॥ षोऽह्यायुक्ताः पंचशश्वत् संख्याया वि
धायैवेति धाप्रत्ययः षषउत्वं ॥ दत्तदशधत्स्तरपदादेः ॥ इत्वं वेज्युत्वं धाप्रत्ययस्वरः ॥ तादृशो हविषो नुवाक्यो देवत्व एतेषां सूत्रितं च ॥
देवस्त्वष्टासविता विश्वरूपो नानाविधरूपः त्वह नाम को देवः पुरुधा ब्रह्मधा जजान ॥ जनयति ॥ प्रजाः ताश्च गुणोपयति ॥ इमा इमानि
भुवनानि भूतजानि च ॥ अस्य त्वष्टुः संबन्धी निविश्वरूपः ॥ ब्रह्महीनो विश्वं संज्ञायामिति ॥ पूर्वपदातोदात्तत्वं ॥ ॥ अथाविंशी ॥ ॥ मही
समेरुश्च समीची उभेते ॥ अस्य वसुना नृह ॥ शृण्वे वीरो विंदमानो वसूनि महत् ॥ ॥ मही महत्यो समीची परस्परं संगते च स्वाचमंति ॥ अ

हतिः अनयोर्देवा मनुष्या इति च स्वायदावस्यते अद्यते भूत जातेरिति च म्बोद्या बापथियो सामरतः इंदुः प्रजाप आदिभिः सम्यगपाजयताते उ
मेद्यावापथियो अस्थं इत्यवसुनाते जसा धनेन चानृष्टे नितरां व्याप्रेभवतः वीरः समर्थः स इंदुः वसुनि शत्रून् भिभूत्यतदीयानि धनानि विद
मानो लभमानः स नृशृत्वे सर्वेः श्रूयते तवोदिदमभितश्चेकितेव स्थित्यादिपुष्ट्यत्वात् एतत् इरगतावित्यस्य लोडिरूपं शृत्वे ऋषीगतो क
र्मणिक्तः गतिरनंतर इति गतेः स्वरः शृत्वा धुश्रवणा इत्ययन कर्मणि श्रु लोपस्त आत्मनेपदे धितितलोपः विदमानः विद्वत्ताम इत्यस्य
लटि शानचिरूपं तस्य लसार्वधातुक स्वरः ॥ अथैकविंशी ॥ इमां च नः पृथिवीं विश्वधाया उपसेति हितमित्रो नराजा ॥ पुरः सद्गुर्गम
सदोन वीरामहत् ॥ विश्वधायाः विश्वधायाः विश्वस्य धाता सर्वा नो बानोऽस्माकं राजे इंदुः इमां पृथिवीं मंतरि श्वं च उ एतयोः समीपे सि
ति निवसति तत्र दृष्टांतः हितमित्रो नयथा कस्य चित् हितोपदेष्टा सुहृत्समीपे निवसति तद्वत् वीरः समर्थः युधसहायामरुतः पुरः
सदः युधार्थं पुरतो निश्चयेन गंतारः इंदुस्य गर्मसदन नम्वार्थं गर्मलिग्ने हेसीदंत अभवन्ति यत्र यत्रासौ तत्र सतत्र संनिधिकुर्वन्ति
इंदुस्यार्थं क्षेति क्षिनिवासगत्योरित्यस्य लटि बहुलं बंदसीति विकरणस्य लुक् निधातः ॥ अथ द्वाविंशी ॥ निषिधरीस्त ७० षधीरु
तापोरयित इंदुपृथिवी विभर्ति ॥ स स्वायस्ते वा मभाजः स्याम महद्देवानां मसुरत्वमेकं ॥ हे पर्जन्यात्मके दं ७० षधीरोषधयः ते निष्पि
धरीः त्वत्कर्तृक सिद्धमेतः उतापि च आपस्वतो निःसृताः पृथिवी तत बभौ गयो ग्यं रयि धनं विभर्ति पुरुवसुनि पृथिवी विभर्ति ति हि
निगम ॥ ततस्ततव स स्वायहविः प्रदानेनोपकारकाः स्तोतारो वयं वा मभाजः स्याम सर्वे वननीय धन भागिनो भावमा तदेतदेवानां महद्देव

राम
१३०

नेयज्ञा सदने स्थितो हं तउ भेस्तोमि सवर्द्धा सवः शक्नोही स्वाची नि संप्रदाय विद आ दुः तस्मिन्नुपपाद दुहप्रपूरण इत्यस्य एतस्य लटि
निगेरणा च लनाथे च अतिपरस्मैपद प्राप्तादिषु घे उपसंख्यानमिति आत्मनेपदं यद्वत्तयो गाद निधातः ॥ अथ त्रयोदशी ॥ अयस्या
वत्सरिहतीमिमाय कथा भुवानिदधे धेनु रूधः ॥ ऋतस्य सापथ सापि च ते लामहत् ॥ अन्यस्या पृथिव्या वत्समग्निरिहती उदकधार
रूपस्या जिह्वा लिहती द्योः मिमाय नेघ दारा धनिं करोति धेनुः प्रीणयित्री सा द्योः कथा जलवर्जिता या भुवा तत्र त्यं जलमादीय स्वकी
यमूधो मेधरूपे निदधे उदकेन निहितमकरोत् सा जलवर्जिता इला पृथिवी ऋतस्य सत्य भूतस्यादित्यस्य पथ सा उदकेन अपित्वत् ॥
विबिसेवने भुवादिशतमनेपदी निधातः ॥ अथ चतुर्दशी ॥ पद्यावस्ते पुरु रूपा वपूष्पू धी तस्ते अ विरेरिहाणा ॥ ऋतस्य स अ विच
रामि विह्वान्महत् ॥ पद्याजगत्सु दुः परमेश्वरस्य पद्मां जातत्वा तपद्या भूमिः तथा च मंत्रवर्तिः पद्मां भूमिरिति यद्वापादा संवेसा
धुः पद्या भूमि पुरु रूपा नाना विधस्वरूपाणि वपूष्पिष्ठा वरजंगमात्मकानि रूपाणि वस्ते आकादयति सेवा भूमि रूधो उत्तरवेद्यात्मना
उत्तरासती स्वराभूतेन हविषा अवि सार्धं संवत्सर वयस्कः वत्सस्या विरित्युच्यते तत्प्राणमादित्यं जी लोका नवंति स्म ते जमा व्याप्नोतीति
अविरिति वा रेरिहाणा लिहती तस्ते ऋतस्य सत्य भूतस्यादित्यस्य स अस्ते न विह्वान् जानाने हं विचराग्निर्ह विभिस्तिमादित्यं परिच
रामि पद्या पदशब्दाव बंदसीति यत् पद्याप नदर्थ इति पदस्य द्वावयदा स्ता सा धुरिति यत् ततो नाव इत्याद्युदा तत्वं अवि अव
रक्षण इत्याद्यादा तत्वं अवि अव रक्षणादिषु इति त्रिती न्प्रत्ययः कृत्वस्वरः रेरिहाणा लिह आस्वादन इत्यस्य युङ्क्ते शनचिरूपं अय

मिनंति। मीरुं हि सायामित्यस्य लटिमानोतेर्निगम इति दुस्स्वनिघातः। वेद्याभिः। वेदनमहति। छंदसिवेति प्रत्ययः। निनाम। लमुप्रहृत्व इत्यस्य कृत्या
 येके अत्ययः। कृत्स्नः॥॥ अथ द्वितीया॥॥ षड्भूतैको अचरन्निभर्त्यतं वर्षिष्ठमुपगावः। आयुः॥ निस्त्रोमही उपरास्त्रास्त्रुरत्या गुहादेनिहि
 तेदृश्यका॥॥ अचरन्निभर्त्यतं वर्षिष्ठमुपगावः। आयुः॥ निस्त्रोमही उपरास्त्रास्त्रुरत्या गुहादेनिहि
 वत्वेनधारयन्ति। तथा कृतं वर्षिष्ठं वृधतरं मादेत्यात्मकं तमेव संगोवोरश्मयः उपायुः॥ प्राप्नुवन्ति। किंच भस्मिन्नेव संवत्सरे अत्या अन्ननशीला अ
 गमायाधिधर्मपितास्त्रिस्त्रोमहीः त्रयो लोकाः उपर्युपरिवर्तमाना तस्युः तिष्ठन्ति। लोकत्रयमेव दर्शयन्ति। गुहा गुहायां स्वात्मनि द्वे भूमी श्रोत
 रक्षंदवयौत निहिते न दृश्यते। एकः भूमिर्दक्षिणं भूताधारया दृश्यते। भारान्। इभृन्धारणपोषयो इत्यस्मादधिकरणे घञ्। कर्षत्वितो घ
 भ इत्यनोदात्तत्वं। निहिते दधातेः कर्मणि निष्ठा। गतिरनंतर इति गते प्रकृतिस्वरत्वं। दर्शि। दृशिरपेक्षणे कर्मणि लुङि विलि विलो लुगिति प्रत्य
 यस्य लुक्। वाक्यभेदादनिघातः॥॥ अथ तृतीया॥॥ त्रिपाजस्य वृषभो विश्वरूप उत युधा पुरुध प्रजावान्॥ अनीकः पत्यते माहिनावांस
 रतो धा वृषभः शश्वतीनां॥॥ त्रिपाजस्य ग्रीष्मवर्षा हेमन्तार्ये स्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्य सरोयस्य सविवाजस्य स्युरस्क इत्यर्थः। उरो वचनश्च
 पाजस्य शब्दः। इदं इत्यकोटोदित्येवाजस्यमिति अश्वमेधमंत्रे उरः परतया स्नानात्। पाजसि बालसारिणि व्युत्पत्तेश्च। सर्वेषामंगी नामध्ये उरसो
 बलत्वात्। वृषभः स्वावयवभूतेर्वर्तते। अणो वर्षकः विश्वरूपः तत्त्वद्रवसाधारणा कार्यः पुष्पविकाशादिभिः त्रिगेर्नाना रूपः। उतापि न युधावसं
 वशर हेमन्तार्ये स्त्रिभिर्ऋतुभिः तुधोयस्य गायुधा प्रजावान्। प्रकर्षणं जायंत इति श्रीह्यादयः प्रजाः पुरुधानाना प्रकारेण विद्यमाना विदवा

राम
२३१

दिरूप प्रजावान्। किंच अनीकः त्रिभिरुक्तवर्षा ग्रीष्मार्त्ये रनीकैर्गणैरुपेतः माहिनावान् महत्त्ववान् संवत्सराभिमानो देवः पत्यते अवगच्छति। वृ
 षभः सेवन समर्थः स संवत्सरः शश्वतीनां बद्धानां षड्धीनां पुष्पफलादिसंपन्नये रतो धारेत स उदकधर्मा भवति। युधा बहुव्रीहोरुधासो
 न इत्यनङ्। सर्वविधीनो छंदसिविकलितत्वात्पुंस्थपि भवति। उकारस्य इत्थश्छांदसः। उत्तरपदांतोदात्तप्रकरणे। त्रिचक्रोदानो छंदस्युप
 संख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं॥॥ अथ चतुर्थी॥॥ अमीक आसा पदवी रवो ध्यादित्या नाम के चारु नाम॥ आपश्चिदस्मा अरमंत देवीः पृथ
 ग्ब्रजंतीः परि सीम हं जन्॥॥ संवत्सरः आसा मोषधी नाम भी के समीपे पदवीः पदानित न ह न वि शिष्ट पुष्पफलादीनि वेति प्रजनयतीति प
 दवीः सन् अर्बोधि बुध्यते सावधानो वर्तते तथा आदित्या मासाः संख्या साम्यात्। यद्वा आदित्य संक्रमण निमित्तत्वादादित्या मासाः सेषादिस्ते
 रवितरियो यो मासः पूर्यते चांद्रः चैत्राद्यः यजयति स्मृतेः। तेषां चैत्रादीनां मासानां चारु नाम मधुश्च माधवश्चैत्यादिना मधेयं अर्कः आदित्यामि
 उच्चारयामीत्यर्थः। किंच देवी द्योतनशीलाः पृथगित स्ततो ब्रजंतीः गच्छन्त्यः आपश्चित् आपो पि अस्मै संवत्सराय अरमंत संवत्सर संबंधिमा
 स चतुष्टये वृष्टि दाशरमंते। ता आपः सीमेन संवत्सरं पर्यं हं जन् अष्टसु मासेषु परिवर्तयन्ति। पदवीः। वीगत्यादिषु। अर्बोधि बुध अवगमन
 इत्यस्य लुङि दीपजन बुध पूरिता यिष्या यिष्यो न्यतरस्यामिति कर्त्तरि। विष्णि लुक् निघातः। आदित्यानां आदित्य संबंधिन इत्यर्थे इत्य
 दित्यादित्यपत्युत्तरपदास्या इति ल्यः। अतो लोपयलोपो। प्रत्ययस्वरः। अर्क इत्यनेन लुङि सिच आत्मनेपदे च न्यतरस्यामिति अडादेशः। गु
 णः निघातः। अर्चं जन् इजीवजीन इत्यस्य लुङि अमिरूपं निघातः॥॥ अथ पंचमी॥॥ षोषधस्त्रिभिर्ऋतुभिः कनीना मुत विमाता विदये

पुसंघाटः॥ अतावरीयेषिणास्तिस्त्रोअथास्त्रादिवोविदयेपत्यमाना॥॥ प्रजापतिःस्वविज्ञानसिंधूनांनिवेदयति। हेमिंधवःआपःसर्वसा
 क्षिणोयुषंवीषधस्त्रात्रयोलोकाः। तवप्रत्यकंशुभंभवति। तथात्रयोवाइमेत्रिवृतो लोकाइतिश्रुतिः॥ नद्यावदंडंअजसांनरिक्षाणिवज्रिणां
 नविद्यन्तभूमइतिप्रत्येकंवद्वचनानाश्रवणात्। वदुत्तचनेचकपिंजलन्यायेनत्रित्वेपर्यवसितंतेचलोकाः। कवीनांदेवानांनिवासस्थानानिभव
 ति। उतापिचत्रिमातात्रयाणाममीषांलोकांनानिमातासंवत्सरःसूर्यावाविदयेषुयज्ञेषुसमाट्टयजनीयतयासम्यग्दीप्यमानोवर्तते। तथाअ
 तावरीःउदकवत्यःआप्यानमस्याप्रव्याःतिस्त्रोपोषणाश्चिसंख्याकाः। इलासरस्वतीत्येवंरूपाःपरस्परमिश्रणोपेताःविदथेयज्ञेदिवःदिव
 ससमात्रिःत्रिषुसवनेषुआपत्यमानाआगच्छंत्योभवन्ति। सधस्त्रापूर्वपदादिति संहितायोषत्वंपोषणाःपुष्पइतिसौत्रोधातुःल्युटिरूपे।
 लिङ्गः। तिस्रः। तिसृभ्योजसइत्याद्युदात्तत्वं। अप्याःअपइत्यंतरिक्षनामातत्रभवाःभवेच्छंदसीनियत्। यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं। अथष
 णी॥॥ त्रिरादिवःसवितर्वर्ध्याणिदिवेदिवआसुवत्रिर्नोअङ्कः॥ त्रिधातुरायःआसुवावसूनिभगजातर्धिषणेसातयेधा॥॥ सवितःस
 र्वस्यप्रेरकहेआदित्यदिवःधुलोकादागत्यर्थवर्ध्याणिसर्वैःसंभजनीयानिधनानिदिवेदिवेप्रतिदिनंत्रिरासुवत्रिवारमस्मभ्यं। प्रेरयाप्रय
 छेत्यर्थः। तदवोच्यतोभगसर्वंभजनीयजातःअस्माकंरक्षकहेआदित्यत्रिधातुत्रिधातुनिपशकनकरन्भेदेनत्रिप्रकाराणिवसूनिधना
 निरापोरंतिक्षीरदीनिइतिरायोगोधनानितानिचनोस्मभ्यमङ्कःसंबंधिषुसवनेषुआसुवप्रयच्छधिषणेमाध्यमिकेहेवाकसातयेधा
 नत्वाभायधाःअस्मान्कुरु। त्रिःद्वित्रिचतुर्भ्यःसुजितिसुत्र। लिङ्गः। सुचा। प्रेरणोनुदादेःलोडिरूपं। त्रिधातुदुधाभूधारणापोषणयोदि

राम
१३२

र्क्षनिष्पिधराःविसंराहो। संपदादिलक्षणोभावेक्लिप्। तदस्यास्तीत्यर्थेच्छंदसीवनिपावितिनिष्। वनोरचेतिडीप्रेरकआनिसासहसमासशुनि
 सःसकारच्छंदसत्वादेनीदत्यउपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्वं। डीपःपिच्छादनुदात्तत्वेधातुस्वरः। विभर्त्ता। दुभ्रूअधारणपोषणयोदित्यस्यलुटिभूभा
 मिदित्यभ्यासस्येचंनिघातः। वामभाजःभजसेवार्थभजोतिविरिति। ऋदुत्तरपदस्वरः॥॥ इतिरुतीयस्यतृतीयैरकत्रिंशोवर्गाः॥॥ वेदार्थस्य
 प्रकाशेनतमोहादंनिवारयन्॥ पुमर्थश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥॥ इतिश्रीमद्वाजपिरीजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क
 भृपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येनृतीयाष्टकेतृतीयोऽध्यायःसंपूर्णम्॥॥ यस्यनि
 श्वसितंवेदायोवेदभ्योखिलंजगत्॥ निर्ममेतमहवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं॥॥ नतामिनंतीत्यष्टर्वं - सूक्तंविश्वामित्रस्यवाचःपुत्रस्यवाप्रजा
 पतेरार्षत्रेहृभवेवैश्वदेवं। तथाचानुकर्मणिका। नताष्टाविति। सूक्तेविनियोगोलिंगादेवतोतयः। अस्मिन्सूक्तेप्रार्थनादित्येःसहसंवत्सरःश्रूय
 ते॥॥ तत्रप्रथमा॥॥ नतामिनंतिमायिनो नधीरावतादेवानांप्रथमाध्रवाणि॥ नरोदसीअदुहावेद्याभिर्नपर्वतानिनमेतस्त्रिंशंसः॥ मायिनः
 कपटबुधामताःअसुरादेवानामिंद्रादीप्रथमानिपृथ्वीनंतरभावीनिवाणिस्त्रिराणिकेनापिचालयितुमशक्यानिनानिलोकेप्रदानानिब्रताव
 नानिलोकपालनादिकर्मणितमिनंतर्हिसंतितथाधराविद्वांसो नहि संति। तथाअदुहादेवमनुष्यादिषुप्रजासुद्रोहवर्जितोरोदसीद्यावापृथि
 योवेद्याभिःस्वाग्रयतयासर्वैर्वेदनीयाभिःप्रजाभिःसहितानिकर्मालिनमिमीतःतदेतदुपपादयति। तस्त्रिंशंसःपृथिव्यामूर्धतयास्थिताःपर्वताः
 निनमेतिनमनीयानभवन्ति। एतदुक्तंभवति। यदेवचमनुष्यादीनांद्यावापृथिव्याधारकतथावस्थानं। तदिदंदेवानांकर्मतत्रकोपेन्यप्यितुमर्हतीति

किं अभिमुखेन स्तोमि। हे अग्ने ते तव भूरिवारा यजमानेर्वकुवारं चरणीयाः दर्शिता कमनीयतया दर्शनीयाः यजनाः पूज्या इमा दीपयः मनवे अनु
 छानयव हारार्थं मूर्ध्नि मुखा भवन्ति विवस्मि। वत्परिभाषणे लेटि बद्धं लंछं दसीति शपः सुः अतिविपत्ये चिब कुलं छंदसीत्यभ्यासस्येवं यकु
 लं यत्ययेनामुजानः युजिबंदिहोः किञ्चेति। आनत्रु। कित्वाद गुणः। चित्वाद तो दातः। मनीषा। सुपो डा देवाः॥ अथ पंचमी॥॥ याते जिह्वा मधु
 मती सुमेधा अग्ने देवे पूज्यत उरुनी॥ तये ह विश्वा अवसे यजनासा दय पायया चमधूनि॥॥ हे अग्ने ते तव मधुमती उदकवती सुमेधाः शो
 भनमेधा प्रजायस्याः सर्वस्य ज्ञापयित्री या जिह्वा ज्वाला उरुनी बद्ध्या प्रिः सती देवेषु मध्ये आह्वानार्थं मुच्यते प्रेर्यते। तथा जिह्वया यजानय
 जनीयान् विश्वा देवानि ह कर्मणि अस्मा कमवसे रक्षणाय आसीदय उपवेशया किं व नान विश्वान् देवान् मधूनि मद करात्सोमान्यापय मधुमेधाः
 निज्मसि अजामेधयोरित्यसि च उच्यते। वत्परिभाषणे। कर्मणि यकि रूपं यद्भुजयोगादनिघातः। उरुनी। अंततः किन् अंततश्चोपसंख्या
 नामति डीपु। अनुदात्तस्य यत्र दात्तलोप इति डीपु उदात्तत्वं। पापया ययोन इत्यस्य लोपरतः शास्त्रा साक्षाद्वावेषां युगितियुक्तातिड उतरत्वादनि
 घातः॥॥ अथ षष्ठी॥॥ याते अग्ने पर्वतस्येव धारा सश्रंती पीपय देववित्रा॥ तामस्मभ्यं प्रमतिं जातवेदो वसोरास्व सुमतिं विश्वजन्म्या॥॥ देवदी
 यमाना हे अग्ने विजानाना रूपा असश्रंती। अस्मादन्यत्र संगतिग कुर्वाणाया ते तव प्रमतिः प्रकृष्टा बुधिः पीपयत् अपेक्षितफलदानेन स्मा
 च धेयति। तद्वत्। वसो सर्वस्य वासयित जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने तं प्रमति अपहितकरण समया बुधिमस्मभ्यं रास्वदस्व। तथा विश्वजन्म्यास
 वे जन्महिता सुमतिशोभना बुधिदत्तः। प्रमश्रंती। जातप्रगतिकर्म शोतरि उगितश्च क्विति डीपु। न्नासया सेन भूस्वरः। पीपायत्। पापाने एयं तस्य

राम
१३४

अस्मासितनिगमिमसीत्यानुत्पत्ययः। धिषणो। आमंत्रितत्वा निघातः॥॥ अथ सप्तमी॥॥ विरादिवः सविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा
 सुपाणी॥ आपश्चिदस्य रोदसी बिदुवीरलेभि क्षंतसवितुः सवाय॥॥ सविता देवः दिवो दिवसस्य विः त्रिषुकालेषु आसोषवीति। यस्यांध
 नानि आसु चतुः प्रेरयतु। किं चराजानाराजानो सुपाणी मित्रावरुणो आपः आश्रोतिसर्वजगदिति आपोति रिक्षं नित्यं बद्धव चनीतत्वात्तुव
 कुवचने। चिदपि च उवीविस्ती एरोदसी द्यावापृथिव्यो एता देवताः सवितुः प्रेरकस्यास्या देवस्य सवाय सवेन प्रेरणेन रक्षे अपेक्षितमर्थं मि
 क्षंतया चते। सोसवीति पूपेरणं इत्यस्य यङ्कुलटीरि पूपं। मित्रावरुणदेवता द्वंद्वो वत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। भिक्षंतया चतो भिक्षया उ
 यामित्यस्य लङ्ङि रूपं। सवाय। नवं सवो चेत अजंतत्वेन निपातना दंतो दातृत्वं॥॥ अथाष्टमी॥॥ विरुतमा इणशारो चनानि त्रयोराजं त्य
 सुरस्य वीराः॥ कृतावान इषिरा इलभासस्त्रिरादिवो विदथे संतु देवाः॥॥ इणशा दुर्नशा केनापि विनाशयितुमशक्या निरोचनानि। दीप
 मानानि त्रीण्युत्तमानि स्क्रानानि सैनि एतेषु स्थानेषु असुरस्य निक्षिपति सर्वमित्यसुरः कालात्मा संवत्सरः तस्य वीराः त्रयो यिवायुसूर्य
 रूपाराजातिशोभते तानेव विजिनष्टि। कृतावानः। कृतं सत्यभूतमस्मिहो जादिकं कर्म तदंतः। इषिराः। यज्ञार्थं शीघ्रगतिमंतः इलभा
 सः दुर्दभासः। केनापि स्थिते जसातिरस्कृत्तुमशक्याः एते सर्वदेवाः विदथे स्मदीयेयस्ते दिवोद्गः संवंधिषु त्रिषु सवनेषु आसंतु समंताद्यज
 नो यतया भवन्तु। उत्तमा उत्तमशश्रतमो सवने त्र्युक्षादिषु पाठादंतो दातृत्वं। इणशा नशोर-रुक्कार्थं खलु। इरोदमेधूत्वं रुक्कार्थं मितिरेकस्य
 उलं। उत्तरपदादेष्टुत्वं। लिखरश इलभासः। पूर्ववदुत्त्वष्टुत्वं॥॥ इति तृतीयस्य चतुर्थप्रथमावर्गः॥॥ प्रमेविविक्ता अविदन्मनीषामिति पलृ चं च

होतः। पितरे वा यथा पुत्राः पितरो माता पितरावभिलक्ष्य गच्छति तद्वत् अस्मदस्मत्तः प्रकाशात्। परोर्मनीषां आसुरी बुधिविजयेथाविशे
 चेना नाशयतं युवोर्बुधयो रवहविलक्षणमन्नं चरुमं कुर्युः युवामर्वाक् अस्मदाभिमुखेनायात्। सुयुक् युजोक्तेः सुपां सुलुगि
 तिसुपोलुक्। पितरेवपितामात्रेति पितुः शेषः सुपोडादेशः। जरेथां जृषवयो हानो एतस्य जनी जृषवयो हानो एतस्य जनी जृषा क
 सुरां जामंताश्चेति मित्वा हृद्भावः। हृदस्युभययति आधाम आधधातुकत्वा सिलोपः। शिपः पित्वा दनु दातृत्वे धातुस्वरः॥॥ अथ तृतीया
 सुयुभिर्भ्यः सुवृत्तारथेन दस्याविमंशृणुतं श्लोकमदः॥ किमंगवां प्रत्यकर्त्तुं गमिष्ठा कुर्विषासो अश्विना पुराजाः॥॥ हे अश्विनो सुयु
 भिः सुहृदो जिते रथेः सुहृता पुनः पुनः वर्तना। इति वृत्तं कंशोभन चक्रोपेतेन रथेनागत्य दस्योऽशूणा मुपक्षपयितारो युवां अदः अ
 द्रियते सर्वे इत्यदिभिः। स्तोता यस्य श्लोकं स्तोत्रं शृणुतं अंगहे अश्विनो विप्रसोमे धाविनः पुराजाः पुरातना ऋषयः वां अस्माकं वर्ति
 हानिं प्रतिगविष्ठा अतिशयेन गंतारा वितिकिमाहुः। कथयंतीतिन कथयंतीत्यर्थः। प्रथमाष्टकेष्टमेध्याये सुवृत्तारथेनेत्यादिगतां ग
 मिष्ठां गंतारा उदिष्ट निरूपं॥॥ अथ चतुर्थः॥॥ आमं न्येथा मागतं कश्चिदेवैर्विश्वे जनासो अश्विना हवते॥ इमा हि वां गो ऋजीका
 मधूनि प्रमित्रा सोनददुरुस्वो अये॥॥ कश्चिदिति प्रस्तेह अश्विनो आमं न्येथां इमां मदीयां स्मृतिजानीतं किंच एतेर्गमनसाधने रश्मि र
 गतं यज्ञं प्रत्यागच्छतं विश्वे सर्वे जनासः स्तोतारः अश्विना अश्विनो युवां हवते स्तुतिश्चक्षणाभिर्वागिभिराह्वयति। किंच गो ऋजीका ग
 वां पयसा मिश्रणोपेतानि मधूनि मुदकराणि सोमरसरूपाणि मानि हवीषियुवाभ्यां प्रददुः धयीदयः प्रयच्छति तत्र दद्यात्। मित्रा सोन

राम
१२५

यथामित्राणि मित्रेभ्योपेतानि ददति तद्वत्। उरुच्यसंति न भसीति उरुः सूर्यः अये उपसोऽये उदेति। तस्मादागच्छतमिति भावः। मन्येथां मन
 ज्ञानेदिवादिः। लोहिरूपं। इमा। सुपोडादेशः। गो ऋजीका। प्रकृत्यातः पादमित्येड् प्रकृतिभावः। ददुः दान इत्यस्य स्त्रिष्टुप् सिरूपं। हियोमाद
 निघातः। उरुः वसनि वासेस्फा यितं वात्यादिनारका कित्वात्त्वं प्रसारणे। शासि वशिष्ठासीनां चेति षत्वाभावश्छांदसः॥॥ अथ पंचमी॥॥
 तिरः पुरुचिदश्चिनारजां स्यां गृपो वां मघवाना जनेषु॥ एह यातं पथिभिर्देवयानैर्दस्याविमेवां निधयो मधूनां॥॥ हे अश्विनो पुरुचिद्वर्त्त
 न्यपिरजां सिक्काना नितिरः स्वतेजसा निरुवन्तो वां इह कर्मणि देवयानैः पथिभिः मार्गं रायातं। मघवाना धनवन्तो। हे अश्विनो जनेषु स्तो
 तृपुत्रां युवायां गृषः आसमंतात घोषणीयं स्तोत्रं वर्तते। दस्योऽशूणा मुपक्षपयितारो हे अश्विनो वां युवयोर्मधूनां मदकराणां सोमा
 नां निधयः निधीयते त्रसोम इति निधयः पात्रविशेषाः सेतितस्मादागच्छतमिति भावः। आगृषः। आङ् प्रकीर्णः कर्मणि घञ्। आयुथत
 इत्याघोषः। धो इत्यस्य पृषोदरादित्वा ह्रस्वः। इत्यादेशः। आङो नुनासिकश्छंदसीत्यन्यपि अनुनासिकश्छांदसः। यद्वा अगिग इत्यर्थः। अ
 स्मादागृष इति सूत्रेणोषत्प्रत्ययां तो निपातितः। अगतिगच्छति देवानिति आगृषस्तोत्रं अंगृष एवांगृषः। प्रज्ञादिवात्याधिकोणः। प्रत्य
 यस्वरः। एह यातं सिद्धं चोगमः॥॥ इति तृतीयास्य चतुर्थं तृतीयो वगः॥॥ आचार्यमेति रिक्तोक्त्वा अक्षावाकशस्त्रे पुराणमोक इति
 विकल्पेन याज्या। सूचितं वायदिना धीया पुराणमोकः सत्यं शिवं वा मिति। चतस्रो याज्या इति॥॥ सेवा सूक्ते षष्ठी॥॥ पुराणमोकः स
 र्वो शिवं वा युवोर्नरा इति जज्ञाव्यां॥ पुनः कृण्वानाः सरया शिवा निमधाम देम सह नृसमानाः॥॥ हे अश्विनो वां युवयोऽशूणा पुराणं पुरात

त. सं. भा. ४

नंसखं कः शोषं शिवं कल्याणकरं भवति किं च। नरो अस्मदीयस्य कर्मणो नतारो युवो युवयोर्द्विविधं न जज्ञाथो जज्ञुः कुल जायां भव
 ति शिवानि सुखराणि युवयोः सख्यानि पुनः पुनः कृण्वानाः कुर्वन्तः। समा नाहविः प्रदानेनोपकारकत्वा मित्र भूता वयमध्यामदकरोणसोमि
 नवी युवांसह युगपत् नक्षिप्रमादमहपीयमसंख्यां सख्युभविद्वयर्थे सख्युर्द्वितीयप्रत्ययः। जज्ञाथो जज्ञोः संबन्धिनीत्यर्थे तस्येद
 धित्यणर्गुणः। द्रुस्वदीर्घाया व्यत्ययः। मदेमा मदी हर्षइत्यस्या गुलि डि लि ड्या शिष्य इप्रत्ययः निघातः॥ अथ सप्तमी॥ अश्विनो वा
 युनायुवं सुदक्षानियुद्धि अ स जोषसा युवाना॥ ना सत्यातिरो अक्ष्णो जुषाणा सोमं पिबत मसिधा सुदानू॥ सुदक्षशोभनसामर्थ्येपि
 तो युवानानित्यतरुणो ना सत्यान विधते असत्यं यायास्तो सुदानू शोभनफलस्य दातारो हे अश्विनो वा युनानियुद्धि अ स जोषसा संग
 तो जुषाणा सोमविषय प्रीति युक्तो अश्विधा अनुपक्षालो युवांतिरो अक्ष्णो अक्षि तिरोहिते द्वयमानमिमं सोमं पिबत नियुद्धिः योते ह कि
 प्रीतिरो अक्ष्णो अक्षि भवं अक्ष्णो भावश्चंदसीयत। तिरो भूतं अक्ष्णं यस्मिन्काले सतिरो अक्ष्णो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥ अथाष्टमी॥ अ
 श्विना परिवा मुषः पुरुचीरी युगभिर्भियतमानाः अमृधाः॥ रथो ह वा मृतजा अदिजूनः परिद्यावा पृथिवीयातिसद्यः॥ हे अश्विनो पु
 रुचीः पुरुर्मवति गच्छतीति पुरुचीर्वद्विदृष्टो हविल्लक्षणा न्यानि वां युवो परीयुः परितोगच्छंति। तथा अमृधानः केनाप्यतिरुक्तायत
 मानाः कर्मणि प्रवर्तमानाः सोतारो गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः युवो परिवरेति। मृतजाः मृतस्योदकस्य जनयिता मृत्युजो प्रादुर्भ
 वतीति वा अदिजूनः सोतभिश्चकलं संयुज्यो रथः यावा पृथिवीया वा पृथिव्यो सद्यस्तदानीमेव परियातिसर्वतः प्राप्नोति खलु। अश्वि

राम
१३६

कुंजनेरुपं च न्यतरस्यो भवति। ३०० ॥ सुदक्षो दातृत्वं यद्वत्तयो गादनिघातः प्रमतिः। तादौ वनितिकृत्यता वितिगतेः प्रकृतिस्वर
 त्वां रास्वारादाने। यत्तयेनात्मनेपदां लोटिरूपं। आमंत्रितया विद्यमानत्वा त्रिघात भावः॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः॥ धेनुः
 प्रलस्यति न वर्वेपं चमं स्तुर्कं। वैश्वामित्रं वैश्वममाश्विनं तथा चाशुक्रांते। धेनुर्न वाश्विनमिति। प्रातरनुवाके अश्विने कृतो वैश्वमं
 दस्याश्विनशस्त्रे वास्यस्तुक् स्य विनियोगः। सूत्रिते च धेनुः प्रलस्य कउ अवदिति सूक्ते इति। गृह्येदश्वरात्रे द्वितीये च दो प्रउगे शस्त्रे अयमाश्वि
 नश्चतुर्थस्तुचः। द्वितीयस्याश्विवदतिस्वेडे सूत्रिते। धेनुः प्रलस्य काम्यं दुहाना व्रक्षाण इदो पया हि विद्वानिति॥ तत्र प्रथमा॥ धेनुः
 प्रलस्य काम्यं दुहानांतः पुत्रश्चरति दक्षिणायाः॥ आद्योतनिं वहति शुभ्रयामोषसस्तोमो अश्विनावजीगः॥ धेनुः प्रणयित्री दुद्याः
 प्रलस्य पुरातनस्याग्नेः काम्यं कमनीयं पयो दुहानो दातवद्वति दक्षिणाया उषसः पुत्रः सूर्यः तस्याः अंतश्चरति। उषसो नंतरं शुभ्रयामासू
 र्यकिरणसंपक्तीं शुभ्रतया गमनया स्यात्तो शुभ्रयामादिवसः द्योतनिसर्वस्य प्रकाशक सूर्यमावहति विभर्ति। अत उषसः पुरा अश्विनो
 स्तोतुस्ते - - - - - दिरजीगः जागर्ति शुतिष्ठति। शुभ्रयामाया प्रापणे। अतोमनित्रा वदु व्रीहो पूर्वपदस्वरः। अजीगः जाग
 निद्राक्षये। लडिति पि अदादित्वा लुपो लुक्। आकारस्य ईकारश्चादसः। गुणो नात हत्यादिनीतियो लोपः॥ अथ द्वितीया॥ सुयु
 ग्वहेति प्रतिवा मृतेनो धर्मा भवन्ति पितरे वं मेधाशा जरेथा मस्मद्विपणे र्मनी वां युवोरवश्चक्रमाया तमर्वाकु॥ हे अश्विनो सुयुक्ता सुदुरथो
 योजिता अश्वः मृतेन सत्यभूतेन रथेन वा प्रतिवहंति यज्ञं प्रत्यागमय। धारयंति मेधाया ज्ञाश्च ऊर्धाः युष्मदभिमुख अधो भवन्ति तत्र द

जनानि न्यायसमिधमा दध्यात्। सूत्रितं च मित्रो जना न्यातयति ब्रुवाण इति समिधा धानमिति ॥ तत्र प्रथमा ॥ मित्रो जना न्यातयति
 ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्यां ॥ मित्रः कृष्टी शनिमिषाभिचष्टे मित्राय हव्यं घृतव जुहोत ॥ ॥ ब्रुवाणः श्रूयमानः शब्दे कुर्वीणो मित्रः
 प्रकर्षेण सर्वं गृह्यते तथा सर्वा नृष्टिप्रदानेन जायत इति वा मित्रः सूर्यः जनानु कर्षकादि जनान्यातयति कृष्यादिकर्मसु प्रयत्नं कारय
 तितथा मित्रं एव पृथिवी उतापि च द्या एता बुभो लोको वृष्टिद्वारा ज्ञेया गोश्च जनयन दाधार धारयति तथा सति अनिमिषा अनिमिषणो ना
 नुग्रह दद्यात् कृष्टीः कर्मवतो मनुष्या नभिचष्टे सर्वतः पश्यति एतत्सर्वं ज्ञात्वा हे कृत्विजः घृतवदुपस्तरणाभिधारयुक्तं हव्यं हवनयो
 गं पुरोडाशादिकं तस्मै मित्राय देवाय जुहोत जुहुत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ उक्तार्थयास्को ब्रवीति मित्रो जना न्यातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन्
 मित्राय हव्यं घृतव जुहोतेति व्याख्यातं जुहोतिर्दैनिकमनियोजयति यती प्रयत्न इत्येवं तस्य लिटि रूपं दाधारः तु जाहीनामित्य
 भ्यासस्य दीर्घः ॥ जुहोत जुहोते लोटि प्रत्ययस्य तन बादे शः ॥ गुणः निघातः ॥ देवसु वां हविःषु मित्रस्य प्रसमित्रेति याज्या ॥ एषेव प्रा
 तर्होमस्य कालात्ययनिमित्तं मेवाचरो याज्या ॥ सूत्रितं च ॥ प्रसमित्रमर्तो अस्तु प्रयस्वानिति संस्मितायामिति च ॥ ॥ सेषासूक्ते द्वितीया ॥
 प्रसमित्रमर्तो अस्तु प्रयस्वानुयस्व आदित्य शिवातिव्रतेन ॥ न हन्यते न जीयते लोतो न मंहो अश्रोत्यंति तो न दूरात् ॥ हे आदित्य
 व्रतेः नय ज्ञेन युक्तो यो मनुष्यः ॥ नेतुभ्यं शिक्षति हविर्लक्षणममुं ददाति ॥ हे मित्र समर्तो मनुष्यः प्रयस्वानु अन्नवान् प्रास्तु प्रभवतु ॥ लोतः
 सत्वयारक्षितः मनुष्यः केनापि न हन्यते न बाध्यते न जीयते नाभिभूयते च ॥ एन तुभ्यं हविर्दत्तं वतं पुरुषं श्रं हः पापं श्रंति तः समीपान्न श्रौति न

राम
१३९

यात्रेति ॥ दूरादपि न प्राप्नोति शिक्षतिर्दैनिकमवश्येन परस्मैपदं ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ जीयते जतेः कर्मणियकि अकृत्सावधातुक
 योरिति दीर्घः ॥ लोत न नीया कर्मणि नि पूर्वपदस्वरः ॥ अश्रोति ॥ अश्रूत्याश्रोरवादिवात्ययेन परस्मैपदं ॥ देवसु वां हविषु मित्र ॥ ॥ अथ
 तृतीया ॥ ॥ अनमीवास इलया मर्दतो मितज्ञवो चरिमन्ना पृथिव्याः ॥ आदित्यस्य व्रतमुपक्षिप्यं तो वयं मित्रस्य सुमतो स्याम ॥ ॥ अनमी
 वासः रोगवर्जिताः इलया न्नमर्दतो माद्यंतः पृथिव्याः वरिमन् विस्तीर्णं प्रदेजो मितज्ञवः मितज्ञानुक्ताः आयथा कामं सर्वत्र गच्छंतः
 आदित्यसंबन्धि ॥ व्रतं कर्म पक्षिप्यंतः तस्य कर्मण समीपे निवा संतस्तदीय कर्म कुर्वीण इत्यर्थः ॥ तादृशा वयं मित्रस्यादित्यस्य सुमतो शोभना
 यामनुग्रहबुध्या स्याम वत्तमहिमर्दंतमदीहर्ष इत्यस्य शतरिवात्ययेन शपामित ज्ञवः ॥ जानुशब्दस्य जुस्त्वं दसः ॥ वरिमन् ॥ उरुशब्दात्पृथि
 व्यादित्वादिमनिच ॥ प्रस्मिरेत्यादिना वरोदेशः ॥ सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥ वात्ययेनाद्युदात्तः ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ अयं मित्रो नमस्यः सु
 शोभो राजा सुक्षत्रो अतनिष्ठवेधाः ॥ तस्य वयं सुमतो यज्ञियस्यापि भद्रं सौमनसे स्याम ॥ ॥ अयं पूर्वमंत्रे प्रतिपादितो मित्रः सूर्यः नम
 स्यः सर्वे नमस्करणीय सुशेवः शोभनसुखः सुखेन सेव्य इत्यर्थः ॥ राजा सर्वस्य जगतः प्रकाशाप्रदानेन स्वामी सुक्षत्रः ॥ क्षत्रशब्देन
 बलमुच्यते शोभनबलोत्पत्तः ॥ वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता एवं गुणोपेतः सूर्यो जनि प्रादुरभूत्तरय वं विधुगुणोपेतस्य यज्ञिय
 स्य यज्ञार्हस्य सूर्यस्य सुमतो शोभनाया बुधो भद्रं कल्याणकारिणि सोमनसोपिय जमाना वयं स्याम भवेम ॥ नमस्यः नमसि नाधः ॥
 तत्र साधुपितयत् ॥ नित्यरितः ॥ अजनिष्टा जनीषा दुर्भाव इत्यस्य लङ् सिचिरूपे ॥ सोमनसे ॥ सुमनस इदमित्यर्थे तस्येदमित्यर्थः ॥ प्र

सुखस्वरः ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ महो अदित्यो नमसो यस्यो यानय जनो गणते सुशेवः ॥ तस्मात्तत्प न्यतमाय जुष्टमग्नौ पित्राय होविश जुहो
तप ॥ यो यमादित्यो महान् ॥ अतएव नमसाने मत्कारेणो पसद्यः सर्वरूपसदनीयः यानय जनः प्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जनावनेतिस
तथोक्तः ॥ गृहतिस्त्रोत्रं कुर्वीत जनाय सुशेवश्च तस्मै प न्यतमाय जुष्टमग्नौ पित्राय होविश जुहो
तजु हुन ॥ यानय जनः ॥ अती प्रत्यय इत्यस्य एवेतस्य शतरिरूपं ॥ बहुव्रीहो पूर्वपदप्रकृति स्वरे प्राप्ते मरुद् धादित्वात् पूर्वपदोदात्तत्वं ॥ ग
णतो तेश्च शानुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ प न्यतमाय ॥ प न्यायनतेर घादित्वा धत् ॥ यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥ जुष्टं ॥ नित्यं मंत्र इत्याद्युदा
त्तत्वं ॥ इति तृतीयस्य चतुर्थ पंचमो वर्गः ॥ ॥ अभिप्लव षडहे दशरात्रे च सददशैक विस्वादिभ्यो मे सनिहोत्रादिकं वास्त्रे ध्याप स्थाने
ष्वच सप्तादि संख्याका ऋच आ वपनीयाः ॥ तत्र मे वावरुण शस्त्रे मित्रस्य चर्षणी धृत इत्याद्यश्च तस्य आवाप्यर्थः ॥ सूत्रितं च ॥ मित्रस्य च
र्षणी धृत इति मे अ इति ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ मित्रस्य चर्षणी धृतो वो देवस्य सानसि ॥ धुमं चित्रश्च वस्त्रमं ॥ ॥ चर्षणी धृतो मनुष्याणां वृष्टि
प्रदानेन धारकस्य मित्रस्य देव संबंधि अत्रो देवस्य सानसि सर्वैः सं भजनीयं धुमं त्वदीयं धनं च चित्रं वस्त्रमं ॥ अतिशयेन चायनीय
कीर्ति युक्तो सानसि मनोते ॥ सानसि पर्णसीत्यादिना असिबु ॥ प्रत्ययां तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः ॥ वित्वा दंतो दातृः ॥ स्वगौरिति स्वमो
र्लुक् ॥ ॥ पातहोमिस्थकालात्यायत्रेष्ट ॥ तस्यामभियोमहिनेत्यनुवाक्या ॥ सूत्रितं च ॥ अभियोमहिनादिवं प्रसमित्रमर्तो अस्तु प्रयसा
निति ॥ ॥ सैषा सूक्ते सप्तमी ॥ ॥ अभियोमहिनादिवं मित्रो बभूव स प्रथा ॥ अभिश्रवोभिः दृष्टिर्वी ॥ ॥ यो मित्रः महिनस्वकी धनमहिना

राम
१३८

नोरथस्य वेगत्वे मंत्रे वर्णः ॥ यवे मे श्विनाम नसो जतीया चय्यः स्वयो विश आ जिगतीति ॥ अतः कारणादस्मदीयं यज्ञं प्रत्या ॥ गच्छतमिति भा
वः ॥ इत्युः ईर्णगता वित्यस्य लिटि दीर्घ इणः किंतीत्यभ्यासस्य दीर्घः ॥ पादादित्वादनघातः ॥ यतमानाः ॥ यती प्रयत्ने इत्यस्य ज्ञानचिरूपं ॥
गायः पिधादनुदात्तत्वे ज्ञानचोलसार्वधातुकस्वरणानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ क्तञाः जनेर्लिङ् ॥ विद्वनोरित्यात्वं ॥ अदिर्ऋक् ॥ नृडिति सौ
त्रोधातुः कर्मणि क्तः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः ॥ ॥ अथ नवमी ॥ ॥ अभिनामधुपुत्रमोयुक्कुः सोमस्तं पातमागतं दुरोणे ॥ रथोह
वो भूरि वर्षः करि क्तुतावतो निष्कृतमागमिच्छ ॥ ॥ हे अभिनोयः सोमः मधुपुत्रमः मधुरसमन्तं प्रेरयन् युवाकुः युवो कामय
मानो वर्तते ॥ यद्वा युवाकुः वसती वरी प्रभृतिभिर्मिश्रित इत्यर्थः ॥ तमिमं सोमवीते पिबतं दुरोणे स्माकं गृहे आगतमागच्छतं भूरि प्रभूतं व
र्षावारकं तेजः सर्वैर्वरणीयं धनं वा करि क्त पुनः पुनः कुर्वं वा युवोरथः सुतवतः सोमभिषुतवतो यजमानस्य निष्कृतं निरित्य पसमि
त्यतस्य स्थान इति धस्कः ॥ संस्कारियद्वा संस्कारं गृहमागमिच्छः ॥ अतिशयेनागच्छ भवति ॥ युवाकुः योते ॥ कटि कुपिभ्यां काकुदिति
वाङ्मूलकोदस्मादपि भवति ॥ प्रत्ययस्वरणमध्यादात्तः ॥ करि क्त ॥ करोतेर्यङ् ॥ किं ज्ञातरि दाधर्त्तं दधर्षीत्यादिना बु अत्वा भावे यणादेवो
रुते अं वा स्यात्कारोतत्वादभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोपि निपात्यते ॥ अभ्यस्वरः ॥ निष्कृतो करोतेरादिकर्मणि क्तः ॥ संस्कृते परत
इत्यर्थः ॥ तथादिस्वरः ॥ ॥ इति तृतीयस्य चतुर्थ चतुर्थो वर्गः ॥ ॥ मित्रो तन्ना न्यातयति बुवाण इति न वं चैषं सूक्तं वेद्यामित्रं त्रैष्टुभं मि
त्रो मे त्रैष्टुगं ययंतमनु कर्मणिका ॥ आदितः पंच विदुभः शिष्टाश्च तस्वो गाय अ मित्रो देवता अग्निहोत्रार्थे पयसि वर्ष विदुपताने मित्रो

रा

हं सं भा ४

वर्षसः सोधन्वनाय जियं मागमानश ॥ हे ऋभवः वोयुष्माकं बंधुतावधंति फलेन संयोजयंतीति बंधवः कर्मणि तेषां भावो बंधुता ॥ इ
हे सर्वमनसा सर्वजायते ॥ नरः हे मनुष्याः ऋभवः उशिजः यज्ञभागं कामयमाना भवतः वेदसायज्ञभागं अपकर्म विषयज्ञानेन ता
नितादृशानि कर्मणि अभिजग्मुः प्राप्नुवन्ति ॥ कानि तानि मायाभिः मीयंत जायंत इति मायाः कर्मणि याभिर्मयाभिः येः कर्मभिः प्रति
जृतिवर्षसः प्रतिपक्षाभिभवन्शीलते जो युक्ताः सोधन्वना मांगिरसः पुत्रः कश्चिद्विषः तस्य पुत्रः सोधन्वनाः ॥ ते च त्रयः ऋभुर्वि
भावा जइति एतन्नामका यूपं यजियं यज्ञाहं भागं सोमपानादिलक्षणं आनश व्याप्ताः ॥ स्का तथा चमंत्रवर्णाः ॥ ऋभुर्विभावा जो देवा अ
गच्छत स्वपसो यजियं भागमेतनेति ॥ अयमर्थो ब्राह्मणे पृभो वेदे वेधुतपसा सोमपीथमभ्यजयन्नित्यत्रोपाख्यानपूर्वकं स्पष्टम
भिहितः ॥ यज्ञानरः कर्मणि नेतारो हे ऋभवः उशिजः कामयमाना देदसा हविलक्षणं धनेन युक्ते स्तोतारः वोयुष्माकं तानि चमसभक्ष
णादीनि कर्मणि बंधुता बंधुनया सर्वे न मनसा जग्मुरभिगच्छन्ति ॥ कानीत्याशं कायामाह ये अमसभक्षणादिभिः कर्मभिर्ब्रह्माहं
भागं यूपमाप्नुत गोयभिगच्छन्ति ॥ युष्माकं बुद्धिने पुणानि चंतयंतीत्यर्थः ॥ इहे हानित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं ॥ परस्योपेडि ॥ तत्वा दनुदा
तत्वे पूर्वपदस्वरः ॥ बंधुता ॥ बंधु बंधने ॥ सिसृक्षिहृ ॥ त्यादिना कर्तृरु ॥ अययः ॥ समूह इत्यर्थे ग्रामजन बंधुसहायेभ्यस्तलितितत्
लित्स्वरणा ॥ अथ द्वितीया ॥ याभिः शचीभिश्चमसा अपि शतयथाधिया गोमरिणीत चर्मणाः ॥ येन हरी मनसानिरत सतते न देवत्व
मभवः समानश ॥ याभिः शचीभिः शक्तिभिश्चमसान् चतुरः अपि शत विभक्तवंतः ॥ स्काधिया प्रज्ञया गोमृतामरिणीत चर्मणो याज

राम
१३९

नात्यापितव्यं तः स्थाययेन मनसो प्रज्ञानेन हरेण ॥ आमका विंदुशाश्चो निरत क्षतनितराम कुरुत ॥ तथार्थमंत्रवर्णाः ॥ यइंदायव वोयुजाततसु
र्मनसा हरी इति ॥ तेन सर्वेणानेन कर्मणा देवत्वं यज्ञभागं हात्व लक्षणं देवभावं समानश सम्यक् प्राप्ताः स्का अपि शता पिश अवयवे
नुदादिः ॥ तस्य लुडिमध्यमे रूपं यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ अरिणीत रीगतिरेषा योः न्यादिः तस्य लुडिरूपं ॥ अत्रापि पूर्ववलनिघातः ॥ नि
रतक्षतः ततश्च सूतनुकरणे लुडिरूपं ॥ पूर्ववदनिघाते ति डि बोदात्तवतीति गते निघातः ॥ आद्युदात्तः ॥ आनश ॥ अथातेर्लिट् रूपं नि
घातः ॥ अथ तृतीया ॥ इंदस्य सख्यमभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधचिरे ॥ सोधन्वना सो अमृतत्वमेरिरे विष्ठी शमीभिः
सुकृतः सुकृत्यया ॥ मनोर्नपातः मनुष्यास्यांगिरसः पुत्राः अपसः थागादिलक्षणं कर्मवंतः ॥ ऋभवः इंदस्य सख्यं समानख्या नत्व
प्राप्तान् शुः सम्यक् प्राप्नुवन्तया इंदस्य सख्यं प्राप्तास्ते ऋषयः दधचिरे ॥ पूर्वमनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपि इदानीं मिंदस्य सख्येन
प्राप्तान्धारयंति ॥ तथा मंत्र ॥ आधारयंत वद्वय इति ॥ सोधन्वना स ॥ सुधन्वना मस्य ऋषः पुत्रा ऋभवः सुकृतः शोभनकर्मणाः सतः
प्रभूतैः शमीभिः देवत्व प्राप्तिप्रतिबंधनिवारणा हेतुभिः कर्मभिः सुकृत्यया शोभनेन कर्मणा च विष्ठी व्याप्य अमृतत्वमेरिरे देवत्व प्राप्तः
तथा चमंत्रांतमाप्नायते ॥ मर्त्तसः सतो अमृतत्वमाना कुरिति ॥ नपातः ॥ न प्राप्नोति ॥ दधचिरे धविर्गत्यर्थः ॥ य
द्येनात्मनेपदं लिट् रूपं ॥ इरिरे इरगतो ॥ मंत्रत्वादात्त भवति ॥ निघातः ॥ सुकृत्यया ॥ करोते मां वेक शचेति वेषः ॥ त्वप्रत्ययस्य व्यत्यय
नोतोदात्तत्वं ॥ समासेरुदुत्तरस्वरः ॥ अथ चतुर्थी ॥ इंदेण याथसरथं सुते सना अथावशानां भवथा सह श्रिया ॥ तवः प्रतिमे सुकृता

ह. सं. भा. ४

निवाद्यतः सोध च नाऋभवो वीर्याणि च ॥ हे ऋभवो यूयं इंद्रेण स चासहरयं समानमेकं रथमारुह्य सुते अभिषुते गोमवति यज्ञे यथ
 गच्छ ॥ अथो अनंतरं इंद्रेण सहैकरथमारुह्य यूयं वशानां वश्यते काम्यते ॥ यजमानेन स्वर्गादिलक्षणं फलमभिहितं वशमनुष्ठाः ॥ तेषां श्रिया
 स्तुतिर्हविर्गदिरूपेण न भवथा सोध च नाः सुधनः पुत्रो बाधतः ॥ अमृतत्वादिलक्षणं फलस्य बोद्धारो मेधाविनो वेति यास्कः ॥ तादृशा हे ऋभ
 वः वोयुष्माकं सुकृतानि देवत्वस्य प्रापकाणि शोभनानि कर्माणि न प्रतिमो प्रतिमानुमियत्र यापरिच्छेत्तुं न केनापि शक्यानि ॥ तथा वीर्याणि
 युष्माकं सामर्थ्यानि चानेव प्रतिमानुं शक्यानि ॥ वशानो वशकोतो वशिरण्या रूपमत्र मितिकरणे त्यज्यः ॥ प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धा
 तुत्वरः ॥ वशाशब्दो वध्या च वताश्च यतो दातो भवति ॥ वशामेषा अवसृष्टा स आद्रुता इति ॥ वोयुष्माकं वृक्षस्य वल्ली वडु चने वसादेशः ॥
 निघातः ॥ प्रतिमो माऋमाने विचु ॥ प्रतिमाः मानंतस्य चतुर्थैकवचने आतो लोपश्चान्दसः ॥ एकादेशस्वरः ॥ अभिषु विकेपं च महनिवेष्ट
 देवशस्त्रे इंद्रं ऋभुभिरित्या र्थवत्त्वः ॥ सूत्रितं च इंद्रं ऋभुभिर्वाजवद्विः समुक्षितं इंद्रावरुणा सुतपा विमं सुतमिति ॥ ॥ सैषा सूक्ते
 पंचमी ॥ ॥ इंद्रं ऋभुभिर्वाजवद्विः समुक्षितं सुतं सोममावृषस्व गभस्त्वोः ॥ धियेणितो मधवं दाशुषो गृहे सोध च नेभिः सह मत्स्वानृभिः ॥
 ॥ हे इंद्रं वाजवद्विः वाजो नाम ऋभूणां प्राताशब्दा वाजो न्नं तत्सह ऋभुभिः सहितस्तं समुक्षितं समगभिः सैकं शावभिः सुतं सोमं गभस्त्वोः
 वभसत्या दंत्याभ्यामन्नमिति गृहं निषदा र्थानाभ्यामिति वागभस्त्वो वा दूतयोर्वा द्वा रावृषस्व आशारय ग्रहसुभाभ्यां गृही वा सोमं पिबे
 त्यर्थः ॥ हे मधवन् हे इंद्रं धियास्तोत्ररूपेण कर्मणा धितं प्रेरितत्वं दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहे सोध च नाभिः सुध चने पुत्रैर्नृभिः

राम
२४०

दिवमेतं रक्षमभिवभूव विभवति ॥ समित्रः सप्रशाः प्रथः प्रसिद्धि कीर्तिः तत्सहितं श्रवोभिर्वृष्टिद्वारा नुत्पादितैरत्रैः पृथिवीमस्याभिभवति
 बह्वयुक्तं करोतीत्यर्थः ॥ सप्रथाः प्रथप्रख्याने ॥ असुना वापसर्जनस्येति सहस्य सभावः ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ मित्राय पंचयेमिरे जना अ
 भिष्टिशवसे ॥ सदेवास्त्रिधा भर्ति ॥ पंचजनाः निषादपंचमाश्वत्वारो वणीः ॥ अभिष्टिशवसे शत्रूणां भिगंतु बल युक्ताय मित्राय
 येमिरे हवींषु द्युहं तिसता दृशो मित्राः विश्वानुसर्वान् देवान् विभर्ति स्वस्वरूपतया धारयति ॥ अभिष्टिशवसे ॥ इषेमीत्र हृषेत्यादिना
 किन्नादौ च निनीत्यभेदात्तत्वं ॥ शकंधादित्वात्पररूपत्वं ॥ बडु व्रीहो पूर्वपदस्वरः ॥ अथ नवमी ॥ ॥ मित्रो देवेषां युषु जनाय वृकं बहिषि
 इष इष्टव्रता अकृ ॥ मित्रो भरागवान् दित्यो देवेषु द्योतमाना दिगुणयुक्तेषु आयुषु मनुष्येषु मध्ये योजनः वृकं बहिषिः वृकं लूनं बहो
 वना ॥ सादन पूर्वहविषो दाता ऋत्विगित्यर्थः ॥ तस्मै वृकं बहिषि जनाय इष्टव्रताः इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि यभिः ॥ सिध्यंति ता इषः
 तादृशान्यत्रानि अकरोति तस्मै ददातीत्यर्थः ॥ वृकं बहिषि ॥ अश्रुत्वेदने कर्मणि निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृ प्रतिषेधः ॥ बडु व्रीहो पूर्व
 पदस्वरः ॥ अकः ॥ करोते लुङि ॥ पुमंत्रे वृषेत्यादिना लुक् ॥ सिपो हल्ङादिलोपः ॥ निघातः ॥ ॥ इति तृतीयस्य चतुर्थं पद्यं वगैः ॥ ॥ इहेह
 वदति सप्तर्वं सप्तमं सूक्तं वे आमित्रं जगत ऋभुदेवताकं ॥ अंत्यस्त्व इंद्रदेवताश्च ॥ तथा वानुकांतं ॥ इहेह सप्तार्भवं जागतं त्वचो य ए
 षेति ॥ सूक्तं विनियोगालंजिकः ॥ आद्याश्चतस्रं पद्याभिषु वषट् हि योः प्रथमेह निवेष्ट देवशस्त्रे आभवि निविधानायाः सूत्रितं च इं
 हेह वोमनसेति वतस्त्व इति ॥ ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ इहेह वोमनसा बंधुता नरः ॥ अशो जगमुरभितो निवेदसा ॥ याभिर्ह्यभिः प्रतिजृति

ल. सं. भा. ४

स्यमिति शतरनुवाक उच्यते कता वा श्विनशस्त्रे च त्रेष्टु भेदं दस्ये तस्य सूक्तस्य विनियोगः सूत्रितं च उपोवाजेनेदमुदुत्यतेति ॥ तत्र प्रथमः ॥
॥ उपोवाजेन वाजिनि प्रचेतास्तोमं जुषस्व गणतो मघो नि ॥ पुराणदि विद्युवतिः पुरंधिरनुव्रतं चरसि विश्ववारे ॥ वाजेन वाजिनी अत्रेना
त्रवती ॥ तथा च मंत्रः ॥ स वाजेर्वाजिनी वतीति ॥ मघो नि ॥ धनवति ॥ हे उषः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सत्वी गणतः तव स्तोत्रं कुर्वतः स्तोतुः स्तोमं स्तो
त्रं जुषस्व ॥ यद्वा वाजेन हविलक्षणेनात्रेन सह स्तोमं जुषस्वेति संबंधः ॥ विश्ववारे विश्वेः सर्वैर्वरणीये हे उषा देवि पुराणी पुरातनी युवतिरि
त्युपमा ॥ तद्वत् शोभमाना सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषेति वत्स पुरंधिः पुरुवकुंधी स्तोत्रलक्षणं कर्मयस्याः सबहु स्तोत्रवतीः पुरंधिर्बहुधि
तितियाक्तः पुरंधिः शोभमाना वारवं विधंगुणोपेतात्वं अनुव्रतयज्ञं कर्माभिलक्ष्य चरसि यष्टव्यं तथा वर्तसे ॥ मघो नि ॥ मघ शब्दात्प्रनुव
र्यं छंदसीव निषाविति वनिप्रास्त्रियोक्तं त्रेभ्योऽङ्गीपृथ्व्युवमघोनामतेदित इति संप्रसारणे कृते गुणः स बुधो अं बोधेन घादूस्वः ॥ निघा
तः ॥ पुराणशब्दः पुराणप्रोक्ते धित्यंतोदात्तत्वेन निपातितः ॥ दिहाणमिति ङीप् ॥ अनुदात्तस्य त्रयोदात्तत्वेपि इत्यंतोदात्तत्वं ॥ पुरंधिः पृषोद
शदित्वाङ्कारस्य अमादेशः ॥ ईकारस्य ङस्त्वश्च ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्याद्युदात्तत्वं ॥ अथ द्वितीया ॥
उपोदेव्यमर्त्यविभाहि चंदुरथा सूनुता ईरयंती ॥ आत्वा बहंतु सुयमासो अश्वाहिरण्यवर्णा पृथुपाजसो ये ॥ हे उपोदेवी अमत्यमिरसाध
मरहिता चंदस्वसुवर्णमयं रथोपेता सूनुताः प्रिया सत्यरूपा वाचः ईरयंती उच्चारयंती ॥ तथा च मंत्रमस्म सुभ्रावरी सूनुता ईरयंतीति ता
दृशीत्वं विभाहि सूर्यकिरण संबंधादि शोभेण दीप्यते ॥ पृथुपाजसः प्रभूतबलमुक्ताः अरुणवस्य ॥ य अश्वाविधंते सुयमासः सुष्टुनियंतु श

राम
१४१

वयारथे योजितास्तोश्वाः हिरण्यवर्णात्वा बहंतु सुयमासः परानरकं ह्यर्थं खलु छित्त्वरः ॥ अथ तृतीया ॥ उपः प्रतीची भुवनानि विश्वो
धतिष्ठस्य मृतस्य केतुः ॥ समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नयस्यावृत्त्वा ॥ हे उपोदेव विश्वाः सर्वाणि भुवनानि प्रतीची प्रत्याभि
मुख्येनैवेति प्राप्नोतीति प्रतीची अमृतस्य मरणधर्मादित्यस्य सूर्यस्य केतुः प्रज्ञापयित्री त्वं ऊर्ध्वानभस्युप्रतातिष्ठसि नयसि पुनः पुन
र्जायमानं तयानं वतरहे उपोदेवि अर्थ अर्थानि गम्यते ॥ मार्गोस्मिन्निति अर्थः ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः ॥ केतुः ॥ वायुपृष्ठानि शामनयो
रित्यस्माद्यायकी चेति नुः कीदृत्यादेशः ॥ अर्धधातुकलक्षणो गुणः ॥ अर्थः अर्थस्तप्रत्ययः ॥ नयसि ॥ नवशब्दादीयसु निङीप्तिरूपं ॥ ईकार
लोपश्छंदसः ॥ वृत्त्वा वृत्तुवर्तने ॥ बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः ॥ अथ चतुर्थी ॥ अवस्यूमेव चिन्वती मघो न्युपायाति स्वसरस्य प
त्नी ॥ स्वर्जनं च सुभगा सुदंसा आतादिवः प्रथमं पृथिव्याः ॥ येयमुषाः स्यूमेव वस्त्रमिव विस्तृतं तमे विचिन्वती ॥ अथ च यमपक्षयं
प्रापयंती मघो नीधनवती स्वसरस्य सुष्टु अस्थिति क्षिपति तम इति स्वसः सत्रः सूर्यावासाश्च तस्य पत्नी सती याति गच्छति स्वः स्वकीयं तजः जनं जन
यंती सुभगा सुधना सोभाग्ययुक्ता सुदंसाः शोभनाग्निहोवकर्मसेयमुषादिवो धुलोकस्य आतात् पृथिव्या आतादवसाना तपप्रथे प्रथते प्र
काशत इत्यर्थः ॥ स्यूमेव विवृतं तु संताने ॥ अविषि विगुणिभ्यः किदिविमप्रत्ययः ॥ क्वाः तूडनुनासिके च स्यूदायणादेशः ॥ सुपां सुलुगितिसानु
क्वा निवा छंदः ॥ विन्वती ॥ शतरनुमदिति ङीप् उदात्तत्वं ॥ जनंती ॥ जनं जनने इत्यस्य एतस्य ज्ञानरूपं ॥ छंदस्युभयथेति तिप् आर्धधातुकं
त्वेन णिलोपः ॥ अथ पंचमी ॥ अश्वापोदेवी मुषसं विभातौ प्रवो भरध्वं नमसा सुहृत्किं ॥ ऊर्ध्वमधुधादिविपाजो अश्वेत्परो वनारुरुवरणव

संदृक् ॥ हेस्तोतारो वोयुष्मान् कामिलश्च विभाती शोभमानी मुषो देवी प्रति वोयुष्माकं संबन्धिना नमसानमस्कारेण सह दुर्भुक् शोभमानो भुक्ति
प्रभरधं यूपं कुरुतामधुधा। मधुरारलिस्तिलैः क्षणानि वाक्यानि दधीतीति मधुः स्तोमः तं धारयतीति वा। यद्वा मधुन आदित्यधात्री। यद्वा
अवग्रहाभावाद्मुत्पन्ना न्ययवस्वदा मिदमुषो नाम संयमुषाः दिवि नमसि ऊर्ध्वपाजः ऊर्ध्वभिमुखं पाजसे जोष अश्रेत श्रयति तथा रोच
नारोचनशीलारण्यसंदृक् करमणीयदशीनापाः प्ररुरुचो प्रकर्षणदीप्यते। यद्वा रोचनलोकात् प्ररुरुचो प्रकर्षणस्वते जसादीपयति।
तथा चर्मत्रवर्णः। युद्धंतीति हि रश्मिभिर्विश्रमाभासिरोचनमिति। रावे संदृक्। रवेर्गत्यर्थस्य च प्रत्ययः। इदित्वा लुमागमः। संपूर्वदिशोः किं
नू। चंद्रवीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ कृतावरी दिवो जे रवो ध्यारेवती रोदसी चित्रमस्त्रात् ॥ आयती मय उपसंविभाती वाम
मेषिद्विष्टं भिक्षमाणा ॥ ॥ कृतावरी सत्यवती येयमुषाः दिवो ध्रुवो के दकेः। स्तेजोभि अवोधिः सर्वज्ञायते। ततरेवती धनवती रयं रोदसी द्यावा
पृथिव्यो विवंताना विधिरूपयुक्तं स्थाभवति। तथा अस्त्रात् सर्कतो व्याप्यति स्थिति। हे अग्ने आयती त्वदभिमुखमागच्छतीति विभ्रती भास
मानो उपसंउषो देवी भिक्षमाणा हवीषिमात्मानस्य वामं वननीयं द्विष्टं अग्निहोत्रादिलक्षणं धनं रविप्राप्नोषि। अवोधिबुध अवगमने क
मीलि लुडि विष्ट भावकर्मणो रिति विष्ट। विष्टो लुक् कारेवती रे पिशाचा ननु पूर्यंदसी र इति वत्वं। रायमेतौ बद्धमिति संप्रसारणपरे पूर्वा
जगुणाः। बुधितश्चेति डी। पूरश्च द्यावोपसंस्थानमिति मनुप उदाहृतं ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ कृतस्य बुध उपसामिष्य नृषामही रोदसी
आदिवेष्टा ॥ मही मित्रस्य वरुणस्य माया चंद्रेवभानुं विदधे पुरुत्रा ॥ ॥ वृषा वृष्टिद्वारां प्रेरकः आदित्यः कृतस्य अग्निहोत्रादिकर्मकरणे स

राम
१४२

मुषोर्ऋभुभिः सह साकं मत्स्यसोमपानेन हृष्टो भवसमुक्षितः। उक्षसेर्वने। कर्मणि क्तः गतिरनंतर इति गते स्वरः। गभस्त्योः भसभत्सनिदीष्टो
एत्यस्माद्भासरा इति सूत्रेण तिष्ठत्ययो धातो गुडागमश्च गुह्यात्तेः पृष्ठोदरादित्वा देवनेयं। मत्स्य। मेदि स्तुत्यादिषु लोटि बद्धं चंदसीति
विकरणास्य लुक् निघातः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ इंदुर्ऋभुमा वाजवान्मेह नो स्मिं सवने शन्या पुरुष्टुत ॥ इमानि तुभ्यं स्वसराण्येभिरे
वता देवानां मनुष्यधर्मभिः ॥ ॥ पुरुष्टुत बद्धभिः स्तुत हे इंदुर्ऋभुमान् ऋभुणा तद्वा नूवाजवान्वाजेन ऋभो भ्रात्रायुक्तः शन्या इंदु
एषा कर्मणा वा सहितः सन् नोस्माकमिह कर्मण्यस्मि नूतनीय सवने मत्स्य। द्रष्टो भव। हे इंदु तुभ्यं त्वदर्थं इमानि स्वसराणि ग्रहानियेमि
रेतव सोमपानार्थं विषुसवनेषु नियतान्यासते। किं च देवानामग्रादीनां वतानि कर्माणि वमनुषो मनुष्यस्य धर्मभिः कर्मभिः साकं त्वदर्थं नि
यतान्यासते ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ इंदुर्ऋभुभिर्वाजिभिर्वाजयं निहस्तो मंजरितु रूपया हियस्रियं। शतं केतेभिः शिपिरेभिः शयवे सह स्वर्णा
यो अधरस्य होमनि ॥ ॥ हे इंदु वाजिभिः वाजयुक्तेर्ऋभुभिः सहितस्त्वेवाजयन्स्त्वोत्तुर्वाजमर्जं कुर्वीतः इह यज्ञेययज्ञाहं जरितुः स्तोमं स्तोत्रमु
पाहि आगच्छ पुनः किं विजिह्वकेतेभिः केत्यात जायते सर्वमिष्टि रितिकेताः प्राज्ञमेकतः तेः शतसंख्या के रिपिरेभि रिपिरेः गमन कुशले र
खेः सहितः आयवे मनुष्या यजमानाय सहस्रनीयः बद्धप्रकारनयनोपेतः अधरस्य न विद्यते अधरो हि सायस्य तादृशस्य सोमस्य हो
मनि होमि आगच्छेति शेषः। वाजयन्वाजं करोतीति लिङ्। एषा विष्टवदिती एव द्यावा नुरिष्टमेयस्यति रिलोपः। केतेभिः कितज्ञानः धनुर्नित्वा
दापुरातः ॥ ॥ इति तृतीयस्य चतुर्थसप्तमो वगः ॥ ॥ उपोवाजेनेति सप्तमं सप्तमं सूक्तं यैश्चामित्रमुषो देवताकं। तथा चानुक्रांतं। उपो नोष

युवां प्राप्नुं कमाण्नीलः मन्यमानः मन्यति रवेति कर्म युवामर्त्यताः सुतायः युवाते युवाभ्यां सह शाय अन्यस्मेदेयमात्यनुज्यातुजा
निर्दिनकर्मार्थः प्रदेयामभूवन्। शिष्टं समातं भूमयः। वमु अनवस्थाने भ्रमेः संप्रसारणं वेति इत्यर्थः संप्रसारणं या व्यत्ययेनां तो दा
त्वं युवावते युष्मदस्माद्वा छंदसिता इत्युपसंख्यानमिति। वनुषा अविभक्तावपि युवादेशां छंदसः। तुज्याः तुजहिंसादानानिकेतनेषु
अजादयश्चेति यत्ना यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं। सिन्धु विभवं धने। इणविभूदी दुष्पविभ्योत्पत्तिन कु। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। अथ द्विती
या॥ अयमुवां पुरुतमोरपीयं ह्यस्वतममवसे जोहवीति॥ सजोषा विंदावरुणामरुद्धि दिवा पृथिव्या शृणुतं हवमे॥ हे इंदावरुणोर
पीयनूरयिमात्मन इच्छन् अयपुरुतमः वेदिककर्मप्रवृत्ततया अतिशयेन पुरुतमदानयं यज्ञमानः अवसेरुणायात्रायवाचां युवां शश्व
तमसर्वदा जोहवीति। भृशमाह्वयति। मरुद्भिर्देवविशेषैः दिवा पृथिव्या च सजोषो संगतो युवामेममहयं युष्मादीयमाह्वानं शृण्वतं पुरुतमः
तमपो व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। जोहवीति। ह्वयते र्यङ्कु कि अत्यस्तस्य चेति संप्रसारणे। ऋते रूपं। बुद्धिमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। पृथिव्या उ
दात्तयणो हन्युर्वादित्युदात्तत्वं। हव ह्वयते र्पावेनुपसर्गास्यत्वात् प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वं॥ अथ तृतीया॥ अस्मेतदिंदावरुणावसु
ष्यादस्मेरयिर्मरुतः सर्ववीरः॥ अस्माच्चरुजीः शरणोरवत्वंस्माहोत्रा भारती दक्षिणाभिः॥ हे इंदावरुणो अस्मै अस्मासु तदभिलषितं
तादृशं वसुधनं स्यात्तु भवतु। हे मरुतः सर्ववीरः सर्वकर्मसुवीरः समर्थरथिपुत्रपशुसंधः पशुवो विरयि रिति तैत्तिरीयकं। सो अस्मे अस्माकं
भावतु। वरुजीः सर्वैः संभजनीयाः देवपत्न्यः शरणे शृणोति शीतादिक्लेशमिति शरणानिगृहाते रस्मानवतु। होत्रा ह्वयते स्यां हवीषा नित्यं

राम
२४३

स्य वागुच्यते। वाचं यच्छति वाचं यज्ञादिति आह्वरेति तादृशी। भारती सरस्वती दक्षिणाभिः गोरूपाभिः यदा उदाशभिर्वाग्भिः अस्मान्पालयतु।
वसुष्यादित्यत्र संहितायां पूर्वपदादिति पत्वं। वरुजीः अस्मिन्स्कर्मितन्यादिनाडी तत्वेन निपातनादिष्टसिद्धिः। होत्राह्वादनोदानयोः। इ
यामाक्रमसि भास्वन्निति अधिकरणेन अत्ययः॥ अथतुर्थी॥ बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेवा रास्वरत्नानि दाशुषे॥ विश्व
देवा सर्वदेवहेता हे बृहस्पते नोस्मत्सर्वंधीनि हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशानि दिहवीषि जुषस्व सेवस्व। तत्स्वं दाशुषे हविर्देवते
यजमानाय मर्हं रत्नान्युत्तमानि धनानि रास्वदेहि। रास्वरादाने। व्यत्ययेनात्मनेपदं॥ अथपंचमी॥ शुचिमर्कं बृहस्पतिमधरे पुनम
स्यत॥ अनाम्यो ज आचके॥ हे ऋत्विजो यूयं अधरेषु शुचिशुधं बृहस्पतिमर्कं र्वनीयेः सोत्रैर्मस्य तपरिचरत। अनामि। अनामता।
शीलपरैरनाभिभवतीयं उत सस्य बलमाचके सर्वतोययाचे। बृहस्पतिं वनस्पत्यादित्वा दुनयपदप्रकृतिस्वरः। चके। कमेर्लिङ्गुत्त
मेमकारलोपश्छांदसः॥ इति तृतीयस्य चतुर्थेन वमोवर्गः॥ अथ षष्ठी॥ वृषभं वर्षणीनां विश्वरूपमदाभ्यं॥ बृहस्पतिं वरेण्यं॥
॥ वर्षणीनां मनुष्याणां वृषभमभिमतफलवर्षकं विश्वरूपं याप्तरूपं। यदा विश्वरूपं मां मेको गावाहनोपेतं। तथा चमं चवर्णीः। बृहस्प
तिं विश्वरूपमुपाजत इति। अदाभ्यं केनाप्यतिरस्कारणीयं वरेण्यं सर्वं भजनीयं। बृहस्पतिं अभिमतफलं वच इति पूर्वणाच्यः। विश्व
रूपं विश्वरूपा अस्य संतीति आदित्वादवप्रत्ययः। मरुद्वा दित्वात्पूर्वपदानोदात्तत्वं। अदाभ्यं अदमे अतिवक्तव्यमिति एतत्प्रत्ययः॥
अथ सप्तमी॥ इयंते पूर्वनाष्टौ सुष्ठु तिर्देवनयसी॥ अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते॥ आष्टौ दाक्षिण्यं नृहृषणुदेवनयसी नवतरी इयंसु

ਨੰਬਰ-੫੫-੪

श्रुतिः। शोभनास्तुतिरूपावाक्यतेत्संबंधिनीभवति। सैषास्तुतिः अस्माभिर्वाणीस्तोत्रभिः तुभ्यं त्वदर्थं शस्यते। तां जुषस्व इति उच्यते। अथा
ष्टमी॥ तां जुषस्व गिरं मम वाजयंती मवाधियं॥ वधूयुरिव योषणां॥॥ हृषीकेशोऽत्र कुवणस्य ममतो तादृशी गिरंस्तुति लक्षणां वाचं जु
षस्व रेवस्वस्तुत्याप्रीतस्त्वं वाजयंती वाजमन्त्रमिच्छंती हर्षकारिणी धिया मिमास्तुतिं अति अवाभिगच्छ। तत्तदृष्टं तः। वधूयुरिव। यथा वधू
युः स्त्री कामः। योषणां स्त्रियं प्रत्यागच्छति तद्वत्। वाजयंती वाजशब्दादिच्छतीत्यर्थे क्यच्। तदंताच्छतरिरूपं। डीपोनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः। अ
वा अवरक्षणादि धिनि अस्य लोटि रूपं॥॥ अथ नवमी॥॥ यो विश्वा भिविपश्यति भुवना संवपश्यति॥ स नः पूषा विता भुवत्॥॥ यः पूषा वि
श्वा भुवनानि सर्वा लोका नति आभिमुख्येन वै पश्यति। विशेषेण पश्यति। किं वा। तानि संपश्यति। तद्वत्सुपायात्स्य सम्यक् ज्ञानाति। स तादृशः
पूषा देवः नोस्माकं भवितारक्षको भुवत्। विपश्यति। यद्वत्तयो गादनिघातः। शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। तिङि चेदोत्तवती तिगतेर्निघा
तः। पश्यति। अकर्मकत्वात्परस्मैपदः। पूर्ववदनिघातः। भुवत्। भवतेर्लृडागमः। भृसुवोस्तिङि तिगुणप्रतिषेधे उवडादेशः। निघातः।
दशमस्य पष्ठे हनिवेश्वदेवशस्त्रे तत्सवितुरिति। द्वे ऊचौ प्रतिपत्तस्य द्वितीयत्वे तीये सविते। तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आवेश्वदेवमिति॥
॥ सैषास्तुते दशमी॥॥ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात्॥॥ यः सविता देवः नोस्माकंधियः कर्माणि धर्मा
दि विषया बुधिय चोदयात् तस्य देवस्य सवितुः सर्वतिर्यामितया प्रेरकस्य जगत्सु दुः परमेश्वरस्य वरेण्यं सर्वैरूपास्य तया ज्ञेयतया च संभजनी
ये भर्गः। अविद्यातकार्ययोर्भजनाद्भर्गः। स्वयं ज्योतिः। तेजः परब्रह्मात्मकं तेजः धीमहिवयं धायामः। यद्वा तदिति भर्गो विशेषणं सवितुर्देवस्य

यभूतस्याद्रो बुधे मूले उषसा मिष एष नू। प्रेरणं कुर्वन्मही महत्योरोदसीद्यावा पृथिव्यो आविवेश सर्वतः प्रविष्टवान्यद्वा वृषावर्षिता इष एष
नू सर्वतो गच्छन् उषसं बंधी रश्मि समूहोरोदसीद्यावा पृथिव्यो विष्टि वानितियो जनीयं। तत उषाः मही महती मित्रावरुणायोषमिया प्रभास
सती चंद्रवसुवर्णनीवभानुं स्वप्रभां पुरुत्रावदुद्देशेषु विदधे विधानि सर्वत्र प्रसारयति। मही। अतलोपश्चादसः। पुरुत्रा। देवमनुष्येत्यादि
नाधिकरणेनाप्रत्ययः॥॥ इति तृतीयस्य चतुर्थेष्टमो वर्गः॥॥ इमा उवा मित्यष्टादशार्जनवमं सूक्तं। अत्रेयमनुक्रमणिका। इमा उवा ने
दावरुणावाहं स्पत्यपो ह्यसा वित्रसोम्य मेत्रावरुणास्तवा अंत्यो जमदग्न्या र्षी वाचतुर्थी द्या गायत्र्य इति कृत्स्नस्य विश्वामित्र ऋषिः अंत्यस्य त
त्रस्य जमदग्निर्वा आद्यास्ति सस्त्रिष्टुभः पंचगायत्र्यः प्रथमस्येदावस्तो देवता द्वितीया बृहस्पतिः। तृतीयस्य पूषा चतुर्थस्य सविता पंचम
स्य सोमः षष्ठस्य मित्रावरुणो आभिष्विकेष्टूक्त्येषु तृतीयसवने सोमवृधो सत्यां - स्वरास्त्रहोत्रकां। अंत्यसूक्तमवश्येपु सोमातिशंस
नाथस्ति नादिसंख्या ऋच आवायेयुः तत्र मेत्रावरुणास्या वापार्थमाद्यस्तचः। सूचितं च। इमा उवां भूमयो मन्ममाना इति चतस्र इति॥॥
॥ तत्र प्रथमा॥॥ इमा उवां भूमयो मन्ममाना युवावते न तु ज्या अभूवन्॥ क१ स्यदिदावरुणा यज्ञो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः॥॥ हे
इदावरुणो वां युवयोः संवंधिन्यः मन्ममानाः बलिभिः शत्रुभिरभिमन्यमाना अतएव भूमयः भ्रमणशीलाः इमाः प्रजाः युवावते तृतीया
यं चतुर्थी यो वनवता बलिना शत्रुणा रुज्या हिराना भूवन् न भवंतु। वा युवयो भूतता दृशंयशः क१ अत्रास्ते येन यज्ञा सा सखिभ्यो स्मभ्यं
सिनमत्रं भरथः सप्रहातुं संपादयथः तत्काथ इत्यन्वयः। यद्वा हे इदावरुणो वां युवयोः संवंधिन्यः इमा अस्माभिः क्रियमाणा भूमयः

तस्य यो निमास दे॥॥ गानु वित गा तु मार्गः॥ तं जानानः सोमो जिगाति गच्छति गंतं व्यं स्थाने॥ दर्शयति॥ देवानां निश्चृतं॥ निश्चृतं आसदे॥ सर्वे रासा
दनीयं कृतस्य यज्ञस्य यो निस्त्वन हविर्धना रव्यं प्राप्नोति॥ जिगाति॥ गोश्रुतो जुहोत्यादि॥॥ अथ चतुर्दशी॥॥ सोमो अस्मभ्यं द्विपदे चतुष्प
दे चतुर्दशी॥॥ अनमी वा इषस्करत्॥॥ सोमः स्तोतृभ्यो अस्मभ्यं तथा द्विपदे अस्मदीयेभ्यो द्विपाद्भ्यः॥ चतुःपदे चतुर्दशी चतुःपाद्योगादिपशु
भ्यश्च अनमी वाः॥ रागवर्जितानि इषो आनिकरत् करोतु॥ चतुःपदे॥ असंज्ञाया पादस्य यद्वावः॥ इत्युक्तेः सामर्थ्ये इति संहितायां सत्त्वा आ
देश प्रत्ययोरिति पत्वा॥ बहुव्रीहो पूर्वपदस्वरः॥ करत्॥ करोते लेंद्रा उगमः॥ इषस्करदित्यत्र संहितायां कः करतीत्यादिना सत्त्वं॥॥ अथ पं
चदशी॥॥ अस्माकमायुर्वर्धयन् अभिमातीः सहमानः॥ सोमः सधस्त्वमासदत्॥॥ स सोमो देवः अस्माकमायुः अन्नं जीवनं च वर्धयन् व
र्धयिष्यन् अभिमातीः कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् सहमाभिभवन् अस्माकं सधस्त्वं हविर्धना व्यं स्थानं असदत्॥ आसीदत्तु मे देर्लेटि
रूपं निघातः॥ अग्निष्टोमेषातः सवनं मे वावरुण शस्त्रे आनो मित्रावरुणेति ऋचाविति॥ दाक्षायणो यज्ञे ह्ये ओमास्ये कर्तव्ये तत्रोत्तरस्याममावास्या
योद्धीत्येह निमैत्रावरुणो॥ आनो मित्रावरुणेति तस्यानुवाक्या॥ स्तुतिं च॥ आनो मित्रावरुणाय हूं हिं च॥ अतिविधे सुदाहृति॥॥ सेषा सूक्ते
षोडशी॥॥ आनो मित्रावरुणा घृतेर्गव्यं मुक्षतं॥ मधाराजो सिसु कृतं॥॥ सुकृतं शोभनं कर्माणो हेमित्रावरुणो नोस्माकं गच्छति गवां मार्गं
निवासस्थानं घृतेर्लक्षणासाधनेः पयोभिः आउक्षतं॥ समतास्त्रिवतं॥ अस्मभ्यं॥ दोष्प्रीः गाः प्रयच्छतमिति भावः॥ राज्ञोऽस्य स्मदी वसा स्थानानि म
धामधुरेण रसेन सिंचतां॥ गच्छति गोर्दूतो ह्यंदसीति वां ता देवाः॥ मधा सर्वविधीनां ह्यंदसि विकल्पितत्वाद् अन्ननुमागमाभावः॥॥ अथ सप्तदशी॥

राम
१४५

॥ उरुशंसानमो वृधामका दशस्य राजय॥॥ अग्निष्टोमिः शुचिब्रता॥॥ शुचिब्रता पश्चि शुद्धकर्मणो हेमित्रावरुणो उरुशंसो उरुभिर्बहुभिः शं
सनीयेर्यद्वा उरुमहन् शंसः॥ शस्त्रं ययौ सोमो वृधानमसा हविर्लक्षणेनात्रे नस्त्वो ज्ञेयवावर्धमानो दाधिष्टोमिः अत्यंतदीर्घशानिष्ठमि
प्रियस्यरेत्यादिनां दाधित्वादेशा नित्वा दाधुदात्तः॥ मे वावरुणस्याग्रहस्य याज्या॥ गृणानाजमदग्निनेत्येषा॥ सूत्रितं च॥ होतायक्षन्मित्रावरु
णा गृणानाजमदग्निनेति॥ अधायोपकरणे मंडलाद्यंत होमे गृणानाजमदग्निनेत्येषा॥॥ सेषा सूक्ते द्वादशी॥॥ गृणानाजमदग्निना योना
रुतस्य सीदतं॥ पातं सोममृता वृधा॥॥ हेमित्रावरुणो जमदग्निना एतन्नामकेन महर्षिणा गृणानाश्रूयमानो यद्वा जमदग्निना प्रचलिताग्नि
नाविश्वामित्रेण श्रूयमाणो युवां कृतस्य यज्ञस्य यो नो देवयजनाख्ये देशे सीदतं उपविशंतं॥ कृतावृधा कृतस्य कर्मफलस्य वर्धयितारो युवां
सोमं पातं पिबतां॥ गृणाना॥ गृश ह्ये कर्मणि शानत्रु॥ चित्वा दंतो दातः॥ सीदतं स देर्लेटि पाद्ये त्यादिना सीदादेशः॥ पातं पापानो॥ बहुलं ह्यंदसीश
पोलुकु॥॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे एकादशो वर्गः॥॥ इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिता भाष्ये द्वादशतय्यां तृतीये
मंडले पंचमोऽनुवाकः॥॥ समाप्तं मंडलं॥॥ वामदेवचतुर्थे मंडले पंचमोऽनुवाकः॥ तत्र प्रथमेऽनुवाके दशसूक्तानि॥ तेषु त्वां ह्ये सदमिदिति विं
शत्यं प्रथमं सूक्तं॥ अत्रेयमनुक्रमणिका॥ त्वां ह्ये विंशतिरष्टतिजगती धृतय आद्या उपाद्या अतस्त्रो वारुण्य अवेति मंडलं द्वादशवामदे
वऋषिः प्रथमोऽनुवाकः॥ षष्ठाक्षरा अष्टिः द्वितीया द्विपंचाक्षरा अतिजगती तृतीया द्वाषष्ट्यक्षरा धृतिचतुर्थ्याद्या अनादेशपरिभाषया
द्यासत्रावृष्टिः कृत्वा सूक्तस्य मंडलादिद्याशयमिति परिभाषया अग्निदेवता द्वितीया द्यास्त्रिस्त्रो वारुण्य देवत्या वा सूक्तविनियोगोले

प्रकः ॥ अध्यायोपाकरणं मंडलादिहोमे विनिमुक्ता ॥ ॥ सेषासूक्ते प्रथमा ॥ ॥ त्वं ह्यग्ने सदमित्समन्वयो देवासो देवमरति न्ये रिं इति कं त्वान्ये रिं ॥
 अमर्त्यं यजत मर्त्यं ह्या देवमा देवं जनत प्रचेत सं विश्वमा देवं जनत प्रचेत सं ॥ ॥ वामदेवस्तोति ॥ हे अग्ने समन्वयः मन्वुः ॥ स्पृधंति तया सह वर्तमा
 नाः समानेः स्पृधं माना इत्यर्थः ॥ देवासो देवनशीला इन्द्रादयो देवद्वौ तमाने अरतिं शीघ्रगंतारं तौ सदमित्सदेव नो रिरे हे स्पृधं निमित्तं युधे प्र
 रयंति खलु इति शब्दो हेत्वर्थः ॥ यस्माद्देवास्वानितरा प्रेरयंति तस्माद्यजमानाः कृत्वश्रुतिलक्षणं कर्मणा न्ये रिरे यज्ञकर्मणि देवानूहविः
 प्रापयितुं देवानां ह्यनुचत्वा नितरां प्रेरयंति खलु ॥ यजत यजनीया हे अग्ने अमर्त्यं मरणधर्मरहितं ॥ आसर्वतो देवद्वौ तमानं प्रचेत सं प्रकृष्टं
 कर्मविषयं वेतो ज्ञानं यस्य तादृशं त्वं मर्त्यं पुथा गं कुर्वीणो मनुष्ये पुत्रा देवं आगंतारं जनयेत ॥ देवा हविः अपणार्थं मज्जनयन् तथा प्रचेत सं
 कर्मभिर्ज्ञं आदेवं तत्र यज्ञे आगंतारं तं विश्वं जनत युगपत्ज्ञानां देशवर्तिषु ॥ यज्ञेषु यो मपद्ये न हविरा न यनार्थं व्याप्तं देवा अकुर्वन् न्ये रिरे ॥
 ईरगतौ ॥ लिटि मंत्रत्वादा प्रभवति ॥ सहेत्येव गविभागात् समासः ॥ हियोगादनिघातः ॥ कृत्वा ॥ जसादिषु त्वंदसि वां वचनमिति नादेवाभावः ॥
 यत्ता देवाः ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ सधातरं वरुणमग्ने आवृत्स्व देवीं अश्वा सुमनियं जमन सं ज्येष्ठं यजमन सं ॥ ऋतावानमादित्यं च र्षणी धृ
 तं राजानं च र्षणी धृतं राजानं च र्षणी धृतं ॥ ॥ हे अग्ने तादृशं त्वं धातरं रक्ता न्यवासेन धातरं वृणोत्युदकमिति चरुणः तं देवं यज वन सं यज्ञे
 र्वननीये हविर्भिः संभजनीयं यज वन सं यज्ञे र्वननीये हविर्भिः संभजनीयं यज वन सं च यज्ञस्य संभक्तारं ज्येष्ठं अतिशयेन प्रशस्यं ऋतावा
 नानमयां स्वामिता वदेकं वंते सत्यवतं वा आदित्यं अदितेः पुत्रं च र्षणी धृतं मनुष्याणां मुदकप्रदानेन धारकं सुमती शोभनबुद्ध्या हेतुना च र्षणी

राम
१४६

६ आ

तत्तादृशं भर्गो धीमहि ॥ कितदित्यपेक्षा यामः ॥ यद्वा तेलिङ्गव्यत्ययः यद्वा भर्गो धियः प्रचोदयात् ॥ न ध्यात्वा मेति समन्वयः ॥ यद्वा सविता सूर्यः धि
 यः कर्माणि प्रचोदयात् ॥ प्रेरयत्विति ॥ तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः देवस्य द्योतमानस्य सूर्यस्य तत्सर्वं दृश्यमानं तया प्रसिद्धं वरेण्यं सर्वैः सं
 भजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजो मंडलं धीमहि धारयामः ॥ तस्या धारभूता भवेमेत्यर्थः ॥ भर्गः शब्दस्या अपरत्वे च यिर्वेण वेदाश्चक्षुः संसि
 वितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कंवयो न मादुः ॥ कर्माणि धियस्तनुते प्रब्रवामि प्रचोदयात् सविता याभिरेतीति ॥ भर्ग अस्तु याके ॥ असुवृ अस्तु रोप
 धयोरमन्यतरस्यामिति ॥ उपधयो लोपः यमागमः ॥ न्ये क्तादिपाठात् कुत्वं ॥ धीमहि ध्यायते ॥ लिटि वडुलं कृंदसीति संप्रसारणं यत्ययेना
 त्मनेपदं ॥ यद्वा धीः धारे लिटि वडुलं कृंदसीति विकरणस्य लूकः ॥ प्रचोदयात् ॥ चोदयते लिटि आडागमः ॥ यद्वा ज्योमादनिघातः ॥ आगमस्य
 नुदात्तत्वे लिटिः स्वरः ॥ ॥ इति तृतीया चतुर्थं दशमो वर्गः ॥ ॥ अथैकादशी ॥ ॥ देवस्य सवितुर्वयं वाजयंतः पुरंध्या ॥ भगस्य सानिमीमहे
 ॥ वाजयंतः वाजमन्त्रमात्मन इच्छंतो वयं देवस्य द्योतमानस्य सवितुः पुरंध्यात् द्विषयश्रुत्या प्रज्ञया भगस्य भजनीयस्य रातिदानं ईमहेत्वा
 ईमहे याचामहे ॥ मंत्रे वृषे यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥ ॥ अथ द्वादशी ॥ ॥ देवं नरः सवितारं विप्रयज्ञैः सुवृक्तिभिः ॥ नमस्यंति धिये पिता ॥ ॥
 ॥ नरः कर्मणा नेतारो विप्रमेधा विनो धर्यादयः ॥ धिये पिता कर्मणा बुद्ध्या च प्रथमाणाः संतः सवितारं देवत्वाय ज्ञैः यजनीये हविर्भिः सुवृक्ति
 भिः शोभनस्तोत्रैश्च नमस्यंति नमो वरिवश्चित्र उः ॥ व्यजितिक्य च ॥ अग्नीषोमाय प्रणयने सोमो जिगातीत्याद्या न्निस्त्रः सूत्रितो सोमो जिगाती
 गातु विदेवानां तमस्य रातावरुणास्तमश्चिनेत्यर्धं च आरामेदिति ॥ ॥ सेषासूक्ते त्रयोदशी ॥ ॥ सोमो जिगाती गातु विदेवानामेति निष्कृतं ॥ ॥

रीतिः अवभृथेऽपि विदुः कृदर्थे अत्रावरुणो यस्तु यो तत्र त्वं नो अग्रे इति याज्यानुवाक्ये सूत्रितं वा अत्रावरुणो विदुः कृदर्थे त्वं नो अग्रे व
 रुणस्य विदुः इति ॥ हे इति अस्मानो यद्यपि होत्रं जुहुयात् तस्य मित्रावरुणी छिन्नस्यामेत एव याज्यानुवाक्ये तदा हुय आहिताग्निरुपकम्पा
 मातं तस्य याज्यानुवाक्ये त्वं नो अग्रे वरुणस्य विदुः स त्वं नो अग्रे वमो भवोतीति ॥ १ ॥ सेषा सूक्ते चतुर्थी ॥ ॥ त्वं नो अग्रे वरुणस्य विदुः
 वस्य हे लो वयासि सीष्ठाः ॥ यजिष्ठो वदितमः शो शुचो नो विश्वा देवांसि प्रमुमुग्ध्य स्मत् ॥ ॥ हे अग्रे विदुः नृसर्वपुरुषार्थधनो या यद्वत्स्व
 वस्य द्योतमानस्य वरुणस्य हे लः को धात्रोऽस्मत्संबन्धिनः वरुणकर्तृकान्याश्रयहणानसि सीष्ठाः अपनया यजिष्ठो यद्वत्स्वो वदितमो
 हविषामतिशयेन वोढा शो शुचो नो ति शयनदीपमानस्त्वे विश्वासकीणि देवांसि पापानि द्वेष्टि रजोसि वास्मदस्मत्तः प्रमुमुग्धिष कर्षता
 मोचय हे लः ॥ हे इन्द्र अनादारे क्षिप्रशसिरूपे शसः बुध्यादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ यासि सीष्ठाः ॥ यासां एतादासीर्लिङ् ॥ यासि सीष्ठा य
 जागमः ॥ इन्द्रस्य भयथेति लिङ् सार्वधातुकत्वाभिलोपाभावः ॥ अवपूर्व्यासिर्विनाशो ववर्त्तते ॥ मुग्धि मुचते लोहितरूपं वदुलं छंदसीति
 शपः ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ स त्वं नो अग्रे वमो भवोतीति दिष्टो अस्यानुषसो व्युष्टो ॥ अवयश्च नो वरुणं रराणो वीहि मृलीकं सुहवो न
 धि ॥ ॥ हे अग्रे कुतोऽत्यारक्षणे नो स्माकं अवमः अर्वाचीनः प्रत्यासन्नः सन्न अस्यानुषसो व्युष्टो सूक्तानुपातः काले अग्निहोत्रादिकर्मसि
 ध्यर्थे नेदिष्ठो भव शयेनास्मदंतिकस्त्वो भवा यद्वा ऊत्यागमनेनास्माकमवामोरक्षको भव किंच नो स्माकं वरुणं वरुणकर्तृजलोदरा
 दिराजं आवरकं पापं वा अवयज्ञं अवापाक्षविनाशोत्यर्थः ॥ रराणः अस्मदन्ते हविषेरममाणः ॥ यद्वा यजमानो भ्यात्यंतफलप्रदत्वं मृलीकं मु

राम
१४१

खकरं इदं हविः वीहि भक्षय किंच नो स्माकं सुहवः शोभनो दानोपेतः एधि भवानेदिष्ठः ॥ अंतिकवाधयोर्न दस्यासाधा
 विति नेद इत्यादेशः ॥ निन्दादाद्युदात्तः ॥ रराणः ॥ रमतेः कानचिन्मकारलोपः ॥ छंदसः ॥ यद्वा शतेत्ययनेन कानचि ॥ अभ्यस्तानामादिः एधि ॥ अ
 स्तर्धसोरेदावभ्यासलोपश्चेति इत्यादेशः ॥ तस्यासिधत्वाङ्मुम्भ्यो हेर्धिः निघातः ॥ ॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे द्वाद्शो वर्गः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥
 अस्य श्रेष्ठा सुभगस्य संहदेवस्य चित्रतमामर्त्येषु ॥ सुविघृतं नतप्रमद्यायाः स्पर्हा देवस्य मंहने वधे नो ॥ ॥ सुभगस्य सुष्टु भजनीयस्या
 श्रेष्ठो अतिशयेन प्रशस्य संहृक् संहृष्टिर्मर्त्येषु चित्रतमा ॥ अतिशयेन वायनीया पूजनीया भवंति स्पर्हाः सर्वेः स्पृहणीया भवंति ॥ तत्र दृष्टोतः ॥
 यथा देवस्य क्षीरं कामयामानं पुरुषस्य अद्यायाः अहंतयायागोः सुचिंतो युक्तं घृतं क्षरणयुक्तं क्षीरं स्पृहणीयं भवति ॥ तत्रैव दृष्टोतीतरो
 यथा गोभिक्षमालास्यमर्त्यस्य घेनोः दोग्रागोऽमंहने वमंहति ॥ दानकर्मादानं यथा प्रियकरं भवति ॥ सुभगस्या आद्युदात्तं ॥ छवच्छंदसी
 व्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ स्पर्हा ॥ कत्वतोच्च भोत उदात्तः ॥ देवस्य दीव्यतीति देवस्य दीव्यतेः काव्यर्थस्य पचाद्यविरूपं ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ विरस्यता
 परमा संतिसत्या स्पर्हा देवस्य जनिमान्ययेः ॥ अनंतं अंतः परिवीतः आगा छविः शुक्रो अर्यो रोरुवानः ॥ ॥ अग्रे रश्मिमानिनोस्य दे
 वस्य त्रिः त्रीणि अग्निवायुसूर्यात्मना त्रीणितनोनि प्रसिद्धानिय परमा उत्तमानि सत्या यथार्थभूतानि जनिमानि जन्मानि स्पर्हा सर्वस्य
 हणिया नि संति ॥ यद्वा अग्रे रश्मिमानि दिवस्य रिप्रथमं जज्ञे अग्निरिति त्रीणि जानापरिभूषं त्यस्येवमादिषु मंत्रेषु प्रसिद्धानि अनं
 ते अपयंते न भस्यंतर्मध्ये परिवीतः शुचिः सर्वस्य शोधकः शुक्रो दीप्तियुक्तः अनवरोरुवानः भृशं दीपमानः अर्यः स्वामी तादृशी देवः ॥

अगात् अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु । सत्या श्रोत्रं दसि वदुलमिति । श्रोत्रं कृत्वा परिधीतः । वभ्रु संसारणे । कर्मणि क्तः यजादित्वात्संसारणे गतिरनेत
रुतिगतेऽप्रकृतिस्वरत्वं । अर्थऋगतो । अर्थः स्वामिवेश्योरिति प्रत्ययो तो निपातितः । स्वामित्यं तो दातः । त्वत्त्वमित्यं तो दातृत्वं ॥ अथाष्ट
मी ॥ सद्रुतो विश्वेदभिवष्टिम आहोता हिरण्यरथोरं सुजिह्वः । रोहिदश्चो वपुषो विभावा सदार एवः पितुमती वसंसत् ॥ देवा नो दूतः हो
ता देवानामाहोता हिरण्यरथः सुवर्णमय रथोपेतः रंसुजिह्वः । रमणीयशोभनपेतः सतादशोग्निः विश्वेत्सर्वाण्येव देवस्य यजतस्त्वा
नानि अभिवष्टिका मयते पुनश्च कीदृशः रोहिदश्चः रोहितवर्णः अश्वायस्य सतथोक्तः वपुष्यः वपुषिरूपे साधुः विभावा को नित्युक्तः अतए
व एव रमणीयो भवति । तत्र दृष्टान्तः । पितुमती वसंसत् यथा न्नादिवत्समं धृगं हं रमणीयं तद्वत् रंसुजिह्व रमतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वि
ज्ञावद्वृत्ती हो पूर्वपदस्वरः । वपुष्यः । तत्र साधुरित्येति तत् । तत्स्वरितः । विभावा । छंदसी वनिपादितिवानिपु ॥ अथ नवमी ॥ सचेतयन्मनुषो
यज्ञं बंधुः प्रतमं ह्यारशानानयति ॥ सक्षेत्यस्य दुर्गसुसाधं देवो मर्तस्य सधनित्वमाप ॥ यज्ञं बंधुः यज्ञेऽग्निहोत्रादो बंधनं विनियोजनं
यस्य सतथोक्तः सोऽग्निः मनुष्यः कर्मणि प्रवृत्तान् मनुष्यानां वयतः । जानाति । मद्यामहत्या रशनया श्रुतिरूपतया रसायुक्तं तत्रादृशं अ
ग्निप्रमयंति । उत्तरवेधादिषु अध्वर्यय प्रक्षिपंति । मर्त्यस्य मनुष्यस्यास्य यजमानस्य दुर्गसुसाधनं प्रभीष्टानि साधवन्सोऽग्निः स
ति वसति । स देवो द्योतमानोऽग्निः सधनित्वं यस्यागृहे निवसति । तनधनिना साहित्यमाप प्राप्नोति । प्रभूतधनयजमानाय यदा यदित्वाते
तेन सहितो भवदित्यर्थः । साधवन्साधमाधसं सिद्धोऽप्येतस्य शतरि रूपं ॥ अथ दशमी ॥ सत्नो अग्निर्नयतुः प्रजानन्नहारत्वं देवभक्तं य

राम
२४८

धृतं चर्चलिभिर्विद्वद्भिर्धृत्वं राजानं राजतं एतादृशं वरुणं देवो देवान् देवनशीलान् देवान् छाभि आवृत्त्व आवर्तया अभिमुखी कुरु । वरुत्वा
रनुवती नेलोदिबद्धं छंदसीति विकरणस्य शुः निघातः । सुमती । मंत्रे वृष्यादिना किं नु दातः । सुपांसु लुगिति तृतीयायः पूर्वसवर्णदीर्घः ।
एकादेशस्वरः । ज्येष्ठं प्रशस्य छनिज्यवेति ज्योदिशः । निवादाद्युदातः । एकादेशस्वरः । यज्ञवनसं । वनपणं संभक्तो कर्मकर्तृश्च असुनप्रत्ययः ।
गनिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति पूर्वपदस्वरः । प्रवर्ग्ये भिष्टवे उत्तरस्मिन्पटले सखे सखायमित्येपाः सूचितं च । सखे सखायमभ्या
वरुत्वा धीं ऊषुण ऊतयति ॥ सखा सूक्ते तृतीया ॥ सखे सखायमभ्यावरुत्वा शुं न च कं रथे वरं द्यास्मभ्यं दस्मरं द्या ॥ अग्ने मृलीकं वरुणे
सखा विदो मरुत्सु विश्वभानुषु ॥ सखे सखिभूत हे अग्ने त्वं तव सखायं वरुणं अस्मभ्यं अस्मदर्थमा वरुत्वा । अभिमुखी कुरु । तत्र दृष्टान्तः । रं
द्वारं हणो गते साधुभूतौ रथे योजिता वश्वेयथा आशुं शीघ्रगंतवकं लक्ष्यदेशं प्रत्यभिमुखी कुरुतः । तद्वत् । हे अग्ने सखा तव सहाय वरुणे
मृलीकं सुखतरं हविः । विदः लब्धवानसि । तथा विश्वभानुषु सर्वतो व्याप्तते जस्केषु मरुत्सु सुकरं लब्धवानसि । अग्निवारुणाग्निमरुतयोः क
र्मणो रिष्टवानसीत्यर्थः । शुशुभानादीष्यमाना हे अग्ने तो कायतु ज्यते पीज्यते माता गर्भो सो नति लोकपुत्रः । तस्मै रुजोगच्छत्यनेनात्पयं
पितेति नुकपोत्रः तस्मै शंसुखं कुरु । दस्मदर्शनीय हे अग्ने अस्मभ्यं शंसुखं कुरु । रथे वरथस्येमावित्यर्थश्चाद्यदित्येति यत् । सुपांसु
लुगिति सुपांशुदेशः । रं द्वारं ह शीघ्रं न च साधुरित्येत्ययः । यतो नावद्व्याद्युदातत्वं ॥ त्वं नो अग्र इत्येतद्वारभ्यं दं सूक्तं उत्तराणि सूक्ता
नि च शतरनुवाके आग्नेयं कृतौ त्रैलोक्यं दसि अश्विनशस्त्रे च विनियुक्तानि । सूचितं च । त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येतत्प्रभृतीनि च त्वा

नभसि चरति सो धिरधुना कमी योग्यतया जायत। आयात पादस्या लोपो हस्त्यादिभ्य इत्यकारलोपः समावेतः। गूढमानः मुहुर्सेचरलोः।
 चिकरणी शानविरूपोऽज्ञानचोलसार्वधातुकस्वरेकृते प्रत्ययस्वरः। आयेयुवानः युमि अलोः। यदुकि शानविरूपोऽभ्यस्तस्वरेणाधुदा
 तः॥॥ अथ चतुर्दशी॥॥ प्रशर्ध आर्तप्रथमं विपन्यां नृत्तस्य यो नारुष भस्य नीले॥ स्याहो युवाव पुष्यो विभावा सप्रिया सो जनयंत रमे॥
 ॥ हे अग्ने विपन्या न्युत्थायु के नृतस्यो दकस्य यो नो स्ताने वष भस्य वर्षण समर्थस्या मघस्य नीलस्य नीले कुलाय भूते तसे वैद्युताग्नि
 रूपेण त्वा वर्तमानं शर्धस्तेजः प्रथमं धार्त प्रवर्षण गच्छति। पश्चाग्निः स्याहा सर्वैः स्पृहणीयः युवानित्यतरुणः वपुष्यः कर्मदीपः विसावा
 दा प्रमानृतस्मे रमे अभिमतफल वर्षकाय प्रियाः सप्त हो चकाः आजत स्रोत्रम कुर्वन्। आर्तकगतौ। लङ्घित्ययेनात्मनेपदं निघातः।
 विपन्या पनवेत्यस्य इत्ययः। कृदिकारादक्लि नइति डी प्रप्रत्ययस्वरेणांतो दातः। उदा त्रयलोह न्यूवी दिति विभक्ते रुदा तत्वं॥ विपन्या
 नृतस्येत्यनृद को सवर्ण वा कल्यस्य इत्यति अनिकोपि द्रुत्वः। अनुनासिकश्च॥॥ अथ त्रयोदशी॥॥ अस्माक मत्र पितरो मनुष्या
 अभिप्रसेदु र्जित मा शुषाणाः॥ अश्वमवजाः सुदुधा ववे अंत रु दुस्वा अज नुष सो डुवानाः॥॥ अवलोक मनुष्या अस्माकं पितरोऽ
 गिरसः नृतस्य अज मा शुषाणा अश्वानाः सतः अभिप्रासदुः अग्निमभिलक्ष्य प्रजग्मुः॥ गिरसः अग्निपरिवर्त्य बलात् अश्वव
 जाः पवतेः परिव्रता ववे रणे त्याहा दयतीति वज्रं पर्वत्वे विलांत वर्जितमः तस्मिन्नेतर्मध्ये स्विताः सुदुधाः सुषुदो म्भीः उस्वाः पलिभि
 रपक्रता गाः उदा ज नृत स्याद्विला त्रि रगमयन् किं कुर्वतः। तमसो विध्वंसिनी रूप सो देवीः प्रकारार्थं डुवानाः आद्रयंतः ववे। व्रणोते रोणा

राम
१४९

दिकः कः शभादीनां धे भवत इति द्विवचनं॥॥ अथ चतुर्दशी॥॥ ते मर्म जत दह वांसो अद्रित देषामन्ये अभितो विवोचन्॥ पश्वयंत्रासो अ
 भिकारम र्चन्विदंत ज्योतिश्चक्रे पंतधीभिः॥॥ ते गिरसः अमन्याद्रि पलिभिरप डुवाना नो गवा निरोधकं पर्वतं दह वांसो विदारयंतः सतः मर्मज
 त अग्निपर्यचरन् रषामं गिरसांत तादृशं कर्म अन्ये महर्षि धामितः सर्वत्र जगति विवोचन् विशेषेण कथयन् पश्वयंत्रासः पशुनिर्गमनार्थं
 नियंत्राणि उपायायेषां ते गिरसः करं अभिमतस्य प्रयोजनस्य कर्तारं अग्निमभ्यर्चन् स्तुवन् ततस्तमो पहे आदित्याख्यं ज्योतिर्विदिता
 लभंत। ततो धीभिः बुद्धिभिश्च कृपंतय ज्ञान कुर्वन्। मर्मजतः मृजु शुधो। यदुः किल डि यत्ययेनात्मनेपदं निघातः। चक्रे पंत रु पूसा
 मर्थ्य एयंत स्थलु डि च डिः सत्वा द्वावा व श्छांदसः॥॥ अथ पंचदशी॥॥ ते गवा ता नमसा दधु मुधं गायेमानं परिषंत मर्दि॥ दहं नरो व
 चसा दैव्येन व्रज गो संत मुग्धि जो विववुः॥॥ नरः कर्मणां नेतार उशिजः अग्निकाम यमानास्ते गिरसः गवाता गा इच्छंता मनसा दधु गवा
 निर्गमनद्वार निरोधकं उदकुं स मुधं संहितं यद्वानुभिः पूरणार्थः गोभिः पूर्णगाः पश्या मनिय कृतं परि सर्वतः सतं वर्तमानं दहं धट गोमं
 तं अगंभि र्युक्तं व्रजं गवां निवासस्थानं अद्रि पर्वतं दैव्येन अग्नि विषये लव चसा वेदात्मकेन स्तोत्रेण विववुः गो निर्गमनार्थं मुद्गाहित
 वंतः उधं। उ आतिर्ह निमासमानार्थः। यद्वा उभयं उभयं पूरणे। कर्मणि क्तः यमाने यमेऽ कान चिदयत्वाभ्यासलोपो। चित्वा दंतो दातः।
 परिषंतमित्यत्र संहिताया मुपसर्गशब्दुभ्यमिति चर इति षत्वं॥॥ इति तृतीयस्य चतुर्थं चतुर्दशो वगः॥॥ अथ षोडशी॥॥ ते मर्मजत
 प्रथमं नाम धे नोस्त्रिः सप्तमातुः परमाणि विदन्। त ज्ञानती रभ्य नूषत वा अविभुवदरुणी यशसा गोः॥॥ हे अग्ने ते स्तोत्रं कुर्वीता अग्नि

रसः मानुर्जनत्वाधेनोर्वाचः संबंधिनामस्तु तिसाधकं शब्दात्वं प्रथमं पूर्वमत्वतः अज्ञानतपश्चात्तस्यावाचसंबंधिनिविः सत्परकविज्ञाति
संख्याकनिस्तु तिसाधनानि ब्रह्मासितानि च गायत्र्यादीनि जगत्वंतानि विदन् अलभन्तः एवंविधं कदाचिदुक्तं मे वैरश्मिस्तु वन्नित्यर्थः त
त्वतः जानतीः सर्वज्ञानाभाः आदित्युपोनाम उषसः अभ्यनूषतः अस्तु च ॥ अतः तो गोसूर्यस्य यशसा तजसा सह अरुणीः अरुणवर्णा
षाः आविर्भूवत् आविरभूत् यद्वा तैगिरसा प्रथमं पुरा नूनं नाम एहि सुरमि गुम्फु लुगं धिनी निधेनोर्नाम धेयं मत्वतो ज्ञारयामासुः ॥ यानु
भूम्याः स्वभूतानि पाणिभिरप्यद्वानि त्रिः सप्त वा अविदन् ॥ उच्चरितं नाम जानं त्यो गा वो भ्यनूषत सूरं भारवलक्षणं शब्दं मकुर्वन् न दानी
मुपाः प्रादुरभूदिति जानती ॥ शतुरनुमोनस्य जादी इति डीप उदात्तत्वं ॥ अनूषतः प्युक्तत्वं ॥ लुङि रूपं ॥ कुटादि त्वा दगुणः ॥ अरुणीः ॥ सो
रमापश्छांदसो गोरीर्भिमायेति ॥ ॥ अथ सप्तदशी ॥ ॥ नेशतमो दुधिनरो वतद्योरुद्देया उषसो भानुरर्ज ॥ आसूर्यो बृहतस्तिष्ठदज्जो
जुमर्जेषु दृजिना च पश्यन् ॥ ॥ ततः शत्रि कृत धातं दुधिप्रेरण कर्मा प्रातरग्नि विरहण काले उषसा प्रेरितं सतने शवे अनश्रुतः नद्योरंत
रि क्षरो च तादीप्यत ततो दधा देव नशीलाया उषसो भानुः प्रमा उदात्त उ हृत्ति ॥ अथ सूर्यः बृहतो महतः अज्ञान जरा न्यवतान् गमन
शीलान् अशमीत्या आतिष्ठ दध्यतिष्ठत् ॥ किं कुर्वन् मर्त्येषु मनुष्येषु विद्यमान मनु स कर्म दृजिना नृजुना स कर्मणि च पश्यन् अथ
तिष्ठदिति शेषः ॥ नेशतः एनश अदशी नालाडि एणिमन्योरलिङ्गे त्वं वक्तव्यमित्यत्वं ॥ शयः पित्वा दनु दात्तत्वे धातुस्वरः ॥ रो चतारो चदी
नो ॥ लुङि रूपं ॥ वाक्य भेदादनिघातः ॥ ॥ अथाष्टादशी ॥ ॥ आदित्यश्चा बु बुधाना वार्यनादि दत्तं धारयंत धुमकं ॥ विश्वे विश्वासु दुया

राम
१५०

दस्य ॥ धियायद्विभ्वे अमृता अकृण्वे धोयिता जनिता सत्यमुक्षन् ॥ ॥ प्रजानन् सर्वज्ञानानः सोमिः देवभक्तं देवैर्देवनशीलेः सोतभिः
संभजनीयं अस्याग्नेः संबंधियदुत्तमं धनमस्तित इत्वं अक्षाभिमुख्येन नुक्षिप्रं नोस्मान्नयनुप्रापय ॥ अमृतामरणाधर्मरहिताश्च वि
भ्वे सर्वदेवाधिया हविर्लक्षणो कर्मणा हेतुना द्यतयमग्निं अकृण्वन् हविषा प्रापयितारमकुर्वन् ॥ यस्य चाग्नेयोः पिता पालयित्री जनि
ता जनयित्री च अग्नेदिवः सूनुरसि प्रचेता इति अवणात् ॥ यद्वा योः देवनशीलः आदित्यः पिता जनयिता च आदित्यादग्नेराश्रानात्
सत्यं यथार्थं भूतं तमग्निमुक्षन् ॥ घृताद्या दुतिभिरध्वर्षादयः सिंचति ॥ देवभक्तं ॥ भजसेवायां ॥ कर्मणि क्तः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्र
कृतिस्वरः ॥ उक्षन् उक्षसेचने ॥ लुङि रूपं ॥ ब्रह्मलंछं दसीत्या भावः ॥ ॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥ ॥ सजायत प्रथमः पत्या
सुमहो बुधेरजसो अस्थयोनौ ॥ अपादशीर्षा गुहमानो अंतायो युवानो वृषभस्य नीले ॥ ॥ सोमिः प्रथम आहवनीय रूपतया अग्नेः
सुतपत्या सुयजमाना आनां गृहे अजायत ॥ आदित्यधिकारणतया संपद्यते ॥ त्रयामहो महतोरजसो त रिक्षस्य बुधे आलंष्टि यो
त जापियोना बुतरवेदितस्थाने संपद्यते ॥ सोमिः अयातपादवर्जितः ॥ तदेवाह अंता आद्यांतपादशिरसी गुहमानः ॥ गृहमानः ॥ अविज्ञेय
पादशिरा इत्यर्थः ॥ वृषभस्य वर्षण समर्थस्यामघस्य नीले नलयेन भसि आयो युवानः धूमकारेणात्मानमायोयज चर्तते ॥ यद्वा यः प्र
थमो वै युताग्निः पत्या सुमदीषु बुधे अंतरिक्षे महो महतोरजस उदकस्य तेजसो वायो नोस्थाने च वरति ॥ अपादशीर्षा पादशिरोवर्जि
- अंता आत्मनः पर्यंतं प्रदेशात् स्वतेजसा गुहमान आद्यादयन् पुन आयो युवानतानि ते जांसि स्थातानि मित्री कुर्वन् वृषभस्य नीले स्थाने

सुदेवामित्रधियेवरुणसत्यमस्तु ॥ ॥ आदित्यर्षोदनंतरं बुबुधानाः पलिभिरपहता निरोधा निर्गता गाः जनानाः अंगिरसः पश्चात्पृथग्दे
 शेषु च खान् अशेषेण तागा अपश्यन्त तथा आदिदनंतरं द्युभक्तं दीप्ति युक्तं देवैः संभक्तवारनं पलिपहते धनं रधारयेता धारयन् लब्ध
 मो धनानामंगिरसां विश्वा सुदुर्यासु सर्वेषु गृहेषु विश्वेयजनीयाः सर्वदेवा आजग्मुः हेमित्रमित्रभूते हेवरुणो यद्वरणं वारकहे अग्र
 धिये कर्मणो कर्त्रे स्तोत्रे च यजमानाय सत्यमस्तु यदेतन्न वोपद्ववारण सामर्थ्यं तद्यथा र्थं भूतमस्तु पश्चापश्चा वृद्धं दसीति निपातितः
 बुबुधानाः बुधेर्लिटि कानचिरूपे नित्वा दंतो दातः ॥ द्युभक्तं ॥ भजसेवायां ॥ कर्मणिक्तः ॥ तृतीया कर्मलीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ अथ
 कोनविंशी ॥ ॥ अथोवाचे यशुशुचानमग्निहोतारं विश्वभरसंयजिष्ठं ॥ शुश्रूधो अतएन गवामंधोन वृत्तं परिषिक्तं मंशोः ॥ ॥ हे अग्ने
 शुशुचानं भृशं दीप्यमानं होतारं देवानामाहोतारं विश्वभरसं आहुतिद्वारा वृष्टिप्रदानेन विश्वस्य पोषकं यजिष्ठं यदृतमं अग्निर्त्वा अ
 धाभिलक्ष्योवाचे यस्तु वातिगवामूधः शुचिशुध्यंतः नातृणा तृणा वा बाहुत्यर्थं यजमानो न रोधि अशोः सोमलता खंडस्य संवधि
 अधोरसारथ्यमन्त्रं पूतं दशापवित्रेण शोधितं सवनपरिषिक्तं गृहेषु न प्रक्षिप्तं किं तेन यजमानेन केवलं स्तुतिरेव न क्रियते वाचेय ॥
 ॥ अथोवाचीर्लिङिः दूवोवविः लिङ्गा शिष्यद्वन्द्वस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात् सुयुटः सलोपः ॥ अतएनात् ॥ रुदिरहं साना दरायाः
 दाहनमेव अधो हिंसने परिषिक्तं सिंचतेः कर्मणिक्तः ॥ उपसर्गात्सुनोतीति संहिता योषत्वं गतिरनंतर इति गतेः स्वरः ॥ ॥ अथविंशी ॥
 ॥ विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणां ॥ अग्निर्देवानामवः आहूतानः सुमन्त्री को भवतु जातवेदा ॥ ॥ अथमग्निर्विश्वे

तु. सं. भा. ४

पां सर्वपां यजिष्यानां यज्ञाहोणां देवानामदितिः अदितिर्देवमाता तद्देवानां पोषक इत्यर्थः यद्वा विश्वेषां देवानामदितिः भूत्वा नीच-
आधारभूत इति यावत् अथ वाग्निर्वैश्वानर इति क्रतेः तथा यमग्निर्विश्वेषां मानुषाणामतिथिः अतिथिवसूज्यो भवति देवानो देवन-
शीलानां तोहणामवोत्रं हविरावृणानः संभजन् जातवेदाः जातं सर्वं वेदानी जातवेदाः सोमिस्तेषां तोहणं सुमृलीकः सुखकरो भ-
वतु अतिथिः अतस्मात्तत्त्वगमने सतन्यं जीत्यादिमा अतः प्रत्ययः नित्वा राद्युदात्तः मानुषाणां मनोरपत्वातीत्यर्थे मनोजाताव-
अतिपुक्तेति प्रत्ययः नित्वा राद्युदात्तः इति तृतीयस्य चतुर्थे पंचदशो वर्गः यो मर्त्ये द्विनिविंशत्युच्यते द्वितीयं सूक्तं वामदेव-
स्थापं त्रैलोक्यं यो मर्त्ये द्विनिविंशत्युच्यते कर्मणि का अस्य सूक्तस्य प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयो पूर्वसूक्त एव विनियोगयुक्तः तत्र प्र-
थमा यो मर्त्ये अमृतं कृतावा देवो देवे हरति निर्धायि होता यजिष्ठो मङ्गा शुचध्ये हव्ये रग्निर्मनुष ईरयध्ये अमृतः मरण-
धर्मरहितो यो ग्निः मर्त्येषु मनुष्येषु कृता वासस्य वातनिधायि निहितः यद्वा मर्त्येषु मनुष्यसंबन्धिषु दागादौ द्रियेषु निहितः वाग्भू-
त्वा मुखं प्राविशति श्रुतेः देवो देवशीलो यो ग्निः इन्द्रादिषु देवेषु अरतिरभिगता ब्राह्मणो यद्वा देवलोके गतनिधायि निहितः सर्वहो-
ता देवानामाह्वाता यजिष्ठो यष्टमो ग्निः मङ्गास्वकीयेन महता तेजसा शुचध्ये दीपितुं उत्तरवेद्यां निहितः किंचिहव्ये हवनीये रा-
ज्यपुरोडाशादिभिर्हव्यं तुभिर्मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य ईरयाध्ये स्वर्गं प्रति प्रेरणाय निहितः अरतिः कृतो विहवस्य त्रिभ्यश्चिदिति
अतिप्रत्ययः नित्वा दत्तोदात्तः निधायि दधाते कर्मणि लुङि रूपैः परादिच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं शुचध्ये शुचदीप्तो तु मध्ये

राम
१५१

न्यतिरिचितीकर्ममिनसासुषां सुलुगितिपंन्या आकारः। युजानः। युजरियोगे। युजिबुधिरुशेः कियेति। आनचुप्रत्ययः चित्वादंतोदातः।
 ॥ अथवतुर्थी ॥ ॥ अर्थमणं वरुणं मित्रमेषामिंद्राविष्णु मरुतो अश्विनोत ॥ स्वश्वो अग्रे सुरथः सुराधा ए दुहसो ह विवेजनाय ॥ ॥ हे अ
 ग्रे स्वश्वो ग्राभनाश्वोपेतः सुरथः सुराधाः शोभनधनोपेतः त्वं एषां मत्प्रीतिं मध्ये सुहविषो ग्राभनहविष्णाय यजमानाय। अर्थमादीनो
 चयक्ष्यान आवाह दुराहाये वा इंद्राविष्णु ऊजो इत्यादिनिपातनादि इशान् आद्युदातः देवता हं हेनेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वा सुहवि
 षेनेत्यत्र ननु भ्यामित्युत्तरपदांतोदातत्वं ॥ ॥ अथपंचमी ॥ ॥ गोमो अग्रे विमो अश्वी यजो नृवत्सखा सदमिदप्रमृषः ॥ इत्यादौ एषो अ
 सुरप्रजावां दीघोरियिः पृथुबुधः सभावान् ॥ ॥ हे असुरबलवनः हे अग्रे मदीयो यं यज्ञः गोमान् गोभिस्तद्दान् अविमान् अवयोस्त्या
 स्तीत्यास्तनदान् अश्वी अश्वोपेतश्चात्मानुत्तरवानरः कर्मणो नेतारो धर्मादेयस्तदंतः सखायो अनुधातो रोयजमानाय स्य सतथोक्तः।
 सदृशितं सदेव अप्रमृषाः अप्रधृष्यश्चाकृतथा इत्यादौ इत्यादौ विर्लक्षणमन्तदान् प्रजावान् पुत्रपो जादियुक्तश्चाकृदीर्घः। अविक्
 भानुष्ठा नापेतः रथिर्धनवाननुप्रमत्वर्थीयः। पृथुबुधः पृथुनिबद्धलानिबुधानिधनादीनिरणानियस्य सतथोक्तः सभावानु
 पद्रष्टृरूपसभायुक्तश्चासु नृवत्सखा नरो येषां संतीति नृवत्सनुपातसंज्ञादसत्त्वं। कस्वनुद्गां मनुधितिमनुपः उदात्तत्वं। बद्धजीहो
 पूर्वपदस्वरः ॥ ॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे जोडशो वर्गः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ यस्त इधं न भरसिद्धिदानो मूर्धनं वाततपातेत्वाया ॥ भुवस्तस्य
 स्तुतवां पायुरग्रे विश्वस्मात्सी मघायत उरुष्य ॥ ॥ हे अग्रे त्वदर्थमिः पुमानसिद्धिदानः सिद्धिदानः स्वधं ज्ञानः स न इधं त्वत्समिध

राम
१५२

नार्थकाष्ठभारं जभरदाहरति। योवात्वायात्वा कामनवा मूर्धनमस्तकं ततपतेकाष्ठभारेण तापयति तस्य तादृशस्य पुंसः स्वतवा नृधमवि
 तलावकार उक्तधनवान् भुवः भवसिपालयितासि। सीमेनं विश्वस्मात् अघायतः अघं याय भिक्षंतः पुरुषात् पुरुषस्य रक्षः जभरत। दार
 तेर्लुङि चडि रूपं। चड्यन्तरस्यामिति च उ पूर्वस्योदात्तत्वं सिद्धिदानः सिद्धिदागात्रक्षणे। काननिरूपं। संहितायामादेवाप्रत्यययारि
 ति धातुकारस्य षत्वं। त्वाया। त्वामात्मन इच्छतीत्यर्थे क्य च। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः। दकारस्य चोदसमाद्यं। यजं
 ताद्यतोर्भावे अप्रत्ययादित्यकार प्रत्ययः। सुषां सुलुगिति तृतीया आकारः। एकादेशस्वरः। भुव। भवतेर्लुङि आगमे रूपं। भू सुवोस्तिङिति
 गुणप्रतिषेधः। आगमस्यानुदात्तत्वे स्वरः। स्वतवान् पायुरित्यत्र संहितायां स्वतवान् यो विति नकारस्य रूपत्वं। अत्रानुनासिकः पूर्वस्य
 वतिसकारो नुनासिकः पूर्वस्य नुवेति आकारो नुनासिकः। रफस्य विसर्जनीयः कुट्टोः कृद्धो चेति घा इत्यादेशः। अघायतः अधमात्म
 न इच्छतीत्यर्थे सुपः स्ववा अश्वाधस्यादिन्यात्वं। तदंताच्छ्रुप्रत्ययः। शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं। उरुष्य। उरुसशब्दः कडोदितो
 दिरूपं। निघातः ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ यस्ते भरादं नियते चिदन्नं निशिषन्मं दमतिथिमुदीरत् ॥ आदेव युर्निधते दुरोणे तस्मिन्नयि ध्रुवो
 अस्तदास्वान् ॥ ॥ हे अग्रे यः पुमान् अत्रियते तं तुभ्यं हविर्लक्षणं पुरोडाशादिकं भरात्। दानु विटिया। ता विदिति वाथेयश्च मं दं मं द
 ऊरं सोमं निशिषत नितरां प्रयच्छति यश्च अतिथिं अतिथिवत् पूजां त्वो उदीरत उन्तरवेद्यो प्रणयति। आ अपि च यश्च देवयुः देवत्वं काम
 यमानः दुरोणे स्वकीये गृहे न धत्ते त्वो समिद्धिः समिधंते। तस्मिन्नेतस्मिन्पुत्रेषु पुत्रः ध्रुवः आस्तिक्य बुध्यावेदिकं मार्गं विश्वत्वास्तु तथा

ज्ञानं दत्तं पितृभ्यां स्वभवात्। दुर्भक्तं धारणपोषणयो रित्यस्य लोधाऽगमैरूपं। यद्वत्तयोगादनिघातः। अत्रियते अत्रमात्ममभिधेन
 स्वरूपवीत्वं। इत्थं भूतदसः। निशिषतशासु अनुशिष्टोलुडि सति शास्यतिभ्यश्चेति स्वरूपदेशः। शासु इदं हलो रिति त्वं। उदीरत इ
 रगतो। लेटि श्रुत्येन परस्मैपदं। अडागमः। आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरहातिडि चोदात्तवतो ति गतेर्निघातः। इन धते। श्रीधीदीप्रो। ले
 टि श्रुत्येन शप। रुधादित्वात् रमस्व। आस्रलोप इति धातुनकारलोपः। कित्परत्वाभावात्। असोरलोपः। याभावः। यद्वत्तयोगादनिघा
 तः। अमः स्वारदाखान् दासु दाणे। संपदादिलक्षणोभावे क्तिप्र। तदस्यास्तीति मनुषूमादुपधाया इति नत्वं। प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धा
 तुस्वरः। अथाहमी। यस्त्यादोषाय उधसि प्रशंसा प्रियं वात्वा कृणवते हविष्मान्। अश्वोनस्वेदम आह म्या वात मंहसः पीपरो दाश्वो
 सं। हे अग्नेयः पुमान्। दोषा दोषायां रात्रौ लो प्रशंसात् संस्तुयात् यशोपसि प्रातः काले त्वं प्रशंसेत्। हविष्मान् संभृत हविः क्षोयो
 वायजमानः त्वात्वा प्रिय हविर्भिः प्रातः कृणवते कुपीत्। आश्वयदाश्वो सं हविर्दत्तवर्तय जमाने स्वेदमेव कीयेत् हे हे म्या वा न सुवर्तनिर्भि
 त कक्षा वा न श्वोन अश्व इव संवरत्वं अंहसः पाप रूपा दारिद्र्यात् पीपरः पारं नयते स्मैय जमानाय बद्धधनं प्रयच्छेत्त्यर्थः। दोषाः सप्तम्या
 आकारः। प्रशंसात् शंस्तुस्तुतो। लेट्या अगमैरूपं। कृणवते। कृविहिंसाकारणयोरित्यस्य लेटि धिविकृण्वोरवेत्तु प्रत्ययः। लेटो
 डाटा वित्यडागमः। यद्वत्तयोगादनिघातः। अथ नवमी। यस्तुभ्यमग्ने अमृताय दाश्व दुवस्त्वे कृणवते यतस्तुक्। न सत्याशश्रमानो
 वियोषने नमंहः परिवरदद्यायोः। हे अग्नेयेय जमानः अमृताय मरण धर्म रहिताय तुभ्यं दाश्व हवीं विप्रयच्छेत् यतस्तुक् यतश्च

राम
१५३

प्रत्ययः। कित्वादुलः प्रत्ययस्वरहा इत्यर्थः। इत्यते। तुमर्थे शब्धे प्रत्ययः। श्रित्वेन सार्वधानुकत्वाणिलोपाभावः। अथ द्वितीया। इह
 त्वं सतो सहसो नो अद्य जातो जातो नु भवो अंतरये। इत इयसे युयुजानः ऋष ऊ जु मुष्का वृषणः शुक्रांश्च। हे सहसः सूनो वलस्य
 पुत्राग्ने अद्योस्मिन् दिवसे नोस्मदीये इह कर्मणि जातः आधाने पयमाने हिभिः संस्तुते। त्वं जातानुत्पन्नानुभया न्देवे मनुष्यानेतः तेषां
 मध्ये हतः हवीं पिदेवान् आपयिषु भायसे गच्छति। किं कुर्वन् हे ऋष दशीतीये ऊ जु मुष्कान् मुष्कश्वेन मांसलोभिधीयते। ऊ जवः प्रसा
 धकाः ऊ जवश्च ते मुष्काश्चेति ऊ जु मुष्काः तान् वृषणः सेवनं समर्थान् शुक्रादीन् दीपमानान् श्वान् युयुजानः स्वरथे योजयन्त्रीयसे।
 यद्वा ऋष मह न्नेयु मुजानः हविर्वहनेति। युज्यमानं वृषणः हविः। सेवनं समर्थयि जमानान् दीपान् देवाश्च इयसे। सूनो सहसः
 परमपिष्ठं दसीतिसहसः परांगवद्वावात्। इयोः सर्वानुदात्तत्वं इयसे। इङ्गगतो। दिवादिः निघातः। युयुजानः युजे वर्जमाने लिटि का
 नचिरूपं। ऋषाः संहिताया मृत्युक इति प्रवृत्तिभावः। ऊ जु मुष्कान् समासः स्वरः। अथ तृतीया। अथावधत्सूरोहिताद्युतस्तुत्त
 स्य मन्ये मनसा जविष्ठा। अंतरीयसे अरुषा युजानो युष्माश्च देवान् चि श आचमन्तान्। हे अग्ने ऋतस्य भूतस्य नवसंबंधि नो मनसो
 पि जविष्ठा वेगवत्तमो वृधत्सू वृधयतीति वधमन्तं दारं नो घृतस्मृ घृतमुदकं तत्सर्वं तौ रोहितारोहि हृत्वा अत्या अश्वो मन्ये स्तोमि। अ
 रुषा आसेवमानो तावन्नो युजानोरथे युजानस्त्वे युष्मान् देवे स्यरेत भविद्यजनीय रूपेण कीर्त्तनं युष्मान् यष्ट्यान् देवान् विशः पश्वा
 रकान् मत्स्यान् अनुष्यानेतः वध्यर्थे द्वितीया। तेषां मध्ये आसमंता दीपसे हविः स्वीकर्तुं यजमानान् गच्छति। सविः प्रदानुं देवान् गच्छति। मन्ये

यजमानः। त्वेति दुवः परिवर्त्य कृणवतो करोति। ज्ञामानः स्तोत्रं कुर्वीत। स यजमानः रायो धनेन वियोषत नृथ भवेत्। सदा धनयु
क्तो भवेदित्यर्थः। अघापोः पापमिच्छतो हि सकलस्य संबन्धिः। अहः। आहननं एनं यजमानं नपरिवरत। नपरिवृत्तुयात्। न स्पृशेदित्य
र्थः। दाशतं दाशदाने। लेपधजगमे रूपं। सुपांसुलु गिति सप्तम्याः। शोडशादेशः। कृणवते। यदुत्तयोगादनिघातः। योषत। युमिश्रणे
लेटिसिद्धं लुलमिति सिप्। अजगमः। निघातः। चरत्। वृजवरणे। लेटिरूपं। ॥ अथ दशमी ॥ यस्य त्वमग्ने अधरं जुजोषो देवो मत्तं
स्य सुधितं रराणः। प्रीते दसधो ज्ञासाय विष्ठा सामयस्य विधतो वृधासः। ॥ हे अग्ने रराणो देवो दीप्यमानस्त्वं यस्य मर्त्यस्य मनुष्य
स्य संबन्धि सुधितं त्वदर्थं सुष्टु तिष्ठतं अधरमनुपहतं हवित् क्षणमन्नं जुजोषः सचते। हे य विष्ठयुवतमसहो ज्ञासहोता यजमानः प्री
ते दसत् प्रीत एव भवेत्। असामयस्य यजमानस्य संबन्धिनो भवेत्। यस्य विधतः अग्निपरिवर्त्यं कुर्वतो यजमानस्य हो जादयो वृधासः
यजस्य वर्धयितारो भवन्ति। जुजोषः जुषी प्रीति सेवनयोरित्यस्य बहुलं छंदसीति श्रुः। अजगमः। अभ्यस्तः स्वरः। सुधितं। दधाने निष्ठा
यो सुधितव सुधितेति निपातनात् ध्यादेशः। ज्ञातिरनेतर इति गतेः स्वरः। असाम। अस्ते लोटि आहुतमस्य पिवेत्याजगमः। उन्नमस्य
विह्वला वादनुदात्तत्वे धातुस्वरस्य विधतः। विधविधाने। नुदादिः। शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं। ॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे सप्तदशो व
र्गः ॥ अथैकादशी ॥ चित्रिम चित्रिं चिनव द्वि विह्वलं च वीता वृजिना च मत्तीन् ॥ राये च नः स्वपत्या यदेव दिति चरात्वादिति मुरु
ष्य ॥ विह्वलं शालिनो पुण्यपापारूपाणि कर्माणि ज्ञानानः सोमिः चित्रिं ज्ञातव्यं पुण्यं अचित्रिं मनुष्या देयात्वेतनीयं पापं यदा चित्र

त. सं. भा. ४

जनमज्ञानं विविनवृत्तं विविनोतु पृथक्करोतु। तत्र दृष्टं तः। दृष्टे बभूवृथा श्रया लोभ्या नो नीता तां तानि वृजिना दुर्वहाणि च पृष्ठा पृष्ठा निज्ञयो
पदियत्वेन पृथक्करोति तद्वत्। किंच मर्ता नुराय कृतो पुण्ये कृतश्च मनुष्यान् पृथक्करोतु। हे देवाग्रे स्वपत्न्या यः शोभनपुत्रोपेता परोपेध
नाय नो स्मार्त्तु कुरु। दिति दातारं रास्वदेहि। अदिति पंचम्यर्थं द्वितीया अदानुः सकाशादुरुधरक्षसादाने। लेटि कत्ययेनात्मनेपदं। च
वायोगे प्रथमेति न निघातः॥ ॥ अथ द्वादशी॥ ॥ कविं शशासुः कवयो दध्या निधारयंतो दुर्यासायोः॥ अतस्त्वं दृष्टो अग्रतान्
द्विः पश्येत् दुर्तो अर्थैवैः॥ ॥ हे अग्रे आयोर्मनुष्यस्य दुर्यासुर्गृहेषु अदध्याः केनाप्यतिरस्कृतानि धारयंतः॥ निवसंतः कवयः
कांतदृशो देवाः कविं मेधाविनं त्वा शशासुः होता भवेति शशासुः॥ अतः कारणात् अयं यज्ञस्य स्वामी त्वं ईश्यान् दृष्टिनाया दुतानां
र्यरूपोपेतानि दादनेतान् देवान् पर्वैर्गमनशिलैः पद्भिः पादैस्वतेजोभिः पश्येजानीयाः॥ दृष्ट्यन्। दृशिरग्रलो। न दुपधा द्वा कृपि च
नेरितिकर्मलिवशः॥ किं त्वादगुणः॥ नित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः॥ ॥ अथ त्रयोदशी॥ ॥ त्रयोदश्यां घते सुप्रणीतिः सुतसोमाय विधते य
विष्णु॥ रत्ने भद्रं शशमानाय घृष्टे पृथुश्चंद्रमवसे चर्षणि प्राः॥ ॥

राम

२५४

हजनीशुभावे। लिङि जाज नोर्जति जादेशः। वेधसः। इधा अनुधारणपोषणयोरित्यस्मादिधा जेवेधवेधवेत्यसिप्रत्ययः। धातोर्वेधइत्या
देशदिवम्बुचाइत्यत्रसंहितायां षष्ठाः। पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य रुत्वं। रुजमे। रुज्येजोभंगो। अदादिः लङि रूपं। इति तृतीयस्य चतु
र्थः। दशोवर्गः। ॥ अथ षोडशी ॥ ॥ अधायथानः पितरः परासः प्रत्नासो अग्रभूतमाशुषाणाः। शुचीदयं दीधितिमुक्त्वा शासः। शा
माभिदंतो अरुणीरपवन्। ॥ हे अग्ने अधापि वपरासः श्रेष्ठाः प्रत्नासः पुराणाः ऋते सत्यभूतं यज्ञं यथा यथावदः। शुषाणा अश्रुवाना
नोस्माकं पितरोगिरसः शुचीदीपं स्नानमयन् अगच्छन् तथा दीधिति तेजश्चागच्छन् किं न उक्त्वा शासः उक्तानां शास्त्राणां शंसितारः। क्षा
मक्षयकारणं तमः पापं चाभिदंतो विनाशयंतो गिरसः अरुणीः अरुणवर्णाः पतिभिरपहृता गाः उषसे गो अपवन् अपरुणवन् प्रको
शितवन् इत्यर्थः। अपवन् इत्यणतो। लङि इणोपलितियुल्यत्ययेन अडागमः। दीधिति दीधी इदीप्ति देवनयोरित्यस्मान्न किं निद्रस्व
श्रुं दसः। निन्दा दधुदातः। उक्त्वा शासः उक्त्वा शब्द उपपदे शंसु कृतावित्यस्मान्न त्रैश्वेतवहोक्त्वा सपुरोडाशो विनितिविवृतकार
लोपश्च निपातनादेव पदकाले द्रस्वः। दसः। अरुणीः गोरीदिद्रोषंतश्च। एकादेशस्वरः। वन् वृणोते लुङि मंत्रे घसेत्यादिना ल्ले लुकि नि
घातः। आश्रयणे आग्ने इत्यहविषः सुकर्माणि इतियाज्यासूत्रितं चा सुकर्माणि सुरुचो देवयंतो विश्वे देवाः स आगतेति। ॥ सैषा सत्के
समदशी ॥ ॥ सुकर्माणि सुरुचो देवयंतो योन देवा जनिमाधमंतः। शुचंतो अग्निं तव धंत इदं मूर्ध्वं गच्छं पृषदंतो अग्रमन्। ॥ सुकर्माणि
सुचं नुधितया गादिकर्माणि सुरुचः शोभनदीपयः देवयंतो देवान् कामयमाना देवा देवनशीलाः स्तितारः जनिमस्वकीयं मानुषं जनि

राम
२५५

माधमंतः यागादिलक्षणे कर्मनिर्मली कुर्वन्तः। तत्र दृष्टान्तः। अयोनयथा कर्माणि अयोमस्त्रेण धमन्ति। तद्वत् तादृशा अग्निशुचयंतो ह
विभिः दीपयंत इदं वरुधन्तः वधुवर्धन्ति। व्यत्ययेन परस्मैपदं। शतरिशपः स्तु। गच्छं स मूर्ध्व इत्यर्थं रत्नगोरथादितियः गमन्। लुङि ल्ले लुकि
रूपं। ॥ अथाष्टादशी ॥ ॥ आयूथेव सुमतिपश्चो अस्वदेवानां य जनिमात्पुय। मर्तानां विदुर्वशीरकृ प्रवृधे विदयं उपरस्यायोः। ॥ उ
ग्रतेजस्वि नृहे अग्ने देवानां मंगिरसां संबधियं जनिमगो स धानि पर्वतस्य समीपं अरयात्। आसमंतादिद्रोपश्रुत्। तत्र दृष्टान्तः। यूथे
व। यथापश्चः पशुन गवां यूथानि सुमति अन्नवत्या यगृहे वर्तमानानि। पश्यंति जनास्तद्वत्। यद्वा हे अग्ने तव परिचारको गिरसो गणः
देवानामिंद्रादीनां यत् जनिमयो यजनः अतिमदंतिके पश्चः पतिभिरपहृता पशूना रव्यत्समंतात् पश्यति। तत्र दृष्टान्तः। यथा सुमतिश
रं कुर्वन्ति गवां यथा यूथेव पशून् पश्यंति तद्वत् मर्तानां चित् मनुष्याणां उर्वशी गुरुभ्यामश्रुते वाः न भ्यामभूत इतियात्कः। प्रजाः अ
कृ प्रवृत्ताभिरानीताभिर्गोभिर्कृपाः समर्थी अक्षवन्। विदपि च अयं स्मामिलधगोधन उपरस्य उपस्य निषकस्या सदस्य रधेव ध
नाय समर्थी भवति। तथा आयोर्मनुष्यस्य भृत्यादेश्वपोषणे समर्थी भवति यूथेव। शसः सप्तम्यावाडादेशः। क्षमति। शुरित्यजानाम
यद्वा दुशुशब्दोभावे किंप्रदसः तकारलोपः। तदस्यास्तीति मनुष्य। द्रस्व लुङि मनु विनुति मनुप उदात्तत्वं। अस्वत्। रव्या प्रकथ
ने। लुङि परस्यति वक्तिरव्यातिभ्यो लिङ्यडादेशः। अनोस्तेपः। जनिमाजनि प्रादुर्भावे। द्रजनिभ्यामित्यत्रिति उम अत्ययः। निन्दा दधुदा
तः। अकृ प्रवृत्। कृपसामर्थी लङि बद्धलं छंदसीति विकरणात्पुल्लु। रुडागमः। ॥ अथैकोनविंशी ॥ ॥ अकर्म तस्वपसो अभू मभूतमव

ल. सं. भा. ४

स्वपुषसो विभातीः॥ अनूनमग्निपुरुषा सुष्टु देवस्य मर्मजन्तु चारुचक्षुः॥ हे अग्ने ते तव परिवरणमकर्म कुर्मः। तेन कर्मणा स्वपुसः
लोभनकर्माणां भूमा विभातीः॥ व्युद्धाय उपसः ऋते ते जो वस्वन्। आच्छादयेति। धारयंतीत्यर्थः। तथा उपस आतृत्वं संपूर्णं पुरुषा बहुधा सुर्वदं
सुष्टु ह्यहो देवादिनां यद्वा सुहिरण्यं अग्निधारयंति। किं च देवस्य द्योतमानस्य तव चारु मनोहरं चक्षुः ते जो मर्मतः परं वरं तो वयं। स्वपुसा भूमि
रिति पूर्वोक्तं च यः। अकर्मः काराते लडि व डुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। मर्मजन्तः मृष्टं पशुधो यडुकि शग्नि कोच लुकीति। अभ्यासस्य
रुगागमः। ज्ञातरि नाभ्यता छंद इति नुमभावः। अभ्यस्तस्वरः॥ अथर्विणी॥ ज्ञाते अग्नौ उच्यते विवेधो वो चामकवयेता जुषस्व। उच्यते
स्वकृणु हिवस्य सो नो महारायः पुरुषारपयं धि॥ वेधो विधातः हे अग्ने कवये मेधा विनेते तु भ्यं एता एव च यानि उक्ता निशस्त्राणि अ
वो चामा त्वं तातानि जुषस्व। सेवस्व। किं च त्वं उच्यते च स्व। उदीभ्यस्व नो स्यान्वस्यसः अतिशयेन धन युक्तं कृणुहि। कुरु। तदेवोच्यते। पुरु
षारपुरुभिर्बहुभिर्वरणीयं महारायो महसं प्रयं धि। अस्मभ्यं प्रयच्छ। अवो चामवेव परिवभाषणे लुडि तरं उदे ज्ञाः। पादादित्वादिनिघातः
कृणुहि। कृविहिंसाकरणयो रित्यस्य लोटि रूपं। निउ उदात्तत्वादिनिघातः। वस्यसः। वस्तुवर्धश्वादी यमुनि विन्मत्तो लुगिति मनुष्यो लुकि
दिलोपे च कृते ईकारलोपश्छंदसः। यं धि। यमे लोटि व डुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् वा छंदसीति। हविकलो न चित्वादि ता अतिधि
रादे ज्ञाः॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे को न विंशो वर्गः॥ आबोरा जानमिति षोडशं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्चं वैष्णवमाग्नेयं आचः षोडशं
त्यनुक्रांतं। प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः॥ नत्र प्रथमा॥ आबोरा जानमधरस्य रुद्रं होतारं सत्ययज्ञे रोदस्योः॥ अग्नि

राम
१५६

अथ चतुर्दशी॥ अथाह यद्वयमभ्युत्तं। शपा दुर्हस्तेभिश्चरुमात नूभिः॥ रथं न कंतो अपसाभुरिजो कंतं ये मुः सुध्य आशुपाणाः॥ हे
अग्ने इह अथ खलु वयं त्वाया त्वकाम नया पडि पादेः हस्तेभिर्हस्ते नूभिर्नये आवयावे चरुमयत्। यस्मात्कारणात्कर्मसिध्य
र्थं तामुपपादयामः। सुध्यः सुकर्मणः आशुपाणः कर्मणि व्यापुवंतः ते अगिरसः ऋतं सत्यभूतं वो भुरिजोर्विभूतः कर्मकरणसाम
र्थ्यं पदार्थं विभुरिजो वा दुतयोः अपसामथ नारव्येन कर्मणा ये मुरुद्युंति। तत्र दृष्टांतः। रथं न यथा कंतः कारवः शिल्पितः कामतो ध
गावा वा हस्तयो यथारथमुद्युंति। तद्वत् यद्वा भुरिजोः देवा न नुष्याश्च विभूत इति भुरिजो द्यावा पृथिव्यो। तयोर्मध्ये अपसा परिवर
ण कर्मणा सत्यभूतं तमग्ने ये मुरुद्युंति। अथ। संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः। कंतः करोतेः ज्ञातरि व डुलं छंदसीति विकरणस्य लु
क्। प्रत्ययस्वरः। भुरिजोः डुभ्र अधारणपोषणयोः भूभ्र उद्येतीति प्रत्ययधातो रुकारस्य परः। प्रत्ययस्वरः॥ अथ पंचदशी॥
अधामातुरुषः सप्तविंशो जायेम हि प्रथमा वेधसो नून्। दिवस्पुत्रा अगिरसो भवेमादि रुजे मधनि नं कुचंतः॥ वामदेवो न्येः पडि
रंगितोभिः सह भूते। अधा पिचमातुरुषसः सकाशात् सप्तसप्तसंख्याका विंशः प्रजावयं स्मः प्रथमाः श्रेष्ठवयं वेधसो न्येः परिवारकान्
नून् वेधसो विधातु ररुषीन् वा जयेम हि वयं जनयामः देवो द्योतमानस्यादित्यस्य पुत्रा वयं मगिरसो भवेमा भूतिमंतः स्याम। अचतादी
प्रमाना वयं धनि न मुदकत तमं दिमेधं रुजे मवर्षार्थं भिद्याम। यद्वा धनि न पणिनामका सुरापहतं गो धन युक्तं मदि पर्वतं रुजे मा अग्नि
रसामादित्य पुत्रमेवमाप्नायते। तथा यदेतः प्रथममुदीयते। तदसा वादित्यो भवदित्यु पक्रम्ये गारा आसंस्ते गिरसो भवन्ति। जायेम

तत्रामकायदेवायकथाकेनहेतुनापापं वीथ्याः सुमत्वाय सुपुत्रनीयाय सुयज्ञाय वाहविर्देव्यग्निरूपो देवीनां हविर्देव्ययास्विष्टकृत्वा
 हविषोदात्रे रुद्राय कल्कं द्रव्याः । तथा उरुगाय उरुभिर्बहुभिर्गयमानाय यद्वा प्रभृतकीर्त्तय विह्वले रेतः क्षयहेतुं कथं वदः शस्त्राभ्यु
 णोति यत्का ७० धीरिति शरुः शतसंवत्सरः यद्वा हिंसिकानि र्निविः बृहत्स्ये महत्स्ये रवेनि र्निर्वाक कल्कं पापं द्रवः द्रव्यात् पुष्टि
 तराया दुभृधर एणो एयोः संज्ञायां भृजृजीत्यादिना र व च । अरुद्रिपदं जंतस्येति । सुमेपूर्वपदस्य । चित्वा दंतो दातः । समासे कृ
 त्स्वरः । हविर्दे । अनुदातस्य च यत्रोदात्तलोप इति । सुपुत्रदातत्वं । शरवे । अहसायं । अस्वस्त्रिहिरस्यतीत्यादिना उ-अत्ययः । निदि-अ
 नुवृत्तेराद्युदातः ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ कथा शर्धाय मरुता मृताय कथासूरे बृहतेष्ट्यमानः ॥ प्रतिब्रवादितयेतुराय साधादिवो जात
 वेदश्चिकित्वा नू ॥ ॥ हे अग्ने ऋताय गात्रे सत्यं भूताय वामरुतां शर्धये बलं भूताय गणा य कथा केन हेतुना मदीयमागः प्रतिब्रूयाः ते
 तष्ट्यमानः सन्तस्मै बृहते सूर्याय कथा कथं वदः । तथा अदितये देव्ये सुराय त्वरितगमनाय वायवे अदितये अदीनाय नुराय वा प्र
 तिब्रूयः । मदीयागं कथं ब्रूयाः । यस्मा देवं न स्मात् हे जातवेदो मे चिकित्वा नू तत्सर्वं जानान् स्वदिवादी प्राण देवान् साधस्य साधयम
 द्वायद्वा दिवो धुलोकस्य यज्ञवहनलक्षणं कार्यं साधकुरु । सूरे सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वात् । उर्थत्वा भावः । अतो गुण इति पर
 रूपत्वं । ष्ट्यमानः ष्टुती प्राणो । कर्मणीय कर्मे हि ज्योदिना संप्रसारणं । ज्ञानचोलसार्वधानुदातत्वे यकस्वरः । साधारण्यसाधसंति
 क्षो अंतर्भावित एव स्य लोटादिभ्यश्च यत्न शया ॥ ॥ अथ नवमी ॥ ॥ ऋतेन ऋतेन नियतमील आगो रामा स चामधुमत्स्यं कृम्यं ॥ कृष्ण
 सती ह शताधा सिनेषा जामयं पयसा पीषाय ॥ ॥ हे अग्ने ऋतेन सत्यं भूतेन यज्ञेन नियतमनुष्मृतमृतमुदकं गोर्धनोः पपः एते अ

राम
१५८

पुरातनयिलोर चित्वा धिरण्यरूपमवसेक एधुधं ॥ ॥ हे ऋत्विज्यजमानः । अधरस्य यज्ञस्य राजानमधियंति होतारं देवानामाकाशं रुद्रं
 सोरूपमाणं इवंतं शत्रूचो दयंते वा । यद्वा एषा वा अग्ने सूर्य दुइ इति रुद्रात्मकं रोदस्योर्धावा पृथिव्योः सत्ययज्ञं सत्यस्यान्नस्य दाता
 रं यद्वा सत्ययज्ञं सत्येन हविषा देवान् यजंते । यद्वा रोदस्यो अतवर्तमानं हिरण्यरूपं सुवर्णं प्रभं एवं विधमग्निं वो मुष्ठाकिमवसरक्षणा
 यतनयिलोस्तनयिलुरगनिः सत्या कस्मिकः तत्सदृशादचित्वा त्वनविद्यते चित्तं यस्मिन् तदचित्तं चित्तोपलक्षितसर्वं दियोपसंहो
 रोपरमाणमिति यावत्तनन्नरणा नुराशगेव आकृणुधं मूयं समं तादृविभि रग्निमजधं । रुद्रं रोदयात् रोदेस्मि श्रुतिरकृ प्रत्ययः । तन
 यित्वोः तनिः शब्दार्थः पुरादि रदंतः । स्तनिश्रुधिः पुषिमभि मभिभ्यो लारितु जिति इत्नु च प्रत्ययः विनर एतौ दातः । सुपासहे कादशे एकादे
 शस्वरः । कृणुधं । कृविहिंसा करणयोः लोटि रूपं ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ अयं यो निश्चक्रमायं नयंते जापे वपत्य उशती सुवासाः ॥ अर्वाची
 नः परिवीतो निषीदेमा उते स्वपाक प्रतीचीः ॥ ॥ हे अग्ने त्वदयं यमुत्तरवेदिलक्षणं प्रदेशं वयं चक्रमकुर्मः । अयं यो निश्चक्रमायं नयंते करोति त
 द्वात्स्वपाकस्वपाक सुकर्म नू अग्ने त्वं परिवीतः यष्ट्यदेवे स्ते जोभिर्वा परिवीतः । अर्वाचीनास्मदभिमुखः सन् निषीदेता धो द्यामुपविशा
 तत्र स्थिते स्थिते उमाज्वालोकुतयो वा प्रतीचीस्तदभिमुखाः प्रवर्तंते । चक्रमकरोते किं हि रूपं । वाक्यभेदादनिघाता भावः । अर्वाचीनः । वि
 भावो चरदिकागतिस्वरः । परिवीतः । वेभ्रसं वरणे कर्मणि निष्ठा । यज्ञादिवात्सं प्रसारणं । गतिरनंतरगतिगतेः स्वरः ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥
 आश्रुत्व ते अदृषिताय मन्मदृक्षते सुमृक्का कायवेधः । देवाय शस्त्रिममृताय गोसंयावेव सोता मधुपुद्यमीले ॥ ॥ स्तोत्राणां कर्तः । हे स्तो

प्रसक्तभानः प्रसदमित्ववितवेदधन्यः ॥ ॥ अग्ने अमृता अमर एतवः अमृता रक्षः प्रभृतिभिरवाधितामधुमं द्विमाधुर्येपितैरणी
भिः उरकेषु का देवी देवानां द्यः अनेन सत्येन यजेन वाहेतुना आपः आस्तायाः सत्यः सदमित सदेव सवितवे अवलायः प्रदधन्यः प्रगच्छति
तददृष्टानः वाजीन यथा सर्गेषु प्रेरणेषु प्रसक्तभानः प्रसक्तमानो अग्नेः प्रगच्छति तद्वत् आपः अष्टयाप्तोः आत्रोतः किंपुत्रं स्वयेति कर्मणि
किंपुः अष्टजित्यादिना तसि दीर्घः ॥ प्रसक्तभानः स्तोभति सर्वतिकर्मा ॥ ॥ अथ त्रयोदशी ॥ ॥ मा कस्य यक्षं सदमि धुरोगा मावे शस्य प्र
मिनतो माघे ॥ मा धातुरग्ने अनृजो कर्णं वे मा सख्युर्दक्षं रिपो भुजेम ॥ ॥ हे अग्ने दुरो स्मा कं हि स कस्य चिदपि जंतो यत्तु यज्ञं सदमित
सदेव मागाः कदाचिदपि मा गच्छ ॥ प्रमिनतो हि स कस्य वे शस्य यज्ञमागाः तथा आपेर्मद्या निरिक्तस्य बंधोर्यज्ञमा गच्छेत् तथा अनृजोः
कुटिलचित्तस्य धातुः कर्णं कर्णवदेयं हविः मावेः मा कामयेथाः तव यमपि सख्युर्मित्रस्य रिपोः शत्रोर्दत्तं भोजसमर्थं धनमा भुमन भुं
जीमहि किंतु त्वया दत्तं धनं भुंजीमहि ॥ दुरः ॥ ॥ प्रसक्तभानः किंपुत्रं ब्रह्मं दत्तं सीत्यत्वं सावेका च इति विभक्तिरुदात्तत्वं भुजेम
भुजपालनाभ्युद्यवहारयोः आशीर्लिङ्गित्ययेन परस्मैपदं ॥ लिङ्गा शिष्ये डि-त्यङ् प्रत्ययः ॥ ॥ अथ चतुर्दशी ॥ ॥ रक्षाणो अग्ने तव
रक्षणे भीरारक्षाणः सुमख प्रीता नः ॥ प्रतिष्फुरावेरुजवी दुहो जहिरक्षो महि चिदावधानं ॥ ॥ सुमख सुयज्ञ सुधानि वाहे अग्ने
रक्षाणः भृशमस्माकं रक्षिता प्रीता नः हविर्भिः प्रातस्ततव कर्णेभिः त्वदीये रवने नो स्मा चक्षया य प्रतिस्फुर अस्मा अतिदीप्यस्वा वी
नुददमं हः पापं विरुजं विशेषेण नाशय किं व महिमतवावधानं वर्धमानं वर्धं वा बाधकं रक्षो जहि नन अधातुस्त्वोरुषभ्य इति सं

राम

१५९

हिताया एतव रक्षाणः ॥ रसे युक्तं किं वा न शिरूषं जहि ॥ हनहि सागत्योः ॥ लोटि हंतेर्ज इति जादेशः आभाका स्त्री यस्या सिद्धत्वादलो
हो रिति लुङ् भवति ॥ ॥ अथ पंचदशी ॥ ॥ एभिर्भव सुमना अग्ने अर्के रिमा स्पृशमन्मभिः शूरवा जानू ॥ उत ब्रह्मा एयं गिरौ जुषस्व सं
तेशास्ति देवता जरेत ॥ ॥ हे अग्ने एभिर्भदनीये रक्ष च नीयेः शस्त्रेः सुमनाः शोभन मनस्को भव ॥ हे शूर इमान् स्मदीयान् हवित्
क्षणा वा जानमन्मभिः स्तोत्रैः सह स्पृश प्रतिगृहाणः उतापि च अंगिरः ॥ अंगत हवीषि प्राप्नोतीत्यंगिरः ॥ अग्निः यद्वा ये गारा आसस्तं
गिरसो भवति ति आक्षणां तेषामंगिरसां कारणत्वाद् अंगिरः ॥ स्त्वेतत्कारणे च मंत्रः ॥ ये अंगिरसः सूतवः स्ते अग्नेः परिजतिरेद
ति ॥ तादृश हे अग्ने ब्रह्माणिमं जानू जुषस्व सेवस्वा देव वाता देवती र्यं गता देवान् स्तोतुं प्राप्तेत्यर्थः ॥ तादृशी शक्तिः शंसंते शंसंते त्वो
संजरेत सर्वं धियनु स्पृश संस्पृशंते तुदादिः ॥ देव वाता वागतिगंधनयोः गत्यर्थं कर्म केनिकर्तृरिक्तं दिवः पवाधजंतः केचित्ति च
तुर्थ्यं तस्य पदस्य प्रकृतिस्वरः ॥ ॥ अथ षोडशी ॥ ॥ एता विश्वा विदुषेतुभ्यं वेधो नीथा न्यग्ने निष्ठावर्त्तासि ॥ निवचना कवये का व्या न्य
शंसिषं मतिभिर्विप्र उक्तेः ॥ ॥ वेदो विधातेर्ह अग्ने विदुषे कर्म विषयज्ञानवते कपेये कांतदक्षिणे एता विश्वा एतानि सर्वाणि वयं सि
वाक्यानि मतिभिर्मननीये स्तोत्रैरुक्तेः शस्त्रे अस्मिन् हितः विप्रः प्राप्नोतु मशंसिषमवोचता निसेव स्येत्यर्थः ॥ इति तृतीयस्य च
तुर्थद्विविंशो वर्गः ॥ ॥ कणुषेति पंचदशार्चं च तुर्थं सक्तं वामदेवस्यार्चं चैष्टुभं रक्षो हाग्निदेवताकं कणुषेति पंचो नाराक्षो द्यमित्य
नुक्रमणिका ॥ शतरनुवाकतश्चैव शस्त्रयोः सूक्तविनियोगः ॥ प्रवर्ग्यभिष्टुवे कणुषेति पञ्चदशाद्याः पंचवर्गविनियुक्तः ॥ सूचितं वाक्

पुष्पाजः प्रसितिं नृपुष्पीमिति पंचवेति ॥ तत्र प्रथमा ॥ १ ॥ कृष्णपुष्पाजः प्रसितिं नृपुष्पीयाहिराजे वामवोदभेन ॥ तृतीयमनु प्रसितिं दूणा
 नोत्तासि विधरक्षसस्तपिष्ठे ॥ १ ॥ हे अग्रे पाजः स्तेजः सद्यं कृष्णपुष्पकुरुष्व विस्तारय ॥ तत्र दृष्टान्तः ॥ प्रसितिं त्रायथा मृगयुः पृष्ठीवित्तो
 लं प्रसितिं प्रकर्षणसीयते वध्यत इति प्रसितिं वागुरातादृशी प्रसितिं पक्षिग्रहणाद्यं विनगहने पु प्रसारयति तद्वत् ॥ त्वमपि रक्षांसि हं
 तुं महत्बलमग्रतस्तनुघट्टभेन गतभयेन तेजः संधेन युक्तस्त्वं याहिरक्षांसि हंतुं गच्छ ॥ तत्र दृष्टान्तः ॥ राजेवा यथा अमवानराजा सह
 वर्तत इति द्रयोमर्त्यः ॥ तद्वा नृपुष्पा अमा अमवृत्तरोगः श शृणो कर्तव्ये रो गैस्तद्वा नृश शृणो रोग भूत इत्यर्थः ॥ राजा इभेन गजेन युक्तः
 स नृपरवर्त्तं प्रतिगच्छति ॥ तद्वत् ॥ किंच तृष्ठीति क्षिप्रनाम क्षिप्रगामिनी प्रमतिं प्रकृष्टा सेनामनु दूणानः अनुगच्छन् यद्वा नृष्ठीमि
 तिनृतीयाये द्वितीयां तथा क्षिप्रया प्रसित्या अनुबध्वा संततया गत्या दूणानः परसेनां हि स नृ अस्ता श शृणो क्षेप्ता सितपिष्ठे स्तपृ
 ते मे स्तेजोभिः रक्षसे रक्षसा विध्यता इया ॥ अत्र निरुक्तं ॥ कृष्णपुष्पाजः पाजः पानात् ॥ प्रसितिं विधे पृष्ठी प्रसितिः प्रसहनात्तुर्वा जालं
 वा याहिराजे वामाव्यवने भवन् वानृस्त्वया चेरावता गणेन गतभयेन हस्तिनेति वा नृ प्यानु प्रसित्या दूणान तृष्ठीमिति क्षिप्रनामतवत्
 त्वरते गैस्तासि विधरक्षसस्तपिष्ठे स्तपृते मे स्तपिष्ठे तमेरिति वेति ॥ कृष्णपुष्पा कृविहिंसा करणयोः लोटि धित्वि कृष्णो रवेत्यु प्रत्ययः ॥ व्यत्यये
 नात्मनेपदं ॥ विकरणस्वरसु सति शिष्टोपिलसार्वाधातुकस्वरं न बाधत इति लसार्वाधातुकस्वरः ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ तव भ्रमास आश्रयापतं
 त्यनुसृष्ट श धृषतावो शुचामः ॥ तर्ह्यध्वने जुह्वापतंगानसं दितो विसृज विध्वगुक्ताः ॥ ॥ हे अग्रे तव भ्रमासः भ्राम्यतः आश्रया शीघ्रगतयः

राम
१६०

यावेसा जादि हविरर्थगं पयः त्वं याच इति भेषायः आमा अपकासागोः मधुमन्माधुर्यपितं पक्वं यवः स चासदधारयति ॥ कृष्णा कृष्ण
 वणसिनी एषागोः श्वेतेन धासिना शालिनां धारकेण नाम र्येण जायंत इति जा प्रजास्ता जाम र्येण जायंत इति जाः ॥ प्रजास्ता जाम र्येण निमि
 ते भेतेन पयसा पीपाय प्रजाप्याययति ॥ तवेषमहिनाय इसा न्यरिणा पयते वक्रोषि पीपाय ॥ प्याययते लिटि लिङ्गा जे श्वेति पी पावः ॥
 अथ दशमी ॥ ॥ ऋतेन हिष्ठा वृषभश्चिदक्तः पुमो अग्निः पयसा पृथ्येन ॥ अस्पंदमानो अचरद्दयोधा वृषा शुक्रं दुदुहे पृश्नि रुधः ॥ ॥ वृ
 षभः अभिमत कलवर्षकः पुमान् अश्वः सोमि ऋतेन सत्यभूतेन पृथ्येन धारकेण पयसा मुक्तः सितो भवति ॥ हि स्म चित्तयः पूरणाः
 वयोधाः अन्नदः सोमि अस्पंदमानः एकत्रावस्थितः स नृ एता चरन् सर्वत्र ते जसा चरति ॥ तथा वृषायां वर्षकः पृश्नः सूर्यः शुक्रपयः ऊ
 धोत रिक्षमेधं वा दुदुहे दोषि ॥ अक्तः ॥ अंजू याक्ति स्तुल गतिष्ठा कर्मणि निष्ठा दुदुहे ॥ द्विकर्मकोयं धातुः ऊधः अकथितं चेतिकर्म सं
 जा ॥ ॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे एकविंशो वर्गः ॥ ॥ अथैकादशी ॥ ॥ ऋतेनादिं य सस्मिदंतः स यंगिर सोनवंत गोभिः ॥ शुभं नरः परिष
 दं शुषसमा विः स्वरभव जाते अग्नौ ॥ ॥ अंगिरसः मेधातिथिः प्रभृतयः ऋतेन यजेन हेतुना गवो निरोधकमद्रियवर्तं भिदंतो विदा
 रयंतः य स नृ प्रक्षिपन्ते तस्ते गारेभ्यः सन्नवंत समगच्छन् ॥ नरः कर्मणो नेतारस्ते शुभं सुखेन उषसं परिसदन् परितः प्राप्नुवन्ततः
 स्वः सूर्याया विरभवत् अग्नौ त्वयि जाते मथनेन मित्या दिते सत्या भूत इति ॥ असत् ॥ अस्थे तलुडि चुरस्यति वक्त्रे सादिना अ अदे जाः
 अनित्यमागमानुशासनमिति युगभावः ॥ ॥ अथ द्वादशी ॥ ॥ ऋतेन देवी रमृता अमृक्ता अलं भिरापो मधुमद्विरये ॥ वाती न सर्गपु

लङ्गिबकुलं छंदसीति शेषः शुबकुलं छंदसीति निपट्टागमः निघातः ॥ १ ॥ अथ चतुर्थी ॥ १ ॥ उदयेति प्रत्यातनुद्य न्यमिजो ओष
ता निमहेते ॥ यो नो अरातिं समिधानचक्रेनी नातं धृष्टत संन शुक्लं ॥ १ ॥ निमहेते निगमाती अहेतयो ज्वालायस्य तथोक्तः तादृश
हे अग्ने जुतिष्ठ रक्षोहन नार्थमुद्यतो भवशून् प्रति आतनुष संघं विस्तारय स्ते स्ते जः संघैः अमित्रान् शत्रून् ओषतात नितरां दहहे
समिधानसमिद्धिदो यमाग्नेयः पुमान् नोस्माकमरातिभावप्रधानो निर्देष्टा ॥ अरातिं त्वत्त्वात्रवं चक्रे कुरुत अरातिं सदनं वा कुरुतं पु
मांसनी चान्यभूतं क्षिप्रह ॥ तत्र दृष्टांतः ॥ अतसत्रयथा शुक्लमना ईतमं काष्ठं दहसितद्वत् ॥ ओषतात उषदाहे लोटि हे लुहो
रिति तात देशः धक्षिदहे लोटि बकुलं छंदसीति शेषो लुका लोटि दहत्वं भद्रावः षडोः कसीति कत्वं निघातः ॥ १ ॥ अथ पंचमी ॥ १ ॥
ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्या ध्यस्मदा विष्णु एष देवान्यग्ने ॥ अवस्थिरात नुहियातु जूनां जामिमजामिं प्रमृणी हि शत्रून् ॥ १ ॥ हे अग्ने ऊ
र्ध्वो भव रक्षोहन नार्थमुद्यतो भव ॥ अस्मत् अस्मत्तः अधिकानरा क्षसान् प्रति विष्णु प्रत्येकं ताडय ॥ देवानि ते तां सिवा विष्णु
ष आ विष्णु ॥ एतत्रयं विधाय यातु जूनां यातयितुं प्राणिनः केशयितुं ये जवं कुर्वन्ति तेषां यातु धाना नां स्थिरा दृढा निध - रूषि अव
तनुहि अविगतज्या निकुरु किं च जामिं जामिमवंधुं शत्रून् प्रमृणी हि प्रजहियद्वा जामियः पूर्वप्रकृतः तं जामि पूर्वमप्रकृतं
वं भूतान् शत्रून् जहि ॥ प्रकृतो यमित्यये त्यक्षामा कृथाः आविष्णु एषेत्यत्र संहिताया मिदु दुषधस्य वा प्रत्ययस्य चेति धत्वा तनु
हि ॥ तनोते लोटि उत अत्रयया छंदसीति वाचनमिति हेर्युगभावः ॥ यातु जूनां ॥ जुगतो ॥ क्रियचीत्यादि क्रिप् दीर्घी आमिर्छंदसीनुम

राम
१६१

मृणी हि ॥ मृदु प्राणत्यागे अंतर्भा वितत्यर्थस्य लोटि बकुलं छंदसीति विकरणस्य आनिघातः ॥ १ ॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे त्रयोविंशो
वर्गः ॥ १ ॥ अथ षष्ठी ॥ १ ॥ सते जानाति सुमतिं यविष्ठय ईवते ब्रह्मणे गा तु मे रत् ॥ विश्वान्यस्मे सुदिनानि रायो धुम्रान्यय्यी विदुरो
अभिद्योत ॥ १ ॥ यविष्ठयुवतमयद्वा देवानां हवीषिमिश्रयितुमहे अग्नेयः पुमान् ईवते गमनवते कल्याण हे तुभूतगमनाय ब्र
ह्मणे परिदृढाय तुभ्यं गा तुं गीयते उच्चार्यते ॥ इति गा तुं स्तोत्रं तद्देवत्वे प्रेरयति ॥ स पुमान् ॥ तेन व सुमतिकल्याण करी मनुग्रहात्मिका
बुद्धिं जानाति भत इत्यर्थः ॥ अस्मे स्तोत्रं कृतवते यजमानाय तदर्थं विश्वानि सुदिनानि शोभनानि दिनानि रायो धनानि धुम्रानि सु
मतिरलकनकादीनि दुरः गृहान् अभि अभिलक्ष्य अर्यो यज्ञानां स्वामी त्वं विष्णो विशोषेण द्योतस्वा केचिदत्र वाच्य भेदमगी कुर्व
ते ॥ स्तोत्रं कृतवते यजमानाय विश्वानि सुदिनानि अभ्युदयकाशीणि भवंति ॥ रायः शंति क्षीरादीनीति रायो गो धनानि धुम्रानि घात
मानानि कनकादीनि चास्मे भवंति ॥ अर्यः कर्मणामनुष्ठाता यजमानः ॥ दुरः गृहान् अभिद्योत विशोषेण द्योतते ॥ ईवते ॥ जुगतो ॥ क्रिप
तदस्यास्तीति मनुष्यं छंदसीर इति मनुषो वत्वं ॥ ऐरत् ॥ ईरयतो ॥ अर्यः जुगतो ॥ अर्यः स्वामि वैश्वयोरिति यत्प्रत्ययौ तो निपातितः ॥ स्वधि
यतो दातृत्वं ॥ द्योत ॥ द्योतदीप्तौ ॥ छंदसे लुङि द्यु-ड्यु लुङि परस्मैपदं ॥ बकुलं छंदसीत्यभावः ॥ १ ॥ अथ सप्तमी ॥ १ ॥ सेदग्ने अस्तु सुभ
गः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषाय उक्तेः ॥ पिप्रीषति स्व आयु विदुरोणे विश्वेदस्मे सुदिना सासदिष्टिः ॥ १ ॥ हे अग्नेयः पुमान् नित्य
नया वज्रीवं संकलितेनाग्निहोत्रादिसाधनभूतेन हविषा त्वात्वां पिप्रीषति प्रीण इतुं पृच्छति ॥ यश्चोक्तेः शस्त्रैः प्रणयितुं इच्छति ॥

सेतः सर्वपुमान्। सुभगः शोभनधनसोभाग्यवाचासुदानुः शोभनदानोपेतशालूतिचंदुरोणे दुखेन कंचुलभ्येस्कीय आयुषिश
तर्पणीत्येजीवनेमिनेसतियस्त्वाप्रीणयति। अस्तु सुभगो सुस्तु यदा यस्त्वाप्रीणयति स्कीयगृहेस्व आयुषिशतवर्षास्त्वजीवने
तिष्ठतु। अस्मेयजमानाय विश्वासवीणि सुदिना। शोभनानि दिनानि भवंतु। असादिष्टिः सयज्ञः असत्फलसाधनसमर्थो भवति। पि
प्रीणतिस्व आयुषीति। प्रीडतर्पणेधातोः कर्मणि इति सन् असत् अस्तेलं द्याडागमः। मंत्रेष्टयादिना किनुदात्तः॥॥ उरवसे भर
णीः यष्टो अग्नेः क्षत्रभृतो र्वमित इति याज्यास्त्वेति च। अचीमिते सुमतिं घोषवर्गिति इदं प्रभृतिवर्मणा इति॥॥ सैषाष्टमी॥॥ अ
चीमिते सुमतिं घोषा र्वी कर्षते वा वाता जरता मियं गीः॥ स्वस्वास्वा सुरथामर्जयेमास्मे क्षत्राणि धारयेरनुधून्॥॥ हे अग्ने ते तव सुम
तिं अनुग्रह करं शोभनं बुधिं अचीमिषू जयामिव वाता पुनः पुनस्त्वामभिगच्छंतीयमुच्यमाना गीः वाक् घोषि घोषयुक्तं तथा भवति
तथा अचीकृत्वदभिमुखे ते को संपटतां स्तोतु। वयमापि स्वश्वाः शोभनोश्चोपेताः सुरथा अउपलक्षणे तत्तत्पुत्रपोत्रादिभिः सहि
ताः संतस्त्वामर्जयेमा। अर्लं कुर्वमिपरिचरेमेति यावत्। तंतु अनुधून्त्वं ह अस्मे अस्मा सुक्षत्राणि धनानि धारयेः निधेहि। घोषि
पुषशरानां ॐ णादिक इन्निवादाद्युदात्तः। वावाता वागतिगंधनयोरित्यस्य यद्गुगतस्वरूपं। मर्जयेम॥॥ अथ नवमी॥॥ इ
हत्वा भूषी चरेदुपलक्षणे दोषावस्तदीह दिवा समनुधून्॥ कीलंतस्वा सुमनः सपेमाभिधुआतस्त्विवां सो जना नां॥॥ इहास्मि लोके पु
रुषः दोषावस्ताः रात्रौ वहनि नदी दिवा संदीपमानं त्वा अनुधून् च हत्स्वन् आत्मना स्वयमेव उपसमीपे भूरि भूयिष्ठं यथा भवति। तथा

राम
१६२

रश्मयः पतंति सर्वतः प्रसरंति। शोभुवानः भूशोदीप्यमानस्त्वेधुषता अभिभवसमर्थनतेजः संधेन शत्रून्नु कमेण स्पृशदह। दहनोपायं
दर्शयति। असंदिताः परैरनिरुद्धस्त्वेधुषिता तापकानिते जोसिपतंगा नृपतनशीला नृविस्फुलिंगात् उल्काश्चेति एतज्जितयं जुद्धा क
यं ते स्मामा दुतय इति जुद्धं ज्वालातया विष्टकु सर्वतो विस्तजप्रसारय। आशुया। आशुशरीतजसः सुपांसुनु गितिया जादेशः। चित्स
रः धुषता। धुषु प्रसहने। चुरादिराधुषीयः व्यत्ययेन शः। शत्रुनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं। जुद्धा भुहोते दीर्घश्चेति। किपू द्विर्वचनं दीर्घ
त्वं। उदात्तयणो हक्पूर्वादिण इति विभक्तेरुदात्तत्वस्यानङ्धात्वोरिति प्रतिषेधे उदात्तस्वरितयो र्यण इति स्वरितत्वं। असंदिताः दो अव
स्वंडने। कर्मणि निष्ठा। घति यतीतीत्वं। न आसमासे। तस्य स्वरः॥॥ अथ तृतीया॥॥ प्रतिस्य शो विस्तजत्त्वर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या
अदध्यः॥॥ यो नो इरे अघशंसो यो अत्यग्नेमा किष्टे यथिरा दधधीत्॥॥ हे अग्ने त्वर्णितमः त्वरिततमस्त्वं स्पशः परबाधकानूरश्मी
तयाराक्षसत्यानृतविवेकार्थं विस्तजशत्रून् प्रतिविशेषेण प्रेरय। अदध्यः। केनाप्यहंसितस्त्वं अस्याः स्वदीयाया विशः अस्मदादिका
याः प्रजायाः पायुः पालको भव। कस्मात्तद्वक्षणमित्यपेक्षायामाह। नोस्माकं दुरयो घशंसः अघपापात्मकं शंसनमभिलाषः कीर्तनं
वा यस्या सो घशंसः अंति अस्माकं समीपेति छति। तस्मादुभयविधा चोष्ट पालको भव। किंच ते त्वत्सं वंधिनोस्मा आकिः न कश्चिदपि
यथि वाधको राक्षसः आदधधत् आधर्षयतु। अस्माकं कश्चिदपि परिभवमा करोत्वित्यर्थः। अंति। अंतिकस्य कादिलोपमाद्युरा
त्तत्वं। अग्नेपादादित्वादित्वात्पाष्टिकमाद्युदात्तत्वं। माकिष्ट इति संहितायां युष्मत्तत्तुः धंतः पादमिति षत्वा दधधत् आधर्षयतु

त. सं. भा. ४

देवानामाह तावविष्णु युवतमसु कृतो गोभनप्रज्ञहे अयेवचोभिः स्वदुद्देशेन रुतैः सौत्रैः समुपजातयेयं बंधुता बंधुभावः। तथा बंधु
तयामहो महतो राक्षसान् रुजाभिभुनक्ति। न तादृशोऽस्मात्मा कंच वचः पितुरुत्पादयितुं तमादृषेः सकाशात् न चामदेवं मामचिया
यादमूनादोतमनादानमनावाशकृणा मुपक्षयिता वा तादृशस्त्वनोस्मदीयस्यास्य वचसस्तोऽस्मात्कमेतत्वाक्यचिकिषिजानी
ह। चिकिषिकितज्ञाने। अहोत्यादिके लोहिरूपं होतः पादादित्वात्प्राप्तिकमाद्युदात्तत्वं। इतरेयो सुधा मंत्रिने समानाधिकरण इ
ति प्रथमस्याविद्यमानकद्रावमिषेधादयादादित्वेन नित्वेन निघातः॥ ॥ अथ ह्यदृशी॥ ॥ अस्वप्रजस्तरेण यः सुशेवा अतं द्रासो
रुका अश्रमिष्ठाः॥ तेषां यवः सध्वं चो निषद्या ग्रेतवनः पांत्वमूर॥ ॥ अमूर अमूर सर्वज्ञयद्वा अमूर अप्रतिहतगते हे अश्र
अस्वप्रजः जागरूका इति यावत्। तरेण यः सततममनस्वभावः। अथ द्रास्तारका वा सुशेवाः सुसुरवाः अतं द्रासः अतं द्राः अन
लसाः सर्वदाद्युक्ताः आरकाः अहिंसकाः अश्रमिष्ठाः। अथांततमाः सध्वं चः परस्परसंमताः पायवोरक्षकास्ते तादृशस्तरेण
यः निषद्यास्मद्यजे निषस्या भूत्वानोऽस्मान्प्राक्। अस्वप्रजः स्वपिदृशोर्नजिह्वः प्रत्ययः मध्ये वग्रहश्चोदसः। सध्वं चः सहपूर्वा
द्वं चतेः क्षिप्र। सहस्यसधिरिति सहस्यसध्यादेशः। सध्यादेशस्यांतोदात्तत्वं निपातनाद्यल्लोपदेशोऽदात्तस्वरितयो रिति स्वरितत्वं। अमूरामूर
वेचिते निष्ठायां दकारस्य रेफश्चोदसः। यद्वा मूड बंधने लोहिरूपं॥ ॥ अथ त्रयोदशी॥ ॥ ये पायवो मामतेयं ते अयेपश्यंतो अंधं दुरि
तादरक्षन्॥ रक्षतां सुकृतो विधवेदादि संतद्विषवेनाह देभुः॥ ॥ अत्रेयमिति हस्विकी कथा तु च अथ स्यगर्भिणी यमता नाम धेयाभा

राम
१६३

यंति दनुजो हृत्पति निरुधरेतरकः सध्वं चोत्पन्नं भिक्षुशायजात्यं धत्वं त्वं दीर्घतमः प्राप्नुहीति तत्समादीर्घतमा अजनिष्ठसंधाय
रिहायाभिस्तुत्या चक्षरलेभतेति तदिदानीमाह॥ हे अये पायवः रक्षकाः पश्यंतः अंधोयमिति कृपादृष्ट्या पश्यंतः तेन वयं रक्षयः मा
मतेयं ममतायाः पुत्रं अंधं चक्षुर्हीनं दीर्घतमसंदुरितात् आध्य लक्षणात् अरक्षन् वक्षुः प्रदानेनापालयत् विश्ववेदाः विश्वप्रज्ञो भवा
नसुकृतः। गोभनचक्षुः प्रदानोदिकर्मकृता चतस्रो रक्ष्मीन् रक्ष आदरेण परिगृह्य पालयति तेषां परिग्रहसिद्धिरभिधीयते। दित्संत
इतदंभितुं परिभविषुं मिच्छंत एव रिषवः शत्रवः एनं दीर्घतमसं नाह देभुः नेवपरिभवंति खलु मामतेयं ममताया अमन्यमित्यर्थे स्त्रीभ्योऽ
कादि संतः। देभुर्देभे। सनीदंतर्धत्यादिना इडभावः दंभ उद्योतीकारः। देभुः अथिग्रंथिदंभिष्वं जीनामुपसेख्या नमिति डिटः कित्वा दु
पधालोपः॥ ॥ अथ चतुर्दशी॥ ॥ त्वया वयं सध्वं च स्तोतास्तव प्रणीत्य श्याम वा जानु॥ उभां शंसासूदयस्य ताते नु सुया कृणु कृया
ण॥ ॥ अद्रयाणा अलक्षितागमन अद्रयाणां क्रीतयान इति यास्कः। तादृश। हे अग्ने वयं स्तोतारः सध्वं च त्वत्सादात्समानधनाः
त्वोताः त्वयारक्षिताः वयंतव प्रणीतो प्रणीत्या तव प्ररणेनानुज्ञया वा जानानि। अश्याम। प्राप्नुयामहे। सत्यताते सत्यंत नोतीति वा।
सतंतापते यस्मिन्निति वा सत्यतातिः। हे सत्यताते शंसपापानो शंसितारो उभो। आसन्नं विप्रकृष्टोऽश्वस्तदवजं हि अनुसुया अनुक
मेण कृणुहि अस्मिन्सूक्ते प्रतिपादितमर्थं कुरु। सध्वं च धनमेवायमस्तीति चंदसीच निपाविति इति प्रत्ययः। परनेकावदिति याण। उदा
त्तस्वरित्योरिति स्वरितत्वं। अनुया अपडः सुपुष्ट इति विधीयमानः कुप्रत्ययः वङ्गलवचनादनुपूर्वस्यापि भवति। सुपो सुदुगिति तत्ती

यायायाः आदेशः। अङ्गयाणः। क्रील जायी। बङ्गलं छंदसीति शपः शुभावः। अनित्यमागम शासनमिति सुगभावः॥॥ अथपंचदशी॥
 ॥ अथाते अग्नेसमिधाविधेम प्रतिस्वामं शस्यमानं भाया॥॥ दहो शसोरक्षसः पाशस्मां दुहो निदोमि त्रमहो अवद्यात्॥॥ हे अया अ
 नयासमिधादीत्यास्त्याविधेम परिचरेम। अस्माभिः शस्यमानमिमं स्तोत्रं प्रतिगभाया प्रतिगृहाणा अशसः शंसति स्तुवंतीति शसः स्तो
 तारः तेन भवंतीति अशसो नृशंसाः तान् रक्षसो दह भस्मसात्कुरु। हे मित्रमहः मित्रैः पूजनीय हे अग्ने दुहो दाननिदः निदकान् अव
 द्यात् रिद्यो दीद्यास्मान् पाहिरक्ष मित्रमहो अवद्यादित्यत्र संहिताया आद्यादवद्यादिति रवः प्रकृतिभावः॥॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे
 पंचविंशो वर्गः॥॥ छ॥॥ इति श्रीमदाज्ञाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसांघ्राज्यधुरंधरेण सायणा
 चार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिता भाष्ये तृतीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः॥॥ छ॥॥ श्रीमंगलमाहेश्वरी शुभं भवतु॥

आचारतपरिचरति। तस्माद्द्वयमपि च जनानां शृङ्खलां धुशानिधनानि। अभितस्त्रिंशंसः त्वत्पसादादात्मसा कुर्वति। अतएव च की
 डंतः। स्वस्वेष्टहेतुवो आदिभिः सह संकीडमानाः तथा सुमनसः शोभनमनस्काः संतस्त्वांसपेमपरिचरेमयद्वा दोषवस्तारितिसं बुधि
 दोषायां चिकृतं स्य तमसो वस्तः आच्छादितः निवारयितः। तन्म। आत्मनः शब्दस्य तृतीयायाः सुषां सुनुमिति डुक्। मंत्रे छायादेशात्
 न इत्याकारलोपः। दोषावस्तः। दृष्टपक्षे कातीका जपादयश्चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। सं बुधिपक्षे आमां त्रितस्य पादादित्वात्पक्षिक
 माद्युदात्तत्वं। सपेमा। षष्मसमवाये शलडिरूपं निघातः॥॥ अथ दशमी॥॥ यस्त्वात्त्वश्चः सुहिरण्यो अग्न उपयाति वसुमतारथेन॥ त
 स्य ज्ञाता भवसितस्य सखायस्त आतिथ्यमानुषगुजोषत॥॥ हे अग्नेयः पुमान् स्वश्वः शोभना शोपेतः सुहिरण्यः यागयोग्य
 धजोपेतः वसुमता व्रीडादिधनयुक्तेन रथेन सहितः सन् उपयाति परिचरणार्थं तव समीपं गच्छति। तस्य पुंसः आतासर्वदुरितेभ्योर
 शको भवसि। यश्च पुमान् तैतव आतिथ्यं अतिथियो ग्यां पूजां आनुषक्यं अनुक्रमेण जुजोषत प्रापयति। तस्य पुंसः सखातदुपवित
 फलप्रदानेनोपकृतं भवसि। उपयाति। सहसुपेत्यत्र योगविभागात्समासः। तिषः पित्वा दनुदाते धातुस्वरः। तिडि नो दात्रवतीति ग
 तेर्निघातः। आतिथ्यं। अतिथिशब्दादतिर्त्य इति ल्यप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। जुजोषत। जोषयति डिटि बङ्गलं छंदसी शपः शुभावः। छंदस्य
 भयथेति तिप आर्धधातुकत्वात्सिलोपः। अभ्यस्तानामादिरिक्ताद्युदात्तः॥॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे चतुर्विंशो वर्गः॥॥ अथैकादशी॥
 ॥ महोरुजामि वंधुतावचोभिस्तन्मापितुर्गतामादन्विषाय॥ त्वं नो अस्य वससश्चिकिधि होतव्यं विष्ट सुकृतोदमूनाः॥॥ हे होतः

मेतत् अमृतममरणस्य भावः। नेताः विशिष्टप्रज्ञः वैश्वानरः विश्वेनैरेराहवनीयादिरूपेण। नृतमः नेतृत्तमः फलादीनां यद्वः महान् महान् नैतत्।
अग्निः अगमादिगुणविशिष्टः तादृशमग्निं श्रुतेति भावः॥१॥ अथ तृतीया॥१॥ सामद्विवर्हो महितीम् भृष्टः सहस्रेता वृषभस्तु विधान्॥ पदं
नगोरपगुहं विविधान्निर्मलं प्रेदुवोचमनीषां॥१॥ द्विवर्हो द्वयोर्मध्यमात्रयोः स्थानयोः परिदृढः तिग्मभृष्टः तीक्ष्णतेजाः सहस्रेताः बद्ध
विधाहिरण्यरेतस्कारेतः शब्दः सारवाची प्रभूतसारो वा वृषभः कर्षिता कामानां तु विद्यान् बद्धधनः ईदृशो यमग्निः अत्यन्ता गपितंगोः पदमि
व अपगुहं अत्यन्तरहस्यमनीषा शब्दो ज्ञानवाची सन्नप्रज्ञा तथेव वर्तते। मनीषां ज्ञानं महिमहत् पूज्यं सामः। अस्मदभिमतं स्तोत्रं विविधान् विज्ञे
षेण ज्ञाननः प्रदुवोचता प्रेच ब्रवीतु॥१॥ अथ चतुर्थी॥१॥ प्रतोः अग्निर्वभसन्निग्मजं भस्मपिष्टेन शोचिषायः सुराधाः॥ प्रयेमिनेति वरुणस्य धा
प्रिया मित्रस्य चेततो ध्रुवाणि॥१॥ योगिः सुराधाः शोभनधनः सतिग्मजं भः तीक्ष्णदृष्टसन्तपिष्टेन शोचिषा अतिशयेन शत्रूणां तापकेन
तेजसा नाचक्ष्यमाणान् दृष्ट्वा प्रवभसत्। प्रकर्षणमर्त्यनुदहत्वित्यर्थः। भसमर्त्यनदीशोः। लेटि इतश्च लोप इतीकारलोपः। लेटोडा दावित्यडा
गमः। तानित्युक्तकानित्याह। ये चेततः आततः एतदुभयविशेषणमित्रस्य वरुणस्य च प्रिया प्रियाणि ध्रुवाणि स्तिराणि देव्यारधामधामा
नितेजः स्थानानि कर्माणि तां प्रमिनेति प्रकर्षणहिंसति। मी अहिंसायां। मीनातेर्निभगम इति दुस्स्वरे विकरणस्वरः॥१॥ अथ पंचमी॥१॥ अथात
रोनयोषणोऽर्त्यतः पतिरिपो न जनयो दुरेवाः॥ पापासः संतो अनृता असत्या इदं पदमजनता गभीरं॥१॥ अथातः आजादिबन्धुरहितापोषणो
नगत् भर्तृकायोषित इव वाप पूर्ववदनिगम इति। विकल्पाद्दीर्घः। तायाया भर्तृगृहात् पितृगृहं प्रत्यायंति तद्वत् गच्छंतः यज्ञादीनपहाय अमार्ग

राम

वर्तमाना इत्यर्थः। तथा यतिरिपो न जनयो नयति द्वापेः स्त्रिय इव दुरोवाः दुष्टगतयः दुराचाराः अतएव पापासः पायाः संतो अनृताः मानससत्पर
हिताः असत्या वाचिकसत्परहिताः मनसा वाचाग्निमभजमाना इदं पापिभिरनुभूयमानतथा प्रसिद्धं गभीरं अगाधं पदं नरकस्थानं अजनयंत
उत्पादयंति। लडि जनेरंतर्भाविता एतद्विद्यते येनेकवचनं॥१॥ इति तृतीयस्य पंचमप्रथमो वर्गः॥१॥ अथ षष्ठी॥१॥ इदं मे अग्रे कियतेषां वका मि
नते गुरुभारं नमन्ना॥ बृहदधाथ धृषता गभीरं यद्वं पृष्ठं प्रयसा सप्तधा तु॥१॥ हे पावक शोधका मे कियते अयत्नाया गुरुभारं नावा दुमाश्रयं भा
रमिवार्तं यथा भर्तुमसहमानः पातयति। तद्वत्। तदीयं कर्ममिनेते अहिंसते अयं जने मे मध्यं इदं ज्ञातवत्वेन प्रसिद्धं बृहत् भूतं मन्मदणीयं
धर्मदधाथा देहितदेवविशेषतो धृषता शत्रूणां धर्मकेषा प्रयसा अन्ननामेतत्। अन्नेन युक्तं गभीरं अन्यैरनवगाह्यं यद्वं महत् पृष्ठं स्पृष्टुं योग्यं
सप्तधा तु गाम्यारण्यभेदेन सप्तप्रकारं। सप्तगाम्याः पशवः सप्त आरण्या इति श्रुतेः। ईदृग्यं नंदेहीत्यर्थः। गुरुभारं त अथ दीयं भारं यया न्यस्मे दहा
तितद्वत्स्माकं दातव्यं धर्मं देहीति वा योज्यं॥१॥ अथ सप्तमी॥१॥ तमिन्नेव समाना समानमभिक्त्वा पुनती धीतिरुवाः॥ ससस्य चर्मन धिवा रुष्ट
अरयेरुप आरुपितं जवारु॥१॥ अग्निविद्युदादित्यास्त्रयोपि मतभेदेन वैश्वानरशब्दाभिधेया इति यास्कनोक्तत्वाद्वा दित्यात्मना वैश्वानरश्रूयतो
तमित्तमेव वैश्वानरं घस्थानं सर्वेषामेकरूपं समानं सना सदृशी तद्योग्या पुनती अस्मान् शोधयती धीतिर्गतिः अस्मादीया श्रुतिः क्व घातदुचितेन
कर्मणा त्वेव सिद्धमेवाश्रयाः अभिप्रायान्नात्मादित्यर्थः। अत्रोतेर्लिङ् बद्धलं छंदसीति विकरणस्य लुकाद्यत्ययेन परस्मैपदप्रथमपुरुषत्वेन च पू
र्ववत्तद्धृक्तेर्ये छंदश्चतेर्ये छंदो ध्याहार्यः। यस्य युस्थानस्य वैश्वानरस्य जवारु जवमानो हि सारुदीपमंडलं जवारु जवमाणो हीति वा जवमा

त.सं.भा.२

नरोहीति। वनियास्तः। अग्रे पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि रूपः। आरोपयति। स्वात्मनि सस्यादीनि हविति भूमि रूच्यते तस्याः सकाशात्। सस्य तु प्रोपमे
तत्सपत इव निश्चलस्य पृष्ठे धुना मेतत्स्वः पृष्ठिरिति क्लृप्त्यदित्ययोः साधारणानाममुपादात् ज्योतिरादित्यस्य प्रमानस्य क्लृप्त्यदित्ययोः
उपरि चर्मनवरणपचरेणोणादिको मनि नुसुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक्। आरुपितं देवेन मस्य इति पूर्वज्ञानवयः॥ अथाष्टमी॥ प्रवाच्यं च सः
किं मे अस्य गुहा हितमुपनिहितं वदंति॥ यदुस्त्रियाणां मपवारिवत्राति प्रियं रूपो अयं पदं वेः॥ मेमदीयस्य अस्य वक्ष्यमाणस्य वचसो वाक्यस्य
किं प्रवाच्यमस्ति तद्वक्ष्यमेवोच्यत इत्यर्थः॥ किं तद्वच इत्युच्यते। उस्त्रियाणां तानां मेतत्। क्षीराद्युखाविणीनां गवां संबंधियक्षीरां वारि उदकमिव
तद्यथा सेकेना विष्कुर्वति तथा अपव्रजन् अपटु एवति। दोधारः। निमित्तं नितरां नेनै किं शोधयतीति निमित्तं क्षीरमुच्यते तादृक् क्षीरं अनेन वेष्टा
नरेण गुहा गुहायां उपहितं उपनिहितं वदंति। वेभारः किं चार्यं वेष्टा मोयाः रूपः भूयाः प्रियं सर्वेषां माधारत्वेन प्रियं भूतं अयं प्रेष्ठं पदं स्नानं याति
रक्षति॥ अथ नवमी॥ इदमुच्यते हिमं हामनी कं यदुस्त्रिया स चतुर्थ्यं गोः॥ अतस्तस्य पदे अधिदीद्यानं गुहारघुष्यदघुष्यद्विवेद॥ इदमुच्यते मेव
त्यसि हिमं हिमं हतं प्रज्ये महां महतां देवानां मती कं स भूह रूपं सूर्या मंडलं वैश्वानर एवेति शेषः। पूर्वपूर्वकाळीतत् पूर्वकं वायं मंडलं उस्त्रिया क्षीरा
द्युखाविणी गोः अग्निहोत्राद्यर्थी स चतुर्सेवते। अतस्तस्योदकस्य पादस्थाने अंतरिक्षे अधि अधिकं यद्वा अधीति सप्तम्यर्थं नुवादः दीद्यानं द्योतमानं गुहा
गुहायां रघुष्यतः शीघ्रं स्पंदमानं रघुष्यतः शीघ्रं गच्छतः सूर्यमंडलं विवेद वैश्वानरमवेति जानवानस्मि॥ अथ दशमी॥ अध्युत्तानः पित्रोः सवासां
नुतगुहं चारु पृष्ठे॥ मातुष्यदेपरमे अतिष्ठद्वाष्टमः शो विषः प्रयतस्य जिह्वा॥ अध अथा। धुतानो दीप्यमानः पित्रोर्दीवा पृथिव्योः सवा सह मध्ये वा

राम

आविष्टे शायनमः॥ यस्य निश्चसितं वेदायो वेदे भोः खिलं जगतः। निर्ममेतमहं वेदे विद्यातीर्थमहेश्वरं॥ इच्छंतीत्यानुवाकः अतुर्थ्या
यथा ददात्। व्याख्यातः सायणाचार्यपंचमो व्याकरिष्यति मनुर्थे मंडले नुवाकः दशमूक्तानि वैश्वानरायमिति विनियोगोक्तं शिकः॥ तत्र प्र
थमा॥ वैश्वानरायमी लुक् सजोषाः कथा दाशोमा मये वृहद्वा॥ अनूनेन वृहता वक्ष्ये नोपस्तभाय दुपमिनरोधः॥ सजोषाः। सजोषसः समा
नपीतियुक्ता। वयमभिव्यजमानाः वैश्वानराय संबंधिन रत नाम कायमी लुक् अभिमत वक्ष्यादिसे क्व वृहत् वृहते महते भाः भासमाना याग्ये
देवाय कथा कथा वन प्रकारेण दाशोम दद्यामसामर्थ्या द्विधिरिति गम्यते। अथ वा वृहद्वा दनुतरत्रयोऽप्यं कथा दाशोमेत्युक्तं। किं तत्राधिक्यमि
ति तदुच्यते योऽग्निः वृहन्महद्वा॥ भासमानश्च सन्न अनूनेन अविकलेन संपूर्णेन अतएव वृहता प्रभूतवक्ष्ये नोपस्तभाय उपस्तभा
यत्। उपस्तभाति सामर्थ्या द्यामिति शेषः। क्लृप्त्योक्तः स्तत्र दृष्टांतः। उपमिनरोधः। उपसमीपे मीयते क्षिप्यत इत्युपमितं स्तूपासायथा वृणा क्वा
दनादिनिरोधककं वंशादिकमुपस्तभाति। तद्वत् यद्वा वक्ष्ये न उक्ता लक्षण फलादिवा हकेन स्तोत्रेण सह क्लृप्त्योक्तं मुपस्तभायत्। स्तंभुः।
स्तोत्रो धातुः। लजिच्छंदसी शायजपीति यज्येना हावपि शाय जादेशः। वृद्धं छंदसीत्युच्चारणः। किं च उपमिनरोध उपसमीपे मीयत इत्यु
पमिदुदकं क्लृप्तमिव॥ अथ द्वितीया॥ मानिंदतय इमां महं रातिं देवो देवो मर्त्या यस्वधा वा नु॥ पाकाय गृह्यो अमृतो विनेता वैश्वानरो नृत
माय ह्यो अग्निः॥ हे हात्वादयः अमुं वैश्वानरमग्निमानिंदतनिंदीमा कुरुत श्रुत्येत्यर्थः। यो देवो दीप्यमानोऽग्निः स्वधावान् अस्मदत्तेन हविर्लक्ष
णेनानेन तद्वाचसनमर्थीये परिषक् प्रजायः मह्यं यजमानाय इमां दीपमानं प्रकारतरां रातिं देवो दत्तवान् सविशेषतो गृह्यं मेधावी मेधाविना

ह. सं. भा. ५

मणिकर्तृप्रत्ययः नागमनप्राप्तुमः ॥ ॥ अथ त्रयोदशी ॥ ॥ कामपीदावयुना कधवासममृगमेमरघवोनवाजं ॥ कदानो देवीरमृतस्य प
त्नीः सुरोवलेनितननुषसः ॥ ॥ कामपीदाका प्रीत्यादिअवस्त्राकविचयुना प्रज्ञानं पदार्थविषयं किंच वामं वननीयं पादार्थं जातं एतत्सं
कदा कस्मिन्काले नोस्माकं अवहाराय देवीः देव्यः द्योतमानाः अमृतस्यामरणधर्मस्यादित्यस्य पत्नीः पत्न्यः पालयित्रीः सूरः प्रसवित्रीः
उपसवलेन प्रकाशेन तननविसारयेयुः ॥ एवं सूर्यसंबंधिनः उषसः क्रत्या सर्वात्मनो वैद्यानरस्य क्रतिरवगंतव्या ॥ तनोते लेटि वृद्धं लंछं दसी
ति विकरणस्य शुः ॥ दिभविहृतादिशेषो ॥ ॥ अथ चतुर्दशी ॥ ॥ अनिरेणवचसा फलेन प्रतीत्येन कृधुना कृपासः ॥ अथातेः अग्ने किमिहा
वदयनायुधासु अस्मासं च तौ विष्णु अनिरेण इरात्रं तद्दहितेन फलेन उक्तेन प्रतीत्येन प्रतिगंतयेन आरोप्येणेत्यर्थः ॥ कृधुना कृत्वेन क
थिति इत्येनाम कृधुकः वचक इति तत्रामस्तकत्वात् ॥ एवं विधेन वचसा अतपासः अतप्राः जनाः अध अधुना इहास्मि लोके हे अग्ने ते त्वां किं व
दति विहं विक्रेण वचसान किं विलभ्यत इत्यर्थः ॥ किंतु अनायुधासः आयुधशब्दसाधनं लक्षयति ॥ हविशदिसाधनरहितास्त्वं असता दुःखेन
संचतो संगच्छतो ॥ ॥ अथ पंचदशी ॥ ॥ अस्य श्रिये समिधानस्य वृत्तो वसोरनीकं दम आरु रोच ॥ रुशद्वसानः सुदृशी करूपः क्षितिर्नराया पुरु
वारो अद्योत ॥ ॥ समिधानस्य कर्मणिकर्तृप्रत्ययः वस्तोवर्षितुः फलस्य वासयितुः अस्याग्रनीकं तेजः संघः दमेयामगृहे आरु रोच सर्वतो
दीपते ॥ किमर्थं श्रिये श्रये सेयं जमानां मोक्षिः रुशद्वर्षिता मेतत्तदीप्तं तेजो वसानः आच्छादयन् अतएव सुदृशी करूपः सुदृशी नीयरूपः पु
रुवारः वदुभिः कृत्स्निभिर्जमाने वरणीयः स त्रद्योत द्योतते ॥ किमिवराया अश्वादिधनेन क्षितिर्नरा जादिरिव क्षिति रिति मनुष्यनाम ॥ ॥ इति तृती

राम

यस्य पंचमेतत्तीयो वर्गः ॥ ॥ ऊर्ध्व ऊर्ध्वो अ धरस्य होतरमेति छेति रकाद शर्वं षष्ठं स्तुतं कामदेवस्यापंचैष्टुभमायेयं ऊर्ध्वं ऊर्ध्वेत्येकादशोत्पनु
कं तै ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनरास्त्रयोरायेयं कृतौष्टुभेष्टं दसीदं ह त्रितं वा ऊर्ध्व ऊर्ध्वो सस्यथ द्विद्युतेति पंचेति ॥ ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ ऊर्ध्व ऊर्ध्वो
अ धरस्य होतरमेति छेदेवतातायजीयानू ॥ ॥ विविश्वमभ्यसिमन्मप्रवेधसश्चित्रसिमनीषां ॥ ॥ ह अ धरस्य होतः यागसंबंधिनां दिवानामाहूतः
प्रदा होतरित्यत्र कृत्यं शोनुवाकाहे होमनिष्पादकामेयजीयानू यष्टतमस्त्वेनोस्माकं ऊर्ध्व ऊर्ध्वोतिष्ठ ऊर्ध्वतएवतिष्ठ नित्य उन्नतो भवतीत्यर्थः ॥
ऊर्ध्वेति तदुच्यते ॥ देवताता ॥ हो देवतायं ते विसार्यं तत्रेता देवता देवतातिर्यजः ॥ तस्मिन्त्वं हित्वस्वतु विश्वं सर्वमहं हनीयं शत्रूणां धनमभ्यसि अ
भिभवसि ॥ किवावधसश्चित् वित्पूजायां स्तोत्रयजमाना देमनीषां मतिश्च प्रतिप्रतिरसि प्रवर्धयसि ॥ प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥
॥ अमूरो होता न्यसादि विश्वाग्निर्मद्रो विदयेषु प्रचेता ॥ ॥ ऊर्ध्वं भानुं सविते वा अग्ने ते वधूं संस्तभाय दुपद्या ॥ ॥ अमूरः अमूरः प्रागभ्युदयार्थः
होता होमनिष्पादकः इडां महवनीयः सादयितारा प्रचेता ॥ प्रकृष्टज्ञानोऽग्निः देवो विष्णुः कृत्विग्भ्यासु प्रजासु मध्ये विदथेषु यागेषु निमित्तभूत
पुन्यसादि नितरां स्थापितः अथ तथा भूतोऽग्निः भानुं दीप्ति सविते व उदितः सूर्य इव ऊर्ध्वमा अत ऊर्ध्वमुखमायति किंच मेतेव स्तुते वसायथास्वा
धिष्ठितं वशादिकं स्तभाति तद्दयमग्निधूमाश्च ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ यता सुजृणी रातिनी दृता
ची प्रदक्षिणी देवतातिमुराण ॥ ॥ उदुत्तरुर्न वजाना कः पश्चो अमर्क सुधितः सुमेकः ॥ ॥ यता सधजा सुजृणि शोभनजवा सुष्टु जीर्णा पुराणा
वा घृतमंनतीति ॥ घृताची कुडुरातिनी राति धनं हविलक्षणां धनवती आभ्युपगम्य भवतीत्यर्थः ॥ देवता नित्यं जतथा पुराणः उरु कुरु कुर्वणो धे

त. सं. भा. ५

युग्मिवन्निदक्षिमेतीमिषदक्षिणितप्रदक्षिणगमनोभवति। अकारलोपः श्रौदसः नवजातः तदानीमेवोत्पादितः स्वरुर्नयुपशकलवाचीस्वरु
 राहपूर्वकक्षयतिचालवतः स्वरधः पृथिव्यामित्यादिषु स्वरुशब्देनयुपाभिधानाञ्जनकारः समुच्चयेयुपोपि उदुपसर्वाङ्गनेर्योग्यक्रियाध्या
 हारः उत्तमोभवसि। किञ्च अकः आक्रमितामुमेकः सुदीप्तः सुधितः सधितिरित्यर्थः। सोपिषः पशून् अनक्तिगकृतिः यद्वा। सुधितः स्वरु
 रेव उदुहृष्टः पशून् पशून् कस्मिन् स्वरुणापशुमनकीति श्रुतेः॥ अथ चतुर्थी॥ श्रीर्णवर्हपिसमिधाने अग्रा ऊर्ध्व अधर्धुर्नुजुषाणा अस्ता
 त्॥ पर्याप्तिपशुपानहोतात्रिविद्येतिप्रदिव उराणा॥ ॥ कर्हपिवेद्योस्त्रीर्षो अस्तते सति। अग्रा वाहवनीयादिके समिधाने समाधिध्याने सम्य
 धर्धुरधरस्यनेतामुजुषाणा देवाः श्रीणयन्धुर्धोस्वातनिष्ठतिहोताहोमनिष्ठादकः प्रदिवः पुराणः नामेतत्। पुरातन उराणः स्वत्नमपिहविर्देवयो
 ग्यत्वं संपादनेनोक्तुर्बलिः। उराण उरु कुर्वणि इति निरुक्तं। यद्देवैर्जायतह विस्तद्विस्तिमात्रं वर्धति इति। श्रुतेरग्रेण करणमुचितं ईदृशोऽग्निः प
 शुपानपशुपानपशुनापालक इव पशून् त्रिविधपित्रिरावृत्य पयसि। विहिपर्याप्तिः क्रियते॥ अथ पंचमी॥ परित्मनामितदुरेषुहोताभि
 र्मंडो मधुवचा अतावा॥ इव तस्य वा जिनो न शोकाभयं ते विश्वा भुवनाय दधात्॥ उक्तमेवार्थं स्पष्टयति। अयं होता हेमनिष्ठादकोऽग्निः त
 ना आत्मना स्वरूपेणोवमित दुः परिमितगतिः सन्न पर्याप्तिपरितोगकृतिः। पशुकीदृशोयमंडो सादनीयः मोदयिता वामधुवचा मधुवचनः क
 तावत्पशुजवान्वा जिनो हविषतोऽस्याग्नेः शोकानदीप्तयोपिनः शोषार्थ इव तिगच्छेति परितः। यद्वा नकार उपमायीकः वा जिनो न अश्वा इव द
 वंतीति योऽयं यद्यस्मादयं अधातुः आगतस्मान् विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि भयंते भीता निभवंति॥ इति तृतीयस्य पंचमे चतुर्थीवर्गः॥

राम

नक्षत्रः प्रमेर्गोऽसंविचाररमणीयं गुह्यं कथमिनिगूढपथः आसास्वकीनात्येन अमनुतया नाया बुध्यते। उक्तमेवार्थं विवृणोति। मातुः क्षीरादि
 निर्मा आगोः परमेपदे उक्तृष्टे स्थाने कतुधोलक्षणे अतिसत्त समीपे विद्यमानं क्षीरं दृष्ट्वा फलानां वर्धितुं शोचिषोदीप्तस्य प्रयतस्याहवनीयादि
 रूपेण नितस्यावेशानरस्य जिह्वाया तु मिक्तंतीति शेषः॥ इति तृतीयस्य पंचमे द्वितीयो वर्गः॥ अथैकादशी॥ कृतं वोचनमसाष्टयमान
 स्तवाशसा जातवेदोयदिदं॥ त्वमस्य क्षयसि यध्विष्टं दिवि यदुद्विणं यत्पृथिव्या॥ अहं यजमानः नमसासहष्टयमानः अन्यैरनुय
 ज्यमानः सन्न कृतं वोचनं त्वं ब्रवीमि। कितदिती उच्यते। हे जातवेदः जामानां वेदिनः जातः प्रज्ञवायेत वीक्षास्त्वित् अत्यासाधनेन यदीदं धनं
 ब्रधमस्माभिः स्यात् अस्य धनस्य त्वं क्षयसितत्वं मेवेश्वरो भवसि। तस्य यज्ञादिद्वारा अर्थोदिति भावः। अत्यल्पमिदमुक्तं यद्विध्यं यत्तत्त्वं
 लुक्त्वं धनमस्मितस्यापी शोषः। विश्वमिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशदयति। दिवि द्यलोके यदुद्विणं यदेव धनं यद्विष्टं पृथिव्या धनं तस्य सर्वस्य च
 योश्चरो भवसि। यज्ञार्थं। इयमुत्पन्नमिति स्मरणात् अग्नियतिरेकेण यज्ञसंभवादिनिभावः॥ अथ द्वादशी॥ किं नो अस्य द्वाविणं क धरत्नं वि
 नोवोचो जातवेदाश्चिकित्वा न॥ गुहाधनः परमं यं नो अस्थरे कुपदं न निदाना अगन्म॥ पूर्वमेतरेण यस्य धनस्याग्निस्वामित्वं मुक्तं अस्य किं द
 विणं किं साधनं भूतं नोस्मभ्यं विवोचः विवृहि। यद्वा किं दातव्यं द्वाविणमस्ति अस्मद्द्विणं राशेः क धरत्नमिति योऽयं। अस्याधनः धनं प्राप्तिमार्गस्य
 रतदातव्यं धनमस्ति क धरत्नं किं चरमणीयं हितकरं धनमस्ति तद्धनं हे जातवेदः जातधनोसि चिकित्वा कृतं नावानभिज्ञस्व नोस्मभ्यं यत्तु गुहा
 गुहायां निहितं गुहं परममुक्तं शपथमस्ति तद्विणोस्मभ्यं विवोचः वयरे कुपि कं पदं गंतव्यं स्थानं गुहादिकं निदानाः अन्ये निद्यमानाः क

ह. सं. भा. ५

त्वसंबंधिनोऽथाऽदेवता नि अस्मदीयं यागं प्रति आहूतं कृत्वा विभिराकृतं यते। बुद्धिः सविद्धः श्रेयादेवाः कीदृशाः घृतस्नाः धृतस्नाः बलातिशया
 न्नापुटादिस्नानेभ्य उदकं क्षरंतं रोहितासो रोहितालोहितवर्णाः कृच्छं चः कृच्छं अकुटिलं अंचतिगच्छतीति कृच्छं चः सुकृच्छं तः। अपसिः अ
 रोचमानाः वृषणः युवानः वर्षितारो वा वाष पूर्वस्य निगमदुति विकलेन दीर्घविधानादत्र दीर्घभावः कृच्छं मुक्ताः साधत मुक्ताः दस्माः दर्शनी
 याः॥॥ अयदशमी॥॥ ये हत्येते सहमाना अयासस्तेषां सो अये अर्चय अरंति॥ श्येनासो न दुवसना सोऽर्थं तु विष्णोः सोमार्कतं न ग्राध
 ॥ हे अग्ने ये हव लुये प्रसिधाः सहमानाः शत्रून् भिभवंतः अयासो गमनशीलाः तेषां सो दीप्ताः युवसानाः परिवरणीयाः। तत्त्वदीया अची
 यारश्मयः। श्येनासो न अश्वा इव अर्थं गंतव्यं चरंति गच्छंति कीदृशाः मारुतशार्धो नेमरुत्संबंधी गण इतु विष्णोः सः तु विश्वनाः अधिकध
 नयो भवंति॥॥ अथैकादशी॥॥ अकारि ब्रह्म समिधानतु भ्यं शंसात्युक्तं यजते व्युधाः॥ होतारमग्निं मनुषो निषेदुर्न मस्यंत उज्जिजः
 समायोः॥॥ हे समिधान समिधमानाग्ने तु भ्यं त्वदर्थं ब्रह्म स्तोत्रं अकारि अस्माभिः कृतं होत उक्ताः शस्त्ररूपं स्तोत्रं शंसाति। शसुश्रुतो। ले
 दोऽता विद्युतागमः त्वं यजते अतः कारणात् अस्मभ्यं धनं विधाः व्यधाः विधेहि दधाते ह्यं दसे लुडि बडुलं ह्यं दसीत्यडागमः। उ इति पादः
 रणाः। किंच आयोर्मनुष्यस्य शं संशंसनीयं होतारं देवीनामा क्तातारं अग्निधानमस्यंतः पूजयंतः उज्जिजः पाश्चादिह क्षणं धनकामयमानाः
 मनुषो मनुष्याः कृत्विजः निषेदुः उपाविशन् सेवंत इत्यर्थः॥॥ इति तृतीयस्य पंचमोऽपचमोऽवर्गः॥॥ अयमिहेत्येकादशं सर्वसंस्कृतं वामदे
 वस्वर्षिः आग्नेयं आद्याजगती पंचानुष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रांतः। अयमिहेत्यादौ जगती पंचानुष्टुभ इति सूक्तं विनियोगो लौकिकः॥

राम
अ

अग्निप्रणयने अयमिहेति वैश्यस्य प्रतिपत्। तथा च सूत्रितं॥ अयमिह प्रथमो धायिधातुः सिरिति। पुरा ज्ञान्य वैश्ययोगघेति॥ तत्र प्रथमा
 ॥ अयमिह प्रथमो धायिधातुः मिहोतायजिष्ठो अधरेष्ठी ऊः॥ यमप्रवानो भगवो विरुरुचिर्वनेषु चिर्विभंविशोविशो॥ धातुमिर्यज्ञार्हकर्मकु
 र्वेद्विः अधर्युभिः। इहा स्मिन् यज्ञे हेतादेवानामाक्तायजिष्ठः अतिशयेन यस्य अधरेषु यागेषु ईडाः कृत्विभिः अयमानः प्रथमः सर्वेषां दे
 वानां मुखः अयं आहवनीयादिस्नानेषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निः धायि अधायि निहितः। दधातेः कर्मणि लुड् बडुलं ह्यं दसीत्यमाज्यो
 ग इत्यडभावः। तिङ्-तिङ्-इति निघातः। अयमग्निरित्युक्तं कोऽसावग्निरित्यत आह। अत्रवानः। भृगुसंबंधी कश्चिद्विः स च अन्ये भृगवः अ
 वनेष्वरणेषु चिर्वंशवाग्निरूपेण बडुधा दर्शनीयं विशोविशोवीश्या सर्वजनयाग्निर्गृह्यते सर्वस्याविशः प्रजायाः विभंविभुर्ईश्वर्यदेवानां
 हं कंतेन दीपियुक्तं कुम्भयमितियक्कृत्वा स्या अयमितीदं शब्देन संबन्धः। अग्रे कदात इति प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोराग्नेये कृतवानुष्टुभे
 ह्यं दसि अग्रे कदात इत्याद्याः पंचर्वः सूत्रितं च। अग्रे कदात इति पंचेति तासो॥॥ प्रथमा सूक्ते द्वितीया॥॥ अग्रे कदात आनुषंगे वदेव
 स्य चेतनं॥ अधा हि वाजर भिरे मर्त्तसो विश्वी ऊः॥॥ हे अग्ने अधातः कारणात् देवस्य द्योतमानस्य ते तसंबंधि चेतनं तेजः कदात आनुषंगे
 अनुषक्तं भुवत् भवेत्। लेद्यडागमः। बडुलं ह्यं दसी विकरणस्य लुक्। भूषुदोः क्तिङ् इति गुणप्रतिषेधः अतः कारणादित्युक्तं कस्माद्धेतोरित्य
 यते। ह्यस्मात्कारणा मर्त्तसो मनुष्याः विश्वी ऊः॥॥ अथ तृतीया॥॥ अतावानं विचेत संयज्यतो द्यामिव स्तुमिः॥ विश्वेषामधराणां हस्तं तं
 दमेदमे॥॥ अतावानं मायिनं विचेत संयजिष्ठ ज्ञानेस्त्रिभिर्नक्षत्रैः परिवर्तयामिव विस्फुलिगेः समेतं विश्वेषां सर्वेषां अधराणां यज्ञानां हस्तं

त. सं. भा. ५

तोरवाप्रिपशंतकलिगादयः दमेदमेसर्वस्मिन् जगत्तु प्रवेष्टासंबंधः ॥ अथ चतुर्थी ॥ आशुं दुर्तं विवस्वतो विधाय अर्षणीर
भि ॥ आज भुः केतुमायवो भृगवाणो विज्ञो विशो ॥ यो यिः विशाः चर्षणीः सर्वाः प्रजाः अभिभवति आयवो मनुष्याः आयव इति मनुष्यानाम
आयवः यदव इति मनुष्यानाम सुपाठात् ॥ आशुं सिप्रगामिनं विवस्वतो मनुष्यस्य यजमानस्य इतं विवस्वत इति मनुष्यानाम देकेतुं प्रज्ञापकं
भृगवाणो भृगुवदाचरंतं दीपमानमित्यर्थः ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यश्च कृत्वा इति क्रिया तदंताः स्नाययत्ययेन शीनया अदुपदेशात् सार्वधातु
कानुदात्तत्वे प्राप्ते दृष्टादेशेन तिगणत्वादाद्यदात्तत्वं तमन्निविशो विज्ञो सर्वस्ये प्रजाये आज भुः आज कुः ॥ दुर्गहोर्भ इति भवं ॥ अथ चतुर्थी ॥
॥ तमी होतारमानुषाः किं किं त्वं संनिषेदिरे ॥ २ एवं पावकशोचिषं सप्तधामभिः ॥ १ ॥ कलिगादयो नुष्याः आनुषकं आनुपूर्व्येण होतारं देवानां
माकातारं च किं त्वं संजानं तं किं त्वं ज्ञाने लिट् कृत्वा सुहृद्भिर्विहृतादिशेष नुत्वदीर्घः प्रत्ययस्वरः ॥ तमी तमिमग्निनिषेदिरे निषादयंति स्म कीदृ
शं रणं रमणीयं ॥ पावकशोचिषं शोचकदीपं यजिष्ठयदृतमं सप्तसप्तभिर्धामिस्तिजो भिर्युक्ताः ॥ इति तृतीयस्य पंचमेषो वर्गः ॥
॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ तं शश्वतीषुमातृषुवनः आवीतमश्रितं ॥ चित्रं संतं गुहाहितं सुवेदं कूचिदर्थिनं ॥ १ ॥ शश्वतीषुवङ्गीषुमातृषु अश्रुताः स
स्योदि निर्मातृकत्वात्मातृकनरइत्युच्यते ॥ तौवन आहृत्समूहे च अकारश्चाश्रितं विद्यमानं वीतं आश्रितं प्राणिभिर्दाहमयात् ॥ असेचितं दुत
सदमित्यर्थः ॥ चित्रं वायनीयं गुहागुहायां हितं निहितं सुवेदं सुविज्ञानं सुधनं वा कूचिदर्थिनं कापि हविषि अश्रितं समिदाज्यपुरोडाशादि ह
विः स्वीकुर्वताः ॥ कृत्यत्रवकारस्य ह्योदसे सं - तोरणोपरि पूर्वत्वेव हल इति दीर्घत्वं ॥ एवं भूतमग्निनिषेदिरे इति पूर्वपासंबंधः ॥ प्रातरनुवाकाश्चि

राम

॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ भद्रते अग्नेस्वनीकसंहृद्योरस्य सतो विपुलस्य चारुः ॥ नयते शोचिः सप्तसावरंतमंधस्मानसवी ॥ अथ धुः ॥ ॥ इस्वनीकशो
भनज्वालाये घोरस्य भीतिजनकस्यापि सतः विपुलस्याविष्कृतं सर्वात्मा आहृत्य तेन वचारमणीया भद्रा क्रत्या कृत्याणी वामू इतिः संह
कृ संदृष्टिः सम्यक् दृष्ट्या भवतीत्यर्थः ॥ यद्यस्मान्ने शोविदीप्ति तमसांधकारेण भवरंतनवारं यतिनिशाः यस्माच्च धस्मानो धंसकाराक्षसादयः ॥
ततस्त्विनवशरीरेयः पापं धंसनादिरूपं नाधुः न कुर्वति ॥ अतः संहृति संबंधः ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ नयस्य सातुर्जनिने च वारिजमातरापितरानूचि
दृष्टो ॥ अधामिजोन सुधितः पावको ॥ मिदीदायमानुषीषु विष्कृ ॥ ॥ जनितोर्जनयितुः दृष्ट्युत्पादकस्य यस्य वेदानरस्य सातुः सनिः पश्चादि
लक्षणं दानं दीप्तिवति ॥ वारिकेनापित दार्यते ॥ किंच मातापितरामातृपितरोद्यावापृथिव्यो यस्येष्टोपेष्टेनूचितं क्षिप्रमेव न प्रभवतः ॥ उतापि च
मिजोन सरवेव सुधितः सुरतः पावकः ॥ शोधकोग्निः मानुषीषु मनोः संबंधिनीषु विष्कृ प्रजासु दीदाय दीष्टते ॥ दीवी दीप्तोयकारलोभश्चादसः ॥ य
त्ययेन परस्मैपदं ॥ लिटि अभ्यासस्य इस्वेकते तु जादित्वा दीर्घत्वं ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ द्विर्यं च जीजनं संवसानाः स्वसारोऽग्निमानुषीषु विष्कृ ॥
उषर्बुधमथर्यो ॥ नदंतं शुक्रं स्वासं परं शुनं नतिमं ॥ ॥ मानुषीषु मानाः संबंधिनीषु विष्कृ प्रजासु संवसानाः संवसानाः द्विपंचात्रास्वसारः
अंगुलयः ॥ यमग्निजीजननमंथनेन उदपादयन् ॥ जनी प्रादुर्भावैर्लुङ्घितादसत्वा दउभावः कीदृशं अयं यनि स्त्रिय इव उषर्बुधः ॥ उषसि बुध्यमा
नं दंतो हविर्वा भक्षकं शुक्रं रश्मिभिर्दीप्यमानं स्वासं शोभनास्यं निमंती क्षां परं शुनं परं शुमिव रक्षसां दंतातमिति शेषः ॥ अथ नवमी ॥ ॥ तव
स्य अग्ने हरितो घृतस्त्रोहितासः कृत्वा च संवसः ॥ अरुणा सो वृषणः कृत्वा शुक्रा आदेवता तिमं दं दस्माः ॥ ॥ हे अग्ने त्वेते प्रसिद्धाः नवहरितः

त. सं. भा. ५

यतो येयजमाना इधते समिद्धि दीप्रियुक्तं कुर्वते ॥ अथ षष्ठी ॥ तेषां यते सुवीर्यैः ससर्वा सो विश्वे विरे ॥ ये अग्नादधिरे दुवः ॥ ये यजमाना
 अग्ना अग्ने सुपां सुलुगित्या कारः ॥ भुवः परित्यजं धिरे धारयति ॥ कुर्वतात्यर्थः ॥ ससर्वा सः अग्निं संभजमाना ॥ रायाय आदिलक्षणधनेन
 विश्वे विरे विश्वयते प्रख्यापते ते सुवीर्यैः शोभनवीर्यापैः पुत्रादिभिश्च विश्वयते ॥ अथ सप्तमी ॥ अस्मे रायो दिवो देवे संवरंतु पुरुस्पृहः ॥ अ
 स्मे वाजा स ईरतां ॥ दिवो देवे पुरुस्पृहः कृत्विगादिभिरभिलक्ष्यमाणारायः पश्चादिधनाभिः अस्मे अस्मा सुयजमानेषु दिवो देवे प्रतिदिनं सं
 वरंतु प्रवरंतो भवं ॥ दिवुः शब्दो दुत्तरस्याः सप्तमी ॥ सुपां सुलुगित्यादिनो दिदमित्यादिना वातस्याः ॥ उदात्तत्वं ॥ नित्यतीक्ष्णयोरिति हि भावे सति
 उत्तरभागस्यानुदात्तत्वं ॥ वाजा सः अत्रानिव अस्मे अस्मान् ईरतां प्रेरयंतु ॥ अथाष्टमी ॥ सवि प्रश्नर्षणीनां शवसामानुषाणां ॥ अतिवि
 प्रेव विध्यति ॥ विप्रः मेधावी विप्र इति मेधाविनाम ॥ विप्रधीरः इति तन्नाम सुपाठात् ॥ सोमिः शवसा बलेना शव इति ॥ बल नाम सुपाठात् ॥ मा
 नुषाणां मनुसंबंधिनां चर्षणीनां क्षिप्रवक्षेथारायेव विनाशयंतु ॥ सर्वाणि दुरितानीति शेषः ॥ अतिविध्यति अतिविध्यतु अतिशयेन नाशयंतु
 ॥ इति तृतीयस्य पंचमेष्टमो वर्गः ॥ अग्ने मृले मृलं च न वमं सृक्तं वामदेवस्यार्धगायत्री छंदः स मग्निदेवताकं ॥ अनुकृतं च ॥ अग्ने मृले
 त्याग्निमाकृत इति ॥ तत्र प्रथमा ॥ अग्ने मृलं महां असि य ईमा देवयुं जनं ॥ इयेथ बर्हि रासदं ॥ हे अग्ने मृदु अस्मात्सुरवयसत्वं गहा
 नसि यस्त्वमीमि मां देवयुं देवानां कामयितारं जनं यजमानं बर्हिर्दभं आसदं यज्ञ आसतुं आदयेथ ॥ अगच्छसि ॥ अथ द्वितीया ॥ समा
 नुषीषु इलं भो विश्वे प्रावीरमर्त्यः ॥ इतो विश्वेषां भुवत् ॥ इलं भो दुदीभाराक्षसादिना दुर्हिसः ॥ मानुषीषु मनुसंबंधिनीषु विश्वप्राजा सुप्रावीः प्र

राम

नराद्योस्त्रैषु भेदं दसी सस्ययद्वियुतेत्याद्याः पंचवर्षं सूचितं च ॥ सस्ययद्वियुतेति पंचेति ॥ सेषा सूक्ते सप्तमी ॥ सस्ययद्वियुता सस्मि
 नूधं च कृतस्य धाम नृण्यत देवाः ॥ अहो अग्निर्नमसारात हव्यो वेरधराय सदमित्तावा ॥ यंतयग्निदेवाः स्तोतारः सस्ययद्वियुता
 वियुते उषसीत्यर्थः ॥ कृतस्य सोदकस्य धाम नूधाम निसस्मिन् सर्वस्मिन् नूधं नूधन्यजेत रायंतरमयं तिलोत्रैरिति शेषः ॥ महाभूतः न
 मसमस्कारेण रात हव्यः दत्तहविष्कः सतावा सत्यवान् सोमिः सदमित्ते देवा धराया धरं यजमानैः ॥ कृतं यज्ञं सुपां सुपो भवतीति वक्तव्यमि
 तिवचनात् ॥ अथ द्वितीयाथैव तु यमिव वेति जानाति ॥ यहा देवा इदं यज्ञः सस्ययद्वियुता सस्मिन् सस्ययतयस्याग्ने वियुता विश्वे सस्मिन् भजनीये
 अतस्य सत्यस्य धाम नूधाम नियो नो नूधं नूधन्यजेत रायंतरमयं तामहान्यभूतः न साह विधारात हव्यो दत्तहविष्कः कतां वा सत्यवान्
 सोमि अधराय यज्ञार्थं सदमित्ता देवता भवति ॥ अधराय यज्ञो वः कामयमाने च ॥ अथाष्टमी ॥ वेरधरस्य इत्यानि विद्वानुभे अंता
 रोदसी संविकित्वा नू ॥ इत ईयसे प्रदिव उराणो विदुष्टरो दिवः आरोधनामि ॥ हे अग्ने विद्वान् सर्वजानानस्त्वं अधरस्य यज्ञस्य संबन्धिनिह
 त्यानि इत कर्मणि विद्वान् जानन् उभयोरोदस्योद्यावापृथिव्योरंतरमध्यो स्थितमंतरिक्षं विकित्वा नू सस्ययद्वियुता नू प्रदिव पुराणं पुराण
 नामेदं प्रदिव इति पुराण नाम सुपाठात् ॥ उराण उ अरुलं मपि हविरुव बडु कुर्वाणः उराण उरु कुर्वाणः ॥ इति याक्तेनोक्तत्वात् ॥ विदुष्टरः
 विदुष्टरः देवानां इतः त्वं दिवः स्वर्गस्य आरोधनामि आरोहणानि आरोहणा हीणि स्थाना मीत्यर्थः ॥ देवानां हवीष्यधिनुमीयसे गच्छसि ॥ अ
 यनवमी ॥ रुक्ते एमरुशतः पुरोभाश्च रिच्छा विवपुषामिदेकं ॥ यदब्रवीता दधते हगर्भं सद्यश्चि जातो भवसी दुइतः ॥ हे अग्ने रुक्ते शतः रोचमा

नसाधनं हविश्च नृषस्व। अस्माकमस्मदीयं हवमाह्वानं रूपं स्तोत्रं च नृषु धिः शृणु। शृणोते लेखि ध्यामेकवचनं सिपुतस्य हिरादेशाश्रुवः ॥
 वेति धातोः प्रत्ययः ॥ १ ॥ अभावश्च। सुशृणुः कृत् प्रत्ययः ॥ २ ॥ अथाष्टमी ॥ १ ॥ परिते इह भोरथोऽस्मौ अश्रोतु विश्वतः ॥ ये
 नरस्य सिदाशुषः ॥ १ ॥ हे अग्ने त्वं येन रथेन विश्वतो विश्वा सुसर्वा सुदिक्षु गच्छन् दाशुषो हविः प्रदातय जमाना नरस्य सिविभ्यः ॥ १ ॥ पालय सि
 चदीयो दुर्दभो दुःसरथः ॥ अस्मान् यजमानान् परिपरितः सर्वतः अश्रोतु व्याप्नोतु। अश्रोते र्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ १ ॥ इति तृतीयस्य पंचमेन व
 मो वर्गः ॥ १ ॥ अग्ने तमद्येत्यष्टवदशमं सूक्तं। कामदेवस्यार्घं। तथा चानुक्रमणिका। अग्ने तमद्यापद पंडिः पंचमी महापद पंडिः र्योऽस्मि कृच
 तुथी च छुपां त्यावा सप्तम्याः पंचको मुखो तृतीय सप्तमो नवक आष्टम्यां पंचकः षादश्चतुष्टयः सप्तकः स्त्रिष्टुभयेति। इदं कृत्वमपि सूक्तं प
 द पंडिः कंदस्कं पंचकाश्चत्वारः षट्कं चतुर्थश्चतुष्टो वापद पंडिः रित्येकलक्षणत्वात् पंचमी तव स्वादिप्येत्येषामहापद पंडिः षट्काश्च इति
 लक्षणसद्भावात् अत्याशिवानः सरथेत्येषोऽस्मि कृचंदस्काश्चतुर्थी षष्ठी सप्तम्याः आभिष्टे अद्य घृतं न पूतं। कृतं विधिष्ये तोऽस्मि उऽस्मि क
 पद पंक्त्या वा अत्र सप्तम्याः १ पद पंडिः छिहोः १ परिभाषा कृपाद विच्छेदापवादाप प्रकारांतरेण विच्छेदकृतः। दशमहनीदं सूक्तमाज्यश
 स्त्रं सूत्रितं च। अग्ने तमद्या अं नस्तो मे रित्याज्यमिति। पि दुषितं यज्ञे अग्ने तमद्येत्यन्याग्निप्रत्यागच्छेत्। सूत्रितं च। अग्नित्येवाग्ने तमद्याश्च
 नस्तो मे रिति योनराधेयक्यां सिष्ट कृति रेषे वयाज्या। सूत्रितं च। अग्ने तमद्या अं नस्तो मे रिति संयाज्ये इति ॥ १ ॥ तत्र प्रथमा ॥ १ ॥ अग्ने तमद्या अं
 नस्तो मे १ कर्तुं न भद्रं हविः ॥ १ ॥ अथाष्टमी न हनि वयम् विगादयः ॥ ओ हे १ इन्द्रादिप्रापकेऽस्तो मे स्तोत्रसम्

राम

हे १ तं प्रसिद्धं तां ऊर्ध्वामसमर्धयामः कीदृशां वा अं नस्तो मे रित्याज्यमिति वतथा हविषो वाहकं कर्तुं न कर्तारमित्यर्थः। तथा भद्रं भजनीयं ह
 दिष्ट्यं हृदयं गमं अतिशयेन प्रियमित्यर्थः। योनराधेयक्यां सिष्ट कृतो नुवा
 क्याः आभिष्टे अद्येति प्रधानस्य याज्या। सूत्रितं च। अथाष्टमी कृतो भद्रस्य आभिष्टे अद्यगीर्भिर्गुणं तं र्भिर्नो अर्के रिति ॥ १ ॥ सेषा सूक्ते द्वि
 तीया ॥ १ ॥ अथाष्टमी कृतो भद्रस्य दक्षस्य साधोः ॥ १ ॥ रथी कृतस्य बृहतो बभूथ ॥ १ ॥ अथाहि इदानीं मेवाह अग्ने त्वं कृतोः अस्मदीयस्य यागस्य
 रथीर्न ताव बभूथ भवसि कंदसि लुङ् लङ् लर इति भवेत्तं वर्तमाने र्थे लिटि सिपुत्तल आर्धधातुकस्येडुलादेशेतीडागमे प्राप्ते बभूथा ततं ये
 ति निपातनादिडाभावः। कीदृशस्य योगस्य दक्षस्य प्रवृद्धस्य साधोः ॥ १ ॥ अथाष्टमी कृतां साधकस्य कृतस्य सत्यभूतस्य बृहतो महतः ॥ १ ॥ अ
 थ तृतीया ॥ १ ॥ र्भिर्नो अर्के भवानो अर्वाङ् स्वर्णं ज्योतिः ॥ १ ॥ अग्ने विश्वे मिः सुमना अनीके ॥ १ ॥ हे अग्ने ज्योतिर्ज्योतिष्मान् स्वर्णं सूक्तं इव नथा
 विश्वेभिर्विश्वेऽसमस्तैरेकेऽस्तो ज्योभिः सुमनाः ॥ १ ॥ शोभनमस्कं त्वं नोऽस्मदीये र्भिरेत्येकै र्चनीये स्तोत्रे नोऽस्माकं अवजिभिः सुखा भव ॥ १ ॥ अ
 थ चतुर्थी ॥ १ ॥ आभिष्टेऽद्यगीर्भिर्गुणं तोये दाशोम ॥ १ ॥ प्रतो दिवो न ह्यनयं ति शुष्मा ॥ १ ॥ अथाष्टमी नृदिवसे। हे अग्ने आभिर्गभिः श्रुतिरूपा
 भिर्वाग्भिः गुणैः १ त्वं स्तुवंतो ययम् विगादयः ॥ १ ॥ तनुभ्यं दाशोम हवीं विदद्यान् दिवो न सूर्यस्मारश्चाय इव ते त्वदीयाः शुष्माः १ शोधका ज्वालाः
 पुस्तनयं तिष कर्षणं दाशयते। यद्वा दिवानमेधाः इव त्वदीप्य ज्वालाः दाशयते ॥ १ ॥ अथाष्टमी ॥ १ ॥ तव स्वादिष्टाग्ने संदृष्टि र्दिदं विदं इदं विदं
 कोः ॥ १ ॥ अयेरुक्मानो रवत उवाके ॥ १ ॥ हे अग्ने स्वादिष्टास्वा दुतमा विषतमा त्वदीया संदृष्टि दीप्तिः अङ्ग इदं चित् दिवसस्येदानीं च अकारिदा

चित् अक्षरितिरात्रिनामशर्वरी अक्षुः शोभेतिरात्रिनाम सुपाठात् रात्रेरिदानीं च अहोरात्रे इत्यर्थः ॥ अंजं यत्किं ह्यक्षकोतिगतिश्चित्यस्मात्
 तोऽकिं चित्येव दिक् सृष्टेः प्रत्ययः तस्य किं ह्यक्षवश्चाति तु चेतीदं प्रतिषेधः ॥ अनिदिनाभ्युपाधानकारणोपः ॥ ३ ॥ कुर्वितुं कुर्वितुं ह्यक्षो न अ
 लंकार इव श्रियेमाश्रयितुं उपाके अंतिके उपाके इत्यंतिकनाम आके उपाके इति तन्नाम सुपाठात् रात्रोचरो जने ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ घृतेन घृतं तनु
 रं पाः कुर्वितुं ह्यक्षः ॥ तत्तेन क्मो नरो च तस्व धावः ॥ ॥ हे स्वधावः स्वधाशब्दोन्नवाची अनवन्ने घृतं गोधितं घृतावन आज्यमिव तेनूः
 त्वदीयामृत्तिः अरे पाः पापरहिता भवति ॥ शुविः शुधं हिरण्यं हितरमणीयं ते त्वदीयं तस्य सिद्धं तेजः ॥ क्मो न भूषणमिवरो चतरो च ते भासते ॥
 ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ कृतं विधिष्वा सनेमि द्वेषोऽग्र इनोषिमतीत् ॥ इच्छायजमाना दृतावः ॥ ॥ हे कृतवः सत्यवन्ने कृतं चितयजमाने कृतमपि
 सनेमि विरतनं ॥ समेतीति पुराणनाम सनेमी पूर्यति पुराणनाम सुपाठात् देवः पापान्मनुष्याद्यजमानात् इच्छासत्ये ॥ इच्छेति सत्यनामेतत् ॥
 इच्छा आधतितन्नाम सुपाठात् इनोषिस्मा हि प्रेरयस्येव खलुनाशयसीत्यर्थः ॥ ॥ अष्टमी ॥ ॥ शिवानः सरव्यासंतु भ्रात्राग्नेदेवेषु युष्मे ॥
 मानोनाभिः सदनैस्मिन् नूधन् ॥ ॥ हे अग्ने नोऽस्मदीया निसरव्या सरव्याभिः भ्रात्रा भ्रात्राणि भ्रातृ संबंधीनि कर्माणि देवेषु द्योतमानेषु युष्मे
 युष्मासु सुपां सुलुगिति सप्तमी बह्वचनस्य शो आदेशः ॥ शिवा शिवानि संतु मंगलानि भवन्तु ॥ सा सखित्वं भ्रातृकर्म संततिः सदनैर्देवानां स्था
 ने सस्मिन् नूधनियजेनोऽस्माकं नाभिर्बध्नं भवति ॥ ॥ इति तृतीयस्य च मे दशमो वर्गः ॥ ॥ इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीयवेदार्थ
 प्रकाशे दशतय्याः चतुर्थमंडले प्रथमोऽनुवाकः ॥ ॥ द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि ॥ तत्र भद्रं इति षष्ठं च प्रथमं सूक्तं वामदेवस्थानं

राम

कर्षणगता अमर्त्यः अमरताधर्मासोऽग्निः विश्वेषां सर्वेषां देवानां प्रतो भवतु ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ सस अपरिषीयते होतामंदो दिविष्टिषु ॥
 उतपोतानिषीदति ॥ ॥ सोमिः सस यगृहं परिणीयात् अग्निपरितो यमानः सनुदि विष्टिषु वागेषु मंदो मदनीयः ॥ अथ ॥ सोमिः होता वभवति ॥
 उतापि चपेतासन्निषीदति ॥ यज्ञगृहे उपविशति ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ उतग्नाः अग्निरधरः उतो गृहपतिर्दमे ॥ उत ब्रह्मा निषीदति ॥ ॥ उतापि चाग्निः
 अधरेयाग्नेयाः देवपत्नी र्यजति ॥ नष्टा भवतीत्यर्थः ॥ यद्वाग्नाः गच्छन्त्यधर्युर्भवति ॥ उतो अपि च सोमिः दमेयज्ञगृहे गृहपतिर्यजमानस्य भ
 वति ॥ उतापि च ब्रह्मा ब्रह्मणः छंदसी सन्निषीति ॥ उपविशति ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ वेषिधधरीयतामुपवक्ता जनानां ॥ हव्या च मानुषाणां ॥ ॥ अध
 रीयतीत्यज्ञमितां मानुषाणां मनुसंबंधिनां जनानां हव्या नियहवी विहे अग्नेवे विहका मसे खलु उपवक्ता धर्यु प्रभृतीनां सर्वेषां कर्मणां अनुय
 जार्यमापणयेत्यादिरूपस्य वा वपस्वावक्ता सन् ब्रह्मा चासि ॥ ब्रह्मा बोधति जात विद्यामिति श्रुतेः ॥ उपवक्ता सर्वेषां कर्मणां अवेकं कार्यं उप
 दृष्टा सदस्यासि स हि सप्तदर्शकं कर्मणां उपदृष्टा भवतीत्यापस्तंबो नोक्तत्वात् ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ वेषी हस्य इत्यं यस्य भुजोषो अधरं ॥ हव्यं म
 नस्य वोल्हवे ॥ ॥ हे अग्ने त्वमर्त्यस्य मनुष्यस्य यस्य यजमानस्य धरं यागं हव्यं हविः ॥ वोढवो दुवेहे धीतो सुमार्गे सेमेन सेनतितव अथयः
 नित्यादिर्नित्यमित्यादरात् ॥ जुजोषः सेवेयाः ॥ जुषी प्रीतिसवनयोः ॥ लेट् वहुलं छंदसीति शपथः ॥ द्विर्भावश्च ॥ लेटो डाटा वित्यडागमः ॥
 ॥ अथ यजमानस्य इत्यं इतकामी वषी दुकाभयस एव ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ अस्माकं जोषा धर्मस्माकं यज्ञमंगिरः ॥ अस्माकं शृणुधी हवन्त ॥
 ॥ हे अग्ने त्वं अस्माकं अधरं अस्मदीयं पागजोषि जुषस्व ॥ अस्माकं अस्मदीयं यज्ञं यजमानसाधनं हविश्च जुषस्व ॥ अस्माकं मस्मदीयं यज्ञं यज

॥ सं ॥ १०५

इति ॥ ॥ सेषासूक्तेतनीया ॥ ॥ त्वदग्ने काव्यात्वमनीषाः स्वदुक्ता जायते राध्यानि ॥ त्वदेति द्विषां वीरपेशाः इच्छाधिये दाशुषेमर्त्या ॥ ॥
॥ हे अग्ने काये काव्यानि हविर्वहना देवतानयना दीन्यमिसंबंधी निकर्मणि आधर्यगणि कर्मणि ॥ वात्वद्ववतो जायते उत्पद्यते मनीषा
अतिरूपावानः त्वदेव जायते राध्यानि राध्यानि उक्ता निरास्त्राणि त्वत्त्वतो जायते ॥ इच्छाधिये धारितिकर्मनाम इच्छे विर्मर्त्यानाम सुपाठा
तु सत्यकर्मणे दाशुषे हवीं विदत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय वीरपेशापेशा इति रूपनाम इदं विष्णोत रूप अत्र लिंगव्यत्ययेन वीरपेशा इति
रूपं द्विषां पश्चादिधनं त्वत्त्वत्पतिनिर्गच्छति उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ॥ अथ चतुर्थः ॥ ॥ त्वदाजी वाजं भरो विहाय अमिष्टिह जायते सत्यशुषः ॥
त्वदग्निदेवजुतो मयो भुक्तदाशुर्जुवीः अग्ने अर्वा ॥ ॥ हे अग्ने वाजी बलवान् वाजभरः हविलक्षणा सत्यवाहकः अग्नेर्वा अमर इत्येष
त्वेदिकी संज्ञा ॥ संज्ञायां भृ रृदजी निवाजशब्दे कर्मण्युपादस्व प्रत्ययः अरुर्द्धिषदजंतस्येति मुपागमः ॥ चित् इत्येतो दातृत्वं ॥ विहायाः मह
नू अभिष्टिहृत्य जकृत अभ्येषणात् सत्यशुषः सत्यबलः पुत्रकृतत्वं तो जायते उत्पद्यते ॥ देवजुतो देवैः प्रेरितः मयो भुः सुखप्रदः म
थ इति सुखं नामेतत्तरिधिधनं त्वत जायते ॥ अशुः शीघ्रगामी अप्रतिहतगमन इत्यर्थः ॥ जू जुवा नृवेगेन गच्छतृवाश्चः त्वद्ववतो जायते ॥ ॥ अथ
पंचमी ॥ ॥ तामग्ने प्रथमं देवयंतो देवमर्ता अमृतमंजु जिह्वं ॥ द्वेषो युतमा विवासंति धीभिर्दमून संगृहपतिममूरं ॥ ॥ हे अमृत अमरणशीला
अदेवयंतो देवा विहंतो मर्त्या मनुष्या यजमानाः त्वं धीनिभिः शु तिभिः कर्मभिर्वा आविवासंति समंतात्परिचरिचरंति ॥ कीदृशी त्वो प्रथमं देवाना
माद्यदेवद्योतमानं मंजु जिह्वं देवानां मादधिवी जिह्वायस्य तद्देवो युतं द्वेषसां पापानां पृथक् कृत्वा रिंदमून संरक्षसां दमन करणमन सोपेतं दमून सं

राम

दस्य कथमयमर्थ इति दमूना दममना वा दंतमना वा अपि वा दम इति गृहनाम तन्मनास्थादिति यास्केनोक्तत्वादिति ॥ दमु उपशमने दमे रुनसि
रिखोणादिक रुनसि प्रत्ययः गृहपतिं गृहाणां पालयितारं अमूरं अमूर्दं प्रागल्भ्यमित्यर्थः ॥ स्वस्तय न्यो आरे अस्मदिति स्वस्तिमतो ग्रेयां व्यास
त्रितेव ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ आरे अस्मदमतिमारे अंह आरे विश्वा दुर्मतिर्ये निपासि ॥ दोषा शिवः सहसः सूनो अग्नेयं देवः आचि सच से स्वस्ति ॥
॥ हे सहसः सूनो बलस्य पुत्रमव्यमानो धर्मश्च न करिणो हिलेन जायत इत्यग्नेर्बल पुत्रत्वं ॥ हे अग्ने दोषारा त्रौ शिवः शिवकरः शिवो द्यो
तमानस्त्वयं यान स्मान् स्वरित अविनाशाय आ सच से परितः सेवसे विदिति पूरणः यस्मात्कारणात् निपासियजमाना नितरां पालयसिते द्यो
स्मत् अस्मत् ॥ अमर्ति पाप रूपामशने ह्यो आरे दूरे उरु अज्ञानाया वे पाप्यमेति रिति ब्राह्मण्यो आरे दूरे अस्मत्तेः अंहः पापं कुरु ॥ आरे इति दूरनामेतत्
अस्मत्तेः आरे दूरे दुर्मति दुर्मनस्व कुरु ॥ ॥ इति तृतीयस्य पंचम एकादशो वर्गः ॥ ॥ यस्त्वाममूरं इति षट् ऋचं द्वितीयं सूक्तं रामदेव ऋषिस्तु भो
शिर्देवतायस्त्वमित्यनुक्तं तैत्तिरीयस्योक्तं पातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ यस्त्वाममूरं इति षट् ऋचं द्वितीयं सूक्तं रामदेव ऋषिस्तु भो
अत्रं कृणवत्सस्मि न ह नू ॥ समुद्युमैरभ्यस्तु प्रसक्षतव कत्वा जातवेदश्चिकित्वा नू ॥ ॥ हे अग्ने यतस्तु कृणवत्संबंधः ॥ यो यजमानः त्वं द्रं ध
वेदा प्रियुक्तं कुर्यात्तयः सस्मिन्नहं सर्वस्मिन्नहं निते तुभ्यं विः त्रिवारं सर्वनीये अत्रं हविलक्षणा मंत्रं कृणवत्स कुर्यात् ॥ हे जातवेदो जाताना वे
दितरग्ने तव नोषकेण केलो द्रं धनादिहेतुना कर्मणा प्रसक्षत प्रसहमानं वदीयं ते जः चिकित्वा नू जानन् स यजमानः त्वं धीनेर्याशा भिवसि
अत्यंतं अभ्यस्तु शत्रून् भिभवतु ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ इधं यस्ते जभरु अमाणो महो अग्ने अनीकमायपर्यन्त ॥ स इधानः प्रतिदोषा मुपासं

मसे विष्टे क्रवक्षेमा अनवस्यंतो अर्थः तस्यै हरितः सप्तयद्दीः स्पशं विश्वस्य जगतो वहंति ॥ ध्रुवक्षेमास्त्रिनिवासाः सृष्टिकर्ता देवासम
 र्वतः तमसेतमसः विष्टे पृथक्करणाय अर्थः जगत्सृष्टी कार्यः अनवस्यतः अर्थः स्यतः कुर्वन्तरवर्थसूर्यः अकृत्वन् असज्जित्यर्थः ॥ यद्दीर्घ
 हत्यः सप्तसंख्याकाः हरितोऽश्वाः विश्वस्य समस्तस्य जगतः प्राणिसमूहस्य संप्रेरकत्वेन ज्ञातारं तस्यै वहंति धारयन्ति ॥ अथ चतुर्थः ॥
 वहिष्ठे भिविहरः न्यासितं तुमव्ययं न सितं देववस्म ॥ दविधतोरश्मयः सूर्यस्य चर्मवावाधुः स्तमो अश्वरंतः ॥ हे देवद्योतमान सूर्य त्वं ज
 गन्निवहिकस्यादामर्थं तं तुं रश्मिसमूहं विहर निस्तारय न असि ॥ तं कृत्वा वरुणं वस्मन कंचराणां निवास भूतां रावि अवस्थय न् अवाचीनं यथा
 भवति तथा अरु एव न्ति रकुर्वन्ति त्वर्थः ॥ वहिष्ठे भिविदुमत्यंतं शवेरश्वे र्यासि गमन मार्गं गच्छसि ॥ अस्यामृचि पूर्वार्धं सूर्यस्य संबन्धिनो र
 श्मयः किरणाः अश्वरंतं रिक्षे आप इत्यंतं रिक्षनाम ॥ आकाशं आपः पृथिवी तन्नाम सुपाठात् ॥ अंतर्मध्ये वसवता स्तितं तमः अंधकारं अवाधुः
 रितस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ अथ पंचमी ॥ अनायतो अनिवधः कथाय न्नु ज्ञाने वपद्यते न ॥ कथायाति स्वधया को ददर्श दिवः स्वः भः समृतः पा
 ति नार्कः ॥ अनायत शब्दो दूरवाची तद्विपरीतो नयत आसीनः सन्नये प्रत्यक्षेणो पलभ्यमानो मंडलाभिमानो सूर्यः अनिवधः केनापि बधो
 न क्रियात् ॥ अपि वायं सूर्यः न्यङ् आ व अरुवः सन्न केन चित् कथा कथं नावयद्यते न हि स्यते कि वायं उक्तानः ऊर्ध्वमुखत्वेन तिष्ठन् कथा स्वध
 या केन बलेन याति गच्छति ॥ स्वधा शब्दो न वाची अन्नतत्कार्यं बलं लक्षयति ॥ अपि च देवो ह्यलोकस्य स्वः भः समृतः न केतना समवेतः स
 र्यनाकं स्वर्गयाति पालयति को ददर्श तत्त्वतः पश्यति ॥ न कोपि जानातीत्यर्थः ॥ इति तृतीयस्य पंचमे त्रयोदशो वर्गः ॥ प्रत्यग्निरुपसदिति
 तंचर्चं नृपसूक्तं वामदेवस्याध्वं रेणु भमाप्रेयं मात्र कर्णिका देवतं वातथा चानु क्रोते ॥ प्रत्यग्निरिति लिङ्गोक्तं देवतत्विनिर्गुणं दृष्ट्वा दस्यापि सूक्तस्य

राम

किं गौतमैव तत्त्वं विनियोगो लैजिकः ॥ तत्र प्रथमा ॥ प्रत्यग्निरुपसो जातवेदाः अख्य देवो रोचमाना महोभिः ॥ आना सत्यो रुगायारथे न मे
 यज्ञमुपनीयात मच्छ ॥ देवोद्योतमानः जातवेदाः जातधामाग्निः महोभिस्तजोभिरोचमानाः दीपमानाः उपसः प्रतिपसोलक्ष्मी कृत्य अख्यत्
 प्र धो भवति उरुगाया प्रभूतगम नो हे नासत्या अश्विनोरथे नो स्मदीयं इमं यज्ञं अक्वाभिमुखं उपयातं उपगच्छत ॥ अथा द्वितीया ॥ ऊर्ध्वं के
 तुं सविता देवो अश्रेयोतिर्विश्वेभ्यो भुवनाय कृत्व न् ॥ आप्राद्या वा पृथिवी अंतरिक्षं सूर्यो रश्मिभिः कितानः ॥ विश्वेभ्यो सती स्मे भुवनाय
 लोकाया ज्योतिस्तेजः कृत्व न् कुर्वन् सविता प्रेरको देवः ऊर्ध्वं स मुखं केतुं प्रकाशकं भातुं अश्रेत् ॥ आश्रयति ॥ विचे कितानः सर्वं विशेषण पश्यत्
 र्यश्च रश्मिभिः स्वकीयेः किरणैः द्यावा पृथिवी ह्यलोक भूलोको अंतरिक्षं च आश्रयः समं ताद भूरयत् ॥ अथ तृतीया ॥ आवहंत्य रुणी ज्योति
 र्वागा मही विचारश्मिभिः किताना ॥ प्रबोधयती सुविताय देव्यु ॥ वा इयते सुयुजा रथे न ॥ आवहंती धनानि धारयती अरुणी ररुणव
 र्णाः प्रथमे कवचने द्वितीया ब दुवचनं त्र्यं दसं ॥ ज्योतिषा तेजसा युक्ता मही महती रश्मिभिः किरणैः चिदा दर्शनीया चे किताना जानती उपा
 आगा दगच्छता किंच प्राबाधयती सुप्रेते प्रबुधान् कुर्वती देवी द्योतमाना उवाः सुयुजा गोभन युके न रथे न सुविताय सुखप्राप्ता य इयते गच्छ
 ति ॥ अथ चतुर्थी ॥ आवां वहिष्ठा इव हते हंतुं राधा अश्वास उषसो व्युष्टे ॥ इमे हि वां मधुपयाम सोमा अस्मिन् यज्ञे वृषणा मादयेयां ॥
 हे अश्विनो इह याज्ञ वहि इति ॥ हे अश्विनो इह यज्ञे वृषा वो हतमा धात प्रसि धारया रं हणीः गंतारः अश्वासः अश्वावायु वां उषसः उषो
 देवतायाः व्युष्टौ कृच्छकाले वहंतु ॥ समता नयंतु ॥ हियस्मात्कारणात् ॥ हे वृषणा वृषणा कामानां वर्धितारो हे अश्विनो इमे सोमा वां युवां मधुपे
 यामां धाः सोमस्य पा नाय अस्मिन् यज्ञे मादयेयां वर्धयेयां ॥ अथ पंचमी ॥ अनायत इति ॥ इयमृकुर्वं यात्याता ॥ इति तृतीयस्य पंचमे

सं.सं.भा.५

पगम्याभावेनस्मात्तल्लक्ष्मीं प्रीते भवदित्यर्थः ॥ ॥ अथ नवमी ॥ ॥ एषां देवावश्विना कुमारः सा देव्यः ॥ दीर्घायुरस्तु सोमकः ॥ ॥ देवौ द्योतमानो हे जाश्विना अश्विनौ वां युवां तर्प्यकः साहदेव्यः सहदेवस्य पुत्रः कुमारः सोमकः सोमकाभिधानः एष राजा दीर्घायुरस्तु ॥ शतायुको भवतु ॥ एतमुहवप्रोचतुः पर्वतनारदो सोमकायेत्यादिना सर्वहोममहाराजानः आसुरित्यनेन ब्राह्मणेन सोमकाया जन्मस्य स्वीकृते ॥ ॥ अथ दशमी ॥ ॥ तं युवं देवावश्विना कुमारं साहदेव्यः ॥ दीर्घायुषं कृणोत न ॥ ॥ हे देवावश्विना द्योतमानो वश्विनौ युवयुवां साहदेवस्य पुत्रं कुमारं सोमकारस्य राजानं दीर्घायुषं शतायुकं कृणोत न कुरुते ॥ अनद्युवेनास्य कुमारस्या दीर्घायुरश्विनौ ऋषिरपचेतेत्यर्थः ॥ ॥ इति तृतीयस्य पंचमे पोडशो वर्गः ॥ ॥ आसत्यो यातुमघवीं ऋजीषी इवंत्यस्य हरय उपनः ॥ तस्या इदं धः सुषुमा सुदक्षमिहाभिषिक्तं करते गृणानः ॥ ॥ आसत्यो यातित्येकविंशत्यं षष्ठं सूक्तं त्रेष्टुभं मेदं ॥ अत्रेयमनुक्रमणिका ॥ आसत्यः सैकेंद्रमिति ॥ तत्रेंद्रमित्युक्तत्वादस्य अधिकारो निवृत्त इत्यवगम्यते ॥ चतुर्विंशो हनि माध्यंदिन सवने मे जावरुणशस्त्रे इदं द्वितीयमहीनसूक्तं तथा च सूत्रितं ॥ आसत्यो यातित्यहीनसूक्तं द्वितीयं मे जावरुण इति ॥ अमूलहेदशशस्त्रेन वमेहनि निष्केवल्यशस्त्रमिति ॥ ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ आसत्यो यातिति ॥ ॥ ऋजीषी ऋजीषी शब्देन निषिद्यो विगतसारः सोमोभिधीयते ॥ तद्दानसन्धः सत्यवान्मघवान्धनवानिन्द्रो नोस्माकं उपसमीपे आयातु आगच्छतु ॥ किंच अस्यां इत्यहरयोश्चाः नोस्माकं उपसमीपे इवंतु आगच्छंतु वयं यजमान इहास्मिन् यजेतस्मा इन्द्राय सुदक्षं शोषनबलं सारोपेतमित्यर्थः ॥ इत इदं प्रत्यक्षेणोपभ्यमानमंधः अन्नरूपं सुषुम अभिषुतं कुर्याम ॥ गृणानः अस्माभिरूप्यमान इदं ॥ अभिषिक्तं अस्मदपि पतप्राप्तिं कुरुते करोतु ॥ ॥

राम

अथ हिता ॥ १ ॥ अवस्थः शराधनो नाते स्मिनोद्य सवने मंदधौ ॥ शंसात्क क्क मुशने ववे धाः श्रिकितुषे असुर्याय मभ्य ॥ ॥ हे शरशत्रूणा
मभिभव समर्थे इ अद्येदानीं अस्मिन् सवने माध्यंदिनाख्ये मंदधौ त्वां मादयितु नोस्मान् अवस्थ विमुच्यत इदं ॥ अधनो गंतव्यस्य मा
गस्यांते समीपे पश्चात्तममुद्यायथा मुच्यंति ॥ तद्वत् उशने वकाव्य इव वेधाः शंसिता यजमानः ॥ हे इंदु विकितुषे सर्वजान ते असुर्याय असुराणा
हिंसाकार तुभ्यं मन्ममननीयं उक्त्वं शस्त्ररूपं स्तोत्रं शंसाति शंसनं करोति ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ कविर्नित्यं विदधा निसाधं नृषा यत्सेकं
विषिणो अर्वात् ॥ दिव इच्छा जीजनत्स प्रकाकूनं कृत्वा चिच्च कुर्वयुना गृणंतः ॥ ॥ कविर्मेधावी नित्यं नित्यमिदं तर्हि नो मेतत् ॥ अंतर्हि
तं गूढमथ मिव दिव धानि वेदनीयानि कार्यजातानि साधनूषा कामानां रर्षिते इः यद्यदा सेवं सेवनीयं सोमं विषिणः अत्यर्थं विवनु अ
र्वात् विशेषेण अर्चते सोमपाने अर्धं करोतीत्यर्थः ॥ तदानीं दिवो मुष्यात् लोकात् इच्छा सत्यमेव सप्त सप्त संख्यकानू कारून रश्मीन् जीजन
त् अजीजनत् जनयति ॥ गृणंतः स्तूयमाना रश्मयः ॥ वयुना वयुनानि ॥ मनुष्याणां ज्ञानानि अक्रावित् ॥ दिव सेनापि चक्रुः ॥ अतवंतः ॥ ॥ अ
थ चतुर्थी ॥ ॥ स्वर्ग्यं देदि सुदृशी कर्मकं महिज्योती रुरुचुर्यधवस्तोः ॥ अंधा तमांसि दुधिता विचक्षे नृभ्यश्चकार नृतमो अभिष्टो ॥ ॥ यद
यदा खलु महिमहत् प्रभूतं ज्योतिस्तेजो रूपं यत्स्वः योऽकलोकः अर्कैः रश्मिभिः सुदृशी कं सुदुदृशी नीयं वं ॥ ॥ अवेदि जायते तदानीं देवाः त
स्मिन् स्वेर्गवस्तोर्निवासायं रुचुदीपियुक्ता वभूवुः ॥ तमोने नृतमः सूर्यः अभिष्टो आभ्यागमने नृभ्यो मृणां विचक्षे विशेषेण दर्शनाय
अधा अंधकाररूपाणि निविडानि तमांसि दुधितानि नाशितानि चकार ॥ अतवान् ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ ववक्ष इंदो अमित सृजी ॥ ॥ अ

नृ.सं.भा.५

मघानुत्तरेतरमनिधीत्यातयोः सरयुमभवत्। सरयानेतरइंदुपनमपिस्वकीयं गृहं प्रापयामास। तत्रशचीइंद्राभुमागतासतीतो। समा
 नरूपोदृष्ट्वाअयमिंद्रः अयकुत्सइतिविवेकाभावेनसंशयंचकरेति। अनयाख्यायिकयापतीयमानेथोअप्रतिपाद्यते। हेइंद्रदस्युद्गाद
 स्थूनांशूनां हं वामनसायुक्तस्त्वं अर्कं कुत्सस्यगृहं अयस्मिमितिगृहनामेतत्। आयाहि आगाः नुदयेतोद कुत्सश्चेतवसंबंधविस
 ख्यनिकामः नितरांकामयमानो भुवदभवत्। तास्तोयुवांसोयानोस्वकीयेस्थानेनिषदतंन्यसीदंतंउपविष्टोवभूतः कृतचित्तसत्यदर्शना
 रीइंद्रस्यभार्याशचीरूपासरूपोसमानरूपोयुवांविचिकित्सनसंशयंचकार॥॥ इतिवृत्तीयस्यचमेऽष्टादशोवर्गः॥॥ अथेकादशी
 ॥यासिकुत्सेनसरथमवस्युःस्तोदोवातस्यहयैरिशानः॥ अत्रावाजंनगधंयुयूषं कविर्यदहंन्याय्यभूषात्॥॥ हेइंद्रअवस्युः कुत्स
 स्परक्षणाभिहृत्कंदसिख्यचपरेक्षायामपिदृश्यते। स्तोदस्तोदकः शूनांहंसकः वातस्यवायुसंशयोर्वगवनोहीयोरिष्येव्रानइश्च
 रत्त्वंकुत्सेनकुत्सारयेनराजर्विलासरथंयासिगच्छसिआद्यं गधंयुयूषंनेत्यपिनिगमोभवतीतिनिरुक्तं। वाजंनअत्रमिधंअत्रा
 जुगामिनावशोयुयूषन्। स्वकीयेरप्येयोजयेत्कविः प्राज्ञः कुत्सः यत्तुअस्मिन्नहनिदिवसेपार्यायपरेलाय आपनिस्तारणायभूषात्प्रभ
 वतेअस्मिन्नेवदिनेकुत्सेनसरथंयासीतिपूर्वेलसंबंधः॥॥ अथद्वादशी॥॥ कुत्सायकुत्समशुषेनिबहः प्रपित्वेअर्कः कुयवेसहस्रा
 सद्योदस्युःअमृता कुत्सेनप्रसूरश्चकंदहतादभीके॥॥ शुष्मपिपुमित्यस्यामृचिप्रतिपादितार्थः कुत्सायेत्यनेन अर्कहयेनस्पष्टीक्रिय
 तो। हेइंद्रकुत्सायकुत्सायंअशुषंशुष्ममिति सुखनामेतत्तदहितंअत्रदीर्घाभावः। शुष्मंशुष्मनामानमसुरंनिबहः न्यबहः अवधीः त

राम

धादिस। प्रपित्वेषकमेपूर्वोर्कः कुयवंकुयवनामानमसुरं चहतवानसि। तथासचंसहस्रासहस्रेणवहुभिः परिजनेऽसहस्राय
 स्मिक्ताः। कुयवमवधीः तस्मिन्कालेएवकुत्सेनकुत्सइतिवज्जनामेतत्। कुत्सारवकुत्सयंचज्जनेनदस्युनशूनांप्रमृशजहिभूतेथेलोट
 हितवानसि। तथासूरः प्रेरकस्यसूर्यस्यचक्रमायुचअभीकेसमीपेसंश्रामेवाप्रहतात्कप्रकर्षणास्तितवासि॥॥ अथत्रयोदशी॥॥ त्वेपिप्र
 मृगयैशूशुवांसमृजिष्वनेवेदधिनायरंधीः॥ यंचाशूत्सहानिवपः सहस्त्रीत्वंनपुरोजरिमाविददः॥॥ हेइंद्रत्वपिपुपिपुनामानमसुरंशु
 कवांसंप्रवृद्धंमृगयैमृगयनामाचमसुरंचहतवानसि। किंचसत्त्वंवेदधिनायविदधिनपुत्राचअजिष्वनेअजिष्वनाम्रेराजेरंधीः वशम
 नयः। पंचाशत्पंचाशसंख्याकानिसहस्रासहस्राणिकृष्णाकृष्णवर्णानिरक्षांसिचपः न्यचपः अवधीतथासत्त्वंजरिमाजारा अर्कंनव
 योविशेषरूपमिवपुरःशंबरस्यनशालिविददः दारितवानसि॥॥ अथचतुर्दशी॥॥ सूरः उपाकेतश्चंद्रधानोवियतेवेत्यमृतस्यवर्षः॥
 मृगोनहस्तीतविषीमुषाणांसिद्धोनामीमः आयुधानिविभ्रत॥॥ हेइंद्रसूरः प्रेरकस्यसूर्यस्यउपाकेसमीपेतत्त्वंदीपंशरीरंयद्वादाद
 धानोधरतोभव। तदाअमृतस्यमरणरहितस्यतेत्वदीयंवरूपंविचेतिव्ययेतिहेइंद्रजन्मभिः विशेषेणभासमानंवभूवेत्यर्थः। अपिचा
 हइंद्रहस्तीमृगेनेगजविशेषोमृगइवतविषीपरेषांबलेमुषाणेदेदनआयुधानिवआदीनिशस्त्राणिविभ्र। विभ्राणस्त्वसिहोनसिंहइवमी
 मोभयं करो भूः॥॥ अथपंचदशी॥॥ इंद्रकामावस्यंतोअर्ग्यत्वंमीहेनसवनेचकानाः॥॥ अवस्यवः शः। मानासः उक्तेरोकोनरत्वा सु
 दशीवपुष्टिः॥॥ कामाः राक्षसादिभयनिवारणार्थंइंद्रकामयमानावस्यंतः पश्चादिधनमिच्छंतः स्तोतारः परमेश्वर्ययुक्तंअग्नन्श्रामन्

त. सं. भा. ५

मकुतिवर्तमानेथं दसो लुङ् कीदृशो तारः स्वमीहेन युधे इव सवनेय जेवकानाः श्रीवमानाः प्रवस्यो चानकामोः उक्ते सोत्रे १ शशमा
नासः १ संमानास्तु वतः तदा सायमिदं १ भुवनस्तोत्रं एवमावा स इव भवति एवमणीया सुहृद् शीव युधि शोभनदृशी नालक्ष्मी रिव भवति ॥
॥ इति तृतीयस्य पंचमैकोनविंशो वर्गः ॥ ॥ अथ षोडशी ॥ ॥ तमिदं ५ इदं सुहृदं वेमयस्मा चकार नय पुरुषि ॥ यो मावते जरित्रे गध्यं वि
नक्षत्रा जं भरति स्फाहं राधा ॥ ॥ यदुदः नयानि र्याणि मनुष्या हितानि पुरुषि वदूनि मातानि प्रसिद्धानि कणीणि चकार ॥ अकरोत् किंचि स्या
हं राधा ॥ स्पृहणीय धनो यदुदः मावते मम तदुदं यजरित्रे सोत्रे गध्यं चित्ताद्यं संयोजनीयमपि वा जं अत्रं इदं श्री धं भरति आहरति
वयं सोतारः ॥ हेयजमाना ॥ वो युष्माभ्यं तमितं मेधेदं सुहृदं शोभनमाहूनि यथा भवति तथा कुरुस्वमा आहूयामि ॥ ॥ अथ सप्तदशी ॥ ॥
॥ तिग्माय देतरा निः पतानि कस्मिंश्चिदूरमुदुके जनानां ॥ घोराय दर्यं समृतिर्भवात्यधस्मानः स्तत्रो बोधिगोपा ॥ ॥ हे शरविक्रान्ते इ
यद्यदा कश्चित् सर्वस्मिन् पि जनानां मनुष्याणां मुदुके मोहके युधे अंतः अस्माकं मध्ये तिग्मा नीहृता अशानिः पतानि पतेत् ॥ हे अयस्मा
मिन्निदं यद्यदा अस्माकं शत्रुभिः सह घोरा भीमरूपा समृति युधे भवति भवेत् ॥ अधतदानीं नो स्मदीयस्य तत्त्वः शरीरस्य गोपाः रक्षकः
बोधिस्म अबोधि शत्रूभ्यः सकाशादस्मान् रक्षकत्वेन बुद्धवान् सिखन्तु ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ भुवो विता वामदेवस्य धीनां भुवः सरवाचको
वाजसतो ॥ त्वामनु प्रमतिमा जगन्मोहं सो जरित्रे विध्यधस्या ॥ ॥ हे इदं वामदेवस्य वामदेवाख्यस्य मे चंद्रमसं वंधीनी नाधीना
कर्मणां विनाशिता भुवो भव ॥ अतृको हिंसा रहितस्त्वका जयुधे सरवामे ममुदुक् भुवः भव ॥ हे इदं वयं प्रमति प्रकृष्ट ज्ञानं त्वामनु लक्ष्मीं

राम

संगता व भव वृक्षो चर्षणी शील हे शरविक्रान्ते इदं वामदेवाख्येन धनिर्भवन् लोकानां पालकः सन् समुद्रियाणि समुद्रसं वंधीनि अणो सिमसि-
स्त्रिता नुदकानि प्रेणोः प्रेरको बभूव ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ अपो यदुदं पुरुदं जदं राविर्भुवत्सरमापूयते ॥ स नो नेता वाजमादधिभूरि गोशरु ज
नं गिरोभिर्गृणतः ॥ ॥ हे पुरुदं तं वदुभिः रादते इयद्यदा अपः पतिरुहिलक्षणा नुदकानि लक्ष्मीकृत्या अदिमेघं ददं विदारितवामसिसर
मादेव शुनी पूर्वपुरातन तुभ्यं पणिभिः शकुतं धनं गोधनं आविर्भुवत्प्रकाशायामास ॥ अगिरोभिर्गृणतः स्तयमानः सन् गोश
गोशाल्यभ्राणि नूनो स्मान् भूरि प्रभूतं वज्रे मंत्रं तेता प्रापयिता सत्वं आदधि आदरं कृतवानसि ॥ ॥ अथ नवमी ॥ ॥ अत्रा कवि नृमणो गा
अभिष्टो सर्वाताम धवं त्राधमानं ॥ कुतिभिः स्तमिषणो घृष्ट दूतो निमाथा वान ब्रह्मादस्य रत्नं ॥ ॥ हे वृत्तवृध नव नृदं नृमण ॥ नृभिर्मनु
थेर्मच्यत इति नृमणश्च कवि मेधाविनं कुत्सं अछगाः अभ्यागाः किंच स्वर्षिता स्वर्धन तस्य सानो दाने निमित्ते अभिष्टोरवरभिगमे सति ना
धमान मुधार्यत्वां याचमानं कुत्सं कुतिभिः शत्रु क्रतोप इव परिहाररूपैः रक्षणेः ॥ प्रेरितवानसि माया शत्रु कपटवान् अत्रा कविभिः
क्रियमाणं सर्वकर्म जातमनुज्ञा रूपेण जानन् कतिविशेषो ब्रह्मशब्देनोच्यते ॥ स न विद्यते यस्य सोद ब्रह्मावेदोक्तं कर्म स्वास्तिक्य रहितं
त्यर्थः ॥ दस्युः कुत्सस्य शत्रुः हतवानित्यर्थः ॥ अथ दशमी ॥ ॥ आदस्युधामना सायाद्यस्तं भुवते कुत्सः स्वयनिकामः ॥ स्वयानो निषदतं
सत्तया विवां चिकित्स दत्तविधनारी ॥ ॥ अत्र काचिदाक्षपिका अयते कयं रुनामकः कश्चिद्वाजर्षिः तस्य पुत्रः कुत्साख्यो जराजर्षिरोसीत
सचकदा विदुः भुभिः सह युयुत्सुः संश्रामे स्वयमशक्तः सन् शत्रूणां हननार्थमिदं स्थापनं चकार ॥ सचंद्रः कुत्सस्य गृहमागत्य तस्य शत्रून्

ल. सं. भा. ५

वंसमसूक्तं। अत्रेयमनुक्रमणिका। त्वमहो असित्यामवपादपि असित्यायजमानानहोतेत्येकपदाविगच्छति। विष्टम॥
 इदोदेवता समूहो देवरात्रेष्टहनिष्केवल्ये इदं सूक्तं विनियुक्तं तथा सूत्रितं। त्वमहो इदं तुभ्यमिति निष्केल्यमिति॥ तस्मिन्नेके प्र
 यमा॥ त्वमहो इदं तुभ्यं हसा अनुक्षत्रमहनामन्यनद्योः॥ त्वं वंशवसा जघन्वा सृजः सिंधूरहिना जगसा नान्॥ हे इंद त्वं महान्
 प्रभूतो भवशिखाः पृथिवी ह्य इति पृथिवी नामैतत्। महनाम हत्वेन। युक्तं सती तुभ्यं हत्वं दत्तं भवक्षत्रं दीयं वत्तं अनुमन्यत अन्नमन्य
 त अनुमती चकार। अहिना वृत्रेण जगसा नान् जगहाणान् गृह्णातु गृह्णातु सतेर्लिट्॥ कान जादेशः सिंधून् सृजः सृजः सृष्टवानसि॥
 ॥ अथ द्वितीया ॥ तव विषो जनिमन्ने जतद्योरे जहू मिभियसा स्वस्य मन्योः॥ अथायंत सुभाः पर्वतास आर्द्धधन्वा निसरयंत आपः॥
 हे इंद विषो दीयमानस्य त्वदीये जममनु जगानि सति द्यौरंत रिक्षं स्वस्य त्वदीया तमन्योः कोषान पंचम्यं विषी भियसा जात भये नार
 वत अरे जता अकंपयत्। भूमि आरजत्। कं पमाना वभूव। सुभो महान्तः पर्वतासः पर्वतोः मेधाः धत्वा नि उदकार हिता आपः अपः सर
 यं ते गमयंति॥ अथ तृतीया ॥ भिनदिरिंशवसा वज्रमिहो ना विष्णु एवानः सहसान् जः॥ वधी ह्वं वज्रेण मंदसानः सरं नापो ज
 वसा हत वृक्षीः॥ सहसान् शङ्खणामभिभवतो जस्ते जः आविष्णु एवानः आविष्णुर्वन्निदं वज्रमिहो नृवज्रोपरयन् शवसा वलेन
 सर्वजातं भिनभू अभिनत्। विभेदा किं वमंदसानः सोमेन मोदमान इंदः वज्रेण वृत्रं वृत्रनामानमसुरं वधीत्। जघान ततः आपः वृत्रेण वृता
 मुदकारः हत वृक्षीः हतो वृत्रो या सांताः हत वृक्ष्यः ताः वृत्रधानं तरं निवारण स हिताः अन्यः जवसा वेगेन सरन् अगच्छन्॥ अथ चतुर्थी॥

राम

सुवीरः पेन नितामन्यत द्यौरि इत्येकं तस्मिन् एतमो भूत्॥ य इं ज जान स्वयं सुवज्रमनपच्युतं सदसो न भूम्॥ हे इंद यः प्रजापतिस्व
 यं तस्मिन्नादिभिः श्रुत्यं सुवज्रं शोभन वज्रोपेतं स्वस्यः स्वकीयात् स्वर्गाद्यात् स्नानात् अपच्युतं विचाररहितं च। नति समुद्ययाथे भूम्।
 भूम्नाम हत्वेन युक्तं इमे नत्वो ज जाना अजी जनत्। जन जन इति न धातुः। द्यो द्योतमानः। तेन वज्रनिता जनयिता स प्रजापतिः सुवीरः शो
 भन पुत्रवान् अहमर्षति मन्यत। अमन्यत। किं च इंद इत्येकं त्वं इंद इत्येकं जनयिता प्रजापतिः स्वपत्न्यः अत्यंतं शोभन कर्मा भूत्॥ अथ
 पंचमी॥ एक इत्यावयति प्रभूमाशजा कृष्णीनां पुरु इतः इंदः॥ सत्यमेवमनुविश्वे मंदतिराति देवस्य गृणातो मघोनः॥ कृष्णीनां स
 वसां प्रजानां राजप्रभुः पुरु इत बद्धमिश इतः एक इत देवानां मध्ये मुख एव। य इंद भूम् भूजं निष्पन्नं शत्रुभ्यो भयं व्याप्यति। प्रकर्षण
 नाशयति। विश्वे सर्वे यजमानाः मघोनः मघवतः हविलं क्षणधनवत इत्यर्थः। देवस्य इत्यमयात् द्योतमानस्य गृणातस्तुवतः सतिर्वध
 मेनमिदं अनु लक्ष्य सत्यमेव वदंति स्तुवंति॥ इति तृतीयस्य पंचमैकं विंशो वग्निः॥ अथ षष्ठी॥ सत्रा सोमा अभवन्नरय विश्वे सत्रा
 मदा सो वृहतो मदिष्टा॥ सत्राभवो वसुपतिर्वसूनां दत्ते विश्वा अधिथा इंद कृष्णीः॥ विश्वे सर्वसोमाः अस्मिं इत्यसत्रा सत्रेति सत्यना
 मैतत्। सत्यमेव प्रभूता अभवन्। किं वा मदा सोमदाः मदकराः सोमाः वृहतो महतो स्ये इत्यमदिष्टाः मा। वित्तमाः सत्रा सत्यमेवाभवन्
 हे इंद त्वं वसुपतिर्धनपतिः। न केवलं धनपतिः किं तु वसूनां सर्वेषां पश्वादीनां धनानां पतिः सत्रा सत्यमेव भवाभवसि। हे इंद त्वं दत्ते धातु
 निमित्तं भूते सति विश्वाः सर्वाः कृष्णीः सोमो जीवजाः अथाधारयसि॥ अथ सप्तमी॥ त्वमधप्रथमं जायमः तोमे विश्वा अधिथा इंद कृष्णीः॥

र. सं. भा. ५

तं प्रतिप्रवत आशयानमहं वज्रेण मघव चिह्नं ॥ ॥ अधः अधिच प्रथममेव जायमानस्त्वं अमेव वृत्त निमित्ते भये सति विश्वाः सर्वाः कृष्ण
प्रजाः अधिथाः रसकलेन धारयसि हे मघव नूधनवन्निद्रत्वं प्रतिप्रवतः प्रतिप्रवणात् उदकवातदेशं निलक्षीकृत्य आशयानम
पां निरोधकं अहि वृत्रनामानमसुरं वृत्रेण विवृशः ॥ ॥ छिन्नवानसि ॥ ॥ इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशोः सत्राहणमिति हविषोनुवाक्या सुप्रितं वा स
त्राहणं दाध्वितुं प्रमिदं सहदा नु पुरु इत क्षियं तमिति ॥ ॥ सेषा सुक्तेः ॥ ॥ सत्राहणं दाध्वितुं प्रमिदं महामपारं वृषभं सुवज्रं
हतायो वृत्रं सनि तोत वा जं दाता मघा निमघ वा सुराधाः ॥ ॥ सत्राहणं बभूवोऽशूना हंतारं दाध्वितुं असंतं दध्वितुं सुप्रितुमिः प्रेरणधर्मा
शूना प्रेरकं महामहान्तं अपारपरिमाणं च नाशरहितमित्यर्थः ॥ वृषभं कामानां वधितारं सुवज्रं शोभनेन वज्रेणोपेतं इन्द्रं वयं स्तोतारः
सुमेति शेषः ॥ यः इन्द्रः वृत्रनामानमसुरं हंता हिता भवति तमिन्द्रं सुमेति पूर्वोक्तं च यः ॥ अत्र सवेन नृत्तं तत्वा अलोकाद्यये निषष्ठा प्रतिषेधे स
ति द्वितीये भवति ॥ ॥ अथ नवमी ॥ ॥ अयं वृत्तश्चातयने समीचीन्य आजिमघवाभृत् एव एकः ॥ ॥ अयं वाजं भरतियं स नो व्यस्य प्रियासः
सख्यस्याम ॥ ॥ मघवा धनवान् य इन्द्रः आजिषु संग्रामेषु एको मुख्य एव श्रेष्ठ एवेत्युच्यते ॥ अयमिन्द्रः समीचीनः सगताः वृत्तः वृत्तं एवेति आह
दयनि लोकानि वृत्तः शत्रुमेनाः ताश्चातया तनाशयति ॥ अयमिन्द्रः यं वाजं अन्नं स नो तिय जमानाय ददाति ॥ तं वाजं भरतिय जमानस्य त
दन्नं दातुं विभर्ति स्तोता शवयं अस्य एवं भूतस्य इन्द्रस्य सख्ये सखित्वे प्रियासः प्रियाः स्याम भवेम ॥ ॥ अथ दशमी ॥ ॥ अयं श्रेष्ठे अधिजयं नु
तं धनं सुत प्रकृणुते युधागाः ॥ यदा सत्यं कृणुते मनुमिदो विश्वं दहं भजत एजं दस्मात् ॥ ॥ अधाधिच अयमिन्द्रयजन् शत्रून् श्रेष्ठे

राम

य अजः ॥ ॥ आगच्छामः सत्वं विश्वधसर्वदा ज रित्रे स्तोत्रे स्तोत्रे उरुशंसः महता शंसनेन युक्तस्याः भवेः ॥ ॥ अथैकोनविंशी ॥ ॥ एभिर्नृभि
रिदं ताधुमिष्टा मघवद्भिर्मघवन्निद्रः आजो ॥ ॥ दावो न घुमे रमि संतो अये ॥ क्षपो मदेम वारदश्च पूवीः ॥ ॥ हे मघव नूधनवन्निद्रो विश्व
स्मिन्नो संशामे ताधुभिः शत्रुजयार्थं त्वां कामयमाने मघवद्भिस्त्वदर्थं दीयमानं हविलं क्षणे क्षान्तिः रूपैतेः एभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमा
नेः नृभिः पुत्रपौत्राद्यैः परिजने सहिता वयं यजमानाः सर्वकाले स्तोत्रे रिद्रं ददयितीत्यर्थः ॥ ॥ अथ विंशी ॥ ॥ एवेदं दाय वृषभाय वृष्टे
ब्रह्माकमे भृगवो नरथ ॥ ॥ नृविद्यथानः सख्या वियोषद सन्न उग्रो वितात नृपाः ॥ ॥ यथा इन्द्रो नोऽस्मदीयानि सख्यां सख्यानि कर्माणि नृ
चित् ॥ वियोषत नृपथ कुर्यात् ॥ उग्रतेजस्वी तनूपाः ॥ शरीरिणो पालक इन्द्रयथानोऽस्मान् आवितारक्षिता असलस्यतो तथा वयं यजमानो
एवेत एवमेवोक्तं प्रकारेण इन्द्राय वृषभाय कामानां वधित्वे नृत्वे नित्यतरुणाय ब्रह्म ब्रह्म स्तोत्रं अकर्म अकुर्मात्तदृष्टान्तः ॥ भृगवो दीप्तास्
क्षणः रथं नरथमिव तद्वत् ॥ यजमाने भ्यो यथा इन्द्रो भीष्मि तफलप्रदो भवति ॥ रथे इन्द्रयजमाना सुवतीत्यर्थः ॥ अथैकविंशी ॥ ॥ नृष्टुव इ
न्द्रं नृशरणं इषं ज रित्रे न द्यो ॥ नृपीपे ॥ ॥ अकारिते हविरो ब्रह्म न व्यधिया स्याम रथः सदासाः ॥ ॥ हे इन्द्रं नृक्षिप्रं स्तुतः पूर्वैर्नृभिः संस्तुतः
सुक्षिप्रं शरणं ॥ अस्मात्सूयमानश्च इषमन्नं ज रित्रे स्तोत्रे मद्यं न द्यो न अर्द्धिर्न दारिद्र्यं न प्येः याय पप्रहं ॥ ॥ हे इन्द्रं हविः हविर्वनू हरि
संज्ञका शोपेतं इते नृभ्यं न व्यन्वतरं ब्रह्म स्तोत्रमकारि अस्माभिर्कीयते रथः रथवतो वयं धिया प्रज्ञा रूपं सुत्या सदासाः ॥ ॥ सर्वदा भज्य
मानाः तदर्थं हवीरूपधम्या नस्य दातारो वा स्याम भूयास्म ॥ ॥ इति तृतीयस्य पंचमे विशोवर्गशा ॥ ॥ त्वेमहो इन्द्रं नृभ्यमित्येकविंशत्यु

वमेकं जनं अक्षयंतं धनेन क्षियमाणं कृणोति करोति। अकिंचनः कश्चित्पुरुष इदं सुखाधनसमृद्धो भवति तस्य अशानिमानशानि
नायुक्तं द्योतितां तस्मिन् विभंजनः प्राचूणो विशेषणं जनकमघवेदं समोहं समूहं रोमुपापं द्रव्यं तस्मिन् सकाशात् प्रयति। तत उता
पिचमघवाधनवानिदः स्तोतारं वा सो धनेधातुः अधातनिदधाति॥॥ अथ चतुर्दशी॥॥ अथ चक्रमिषणं सूर्यं चेत शरीरमत्सस्माणां
आरुह्य ईजुं दुराणो जिघत्सित्वो बुधेरजसोः अस्य योनो॥॥ प्रेतशं सूर्यं पश्य धानमित्यर्धं पूर्वका विदारव्याधिकामूचिता। अत्राप्ययं
चक्रमिति पूर्वाधेयते। स्वध्वनामा कश्चिद्वाजा सचपुत्रार्थं सूर्यः पुत्ररूपेण स्वयमेव तत्रोत्पन्नः स नृएतज्जाख्येन महिषा साधुधुधं वकार
तदानीं सकृदिः युधेयार्थं इदं तुष्टावस इदं तेनः श्रूयमानं स नृस्वध्वपुत्रस्य सूर्यस्य संबंधिनं संश्रामादेन मणालयदिति। अयमिदं
सूर्यस्य चक्रमायुधं इषणं। प्रेरयत सस्माणां युधार्थं सरंतंग कृतं एशानामानमृषिं निरीरमतः जुं दुराणः कुटिलं यथा भवति तथा स
चरन कृष्णः कृष्णवर्णमयः त्वचस्तेजसो बध्ने मूलभूतेरजसो स्यादकस्य योनो स्ताने तदिहो स्तिर ई मनमिदं आजिघत्सि आसिंचति श
चूणो प्रेरिता चक्रोदेः उत्तररक्षित्यर्थः॥॥ अथ पंचदशी॥॥ असिक्काय जमानो न होता॥॥ एकपदीयमृक॥ पूर्वचसिह इष्टो तत्वेन
संबध्यते। असिक्काय जमानो न यजमान इव होता माह्वता तारमग्निं द्वितीयार्थं प्रथमा। सोमेनासिंचति तदग्नेः इदमासिंचती
त्यर्थः॥॥ इति तृतीयस्य पंचमोऽयं विशो वर्गः॥॥ अथ षोडशी॥॥ गच्छंत इदं सखायविप्रा अश्वायंतो वृषणं वा जयंतः॥ जनीयंतो जनिदा
मक्षितोऽपि नाश्यावयामो वतेन कोशः॥॥ गच्छंतः गा इक्षंतः अश्वायंतः अश्वानि कुंतः वा जयंतः वा जमन्मिक्षंतः जनीयंतं वा जायं वेच्छंतः विप्रामेधा

राम

विनः स्तोता गोवयं सखाय इदं संबंधिने सखित्वाय वृषणां कामानां वर्धितारं जनिदां जाय प्रदं अक्षितो निं अक्षीणरश्मं सर्वदारका करमित्य
र्थः॥॥ अथ सप्तदशी॥॥ आतानो बोधिदृष्टान् आपिरभिरव्यातामर्दिता सोम्यानां॥ सखायिता पितृ तमः पितृणां कर्तुं मुलोकं मुशते वयो
धाः॥॥ हे इदं आपिः आप्तः दृष्टानः सर्वपालकत्वेन पश्यत्वं नोस्माकं जातारक्षको भव। किं वा अमिख्याता अभिदृष्टामर्दिता सुरवर्धिता सो
म्यानां सोमाहीणाय जमा बोदीनां सखा प्रजापतिना समानख्यातिः पितापालकः केवलं पालको न केतु पितृणां पालकां मध्ये पितृ तमः अ
तिशयेन पालकः कर्तुं इमु पितृणां सखा च त्वं लोकं उशने कामयमानाय स्तोत्रे वयोधाः वय इत्यजना मेतत् अत्र प्रदो भव॥॥ अथाष्टादशी
॥ सखायितामविता बोधिसखा गृणान इदं इक्षवते वयोधाः॥ वयं ह्यते चक्रमासवाध आभिः शमीभिर्महयंत इदं॥॥ हे इदं त्वं सखायितां स
खिबुद्धितामस्माकं अवितारक्षिता बोधिव। तथा गृणानः श्रूयमानं त्वं सखा भव। हे इदं इक्षुवते स्तुति कुर्वते मयं वयः अत्रंधाः अधाः
प्रहि। सवाधः सहिता वयं हिवयं खलु ते त्वां आचतम आह्वयामः किं कुर्वतः आभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैः शमीभिः स्तुतिरूपैः कर्मभिः म
हयंतः॥॥ इदं वृषः पुरो जाशस्य स्तुत इदं इति याज्या सूत्रितं च। इदो मघवाय च इदं सत्यः सग्राह्यति॥॥ सेषा सूक्ते एकोनविंशी॥॥ स्तु
त इदो मघवाय च इदं भूरीत्येको अप्रतीति हंति॥ अस्य प्रियो जरीताय स्य शर्मन्नाकि ईवा वारयंते न मर्तन्ति॥ यद्द पदाष लुमघवाधनवा
निदः स्तुतः अस्माभिः स्तुतो भवति॥ तदा इदं वकः असहाय एव भूरीणिव ह्यनि अप्रतीति अप्रतिगमनानि अभिगमनयुक्तानीत्यर्थः। वृ
चा वृचाणि शत्रून् हंति हि न क्षियत्येदं शर्मन् शर्मणा अये वर्तमानं। स्तोतारं देवान किं वरियंते निवारणी न कुर्वन्ति। मर्ताश्च न निवारयंते।

न. वे. भा. ५

विधारणं कुर्वति मर्तोश्चाननिवारयते। अस्यैदं स्य जर्जराहोताप्रियो भवति॥ ॥ अग्निमाकृतशस्त्रे एवानुदंडं इति परिधानीयास्तु त्रितं च। ए
वानुदंडो मघवा विरपु। तिपदध्यादिति॥ ॥ सेषास्तु केविंशी॥ ॥ एवानुदंडो मघवा विरपु। करत्सत्या चर्षणी धृद नर्वा॥ ॥ त्वं राजा जनुको धे
ह्यस्मे अधिप्रबोमाहि नंयज्ञरित्रे॥ ॥ विरपु। व दुधिधशब्दानु चर्षणी धृद नर्वा सांप्रजानां धारयिता। अनुर्वी अ प्रत्यतः केनापि प्रतिकू
लेन न प्राप्त इत्यर्थः। मघवा धनवानिंद्रा एव एवमस्माभिः श्रुतः सन् नोत्माकं सत्या सत्यरूपा एयमिमता निफला निकरता करोतु हे इदं म
नुषो जन्मवतो सर्वेषां राजा प्रभूतं माहि नंमहि सोपेतं यक्ष्वः ययशो जर्जरोस्तोत्रे देयं तद्यशः॥ ॥ अस्मे अस्मासु अधि अधि कत्वेन धेहि। एवानुदंडो
मघवा विरपु। त्यादिब्राह्मणं॥ ॥ अथैकविंशी॥ ॥ दूष्टुत इदं दूष्टुगणान इति॥ ॥ व्याख्याता॥ ॥ इति तृतीयस्य पंचमं चतुर्विंशो वर्गः॥ ॥ अ
थ पंचथा इति त्रयोदश चर्ममं सूक्तं त्रेष्टुभं अत्रानुक्रमणिका। अथ पंचथाः सप्तोना संवाद इदं इति वामदेवानामिति। यस्य वाक्यं स ऋषिर्वा
तेनो अते सा देवतेति परिभाषितत्वा ऋषिर्देवतेतत्र तत्र ज्ञानं व्ये अस्मिन् सूक्ते इदं इति वामदेव संवाद रूपिणी का विदारवा यिका श्लोक रूपे
ण सूच्यते॥ ॥ गर्भस्त्रो ज्ञानसंपन्नो वामदेवो महामुनिः। मतिचक्रे न जायेथ यो निदेशानुमातुतः। १। किंतु पार्श्वे दितश्चेति ज्ञात्वा तु जननी त्वि
दं। दध्यो ग्रांत्ये शची देवामदिति त्विदं मातरं। २। अदिति त्विदं स हितागर्भणी मयगा दूने। ३। अदिति त्विदं मदेवाः संवादमय चक्रिरे। ३। संवाद इति
सूत्रेण कथा सेषा च सूच्यते। नोक्तो वत्सविशेषोऽन्युपदेशोऽनुक्तिः॥ ४। अर्थतस्त्ववगंतव्यो वक्त्रभेद इति स्थितिः। इदं इति ऋषिर्वास्मिन्मिथः
सूक्ते समुच्चिरे। ५। गर्भश्च यानं सुचिरं मातुर्गर्भं दिति गतिः। तामदेवं प्रतिब्रूत अद्य च यि ज्ञातं कतु॥ ६॥ द्वितीयादिभिरर्थैर्वा ऋषिर्वाह पंचमिः। नही च

राम

यत। सवोऽप्रत्यातो भवति। उतापि च घनशत्रुर्हंस नृसर्वं वृथ्यते। उतापि च युधा युधेन गाः पशूश्च कृणुते। शत्रुस्सकाशादाहरति। किंच इदं
यदामयु कोपं सत्यमेव कृणुते द्विपदर्थं करोति। तदानीं दृढं स्थावररूपं एजतकं पमाने जंगमरूपं च विश्वं समस्तं जगत अस्मादिंद्रा इत्येति वि
भेति॥ ॥ इति तृतीयस्य पंचमं द्वाविंशो वर्गः॥ ॥ अथैकविंशी॥ ॥ समिंद्रो गा अजयत्सं हिरेण्या समश्चियामघवायो ह पूवीः॥ ॥ एभिर्नृभिर्नृत
मो अस्य शाके रायो विभक्ता संभरश्च वस्व॥ ॥ यो ह यः स्वर्गु मघवा धनवानिगाः असुराणां समजयत्। समक जितवान भवति। किंच हिरे
ण्या निहतरमणीया निशुसु संबंधी निधनानि समजयतत्। आश्विया अश्विया निशुसु संबंधी नोयसमूहा नम्य कृ जयति स्म। तथा पूवी
वर्द्धीः शत्रुसेनाः समजयत्। इदं सर्वा शत्रुर्जित्वा सकलं मपि श्वादिधनमपहतं व नित्यर्थः। नृतमोने नृतमपश्वादीनामतिशायन निव
हिकः स इदं नृभिर्नृभिः स्तोतृभिः स्तुतः सत् अस्थरायः पश्वादिधनस्य रूपस्य विभक्ता स्तोतृभ्यो विभागस्य कर्ता दाता भवतीत्यर्थः॥ किंच
वसो नमुनो धनश्च संभरश्च संभर्ता धारकश्च भवति॥ ॥ अथ द्वादशी॥ ॥ कियस्विदिंद्रो अद्येति मातुः कियत्पितुर्जनितुर्जजान॥ यो जस्य
शुष्ममुदुके पियर्जितवानो नृतस्तनदिरभे॥ ॥ य इदं सवितुर्जनयितुः यस्मात्प्रजापतेः सकाशात् इदं दृश्यमानं यजगत्। जजान। अजन
यत्। य इदं स्तस्मात्प्रजापतेः सकाशात् यजगत्। शुष्मं यावत् बलं मुदुके मुदुके मुदुके इत्यती प्रयति। सूनय इर्गजद्विरत्रैर्मेघैः नृतः प्रि
ततो चालो नवायु रिव तथा स इदं स्तोतृभिर्नृभिः प्रेरितः हविः प्रदानार्थं मादूतो भवति॥ ॥ अथ त्रयोदशी॥ ॥ श्वेयं तं त्वमक्षिप्यं तं कृणातीय
तिरिणं मघवासमोहं॥ विभंजतुरशनिमो इव द्यौरुतस्तोतारं मघवा वसोधात॥ ॥ मघवानु धनवानिंद्रः स्वयं धनराहित्येन क्षीयमाणीत्वमे

ह. सं. भा. ५

तेजोऽप्येः त्वष्टा हन पुत्रोऽपि दुःसोममाहरदित्यनुवाके महता प्रबंधेन प्रपंचितः ॥ ॥ अथ चतुर्थः ॥ तर्कसंक्रधकृपावद्यं संहसं मासो जभारश
रदश्च पूर्वाः ॥ नही न्वस्य प्रतिमान मरुतर्जने भूतये जनिता ॥ ॥ अदितिः यमिंदुं सहस्रं बद्धुमा सो मासा न्मास्मन पूर्वाः बद्धीः शरदश्च स
वत्सरा जभार बभार विभर्ते विदं रूपं गमे स्तित इंदुः बद्धुषु संवत्सरेषु अदितिं कुं शितवानित्यर्थः ॥ एवं भूतो स इंदुः कियत् किमपि सर्वमपीत्यर्थः ॥
संक्रधकृ विरुधं कर्म कृणवत् अकरोत् ॥ इंदुस्याक्षेपमसहमानादितिः इंदुमाताप्येवं प्रतिज्ञते ॥ हेवामदेव जातेषु अनेषु अंतर्मध्ये अस्ये इत्यप्रतिमा
नं न ह्यस्मि न विद्यते रवन्नु ॥ इति पाद पूरणार्थः ॥ उतापि च ये देवा दयः जनिताः जनयितव्या जनयिष्यमाणा ॥ तेषु मध्ये अस्ये इत्यप्रतिमानं ना
स्ति ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ अवद्यमिव मन्यमाना गुहा क रिंदं माता वीर्येणा नृष्टं ॥ अथोदस्ता ह्वयमर्कं चसान आरोदसी अपृणा ज्ञायमाना ॥ ॥
गुहा गुहायोगाद्वरूपे सतिका गृहे जातमिंदुं अवद्यमिव मन्यमाना जानती माता इंदुजननी अदितिः वीर्येण सामर्थ्येना नृष्टं जितरां प्राप्ता मक
अकरोत् ॥ अथानंतरं यजमान उत्पद्यमान इंदुः स्वयमेवं अर्कं ते तव वसानः आच्छादकः सनुदधान इत्यर्थः ॥ उदस्तात् ॥ उत्कर्षेणातिष्ठत् ॥ किंच
रोदसी द्यावा पृथिव्यो अपृणात् असमंतात् सूर्यामास ॥ ॥ इति तृतीयः पंचमोऽप्यं च विज्ञो वर्गः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ एता अर्धं ललाभवन्ती रूता
वरी रिव संकोशमानाः ॥ एता विपृच्छ विमिदं भनंतिकमापो अदि प रि धि र्जंति ॥ ॥ अललाभवन्तीः अललेत्येवं रूपं शब्दं कुर्वन्त्यः रूता वरी रिव तु
दक वत् एतानघः संकोशमानाः इंदुमहत् प्रतिपादको हुतेन हर्षेण बद्धुविधं शब्दायमानाः सत्यः अर्धं ति इच्छंति ॥ एवं भूतानघः इंदुं किं भनंति ॥ आ
ज्या ह्यं शब्दायमानं किंवदंति इममर्थं हे रूषे त्वं एतानदीः विपृच्छ विशेषेण पृच्छानू भव ॥ एवं संपृच्छ विचारिते सति एतच्छब्दायमाने इंदुमहात्म्यस्यै
व वचने भवतीत्यर्थः ॥ किंच आप उदका नि परिधिं आचरकं अदि क मिंदं क मेधं क जंति भजंति ॥ आपः कमपि मेधं व भजंति ॥ किंतु इंदो मम पुत्र एव उदका

राम

२३

वरकं मेधं भं ह्य आपः प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ किमु धदसे निविदो भनंते इत्यावद्यं दिधिषंत आपः ॥ मेमेत पुत्रो महता वधेन रजं जघ्वा
अस्तु जहि सिंधु ॥ ॥ यदा इंदो वृत्रासुरं हतवान् तदा श्राश्रती ब्रह्महत्यां प्राप्तावान् इति वामदेवस्याभिप्रायमुच्चीयादिति राह ॥ मरुत्वतीयशस्त्रेण
युज्यमाना निमरुत्सो जामरुद्र ए इत्यादी नि इंदुस्तु ति प्रतिपादका नि निविदा नि निविच्छेनोच्येता ततो निविदः अस्मै इमे रूध निमित्तं ब्रह्महत्यां
पं प्राप्नुवन्ते इंदुं किमु घत्त भनंत भनंति ॥ किं वदंतीति चेत् ॥ तर्हि पाप एतं मत्वा निविदः स्तुवंति ॥ कथं इंदुस्य पापं हिनस्व नृच्यते ॥ आपः केन रूपेण
अस्ये इत्यप्रवधे ब्रह्महत्यादि रूपं पापं दिधिषंत धारयंति मम पुत्रो मदीयः पुत्रो इंदुः महता प्रभूतेन वधेन वध इति वचनमेतत् ॥ वज्रेण वृत्रं जघ्
वान् हतवान् ॥ ततः एता व सिंधु नुद कानि व्यसृजत् विशेषेण स्वेरत्वेन स हुं सृष्टवान् इंदुं ए सृष्टा आपः तस्य पापं जग्दु रित्यर्थः ॥ अथाष्टमी ॥ ॥
मम अस्माकं सुवनिः प्रासमम ज नत्वा कुषवाजगार ॥ मम अदि पापः शिशवे मम अमम अदि विदुः स ह सो इति छत्वा ॥ ॥ मरुत्वियेण रूषि र्दिंदो
ति ॥ हे इंदु मम ज न म अं ये व प्रमत्ता वित्यर्थः ॥ सुवनिस्त्वदीया माता अदितिः त्वात्परां सपरा विसेष किंच कुषवाना श्रीराक्षसी मम ज न प्रमाते वत्वा
तां जगार गिर ति स्मा ॥ हे इंदु मम अस्माद्ये एवापः शिशवे जातय तुभ्यं मम अमम अदि विदुः स ह सो इति छत्वा ॥ ॥ मरुत्वियेण रूषि र्दिंदो
उदतिष्ठत् सूतिका गृहात् राक्षसी बाधमानः सनु उक्तेन वीर्येण तस्मै ॥ ॥ अथ नवमी ॥ ॥ मम ज न ते मघ व न्मो सा नि वि वि धौ अपह नू जघाना
अधा नि वि ध उ त्तरो व भू वां क्षिरो दा सस्य सं पिण ग्धेन ॥ ॥ हे मघ व रूध न व न्मो इंदु मम ज न प्रमाद्य व न्मो सो ना म राक्षसः नि वि वि धान् प्र वि धान
तेन ह न त्व दी ये ह न्म सु खे पाश्च अप जघाना ॥ अपह न वान् ॥ अध अथानंतरं हे इंदु राक्षसेन ताडितस्त्वे उत्तरः अस्मादधिकं बलं व भू वां नु भूतः स
नु दा सस्य क्षी णस्य अं सस्य शिरो वधेन वज्रेण सं पिण त् विष्टवान् ॥ ॥ अथ दशमी ॥ ॥ गृहिः सस्रवः स्तु विरं न वा नामना धृपां वृष भंतु प्रमिंदुं

अरीलहं वत्सं चरथा यथा तस्य गतुं तच्छ्रुमानं ॥ गच्छि काविद्रोः वत्सं यथा सुखं सुखेन यथा माता इंदुजननी इति ॥ चरथाया सेवया
 यासे चरेणाप इंदु सुखं सुखेन कीदृशं इंदुं स्ख विरं वयसा प्रवृद्धं नवागं प्रवृद्धं नवै अनाधुयं वा तुभिरनभिभाषं वृषभं सेवन समर्थं तुभं प्रेरकं
 रीलहं शत्रुभिरनभिभूतं स्तयं गतुं अन्य निरपेक्ष गमनं तत्वे शरीरे इच्छमानं इच्छते ॥ अथैकादशी ॥ उत्तमाताम हिषमन्वेन दमीत्वा जहति
 पुत्रदेवा ॥ अथाब्रवीद्भूमिं दोहनिषां सखे विष्णो वितरं विचक्रमस्व ॥ उतापि च ह मदीय पुत्रे इ अमी वक्ष्या दयो देवाः त्वात्वां जहति त्यजति
 इत्युक्तवती इंदुस्य माता अदिनिः इंदुं महिषं प्रहोतै महिष इति महन्नामेतत् अन्वेन त अयाचत अयानंतरं हे विष्णो व्यापनशील हे सखे मित्र
 भूत हे स्वं वृद्धं हनिष्य हंतुं पिच्छन् वितरं विचक्रमस्व अतिपराक्रमी भव इतीदः विष्णुं ब्रवीद्ब्रुवाच ॥ अथ द्वादशी ॥ कस्ते मातरं विधवा मरि
 कं कथं कस्त्वाम जिघांसं चरंतं ॥ कस्ते देवो अधिमाडी क आसीद्यत्वा क्षिणाऽपितरं पादगृह्ण ॥ हे इंदु यस्मात्कारणात् पितुः सकाशात् जनिष्यमा
 णात् सीतस्त्वदीयं पितरं पादगृह्ण पादेषु गृहीत्वा प्राक्षिणा प्रकर्षणा वधीः तस्मात्कारणात् ते त्वत्तो न्यः को देवः मातरं स्वकीय जननी विधवा पितृव
 धेन यतिरहितं अचकत् अकरोत्कः अतो न्यऽशुं शयानं चरंतं जाग्रतं वा अजिघांसत् हंतुं मेच्छत ते त्वत्तो न्यः को देवः माडी के प्रजानां सुखक
 रणे अधि अधिक आसीत् अयमर्थः ॥ कस्वामवे देवेभ्य इत्यनुवाक्ये जो दक्षिणा मक्षा ध्यायदित्यादि ब्राह्मणेन ते त्रिरीयके वदुधा प्रपंचित ॥
 अथ त्रयोदशी ॥ अवर्त्या शुन आं जालि पेचेन देवेषु विविदे मर्तिरं ॥ अपश्यं जायाम मही यमाना मधामे ज्येनाम धाजभार ॥ अनया वाम
 देवः शुनक संवंधी नि आं जालि पुरी तति पेचे अपचं देवेषु द्योतमानेषु वक्ष्यादि मध्ये इंदु दान्यं मर्तिरं सुखयितारं न विविदे नलभे किंच जायां स्व
 कीयं मायां ॥ अमही यमानां अश्लाघनीया अपश्य ॥ अदा संवंधी अथानंतरं ज्येनः ज्येन वक्षी प्रगामी इंदु मे महं मधुरोपेत मुदक माजभार आजहार ॥

राम

स्येति सप्तसु र्ध्वं अदि तेर्वच ॥ शयमञ्जनत्वा सुवतिरित्युचः पंचवे मुनेः ॥ दौर्गत्यं शांतिमत्राह वामदेवस्तथात्यया ॥ ८ ॥ एवमप्यर्धे द्वेद इति वदु
 चशासनं ॥ अथो विवेकस्य सत्त्वा दुपदेशे धुने रित ॥ ९ ॥ ऋषिदेवतसिध्यर्थं विवेकादर्थ इति ॥ १० ॥ तत्र प्रथमा ॥ अयं पंथा अनुवितः पुराणो यतो हे
 वा उदजायं विष्टे ॥ अतश्चिदाजनिषीष्ट प्रवृद्धो मा मातरं ममुया पत्तवे कश ॥ पुराण ॥ अनादिः अयं प्रत्यक्षेणो पत्तम्यमानऽपंथा यो निनिर्ग
 मन रूपो मार्गऽनुजानुपूर्वेण वितः सर्वे जयमाने लब्धः यतो यस्याद्यो निर्मागतं विश्वसर्वदेवाः उदजायंत उक्ते नोत्तमा भवति तस्माद्यो निर्मा
 गति मनुष्या उता न्ना भवति किमु वक्तव्यं अतश्चित्त यस्याद्यो निर्मागी देव प्रवृद्धऽगर्भे प्रकर्षण वृद्धिं गतो वामदेवऽएव मुक्तवंतं मिंदं प्रत्याह ॥
 अथ द्वितीया ॥ नाहमतो निरया दुर्गहेततिरश्वा तापार्था निर्गमाणि ॥ बद्ध निमेऽअकृतं कर्त्तुं नियुध्येत्वेन संत्वेन पृष्ठे ॥ अहं अतो यो निर्मागी
 तन निरयाणि न निर्गच्छानि ॥ एतद्यो निनिर्गम रूपवत् दुर्गहोयं दुःस्वेन ग्राह्यं न प्राप्यं भवतीत्यर्थऽकिं तु निरश्वा तातिरश्वा तात्पा श्वति निर्गमानि
 निर्गच्छानि यो निदेशादनिर्गतो हं पाश्वं भित्वा निर्गच्छानि त्यर्थः ॥ अन्यैरकृतमिदमेव न केवलं मया क्रियते किंतु अन्यैरकृतानि बद्ध निकर्माणि क
 र्त्तुं निकर्त्तव्यानि संतित्वेन एकेन सपत्नेन विवदमानेन सह युध्ये युधं करवाणि ॥ तेन एकेन बुधुत्सुना संपृष्ठे स्यात्कृच्छ्रानि ॥ अथ तृतीया ॥ प
 रायती परेतो श्रियमाणा अश्वचष्ट अनुब्रवीतु ॥ एवमपीदानीं गर्भस्थितो हं पुराणो पंथानं नानुगानितानुगच्छानि ॥ किं तु नुक्षिप्रं अनुगमा
 नि अनुगच्छान्येव ॥ वामदेवऽस्वकीयमकृत्य कारित्वं परिहृत्य इंदु कृत्य कारित्वं उत्तराध्वेन प्रतिपादयति ॥ इंदुऽचम्बः सोमाभिषव फलं कयाऽसुतस्य
 सोमं सुतवतो भिषुतस्वष्टुऽसंबंधि निगृहे अनुपदुत ॥ स नृशतधन्यं बद्धधनेन क्रीतं सोमं अपि वत्सलाकारेण सोमं स्पृष्टानं कृतवान् ॥ अयमर्थऽ

कलक्षीकृत्यपरिश्रयानं परितः समंतात् शयनं कुर्वन्तं अहिं हृत्वा सुरं अहं नृ अवधीः विश्वधेनाः विश्वस्य प्रीणायेनाः वरुणाः सर्वत्र प्रवर्तिका
प्राररदः प्रकर्षणाविलेपनं कृतवानसि इदं हृत्वा तेनाहता नृदका निप्रवाह रूपेण वर्तयतीत्यर्थः ॥ अथ तृतीया ॥ अत एव तं विद्यतम
बुध्यमानं सुषुपाणमिदं सप्तप्रतिप्रवत आशयानमहिं वज्रेण विरिणा अपर्वन् ॥ हे इदं त्वं अत एव तं भोगेषु अत एव तं विद्यतं शि
थिलां अं अं दुर्विज्ञानं अं बुध्यमानं किमप्य जानं तं सुषुपाणं सुप्तं सप्तसर्पणस्वभावाः प्रवतः अपः आशयानं आहत्य तिष्ठन्तं अहिं हृत्वा अ
पर्वन् अपर्वन् विषोर्णमास्यां वज्रेण विरिणाः विरिणाः विज्ञापेण हतवानसि पोर्णमास्यां वज्रवधः त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाकं प्रतिवारनं पोर्णमास
अमावास्यायां व्यापयन्तीति तैत्तिरीयेषु ॥ अथ चतुर्थी ॥ अक्षोदय कृत्वसाक्षाम बुधं वार्णवानस्तविषाभिदिदः ॥ दृष्ट्वा न्यो भ्रातुमानः
जोवाभिनक्त कुभः पर्वतानां ॥ इदं परमेश्वर्ययुक्तः शवसा बलेन बुधं मन्तरि संक्षामक्षीणोदकं अक्षोदयत् संप्रियेषां तत्र दृष्टान्तः वातो
वायुः तविषाभिर्बलेन तान् उदकं भिवत दत्त किंच जोवाले उग्रमानः कामयमान इदं दृष्ट्वा निदृष्टानि स्तिराण्यपि अग्राणि आभ्रात् अभांही
ततथा पर्वतानां गिरीणां कुभः पक्षान् अवाभिनत् अत्यंतमभैसीत् ॥ अथ पंचमी ॥ अभिप्रद दुर्जनयोनगर्भरिथा इव प्रययुः सातिमद
यः ॥ अतर्पयो विसृत उज्ज कर्मी त्वं तौ अरिणो इदं सिंधून् ॥ हे इदं त्वं अद्यो मरुतः जनयोजननः गर्भेन पुत्रमिव अभिप्रद दुः अभिज
गुः किंचरथा इव रं हणशीलारथायथा वृत्रवधार्थं त्वया साकं प्रययुः प्रकर्षणायासिषुः हे इदं त्वं विसृतः विसरणाशीलानदीः अतर्पयः अद्विरपू
रयः तथा कुम्भीनमेधान् उज्जः अवधीः तथा त्वं तानसिंधून् अपः अरिणां प्रेरयः ॥ इति तृतीयस्य पद्ये प्रथमो वर्गः ॥ अथ षष्ठी ॥ त्वं मही

राम

मवनि विश्वधेनां तु वीरतयेव व्यायक्षरंती ॥ अरमयो न सैजदर्शः सुतराणो अकृणो रिदं सिंधून् ॥ हे इदं त्वं मही महती विश्वधेनां विश्वस्य प्रीणायि
त्री ॥ तु वीरतये तु वीरतिनाम्नेराज्ञेव्यनाम्नेव क्षरंती अभांहीत कामान् दुहती अवनिभूमिन्त्रमसा अनेन एजतरेजता अवलता अर्णः अस्य सा उदके
नव अरमयः रमयसि ॥ इदं पृथिवी अत्रोदकसमृद्धां करोतीत्यर्थः किंच हे इदं त्वं सिंधून् जलानि सुतराणां सुषुप्तीर्णानि अकृणोः अकपीः ॥
॥ अथ सप्तमी ॥ प्रायुवो नमोऽ नवका धस्वाऽ अपि च युवती र्ततज्ञाः ॥ धन्वा न्यो अष्टा कृष्णाणां अधो गिंदस्तर्था इदं सुपत्नीया ॥ इदं न
मचः शत्रूणां हिंसाकां वाकानसेना इव धस्वाऽ क्षलानां धंसिकाऽ युवती ॥ अदिमिश्रिताऽ र्ततज्ञाः र्ततस्या नस्य जनयित्राऽ अपुनऽ अयुव इति
नदीनामेतत् ॥ अथ गामिनी नदीः प्रापि तत्र प्रकर्षणा पूरयत तथा अपि धानि निर्जलान उन्नता देशां अदृष्ट्या अष्टा कृष्णाणां अपूरयत तथा अजान्गार
स्य गं हृत्वा तेषां नृपिषा सयायुक्तान् पुरुषान् अष्टा कृष्णाणां अपूरयत किंच इदं इदं सुपत्नी ॥ दहतपरा अक्षुराऽ सुष्टयतो यायासां ताऽ क्षरीः ॥ निदृष्टं प्रस
वागाऽ अधो कृष्णं अयुक्षन् ॥ इदं शक्षसः कृतनिरोध दुःस्वान्निरुक्ष्य सवा अणिगा विमुच्य सप्रे सवा अकारेत्यर्थः ॥ अथाष्टमी ॥ पुवीरुषसः
शरश्च गूर्तो विजयवो अस्तजहि सिंधून् ॥ परिष्ठिता अत एव दुधानाः सीरा इदं सवितवे पृथिव्या ॥ हृत्वा वारव्यमसुरं जघवा हतवानि इदं
गूर्तः तमिस्वयागीर्णाऽ पूवीः बद्धीऽ उषसः शरद असंवत्सरं अयसृजत विशेषेण ससजी तथा सिंधून् वज्रेणाहता नृदकानि वसृजत किंच किंच
च परिष्ठिताः मेघेषु परितः स्थिताऽ वद्धधानाः वज्रेण परितः बध्यमानाऽ सीरा नदीऽ सीरा इति नदीनामेतत् ॥ पृथिव्या ॥ पृथिवी रूपेण मार्गेण वि
तवे सवितुं गमनार्थं अत एव अविध्यत् ॥ अथ नवमी ॥ वसीभिः पुत्रमयुवो अदानं निवेशना धारिवः आजमर्थः ॥ आ अक्षो अरव्यदहिमाददा

त. सं. भा. ६

नोनिर्भूतः स्वच्छित्तमरंतपर्व ॥ हे हरिः हरिसंज्ञाश्रोपेतं दत्तं वप्राभिः उपजिह्विकाभिः अदानं अद्यमानं अयुवः अग्रामकश्चित्ततयाः पुत्रनिवेष्टा
मातृवत्प्रीकारव्यातस्त्वानात् अजमर्थी आहुतवानसि आददाना इंद्रेण क्रियमाणः अयुवः पुत्रः अंधः पूर्वः अंधः सन् अहिं संप्रत्यक्षतः विशेषे
ण पश्यतः तव निर्भूतः वल्मीकाभिर्जाताभूतः उस्वच्छित्तवल्मीकारव्याया उषायाश्छेदकानि पर्वपर्वणि अस्य सर्वाणि ॥ अंगानां शिथिलानि पर्वणि स
मरंतसमगच्छंतं नुपजिह्विकाभिः शिथिलीकृतानि असुवः पुत्रस्य पर्वणि इंद्रेण समधीयते यथार्थः ॥ अथ दशमी ॥ १ ॥ अथ पूर्वणिकरणनिविष्टा
विद्वो आह विदुषे कंशसि ॥ यथा यथा वृक्ष्यानि स्वगूतीपांसि राजन्यं विवेधीः ॥ हे राजन्यं राजमानं दृष्टव्या निवर्षणयोग्यानि स्वगूतीस्व
गूतीनि स्वयमुद्गीर्णानि नयन्याणि मनुष्याहितानि अपोसित्व संबंधीनि कर्माणि यथा यथा अविवेधीः व्याप्तो अकाषीरिति यावत्तथा तथा
हविप्रशज्ञे इविदुषे विदुषः सर्वजानतस्तत्संबंधीनि पूर्वाणि पुरातनानि कर्माणि अविद्वान् आसमंतात् राजन्यं वामदेवः कंशसित्वदीयानि क
र्माणि प्रकर्षणाहव्यति ॥ अथैकादशी ॥ १ ॥ नूदुत इंदु नूदुतान १० ॥ ॥ हे इंदु नूदुतः पूर्वैः ऋषिभिः संस्तुतः नूदुतः नूदुतः नूदुतः अ
स्माभिरुच्यमानस्त्व इषमन्नं जरित्रे मद्यं नद्यो न अद्रिर्न दारिद्र्यापीपेः प्रायथ प्रदं धं कुरु हे हरि वः हरिसंज्ञाश्रोपेतं दत्तं तुभ्यं नयनवतरं अहं
स्मोत्रं अकारि अस्माभिरुच्यते रथोरथं वतो वयं धिया प्रज्ञा रूपया स्तुत्या सादासात्वं सर्वदा भजमानाः त्वदर्थं हवीरूपस्यान्नस्य दाता रोवास्यामभूय
स्म ॥ इति तृतीयस्य षष्ठो द्वितीयो वर्गः ॥ १ ॥ आन इंदुत्येकादशं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्धं त्रेष्टुभ्यं देः आन इत्यनुक्रमलिका ॥ पृष्ठाभिपुवषडह
योः प्रथमे हनि निष्के वल्मे एतन्निविधानीयां सूत्रितं च आन इंदु इति निष्के वल्मे इति महव्रते ये तत्संघातसूक्तं तथैवपंचमारेण्यके सूत्रितं च आन

राम

इति तृतीयस्य षष्ठं चमेष्टुं शोवर्गः ॥ १ ॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ॥ पुमर्थं शत्रुरो देवा द्विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥ इति श्रीमद्राजाधिराज
परमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूषालसांभ्राज्यधुरधरेण सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीया
हके पंचमोऽध्यायः संपूर्णः ॥ १ ॥ श्रीभारतीकुल्लभाय नमः ॥ ॥ १ ॥ यस्य निष्कसितं वेदाद्यो वेदेभ्यो खिलं जगत् ॥ निर्ममेतमहं वेदे विद्याती
र्थमहेश्वरः ॥ ॥ आख्यातः पंचमोऽध्यायः तृतीयाहक आदरात् ॥ धीमता सायणाख्येन षष्ठोऽध्यायो थवर्णने ॥ चतुर्थमंडले द्वितीये सुवाके अ
हं सूक्तं निवारयामासि ॥ एवात्मा मिंदुत्येकादशं नवमं सूक्तं तस्य मंडलादिपरिभाषया वामदेवः ऋषिः ॥ अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्छंदा इ
ंदुदेवता तथा चानुक्तं एकादशेति ॥ अग्निहोत्रे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणा इंदुसूक्तं ॥ सूच्यते हि एवात्मा मिंदुत्यानुष्ठुपः सुप्रना नृपाके इति ॥
याज्येति पृष्ठाभिपुवषडहयोः प्रथमे हनि मैत्रावरुणा शस्त्रे अहीनसूक्तं तस्याने जीसंघातसूक्तानि तत्रेदं प्रथमं सूक्तं सूत्रितं च एवात्मा मिंदुय
न इंदु इति ॥ तत्र प्रथमा ॥ १ ॥ एवात्मा मिंदुजिनं विष्टे देवासः सुहवासः ॥ ऊमाः ॥ महामुभे रोदसी वृद्धमृधं निरेकमिदृणत वृत्रहत्य ॥ ॥ तत्रास्मि
न वजिनं हे इव निदः सुहवासः सुहवाः शोभनाहनाः ऊमाः रक्षकाः विष्टे देवासः सर्वदेवाः उभे रोदसी द्यावापृथिव्यो वएवमुक्तं प्रकारेण श्रू
यमाणं महोत्तं प्रभूतं वृद्धं गुणैः प्रवृद्धं कथं दर्शनीयं त्वो एकमित एकमेव वृत्रह न नार्थं निदृणत विः शोषणं संभजंते ॥ अथाद्वितीया ॥ १ ॥ अवास्
जंत जिघ्रयो न देशभुवः संप्राप्तिं दसत्ययोनिः ॥ अहं अहिं परिश्रयानमर्षः प्रवर्तनी ररो विश्वधेनाः ॥ ॥ हे इंदु देवाः जिघ्रयो न जीर्णाः प्रवृद्धाः पि
तरः पूनः पुत्रानि व अवास्जंतं असुरवधार्थं प्रेरयन् ॥ ततः हे इंदु सत्ययोनिः सत्यानि वासस्त्वं संप्राप्तिं सर्वेषां लोकानामधीश्वरो भुवः ॥ अर्णः उद

सं. भा. ६

मनस्कः त्वं तु पाके समीपे नो स्मान् उग्रः अत्यंतं कामयमानः स न सुषुतस्य सुषु अभिषुतं प्रतिभृतस्य संभृतं मधः मादकस्य सोमस्य सोमं
नुक्षिप्रमेव वाः पिब। पृष्ठेन पृष्ठं शृणु न माध्यं दिनं सवने उजाह भिरुद्गीयमानं स्तोत्रमुच्यते। तत्संबंधिना संश्रद्धसा पीते न सोमेन सममदः ह
द्यो भव॥ अथ पंचमी॥ वियोररप्राकृषिभिर्नवेभिर्दक्षोनकः स एव न जेता॥ मेर्या न योषामभिमन्यमानो क्वाविवक्त्रि पुरु दूतमिदं॥ ॥ ॥
पकः पकफलः वृक्षे वृक्ष इव अत्र रुणि शब्दे कुशवाची। तेनायुधमात्रं लक्ष्यते। सत्यः आयुधकुशलः जेतान् शत्रुविजयी वीरपुरुषः नवेभिः
नवे नूतने रूषिभिः विररप्रा विवितः अभिमन्यमानः मदीयेयं योषिदित्यभिजानन् अर्थः मत्रः। याषां न स्तामि चतद्वत्॥ इति तृतीयस्य षष्ठ
हतीयो वर्गः॥ अथ षष्ठी॥ निर्णयः स्वतर्वां रूष इदं सना देवसहसे जात उग्रः॥ आदत्तं च स्व विरं न भीम उदेव कोशं वसुना नृष्टं
गिरि र्भूतं सुसुता न स्वयं प्रवृष्टः रूषो महान् रूष इति मह नाम महत्त्वं धनः रूष इति तत्राममुपाठात्। उदकेन जलयात्रमिव
वसुना तेजसा नृष्टं निगते स्ता विरं हतं वज्रं न वज्रे वनेति चोर्थः आवर्त्ता आ इत वा नासीत्॥ अथ सप्तमी॥ नयस्य वर्त्ता जनुषां च स्तिनरा
धस आमरीता मघस्य॥ उद्वा वृषाण स्त विषीवः उग्रा स्मभ्यं दधि पुरु दूतराय॥ हे इंदुयस्य तव कश्चि जनुषां जन्मना स्वत एव कृतं सत्यं
वर्त्ता वार धिताना स्तिरां धसः यज्ञादिकर्मणां साधकस्य मघस्य च यादीयमानस्य धनस्य आमरी वा कश्चिदपि नाशयिताना स्ति। हेत विषी
वः वलव वनु उग्रते जस्वि न हे पुरु दूत वदु भिरा दूते इतु दू वृषाणः अभिष्टान् कामान् वषुकस्वरायः पश्चादि धनानि अस्मभ्यस्तोतुभ्यः द्विदे
ह॥ अथाष्टमी॥ इक्ष्वाक्यः क्षयस्य चर्षणीना मुन ब्रजमपवर्त्ता सिगोनां॥ शिक्षानरः समित्येषु प्रहावा च स्तोरा सिमभिनेता सिभूरि॥ हे इंदु

राम

इत्वं चर्षणीनां प्रजानां रायः धनस्य इक्ष्वाक्य इक्षिता पि धगो नो गवां वज्रं समूहं अथ वर्त्ता अपवारको को सिनरोधके भगवां मो चयित सीत्य
र्थः॥ किंच हे इंदु शिक्षानरः शिक्षयानेता प्रजानां शासकः समित्येषु युधेषु प्रहावान् प्रहरणं स्वभूरि प्रभूतं कस्वा धनस्य राशिं समूहं अभि
नेता सि प्रापयित्वा च भवसि॥ अथ नवमी॥ कया त कृण्वे शया शचिष्ठो यया कृणोति मुहुः का चिदृष्टः॥ पुरु दूत श्रुषे विच इष्टो अहो या
दधाति दुर्विणं ज रित्रे॥ शचिष्ठः अतिशयेन प्राज्ञः तदिति लिंगात्ययः तत्स इदं कया शया क कया प्रज्ञया शची विप्रज्ञाना मेतत् शृण्वे
श्रूयते। अथ मुहुः मुहुः पया प्रज्ञा का चित्। को निचित कर्माणि कृतो निः स इंदु दूत श्रुषे ह विदं तव ते यजमानाय पुरु भूयिष्ठं अहः पापं विवयि
ष्ठः अतीशयेन नाशको भवति। अथापि च ज रित्रे सोत्रे दुर्विणं पश्चादि धनं दधाति दधाति॥ अथ दशमी॥ मानो मर्धमरा भरा दधित न्नः प्रदा
शुषे हात वेभूरियते॥ नव्ये देहे शस्त्रे अस्मिन् उक्ते प्रव्रवाम वयमिदं सुवतः॥ इंदु त्वं नो स्मान् मामदाः मातृहिंसीः किं तु त्वं आभरयोषा का भव।
हे इंदु ते त्वदीयं भूषि वद। पिय दूने दा श्रुषे ह विदं तव ते यजमानाय दात वेदातुं प्रभवतीति शेषः नो स्मभ्यं तद नूमा हत्य दाद्वेदेहि। हे इंदु त्वं सुवोता
वयं अस्मि नुक्ते अस्मिन् अस्मिन्निष्क व व्याख्या शस्त्रे ते त्वदर्थं नय नूतने शस्त्रे देहे दातव्ये हविसि निमित्त भूते सति प्रव्रवाम प्रकर्षणा त्वा वदाम।
॥ अथैकादशी॥ नृ दूत इंदु नृ शासनः॥ पूर्व व्याख्यात॥ इति तृतीयस्य षष्ठ चतुर्थी वर्गः॥ आया त्विंदु इत्येकादशार्च एकादशं सूक्तं
वामदेवस्यार्चं त्रैलोक्यं आया त्वित्यनुक्तं। पृष्ठ्याभिपुवषड हयोऽप्यनेहनेत निविधानीयं सूचितं च। आया त्विंदो वस इति मरुत्वतीयमिति॥
॥ तत्र प्रथमा॥ आया त्विंदो वस उपन इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः॥ वावृधानस्त विषीर्यस्य पूर्वाद्योर्नक्षत्रमभिभूतिपुण्यात्॥ स इंदु नो स्माकं

तु. सं. भा. ६

अवसरक्षणाय उपायानुपागच्छतु यद्वै ॥ इहास्मिन् यक्षेक्षतः । शूरो विक्रान्तः वरुधानः प्ररुधः अयमिदं समादत्तु अस्माभिः सहमाघनुभवतु
यस्यैदं स्थितं विषीः तव विषयः बलानिधवगः पूर्यावदुनिसंतीति शेषः । यश्चंदः घोरं घोरतमानः सस्यैव अभिभूतिपरकीयं बलमभिभावकं सस्यैव
कीयं बलं तेजोवायुष्यात् पुष्पं तु सस्यैव उपायाविति पूर्वसंबंधः ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ तस्येदिहस्तवथ वृक्षानितु विद्युमस्यतु विराधसो नृ
नृ ॥ यस्य क्रतुर्विदथ्योऽन संम्राट् साक्षात्तरुजो अभ्यस्ति कृष्टीः ॥ ॥ तु विद्युमस्य बद्धकीर्तः तु विराधसः वद्धधनस्यो तस्य तस्यैव इत्यवपू
निवलभूतं नृनेतृ नृनृतः हेस्तोतारोपुं इहास्मिन् यक्षे । सवथ सुतसाक्षात्तरुजो नृनृभिभावुकः तरुचः अस्मानाप इत्सारकः यस्यैव इत्येकतु
कर्म कृष्टीः शत्रुसंबंधिनी प्रजाः अभ्यस्ति अभिभवति । तत्र दृष्टांतः विदथ्यो न संम्राट् विदथ्या हेनिय जाहः संम्राट् सकला लोकानामधिपति
रिव तद्वत्तय वृक्ष्यानीति पूर्वसंबंधः ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ आया त्विदो दिव आष्टि यामक्ष समुद्रा दुतवा पुरीषात् ॥ स्वर्णरादवसे नो मरु
त्वा नरावतो वासदना दनस्य ॥ ॥ मरुत्वा नृरुद्रिः सहित इदं नो स्माकं अवरक्षणा यदिवः स्वर्गलोकात् आयातु आगच्छतु । पृथिव्याः भूले
कात्र मक्षशीघ्रं आयातु उत वा अथ वा समुद्रा दंत रिक्षलोकात् आयातु । समुद्र इत्यंत रिक्षनाम । सरंग समुद्रः अर इति । तत्रा समुद्रा हता
अथ वा पुरीषात् उदकात् आयातु । पुरीषमित्युदकनाम मधुपुरीषं विफलमिति तत्रा समुद्रात् । आयातु पुरीषमित्युदकनाम स्वर्णरात् ।
स्वरादित्यः नरो नेता यस्य तस्मात् लोकाद्वा आयातु परावतो वा दूराद्वा आयातु । कृतस्य दकस्य सनात् स्थानात् । मघलोकाद्वा आयातु ॥ ॥ अथ च
तृतीया ॥ ॥ स्तूरस्य रायो हतो यद्वै शतमुष्टवाम निदये धिदं ॥ यो वा युना जयति गोमती पुप्रधुपुयानयति वरयोऽवन्तु ॥ ॥ इदं स्तूरस्य स्तूलस्य

राम

इदो दूरादान आसादिति संपात इति । तव प्रथमा ॥ ॥ अथ इदो दूरादान आसादभिष्टि कृतवसेया स दुष्टः ॥ ॥ जिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुः संगे सम
स्तुर्वलिः पृतन्युनृ ॥ ॥ अभिष्टि कृतयजमानसंबंधि अभिष्टानां कर्त्री उयस्तेजस्वी इः नो स्माकमवसारक्षणा यदूरात् आयातु आगच्छतु । अपि च
आसत् आसनात् अंतिका अतो स्माकमवसारक्षणा य आयासदायातु कीदृशः समस्तु संगे पुसंगे शत्रुभिः संयोसति पृतन्यु नृशत्रुनृ तुर्वलिः हि
सन्वज्रबाहुः वज्रहस्तः नृपतिः वृष्टिद्वारा नृणामनुष्णाणं पालकः ॥ जिष्ठेभिः अतिशयेन तेजस्विभिर्मरुद्रियुक्तं इति शेषः ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥
आन इदो हरिभिर्वा ब्रह्मर्षी चो वसे राधसे च ॥ तिष्ठति वज्री मघवा विरपु ॥ इमं यजमानं नो वाजसातो ॥ ॥ सर्वो चीनः अस्मदभिमुख इदं अवसे
अस्मदीयाय रक्षणाय राधसे च धनाय च नो अस्मानभिमुखी कृत्य हरिभिरश्वैः सह । आयातु आगच्छतु किंच वज्री वज्रवान् मघवा धनवान् वि
रपु ॥ इति महत्ताम सुपाठात् अस्मदीयस्य कर्मलोहेष्टभिः अस्मुरादिभिः सह नो स्माकं वाजसातो युधे प्राप्ते सति इमं मस्मदीयं यजं अतू द्विष्यति
छाति निश्चु ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ इमं यजं त्वमस्माकमिदं पुरोदधत्स निष्पसि कृतेन ॥ अघ्नी ववेज्री त्वनये धनानो त्वया वयमयं ॥ आजिंज
यम ॥ ॥ हे इदं त्वं नो स्मान् पुरोदधत् पुरश्चतात् कुर्वन् कर्तुं क्रियमाणं इमं यजं स निष्पसि संभजिष्यसि । अपि च अघ्नी वमृगयु मृगानि वा हवन्ति
नृवज्रमिदं त्वया अयं अरयः । सोतारो वयं धनानां सनये लाभाय आजिंज शत्रुसंबंधिने संगे मां जयस्व संजायास्म ॥ ॥ अघ्निष्टो मे माध्यं दिनस
वने मे वावरुणस्यो शत्रुषुण इति शत्रुषुण इति शत्रु इति याज्या सूत्रितं च । उश च पुणः सुमना उपाके इति याज्येति ॥ ॥ सेषा सूक्ते चतुर्थी ॥ ॥ उश
च पुणः सुमना उपाके सोमस्य नृसुषुतस्य स्वधवः ॥ या इदं प्रतिभृतस्य मधः समं धसाममदः पृच्छेन ॥ ॥ हे स्वधावः अन्नवज्री इदं सुमना गोभन

सू.सं.भा.६

एककामानां वर्तितुं इदं स्य संबन्धी इमेः शुभो बलं स्युः । तस्मिन् पुनर्वसु जमानसिषकि । स च त इति यावत् स त्रासत्यमेव इमेतद्वलं ॥ ॐ ॥ इति जस्य यज
मानस्य भराय भर्तुं गुहा गुहायां गुहा कर्तुं हृदयं प्रवतीति यत्तत्सत्यं यजमानस्य गोहे गृहे धिये कर्मणो प्रपवतीति यत्तत्सत्यं अयमेव गमना
य कामानां प्राप्तेयं भद्राय हर्षयितुं त्रयं द्रव्यं प्रवित्सत्य इदं स्य बलं यजमानं सर्वदा यालयतीत्यर्थः ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ वियदूरो सिपर्वतस्य
वृक्षे पयोभिर्जिह्वे अपांजवांसि ॥ विदहोरस्य गवयस्य गोहे यदीवा जाय सुध्यो ब्रवहंति ॥ ॥ इदं पर्वतस्य मेघस्य वसो सिद्धासणि विरुएवेति वि
वृतानि कृतवानिति यत्तत्त्रयां उदकानां जवांसि वेगात् पयोभिः जालैः जित्वेयायतीति यत्तत्तदियदा सुध्यः शोभनकर्मणो यजमानाः नाजायात्रा
वदंति इदं प्राप्नुवंति तदा गोहे गृहे गोरस्य गोमृगस्य गवयस्य गवयमृगस्य वविंदत तो द्वौ यशूलभत इति यत्तत्सर्वं दृष्टेति पूर्वलि संबन्धः
अभ्युदयेष्टा विदस्य प्रदानुः भद्रा ते हस्ते तिया ज्यासूत्रितं च ॥ दीर्घस्ते अस्त्वं कुशो भद्रा ते हस्ता सुकृतो तपाणी इति ॥ ॥ सैषा सूक्ते नवमी ॥ ॥ भद्रा
ते हस्ता सुकृतो तपाणी प्रयंतारा सुवते राध इदं ॥ काते निषत्तिः किमु नो भमत्सिकं नो दुडुहर्षं सेदातवानु ॥ ॥ हे इदं इते त्वदीयो भद्रा भद्रो कल्या
णो हस्तो सुकृता सुकृतो गोभनकर्मणो भवतः ॥ उता पि च पाणी त्वदीयो हस्तो सुवते स्तोत्रे यजमाना पराधो धनं प्रयंतारा प्रयंतारो प्रदातारो
भवतः हे इदं इते त्वदीयानि सतिर्नि सदनं स्थितिकात्वं अस्मान् किमु किमर्थं नो मत्सिनमादयसि ॥ किमु दुडुकिमर्थं मेवादातवै अस्माकं धनं दा
तुं न हर्षसे हृष्टे न भवसि ॥ इदं स्य वार्धस्य यशो देवा वत्स इति हविषो या ज्यासूत्रितं च ॥ एवावस्व इदं सत्यः स म्राट् यद्वा गवदं त्य विचेतना
नि ॥ ॥ सैषा सूक्ते दशमी ॥ ॥ एवावस्व इदं सत्यः स म्राट् तावृत्रं वरिवः पूरवेक ॥ पुरुष्टुत कृतवानः शश्विरायो भक्षीयते वसो देवस्य ॥ ॥ एव

एवमुक्तप्रकारेण रूपमानः सत्यः सत्यवानुवच्यो धनस्य संप्रादृश्यः वृत्तं वृत्तनामानमसुरं हंता हं सितेन्द्रः पूरवेमनुष्याय यजमानाय व
विवाधनेकः करोति ददातीत्यर्थः। कृत्वा कर्मणा श्रुतिहेतुना हेतुपुरुषतत्त्वमुभययजमानैः स्तुते इत्यनेनोस्मभ्यं राघो धनानि शब्दिदेहि। तव या
दीयमानस्य देवाय देवसेवेधिनः अवसोनस्य कर्मणिषष्ठी भक्षीय अहं भजेयं ॥ अथैकादशी ॥ ॥ नृष्टुत इन्द्राय नमः ॥ ॥ पूर्वव्याख्याता
॥ इति तृतीयस्य षष्ठे षष्ठोऽवगतिः ॥ ॥ इति सायणचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वादशतय्यां श्रुतार्थमंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥ तत्र
तृतीयेऽनुवाके एकादशसूक्तानि ॥ तत्र यज्ञ इन्द्र इत्येकादशचं प्रथमं सूक्तं वाग्देवस्यार्घ्यं त्रैषु भूमे इन्द्र इत्यनुक्रमणिका। पृथ्यामिषु वष
उहयोः प्रथमे हनिमाध्यंदिनसवने मेवावरुणशस्त्रद्वितीयमिदं संपातसूक्तं सूत्रितं च। एवात्वा मिन्द्रयज्ञ इन्द्र इति ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ यज्ञ इ
न्द्रो जुषेय च वष्टि तनो महाकरति शुष्मावित् ॥ ब्रह्मस्तेममघवासोममुक्तायो अश्मानं अवसा विभ्रदेति ॥ इन्द्रोऽस्मदीयं यधविल
क्षणा आदिकं जुषेसेवते। यत्र हविरादिकं च वष्टि कामयते। महाश्रभूतः शुष्मी बलवानिन्द्रः विदिति नार्थं ब्रह्मावित् हविलक्षणा पुरोडा
शादिकमनं वस्तात्र समुहं च सोममभिषुतं सोमं च उक्ता निशस्त्राणि चेत्येव भूतं तद्वद्वरादि चतुष्टये आकरोति। आकरोतु। स्वीकरोतु। म
घवाधनवान् शस्त्रेव ज्ञवाचि अश्मानं वज्रं विभ्रत धाय न शवसावलेन युक्तो य इन्द्रः एति आगच्छति। स इन्द्रः स्वीकरोति पूर्वणि संबंधः ॥
॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ वषा वषधिं चतुरश्रिमस्यं नुयो वाङ्मनो नृतमः शचीवान् ॥ श्रिये परुष्णी मुषमाण ऊर्णयस्याः पर्वणि सत्याय विव्ये ॥
वषाकामानां वर्षिता वषधिमेघभेदनधारेण वर्षकर्वतं चतुरश्रिवतसमि श्रिमिधाराभिः पेतं वज्रं वाङ्मनो अस्य नृशत्रुषु प्रक्षिपन् नृशत्रुहण

बलः नृपतमः शचीयान्कर्मवानिदं श्रौणो आकादिकां परुष्णीपर्वतानदीश्रिये आश्रयणार्थं उषमाणसेवमानो भवति। यस्यानद्याः पर्वणि
भिन्नाभूदशान् संख्यायसवीकर्मणे विद्ये सैव तवान् ॥ अथ तृतीया ॥ यो देवो देवतमो जयमानो महो वाजो भिमहं द्विश्च श्रुषे ॥ दधानो
वत्वं बाहो रुशते घाममेनरे जत्त भूमा ॥ देवो दीयमानः देवतमो दातृ तमः जायमानः उत्पद्यमानो यइंदः महो मत द्विजो भिरात्रेः मह
द्विः शुभेर्वले श्रुयोको भवति शेषः ॥ सइंदः बाहो हेस्तयो उशते कामयमानं वत्वं दधानोरयन् अमेन बलेन द्यौलोकं वमूलोकं च परे
जयत् प्रकंपयति स्म ॥ अथ चतुर्थी ॥ विश्वारोधां सिप्रवतः अपूर्वाद्यो र्कं चाज्जनिमन्नेन तक्षा ॥ आमातरा भरति शुभ्या गो र्कं वपरि
श्रु नुवंत वाताः ॥ विश्वा विश्वानि रोधां सिरोधः श्वेन उन्नत प्रदे श उच्यते नृत्तना प्रदेशः श्वपूर्वाः सुवहुनि प्रवतः प्रवृणाति समुद्राश्च
त्यर्थः ॥ द्यौः द्यलोकश्च द्याः पृथिवी च जनिमन् इंदस्य जन्मनिसति र्क्यते महातास्मादिंदातरे जत्त अरे जत्त अकंपंत किंच शुष्मी बलवानि
इः गोर्गः सूर्यस्य मातरा मातरो माता पितृ भूतो द्या वा पृथिव्यो च इति वाच्य आसरति आसमेता द्विभर्ति नृवत्त मनुष्या इव वाताः इंद्रेण प्रेरिता
वायवश्च परिजन्तु अंतरिक्षे नो नुवंत शशायंते ॥ अथ पंचमी ॥ तातृ तइंदमहो महानि विश्वे छित्तवनेषु प्रवाच्या ॥ यक्षरधस्तो धृष
तादधृष्टान हिंवे जेण शवसा विवेधीः ॥ हेइंदमहत्त प्रभूतस्य ते त्वदीयानि तातानि कर्माणि पुक्षिप्रमहानि महंति भवंति सर्वेष्वेव सव
नेषु प्रतेः सवनादिकर्म सुतदीयानि प्रवाच्या निस्तारभिः प्रकर्षणव कुंयोग्या निस्तृत्या निवयत्त हे धृष्टो प्रगल्भ हे शूर विक्रान्त इंदधृष्टान्
पाळकत्वेन लोकानुधारयन् शवसा बलेन युक्तस्त्वेष्टता वषकेण वजेण वृत्रमसुरं अविवेधीः अवधीरितीयत् एतदादीनि कर्माणि महोती

राम

इह तो महतः सयोधनस्य इशे ईहे विदथेषु यज्ञेषु विदथ इति यज्ञनामेतत् तमिंदमेवं स्तोतारः स्तवाम। यइंदवायुना प्राणरूपेण बालगोमती
पु। सनासु जयति शत्रून् विजयते धृष्ट्या धृष्टुः प्रगल्भो यइंदः स्तोतृ नृवस्यः वसीय प्रेष्ठं यश्चादि धनं अस्त्राभिप्रणयति प्रापयति। तामवं इंदस्त
दामेति पूर्वणसंबंधः ॥ अथ पंचमी ॥ उपरो नमो नमसिस्तभायं नियन्त्रि वाचं जनय न्यजध्ये ॥ रजसानः पुरुवार उक्तेरे इंद कृत्वी तसदनेषु
होता ॥ उपस्तभाय नृलोकानुपस्तं भयन्यजध्ये यष्टुवा वं गजित लक्षणां वा वं जयत् प्रजयत् रजसानः प्रसाध्यमानः रजतिः प्रसाधनक
मेति यास्कः ॥ उक्तेः ॥ शस्त्रलक्षणेः स्तोत्रेः पुरुवारः वहुभिः सभजनीयो यइंदः नमसि नम इत्यत्र नामे तनय जमाने दत्ते ह विविनमः यजमाने
भ्यो यज्ञादिसाधनमने इत्यर्तिः प्रेरयति इंद ह विधितः स नृष्टिदारा अन्नं प्रयच्छति तेन वा त्रेन पुनर्यज्ञः प्रताप इत्यर्थः ॥ अस्मदीय होमस
देवेषु यज्ञहेतुमिदं आकृत्वीत अभिमुखी करोतु ॥ इति तृतीयस्य षष्ठे पंचमो वर्गः ॥ अथ षष्ठी ॥ धिषाय दिधिषण्यतः सरण्यो सदै
तोः अदिमो शिजस्य गोहे ॥ आदुरोषाः पालयस्य होता यो नो महो संवरणेषु वहुः ॥ धिषण्यतः धिषणा मिंद विषयो श्रुतिमिच्छतः ॥ उशिजस्य
उशिजः कामयमाना रूत्विजः तधिषा संवधी उशिजो यजमानः तस्य गोहे सदैतो निषीदतो ऊनाः अदि अटणाति शत्रून् नित्यदि रिंदः तमिंद
धिषा श्रुत्याय दिपदारण्यात् उपागच्छेयुः तदा सइंदः आयातु नो स्माकं संवरणेषु शत्रुसंबंधिषु निरोधेषु वहुर्विदः शस्यस्य पारत्यगृहव
सताय जमाने नृहोता आहता दुरोषाः दुरस्त क्रोधा यइंदः महान् प्रभूतो भवति सयात्विति ॥ अथ सप्तमी ॥ सत्राय दीभा र्वरस्य वृष्टमः सि
वर्कं शुभ्रस्तुवते भराय ॥ गुहाय दीमो शिजस्य गोहे प्रयधिये प्रायसे मदाय ॥ भार्वरस्य भार्वरो जगद्वती प्रजापतिः तस्य पुत्रो भार्वरः तस्य वृ

त. सं. भा. ६

आसकुरेसहांसि॥ अस्मभ्यं वृत्राहना निरंघिजहिवधं नृपो मर्यस्य॥ ॥ हे स कुरे सहनी। लडचं सत्रा सवेदास होसि शत्रूनां भिभावका
निर्वर्तिता। वरिष्ठानि प्रवृत्तानि ज्येष्ठानि प्रशस्तानि प्रवृत्तानि नृपानि बलानि अस्मभ्यं कुरुहि। कुरु। हे इदं त्वं अस्मात्पुत्रो हनी
शोभनवधानि वृत्राहना शत्रून् धिरे धय वशनय। किंच वनुषो हिंसकस्य मर्यस्य मरणं शत्रोः संबन्धिवधोऽहं न स मायुधं जहि। ना
शय॥ ॥ अथ दशमी॥ ॥ अस्माकं मितुं शृणु हितमिंदास्मभ्यं चित्रं उपमासि वा जान॥ अस्मभ्यं विश्वा इषणः पुरंधीरस्माकं सुमधवबोधि
गोदाश॥ ॥ अस्मदीया एव ह्युतीः मुमुषुः शृणुहि। हे इदं त्वं चित्रानुवायनीयानि वा जान अज्ञानि अस्मभ्यं उपसंस्मि किंच अस्मभ्यं विश्वास
वीः पुरंधीर्बुद्धी इषणः प्रयः अपि वाहमधव नूधनवन्निंद अस्माकं गोवाः गवां दाता सुसुबोधिभवः॥ ॥ अथैकादशी॥ ॥ नृपुत इदं
नृगुणानः॥ ॥ पूर्वधारयाता॥ ॥ इति तृतीयस्य षष्ठेऽष्टमो वगः॥ ॥ कथामहामित्येकादशार्चद्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यार्चं त्रेष्टुभं मेदु
क्तस्य हि आद्यास्तिस्रः ऋदेवताकाः। तथा चानुकांतं। कथोपां न्यास्तिस्रः ऋतदेवो वेति। आभिप्लवे के हनिदशरात्रे प्रथमे हनिमाध्यंदि
न सवने मे शवरुणशस्त्रे अहीनसूक्तस्य स्तुने इदं तृतीयं संपातसूक्तं। सूत्रितं च। कथामहामिंदः प्रभिद्य एव इति महो व्रते निष्केवल्य
एतंतयेव पंचमारण्यके शोभनकेवल्य सूत्रितं च। कथामहामवृधकस्य होतु रितिसंपात इति॥ तत्र प्रथमा॥ ॥ कथामहामवृधकस्य हो
तु र्यज्ञं जुषाणो अभिसोममूधः॥ पिवेनु शानो जुषमाणो अधो ववक्षः रुधः शुचते धनाय॥ ॥ महो महातं गुणो प्रवृधमिंदं कथा कथं केन
प्रकारेण अचयतवर्धयेत्। अस्मत्पेरिताश्रुतिरिति शेषः उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाधाहारः। किंच कुधः उद्धतमविप्रवृधं सोममैधः सोम

राम

३१

कक्षणमंत्रे पितृन् आस्वादयन् उजानः तदेवात्र कामयमानः जुषाणः सेवमानश्च ऋषौ महानिंदः शुचते प्रदीप्ताय धनाय हिरण्यार्थलक्ष
णाय उक्तलक्षणं धनं कस्येयजमाना पदां ववक्षेव हतिपीमवात्रं जवरे धारयति अनेनैवाक्यद्वये निंदस्याचित्य चरितत्वं व्यापितं भवति
॥ अथ द्वितीया॥ ॥ को अस्य वीरः सधमादमापसमानं शानुमतिभिः को अस्य॥ कदस्य चित्रं चिकिते कइती रुधे भुवक्षे शोमानस्य यज्याः॥
अस्ये इत्यसंबन्धिनं सधमादं सहमाद्यं ति इति सधमादं संग्रामः संसहसो मयानं वा वारस्त्रो जणामभिजाणां वा वीरयिताकः पुमान्
आपपाप्नोति। कथं इत्यसुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः समानं शसंगच्छते कल्पावाजास्पंदस्य चित्रं वायनीयं धनं विकेत प्रज्ञा
यते। तत्सदानसमर्थतत्कोपि जानातीत्यर्थः। कल्पावाजा शोमानस्य स्तुवतः यज्यो र्यह्युजमानस्य वृधे वर्धनाय कृत्यारक्षया भुवत् भवत्
॥ अथ तृतीया॥ ॥ कथा शृणोति दूयमानमिंदः कथा शृण्वेन वसामस्य वेद॥ का अस्य पूर्वरूपमातयो ह कथेन मादुःपुपु रिज रित्रे॥ ॥
इदं परमैश्वर्ययुक्तः दूयमानानमाह्वयते स्तोतारं कथा कथं शृणोति स्तोत्राणि शृण्वन् अस्तोतुः संबन्धीनि अवसोकथा कथं च वेद
वे निपूर्वपुरातनानि अस्ये इत्यसंबन्धीनि उपमातयो काहकासनी निशेषः तानि दाता निजरित्रे स्तोतुः संबन्धिनो कामा
नां प्रयितारमेतमिंदं कथा कथं च कुः वदैति॥ ॥ अथ चतुर्थी॥ ॥ कथा सबाधः शशमानो अस्य नशदमिंदं विलादी मानः॥ देवो भुवं जमेदा
मक्रतानां नमो जगृध्वं अभिय जुजोषत्॥ ॥ सबाधः सपत्नानां यी असहितः शशमानः इदं विषयां स्तुतिं च निदीध्यानः कर्मभि
रक्षयमानो यजमानः अस्ये इत्यसंबन्धि इविलां पश्चादि धनं कथा कथं अभिनशत् अभिप्राप्नोति नमः हविर्लक्षणमत्र जगृत्वा नही

तवानिदं यद्यदा अभिजुहोषत् तामामितसवेतदा देवो दीयमानो दुःमेमदीयानां अतानां शोभां न वेदाः अतिशयेन ज्ञाताः भवतु तत्र निपातस्त्वोक्त
 रोतियवाची ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ कथा कदम्बा उषसो व्युष्टो देवो मर्त्यस्य सर्वं जुजोष ॥ कथा कदम्बस्य सर्वं सखिभ्यो यः अस्मिन् कामं सुयुजं
 ततस्ते ॥ ॥ देवो द्योतमान इंदुः अस्या उषसः व्युष्टो प्रभाते मर्त्यस्य मनुष्यस्य स्तोत्रं संवधिसख्यं सखिकर्म कथा कथं केन प्रकारेण कल्क
 दा जुजोषसे वेह ॥ यस्तोतारः अस्मिन् इंदुसुयुजं सुष्टु प्रयुज्यमानं कामं कामनीयं हविः स्तोत्रं च सखे वितेनेरे ॥ अस्मिन् दस्यस्य सर्वं सखिभ्यः
 स्तेभ्यः स्तोत्रं भ्यः कथा कथं कल्कदा वितेनेरे भवेदिति शेषः ॥ ॥ इति तृतीयस्य षष्ठेन वमो वर्गः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ किमादमं सर्वं सखिभ्यः
 कदानुते भ्रात्रं प्रव्रवाम ॥ श्रिये सुदृशो वपुरस्य सर्गस्वार्णवित्तममिष आगोः ॥ ॥ हे इंदु वयं जमानाः ते त्वदीयं अमं वै शत्रून् मिभा वकं
 सर्वं सुकर्म सखिभ्यः स्तोत्रं भ्यः किमात्कस्वित् प्रव्रवाम प्रकर्षणवदेते त्वदीयं भ्रात्रं भ्रातृकर्म च कदानु कदारवतु प्रव्रवाम सुदृशः शोभ
 नदर्शनस्यास्यं दस्यं संवधिनः सर्गाः उद्योगाः श्रिये सर्वेषां स्तोत्रं एणं श्रिये भवतीति शेषः स्वर्णसिखी यथा दर्शनीयततः तथा गोर्गत्तुरिदस्य
 वित्तमं दर्शनीयतमं वपुं शरीरं एषे आसमं तातु सर्वं दिष्यते ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ दुहं जिघांसे धरसमनिद्रां तेति केति गमातु जसे अनीकान्
 ऋणा विद्युत्रं ऋणायानः उद्योदरे अज्ञाता उषसो ववाधे ॥ ॥ अयमिंद्रः दुहं दोहं कुर्वती धरसंहिं सिका अनिद्रा इंदुमज्जानती राक्षसी जि
 घांसन्तु मिरुः केति गमाति पूर्वमिवती क्षणानि अनीका अनीकान्या युधानि तु जसे तद्वधा यतेति के अत्यर्थं तीक्ष्णी करोति यत्र यासु
 प्रेः सुतदुपलक्षिते हः सुः ऋणा वित्तं ऋणान्यपि नोत्तमा भ्रातृत्वं इति शेषः ता उषसश्च उ अ उ हू ण विले ऋणायाः ऋणस्य हंते इत्यातिवर्धकम्

राम

तिपूर्वणसंवेधः अत्र अ विवेधीरिति वधकर्म ॥ इति तृतीयस्य षष्ठेन वमो वर्गः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ तातुते सत्या तु विदुमग विद्या प्रधेनवः
 सिसते हस्मा ऊध्रः ॥ अधा ह त्वद्वपमणो भिया ना प्रसिधो जवसा चक्रमंत ॥ ॥ हे तु विदुमग अधिक लजे इते त्वदीयानि विद्वानि तानि कर्मा
 णि नु सिप्रसत्यानि भवंति हे इंदु हस्मः कमानां वर्धितु स्वतो भवति धनवोगावः ऊध्रः स्वकीया दीपिना त प्रसिधते प्रकर्षणक्षीरं क्षरंति अ
 धापि च वपमनः कामानां वर्धण परमनस्कं इमिंधवोनघः चतु चतो भियानोः विभ्यत्यः सत्यः जवसावेगेन प्रचक्रमंत्यु प्रकर्षणगच्छंति खलु
 अथ खलु ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ अत्राहते वरिवस्ता उदेवारो भिरिंद्रस्तवंतस्वसारः ॥ यः सीमनु प्रमुचो वद्वधाना दीर्घा मनु प्रसितिं स्पंदय
 ध्ये ॥ ॥ हे इंदु त्वयद्यदा वद्वधानाः वृत्रेण वध्यमानाः सीमनु एनानदी रुद्रिश्यदीर्घा अत्यधिकां प्रसितं बंधनमनु स्पंदयध्ययथा कामं स्पंदि
 तं प्रसवः प्रकर्षणमो वयः ॥ हे हरिवः हरिवन्निंद्र अत्राह अत्रेव मोचता वलायां ता उताः प्रसिधाः एव देवीः देवो द्योतमानाः स्वसारो नद्यः अ
 तस्वसृश हो नदी वाची अवोस्त्वं कतेरक्षणे ते त्वां स्तवंतस्त्वावयति नदी धरणादिभिः कर्मभिः जना इंदुं कुर्वतीत्यर्थः ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ पि
 पीले अंशुर्मो न सिंधुरा त्वा शमी शशमानस्य शक्तिः ॥ अस्मधा कुरु चानस्य यस्याः २ आशुर्न च शर्मितु योजसं गो ॥ ॥ हे इंदु मघोनी द
 यिता अंशुः सोमः पिपीले अपीकृतं अभ्यभूषतेत्यर्थः ॥ नेति संप्रत्यर्थात् इदानीं सिंधुः स्पंदमानः सामधातो अग्राः आय कुरु शुरु
 चानस्य दीपमानस्य स्तुवतः संवधिः अक अस्मदभिमुखं शमी शमनं शक्तिः श्रुतिकर्मध आसकृता तत्र दृष्टान्तः ॥ ॥ आशुः शीघ्रगामयताग
 रंति रश्मयतु योजसं वद्वलं दृढमित्यर्थः ॥ ॥ अथ नवमी ॥ ॥ अस्मेवर्षिष्ठा वृणुहि ज्येष्ठान् ममानि स

ह.सं.भा.६

तेजसादीनृपरात्रपचनं कुर्यात्। तृतापिचयधनोः भर्जनयोग्यातेवयवान् अत्रवाचीधानाशब्दः तद्योग्यं चयमात्रेण सयति। भृजातिभृज
तृ। भर्जनं कुर्यात्। इदमनायोः कृतिमिच्छतो यजमानस्य उच्यते। निस्रोत्राणि प्रतिहर्यन् प्रतिकामयमानः सन्तः सिन्धुजमाने वृषणं कामान
वर्षणसमर्थं बुधो बलं दधतधारयति॥॥ अथाष्टमी॥॥ यदा समर्थं च वेदद्यावादीर्घ्यदा निमभ्यख्यादयः॥ अचिक्रदृष्टं पत्न्यच्छादुरो
ए आनिद्रितं सोमसु द्युष्ट॥॥ यदा दद्यावान् शत्रूणां हिंसक इदं समर्थं सहमर्तव्यं शत्रुं च वेतयज्ञासीत्। विशेषेण जानीयात् यदी अर्थः स्वा
मी दुः दीर्घमत्यधिक आजि संशर्म अभ्यख्यात् अभिपश्यत् तदा तस्येदस्य पत्नी दुरोणे यज्ञगृहे सोमसु द्विसोमं तद्विदुः कृतिभिः निद्रितं नी
क्षणी कर्तं सोमपानेनोत्साहवंतमित्यर्थः। वृषणं कामानां वर्धितारमिदं अत्र अभिआ चिक्रदत् अक्रंदन्या कृत्यते॥॥ अथ नवमी॥॥ भूयसा व
स्त्रमचरत् कनीयो विक्रीतो अकानिषं पुनर्यन्॥ स भूयसा कनीयो ना रिरेची दीना दक्षा विदुहेति प्रवालं॥॥ अत्र कृद्वये संप्रदायविधिः पूर्वा
चार्यैः केचित् श्लोकाः पच्येतेन एव लिख्येते॥॥ बल्ययः परिगृह्णाति मूल्यं पश्येन भूयसा। स क्रेतारं पुनर्गच्छन् न स विक्रीतवान्पुरा। इति
ब्रुवन् कामते पुनर्भूयसा पूरणं सवित्रे ता पुनर्भूयसा न प्र पूरयेत्॥॥ हीनं न लभते वक्तुं या विक्रीतवान्पुरा। यथा समयमेव स्यात्ताया
न पुनरन्यथा॥॥ इत्यर्थं विक्रय एवेति समयश्च कुतो भवेत्॥ अथ मूल्यार्थमेतस्यामविक्रयैव निश्चयः॥ धनं चैव समयो कारितदा मूल्यं प्र
पूयति तस्माद्देभ्या कार्यः समायां चेति चिंतायत्। वामदेवशी कृत्य जा क्रेतोत्रेण भूयसा॥ विक्रीणः समयं च क्रेदं इदममित्युचि इ अ
तश्चाद्य चरकाया भूयसा वस्त्रमित्ययमिति। अयमर्थः प्रतिपाद्यते। कश्चि पुयसा भूयसा पश्येत् इत्येण कमी योत्तरं वस्त्रं वसु मूल्यं धनमव

राम

३४

दूरं अजाताः अननुभूताः सतीर्वाधे अपीडयत्। ऋतपेयनायेका। हेमरुत्वतीयनिके वल्यशस्त्रयोनिर्विदानुरस्तात् ऋतस्य हीत्येतदादिके दे
ऋचो क्रमेण शंसनीये सूत्रितं च ऋतस्य हि गुरुधः संति पूर्वा रितिसूक्तं मुखे इति॥॥ सेषा सूक्तेषु भी॥॥ ऋतस्य हि गुरुधः संति पूर्वा ऋतस्य धी
तिर्वृजिनानि हंति॥॥ ऋतस्य श्लोको बधिराततर्दकं एव बुधानः शुचमानः आयोः॥॥ अत्र ऋतं शब्देनेदो वादित्यो वा सत्यं वा यज्ञो वा बुध्यते। ऋत
स्य ऋतदेवस्य संबंधिन्यः पूर्वा बधिरः गुरुधः आपः संति हि भवंति खलु ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधिनी श्लोकः श्रुतिरूपा वाक् आयो ननु मनुष्य
स्य संबंधिनो कर्णो कर्णो ततर्दकं एव बुधानि कीदृशः श्लोकः बुधानो बुध्यमानः शुचमानो दीयमानः॥॥ अथ नवमी॥॥ ऋतस्य दृष्टा धरुणानि संति
पुरुणि चंद्रा वपुषे वपुषि॥॥ ऋतेन दीर्घमिषणं तदृशं ऋतेन गावः ऋतमा विवेक्षुः॥॥ वपुषे वपुषा तदृशं यथे चतुर्थी। ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधि
नि दृष्टा दृष्टा नि धरुणानि धारकाणि बद्धनि चंद्रा चंद्राणि आ दृष्टा नि वपुषि रूपाणि संति भवंति ऋतेन ऋतदेवेन दीर्घं अत्यधिकं पृक्षः अत्रै
दृषणं तस्मात् तदृक्षंति ऋतेन ऋतदेवेन गावो धेनवः ऋतं यज्ञं दक्षिणात्वेन आविवेक्षुः प्रविशंति। यद्वा गावोरुभयः ऋतमुदकं आविवेक्षुः॥॥
अथ दशमी॥॥ ऋतं ये मानः ऋतं मिदं नो नृतस्य शुभ्रस्तुरया उगव्युः॥॥ ऋताय पृथ्वी बद्धले गभीरे ऋताय धेनु परमे इहाते॥॥ ऋतं ऋतदेव
येमानो नियतनु श्रुतिभिर्वशी कुर्वन्सोताः ऋमितः ऋतदेवमेव। वनोति संजते ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधि शुभ्रा वलं। रूपा पूर्णं गव्युः ऋतं च
थं जलकामश्च भवति। बद्धले विस्तीर्णं गभीरे दुरवगाहे पृथ्वी द्यावा पृथिव्योः ऋताय ऋतदेवाय भवतः। त्वं प्रीणयिष्ये परमे उच्छेद्या वा पृथिवी
ऋताय ऋतदेवायैव दुहाते दाहने कुर्वतो॥॥ अथैकादशी॥॥ नृष्टुत इदं नृष्टुगानः॥॥ पूर्वा व्याख्याता॥॥ इति तृतीयः पष्ठो दशमो वग्गः॥॥

। कासुष्टुतिरित्येकादशर्वसूक्तं । वामदेवस्यार्षे इंदुशमनुष्टुपश्रिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रमणिका । कासुष्टुतिरुपां न्युष्टुविति । विनियोगोक्तं
 गिकः ॥ ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ कासुष्टुतिः शवसः सूनुमिंदुमर्वाचीनं राधसः आववर्तत ॥ ददिहि वीरो गृणते वसू निसगो रतिर्निःषिधां नो जनासः ॥
 ॥ काकी दृशी सुष्टुतिः शवसः सूनुबलस्य पुत्र अतिवलिमित्यर्थः । अर्वाचीनं अस्मदभिमुखं इंदुपरमेश्वर्यराधासः नाय अस्मभ्यं धनं दातुं आ
 ववर्तत । आवर्तीयतु हे जनसो जनाय जमानाः वीरो विक्रान्तः गोपतिः पश्चादि धनस्य पाळकः स इंदुः निःषिधा विधेत् तं संबंधी निचसूनिधना
 निगृणते गृणद्वाः स्तोत्रभ्यः नो स्मभ्यं ददिहि दाता वलु भवति ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ सवृत्र हत्ये हयः स इंदुः ससुष्टुत इंदुः सत्यराधाः ॥ सया
 मन्नामधवामर्त्याय ब्रह्मण्यते सुधये वरिषो धातु ॥ ॥ स इंदुः वृत्रहत्ये वृत्राणां शत्रूणां हत्ये हनेने निमित्त भूते सतियामनूयुषे हव्यः आकृतयो
 भवति । स इंदु इंदुः क्रत्यो भवति । स इंदुः सुष्टुतः सनू सत्यराधाः यजमानेभ्यो दातुं सत्यधनो भवति मधवान् स इंदुः ब्रह्मण्यते स्तोत्रमिक्ते सु
 अये सोमसु ब्रूते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय च दिवो धनं वरिव इति धननो मेतत् ॥ आसमंता ददाति ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ तमिन्नरो विद्वयंते
 समीके रिरिक्तां सस्तवः कृण्वत जी ॥ मिथो यत्याग उभया सो अग्ने नरस्तो कस्य तनयस्य सातो ॥ ॥ नरो नेतारो मनुष्याः समीके युधेत मित्तमेव
 इंदु विद्वयंते विविधमाक्राने कुर्वीता तत्त्वः त्वं कीयानि शरीराणि रिरिक्तां सप्तसेचयं तोयजमानाः । तमेव इन्द्राशतारं कृण्वत कृण्वते कुर्वते । यद्यका
 मिथः परस्परं संगताः उभया सः उभयेद्यजमानाः स्तोतारश्च त्यागं कर्तारं दातारं इंदुमग्ने नृपगच्छति । तदातारः उभयविधमनुष्याः तो कस्य पु
 त्रस्यावसातो लाभे निमित्त भूते सति तमेव इन्द्राशतारं कुर्वतीति संबंधः ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ कृत्यंति क्षितयो योग उग्रा गुणाणां सोमियो अर्णसातो ॥

राम

संयद्दिशो वृत्रं तयुध्या आदिनेम इंदुयंते अभीके ॥ ॥ हे उग्र उरुर्लवले इन्द्राशुषाणां सोम्या पुवंतः क्षितयो मनुष्याः क्षितय इति मनुष्यनो मेत
 त । अर्णसातो सत्यादिफलसिध्यर्थमुदकलाभे निमित्त सति प्रियः परस्परं योगे संबंधे सति कृत्यंति कृत्यंति कर्मणी गच्छति । यद्यदा युध्याः यो
 धयि आ विराट् प्रजाः अभीके युधे अभिवदति संयामेना मेतत् । समतद्वृत्रं तसंबर्तेते । परस्परं संगच्छते आदित्ततदानीमेवातमेवातमेकतमाग्य
 वंते । याधका इंदुयंते युधे इंदुमिच्छति ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ आदिधनेमः इंदुयं जंत आदित्यक्रिः पुरोक्ता शं रिरिच्यात् ॥ आदिसोमो विपष्ट
 आदसुधीनादि जुजोष रूषभं यजध्ये ॥ ॥ आदित्तदानीमेव युद्ध लने मेवने मे अन्ययोधाः इंदुयः बलवंतमिंदुयजंते ह पूजयंते खलु । क.
 श्रित आदिधनंतरामेव पुरोक्ता शं रूषरूपं हविः पंक्तिः पवनं रिरिच्या नृधातः आदिधनंतरमेव कश्चिद्रूषभं कामानां वरितारमिंदुयजध्ये यष्टुं
 जोषसेवते ॥ ॥ इति तृतीयस्य षष्ठे एकादशो वर्गः ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ हणोत्यस्मे वरिषो य इहं दाय सोममुशते सुनोति ॥ सधी चीनेन म
 नसा विवेनेत मित्सरबायं कृणुते समत्सु ॥ ॥ यो यजमानः सोमं उशते कामयमानाय इहो अमुत्र स्वर्गलोके स्मिता । य इंदु दाय सुनोति अ
 भिषर्वा करोति । इंदोपि अस्मै यजमानाय वरिषो धनं कृणोति करोति । सधी चीनेन संगतेन मनसा प्रवणेन चित्तेन अ विवेने वेनति । कान्तिक
 मीविवेनो विचतो विगते कृष्टः । तदत्यः अ विवेनः आत्मानं कामयमानं तमित्त तमेव तं यजमानं सखायं मित्रं समत्सु । ग्रामेषु इंदु कृणोत क
 रोति ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ य इंदु दाय सुनवत्सोममधपचात्यकी कृत भृजातिधानाः ॥ प्रतिमना यो नृचयानि हर्येत । मंदघट्टपणो शुभमिंदुः ॥
 ॥ यामि नृदिवसे यो यजमानः इंदु दाय परमेश्वर्ययुक्ताय देवाय सोमं सोमलक्षणमन्नसुनवत् अभिषर्वा कुर्यात् ॥ तद्यः पत्नीः पत्न्यां शुपु

तानमृषिस्तुष्टावेदोवात्मानं परानवाष्टो वाश्रयेन स्तुतिरिति। अत्राहंमनुरित्याद्याभिस्तिष्ठभिरात्मानमिंद्ररूपेन वामदेवः स्तुतवान्। यद्वा इंद्र
वात्मानं स्तुतवान्। अतो वामदेववाक्यद्वयमिंद्रदेवः ऋषिः इंद्रदेवता इंद्रवाक्यत्वादिंद्रऋषिः परमात्मा देवता त्रिष्टुप् छंदः। अत्र शिष्टानां वामदेवः
षिः अत्र शिष्टाभिस्तुतारसूक्तेन वसुपुष्पात्मा ब्रह्म स्तुयते। अतस्तस्यासोपरब्रह्मदेवता। श्रयेन नास्येकाहे माध्यंदिनस्य वने मरुत्वतीयशस्त्र
देस्तुतः। श्रयेनाजिराभ्यामपि चरन्त्याजेताहंमनुरगमेनुसन्निति॥ तत्र प्रथमा॥ अहंमनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवामृषिसस्मि विप्रः॥ अहं
कुत्सामार्जुनेयं नृजेहं कविरुद्रानापशतामा॥ इदमादिमंत्रत्रयेयंगर्भवसमूहामदेवः उत्पन्नतत्त्वज्ञानः सन्नसर्वतत्त्वज्ञानुभवंमन्त्रादिकृते
लपदशयन्नाह। अहं वामदेवः मनुरभवं। सर्वस्य मन्ता प्रजापतिरस्मि। अहमेव सूर्यश्च सर्वस्य प्रेरकः सविता चास्मि। विप्रो मेधावी कक्षीवादीव
तमसः पुत्रपतसंजकऋषिरयहमेवास्मि। उक्तमुपलक्षणं परमार्थदृष्ट्या कृत्स्नमयहमेवास्मीत्यर्थः। हे जनाः मां सर्वतत्त्वकंपश्यत प्रथमं येष
मेव स्वरूपमनुभवते त्युक्तं भवति॥ अथ द्वितीया॥ अहं भूमिं मदरा मार्यायां हं रुष्टं दाशुषेमर्त्याय॥ अहमपो अनयं वावशानाममदेवासो
अनुकेतमाय॥ अहं वामदेवः इंद्रो वा आर्याय मनवे भूमिं रुष्टं अदरां दत्तवानस्मि। दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय रुष्टं स
स्याद्यभिर्हृष्टं रुष्टं हिलक्षणमुदकं अहमेव अददौ। किं व। अहं वावशानाः दाशुष्यमानाः अपउदकानि अनयं सर्वमपि प्रादेशमगमय देवा
सो वक्रादयो देवाः मम केतं मदीयं संकलं अवायन् अनुयेति॥ अथ तृतीया॥ अहं पुरो मंदसानो यौरनवसाकं नवतीः शबरस्य॥ शतत
मं वेशं सर्वताता दिवो दासमतिथियं यदावं॥ अहं वामदेवः इंद्रो वा मंदसानः सोमेन माद्यन्नवनवसेरव्याका नवती नवति संख्याकाः शशं व

राम

इत्तप्राप्नोति पुनर्यज्ञकेतावं पुनर्गन्धर्वसंकेता अयमर्थो मया विज्ञीत इति ब्रुवन्। अकोनिषं मूल्यमूर्तिकामयते यत्ययेनोत्तमपुरुषः सवि
त्रेताभूयसाधनेन कनीयो लतरं मूलं नरिरेचि। ऋनुः सकाशात् नरिक्काकाराति। नलभत इत्यर्थः। दीना असमर्थाः देक्षाः समर्थाः प्रवाण
वचनं विप्रदुहंति। यथोक्तयकाले तथैव लभंते॥ अथ दशमी॥ कइमंदशभिर्मम इंद्रकृणाति धेनुभिः॥ यदा वृत्राणि जंघनदथेनं मे पुन
र्ददत्॥ मम दीयं इमे स्वभूतमिंद्रधेनुभिः प्राणायत्रीभिः दशभिर्दशसंख्याकोभिः कः कीर्णातिरुक्तं करोति तदानीं हे केतारो युष्माकं मध्ये
एवमपि समयः कियते। यदायमिंद्रः वृत्राणित्वदीयान् शत्रून् जघनत् हन्यात् अथानंतरमेव रतमिंद्रो मे मद्यं पुनर्ददत् पुनर्दद्यात्॥ अथै
कादशी॥ ब्रूत इंद्रं नृगृणानः॥ पूर्वव्याख्याता॥ इति तृतीयस्य षष्ठे दशो वर्गः॥ को अद्येत्यष्टचतुर्थं सूक्तं वामदेवस्या
र्वं धेनुभैर्दत्तं तथा चानुक्रांतं को अद्य दद्यादिति दशरात्रे चतुर्थं हनिमाध्यंदिने सवने सोमवृधो मे जावरुण शस्त्रे आरंभणीयायां उपरिष्ठादि
इंद्रसूक्तं। आपनीयं च। सोमेव धर्माने को अद्य नर्य इति॥ तत्र प्रथमा॥ को अद्य नर्य देवकाम उग्रो निंद्रस्य सख्यं जुजोष॥ को वामहवसे
पार्यायसमिधे अग्नौ सुत सोमर्द्रे॥ अद्यास्मिद्विसेन र्यामनुष्या हितः। देवकामो देवानिह नृउग्रकामयमानः इंद्रस्य सख्यं सखित्वं जु
जोषसेवते। किं वसुत सोमः अभिषुत सोमः को वायजमानः अग्नौ समिधे प्रज्वलिपते सति महमहते प्रहृष्टाय पार्यायि पारमही से अवरसे अर्घ्य
णाय इंद्रे स इंद्रः॥ अथ द्वितीया॥ को नानामवचसा सोम्याय मना युर्वभिवति वस्तु उवाः॥ कइद्रस्य युज्ये कः सखित्वं को आत्रं वष्टिकव
येक जुती॥ को यजमानः वचसा वाग्रूपयास्तुत्या सोममही। यद्रंदाय नना मनमति प्रहृष्टी भवति को वा इंद्राय मना युर्वभिवति। श्रुतिकामो स्ति

त. सं. भा. ६

कः उवाचः इदं पादत्राः गाः वस्त्रे आच्छादयति। धारयतीत्यर्थः। क इदं स्थयुज्यं साहाय्यं वष्टि इति। कवये कान्तदक्षिणे। इन्द्राय कृती कृत
येतर्पणाधिको भवेतीति शेषः॥ अथ तृतीया॥ को देवानामवो अद्यावृणीते क आदित्यो अदितिं ज्योतिरीह॥ कस्याश्विना विंशो अ
ग्निः सुतस्यां शोः पितृंतिमनसा विवेने॥ अद्यास्मिन्नेको यजमानः देवानां द्योतमानानां इन्द्रादीनां अवः रक्षणीवृणीते प्रार्थयते कः अ
दित्यानेवान् अदिति देवमातरं च ज्योतिरुदकं च ईहे पावते। अश्विनो अश्विदेवौ इन्द्रश्चाग्निश्च मनसा स्तुत्या प्रीत संतः अविवेनं अविग
तकामं यथा काममित्यर्थः। कस्य यजमानस्य संबन्धिने सुतस्य अभिषुतस्या शोः सोमस्य सोममित्यर्थः पितृंतिपानं कुर्वन्ति॥ अथ चतु
र्थी॥ तस्मा अग्निभरितः शर्मयं स ज्योक्वा इत्यात्सूर्यमुच्चरन्तं॥ य इन्द्राय सुनवामेत्याह नरेन ययि नृतमाय नृणां॥ भारतः हविषो भ
र्ताग्निः प्राणो भूत्वा प्रजापारयत् भरत इति वासनेयकः। अग्निः तस्मे यजमानाय शर्म सुखं यं सत्यं ह्येतत् किंच जयमग्निः ज्योक् विर
कात्वं उच्चरन्तं उच्चरन्तं सूर्यं पश्यत् पश्येत्। यो यजमानः इन्द्राय सुनवामेत्याह। इन्द्रार्थं सोमाभिषवं कुर्यामिति ब्रवीति। कीदृशा यं दायम
रेनेनेन यपि रहितो यनरं नेहृणा अधुनृतमायामनृतमाया॥ अथ पंचमी॥ नतं जुनेति बहवो नदभ्रा उर्वस्मा अदितिः शर्मयं सत्
प्रियः सुकृत्प्रिय इदं मन्यायुः प्रियः सुप्रावीः प्रियो अस्थसोमी॥ दभाः लक्ष्याः बहवो पिशाचुजाताः तं यजमानं न जिनेति न हि संतु
य इन्द्राय सुनवामेत्याह॥ हे इन्द्राय सुकृतशोभनयागादीनां कर्ता यजमानः प्रियो भवति। सुप्रावीः सुष्ठु प्रपिता सुष्ठु प्रगच्छन् उपगच्छत्वा
यजमानः अस्थं दुस्य प्रियो भवति। सोमी सोमवान् यजमानः अस्थं दुस्य प्रियो भवति॥ इति तृतीयस्य पष्ठे त्रयोदशो वर्गः॥ अथ षष्ठी॥

राम

३५

॥ सुप्रायः प्राशुषालेषवीरः सुधेः पल्लिं कृणुते केवलं इन्द्र॥ नासुधेरपि न सरवान् जामिर्दुष्प्राव्यो वहते दवाच॥ प्राशुषाह शत्रूणां प्रकर्ष
एशी धूमभिता वीरो कान्त एषा इन्द्र शुभ्यः सुष्ठु उपगच्छतः हविर्भिः सुष्ठु प्रतर्प्य पितु र्यासुधेः सुचतो यजमानस्य संबन्धिनी केवला केव
ला असाधारणपतिः। कृणुते आत्मनः कुरुते किंचेन्द्रः असुधेः सुचतो यजमानस्य शार्पिर्वाप्तो न भवति। इन्द्रः अयजमानस्य सरवान् भव
ति। जामिर्बधुश्च न भवति अपि च दुष्प्रायः दुरुपगमनस्य अवाचः श्रुतिरहितस्य पुरुषस्य अवहंते तं हिंसितं भवति॥ अथ सप्तमी॥ न
रेवता पणिसाम्यमिंदो सुचता सुतपाः संगृणीते॥ आस्थवेदः खिदति हंति न ग्रंवि सुधये पक्तये केवलो भूत्॥ सुतपाः अभिषुतं सोमं पि
बन्ति इन्द्रे वता धनवता पणिना वशिजालुब्धेन असुचता सोमाभिषवमकुर्वता अयजमानेन सह संख्यं सखित्वं न संगृणीते न संतोति। ना
नुमन्यत इत्यर्थः। किंच अस्या यजमानस्य वयतिर्यकं वेदो धर्मं ज्ञानं वा अखिदति उद्धरति हंति हि न क्षिच। अपि च सुधये सोमं सुचते पक्त
ये हवीं पिबन्ते यजमानाय केवलं असाधारणः सन् विभूतं विभवति॥ अथाष्टमी॥ इन्द्रं परं वरे मध्यमासः इन्द्रं यातो वसितास इन्द्रः॥ इन्द्रं क्षि
यंतं उत युध्यमाना इन्द्रं नरो वाजयंतो हवन्ते॥ परं उक्तं शः अवरे निरुद्धाश्च जनाः इन्द्रं हवन्ते आह्वयन्ति। मध्यमासो मध्यमासश्च इन्द्रमेव हवन्ते॥
यातः कार्यसिद्धयर्थं गच्छता जना इन्द्रमेव ह्वयन्ति। अवसितासः निविष्टाश्च इन्द्रमेवाह्वयन्ति शियेतो गृहे निवसंतो जनः इन्द्रमेव हवन्ते। उतापि
च युध्यमानाः युध्दं कुर्वाणा जनाः जयार्थं इन्द्रमेवाह्वयन्ति वाजयंतः वाजमन्त्रमिच्छन्तो नरो नेतारो गनुयाः इन्द्रमेव हवन्ते॥ इति तृतीयस्य
पष्ठे चतुर्दशो वर्गः॥ अहं मनु रितिसत्त्वं पंचमं सूक्तं वामदेवस्थार्थं अवेयमनुक्रमणिका। अहं मनुः सप्ताद्या भिक्षिस्तु भिरिन्द्रमिवा

त. सं. भा. ६

क्षणमन्मदाय आदानं कृत्वा अभरदहरत्। अजहार। अत्रास्मिन्सोमे आहते सति पुरंधिः पुरंधीः वक्त्रकर्म अमूरः अमूढः प्राज्ञ इंदुः सोम
स्य संबन्धिनिमदेहर्षसति मूराटाः अरातीः शत्रूः अजहात् अत्यजत् अत्यजत् जघानेत्यर्थः। अत्रारातिराहः स्त्रीलिङ्गः॥ इति
तीयस्य पञ्च पंचदशो वर्गः॥ ॥ गर्भे धिति पंच च पञ्चसूक्तं वामदेवस्यापि त्रेदुभं अंशः शक्ररीषद्यत्रादक्षराः श्येनो देवता। पूर्वसूक्ते
अष्टौ वैत्युक्तं तादं त्यावा इंदो वा देवता। तथा चानुक्रांतं॥ गर्भे नु पंचात्याश द्युरीति श्येने निष्के वल्य वास्त्र इदं सूक्तं। सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतं॥
॥ तत्र प्रथमा॥ ॥ गर्भे नु संनुषामवेदमहं देवानो जनिमानि विश्वा॥ शतं मा पुरः आयसी ररक्षं न ध्रुवेनो जवसानि रदीयं॥ ॥ अत्रेवः ओ
कः पच्यते। श्येनः भावसमास्त्यग भोद्योगेन निरुतः। अर्षिर्गर्भे शयानः सन् वृते गर्भे नु सन्निति। गर्भे नु गर्भे एव सन् विद्यमानो हं वा
मदेवः एषामिदादीनां देवानो विश्वा विश्वानिः सर्वाणि जनिमानि जन्मानि अन्वेदं आनु पूर्वणाः अभिषेः परमात्मनः सकाशात्सेवेदेवा
जाता इत्यादिषमित्यर्थः। इतः पूर्वशतं ब्रूनि आयसीः आयो मयान्य भेदानि पुरः शरीराणि मामां अक्षन् अपालयन् यथाहं
शरीराद्यतिरिक्तं आत्मानं न जानीयां तथा मां अरक्षन् इत्यर्थः। पुरुषे ह वा अयमादिति स्वदेग गर्भे वेत्तु यानो वामदेवा एव सुवाचेत्यादिना
अयमर्थः सम्यग्यनिपादितः॥ ॥ अथा द्वितीया॥ ॥ न घासमाभयजे षो जभारा भीमा सत्व क्षसा वीर्यल॥ इमां पुरंधिरजहा दराती रुतवाती
अतरः शुशुवानः॥ ॥ स गर्भमां वामदेवजोषं पर्याप्तं न घने वामजभारः अजहार। गर्भे निवसतो ममोहो मा भूदित्यर्थः। अहं तु इंदुर्गर्भे
इदं सर्वं चक्षसातीक्ष्णेन वीर्येण ज्ञानसामर्थ्येन अभ्यास अभ्यभवा इमां सर्वस्य प्रेरकः पुरंधिः पुरंधारकः परमात्मा अरातीः गर्भसंश्रिता नृश

राम

३९

हू अजहात्। जघान। उतापि च शुशुवानः वर्धमानः परिपूर्णः परमात्मा वात्। गर्भे कृशकरा वायून् अतरत् अतारीत्॥ ॥ अथ तृतीया॥ ॥
अवयवो नो अस्वनीदधद्यो विद्यद्यदि वात ऊडुः पुरंधिः॥ सजद्यदस्मा अवहसियज्या कृशानुरेस्तामिनसा भुरण्यन्॥ ॥ अथ तदानीं सोम
हरणकाले यथा दशेनः द्योः धुको कात अस्वनीत्। अवा शुशुवं शक्रो करोत्। यदि वा यदा वावति चर्यो यत्तयं पुरंधि सोम अतोस्मा ह्येनात्
पूडुः सोमपाला विक्षितवंतः। यद्यदा अस्मा शराणां क्षेपणा ज्ञानसामनोवेगेन भुरेणतु गंतुं मिबन्त कृशानुः एतन्नाके। सोमपाल ज्यो धनुषाः
कोप्ये मोवीक्षिपत् दक्षिणं पशुः। अस्मै श्येनाय अवारः अवा सृजत् व्यक्तवान्। तथा च ब्राह्मणं तस्या अनुविस्मृत् कृशानुः सोमपालः स
स्य पशो न स्वमिच्छि न दित्यादियदीपदां सोमपालाः इच्छमिर्त्तं चक्रुः तदा श्येनः सोममाजहारत्। रोतरया संबन्धः॥ ॥ अथ चतुर्थी॥ ॥ रुजि
प्य ईमिं रावतो न भुज्युं श्येनो जभार वृहतोः अधिल्लोः॥ अतः एतत्पत अस्थपयमि धयामनि प्रसितस्य तदेः॥ ॥ रुजिप्यः कृशुगामी श्ये
नः इंदुवतः इंदोरक्षको यस्य तस्मात् वृहतो महतो धि उपरिष्ठोः स्तितात् धुलो कात ईमर्न सोमं जभार आजहार। तत्र दृष्टांतः। इंदुवतः इंदुः
समर्थः तद्वतो देवात् भुज्युं न भुज्युं न भुज्युं नाम कंश जानयथा अजहत्। तद्वत्। अधतदानीं यामनियुधे प्रसितस्य कृशानोरस्त्रे वंधस्य वे
र्निरस्य अतमा ध्यस्थितं पत विपत नृलीं तत्पतं पितत् अपतत्॥ ॥ अथ पंचमी॥ ॥ अधश्चेतं कल शंगो भिरक्त मापिथानं मघवा शुक्रमे
धः॥ अधर्युभिः प्रयतं मधो अग्रमिंदोमदाय प्रतिधत्ति बध्यैः शुशुमदाय प्रतिधत्ति बध्यैः॥ ॥ अधा धुना शूरो विक्रीतः मघवा निंदः
श्चेतं शुभ्रं कल शोषावेच्छितं गोभिर्गव्येन पयसा अर्कं सिक्तं आपिपते आपायतं शुक्रं सोमोपेतं अधर्युभिः प्रयतं अधः सोमलक्षणमर्ज

मधोमधुरस्य सोमराजस्य अयं अग्रमदार्थं विबध्यैषां प्रनिधत् प्रतिदधातु पुनरुक्तिरादशार्थः ॥ इति तृतीयस्य घष्ठे षोडशो वर्गः ॥
 ॥ त्रायुजेति पंचैव सप्तमं रक्तं वा मदेवस्थार्थं त्रैलोक्यं मेदा सोमदेवताकं । अनुकृतिव त्रायुजे द्रा सोममिति विनियोगो लैंगिकः ॥ तत्र प्रथमा ॥
 ॥ त्रायुजातवत्सोमसरस्य इंदो अपोमनवे ससुतस्कः ॥ अहं न हि मरिणा सप्तसिंधून्पो वृणोदपि हिते वरवानि ॥ हे सोमतव त्वदी
 येतत्तस्मिन् सख्ये सखित्वे सति त्वात्वा युजा सहायेन इंदुः ससुतः सरणशीलो अपो वृष्टिलक्षणान्युदकानि मनवे मनुष्येभ्यः कः अ
 करोत् किंच अहि वृचमसुरं अहं न हतवान् सप्तसर्पणशालाः सिंधून्पः अरिणात् प्रेरयत् अपि हिते च अधिहितानी वृत्रेण तिरो
 हितानि च अनेव शब्दार्थस्त्वनिस्त्रातसो दाराणि अपावृणो दुधा क्तिनवान् ॥ अथ द्वितीया ॥ त्रायुजा निरिदत्सूर्यस्य इंद्रश्च स
 हसा सद्य इंदो ॥ अधिपुना वृहता वर्तमानं महो दुहो अपविश्या युधाधि ॥ इहंदो सोम इंदुः सद्यः अपदित्वया युजा सहायेन सूर्यस्य
 प्रेरकस्य सविसवितुः संबन्धिनः पूर्वद्विचक्रस्या एकचक्रं सहसा अभिनातुकेन बलेन निखिदत् आच्छिनत् आच्छिनत् कीदृशं अधि उपरिष्णु
 नास्थितेन वृहता महता त्रिंशो तमानं किंच महो महतः प्रभूतस्य दुहो द्राधुः सूर्यस्य संबन्धिविश्वायुसविता गतवचक्रं अपधाधि
 इणा यहा ॥ अथ तृतीया ॥ अहं न इंदो अदहदग्निरिंदो पुरा दहन्मध्यं दिनादभीके ॥ दुर्गदुरोणे कृत्वानयातो पुरुसहस्रांशानि व
 हीत ॥ हे इंदो सोम अभीके संश्रामेदस्य नृशं नृ इंदुः अहं न वधात् अग्निः कांश्चिन्नृशं न दहत् ददाहा कीदृशा विंशती मध्यं दिना
 मध्याह्नात् पुरा पुरस्तात् पूर्वाह्ने तव या नाश्वं च वनविशेषः पातंगच्छतामसुराणां पुरुपुरुणि व इति सर्वासर्वानि निरवरोधाणि सहसा

राम

रस्य । एवमत्र नामकरणासुरस्य संबन्धिनि पुरा पुरास्ति स्म त्रैलोक्यं पदेन ये रयं ज्ञातमवेदं ज्ञातसंख्या पूरणं पुरवेदं दिवोदासनामे प्रवेशाहं अक
 रवं । सर्वतातासर्वतो तोयज्ञे अतिथिं अतिथिनो मभिगतारं दिवोदासं दिवोदासनामकराजं विद्यदा आर्व अपालयं । तदा पूर्वलासंबंधः ॥ अ
 थ चतुर्थी ॥ १ प्रसुप्तविभ्यो मरुतो विरक्तु प्रयेन येनेभ्य आशुपत्वा ॥ अचक्रयाय त्वधया सुपर्णे हव्यं भरन्नवे देव नृशं ॥ अथैतदा
 दिभिः श्येनः सूर्यः । हे मरुतः । गवेन मरुत्सदृशाः पक्षिणः प्रसिधः श्येनारयो विः पक्षी विभ्यः पक्षिभ्यो युष्मात् प्रास्तु बलेन प्रकृष्टो भवतु ॥
 २ सुपर्णो भोजनपतनः यद्यदा श्येनः अचक्रया चक्रवर्जितया त्वधयारथेन देव नृशं देवैः सेवितं हव्यं सोमलक्षणं हविः भरत् अहरत् धुलोकसकार ॥
 ३ किंच श्येनेभ्यः शं सनीयगमनेभ्यः स्वसमानजातिभ्यः पक्षिभ्यः सका ज्ञात् आशुपत्वा आशुपतनः ३ ध्रुगामी श्येनः प्रकृष्टो भवतु ॥ १ ज्ञात् आह ३
 ४ तवान् अचक्रया शब्दो नृवाची अचक्रया त्वधया वर्तमानमित्यादौ दर्शनात् ॥ अथ पंचमी । मरुदिविरतावे विजानः पथोरुणामनोजवा अ
 सर्जि ॥ तस्य ययो मधुना सोम्येनोत अवा विदे श्येनो अत्र ॥ यदि यदी विः पक्षी श्येनः अतो युष्मात् धुलैकात् वे विजानः सोमकान् भीषयन्
 भरत् अहरत् । सोममा हतवान् यदा उरुणा विक्षीर्णयथा अंतरिक्षमार्गणमनोजवाः मनोवद्देगयुक्तः सन् असि संसृष्ट आसीत् । सोम
 न सोममयेन मधुना नैन सह नृयं क्षिप्रं ययो । जगमा उता पि च अत्रास्मिन् लोके श्येनः सुपर्णः श्ववः सोमाहरणं नेमित्यत्रा विविदे लभे ॥
 ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ ऋजीपी श्येनो ददमानो अंशुं परावतः शकुनं मंदं मंदं ॥ सोमं भरद्वाहाणो देवा वां दिवो अमुष्मा दुत्रा ददाय ॥ १ श्येनः शं
 सनीयगमनः पक्षी तवान् सवान् । यजानां सहस्रं सहस्रं संख्याकं अयुतं च अयुतं संख्याकं अपरिमितं संख्याकं मित्यर्थः । साकं सहसोमल

ह. सं. भा. ६

मानोय इंदुः वीरेः शूरे मरुद्भिः सह संपदति। सह माद्यत्येव। स इंदुः आगच्छति पूर्वेषां संबंधः॥ ॥ अथ तृतीया॥ ॥ आवयेदस्य कर्णं
वाजयध्ये जुष्टामनुप्रदिशं मंदयध्ये॥ उद्धृष्टाणो राधसे तु विष्णोः करं न इंदुः सुतीर्थं भयं च॥ ॥ हे सोतस्त्वं अत्यंदस्य सर्वं धिनो कर्णं
कलो वाजयध्ये इंदुं बलिनं कर्तुं जुष्टामनुदिशं सेवितासु सर्वासु दिक्षु प्रमंदयध्ये प्रकर्षण इंदुं मादयितुं श्रावयं स्तोत्राणि श्रावयदि
ति पूरणः उद्धृष्टाणः स्तोमेनोत्सिच्यमानः तु विष्णोः बलवन्नेंद्रः नोत्साकं राधसे। धनार्थं सुतीर्थं सुप्रनानितीर्थं नि अभयं च करत
करोतु॥ ॥ अथ चतुर्थी॥ ॥ अस्मायोगे तानाधमानमृती इत्या विप्रं हवमानं गृणंतं॥ उपमनिदधानो धुर्या विशंसे हस्त्राणि शतानि वज्र
वाकु॥ ॥ वज्रवा इव ज्वहस्तोय इंदुः तमि आत्मनि स्थितो नात्मवश्या न सहस्राणि सहस्र संख्यान् शतानि शत संख्या कान् आ
शून् शीर्षागामिनोश्चानू धुरिरथ वहन प्रदेशे उपधानः संस्थापय नू ऊतीरक्षणा र्थं नाधमानं याच। मानं विप्रमेधा विनं हवमानं आ
दयंत इत्या इ मनेन प्रकारेण गृणंतं सुवर्तय जमानं आ चोभि सुखेन गंता गमन शीलो भवतीति शेषः॥ स इंदुः सुतीर्थं न्य भयं च
करोति पूर्वेषां संबंधः॥ ॥ अथ पंचमी॥ ॥ त्वोता सोमधवन्नेंद्र विप्रावयंते स्याम सूरयो गृणंतः॥ भेजाना सो वृहदिवस्य राय आ
कार्यस्य दावने पुरुषोः॥ ॥ हे मधवन्धनवन्नेंद्र त्वोतासः त्वयारक्षिताः विप्रमेधा विनः गृणंतस्त्वां सुवर्तः सूरयः स्तोतारो वयं वृ
हदिवस्य महद्भिः आकाशस्य। आसमंतात्स्तु त्वस्य पुरुषोः वद्ध वस्य व ऊकीर्तिवति त्वदीयस्य रायो धनस्य दावने दाने निमित्ते सति
भेजानाः सः क्षा भजमानाः स्याम भवेम॥ ॥ इति तृतीयस्य पत्रे अष्टादशो वरगः॥ ॥ नकिरिंदेति चतुर्विंशत्यु च न वमं सूक्तं वामदेवस्या

राम

र्वगायत्रं अष्टमी चतुर्विंशी वहे अनुष्टोभो इंदो देवतादि व श्रि हृत्य ये च उषो देवता क इंदु देवता कश्च। तथा चानुक्रांतं। नकिश्च चतुर्विंश
ति दिवसि च उषस्य अगायत्रं अष्टम्यं चानुभा विति अतिरात्रे तृतीये पर्याये मे वावर्ज मिदं सूक्तं। तथा च सूत्रितं च। नकिरि इव इ
तर इत्युत्तमा मुधरेदिति॥ ॥ तत्र प्रथमा॥ ॥ नकिरि इव इतरो न ज्यायां अस्ति इव हनू॥ नकिरे वायथात्वं॥ ॥ हे इव हन्निदस्य ना
शाकं इलोके एकोपीति शेषः। त्वत्त्वतः उत्तरः उत्कृष्टतरो नकिरस्ति न भवति। त्वत्तः ज्यायानू प्रशस्यतरः एकोपि नास्ति। हे इंदु त्वं लोके
यथा प्रसिद्धो भवसि तथा विध एकोपि नकिरे वास्ति नैव भवति। कश्चिदपि लोके इंदु सदृशो नास्तीत्यर्थः॥ ॥ अथ द्वितीया॥ ॥ सत्रा ने
अनुकृष्टयो विश्वा च के व वा वृतुः॥ सत्रा म हों असिभुतः॥ ॥ हे इंदु कृष्टयः प्रजाः त्वामनुलक्षीकृत्य सत्रा सत्यमेव वृतुः वर्तते। तत्र
दृष्टीतः। विश्वा विश्वानि या प्रा नि च के व च काणी वयथा च काणि शक्यतामनुवतीतो न हत। हे इंदु महांस्वं सत्रा सत्यमेव शुतो विभुतो
सिगुणेः प्रख्यातो भवति॥ ॥ अथ तृतीया॥ ॥ विश्वे च नेदना त्वा देवा स इंदु युयुधुः॥ यदहान क्रमातिरः॥ ॥ हे इंदु विश्वे च नेत सर्व
एव देवास्तो अ सुराश्च विजिगीषवो देवाः अना प्राणरूपेण बलेन त्वा त्वां सहायो न त्वं व्या युयुधुरिति पूर्वेषां संबंधः॥ ॥ अथ चतुर्थी॥
॥ यत्रोत वाधिते भ्यश्च कं कुत्साय युध्यते॥ मुषाय इंदु सूर्यः॥ ॥ यत्र यस्मिन् युधेन उता पिचा हे इंदु त्वं वाधिते भ्यः कुत्स सहाय भ्यः
युध्यते युधं कुवीत कुत्साय च सूर्यस्य संबधिसंक्रं मुषायः अमुष्माः अमुष्माः अप कुवानसीत्यर्थः। तस्मिन् युधे प्रावः शची मि
रेता शमिति परेण संबंधः॥ ॥ अथ पंचमी॥ ॥ यत्र देवा ऊघायता विश्वा अयुध्य एक इत॥ त्वमिंद्र वनूर हनू॥ ॥ हे इंदु त्वं एक इत अ

सहाय्ययचयस्मिन्सग्रामेदेवानिडादीन्सुधायतोबाधमानानुसर्वासादीनपुष्पः युधमकरोः तथा च नूनहिसकानू अहन्नवधीः
 ॥ इति तृतीयस्य षष्ठे एकोनविंशो वर्गः ॥ १॥ अथ षष्ठी ॥ १॥ यत्रोत्तमर्थायिकमरिणा इंदुसूर्ये ॥ प्रावः शची भिरेत शी ॥ १॥ यत्र यस्मिन्स
 ग्रामे उतापि च हे इंदु मर्त्याय मनुष्याय एतं शाखायं कषये सूर्याय मरिणा ॥ अहिंसीः कमिति पूरणः तदानीं शची भिर्यद्वकर्मभिः ए
 तं शां एतत्संजकमृषिं प्रवेः प्रकर्षणरक्षः ॥ १॥ अथ सप्तमी ॥ १॥ किमादुता सिद्धं ह नमघ व न न्युमत्तमः ॥ अत्र ह दातु मातिरः ॥ १॥ हे वृत्रह
 नू वृत्राणामावरकाणां तमसो हंतः मधव नू धनवन्निंदुत्वं आत् अनेंतरा मवतु तापि च किमिति प्रप्तेन म न्युमत्तमो सिकिमित्यंतं क्रोधा
 धवा ज्ञवसि ॥ अत्रास्मिन्नंतरिक्षे अह एव दानुं दानाः पुत्रं वृत्रमातिरः ॥ असर्पता दहिंसीः ॥ १॥ अथाष्टमी ॥ १॥ एतद्देवता तृतीयां सिद्धं च कथ
 णोऽर्थं ॥ स्त्रियं यदुर्हणा युवं वधी दुहितरं दिवः ॥ १॥ हे इंदु उतापि च यत्पुस्तं एतदुपलक्षितं पौंस्थं बलं वीर्यं सामर्थ्यं पेतं च कथं नतवा
 नसि ॥ धइदिति पूरणो किंच दुर्हणा युवं दुर्ह न नमिच्छंती दिवो दुहितरं लोकसकाशात् उत्पन्ना स्त्रियमुषसंबंधीः अवधीः ॥ १॥ अ
 थनवमी ॥ १॥ दिवश्चिद्वा दुहितरं महान्मही यमानां ॥ उषासमिंदु संपिणक् ॥ १॥ हे इंदु महास्वदिवोः दुहितरं ध्रुवो कस्य पुंरी मही य
 मानां पृथ्वीमानां उषासं उषा देवी संपिणक् ॥ विदुः संपिष्टवानसिखलु ॥ १॥ अथ दशमी ॥ १॥ अपोषा अनसः सरसं पिष्टा दह विभुषी ॥
 नित्यं सी शि अथ दृषा ॥ १॥ वृषा कामानो वर्धिते इः यद्यदा सी एषत् पुषसः संबंधि शकटं निशि अथ त न्यववधीत ॥ तदा उषा उषा दे
 वता विभुषी इंदु सकाशा दीता सती संपिष्टात् इंदु सत्पुंरिता ॥ दनसः शकटात् अपासरत् अपजगाम ॥ अहेति पूरणः ॥ १॥ इति त

राम

४०

सहस्राणि अग्निरिमितानि निबहन्त इंदुः अवधीत ॥ तत्र दृष्टांतः ॥ दुरोणे दुरवमे रक्षितु मशक्ये दुर्गदुरवगा हे देशे कृत्वा न कर्मणा स्वकीयं का
 र्यमुद्दिश्य गच्छतः ॥ पथिकान् यथा धनं लो लुपाश्च मोहंति ॥ १॥ अत्र कुरु व्याख्यानं गतः ॥ १॥ अथ पंचमी ॥ १॥ एवासत्यं मधवानां युवंत इ
 असा मो वमर्ष्यगोः ॥ आददंत मपि हितान्य आरि च युः क्षाम्भित न दाना ॥ १॥ हे सोम त्वं चेंद्रे नित्युवा मुभो उर्वम हांतं अश्व अश्व स मूह
 गोः गवां समूहं च आददंत आदरयंत अपि हितानि पालिभिराक्षादिता निक्षाश्चित्पणीनां भूमी अत्र आश्रान परेण पलेन रिरिचयुः र
 चितवंतो ॥ हे मधवानो धनवंता विंदा सोमो त न दाना शत्रूणा हिं सको युवां एव एव मुक्त प्रकारेण य कृतयंतो त सर्व सत्यमेव ॥ १॥ इति तृती
 यस्य षष्ठे सप्तदशो वर्गः ॥ १॥ आनस्तुत इति पंच च र्चमष्ट मस्तुक्तं वामदेवस्थार्थं त्रेष्ट भूमे इंदु आनस्तुत इत्यनु कर्मणि का विनियोगो लैंगिक
 ॥ तत्र प्रथमा ॥ १॥ आनस्तुत उपवाजे भिरूती इंदु या हि ह रिभे मंदसानः ॥ ति रश्चिदर्यः सवना पुरुण्यां गूषेभिर्गृणानः सत्य राधा ॥
 ॥ हे इंदु स्तुतस्वराजे ति वी जै रन्नेः सह ति रश्चि त्प्राज्ञा निति रः सत इति प्राप्स्ये नियास्कः पुरुणि पूर्णानि सवना सवना नि ॥ नो स्मदीयात्
 उपप्रतिजती नुत्यो नो स्मा कं रक्षणा र्थं हि रभिरश्वे राया हि आगच्छ ॥ कीदृशः मंदसानो मोदमानाः ॥ अर्यः स्वामी आं गूषेभिः स्तोत्रे गृणानः स्तु
 यमानः सत्य राधाः सत्य धनः ॥ १॥ अथ द्वितीया ॥ १॥ आहिष्ठायाति नर्यश्चिकित्वा दूयमानः सोतु भिरुपयज्ञां ॥ स्वश्रोयो अभी रुर्मन्यमानः
 सुधाणेभिर्मंदति संहवीरैः ॥ १॥ नयो नूयो हितः चिकित्वा नू सर्वं जान नू स्तोतृभिः स्तोममभिषु एव द्विः कृत्विभिः दूयमानः इंदुः अस्मदीयं
 यज्ञमुप प्रति आयाति आगच्छतु ॥ हिस्मति पूरणे स्वश्रोः शोभना श्रोपेतः अभीरुः निर्भय शीलः सुस्वानेभिः सुवद्वि र्यजमाने र्भन्यमानेः स्तु

त. सं. भा. ६

कृतः स्यंतं प्रसिद्धं अस्तुवः एतं शास्त्राः पुरं परादत्तं एतं नामकं कुष्ठेषु क्लेशेषु आभरत भागिनं कृतवान् अथ मथ विप्रोभिः पुत्रमसुरवदत्यस्या
 मृविप्रतिपादित इति ॥ ॥ अथ सप्तदशी ॥ ॥ उतत्या तुर्वशा यद् अस्मात्ता राश्वी पतिः ॥ इंदो विहो अपश्यत् ॥ ॥ उतापि च अस्मात्ता राश्वी
 तारो ययाति । शापादनमिषिको ता योता प्रसिद्धो तुर्वशा यद् तुर्वशानामने यदुनामकं चराजानो राश्वी पतिः कर्मतां पाळः यद्वा शाधी दुस्यभा
 यति स्याः पतिभर्ता विहानु सकलमपि जानन् इंदः अपश्यत् अभिषेकाहो वकरोत् ॥ ॥ अथाष्टादशी ॥ ॥ उतत्या सद्य आयसिरयोरिंद
 पारतः ॥ अर्णा चित्रथा वधीः ॥ ॥ उतापि च सद्यः सद्यः सपदि हे इंद त्वं त्यात्यो आयसिभिमानो संतावपि इंद विषय भक्ति प्रक्षारहि
 तावित्यर्थः सरयोः सरथाः पारतः पारेतीरे वसंतौ । अर्णा चित्रथा अर्णानामक चित्रनामक चराजानो वधीः अहिंसीः ॥ ॥ अथैकोन
 विंशी ॥ ॥ अनुद्वा जहितानयोधं ओलं च वृत्रहन् ॥ नतने सुममष्टवे ॥ ॥ हे वृत्रहन् वृत्रस्य हिंसकान् इंद त्वं जहिता जहितो सर्वे वै धु
 भिरुक्तो अंधं क्षुहीनामकं ओलं च एतौ । हो अनुनयः अंधयंगुत्वपरिहारेणानुनीतवानसि । हे इंद त्वया दत्तं तत्सुमं सुरवं अष्ट
 वे द्वाष्टुं कोपितं भवतीति शेषः ॥ ॥ अथ विंशी ॥ ॥ शतमश्वमयानीं पुराभिंदो यास्यत् ॥ दिवोदासाय दाशुषे ॥ ॥ इंद अश्वमयानी
 नोपाषाणे निर्मितानां पुरां शोबरस्य संबन्धिनानां गाराणां शतं शतं संख्याकं दिवोदासाय एतं नामकाय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमा
 नाय यथा स्यात् शोषित ॥ ॥ इति तृतीयस्य षष्ठे द्विविंशो वर्गः ॥ ॥ अथैकविंशी ॥ ॥ अस्वापयद्भीतयसहस्रां त्रिंशतं हथेः ॥
 दासानामिंदो मायया ॥ ॥ इंद मायया स्वकीयया शक्या दासानां दनो वानां उपपित्वा राक्षसादीनां त्रिंशत् त्रिंशत् संख्याकानि सह

राम

स्वा सहस्राणि दभीतयेत भीतिनामकस्यार्थे हेये हननसाधने रायुधैरस्वापयत् अवधीत् ॥ ॥ अथ द्वाविंशी ॥ ॥ सद्ये दुतासिह
 अहं तस्मान् इंद गोपतिः ॥ यस्मा विप्रानि विप्रुषे ॥ ॥ उतापि च हे इंद यत्त्वं तातानि विप्रानि समस्तान् शत्रून् चि युषे प्राच्यावयः ।
 हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसकं इंद गोपतिर्गवां पाळकः स च समानः सर्वेषां यजमानानां समः सन् प्रख्याते सि घेदिति पूरणे ॥ ॥
 ॥ अथ त्रयोविंशी ॥ ॥ उत नूनं यदिदं दियं करिष्या इंद पौं स्यं ॥ अद्यान किष्ट दामिनत् ॥ ॥ उतापि च हे इंद यत्पौं स्यं तदीयं बलं इंदियं
 सामर्थ्यः पौं नूनं करिष्याः कृतवानसि खलु । अद्य तनः कश्चित् तद्वलं नकिरामिनत् । नहि स्यात् ॥ ॥ अथ चतुर्विंशी ॥ ॥ वामं वामं
 त आदुरे देवो ददात्यमा ॥ वामं पूषा वामं भगो वामं देवः कुरु लती ॥ ॥ हे आदुरे शत्रूणां दारयितारि इतेन ववामं वामं यद्य दननीयं
 संभजनीयं धनमस्ति । सोकेत दामं वसु अर्यमा अरीणां नियमायिता तन्नामको देवः ददातु प्रयच्छतु । तथा कुरु लती । कृत दंतः पूषा
 पोषको देवः वामं धनं ददातु भगो पि धनं ददातु । अनु कुरु लतीत्येतत्संनिहितत्वाद्भगवत्येन संबन्धनीयं । अथवा अर्यमादीनां त्रया
 णामपि विशेषणत्वेन भाव्यं । कथं पूषा विशेषणं स्यादिति साकांक्षत्वात् । नसाध्याको दद्या सो द्रावेपियोग्यता संतरेणात्वययोगात् ।
 तस्मात्पूषा भागादंतको हीत्यादि श्रुतिषु पूषा एव दंतकालेन प्रसिद्धो व्यवहितस्यापि तस्यैव विशेषणत्वं युक्तं वामं वमनीयं भव
 तीत्यादि निरुक्तमत्र दृष्टव्यं ॥ ॥ इति तृतीयस्य षष्ठे त्रयोविंशो वर्गः ॥ ॥ कथान इति पंचदशार्चनवमं सूक्तं वामदेवस्यार्चं इंद गाय
 त्रं । अभीषुण इत्येषा पादनिवृत्ता मगायत्री । त्रयः सप्तकाः पादनिवृत्तिरिति तत्तुल्यं कृत्वा । तथा चोक्तमणिका । कथा पंचोना

੨੦੨੦

भीषणदनिवृद्धिस्तूक्तविनियोगालैंगिकः अग्निहोमेवातुर्विशिष्टोहेनिचमाध्यंदिनेसवनेमैश्वरुणस्यकथानइत्याद्यस्तुचरतो
त्रियः।स्तुत्रितेव।होत्रकारणकथानश्चित्रआभुवदिति।वरुणाप्रधासेषुकायस्यहविषोनुवाक्याकथानइत्येषा।तथास्तुत्रितं।कथ
नश्चित्रआभुवदिरत्यगर्भःसम्भवतताग्रइति॥॥तत्रप्रथमा॥॥कथानश्चित्रआभुवदूतीसदावृधःसखा॥कथाशचिष्ठयावृता॥
॥सदावृधःसदावर्धमानःचित्रआयनीयःपूजनीयःसखामित्रभूतइंद्रःकथाकृतीकृत्यानर्पणेननोस्मान्आभुवत्आभिमुखो
नाभवत्।शचिष्ठयाप्रज्ञावत्तमयाप्रज्ञासहितमनुष्ठीयमानेनकयावृताकेनवर्त्तमानेनकर्मणोचआभिमुखोभवेत्॥॥अथद्विती
या॥॥कत्वासत्योमदानोमंहिष्ठोमत्सदंधसः॥दृष्ट्वाचिदाकुरुजेवसु॥॥मंहिष्ठःपूजनीयःसत्यःसत्यभूतःमदानोमादयितृणां
मध्येकोमदकरः।अंधसःसोमस्वरसःदृष्ट्वाचित्तदृढान्यपिवसूवसूनिशत्रूणाधनानिआकुरुजेआसमंताद्भोक्तुंहेइंद्रइत्यात्मी
मत्सत्मादायत्॥॥अथतृतीया॥॥अभीषुणःसखीनामविताजरितृणां॥शतंभवास्तूतिभिः॥॥हेइंद्रत्वंसखीनांसमानरथा
तीनांजरितृणांस्तोतृणांअवितारक्षितातात्वंशतंशतेनवक्कीभिरूतिभिःरक्षाभिःसहनोस्माकंसुसुष्टुअभिभवासि।अभिमुखो
भव॥॥अथचतुर्थी॥॥अभीनआवृत्त्वचक्रंनवृत्तमवतः॥नियुद्धिशूर्पणीनां॥॥हेइंद्रत्वंवृत्रंचक्रंवर्त्तमानंचक्रमिवअव
तःउपमंदृत्नोस्मानचर्षणीनांअस्मदीयानामनुष्ठीयानियुद्धिःस्तुतिभिःअभ्यावृत्त्वअभ्यावर्त्तस्व॥॥अथपंचमी॥॥प्रवता
हिकत्नामाहापदेवगच्छसि॥अभस्मिस्तूर्यसच॥॥हेइंद्रत्वंकत्नांकर्मणोयजमानानोसंवर्धिनःप्रवताप्रवणात्तद्देशात्पदेव

तीयस्य षष्ठे विंशो वर्गः ॥ ॥ अथैकादशी ॥ ॥ एतदस्या अतः शयस्य संपिष्टं विपाश्या ॥ ससारसी परावतः ॥ ॥ सुसंपिष्टं इंद्रेण सुष्टु संपिष्टं अस्या उषसः संबन्धेन हृत्कटं विपाश्या विपाश्या अस्या नदी तस्या तन्त्रीरे ॥ आशये आमता कृते ॥ आशये सीमियमुषोदवता शकटे ये सति परावतो दूरदेशात् ससार ॥ ॥ अथ द्वादशी ॥ ॥ उत सिंधुं विवाल्यां वितस्त्वानामधि क्षमि ॥ परिष्ठा इंद्रमायया ॥ ॥ हे इंद्र उतापि च विवाल्यां विगतवाल्या वस्त्वानं पूर्णजलां वितस्त्वानां वितिष्ठमानां सिंधुनदी अधिक्षमिक्षमार्यामायया प्रज्ञया परिष्ठाः पर्यस्त्वाः सर्वतः स्थापनं कृतवानसि ॥ ॥ अथ त्रयोदशी ॥ ॥ उत शुक्लस्य धृष्ट्या प्रमृशो अभिवेदनं ॥ पुरोयुदस्य संपिणक ॥ ॥ उतापि च हे इंद्र धृष्ट्या धर्षकस्त्वं शुष्टस्य शुक्लनाम्नो सुरस्य संबन्धिवेदनं चित्र अभि अभितः सर्वतः प्रमृशः प्रकर्षणा बाधयाः यद्यदा अस्त्वं शुक्लस्य पुरः पुराणि नगराणि संपिणक संपिष्टवानसि तदा प्रमृश इति संबन्धा ॥ ॥ अथ चतुर्दशी ॥ ॥ उत दासं कोलितरं रहतः पर्वतादधि ॥ अवाहं निंदशं वरं ॥ ॥ उतापि च हे इंद्र त्वं दासमुपक्षययितारं कोलितरं कुलितरनाम्नो पत्यं शं वरं मसुरं बृहता महतः पर्वताददेः अधि उपरि अब अवाचीनं कृत्वा अहं बृहनवानसि ॥ ॥ अथ पंचदशी ॥ ॥ उत दासस्य वर्चिनः सह स्वाणि शतावधी ॥ अधि पंच प्रधीरिव ॥ ॥ उतापि च हे इंद्र त्वं प्रधीनि वच कस्य परितः स्थितान् ब्रू कुनिवहिं सकात् पंच शतेति पंच शत संख्या का तदा सस्य लोकानामुपक्षययि नु वर्चिनः वर्चिनामकस्या सुरस्य संबन्धि नु च रात पुरुषात् अधि अधिकं अवधीर्हतवानसि ॥ ॥ इति तृतीयस्य षष्ठे एकविंशो वर्गः ॥ ॥ अथ षोडशी ॥ ॥ उत त्वं पुत्रमश्रुवः परावतैः शतं क्रतुः ॥ उक्ते धि इंद्र आभजत ॥ ॥ उतापि च शतं

नवंतु ॥ इति तृतीयस्य षष्ठे पंचविंशो वर्गः ॥ अथैकादशी ॥ अस्मा इह वृणीष्व सखायस्व कनये ॥ महोराये दिवित्मने ॥ हे इंदु त्वं
इहोस्मिन् ज्ञेयस्मान् जमानान् सखाय सखि भावाय स्वकनये अविनाशाय च महो महते दिवित्मने दीप्तिमति राये धनाय च वृणीष्व
संभजं स्वा ॥ अथ द्वादशी ॥ अस्मा अविहि विष्ट हे इराया परीणसा ॥ अस्मान् चिन्ताभिरूतिभिः ॥ हे इंदु त्वं विश्वहा सर्वं हः सु
परीणसा महोराया धनेन अस्मान् जमानान् अविहिरक्षा किंच विश्वाभिः सर्वाभिरूतिभीरक्षाभिः अस्मान् विहि ॥ अथ त्रयोद
शी ॥ अस्माभ्यं तो अपाहृधि ब्रजो अस्तेव गोमतः ॥ नवाभिरिंद्रोतिभिः ॥ हे इंदु त्वं नवाभि नूतनाभिरूतिभीरक्षाभिः अस्तेव क्षेपाश
रइव गोमतो गोभिर्युक्ता नूतना प्रसिधान् ब्रजान् गोनिवासान् अस्माभ्यं अपाहृधि उत्पादय ॥ अथ चतुर्दशी ॥ अस्माकं धृष्टुया
रयो धूमो इंदानपच्युतः ॥ गगुरश्चयुरीयते ॥ हे इंदु धृष्टुया धृष्टुः शत्रूणां धर्षकः धुमान् दीप्तमान् अनपच्युतः विनाशरहितः
गगुर्गमिन् अश्चयुरश्चवान् अस्माकं अस्मात्संबंधी रथ ईयात् सर्वत्र गच्छतु तेन रथेनास्मान् रथेत्यर्थः ॥ तस्मात्वं अस्माकमुत्त
मं कृधीत्यनया आदित्ये दृष्टारथमवरोहेत तथा च सूत्रितं ॥ अस्माकमुत्तमं कृधीत्यादित्यमीक्षमाणो जपित्वा वरोहेदिति ॥ संपा
पंचदशी ॥ अस्माकमुत्तमं कृधी प्रबोदेवेषु सूर्य ॥ वर्षिष्ठं द्यामिवोपरि ॥ हे सूर्य सर्वस्य प्रेरके इहे आदित्य वा त्वं देवेषु द्योतमाने
षु वक्ष्यादिषु मध्ये अस्माकमस्मात्संबंधी प्रबोदय शः उत्तममुत्कृष्टं कृधिकुरु ॥ तत्र दृष्टान्तः ॥ वर्षिष्ठं अतिशयेन प्रवृद्धं सेचनसम
र्थं वा द्यामिव द्युलोकं यथा सर्वेषां लोकानामुपस्थितमुत्कृष्टमकरो ॥ इति तृतीयस्य षष्ठे पञ्चविंशो वर्गः ॥ अत्रात्न इंद्रेति चतुर्विं

राम

॥ अथ पञ्चमः ॥ वक्त्रं मे इत्ये ॥ वावयेत्वाभि नो नुमः ॥ अस्मा अस्मा इंदुदव ॥

शत्रुवमेकादशं सूक्तं वामदेवस्याप्यगायत्रमे इंदुं अत्येकानीनकेव आदिके हे इंदु स्था अदेवतो केतथा चानु कान्तं आत्नश्चतु
र्विंशतिरेवाभिरूतिभिरुत्ताविदि ॥ गतो विनियोगः ॥ तत्र प्रथमा ॥ आत्न इंदु इह नस्माकमर्धमागहि ॥ महान्महीभिरू
तिभिः ॥ हे इह नृत्त्राणां शत्रूणां हिंसके इत्वं नोस्मा अतिनुक्षिप आगच्छतु ॥ हे इंदु महा अभूतस्त्वं महीभिर्महतीभिरूति
भीरक्षाभिः सह अस्माकमर्धसमीपे आगहि आगच्छ ॥ अथ द्वितीया ॥ भूमिश्चिद्रासि त्वं जिह्वा चित्रचित्रिणी द्या ॥ चित्रं
कृणोष्युतये ॥ हे चित्रवायनी य प्रजनीयं इत्वं भूमिश्चित्प्रमणशीलोपि कुरु जिह्वा सि अस्मदभाष्टप्रदाव भवसि आकारश्चाथैव चित्रि
णीषु चित्रकर्म युक्तासु अस्मदूपासु प्रजासु चित्रं चायनीयं धनं कृतये रक्षणाय आकृणोषि आसमेताकरोषि ॥ अथ तृतीया ॥ दध्रे
भिश्चिद्रासीयांसं हंसि वाधं तमोजसा ॥ सखिभिर्यत्सेवा ॥ हे इंदु त्वं दध्रेभिः अत्मेरपि सखिभिर्यजमानैः सह शशीयांसं शशु नगतो
उत्तममानं वाधं तं महान्तमपि शशुं ओजसा बलेन हंसि ॥ नाशयसि यियजमानाः ॥ त्वत्पिसखा सशताः स्मावयंतां अभिनुमः अतिश
येनाभिष्टमः हे इंदु त्वमपि अस्मान् स्मानित् सर्वान् स्मानेव उदव उत्कर्षणरक्षा ॥ अथ पंचमी ॥ सनश्चिद्राभिरुदेवो न वद्याभिरूतिभिः
अनाधृष्टाभिरागहि ॥ हे अदिवः वदवन्निंदसत्वे चिद्राभिश्चायनीयाभिः अनवद्याभिरनिंदिताभिः अनाधृष्टाभिः शत्रूभिरपधर्षितैः
कृतिभिः रक्षणेः सहितः नोस्मादीनागहि आगच्छ ॥ इति तृतीयस्य षष्ठे पञ्चविंशो वर्गः ॥ अथ षष्ठी ॥ भूयासो पुत्रा वतः सर्वाय
इंदु गोमतः ॥ युजोवाजयधृष्टये ॥ हे इंदु त्वं वतः त्वत्सदृशस्य गोमतो गोभिर्युक्तस्य देवस्य संबंधिनः सर्वायः स्तोतारो वयं धृष्टये महते

वाजायात्राययुजः संयुक्ताः सुसुहृभूयामो भवामैव ॥ अथ सप्तमी ॥ वात्वेद्येक ईश्वर इन्द्राजस्य गोमतः ॥ मनोयं धिमाहिमिषं ॥ हे
इन्द्र हियस्मात्कारणात्त्वं एव गोमतो गोभिर्युक्तस्य वाजस्यात्रय ईश्वरे प्रभवेति ॥ अतः कारणात् सत्त्वेनोत्पन्नं महती इषमत्रयं धि
प्रयत्नं ॥ अथाष्टमी ॥ नत्वावरं ते अन्वथायदित्सितुतोमघं ॥ स्तोत्रं च इन्द्रं गिर्वपा ॥ हे इन्द्रं गिर्वपाः गिरां सेभक्तः स्तुतोस्माभिः स
स्तुतः यद्यदास्तोत्रं भ्योत्पन्नं मघधनं दित्सि ॥ दानुमिच्छसितदात्वात् ॥ अन्वथाप्रकारं तेरेन वरां तननिवारयंति ॥ किंतु किंतु सर्वेष्वनुकूल
एव भवंति ॥ अथ नवमी ॥ अभित्वा गोतमा गिरा नृषत प्रदाचवे ॥ इन्द्राजाय घृष्ये ॥ हे इन्द्रात्वात् अभिलक्ष्य गोतमाः एतन्नाम
कांस्तयः गिरास्तुतिरूपा वा वादावने धनदानार्थं प्रादूषत प्रकर्षणं कुर्वन्ति ॥ घृष्ये महते वाजायात्राय प्रसुर्वेति ॥ अथ दशमी ॥
प्रतेवाचा मवीर्या यामंदसान आरुजः ॥ पुरोदासीरभात्य ॥ हे इन्द्रं मंदसानः सोमनमोदमानस्त्वं दासी ॥ सोमरक्तस्य स्वस्वभूताः
याः पुरः पानिन रराणि आसीत्वाभिगम्य आरुजः आसमंतादभाक्षीः हे इन्द्रं ते त्वदीयानि तत्रत्यानि वीर्याणि वयं स्तोतारः प्रावाचामप्र
कर्षणं वदाम ॥ इति तृतीयस्य षष्ठे ॥ द्वाविंशो वर्गः ॥ अथैकादशी ॥ ताते गृणंति वेधसो यानि च कथं पोस्था ॥ सुते धिं इन्द्रं गिर्वपा ॥
हे इन्द्रं गिर्वपाः गिरां स्तुतिरूपाणां वाचां संभक्ता त्वेयानि पोस्था पोस्थानि बलानि च कथं कृतवानसि ॥ हे इन्द्रं वेधसः प्रजाः सुते धिं भिषुतेषु
सोमेषु त्वदीयानि तातानि बलानि गृणंति कीर्तयन्ति ॥ अथ द्वादशी ॥ अवीर्यं तं गोतमा इन्द्रं त्वेत्सोमवाहसः ॥ एषुधा वीरवद्यज्ञः ॥
॥ स्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां वोदारः गोतमाः ॥ हे इन्द्रं त्वो अवीर्यं तं स्तोत्रं वेधयंति ॥ त्वेषु गोतमेषु वीरवपुत्रो आदियुक्तं

राम

तानि स्वकीयानि स्नानानीव आगच्छसि हि आगतिं न वसि ॥ त्वं कुहेति पूरणं ॥ हे इन्द्रं त्वो अहं सूर्येण सचासह अभक्षिभजे ॥ इति तृ
तीयस्य षष्ठे चतुर्विंशो वर्गः ॥ अथ षष्ठी ॥ संयतं इन्द्रं मन्यवः सं चक्राणि दधन्विरे ॥ अधत्वे अधसूर्ये ॥ हे इन्द्रं ते त्वदर्थं मन्य
वः स्तुतयः यद्यदासे दधन्विरे ॥ अस्माभिः अनुमन्यते ॥ चक्राणि चक्रमणानि कर्माणि वसे दधन्विरे ॥ अधत दानीता ॥ स्तुतयः तानि क
र्माणि ते त्वयि भवंति अधत तत्तदनंतरं मूर्यं न भवंति ॥ अथ सप्तमी ॥ उतस्मा हि त्वा मा दुःखि न्मघवानं शचीपते ॥ दातारम विदी
धयु ॥ हे शचीपते कर्मणालके इ उतापि च मघवानं धनवतं दातारं स्तोत्रं भ्योभीष्टं प्रदेत्वात् ॥ अविदीधयु विदीधयु रदीयमानः न
विदीधयु रविदीधयुः तं दीयमानमा दुःस्म प्रवदंति खलु ॥ हीदिति द्वयं पूरणार्थं ॥ अथाष्टमी ॥ उतस्मा सद्य इत्यरि शशमानो
यसु व्रते ॥ पुनश्चिन्महसे वसु ॥ उतापि च हे इन्द्रं त्वं सद्य इत्तमद्य एव शशमानाय स्तुतिं कुर्वते शशमानः शशमान इति यास्केनो
क्तत्वात् ॥ सुव्रते सोमाभिषवं कुर्वते त्वं यजमानाय पुनश्चित् पुनश्चिन्महसे वसु निधनानि परिपशितो मं हसेस्म प्रयच्छ वसु ॥
अथ नवमी ॥ न हि प्राते शतं चानराधो वरं त आमुः ॥ न चोत्तानिक रिध्यतः ॥ हे इन्द्रं आमुः बंधका राक्षसा दय ॥ ते त्वदीये
शतं च न शतपरिमितमपिराधो धनं न हि वरं ते स्मरणं न वरं तंति खलु ॥ किं च शशूणां हि सनं क रिध्यतः ते तवा चोत्तानि बलानि न वार
यंति ॥ अथ दशमी ॥ अस्मां अवंतु ते शतमस्मात्सहस्रमूतयः ॥ अस्मां विश्वा अभिष्टयः ॥ हे इन्द्रं ते त्वदीयाः शतं शतं संख्याका
ऋतयोरक्षाः अस्मानवंतु रक्षंतु सहस्रं संख्याका रक्षदीयारक्षाः अस्मानवंतु विश्वा सवीणि अभिष्टयस्त्वदीयान्यभिगमनानि अस्मा

ਦੁ.ਲੀ.ਆ.੬

भूरिदा भूरिदेहि नो मादभं भूय भिर ॥ भूरिदोदेइदित्ससि ॥ हेइइ भूरिदाः बडु प्रदस्त्वं भूरिबडु धनं नो स्मभ्यं देहि प्रयच्छ किं नुदभं म
लो धनं मा प्रयच्छ भूरिबडु लो धनमस्मभ्यमाभर आहर ॥ किं च भूरि इत्तु प्रदभं म वधनं दित्ससि घ अस्मभ्यं दानु मिच्छा सिखलु ॥ १ ॥ अ
थेकविंशी ॥ १ ॥ भूरिदा द्यसि श्रुतः पुरुषा शूरवृत्रहन् ॥ आनो भज स्वराधसि ॥ हेवृत्रह वृत्रस्य हिंसक शूरविक्रान्तं इ भूरिदाः बडु
प्रदस्त्वंपुरुषा पुरुषु बडु पुत्रजमानेषु श्रुतो सिहि विख्यातो सिखलु ॥ राधसि धनं नो स्माना भजस्व आसमेता द्वा विनः कुरु ॥ २ ॥ अथ द्वा
विंशी ॥ १ ॥ प्रतेष भूविचक्षणं सामि गोषणानपात ॥ माभ्यां गा अनु शिश्रथः ॥ १ ॥ हेविचक्षणं प्राज्ञं इते त्वदी यो न व भूव भुवणं विश्वो प्रज्ञं
सामि प्रकर्षणं स्तोपि ॥ हे गोतमः गवांसनितः हेनपात नपातयितः स्तोतु नू विना जयितः किं नु पालयित रित्यर्थः ॥ हेइइ त्वं आभ्यां त्वदी
याभ्यामश्वाभ्यां गा अनु अस्मदीया गाः लक्ष्मी कृत्यमा शिश्रथः विनष्टमाकाषीः ॥ गावोश्च दृशनाद्वि श्लिष्यंते तत्त्वा भूदित्यर्थः ॥ १ ॥ अथ
त्रयोविंशी ॥ १ ॥ कनीनके वविद्ध धनवेदुपदे अभ्रके ॥ वभूयामेषु गोभते ॥ १ ॥ विद्धो विद्धे बूटेन वज्राते अभ्रके दुपदे दुमारव्यस्थाने स्वि
ते कनीनके वकमनीये शासाल भंजके इव हेइइ वभूव वभुवणो त्वदी यावश्चो यामेषु पक्षेषु गोभते कोतियुक्तो भवतः ॥ कनीनके कन्यके क
न्याकमनीया भवति ॥ केयने न व्येति वा कमने नानुमीय इति वा कनते वा स्यां कोतिकर्मण इत्यादि निरुक्तं ॥ १ ॥ अथ चतुर्विंशी ॥ १ ॥ अरं म उस्व
या मार मनु शिश्रथः ॥ १ ॥ भूयामेषु सिधा ॥ १ ॥ हेइइ अस्विधा अस्विधो वभूव वभुवणो त्वदी यावश्चो यामेषु प्राप्तेषु सत्क उत्सियामो उ
स्वाभ्यामनधभ्यां युक्तेन रथ्येन यातीत्युस्वयासातास्ममेमहं अरमलं पर्याप्तिकोरिणो भवतां ॥ अनुस्वयामो पद्भ्यामेव गच्छते म हं पर्वोत्त
कारिणो भवेतां ॥ १ ॥ इति तृतीयस्य षष्ठे विंशोवर्गः ॥ १ ॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥ पुमर्थं चतुरोदयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

इति श्रीमहाजगन्नाथपराशरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरभुक्कभूपातिसाम्राज्यधुरंधरेणसायणान्वार्यविरचितेमाधवीयेवेद
प्रकाशेऋक्संहिताभाष्यतृतीयाष्टकेषष्ठोऽध्यायः ॥ १४ ॥ दाशान्याश्चतुर्थमंडलेतृतीयः नुवाकः ॥ यस्य निश्चयितं वेदभ्यो
वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥ निर्ममेतमहं वेदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥ चतुर्थनुवाके त्रयोदशसूक्तानि ॥ तत्र प्रक्रमभ्य इत्येकादशार्चप्रथ
मे सूक्तं वामदेवस्थार्चत्रैलभंतुद्यादिपरिभाषया दमादिसूक्तपंचकमभुदेवताकं अत्रानुक्रमलिका ॥ प्रक्रमभ्यर्कादशार्चववा इति ॥
यूदेदशार्चं चतुर्थहविर्वेश्वदेवशस्त्रे आर्भविनिविद्वानीयमिदं ॥ तथा च सूत्रितं ॥ प्रक्रमभ्यः प्रक्रमैलिति वैश्वदेवमिति ॥ तत्र प्रथमा ॥
॥ प्रक्रमभ्योऽहं तमिवाचमिच्छु उपस्तिरे श्वेतरोधेनुमीले ॥ ये वातजूतास्तरणिभिरेवैः परिधांसद्योऽपसो बभूवुः ॥ तत्र क्रभूणां पू
र्वमनुष्ठाणामेव सतातपसा देव प्राप्तिः आर्भवंशं सत्यभवां वेदेभ्य इत्यत्र आहणो स्पष्टमाध्यातः केचन क्रभूणां नामस्यैरश्मय इत्या
चक्षते अहं यजमानः क्रभूभ्य उरुभासमानेभ्य एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यो वाचं स्तुतिरूपोपेयैः प्रेरयसि किमिव दूतमिव दूतं स्वर्थं प्रति प्रेष
यति ॥ तद्वत् किंच उपस्तिरे सोमोपस्तरणाय श्वेतरोधे यो युक्तां श्वेतरोवाधे नुं इलेयावामि ॥ क्रभून् १ ये क्रभवा वातजूताः वातसमाना गंत
व्याः अपसुजगदुपकारिकर्मणः संतः तरणिभिः तारकैः एवैर्गमनशालैरधेः द्यौः अंतरिक्षं सद्यः तदानीमवपरिभूवुः परिभवंति ॥ सर्वतो
भाप्रवन्ति ॥ अथरश्मय एव क्रभव इत्युक्तत्वात् आदित्यं वारश्मयः परितो व्याप्नुवन्ति ॥ अथ द्वितीया ॥ यदारम क्रभू भवः पितृभ्यो परि
विष्टी वेषणा दंसनामिः ॥ आदिदेवानां मुपसख्यमायं धीरासः पुष्टिमवहन्नायै ॥ यदायस्मिन्काले क्रभवः पितृभ्यो मातापितृभ्यो

परिविष्टीपरिवेषणेनपरिचर्यवपणवेषणेनआश्रायद्वानंतराग्रवदेवानामिंद्रादीनांसख्यंसखित्वंसमानख्यानत्वेदेवतत्वमुपाय
नूत्रागमनूत्रुवशीकर्वेतिदेवप्राप्तेकोकांतत्वेनदेवैरकत्वादिभावः। किंचधीरासोधीराबुधिमंतस्तेषांपुष्टिगावदिविषयोमनावेक
तेकृत्यजमानायअवहनूवहंतिधारयंति। यदासविषेयांपुष्टिमनायेमनसेप्रकृष्टमनस्कृत्वायअवहनू॥॥अथतृतीया॥॥पुनर्य
चक्रुःपितरायुवानासनायूपवजरणाश्रयाना॥तेवाजोविभोःऋभुरिंद्रवतोमधुसूरसोनोवंतुयज्ञं॥॥येऋभवःपितरामातापितरो
यूपवर्कित्वापूर्वजरणाजीसोश्रियानोपुनःसनासदायुवानायुवानोचक्रुःनित्यरुणावकुर्वन्तेवाजोविभोःऋभुश्चरतत्रा
मकास्त्रयःसुधत्वनआगिरसस्यपुत्राऋषयःइंद्रवतोअनुग्राहणेदेवावहंतःमधुसूरसोमधुरस्यसोमरसंभक्षयितरोमनोहररु
पवाशोस्मदीपंयजमेवंतुरसंतुगच्छंतुवा॥॥अथचतुर्थी॥॥यत्संवत्सोभभोगोजमुरेतांविधाजमानोअयसीअहेमोवहन्तु
दहन्तु॥॥संवत्सवसंतिभूतान्यस्मिन्नितिसंवत्सरपर्यंतंमृतवोगोमृतामक्षरंनृणांलयनूयमामथ्यादितियतयदतकमीक्षितथा
संवत्सरमभोगोस्तस्याएवगोमंसमपिशुनूअवयवन्कुर्वेनितिवत्किंचसंवत्सरंसंवत्सरपर्यंतंअस्याःभासोभरन्दीप्तिरवयवशोभाअक
र्वाक्षितियत्तामिमृतायागोर्नविकिरणविषयेःकर्मभिरमृतत्वमाशुःदेवसंप्राप्ताःधेनुःकर्वेतिदेवप्राप्तिसाधनत्वेनदेवैःप्रतिश्रुत
त्वात्। यदात्रसंवत्सरमित्येतद्वेसेनसहतिधारयं॥॥अथपंचमी॥॥येष्टग्राहचमसाहकरेतिकनीयांजीनूकृणवामेत्याह॥
कनिष्ठग्राहचनुरस्करेतित्वष्टऋभवस्तययद्वोवः॥॥एकंचमसंचतुरःक्षणतेतिदादेवइतोमिःऋभून्हेदेवत्वप्युक्तेनदेव

राम

यजोत्रंआधाःनिधेहि॥॥अथत्रयोदशी॥॥यच्चिष्टिश्रुतामसीद्रसाधारणस्त्वं॥तंवावयंहवामहे॥॥हेइंद्रत्वेयविद्विद्ययपि
खलुग्राहतांबहूनांसर्वंवायजमानानोसाधारणोसिसामान्योभवसितथापितमेवत्वात्वायस्तोतारःहवामहेआह्वयामः॥॥अथचतुर्दशी॥
॥अर्वाचीनोवसोभवोस्मेसुमत्संधसः॥सोमानामिंद्रसोमपाः॥हवसोयजेनिवासकेइत्वंअस्मैअस्मासुयजमानेषुअर्वाचीनोमिभुरवो
भवातथाहेसोमपाःसोमानोत्वंअंधसोनेनसुसुष्टुमत्त्वमाद्य॥॥अथपंचदशी॥॥अस्माकंत्वामतीनामास्तोमइंद्रयच्छतु॥अर्वागी
वर्तयाहरी॥॥मतीनोस्तोतृणामन्यतेःकर्तारिक्त्विच॥अस्माकंसंबंधिस्तोमस्तोत्रंहेइंद्रत्वात्वायच्छतुअस्मासुनियच्छतुत्वमपिहरी
त्वदीयावांश्चोअर्वागिस्मदभिमुखंअथाभवतितथावर्तयापरिवर्तनंकुरु॥॥अथषोडशी॥॥पुरोडाशंवनोघसो जोषयासेगिरश्चनः
वधूयुरिवयोषणं॥॥हेइंद्रत्वेनोस्मदीयंपुरोडाशंचपुरोडाशरूपमनघसःअद्वितयानस्मदीयागिरश्चास्फुटिरूपावाचश्चजोष
यासेचस्वातत्रदृष्टांतः। वधूयुरिव। स्त्रीकामोयथायोषणंगिरःसेचते। तद्वत्॥॥इतितृतीयस्यवष्टेकोनविंशोवर्गः॥॥अथसप्त
दशी॥॥सहस्रंयतीनांयुक्तानामिंद्रमीमहे॥शतंसोमस्यस्वार्थः॥॥वयंस्तोतारःइंद्रपरमेश्वर्ययुक्तयुक्तानोशिक्षितानांयतीनां
गमनवतामश्वानांसहस्रसहस्रसंख्याकाःस्वारीरीमाहः॥अत्रमानविशेषवाचिनास्वारीशब्देनद्रोणकलशउपलक्ष्यते। अपरिमित
द्रोणकलशान्बहूजान्याचामहेइत्यर्थः॥॥अथाष्टदशी॥॥सहस्रातशतावयंगवामायावयामसि॥अस्मज्जाराधेतुते॥॥हेइ
ंद्रत्वदीयानिगवांसहस्रसंख्याकानिशतशतसंख्याकानिचद्यावयामसिआव्यावयामः॥अस्मदभिमुखंकुर्मंतथाअस्मज्जअस्मदीयं
राधोधानंएतुआगच्छतु॥॥अथैकोनविंशी॥॥इदंतेकलशानांहरणानामधीमहि॥भूरिदाअसिद्वहन्॥॥ऋकृत्यका॥॥अथविंशी॥॥

नः स्वयसः स्वयसः सुहस्ताः ॥ अणो ह्येषामनुषं तदेवा अभि कृत्वा मनसा दीध्यानाः ॥ ॥ ये ऋभवः सुरतं सुचेतं सुष्टुवर्तमानवान्
रेषानेतरेन के वर्तमानं रथं चक्रुः ॥ ये बविश्रुतं विश्वस्य प्रेरकं यत्री विश्वरूपां बडूरूपां बडूरूपां एतन्नामिकां वागं चक्रुः कुर्वन् बहस्पति
विश्वरूपां मुपाजतेति युक्तं तमहंतं ऋभवोऽस्माकं सयिधनमातक्षंतु सर्वतो निष्पादयन्तु ॥ कीदृशास्ते ऋभवः स्वयसः सुकर्माः स्व
यसः शोभनात्रोपेताः सुहस्ताः शोभनहस्ताः ॥ ॥ अथ नवमी ॥ ॥ अणो ह्येषामनुषं तदेवा अभि कृत्वा मनसा दीध्यानाः ॥ वाजो देवा
नामभवत्सुकर्मैर्दृश्यं ऋभुक्षा वरुणस्य विधा ॥ ॥ एषां ऋभूणां मयोश्चरथानिर्मलादिरूपं कमी दगा इन्द्रादयोऽनुषं तासेवंत इन्द्रो ह
रीयुयुजे अश्विनारथामेत्यादिमंत्रोक्तप्रकारेण स्मृतवंत इत्यर्थः ॥ कीदृशास्ते कृत्वा वरप्रदानरूपेण कर्मणा मनसा शोभनेन चित्तन
अनुग्रहयुक्तेन भिदीध्यानाः दीप्यमानाः तेवतामनुग्रहेण किमित्याह ॥ सुकर्मा शोभनव्यापारो वाजः कनीयानुदेवानां सर्वेषां संबंध्य
भवति ॥ तथेन्द्रस्य संबंधी ऋभुक्षा ऋभुज्येष्ठविभ्रुमेध्यमो वरुणसंबंध्यभवत ॥ ॥ अथ दशमी ॥ ॥ ये हरीमेधयोक्ता मदंत इन्द्राय च
क्रुः सुयुजाये अश्वा ॥ तेषां यस्यां घं इविणा यस्मेधनं ऋभवः क्षेमयंतो नमित्रं ॥ ॥ यं ऋभवः हरी अश्वो मेधया उक्ता उक्तेः युतिभिः
मदंतो हर्षयंतश्चक्रुः ॥ ये चतो सुयुजो सुयोजमाना वशो इन्द्रायै दार्थं चक्रुः कुर्वन् ॥ हे ऋभवस्ते भूयं रायस्यां घं धनपुष्टिद्विणा निगवा
दिधनानि चक्षुरवा नि वास्मा अस्मा सुधतं धारयन्तु ॥ किमिव क्षेमयंतं क्षेममिच्छंतो मित्रं न मित्रमव अत्रयद्यप्येक एव ऋतुना मात
तंबंधात् ॥ इति रेष्ट ऋभव उच्यते प्राणम अयेन ॥ ॥ अथैकादशी ॥ ॥ इदा क्रुः पीति मुतवो मदं धुर्न ऋते प्रांतस्य सरयाय देवाः ॥ ते नून

राम
२११

मस्मै ऋभवो वसु नितृतीये अस्मिं सवने दधात ॥ ॥ तदानीं च मनसादिनिर्मणानंतरं अक्रुः स्तुत्याह संबंधिनः तृतीयसवने पीति
सोमपाने उतापि च मदंतं च लनितं वायुप्राकं धुः ददुः देवाः आतात्रयोयुक्ताय ते सरयाय सखित्वा येन भवंति देवाः ॥ यत् एते आताय
तो ददुरित्यर्थः ॥ हे ऋभवः महांतो यूयं नूनं निश्चयमस्मै अस्मा सु अस्मिन् तृतीयसवने वसु निधनानि दधात धारयन्तु ॥ ॥ इति तृ
तीयस्य सप्तमे द्वितीयो वर्गः ॥ ॥ ऋभुर्विभ्वेत्येकादशं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यार्धं त्रेष्टुभमाभवं ऋभुर्विभ्वेत्यनुक्रमणिका ॥
युदेदशारात्रे पंचमेह निवेशे देवशस्त्र आर्भवति विद्वानीयमिदं ऋभुर्विभ्वास्तु जनामिति सूत्रितत्वात् ॥ ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ ऋभुर्वि
भ्वा वाज इन्द्रो नो अक्षेमं यंत्रं लब्धे योपयात ॥ इदा हि वो धिषणा देवक्रामधात्पीति संमदा अग्नतावः ॥ ॥ ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो
ते देवानोऽस्मदीयमिदं ऋभुर्विभ्वयं जं अक्षाभिमुखं रन्ध्रधेया अस्मभ्यं रन्ध्रधानाय उपयातोपमच्छत ॥ ननु इन्द्रो सोमस्वामीत्वादागच्छतु
कथामेषा यज्ञप्राप्तिरिति चेत् ॥ उच्यते ॥ इदा हि वो इदानीं खलु वो युष्माकं धिषणा वाक् देवाः प्रजापते संबंधिनी अक्रुः सोमभिषेदं
संबंधिनां पीतिसोमपानं अध्यात्सं प्रजापतिरब्रवीत्सवितारंत वा इमे ते वस्त्वमेवैमिः संपिबंस्तेति ब्राह्मणं यस्मादेवं तस्मात्सदा
श्ववो युष्माभूः समग्रत संगताः ॥ यद्वा वो मदेवैः संगताः ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ विद्वानासो जन्मनो वाजरत्नोऽतं ऋभुभिर्ऋभवो मादय
धं ॥ संवो मदा अग्नतं संपुरंधिः सुवीरामस्मोरयि मेरयधं ॥ ॥ हे वाजरत्नः सोमलक्षणेनाग्नेन राजमानाः ऋभवो यूयं जन्मनो जन
नस्य देवत्वलक्षणस्य देवत्वप्राप्तिं विद्वानासो जानेतः ॥ यद्वा विद्वानासः सोमप्राप्तिं जानेतः ॥ जन्मनः पूर्वमनुष्वा जन्मवंतश्च संतः ॥ उत

शुद्धार्थः कृतमिदं वैः सहमादयधं बोधुषान्मदाः सोमयो न जनिताः समग्रत संगताः पुरंधिः श्रुतिरपि समग्रतते पूयमस्मै अ
 स्माकं सुवीरो गोभने वीरैरुपेतारपि मेरयधं प्रेरयत ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ अथ वोय जं ऋभवो कारियमामनुष्यप्रदिवोदधिधे ॥
 प्रवोक्षानु जुषाणासो अस्तुरभूतविश्वे अग्रियोतवाजाः ॥ ॥ हे ऋभवो युष्मादर्थं अयं यज्ञो कारियं यज्ञं मनुष्यतः मनुष्यवत्प्रदिवः
 प्रकर्षणाद्यातमानाः संतः आदधिधेधारयत जवरेतदर्थं बोधुषान् अस्माभिमुख्ये जुषाणासः सेवमानाः सोमाः अस्व प्रति
 छिते उतापि चधारयित्वा चहे वाजाः ऋभवो विश्वे यूयमग्रिया अयाहीः अग्रत्व सपादिनो वा अभूतभवय ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥
 अमृदुवो विधते रत्नधेयमिदं नरोदाशुषेमर्त्याय ॥ पिवत वाजा ऋभवो देवो महि तृतीयं सवनं मदाय ॥ ॥ हे नरो नेतार ऋभवो यु
 धाकमनुग्रहात् इदानीं तृतीये सवने रत्नधेयं दातव्यं तत्र विधे विधतिः परिवरण कर्माकृत्या परिचरते दाशुषे हविर्दत्तवते यजमाना
 यमहममृदुवतु तदर्थं हे वाजाः हे ऋभवः एव ह्ययं विधाना मकस्याप्युपलक्षणं इतरापेक्षया प्रत्येकं बहुवचनं यूयं पिवत तदर्थं वोद
 दे किमहि महत्प्रभूतं तृतीयं सवनं तत्संबन्धनं सोममित्यर्थः किमर्थमादाय हर्षयत प्रयेवा ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ आवाजाया तोपन
 ऋभुक्षामहो नरोद विषासो गृणानाः ॥ आवशपीतयो भिपित्वे अङ्गमिमा अस्तं न वस्व इव गमन् ॥ ॥ हे देवाः ऋभुक्षाः नरो यूयं न उपयायां
 त किं कुर्वतः महो महतः इविणसो धनस्य कर्मणि घञो महत् इविणो गुणानाः स्तुवंतः किं च अङ्गा अभिपित्वे भिपतने दामाप्नोतृती
 यमवन इत्यर्थः बोधुषानिमाः पीतयः पानान्यगमन् अगच्छन्ति तत्र दृष्टान्तः अस्तना मेतत्तत् हे न वस्वानवप्रसवागवत्तव ॥ ॥ ॥

राम

२१२

सेनतदातेषु मध्ये एको ज्येष्ठः ऋभुरितरावाह किमिति उच्यते चमसा हाकरेति एकमेतत्संतं दो कृणवामेति कनीयानितदेतररो विधात्री
 नृकृणवामकरवामेत्याहतदेवचतुःकरणरूपं हे ऋभवस्त्वद्य युष्माकुरुषपनयन् अस्तो तज्जंगी चकारेत्यर्थः ॥ ॥ इति तृतीयस्यासप्तमे
 प्रथमो वर्गः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ सत्यमृचुर्नरवाहि चक्रुः नुस्वधामृभवो जग्मुरेतान् ॥ विभ्राजमानां अमसौ अहेवावेत्वष्टा चतुरो ददृशु
 र्ग ॥ ॥ नरो मनुष्यरूपा ऋभवः सत्यमृचुः सत्यमेवाब्रुवन् ॥ हियस्मादेत एवेदं चक्रुः चतुरो कुर्वन् ययोक्तं तथैव कृतत्वात् इत्यभिप्रायः
 अनुचतुर्धा करणानंतरमेतौ तृतीयं सवनं गतां स्वधां सोमारव्यममृतम् भवो जग्मुः एकं समं चतुरः कृणोत न साकं देवैर्यज्ञिया सो
 भविष्यथेति श्रुतत्वात् अथ त्वष्टा देवो विभ्राजमानान् अहानीव दीपमानां अमसौ चतुरो ददृशुः ब्रूहृष्टवान् स नवेन दमयत अंगी चका
 रेत्यर्थः ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ दादश द्युदगो ह्यस्यातिथ्ये रणः ऋभवः स संतः ॥ सुक्षेत्राकृष्वननयंतं सिंधूधा न्वातिष्ठं नोषधीर्मित्रमा
 पः ॥ ॥ तत्र रश्मय एव ऋभव इत्युक्तत्वात् तदुपेक्षा श्रूयते यद्यदा द्युदिवसान् आर्द्रादिः दादश दृष्टि नक्षत्राणि इत्यर्थः ॥ अगो ह्य
 स्या गोषस्यादित्यस्य गृहे अतिथ्ये अकस्मादागतोतिथिः तदुचितं तत्काररूपं कर्मातिथ्यंतदर्थं स संतः स्वपंतः सुरवेन निवसंत ऋभ
 वः रणनूरमते अगो ह्यस्य पदतस्तना गृह इत्युक्तं तदानीं सुक्षेत्राकृष्वन अरिष्टानि शून्यानि क्षेत्राणि दृष्ट्या तस्यादिमृदा न्यकुर्वन्
 सिंधून् नदीरनयंतं अप्रेरयन् तस्मिन्काले ओषधीरोषधयोधच निरुदकस्थानमाश्रित्यातिष्ठं निध्नी चस्थानमापोतिष्ठन् उदरं
 स्मा अकृणोत नातलं निविह्य पद इत्युक्तं ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ रथं ये चक्रुः सुवृत्तं नरेणां ये धेनुं विश्वजुर्वविहृषां ॥ त आतशं त्वभवारयि

कृती धेनुततः कृती भवेत्ये अथा ॥ ये अंसत्राय कृती दसीये विभवेनरः स्वपत्यानि च कुश ॥ १ ॥ ये कृती भवः अथिना अथिनो कृती कृत्या
 कृत्यानि मीलरूपा अथिनाय नृये अपितरा पितरो ततः पुनः ततः क्षणेन समया पादयन् जीर्णो संतो कृती कृत्या युवानो च कुः यो वधे
 नुततः सुः मृतायाः पुनर्न करणे न देवा अथो ततः पुनः नि अर्मणो गामरिणी तधीति भिर्वा जरता युवशा ता कृणो तनेत्या धु कं ये
 वांसजालिकवयवानि देवेभ्यश्च कुने अग्नेपा इत्युत्तर संबधः ॥ १ ॥ अथिदशमी ॥ १ ॥ ये गोमंतं वाजवंतं सुवीरं रयिंधं च वसुमंतं पुरु
 शुं ॥ ने अग्नेपा कृती गोमंतं दसाना अस्मेधतये चरातिं गृणंति ॥ १ ॥ हे कृती भवो ययं गोमंतं गाहितं वाजवंतं सुवीरं गोभनपुत्रोपेतं वसुमंतं
 निवासयोग्यगृहादिधनोपेतं पुरुषं बद्धं न रयिंधने धं च धारयथ मद्ददा तु हे कृती भवः ॥ ते ययं अग्नेपाः प्रथमं पातारः मंदसानाः
 माद्यंतः संतः अस्मे अस्मभ्यं धत्त कृषिये च ययं रातिं दानं दत्तं सोमं वा गृणंति क्षुवंति ते धत्त ॥ यद्वा ये चरातिं गृणंति यजमानास्तेभ्योपि
 धत्त ॥ १ ॥ अथैकादशी ॥ १ ॥ नाथा भूतनवोती तृषामानिः शस्ता कृती भवो यज्ञे अस्मिन् ॥ समिंद्रेण मदथ संमरुद्धि संराजपीरत्नधेयाय
 देवा ॥ १ ॥ नाथा अपरं कान भवता वयं च वो युष्मान् नाती तृषामाः अत्यंतं तृषितामा करवाम ॥ अतो हे देवीः अतिशस्ताः आनिदिताः सं
 तोस्मिन् यज्ञे इंद्रेण संमदथ ॥ राजभि राजमानैरन्ये देवैः संमदथ तृषा भवथ ॥ किमर्थं रत्नधेयाय रमणीयाय धनदानाय ॥ १ ॥ इति तृती
 यस्य सप्तमे चतुर्थे विगि ॥ १ ॥ इहोपयाते तिनव र्चं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्चं त्रेष्टुभमाभर्वं इहोपनवेत्यनु कर्मणिका तृतीय
 सवने मैत्रावरुणस्येदमुनीयमानसूक्तं सूत्रितं च ॥ आत्वा वहं त्वा विदेव मिहोपयाते तनु सवनमिति ॥ १ ॥ तत्र प्रथमा ॥ १ ॥ इहोपया

राम
२१३

तशवसोनपातः सोध चना कृती भवो मभूत ॥ अस्मिन् हिव सवने रत्नधेयं गमन्ति दमनुवो मदासः ॥ १ ॥ हे शवसोनपातो वलस्य पुत्राः त
 र्यनिपातयितारो वा हे सोध चनाः सुधवः पुत्राः हे कृती भवो ययं मिहोपयाते अस्मिन् तृतीयस्य सवने उपगच्छतः माया भूत अपगतो न भव
 त अस्मिन् भवने रत्नधेयं रमणीयधनस्य दातारं मिंदं अनुसृत्य वो युष्मान् मदासो मदकरा सोमाः गमन्तु गच्छन्तु अत्रिति क्रियया वा
 संबध्यत ॥ इंद्रे युष्मांश्चात्वा गच्छंति त्यर्थः हि ब्रूणः ॥ १ ॥ अथ द्वितीया ॥ १ ॥ आगन्तु भूणा मिह रत्नधेयं मभूतो मस्य सुपुतस्य पीतिः ॥ सु
 कृत्याय त्वपस्यया वोरं कं विचक्रं चमसं चतुर्धा ॥ १ ॥ कृती भूणां युष्माकमिह तृतीयसवने रत्नधेयं रत्नदानमागमन् आगच्छतु महां य
 दा युष्माकमेव सोमा रयं रत्नमागमन् ॥ यस्मान् सोमस्य सुपुतस्य पीतिः पातमभूत् ॥ प्रजापतिना लब्धमित्यर्थः १ तदपि कुत इति चेत् ॥ उ
 च्यते ॥ यद्यस्मान् सुकृत्या शोभनहस्त्यापारेण स्वपस्यया ॥ शोभनरथ निर्गणादिकर्म कृत्या चरकं संतं चतुर्धा विचक्रं कृतवन्तः ॥ १ ॥ अ
 थ तृतीया ॥ १ ॥ यरुणो तं चमसं चमसं चतुर्धा सरवे विशिक्षेत् ब्रवीत् ॥ अथैतवाजा अमृतस्य पंथां गणं देवानां भूभवः सुहस्ताः ॥ १ ॥ हे
 कृती भवः वो ययं ॥ अमृतस्यामरणधर्मकस्य स्वर्गस्य पंथां पंथा ममित्तं गच्छन्तः ॥ किंतु दमृतमिति ॥ देवानां मिद्रादीनां गणं संघातं एताः ॥ १ ॥
 ॥ अथ चतुर्थी ॥ १ ॥ किं यस्वित् किं यस्वित् स एष आस्य कव्येन चतुरो विचक्र ॥ अथासु नुधं सवनं मदाय पात कृती भवो मधुनः सोमस्य ॥ १ ॥
 ॥ किं यस्वित् किं मात्मकं चमसं स्वित्र प्रश्नोपचमसकमेकं संतं काव्येन कवीनां संबं धिना कर्मणा निको जाले चतुरो विचक्रं कृतवन्तः ॥ अथ
 अधुना सव भं श्रूयत इति सवना सोमः संमदा हर्षयस्त्रनुधं हे कृती भवः ॥ हे कृती भवो ययं च सोमस्य सोम संबंधिने मधुना मधुनरसं पा

त. सं. भा. १

तपिबत ॥ अथपंचमी ॥ ॥ ॥ श. आकर्तपितरायुवानाश. आकर्तचमसं देवपानं ॥ श. आहरीधनुतरावतष्टे इवाह ॥ अभवोवाजराः ॥
 ॥ हेवाजरत्नाः समणीयसोमाः ॥ हे अभवोयूपं श. आकर्तपितरायुवानाश. आकर्तचमसं देवपानं ॥ श. आहरीधनुतरावतष्टे इवाह ॥ अभवोवाजराः ॥
 चमसं देवपानं हेमर्तचितुर्धा कुरुतेत्यर्थः ॥ श. आहरीधनुतरावतष्टे इवाह ॥ अभवोवाजराः ॥
 हा इंदुवोदारो ॥ ॥ इति तृतीयस्य सप्तमे पंचमो वर्गः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ योवः सुनोत्यभिपित्वे अक्रांती ब्रवाजासः सवनं मदाय ॥
 तस्मै रयिभूभवः सर्ववीरमातक्षतवृषणो मंदसानाः ॥ ॥ हे अभवोवाजसः नवांतावो युष्माभ्यं योजमानः अक्रामभिपित्वे
 अभिपतने तृतीयसवन इत्यर्थः ॥ तस्मिन् अंर सवनं अंर सवनं श्रूयत इति सवनं ॥ सोमः ॥ मदाय सुनोति तस्मै सर्ववीरं वडुपुत्रो
 पते रयिधनं ॥ हे वृषणाः फलवर्षितारः मंदसानाः मोदमानाः संतः आतक्षतसंपादयतेत्यर्थः ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ प्रातः सु
 तमपिबो हयश्च माध्यं दिनं सवनं केवलं ते ॥ समभुभिः पिवस्वरत्नधेभिः सरवीर्यै इंदुचक्रुषे सुकृत्या ॥ ॥ हे हयश्च हरितैव
 एषोपेत इंदुप्रातः सवने सुतमभिषु तसोममपिबः माध्यं दिनं सवनं केवलं ते परंतवे च नान्येषां सवनद्वयस्य प्रथममभिधाना
 तृतीयसवनं परिशिष्यते ॥ तृतीयसवनं रत्नधेभिः रमणीयदानैः अभुभिः संपिबस्व ॥ हे इंदुयान् भूतकृत्या शोभनकर्मणास
 स्वीचक्रुषे अकरो ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ ये देवा सो अभवता सुकृत्या ज्येना इवेदधिदिविनिषेद ॥ ते रत्नधातुशवसो नपातः सोध
 वना अभवता मृतासः ॥ ॥ हे अभवोयूपं सुकृत्या शोभनकर्मणा देवासो देवः अभवत् भूतज्येना इवेत् शंसनापगतयो गृविशो

राम
२१४

इति तृतीयस्य सप्तमे तृतीयो वर्गः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ आनपातः शवसो यातनो ये मंयज्ञं नमसा दूयमानाः ॥ सजोषसः सूर्यो यस्य
 नस्कमधः पातरत्नधा इंदुवंतः ॥ ॥ हे शवसो नपातः बलस्थनपातयितारः तस्य पुत्रावा बलवंत इत्यर्थः ॥ यूनं नमसा स्तोत्रेण दूयमा
 नाः आकारिताः संतः इमं यमुचाय ॥ तेन उपागच्छतां कीदृशा यूयं सजोषसः इंद्रेण सह प्रीताः सूर्यो मेधाविनः इंदुस्य वेषां चक्रुः प्र
 संग इत्युच्यते ॥ यस्य वस्क चेति प्रसिद्धो यस्य इत्यसंबन्धिना यूयं भवथ तदुचिताश्च निर्माणा मित्यभिप्रायः अस्मादेवं तस्मादे इंदुवंतः
 कीर्तने इंद्रेण तहो रत्नधाः रमणीयधनानां दातारो यूयं मधः मधुरां सोमपातपिबत ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ सजोषा इंदुवरुषे न सोमं सजोषाः
 पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥ अथे पाधिर्कृतुपाभिः सजोषा आत्यलीभि रत्नधाभिः सजोषा ॥ ॥ हे इंदुवंत रुणेन रात्रिभिर्माने देवेन सजो
 षाः समानप्रीतिः स नू सोमं पाहि पिव हे गिर्वणः गीभिर्विननीय संभजनीये इत्स मर्द्दुः सजोषाः संगतः स नू सोमं याहि पिव किंच अथे
 याभिः प्रथममा अभिः कृतुयाभिः कृतुया जंदेवैश्च अथ त्रीभिः स्त्रीणां पालयित्रीणां पत्न्यः ताभिः मेनाम्न इति स्त्रीणां मिति निरुक्तं
 रत्नधाभिः रमणीयधनदा अभिर्कृतुभिः सह पिव ॥ यद्देत तयाः पत्नीभि रित्यस्य विशेषणं ॥ ताभिर्वसिजोषाः सोमं पिव ॥ ॥ अथाष्टमी ॥
 ॥ सजोषस आदित्ये मादय धंसजोषस अभवः पर्वतेभिः ॥ सजोषसो देवो ना सवित्रा सजोषसः सिंधुभीरन्नदीभिः ॥ हे अभवः आदित्येः
 सजोषसो यूयं मादय धंसजोषस पर्वतेभिः पर्वतैः पर्वत्युच्यमाने दोव विशेषः सजोषसो मानय धंसजोषस च देवो न देवो हितेन सवित्रा सजो
 षसः रत्नधेभिः रत्नानां दातृभिः सिंधुभिः सांदस्वभावेः नद्यभिर्माने देवैश्च सजोषसो मादय धंस ॥ ॥ अथ नवमी ॥ ॥ ये अश्विना ये पितराय

किंच वयं येन शब्देन अन्त्यानस्मत्समानेति वितयेम अति क्रम्य ज्ञायेमाहे । तं चित्रं वायनीयं वाजमन्त्रं । हे ऋभो नो देव अस्मभ्यं दत्त ॥ इति
 तृतीयस्य सप्तमं षष्ठमो वर्गः ॥ उपनोवाजा इत्यष्टं च पंचमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं अभिर्वं च सुभं च म्याद्या अतस्त्रोऽष्टमः । तथा चानुक्रांत
 उपनोवाजा इत्यष्टं च पंचमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं अभिर्वं च सुभं च म्याद्या अतस्त्रोऽष्टमः । तथा चानुक्रांत
 विते ॥ तत्र प्रथमा ॥ उपनोवाजा अधरमृक्षो देवापातपथिभिर्देव्याने ॥ यथायज्ञमनुषो विष्वा २ सुदधिधेर एवासुदिनेषु ॥
 हेवाजा हे ऋभो ॥ ऋभो हे देवा ॥ नो अधरं याग उपयात उपगच्छति । देव्याने देवैर्गति द्यौः पथिभिर्मागेः यथायज्ञमनुषो विष्वा २ सुदधिधेर एवासुदिनेषु ॥
 धिनीवा सुविष्वा प्रजा सुयजमानेषु मध्ये हेर एवा १ रमणीया ऋभवः २ अक्रौ सुदिनेषु सुदिनत्वमिति नेषु यज्ञमस्मदीयं दधिधे ध्यायथ येन प्रका
 रेण यज्ञमागत्य सुदिनत्वं कुरुय ॥ तथायज्ञमायातेति ॥ अथ द्वितीया ॥ ते वो ह दे मनसे संतु यज्ञा नुष्टासो अद्य दृतनिर्लिजो युः ॥ प्रवः सुता
 सो हरयंत पूणा ॥ कृत्वे दक्षाय हर्षयंत पीता ॥ १ अद्यास्मिन् यागदिने एते यज्ञाः यागसाचनाः सोमाः । वा ह दयाय मणसेत त्वातये संतु भवंतु
 अद्यास्मिन्ने जुष्टासः पर्याप्ता सोमा २ दृतनिर्लिजः ३ मिद्रेण द्रव्येण दीक्षरूपाः गुः गच्छंतु युष्मा हृदयं सुतासो भिषुता ४ समरणेषु पूरणा ५
 वेयुष्मादयं प्रहरयंत प्रक्षिप्यंते । यदा ह यति ६ कानि कर्मणा इदं रूपं प्रकर्षेण वायुष्मान् कामयंते । कृत्वे कृतवे कर्मणा दक्षयोऽष्टाक्षाय पीताः हर्ष
 यंत हर्षयंत ॥ अथ तृतीया ॥ १ युदायं देवहितं यथावस्तोमो वाजा ऋभुः स एव देवः ॥ जुहो मनुष्य उपरा सुविष्वा युष्मे स वा हृदिवेषु
 सोम ॥ २ युदायं युदयं सवनत्रयगमनोपतं देवहितं सोमा स्वामन्नदेवो हितं देवैर्वाहितं तृतीयसवनस्त्वमित्यर्थः । तद्यथा वायुष्मान्

राम
२१६

या इव दिविष्मन्लोके अधिनिषेदा अधिनिषेदाः हे शवसो न पातो बलवंतस्ते यूयं रं धनं धात प्रयच्छत । हे सोध-चना १ अमृतासा अ
 मृता देवा अभवन् ॥ १ अथ नवमी ॥ १ यत्तृतीये सवनं रत्नधेयमकृणु ध्वं स्वपस्यो सुहस्ता ॥ तद्भवः परिषिक्तं वरतत्संमदेभिर्दि
 येभिः पिवधौ ॥ १ हे सुहस्ता १ शोभनहस्ताः रूपयः रत्नधेयं रमणीयसोमदानवंतं तृतीयसवनमनु कृणु ध्वं प्रसाधितवंतः स्वपस्या
 शोभनकर्म ज्ञातत्वं सवनगतं सोमद्रव्यं परिषिक्तं परिषेवनवंतां वायुष्माकं संबंधिभिः मदेभिर्माघद्विरिंदियेः संपिबध्वं यद्य
 पिवधौ यद्यपि च दनमेव मापानसाधनतथापि चक्षुःश्रोत्रादीनामपि दृष्टं न श्रवणादिना तृप्तिस्तद्वातपातत्वं मुपचर्यते ॥ १ इति तृ
 तीयस्य सप्तमं षष्ठमो वर्गः ॥ अनश्वाजात इति नवचं चतुर्थं सूक्तं अभिर्वं च विवमिदेवः अन्त्या विष्वा १ शिष्टास्त्रिवंतपरिभाषया
 जगत् १ अनश्वाजातः परावतो यदुतिवैश्वदेवमिति ॥ तत्र प्रथमा ॥ १ अनश्वाजातो अनभीशुक कव्यो २ रथस्त्रिचक्रः ३ परिवर्तते
 रजः १ महत्तद्वा देवस्य प्रवाचनं द्यामभवः पृथिवीयश्च पुष्यथ ॥ १ अश्विनोः संबंधियुष्मादतोरथः १ अनश्वाजातः १ वाहनाश्चानिरेपे
 क्षः संपन्नः तथा अनभीशुः १ प्रहरहिताः १ उक्त्व्यः १ स्तुत्यः १ त्रिचक्रः १ चक्रत्रययुक्तः १ स नृसजोतिरि संपरिवर्तते च परिध्रमति । महत्स
 भूतं तद्रथनिर्माणार्थं कर्मा वायुष्माकं देवस्य वत्स्य प्रवाचनं प्रवक्तुं प्रत्यापकं यत्त्वेन कर्मणा द्यापृथिवीं न पुष्यथ पुष्टी कुरुय ॥ १
 ॥ अथ द्वितीया ॥ १ रथं ये चक्रुः सुवृत्तं सो चेतसो विद्वरं तं मनसस्य ध्यय ॥ तं ऊ वास्य सवनस्य पीतय आवाकजा ऋभो दयामसि ॥ १
 सुचेतसः शोभनचित्राय ऋभवः १ सुवृत्तं सुवर्तनं चक्रं अविद्वरं तं अकुटिलं रथं मनः परिध्रमाम्नसो ध्यानेन अग्रयत्नेन शोभयिष्या
 यचक्रुः १ ता उवाच एवार्थताने वास्य सवनस्य पीतय त एतं सोमं पातुं हेवाजाः हे ऋभवः १ वायुष्मा गावे दयामसि आवेदयामः १ ॥ अथ तृतीया ॥

जाऋभुक्षणा इन्द्रासत्यारयि॥ समश्च वर्षलिभ्यश्चाभुरुद्रास्तमघनये॥ अनया कृतिमुपसंहता सिमतमाशाति। देवाजाः हेऋभुक्षणाः
 ऋभवः हे इन्द्रासत्या अश्विनो तेभ्यं नोस्मभ्यं च वर्षलिभ्यश्च मनुष्येभ्यश्च स्तोत्रभ्यश्च तं पुरुषं भूतं रयिं धनमश्वं च परुषं भूतं मधक्षयमध
 नायममाशास्तममगाशासनं कुरुत॥ इति तृतीयस्य सप्तमे दशमो वर्गः॥ उतो हि वामिति दशं चंषष्ठं कं वामदेव ऋषिः त्रिष्टु
 पूछंदः दधिकादेवता। आद्याद्यावापृथिव्यो अत्रानुक्रमणिका। उतो हि दशदाधिकं हिद्यावापृथिव्येति विनियोगोलै गिकः॥ तत्र प्र
 थमा॥ उतो हि वंदात्रासंति पूर्वाया पुरुभ्यस्त्रसदस्युर्नितोऽश्वः॥ क्षेप्रासां ददथुरुर्वरासां घनं दस्युः स्यो अभिभूतिमुग्रं॥ उतो इति प्र
 रणः। अस्याद्यावापृथिव्या च तद्वाचकतद्वाचशब्दाभावे पिते एवं संबोध्यो हेद्यावापृथिव्यो वायुवाभ्यां सकाशात् दात्रानकत्रीभ्योरुक्
 सेन सदस्युना लब्धानि पूर्वापूर्वाणि पुरातनानि पूरकाणि वाधनासंति। यायानि धनानि पूरुभ्यो र्थिभ्यो र्थि मनुष्येभ्यश्च सदस्युः राज्ञानि
 तोऽन्यतोऽश्वः। दत्तवान् क्षेप्राणि सर्वाभूमीः स नोति। क्षेपसाः अश्वस्तं ददतथा उर्वरासां उर्वरासां उर्वरासर्वश सर्वस्याद्याभूत्तासां सतो
 ती सुर्वरासाः पुत्रस्तं ददथुः। घनं तामाहं मायुधं दस्युभ्यो दस्युना वधाय च ददथुः। कीदृशमायुधं अभिभवितारं उग्रो उहं विलं य
 द्वाउत्तरार्धमेव वाक्यं दातव्यानि धनानि उक्तं लक्षणे पुत्रं वददथुः। दत्तवत्योऽस्वः। तानिमह्यमपि ददाथामित्यर्थः॥ अथाहृतीया॥
 उत वाजिनं पुरुनिःषिधानं दधिका मुददथुर्विश्वकृष्टिं॥ ऋजिष्वां ज्येष्ठं पुषितं पुमांश्च कृत्यमयो नृपतिं नृशूरं॥ उतापि च वाजिनं
 गमनवतं अश्वरूपं वा देवं अश्वं अश्वरूपस्येव दधिकारश्च दग्नेऽस्तद्वृत्तं ब्राह्मणे समाघातं तान् शिरश्चो भूत्वा यद्वदिति। पुरुनिषिधा

राम
२१७

नं पुरुणां बहूनां शूराणां निषेधारं दधिकां दधदयं धारयन् कामतीति दधिकाः तमेकं देवं उः प्ररणः विश्वकृष्टिं। विश्वाः कृष्टयो नृक्ष
 णीया सेवकामनुष्यायस्यतं ऋजिष्वां ऋजुः आशोति गच्छतीति ऋजिष्वां। स्तं ज्येष्ठं शसतीयं गमनं पुषितं भुंक्षी प्ररूपं आशुः यात्रं शीघ्रगम
 नं वा अर्थः आरः च कृत्यं कर्तत शीलं शूरं नृपतिं नराजानमिव स्थितं देवं दद्यावापृथिव्यो ददथुः धारयतः॥ अथ तृतीया॥ यंसीमनु प्रवते
 वद्वतं विश्वः पूरुर्मदति हर्षमाणः॥ पंक्तिं र्ध्यातं मेधयुनं शूरं रथतुरं वातमिव ध्रुजंतं॥ यः दधिकां विश्वः पूरुः सर्वोपि मनुष्यो हर्षमाणः ह
 धनं हर्षयन्नाम दति स्तोति। तं देवं दद्यावापृथिव्यो ददथुरिति संबंधः। स देवो विशेष्यते। सौ सर्वतः प्रवता प्रवणवहानि श्रेण मार्गोदकमिव अ
 नुक्रमेण दृष्टव्यं तं यद्भिः पादे र्ध्यातं अभिकां क्षातं दिशोलं धितुं। तत्र दृष्टं तं मेधं पूतं शूरं स ग्रामे कुशूरमिव। यद्वायुः कृमाणं कृमध्यादि
 कमिव रथं तुरं रथेन गच्छंतं वातमिव ध्रुजंतं शीघ्रगं वापुमिव उक्तं विशेषविशिष्टानुदकं शूरं वापुत्यथा सर्वे जनः स्तोत्रियायं देवं स्तोति तं द
 दथुरित्यर्थः॥ अथ चतुर्थी॥ यस्याहं धानो गध्या समस्तु सनुतरश्चरति गोषु गच्छन्॥ आविर्जीको विदथानि चिक्वा त्रिरो अरतिं पय
 प आयोः॥ यः स्यात्सुतु देवो गध्या गध्यानि गध्याति मिश्रीतावकर्मति निरुक्तं। मिश्रयितव्यानि फलानि समसुसु संग्रामेषु आहं धानः स
 र्वतो निरोधयइ सनुतरः सनुभं क्षेतरोगोषु सर्वासु दिक्षु गोषु वा निमित्तं भूतेषु गच्छन् आविर्जीकः आविर्भूतमपीधन आविर्भूतमुक्तो वा वि
 दथानि ज्ञानयानि निचय्यत्वा श्रयतिकमेतत्तज्ज्ञानम्। अरतिः अरण्यं दुर्गमं भिगंतारं परिपुंसर्वतं स्तिरस्करोति। कथारतिमतिः आपो वा न
 स्यत्तातुरायोर्मनुष्यस्य यजमानस्य॥ अथ पंचमी॥ उतस्मेनं वस्त्रमयि नतायुमनुकोशं ति क्षितयो भरेषु॥ ना नायमानं जसुरि नश्ये

नं प्रवृत्तपुत्रमञ्जयूय ॥ १॥ उतस्म अपि खलु नंदं धि क्रोभरे संयमे पुवस्त्रमथि ता पुन वस्त्रमा शि नंत स्कर भित्तं दृष्टा क्षितयो मनुष्य
 दया को शंति तद्वै रणोऽनु को शंति किंच नी चानी चैः अयमानं गच्छेत् असुरि नश्येन क्षुधितं श्येनं पक्षिण मि वत यथा दृष्टा पक्षिण पला
 यते तद्वत् प्रवोच को त्रिं वा पुत्रमदृष्टं वा मिलेय गच्छेत् मेन मनु को शंती ति संबंधः अपि स्मेन वस्त्रमथि मि वद दृष्टा धिन मि त्यादि निह क
 मवानुसंधेय ॥ ॥ इति तृतीयस्य सप्तमे एकादशो वर्गः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ उतस्मा सु प्रथमः सरिथं निवेवेति अलिभी रथानी ॥ स्व ज
 रु एवानो ज न्योन सु भारेणुरे रिह किरणां ददश्चान् ॥ ॥ उतस्म अपि च खलु आ सु असुर सेना सु स रिथ न स नु मि क्त न प्रथमः प्रतन
 उ कृष्ट तमो मुखः स नूर थानां अलिभि रजि भिर्युक्तः स नु निवेवेति निरांग छतिः इतस्ततो धावति क इवेति उच्यते स्व ज स्ते ज्यते उत्था
 द्यते रूप मन ये नि स्व कृ अलं कृतिः तां रु एवानो ज न्योन जनेभ्यो हितोर व इव सु भवा सु दु भवती ति सु भवा शो भमान श किरणं आस्थगत
 खली नंद दश्चानु दश्चानुरे लुं स्व पात घात जनि तरे रिह त भृशं लेटि ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ उतस्य वाजी स डुरि र्जता वा शु श्रूषमाणस्त वा स
 मर्य ॥ तुरं यतीषु तुरय चृ जि यो धि धुवो किर ते रेणु मूर्ज ॥ ॥ उत अपि च स उक्त लक्षणो वाजी वेज नवानु गमन वा नु संमर्थ समरणे स डुरि
 रिह सहशी ल शत्रूणां क्रता वा अन्न वा न तच्चा अस्या वय वेन रुरा दिना स्वत नु शुश्रूषमाणः तुरं यतीषु चर गामिनी षा सुरा सना पुतुर
 य नु क्र जि थ क्र जुगा मि रे लुं धूलि क्र ज न प्रसा धनता मे वरे लुं भुवोर धि उपरि किर ते वि क्षिपति ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ उतस्मा स्य तन्यतो
 रि वद्यो र्दधाय तो अभियुजो भयंते ॥ यदा सहस्रमभिषी मयो धी दुर्व तु स्मा भवति भीम क्र ज न ॥ ॥ उतापि च खलु दा दप्यमानो तन्यतो

राम
२१८

ददे धारयति उपरा सु उपदेव यजन समीपे रमंत इत्युपराः ता सु विशु प्रजा सु वृहदिवेषु प्रभूत दीप्तिषु देवेषु मध्ये मनुष्य तमनु रि वयुषे युष्म
 दर्थं स वा सह अनेक ग्रहेषु पस्वितं जुहो मि स्तोम ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ पीवो अश्वाः कुच दया हि भूताय शिषा वा ज न सु निष्का ॥ इड
 स्य सूनो शा व सो न पा तो नु व श्वेत्य ग्रियं मदाय ॥ ॥ हे वा जिन क्र भव १ पी वो अश्वाः १ पी वानो श्वा ये षां ते ता द शाः तथा कुच दया १ सप्तरथा १ अ
 द्य शि प्रा १ वि प्रे ह नू मा सिके वा अयो वा त्सार भूत शि प्रा १ सु निष्का १ शो भन धना श्व भूत सवत ॥ इड इत्य सूनो सूनय १ पुत्र य द क्षणी या १ हे श
 व सो न पा तो बल स्य पुत्रा बलि नो बो युष्मा भ्यं मदाय अनु चेति अन्नो पि देवेषु अग्रियं अग्ने भवतीत्य सवने ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ क्र भु सु क्ष
 लो रथं वा जे वा जितं मं युजं ॥ इड स्व तं हवाम हे सदा सा त म मश्चि नं ॥ ॥ हे क्र भु क्षण १ क्र भवः १ क्र भु उरु ता समाने रयिं धन रूपं त द्धे तु भूत ता त
 ता कृ ष्णो वा जे सं ग्रामे वा जितं मं अत्यंत बल वतं युजं परस्पर या गोपे तं इड स्व तं इड वतं इड यव तं सदा सा त मं सर्वदा दा त मं अश्चि नं अन्नं भ
 वतां ग एं हवाम हे आ कृ या मि ॥ ॥ इति तृतीयस्य सप्तमे नवमो वर्गः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ सेट भवो यम च यय मि द्रश्च मर्त्य ॥ स धी भिरक्त स
 नितो मे ध सा ता सो र्वता ॥ ॥ हे क्र भवो यय मि द्रश्च मर्त्य अव थर थय ॥ सेत स एव भवतु ना न्य १ श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः १ स एव धीभिः स नितो सं भ
 क्रो भवतु मे ध सा ता मे ध सा तो य ज स एव अ र्वता अरण वता श्वेन युक्रो भवतु ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ विनो वा जा क्र भु तण १ पथ श्रित नय द्रव
 अस्मभ्यं सूर्य सु ता वि श्वा आ शा स्तरी षणि ॥ ॥ हे वा जाः हे क्र भु क्षण १ क्र भवो नो स्मा कं पथो मा ग न्यि द्रव य द्रव य ज मा र्ग ति वे चित न वि चत य
 त प्रजा पतेत्यर्थः ॥ अस्मभ्यं हे सूर्यो मे धा विनो यूयं सुताः संतो वि श्वा आ शा स्तरी षणि ॥ तरी तु सामर्थ्यं वितरते ति शेषः ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ तेनो वा

एवामदिवस्पृष्टिवा उत चर्किरामः ॥ उच्छेतीममुषः सूर्यं त्वनिविश्या निदुरितानि पर्षन् ॥ १॥ अमुं शीघ्रगामिने तमवतमे दधिको देवं नु क्षि-
प्रस्तवामा उतापिवा ॥ दिवः पृथिव्याश्च सकाशादस्य वासं चर्किराम विक्षेपाम ॥ उच्छेतीममो विवासयंती ऊषसो मां प्रतिनदपंतु ॥ फलानि विश्वा
निदुरितानि अनिपर्षन् अनिपारयंतु ॥ अन्यदेवताकेषु तेषु अन्यदेवनिपातमकात्र विकल्पते ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ महश्चर्कस्यैव तः क्रतु
प्रादधिकारः पुरुवारस्य वृक्षः ॥ यं पुरुभ्यो दीदिवं सैनादिंददथु मित्रावरुणाततुरि ॥ ॥ क्रतुप्राक्कर्मणां मूरको हंरस्य वडुभिर्वरणीय
स्य वृक्षो वर्षकस्य दधिका वंश्रुतिं चर्किर्मि ॥ अयमर्थं करोमि ॥ हे मित्रावरुणा मित्रावरुणो युता रितार दिवसेनाग्निदीप्यमानमग्निमिवास्ति
तं पुरुभ्यो मनुष्येभ्यस्तेषामुपकरोय ददथः धारयथ ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ यो अश्वस्य दधिका वणः अकारी तमिधे अग्रा उषसो व्युष्टो ॥
अनागसे तमदिनिः कृणोत समित्रेण वरुणेनासजोषा ॥ ॥ यजमानो अश्वस्य पश्य वासस्य वा दधिका कृत्स्नु ॥ तमुरवसो व्युष्टो प्रभाते स
नि अग्रे समिधे सति अकारी त अकार्षीत् ॥ मित्रेण वरुणेन व अहोरात्राभिमानि देवाभ्यां सजोषाः समानमीतिरदिति रसंडनीयो दधिकाः तं
यजमानमनागसे कृणोतु करोतु ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ दधिका वण इष उजो महो यदम अहिमरुतो आभ भद्रं ॥ स्वस्तये वरुणं मित्रमग्निं ह
वामह इंदं वज्रवा दं ॥ ॥ इषो नमो धकस्यो जौ बल ध्या धकस्य महो महतो दधिका लो देवस्य मरुतो स्तोत्राणं स्वभूतं कल्याणं - मनामरु
पमस्ति ॥ तदम अहि सुम ॥ किं वाच निपात भाजा वरुणो दीश्च स्वस्तये क्षेमापहवामहे ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ इंदमिवेदुभये विद्वयंत उदीरा
स्तयज्ञमुपप्रयंत ॥ दधिका मुसूदनं मर्त्या यददथु मित्रावरुणा नो अश्वे ॥ ॥ इंदमिवेनं दधिका उदीराणां युधायोद्योग्यं कुर्वतो यज्ञमुप

राम
२१९

कस्य प्रवर्तमानो अश्वे विद्वयंते आद्वयंति ॥ यं मर्त्या य मर्त्यस्य सूदनं प्रेरकमश्वमश्वरूपं दधिकां देवं हे मित्रावरुणा नो स्मा क मर्त्या यददथुः
धारयथ ॥ तं विद्वयंते ॥ उमय इत्यत्रोत्तरां सि नृमे देन चोमय विधस्व गंतव्यं ॥ ॥ दधिका वण अकारिषमित्याग्नी धीये दधि इक्षानूभ
क्षयंती निमूजितत्वा तस्या वस्तु ॥ ॥ सेषा षष्ठी ॥ ॥ दधिका वण अकारिषं जिह्मोरश्वस्य वाजिनः ॥ सुरभि नो मुखा करत्पण आयूं धिता रिषत् ॥
॥ दधिका वणो देवस्य कृति अकारिषं करवाणि ॥ जिह्मोर्जपशीलस्य अश्वस्य यापकस्य वाजितो वेगवतः स देवो स्मो कं मुखामुखानि च
सुरा दीदियाणि सुरभि सुरभीलिकरत करोतु नो अश्वमायूं धिप्रता रिषत् प्रवर्धयतु ॥ प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ ॥ इति तृतीयस्य सप्तमे त्रयो
दशो वर्गः ॥ ॥ दधिका वण इति पंचमं मर्म सूक्तं वामदेवस्यार्धं दधिकां आद्या स्त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः हंसः शुचिषदित्येका सूर्यदेवता का
नथा चानुक्रमणिका ॥ दधिका वणः पंचवतस्त्वोत्था जगत्योत्था सोरीति ॥ सूक्तं विनियोगोऽङ्गिकः ॥ ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ दधिका वण इंदुनु चर्कि
राम विश्वा इन्नामुषसः सूर्यं तनु ॥ अपामग्रे रुषसः सूर्यस्य वृहस्पतेरांगिरसस्य जिह्मो ॥ ॥ दधिका वण इंदुरत नाम कस्य देवस्यैव कृतितु
क्षिप्रं चर्किरामा भृशं करवामा मां विश्वा इंदुषसः सर्वा अपिताः सूर्यं तनु कर्म सुप्रेरयंतु ॥ सहमस्य वादि देवतानां कृतिकरवाणीति शेषः ॥ तासां
मपि निपात भाका तस्तुतिर विकल्पः ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ सत्वा भरिषो गविषो दुवन्ध सवृषस्यादिष उषसः स्तुरण्यसत ॥ सत्यो इवो इवरः
पतंगरो दधिका वेष मूर्ज स्वर्जनत ॥ ॥ सत्वा गता भरिषो भरकुशलः गविषो गवां प्रेरकः रक्षा बा दुवन्धस्यत दुवः प रवरणमिच्छतो दुवन्धाः
जेषु सीदतीति दुवन्धस्यत इषः इथमाणाया उषसः संवर्धिन काल इत्यर्थः ॥ यद्वा इषा एषाणीयो वा अवस्थात अश्वस्य च अन्नमिच्छेत् किं

ह. सं. भा. १

वा. अथः सत्सुतायमानः इवोर्गता इवः प्ररुष्टवेगवान् पतंगः मतनेनोत्पन्नेन पतनं पतंगः तद्वन्पतंगः १ उक्तं कक्षे/दधिकावादेवः इषं
अत्रमृजं बलं स्वः स्वर्गं च जन्तु जनयेत् उत्पादयेत् ॥ अथ तृतीया ॥ १॥ उतस्मात्स्य इव तस्कर एतः पर्णेन वेरनुवा नि प्रगर्धिनः ॥ इयेन स्येव
ध्रुजो अंकसंपरिदधिकावावः सहोर्जतिरित्रतः ॥ १॥ उतस्म अपि च खलु इवं तो गच्छतः तुरण्यतस्वरमाणस्य प्र ॥ धनेः प्रकर्षणाभिकांक्ष
तोस्य देवस्य गतिवेर्गंतुः पक्षिणः पर्णेन गमनं यत्र वा तु तु स गयथा वा त्वं त्ये पक्षिणस्तदनुवाति ॥ सर्ववेगवान् जनः ॥ सर्वेषामपि श्री घृणामीत्य
र्वाः किंच ध्रुजतो गच्छता त रितः तारयतो न्यान् अंतर्भा वित एय थोयं ॥ इयेन स्येव अंक संपादां धारमुप प्रदे शं वापरितः ऊर्जा बलेन निमित्तेन अत्रा
र्थं वा सह एकी भूय संधेन गच्छंतीति शेषः ॥ १॥ अथ चतुर्थी ॥ १॥ उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति श्रीवायां बधो अपि कक्ष आसनि ॥ कतुं दधिका अनु
संतवीत्यथामं कां स्यं चापनी फलात् ॥ १॥ उतापि च स्यः सवाजी वेजनवान् स्वरूपो देवो श्रीवायां गरणसाधनायां कंते बधोपि कक्षे कक्षिप्रदेशे आ
सनि आसे च बधः बधपत्यं कस्यो के पुष्कानेषु पाशवधाः संभवन्ति ॥ एतं बधः क्षिपक्षणिं क्षेपणमनु तुरण्यति त्वरयितुं गंतुं ॥ किंचायं दधिका
देवः कतुं कर्म प्रज्ञावो अनुसृत्य संतवीत्वत् ॥ प्रवृद्धः बलवान् स नृपथां मार्गणां अंकासि कुटिलानि अनुसृत्य आयनी फलात् ॥ सवीता भृशं गच्छ
ति फलतेर्गत्यर्थस्य यद्दुर्कीदं रूपं ॥ अपि सवाजी वेजनवानित्यादि निरुक्तमनुसंधेयं ॥ १॥ दशरात्रेषु हानि तृतीयसवने मेवावरुणशस्त्रे हंसः शु
विषदित्येषा आहूय दुर्गे हारो हति हंसः शुविषदिति पक्षो ध्वंश इति सूत्रं स्मार्त्तवितियोगमाह शो नकः हंसः शुविषदित्यत्र शुचिरीक्ष्य
दिवा करौ अंतकाले जपन्नेति ॥ अत्राणः सप्तशतमिति ॥ १॥ सेषा पंचमी ॥ १॥ हंसः शुविषदसुरं त रिक्षुतो वेदिषदिति थि दुर्गेण सत् ॥ नृषद्वरस

राम
२२०

५६

शब्दे पितुरशनेरिव अधयेनोहिसितोस्य अस्माद्देवात् अभियुजोऽभियोक्तारोऽसुराः भयंते विभ्यति ॥ किंचायं यदासी सर्वतः सहस्त्रमभ्य
योधात् संप्रहरेत् ॥ तदा अंजनप्रसाधयन्नात्मानमीमोभयहेतुर्दुर्वर्तुर्दुर्वोरिभवति ॥ १॥ अथ नवमी ॥ १॥ उतस्मात्स्यपनयंति जना नृतिं कृष्टि
प्रो अभिभूतिमाशोः ॥ उतेनमाहुः समिधे वियंतः परादधिका असरत्सहस्रैः ॥ १॥ उतस्मापि च खलु अस्य दधिकावो अभिभूतिं अभिभवित्री नृ
तिं पराभिभूतिं चेत्युक्तं यं जनाः यनयंति स्तुवंती कीदृशस्यास्य कृष्टप्रोः कृष्टयो मनुष्याः तेषां पूरकस्य अशोः व्याप्तस्यावेगवतो वा ॥ उतापि
वेनं समिधे संग्रामे वियंतो विविधं गच्छंती जनाः अयं दधिका देवः सहस्रैश्च नुचरैः परिहृतः परासरदिति अस्मा विद्यान्या नृहेतुं गत इत्याहुः ॥
यद्वा ॥ एनमेवमाहुः ॥ वियंतः शत्रवः परमतीति शेषः ॥ दधिका सहस्रैरसरत् ॥ गच्छंतीति ॥ १॥ परित्रेष्टा वा दधिका इति दधिका षोडश्या ॥ तथा
च स्रितं ॥ दधिका षोः अकारिषमा दधिकाः शवसापंचकृष्टी रिति ॥ १॥ सेषा दशमी ॥ १॥ आदधिकाः शवसापंचकृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापला
तानि ॥ सहस्त्रसाः शतसावा ज्योतिषा कुमधासमिमाववांसि ॥ १॥ यो दधिका देवः शवसावलेन पंचकृष्टीः पंचजनान देवमनुष्यासुररक्ष ॥ पि
नयज्ञका त्रिषादपंचमानुचतुरोवर्ती अर्वा ज्योतिषा ते जसा यथा जगदा हलोति तद्वत् अप उदका नि आततान आतनोति ॥ सहस्त्रसाः ॥ शतानां
सहस्त्राणां च दानावां जीवे जनवान् अर्वा अरणकुशलः स देवो मध्यामधुना मधुरेण फलेन इमा इमानुक्तानि स्तुतिववांसि संपृक्तं ॥ संयोजयत् ॥
॥ इति श्री तृतीयस्य सप्तमे द्वादशोवर्गः ॥ १॥ आशुं दधिका मिति षट् चं सप्तमं सूक्तं आदितः पंचत्रिंशु म ॥ षष्ठी अष्टम ॥ ऋषिर्भमिदेव पूर्व
सूक्ते हीत्युक्तत्वादेन दधिदाधिकां तथा चानुजाते ॥ आशुं षट् चं त्यानुहुविति ॥ सूक्तविनियोगो वै गीकः ॥ तत्र प्रथमा ॥ १॥ आशुं दधिकां तमुचु

हृतसद्योमसद जागो जाऋत जा अद्रि जाऋत ॥ ११ अनया सोर्य वाय एषांतरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्चक्षुः कुमंडलाभि
मानी देवोक्तिः यश्च सर्व प्राणि विनेषू पस्थितः परमात्मा ॥ यश्च निरक्ष समस्तो पाधिकं परब्रह्म तत्सर्वमेकमेवेति प्रतिपाद्यते ॥ हंसः हंति गत्यर्थः
सर्वत्र सर्वदा गता यो हं सो सा विद्यादिश्रुत्युक्त प्रकारेण एकीकृत्योपास्य परमात्ममंत्रप्रतिपाप आदित्यसच शुचौ दीपे धुलोके सीदतीति
शुचिषत् ॥ अथ यदन्नः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्यादि श्रुतेः ॥ अनेन दुःस्थान आदित्यः प्रतिपादकः ॥ स एव मध्यस्थानो वायुरित्याह ॥ वसुः स
र्वस्य वास इतो वायु स चांतरिक्ष सत्वा ॥ अंतरिक्ष संवारी ॥ अथ तस्येव क्षितिस्थान वेदिकाग्नि रूपतामाह ॥ होता देवानां माहता होम निष्पाद
को वा वेदिषत् ॥ वेद्यां गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः ॥ अतिथिः ॥ अतिथिवत्सर्वदा पूज्योऽग्निः ॥ दुरोण सत् ॥ दुरोणं गृहनाम तत्र पाकादिसाधनत्वेन
स्थितं ॥ अनेन लोकिकाश्यात्मकत्वमुक्तं ॥ दृषत तृप्सु मनुष्ये चित्त्वरूपेण सीदतीति दृषत् ॥ अनेन परमात्मरूपत्वमुक्तं ॥ पुनरयादित्यात्मनामा
ह ॥ वसरत् ॥ वरेवरणीये मंडले सीदतीति वर सत् ॥ आदित्यः ॥ वरं वा एतत्स अनांयस्मिन्नेष आसन्नरूपतीति हि श्रूयते ॥ ऋतं सत्यं ब्रह्म यज्ञं वातज
सीदतीति ऋत सत् ॥ अग्निः यो मांतरिक्षं तत्र सीदासीति योम सत् वायुः ॥ इदानीमादित्यतोच्यते ॥ अजाः ॥ उदकेषु जातः उदक मध्यस्वत्वेन जा
यते ॥ गोजाः ॥ गोषु रश्मिषु जातः ॥ ऋतं सत्यं सर्वे दृश्यत्वेन सत्य जातः ॥ नद्यसाविंद्रादिवत्परोक्षो भवति ॥ यद्वोदकेषु वेद्युत रूपेण वा वडवत्
पेषा वा जातः अद्रिजाः ॥ अद्राबुदयावले जातः ॥ एवं हानुभाव आदित्यः ऋतं सत्यं अवाध्यं सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मतत्त्वं ॥ इत्योह सा वादित्यस्यो
क्तरूपत्वं हंसः शुचिषदित्येष हंसः शुचिषदिना ब्राह्मणे समाह्वयतं ॥ ॥ इति तृतीयस्य सप्तमे चतुर्दशोवर्गः ॥ ॥ इति श्रीवागमिति वक्वर्चमि

ह. सं. भा. ७

एकादशार्चनं वसुक्तं। वामदेवस्यार्चने भूमिं द्वावसुक्तौ। अत्रानुक्रमणिका। इडाको वामेकादशे द्वावरुणं त्विति। अत्र पुनर्वसुकेषु तृतीय
सवने मेधावरुणं शस्त्रेषु सोमं वृधावावाधे मेतदादि सूक्तद्वयमिडाको वामिति सूक्ते सूत्रितत्वात् ॥ तत्र प्रथमा ॥ इडाको वामवरुणसु
प्रमापसोमो हविषो अमृतो न होता ॥ यो वो हृदि क्रतुमो अस्मा दुक्तः पस्पृष्टो दिदावरुणं नमस्वानु ॥ हे इन्द्र हे परुणा हे वरुणो पस्प
रापेक्षया द्विर्वचनं। वां युवयोः सुमं सुखं कः सोमो हविषान् हविर्भिरुपेतः सोमाज्यादि प्रदेय इवोपेतं कतमत्सोमं सुममापफक्कत्वेन
शत्रुयादित्यर्थः। वां युवयोः सुमं सुखं कः सोमो हविषान् हविर्भिरुपेतः सोमाज्यादि प्रदेय इवोपेतं कतमत्सोमं सुममापफक्कत्वेन
तोमरसालक्षणः स्वर्गसाधनो होताग्निरिव स यथा तथा अयं सोमो हे मित्रावरुणो वां युवयोः हृदयं गमो भवेत् सकृदिति सोमप्रशंसा ॥ अथ द्वितीया ॥ इडा हयो वरुणा वक्रं आपी देवो
मर्तः सरयाय प्रयस्तान् ॥ सहंति वृत्रा समिथेषु शत्रून् वोभिर्वा महद्भिः सप्रमृण्वे ॥ इडा वरुणा इडा वरुणो देवो यो मर्त्यामिराधमो पस्का
नं हविलक्षणं वात्सल्यं सरयाय सखित्वाय आपीनं धूवके अमृतो वृत्रा आचरकाणि पापानि हेति। तथा समिथेषु संश्रामेषु शत्रून् हंति वा
शत्रुश्चार्थमहाद्भिर्वा भीरक्षणेः शमनरः प्रमृण्वे प्रकृष्टं श्रूयति विख्यातो भवति ॥ अथ तृतीया ॥ इडा हरत्नं वरुणा धेछेत्वा नृभ्यः शशा
मानेभ्यस्ता ॥ यदी सरयाय सरयाय सोमेः कृतेभिः सुप्रयसामादयेते ॥ इडा वरुणो नाहेति प्रसिद्धौ तौ रव्युदेवौ इत्था इच्छं नृभ्यो मनुष्येभ्यः
शशमानेभ्यः सोमभ्योऽस्मभ्यं मणीयेधनं ददातु तमो भवत इति बोधः। यदसंवाया परस्पर्यजमानस्य वासरिषभूतो सरयाय सखिकर्म

राम

२२१

पादपूरणः युवामेव पूर्वयि पुरातनाय युवाभ्यां कृता अंसेरक्षणाय वृणीमहे इति संबंधः । परिप्रभृतौ प्रभवंतौ स्वापी गोमवंधुभृतौ अपि रि-
तिबंधुयद्वा सुष्टु व्यापानश्रिलोकाराविक्रान्तौ मां हिष्ठा अतिशये पूज्यो युवांसंख्याय समानस्यानाय प्रियाय च परिवर्णमहे परितः प्रार्थयामहे ।
शंभुं सुखस्य भायितारो पितरो पुत्राय तद्वत् ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ तावंधियो वसेवा जयंती राजिनजग्मु युवयू सुदानु ॥ अयेन गाव उपसोममस्तु
रिदं गिरो वरुणं मे मनीषाः ॥ ॥ हे देवो यो युवां वा जयंती रन्नमिच्छं त्यो धियः सुतयो जग्मुः गच्छन्ति युवयः युवां कामयमानाः परुषे आजिं सं ग्रामामि
व किं व अये दधादि य पलाय गावः सोममिवेदं वरुणं च मे मदीयामनीषामनस ईश्वरा गिरः स्तुतयः उषा स्तुतिष्ठति प्रीणयेतीत्यर्थः ॥ ॥ अथ
नवमी ॥ ॥ इमा ईदं वरुणं मे मनीषा अग्मनुपद विणमिच्छमानाः ॥ उपे मस्तु जोष्यार इव वस्वोरघ्नी रिव अस्वो भिक्षमाणा ॥ ॥ इदं वरुणं च मे
ममनीषा स्तुतयो द्विणमिच्छमानाः संतः उषा अन् उपगच्छन्ति जोष्यारः सेवकाः रस्वो धनस्य लाभाय अधिकं स्वामिनामिव रघ्नी रिव जध्या इ
व अस्वो नस्यान्नं भिक्षमाणा एनं ईदं वरुणं चापास्वः उपतिष्ठते ॥ ॥ अथ दशमी ॥ ॥ अथ्यस्य तनारथ्यस्य पुष्टे नित्यस्य रायः पतयः स्या
म ॥ तावकाणां कृतिभिर्नयसी भिरस्म जारायो नियुतः स चंतां ॥ ॥ अथ्यस्य अममू हस्य रथ्यस्य रथ रूपस्य रथा हस्य चापुष्टे यो वस्य नि
त्यस्या विचलितस्य रायो धनस्य पतयः स्यामा ततो देवो च काणा वक्रममाणो गंतारो अवतमिति शेषः मयसीभिः कृतनाभिः रूतिभीरक्षाभिः
स्मजस्मा सुनियुतोश्वाः रायो धनानि च स चंतां सेवतां ॥ ॥ अथैकादशी ॥ ॥ आनो हंता हृहती भिरूती इंदुयातं वरुणं वाजसातो ॥ यद्विद्यावः
पृतना सुप्रकीर्णा तस्य वां स्याम स नितार आजे ॥ ॥ हे हंता महांतो हे इंदु हे वरुण हृहती भिरूती भिरूतिभिरक्षाभिः सहाया तमा गच्छतां वा

राम
२२२

जसातो संग्रामे अचलाभनिमित्तभूते वायतयस्मि ज्ञातो संग्रामे पृतना सुसेना सद्विद्युवः आयुधनामेतत् आयुधानि शत्रुसंबंधी निप्रकीर्णान्
प्रकीर्णते तस्य तादृशस्याजः सवितारः संभक्तारः स्याम भवेम वायुं वयोरनुग्रहात् ॥ ॥ इति तृतीयस्य सप्तमेषोऽंशो वगशि ॥ ॥ मम द्वितेति दशार्चं
दशमं स्तुतं पुरुकुत्सस्य पुत्रस्य सदस्य राजर्षिः आद्या सुषस्वात्मनः स्तुत्यत्वादात्मा देवता अवशिष्टानां वतास्तेषां देवता त्रिष्टुषं देवः
अत्रानुक्रमणिका । मम द्वितादशस्य सदस्यः पुरुकुत्सः षडाद्या आत्मस्तव इति । उक्तो वेतियोग पूर्वसूक्ते ॥ ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ मम द्विताराष्टंशं वि
रस्य विश्वा यो विश्वे अमृता यथानः ॥ ॥ कुरु स चंते वरुणस्य देवाराजामिच्छे रूपमस्य वव्रे ॥ ॥ क्षत्रियस्य जात्युत्तमस्य विश्वा योः कुरु मनुष्या
धीशस्य ममेत्यात्मनो निर्देशः । द्विताक्षितिः स्वर्गभेदे न द्वितापत्रं शङ्खममत्र सदस्यो विश्वे सर्वे अमृता देवा यथा तोस्माकं भवंति तथाराष्टं प्रजाश्च
त्यर्थः । वरुणस्य वारकस्य वरुणात्मनो वाकृष्टे मनुष्यस्य तद्वतो वा उपमस्य अतिक्रान्ते तत् । सर्वेषामतिक्रान्तमस्य वव्रेः रूपमस्मै तस्मात् रूपवतो
मम कुरु कर्म स चंते सेवते देवाः सर्वे अहं च राजा मिश्रजतिरैश्वर्यकर्मसर्वेश्वरो भवामि । यद्वा उपमस्य वव्रेः रूपमस्मै तस्मात् रूपवतो
या ॥ ॥ अहं राजा वरुणो मद्यंता न्यसुर्याणि प्रथमाधारयंत ॥ ॥ कुरु स चंते वरुणस्य देवाः ॥ ॥ अहमेव च राजा वरुणो भवामि । मद्यं मदर्थमे
व प्रथमापुराणानि प्रसिद्धानि असुर्याणि असुरविधातकानि बलानि धारयन् । देवाः शिष्टं गतं ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ अहमिदो वरुण
स्ते महिषो वीताभीरं रजसी सुमेके ॥ त्वष्टे व विश्वा भुवनानि विहोत्सरयं रोदसी धारयन् ॥ ॥ अहं तस्य रिदः इंदुः यस्मि अहं वरुणस्य । त
महत्वा महत्वेनो वीविस्तीर्णभीरं उरवगाहं अवकाशं वात्यो वा सुमेके सुरुपे रजसाद्या वा पृथिव्यो धारयं वधुतवापस्मि ॥ ॥ अथ चतुर्थी

अहमपो अपि च सुक्ष्माणाधारयं दिवं सदनं ऋतेन ॥ ऋतेन पुत्रो अदितेः ऋतावोत विधातु प्रथयद्विभूम ॥ ॥ अहमेवोक्षमाणः २ सिंचती
रपोपि च असेवयंतथा ऋतस्योदकस्यादित्यस्य वासदने स्थाने निमित्तं सति दिवं द्युलोकं धारय ॥ यद्वोदकं धारे ॥ नेदिवमादित्यं धारय ॥
अहमेव ऋतेनोदकेन निमित्तेन ॥ दितेः ऋतावान् भूवं उतापि च भूम्या त्रमाकाशं विधातु त्रिः कारं विशेषेण प्रथयत ॥ समर्थमेव क्षित्यादि
लोकत्रयमकाशं त्रयमेश्वरः ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ मानरः स्वभ्रात्रा जयंतो मां वृताः समरणे हवंते ॥ कृणोम्याजिमघवाहमिंद्रं द्रुयमिरेणुमभि
भूत्यो जाः ॥ ॥ मां मेमेव स्वभ्राः शोभनाद्याः वाजयंतः संग्राममिच्छंतो नरो नेतारो भयः अनुगच्छंतीति शेषः ॥ मामेव वृताः सतः समरणे संग्रामे हवंत
आह्वयंति युधार्थमघवाधनवानहिमिंद्रः सत्राजिं कृणोमिकरोमि अभिभूत्यो जाः रेणामभिभाविवलो हंरेणुमियत्ति प्रेरयामि ॥ ॥ इति तृतीय
स्य सप्तमे सप्तदशो वर्गः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ अहंता विश्वान् करं न किमादेव्यं स होवरते अग्रतीतं ॥ यन्मासो मासो मम दन्त्यदुक्को भेभयेते रजसी
अपारे ॥ ॥ अहं त्रसदस्युक्ता तानि प्रसिधानि सर्वाणि च करं आकर्ष्य अग्रतीतं मप्रतिगतमा मादेयं स हो देवसं वंधिस हो वलं च न किं वरातनेव
वारयति ॥ यद्यस्मात्सामासः ॥ सोमाः मामामदन् अमदयन् पथोक्ता शस्त्राण्यपि मम दन् ॥ तस्मान्मत्तं अघार अदरेणारेनु उभेरजसी धावापृष्टि
यो भवेते चलतः ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ विदुष्टे विश्वा भुवनानि तस्य ताम्रवीधिवरुणा यवेधः ॥ त्वं दृत्राणि सृष्ट्विषे जघवां त्वं ऋतां अरिणां इ
दं सिंधून् ॥ ॥ इतः परमिंद्रावरुणा योऽकृतिः हेवरुण तस्या न कर्मणि षष्ठी तं त्वा विश्वा सर्वाणि तानि भुवनानि भूतजातानि विदुर्जानंति ॥ हेवधः
तो नो मेतत् ॥ हस्मोतः वरुणा य प्रब्रवीधिवरुणाः स्मोति ॥ इदं त्वं दृत्राणि वैरिणो जघवान् हतवानिति शृण्विषे श्रूयसे त्वं च हे इदं त्वं वतानोक्त

राम
२२३

लो सुखि चाय सुते भिरभिसुतेः सामैः सुप्रथसा इमं मनो वा न वातो मादयेते तर्हि रत्रा नो दातारो भवतः ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ इन्द्रायुवंवरुणा
दिद्यमस्मिं नो जिष्ठमुयानि वधिष्ठं वज्रं ॥ यो नो दुरे वो वृकतिर्दभीति कस्मिन्मिमाथा मभिभूत्यो जः ॥ ॥ इन्द्रो वरुणो हेतुयानुये ॥ अत्र सर्वत्र प
रस्पर्शपेक्षया द्विवचनप्रमित्रयोर्वरुणयोरिति वत् ॥ यद्वा स्त्वा दशत्वाद्वा वहितस्यानङ् ॥ अस्मिन् शब्दे दिद्युदात्तं ॥ ओजिष्ठमिति ज्ञायेन तेजो वत
वस्वमायुधं निवधिष्ठवधार्थं प्रेरयतमित्यर्थः ॥ यः शत्रुर्नोस्माकं दुरे वो दुः प्रापः वृकतिरिति ज्ञायेन अत्र दाता दभीतिर्हिंसकः ॥ शत्रूणां तस्मिन् शत्राव
भिभूय भिभावुकमो जो बलं मिमाथां कुरुतमित्यर्थः ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ इन्द्रायुवंवरुण भूतमस्याधियः प्रेतारा वृषभेवधेनोः ॥ सानो दुही य
द्यवसेव गत्वी सहस्रधारा पयसामही गोः ॥ ॥ इन्द्रो वरुण युवं युवामस्याधियः स्तुत्याः प्रेतारा प्रीणयितारो भूतं भवतं वृषभासे कौरो वृषभो
धेनो रिवसा शुतिरूपा धेनुर्नोस्माकं दुही यत् दुह्येत कामान् पूरयेत् यवसा तणादि घासेन निमित्तेन गत्वी गत्वा ययसा सहस्रधारा मही मह
ती गो रिव ॥ ॥ इति तृतीयस्य सप्तमे पंचदशो वर्गः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ तोकै हिते तनय उर्वरा सुसूरो दृशी के वृषणाश्च पंस्य ॥ इन्द्रो अत्र वरुणा स्या
तामवोभिर्दस्मापरितक्कायो ॥ ॥ इन्द्रो वरुणो देवो नो हि ह्येतो के पुत्रे तनये तत्पुत्रे व उर्वरा सुसूरा द्या सुभूमिपुनिमित्तं भूता सुसूरः ॥ प्रेरकस्य सूर
यस्य दृशी के चिरकालदर्शनाय चिरजीवनायेत्यर्थः ॥ स कुर्ममपो स्ये पुंस्त्वाय च पुनरपि प्रजननसामर्थ्याय च दस्मा शत्रूणां हिंसको संतो नोस्मा
कमवोभीरक्षणे ॥ सहपरितवभ्यायोपरितनके निमित्तं भूतं सतियद्वानो मेतत् ॥ रात्रौ हिंसका नां वधाय स्यातां भवतो ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ युवामिध्य
वसे पूययि परिभूती गविषसापी ॥ वृणीमहे सख्याय प्रियाय शशमं हि छा पितरे वशी भु ॥ ॥ हे मित्रा वरुणो गविषोऽयं इन्द्रो वयं युवामिद्वी हीनि

॥ कउ श्रवदितिसप्तैरकादशं सूक्तं । सुहोवपुषोपुष्पमीलहावृषाविष्टुपुष्टदः । अश्विनो देवता । अत्रानुकमणिका । कउ श्रवत्सप्तपु
 रुमीलहाजमीलहोसोहोवोवाश्विनोहि । प्रानरनुवाकाश्विनेकतोत्रैष्टुमेष्टंदसीदमादिकेष्टुकेधेनुः प्रत्तस्यकः पवदितिस्रवितत्वात् ॥
 ॥ तत्रप्रथमा ॥ ॥ कउ श्रवत्तमोयजियानां वंदारुदेवः कतमो जुषाते ॥ कस्यमां देवीममृते पुत्रेष्टां हेदिशेषामसुष्टुतिं सुहयां ॥ ॥ यजिया
 नां यज्ञाहर्णां देवानां मध्ये कउ देवः शृणुया श्रुतिं कतमो देवो वंदारु वंदन शीलं स्तोत्रं कतमो देवो जुषाते सेवानकेस्य हेदिष्टमां प्रेष्टां प्रयतरां
 देवो द्योतमानां सुहयां शोभनां नोपेतां शोभनेर्हविर्भिर्युक्तां अमृतेषु श्रेष्ठामश्लोषयेम शयेम वा । अश्विना वं तरेऽकृतेः को देवः स्वामी भवेदिति ॥
 ॥ अथाद्वितीया ॥ ॥ कोमृलातिकतम आगमिष्टो देवानामुक्तमः शोभविष्टः ॥ रथं कमाकु ईवदश्चमा कुं यं सूर्यस्य दुहिता वृणीत ॥ ॥ कोमृ
 लातिको देवो मृलातिमृलायदस्मा कतमो देवः आगमिष्ट आगंतमोस्मद्यज्ञं प्रति देवानामुदेवानां मध्ये कतमो देवः शोभविष्टः सुखस्य
 भावयितृ तमः एवमुक्तं गुणविशिष्टः को भवेत् । अश्विना वं तरेण भावः । कं रथं इव दश्चमा कुमाकुः वृते । यं रथं सूर्यस्य दुहिता सूर्यस्य पुत्री
 अ वृणीत तम भजत् । तं कं रथं । वगवंतमा कुश ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ मक्ष्मिष्टो गच्छ य ईवतो धूमिं दोन शक्तिं परित वप्यायं ॥ दिव आजाता
 दिव्या सुपर्णा कया शक्तीनां भवथः शविष्ठा ॥ ॥ मक्ष्मिष्टो गच्छ य ईवतो धूमिं दोन शक्तिं परित वप्यायं ॥ दिव आजाता
 तिगच्छथ ॥ इंदः शक्तिनस्वकीयां शक्तियथा परित वप्यायं रात्रावतीतायां प्रद श्रियतीति शेषः । सुत्या हन्युवः काले इंदो यथा गच्छति तद्वत् ।
 युवा गच्छतमित्यर्थः । दिवो धुलोकादा जाता आगतो दिव्यादिविभवा सुपर्णा शोभनगमनो युवां शक्तीनां युष्मत्संबंधिनो कर्मणां शक्तीनां वा

राम
२२४

मध्येवया शक्तीनां शविष्ठा शक्तिमतीरो शोभनकर्मधत्तौ वा भवथ ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ कावो भूदुपमातिः कयान आश्विनागमथो
 दूयमाना ॥ को वांमहश्चित्यजसो अभीक उरुयतं माधी दस्मानकुती ॥ ॥ वायुवयोः काउपमातिः उपसमीपेमातिर्मानं गुणानां पश्वे
 तिर्यस्यां साश्रुतिः काभूत भवेत् । कया श्रुत्या दूयमानो आदूयमानो संतो नोस्मानागमर्थः गच्छथः । वायुवायारभीके आसन् प्रदेशे महश्चिन्म
 हतस्य जसः त्यज्यते परित्यज्यते सर्वे रितिन्यजः को धस्तस्य सोढाको भवेत् । हेमाधीमधुरसस्योदकस्य स्वष्टारो हदस्वाश्रूणां मुपक्षयित
 रो अश्विनो नोस्मान् कुती कुत्या रक्षणया उरुयतं रक्षा कर्म तत् । रक्षतं ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ उरुवोरथः परिनक्षति द्यामाय तमुद्रादभिवर्त
 ते गो ॥ मधामाधीमधुवां पुषाय न्यत्सी वां पक्षो भुरजंत पक्षाः ॥ ॥ हे अश्विनो वोरथः द्यां परिकलोकस्य परितः उरुप्रभूतं न क्षतिं तद्यस्माद
 अर्वाक स मुद्रात् स मुद्रवणा साधना दंत रक्षा द्वां प्रति अभिवर्तते । अभिमुखेन गच्छति । हेमाधी उक्ते लक्षणो मधामधुरेण पयसामधुम
 धुरसो मरसं पुषाय नृसिं च त्वर्धयवः । यस्मात्सं सवतो वां पक्षः युवयोः सोमं पक्राय वा भुरजंत प्राप्नुवंति । तस्मादभिवर्तते क्षमिति ॥ ॥ अथ ष
 ष्ठी ॥ ॥ सिंधु हे वोरसया सिं च दश्वा नृणां वयोरुषासः परिमन् ॥ तद्वत् सुवामजिरं चेति याने येन पती भवथः सूर्याया ॥ ॥ वामाश्वा नृसिंधुः
 स्पंदमानो मेघ उदकं वारसयारसेन सिं च दसे च पत् । घृणादी प्रावयः पक्षि स द्वावेतारो वा अश्वा अरुणासः आरोचमानाः सैतः परिपरितः
 मन्गच्छति । वां याने गमनसाधनप्रसिद्धोरथः अजिरं क्षिप्रं नो मेतत् । सुष्टवेति ज्ञायते । येन रथे सूर्यायोः पती पालं पालो वारो भवथः । सी
 रथाश्चतीति ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ इहे हय द्यौ समनो पृष्टे सेयमस्मे सुमतिं वाजरत्ना ॥ उरुयतं जरितारं युवं हश्चितः क्रमो ना सत्या युवद्वि ॥

हे अश्विनो यद्यस्मात्तययो सुमत्या इहेह अस्मिन्नेधयज्ञे समानमनस्को सदृशावित्यर्थः। तो वां युवां सुमत्या पृथु सुत्या संद्यो जयाभिः
 सयं इदानीं क्रियमाणसुमतिः। शोभनश्रुतिः अस्मे अस्माकमेव फलवती भवत्विति शेषः। हे वाजरत्नारमणीयः अन्नं वै वाज इति श्रुतेः।
 युवं युवां जितारं गितारं स्तोतारं मां ऊदक्षतरक्षतं। हे नासत्य अश्विनो कामोऽस्मदीयः युवदिक्रयुवामेव गच्छन् प्रित प्राप्नुः॥ इति तृतीय
 स्थसप्तमेऽकोनविंशोऽवर्गः॥ तं वारं यमिति सप्त अंशदशं सूक्तं पुरुमीत्याजमीत्यावव ऋषिः त्रिष्टुप् छंदः। अश्विना देवता त्रितं वा मि
 त्यनुकांतं प्रातरनुकांश्चिनास्त्रयोरुक्तो विनियोगः॥ तत्र प्रथमा॥ तं वारं यं वयमद्या कुवेम पृथु ज्वयमश्विना संगतिं गोः॥ यः सूर्यं वि
 हति वंधुरा युर्गिर्वाहसंपुरुतमं वसूयु॥ हे अश्विनो युवां युवयोः रथं स्तोतारः। अद्य सुत्याह नि कुवेम। आद्वयाम। कीदृशं तं पृथु ज्वयं प्रथि
 तवेगं गोः संगतिं संगमयितारं योरथः सूर्यं विहति धारयति वधुरयुः रथे निवासा धारभूतः काष्ठो वंधुरं तद्वा न। तं गिर्वाहसं गिरां श्रुतीनां वा
 दारं पुरुतमं प्रभृतमं वसूयु वसुमंतं॥ अथ द्वितीया॥ युवं प्रियमश्विना देवता तां दिवो न पातावनथः शचीभिः॥ युवां वंधुरभिः पृथुः सचं
 ते वहंति यत्क कुहा सो रथे वा॥ हे दिवो न पाता आदित्यस्य पुत्रस्त्वानीयो ह्यलोकस्य वानपातयितारो अश्विना युवं युवां देवता द व वि भ
 क्रियत्ययः समिधेतां प्रसिधं प्रियं शचीभिः कर्मभिः शक्तिभिर्वाचनथः संभजेथ॥ यद्वा वनतिर्दनार्थः॥ युवाः युवयोर्वयुः शरीरं पृथो वा
 निसोमलक्षणानि आभिसंचने यत्तय दारथेतां हवंतिक कुहा सोमहांतो वाः युहस्तुतयो वां युवां रथे वहंति॥ अथ तृतीया॥ कावाम
 धाकरतेरातहय ऊतये वा सुतपे यायवोर्कः॥ ऊतस्य वा वनुषं पूजयिमानो अश्विना ववर्तत॥ काय जमानो द्यावां युवयोः करते कुर्यात्स्त

राम
२२५

चानू सिधून्स्यदनस्वभावान् अपुतानरिणाः अगमय॥ अथाष्टमी॥ अस्माकमत्र पितरस्त आसं तस्य ऋषयो दोग हे वध्यमाने॥
 त आयजंत त्रसदस्युमस्या इदं नृचतुरमर्धदेवं॥ पुरुकुत्सस्य महिषी दोग हे वध्यमाने॥ अत्र पितराजं दृष्ट्वा ह्युजस्य लिप्सया यद्
 रुयासमायाता नृसप्तर्षिर्निर्ययुजयत् तं च प्रीता पुनः प्रोचुः यजंश्चावरुणो भृशं चैवावरुणा विशा द्वा त्रसदस्युमजी जनत॥ इति हासमिमं
 जानन्नपि ब्रूते ह्युवादिती॥ अथास्माकमत्रास्मिन्नरातके रदोऽस्थो पृथिव्यां चापितरः पालयितारः उता दकास्ते आसन्नभवन् एते सप्तर्षयः प्र
 सिधाः दोग हे दुर्गहस्य पुत्रे पुरुकुत्से वध्यमाने दृशं पाशो र्यस्मादस्या अस्ये पुरुकुत्सान्ये त्रसदस्युमायजमंत प्रादुरिंश्चावरुणा योरनुग्रहा
 तः कीदृशं तं चतुरं च त्रस्य ज्ञात्रो हंतारमर्धदेवं देवानां मध्ये समीपे वर्तमानं यद्वा देवानामर्धभृतं इधुन इदं भिव स्थितं पुत्रं दत्तवतः यत्सर्वं वा
 मिदः प्रतितस्मादिदो देवतानां भूयिष्ठा भाक्तमदतिते त्रिरीयकं॥ अथ नवमी॥ पुरुकुत्सानी हि वामदाश ऊये भिरिंश्चावरुणानमोभिः॥
 अथाराजानं त्रसदस्युमस्या हवहणं ददथुरर्धदेवं॥ हे इंश्चावरुणो पुरुकुत्सानी पुरुकुत्सस्य पत्नी रषिप्रेरिता वां युवां अदासि धिप्रीण
 यतिरवलुहयेभिः हावेभिर्नामाभिः सुतिभिश्च॥ अथाराजानं त्रसदस्युमहवहणमर्धदेवं मुक्तलक्षणं पुत्रमस्मां अस्ये पुरुकुत्सान्ये ददथु
 र्दत्तवता विति॥ अथ दशमी॥ राया वयं ससवां सोमदेमहयेन देवाय सेनगावः॥ तां धेनुमिंश्चावरुणा युवं नो विश्वा हाधत्तमनपस्फुरं
 ती॥ राया धनेन मदेमससवां सोमदेमहयेन देवाय सेनगावः॥ तां धेनुमिंश्चावरुणा युवं नो विश्वा हाधत्तमनपस्फुरं
 युवं युवां नोऽस्माकं धत्तं कीदृशी अनपस्फुरंती अनवहिं सितां यद्वा विश्वहस्ययसर्वदेवार्थः॥ इति तृतीयसप्तमः अंशदशोऽवर्गः॥ ॥ ॥

संस्कृत-भा.

स्य विष्णुवंतमिति ह्यनुकृतं प्रातरनुवाकाश्विनवस्त्रयोर्जातेः कृंदसीदं शाख्यं तथा न सूत्रितं अबोधयिष्ये भानुरिति ॥ तत्र प्रथ
मा ॥ एषस्य भानुरुदियर्त्तियुज्यते रथः परिज्मादिवो अस्य सानवि ॥ पृक्षासो अस्मिन्मिथुना अधिज्योदति स्फुरीयो मधुनो विरह्माते ॥
॥ एष पुरतो दृश्यमानः स्य त्मः भानुर्दग्निमानादित्यः उदियर्त्तियुज्यते रथः परिज्मादिवो अस्य सानवि ॥ पृक्षासो अस्मिन्मिथुना अधिज्योदति स्फुरीयो मधुनो विरह्माते ॥
द्योतमानस्यादित्यस्य सानुनिसानो समुच्छितप्रदेशो उदियर्त्तियुज्यते रथः परिज्मादिवो अस्य सानवि ॥ पृक्षासो अस्मिन्मिथुना अधिज्योदति स्फुरीयो मधुनो विरह्माते ॥
मिथुनीभूतास्त्रयः त्रिविधाः त्रधा विहिते वा इदमत्रं मज्ञानं पानं स्वादयश्चेति हि श्रुतं ॥ त्रिष्वपि यथार्थं पुमिथुना द्वास्ते त्रियेषु दृश्यते माता
पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनमिति दृति स्फुरीयः स इत्याधारः पदार्थश्चर्ममयो दृते रित्युच्यते ॥ मधुनः सोमसस्य संबंधी मधुर्लक्ष्मिर्बुधो
विरह्माते विविधं राजते ॥ अथ द्वितीया ॥ उक्षां पृक्षासो मधुमंतर्इतरथा अश्वास उषसो व्युष्टिषु ॥ अपोर्लुवंतः सप्त आपरी वृतं स्वा
र्लक्ष्मिर्कृतं तत्रं त आरजः ॥ पृक्षास्त्रिविधा ब्रवतो मधुमंतः सोमरसो पताः अश्वासो अयुक्ताः वायुवोरथाः यद्वा मधुमंतः पृक्षारथाः अ
श्वासो अश्वासो व्युष्टिषु व्युद्धतेषु सत्सु दीराते उन्मुखं गच्छंति किं कुर्वंतः परावृत्ते परितो व्याप्तं तमः आसर्वतः अपोर्लुवंतः अपा कुर्व
तः स्वर्न आदित्य इव कुं दीपते जस्ते जश्च तत्वंतः आकारश्चाथे स हारजो तं रिक्षं कुं दीपते तत्वंतः ॥ अथ तृतीया ॥ मधुः पिवत मधु
पेभिरासभिस्तत्रियं मधुनेयुं जायां रथं ॥ आवर्तनिमधुना जिच्चथस्यथो दृतिवहेथे मधुमंतं मश्चिना ॥ मधो मधुरं सोमरसं मधुमं
सोमपानो हारभिरास्यः पिवत ॥ उतापि च प्रियं रथं मधुने मधुका भाययुं जाया अश्चैर्युक्तं कुरुतां वर्तनियं जमानं गृहं गच्छतमिति शेषः

राम
३३६

अपोगमनमार्गात्। मधुनाजिञ्चथः प्रीणयंतं। दद्वैकं वाक्यं। यथोवर्तनिमाकांशजिञ्चथः इति मधुमंतं हे अश्विनावयेथे धारयथ॥
॥ अथ चतुर्थः ॥ ॥ हंसासोयेवामधुमंतो अस्विधो हिरण्यवर्णा उद्वुव उषर्बुधः ॥ उद्वुवुतो मंदिनो मंदिनिस्पृशो मध्वो नवक्षः सवनानि
गच्छथ॥ ॥ हंसासो धनिशीघ्रंगतारः मधुमंतः माधुर्यपिताः अस्विधः अद्रोम्यारः हिरण्यवर्णाः हितरमणीयवर्णाः बुद्धवः वोटारः
उषर्बुधः उषसिबुध्यमानाः उद्वुवुतः उदकस्य स्यावयितारः मंदिनो हर्षयितारः मंदिनिस्पृशः मंदिनं सोमं स्पृशत इच्छं लक्षणा अश्वः संति
तेरश्चेर्मधोनमधुमिवमक्षोमक्षिकाः सवनान्यस्मदीयानि गच्छतः ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ स्वधरासो मधुमंतो अग्रयतुस्वाजरंते प्रतिवस्तोर
श्विना ॥ यं निक्तहस्तस्तरणिर्विचक्षणाः सोमं सुषावमधुमंतमद्रिभिः ॥ ॥ स्वधरासः शोषनयागसाधनाः मधुमंतो होतव्या सोमवतः अग्र
योगाहपत्यादयः उस्त्रासदनिवसंतो अश्विनो प्रतिवस्तोरब्रह्मपुषः काले जरंते स्तुवंतियद्यदानीकहस्तः समं जेणोदकेन शोधितहस्तस्तर
णिः कर्मणस्तारयिताविचक्षणेविविधं। इष्टाध्वस्तीसममधुमंतमद्रिभिः शोषभिः सुषावाभिषुतवान् तदा ते अग्रयतुस्त्वुवंतितस्मादागच्छत
मित्यर्थः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ आकेनिषासो अभिर्दधतस्वर्णशुकंतं चंत आरजः ॥ सूरश्चिदश्वा न्युयुजान ईयते विश्वो अनुस्वधया चेतय
त्यर्थः ॥ ॥ आकेनिषासः आंतिके निपातं तीत्याके निषारश्मयः ते वाहभिराहाभिर्वा दधतः कं पयंतो वातमांसि स्वरादित्य इव दीप्तं रजः आ
तंचंतो भवंत्यनोरश्वा। सूरश्चित्सूर्यश्चाश्वा न्युयुजानो ये जयत्रीपते गच्छति हे अश्विनो युवां विश्वान्यथः आगमनमार्गानि नु कमेपास्वध
या जनेन सोमलक्षणेन चेतथाश्चनयथः प्रज्ञापयथा ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ प्रवामवोचमश्विनाधियं धारयस्वश्चो आजुरोयो अस्ति ॥ येन सद्यः

त. सं. भा. १

परिजातसियाथोहविष्णुतंतरलिंभोजमकु ॥ ॥ धिंधाः कर्मणां धारको ह दे अश्विनावांप्रवोचं प्रज्वीमितोमिस्वश्चः अजरः अजीलो
नित्यतनो अजरयिता वारयोयोस्तिथेनरथेनसद्यस्तदातीमेवरजोसिलोकान् पारियाथः तेनरथेनहविष्णुतंस्ममादिहयुक्तं तरलिंता
रक्तं श्रीधुगामिनं भोजं भोजयितारमस्मद्यागं अस्मां प्राप्नु आगच्छतमिति शेषः ॥ ॥ इति तृतीयस्य सप्तमे एकविंशोवर्गः ॥ ॥ इति सायणा
चार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दशमोऽध्यायः ॥ ॥ पंचमेनुवाके त्रयोदश सूक्तानि ॥ तत्राग्रं पिवेति
सप्त चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यार्धं गायत्रं स ह्यमिंद्रवायुदेवताकः ॥ आद्या केवलं वायव्या ॥ तथा वायुक्रांतः ॥ अग्रं वायव्या द्यौर्वायवंतुगा
यवमिति सूक्तं विनियोगो लेंजिकः ॥ अद्यो देवां द्रवायवग्रहस्य याज्ये ॥ तथा च सूचितं ॥ अग्रं पिवामधुना मिति याज्ये अनवान् मिति ॥ ॥ तत्र
प्रथमा ॥ ॥ अग्रं पिवामधुना रुतं वायो दिदिष्टिषु ॥ त्वंहि पूर्वपा असि ॥ ॥ हे वायो त्वमग्रं इंद्रादिभ्यः पूर्वमधुनां मधुररसानां सोमानां संवं
धिनां सुतमभिषुते रसं पिव ॥ कुत्रेति तदुच्यते ॥ दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्थपापकेषु यज्ञेषु यद्वास्माकं दिवः स्वर्गस्थेषां पुनिमित्तेषु त्वंहि त्वं रव
कुपूर्वपा असि हि शब्दो देवधिषे पूर्वपेयमित्यादि मंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ वायोरग्रपातं लब्धवान् ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ शतेनानो अभिषि
भिर्नियुतां इंद्रसारथिः ॥ वायो सुतस्य तं पतं ॥ ॥ हे वायो नियुत्वा नूनि युद्धिस्व ह्यनु इंद्रस्य रथिर्इंद्रसहायः स नूत्वं शतेनापरिमितेरभिषि
भिरभितरणीये कामेर्निमित्तं भूतेरागच्छेदिति शेषः ॥ आगत्य च सुतस्य सुतमभिषुते सोमं तं पते पिवतां ॥ त्वमिंद्रश्च इंद्रस्य साहित्यं वा
ह्यण इवोक्तं ॥ तद्वरीयभाणिंद्रो भवति भाग्यायुरिति तुरीये हेव सं गृहीतारो वदंते मुने वा नृका शोनयद इंद्रः सारभिरिव भूत्वा दजयत इति

राम
२२१

६३

तिना कर्क मजिः रात हव्यो दत्तसोमः उतये वारक्षणा यका सुते पेयाय सोमप्यानाय वा अस्तस्योदकस्य यज्ञस्य वा पूर्वाय पुराणा यवनुपेसं
भजनाय हे अश्विना नमो ये मानः नमस्कारं कुर्वीतः का आववर्त्तत अविर्तयत यज्ञं प्रति ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ हिरण्ययेन परुभूरथेनेमं
यज्ञेनासत्योपयातं ॥ पिबाथ इन्द्रधुनः सोमस्य दधुथोरत्नं विधते जनाय ॥ ॥ हे पुरुभूदुभवतो नासत्यो इमं यज्ञं हिरण्ययेन रथेनोपया
तं सोमस्य सोमसं बंधिनो मधुनो मधुरस्य कर्म बध्नातो मरसं पिबाथः विदधते परिचरते जनाय महरं रमणीयं धनं दधाया धार
यथः दधते र्वानार्थस्य लेदिरूपं ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ आनो यातं दिवो अस्मा पृथिव्या हिरण्ययेन सुवृत्तारथेन ॥ आवा मन्थे नियमं देवयंतः
संयद्देनामोः पूर्वाकां ॥ ॥ नोस्मान्नाभिषाप्नुं दिवो ह्यलोका मृथिवाः सकाशाद्वा आयातं ॥ केतसा धनेन हिरण्ययेन हिरमणीयेन सुवृता
शोभन्नावर्त्तनरथेन वां युवां अन्ये देवयंतो देवो युवामिच्छमानाः ॥ मानियमनू नियमनं मकुर्वन् यद्यस्मात्पूर्वात्पूर्वा हि इततरयव्यः पू
र्वभाविनीनाभिर्बधिका श्रुतिः संदेदं सं बध्नाति तस्मादायातं ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ नूनोरयि पुरुवीरं बृहंतं दस्वामि माथ मुभयेष्वस्मे ॥ नरायद्वा
मश्विना सोममावंस धस्तु निमाजमीह सो अगमन् ॥ ॥ नृक्षिप्रं नोस्माकं रयिं धनं पुरुवीरं बृहन्तं महांतं धनं ॥ हे देवो अ
श्विनो मिमाथां कुरुतां उभाय पुपुरुमीह सो अगमन् ॥ ॥ अस्मा सुयद्यदानरो नेतारः त्विजः पुरुमीह सं बंधिना वां युवयोः स्तोमं स्तो
त्रं भावन्नगमन् प्राज्ञाः तथा स धस्तुति सहस्तुति आजमीह सो अजमीह सं बंधिनो पितैः सहागमन् ॥ इति हे हेति गतं ॥ ॥ इति तृतीयस्य सप्त
मे विंशोवर्गः ॥ ॥ एषस्य भानुरिति सप्त चं त्रयोदश सूक्तं आदितेः षट्जगत्स्यः सप्तमी त्रिष्टुप् स उक्ते इष्टा वामदेवः ऋषिः अश्विनो देवता एष

र.सं.भाष्य१

मा ॥ ॥ वायो शुक्रो अयामितेमधो अग्रं दिविष्टिषु ॥ आयाहि सोमपीतये स्याद्देव नियुत्वता ॥ ॥ हे वायो तुभ्यं शुक्रो व्रत चर्यादिमाह
तो हं मधः प्रधुरं सोमरसं कर्मणिषधी ॥ अग्रं इतरेभ्यः पूर्वं आयामि आयामि अयतिरंतर्भवितव्यर्थः ॥ किमर्थं दिविष्टिषु दिवोद्युज्य
कस्यैकरोपुसत्सु हे देव वायो स्याद्देवः स्पृहणीयत्वं नित्वतानियुधायोः प्रतिनियतो भवतेन साधनेन याहि सोमपीतये सोमनाय इन्द्रश्चेत्यादि
स्तुतौ दशरात्रे चतुर्थे हनि इन्द्रवायवो द्वितीयः सूत्रितं च ॥ इन्द्रश्च वायवेषां सोमानामाविकितान सुकृत् इति ॥ ॥ तत्र प्रथमा सूक्ते द्विती
या ॥ ॥ इन्द्रश्च वायवेषां सोमानां पीतिमर्हथः ॥ युवां हियंती दवो निष्प्रमापो न सध्यक ॥ ॥ हे वायो त्वमिन्द्रश्चेषां गृहीतानां सोमानां पीतिं पा
नं अर्हथ ॥ युवां रवन्तौ देवः सोमायंति प्राप्नुवंति ॥ निष्प्रमापो न सध्यक उदका नियथा स हैव गच्छंति तद्दत्तं सर्वं सोमायुवां हियं
नि ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ वायविन्द्रश्च शुष्णिपा सरथं शवसस्पती ॥ नियुत्वतान ऊतय आयातं सोमपीतये ॥ ॥ हे वायो त्वमिन्द्रश्च ह शवस
स्पती बलस्पती शुष्निवचवंतौ नियुत्वतानियुत्वं ज्ञाश्चवंतौ युवां सरथं समानमेवरथमारुह्येति शेषः ॥ त ऊतये रक्षणाय सोमपीतये
सोमपानाया आयातमागच्छतं ॥ यद्वा सरथमधितिष्ठतं आरुह्या वायातमिति ववाक्यद्वयं ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ यावां संति पुरुस्पृहो नियु
तो दाशुषे नरा ॥ अस्मेताय जवहसेन्द्रवायू नियुक्तं ॥ ॥ हे नरा नेता रो हे य जवाहसाय जवाहका विन्द्रवायू याः पुरुस्पृहो बकुभिः स्पृहणी
याः नियुतः संतिता अस्म अस्मभ्यं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मदर्थं तानियुतो नियुक्तं ॥ ॥ इति तृतीयस्य सप्तमे त्रयोविंशो वर्गः ॥ ॥
विहिहो जा इति पंचर्चं तृतीयं स्तुतं वामदेव्यं वायव्यं ॥ अत्रानुक्रमणिका ॥ विहिपंचवायव्यमिति सूक्तं विनियोगो लैंगिकः ॥ अथ दशरात्रे

राम
२२८

चतुर्थे हनिष उग्रास्त्रे वायव्यत्वेन स्थितिः ॥ तथा च सूत्रे ॥ विहोत्रा अवीता वायो ज्ञातं हरीणां मिति ॥ ॥ संपासूके प्रथमा ॥ ॥
 विहोत्रा अवीता विपोनरायो अर्थः ॥ वायवा चंद्रेण रथेन या हि सुतस्य पीतये ॥ ॥ हे वायो विहिती हि भक्षय होत्राः होमसाधिकाः ॥ सामा
 ऊती रवीता अन्ये पूर्वमभक्षिताः विपोनशत्रूणां नेपायिताराजवकिं चार्थस्तोतुर्ममरायो धनानि संपादयेति शेषः ॥ हे वायो चंद्रेणा ह्नुदके
 न रथेन या हि सुतस्य पीतये पानाया ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ निर्युवाणो अशस्तीर्नियुत्वां इंदुसारथिः ॥ वायवा चंद्रेण रथेन या हि सुतस्य पी
 तये ॥ ॥ हे वायो त्वमशस्तीः अभिशस्त्रीः निर्युवाणानिः शेषेण नियोजयन् नियुत्वा न नियुत्संज्ञकां श्वानिदुः सारथिरिंदुसहायः सन्नाया
 हि ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ अनुकृष्टे वसुधितीये माते विश्वपेशसा ॥ वायवा चंद्रेण रथेन या हि सुतस्य पीतये ॥ ॥ कृष्टे कृष्टवर्णवसुधिता
 वसूनां धात्रो विश्वपेशसा विश्वरूपेणावापृथिव्यो मनुष्ये माने अनुगच्छतः ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ वहंतु त्वामनो युजो युक्ता सो नवतीर्नव ॥ वा
 यवा चंद्रेण रथेन या हि सुतस्य पीतये ॥ ॥ हे वायो ते त्वात्मा मनो युजो मनः समानगतयो युक्ताः सः परस्परसंयुक्ताः भवंति नवनवोत्तरन
 वतिसंख्याका अश्वाः वहंतु धारयंतु ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ वायो ज्ञातं हरीणां युवस्वपोद्याणां ॥ उतवाते सहस्रिणो रथ आयातुपाजसा ॥
 ॥ ॥ वायो ज्ञातमिति पंचमी पूर्वोक्त एव तत्वे तृतीया सूत्रं पूर्वमवोक्तं ॥ तथा ह कृत् ॥ वायो ज्ञातमिति ॥ हे वायो त्वं पोषणां पोषणीयानां हरीणां ज्ञा
 तं युवस्वये यजं रथे उतवाते सहस्रिणः सहस्रसंख्यो प्ररका अश्वाः ते र्युक्ता रथः पाजसा बलेन पातु आगच्छतु ॥ ॥ इति तृतीयस्य सप्तमे चतु
 र्विंशो वर्गः ॥ ॥ इदं वामास्य इति षष्ठं चतुर्थं सूत्रं विनियोगालोकिकः ॥ ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ इदं वामास्य हविः प्रियमिंद्रा हस्पती ॥ उ

कठं मदश्च शस्यते ॥ हे इन्द्रा वृहस्पती नामस्येदं देवि सोमरूपं प्रक्षिपामीति शेषः ॥ उक्त्वं त्रिसंवमदोमदजनकं शस्यते ॥ अथ
 द्वितीया ॥ अयं वापरिषिच्यते सोमा इन्द्रा वृहस्पती ॥ वारुर्मदायपीतये ॥ हे इन्द्रा वृहस्पती नामस्ये सोमः अयं सोमः परिषिच्यते परितो
 दीयते मदाय हविष्यपीतये पानाय च ॥ इन्द्रा वृहस्पती नामस्ये सोमः अयं सोमः परिषिच्यते परितो
 वृहस्पती अस्मि इन्द्रा वृहस्पती इति ॥ ॥ सेषा सूक्ते तृतीया ॥ ॥ आन इन्द्रा वृहस्पती गृहमिन्द्रागच्छतं ॥ सोमपा सोमपीतये ॥ हे इन्द्रा वृहस्प
 ती अथ विविच्योच्यते हे वृहस्पते ॥ च इन्द्रा सोमपा सोमपा युवो सोमपीतये सोमपानाय गृहमस्मिन्द्रागच्छतं ॥ अथ च
 तृतीया ॥ अस्मि इन्द्रा वृहस्पती रथे धनं ज्ञातुमिह ॥ अथावतं सहस्रिणं ॥ ॥ अस्या विनियोगः पूर्वमंत्रेण सहोक्तः ॥ हे इन्द्रा वृहस्पती अस्मि
 अस्याभ्यं रथे धनं दत्तं कीदृशं रथं ज्ञातुमिह ॥ अथावतं सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तं ॥ अथ पंच
 मी ॥ इन्द्रा वृहस्पती वयं सुते गीर्भिर्हवामहे ॥ अथ सोमस्य पीतये ॥ सुते सोमे अभिषुतेभिः सुतिभिः शिष्टं गतं ॥ अथ षष्ठी ॥ सोममि
 द्रा वृहस्पती पिबतं दाशुषो गृहे ॥ मादयेथोत होकसा ॥ हे इन्द्रा वृहस्पती वो दाशुषे हविर्दत्तुं जमानस्यत होकसा तदेव जमान गृहं तु
 को निवासस्त्वनं ययो सोतादशो सेतो सोमं पिबतं पीत्वा च मादयेथामिति ॥ इति तृतीयस्य सप्तमं पंचविंशो वर्गः ॥ यस्य सप्तं भेदे को दशो
 पंचमं सूक्तं वामदेवस्यार्धं इन्द्रा वृहस्पती जगती दशम्येकादश्या विं द्रा वृहस्पतिदेवता के शिष्टानववाहस्यत्यः ॥ अत्रानुक्रमणिका ॥ यस्तस्मै
 भेकादशवाहस्यत्यमं यो ज्ञावोपां न्याजगती ॥ अभिषुतेभिः पूर्वव्यपुतनीयसवने आह्वानं सितः ॥ सोमवृधा विदं सूक्तमावायार्थं तथा स

राम
२२९

६५

वा ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ आवांसहस्रं हरय इन्द्रा वृहस्पती अभिषुतेभिः ॥ वहुं तु सोमपीतये ॥ हे इन्द्रा वृहस्पती वृहस्पतिदेवता के शिष्टानववाहस्यत्यः ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ रथं हिरण्यबंधुरमिन्द्रा वृहस्प
 ती ॥ आहिष्ठाथो दिविस्पृशं ॥ हे इन्द्रा वृहस्पती हिरण्यबंधुरं हिरण्यमयनिवासाधारका घोषे तं दिविस्पृशं क्लोकस्थं जिनः स्वधरं शोभनाध
 रवतं रथं आस्थाप्य हि स्तः खलु ॥ यस्मादेवं तस्मादेगच्छतमित्यर्थः स्वधरं प्रत्यास्थाप्य इति वाच्यं ॥ रथेन पृथिव्यादिकं सूचोदशरात्रे
 पंचमेह निप्रउगशस्त्रेण इन्द्रा वृहस्पती ॥ सूत्रितं च रथेन पृथुपाजसा बहवः सूरचक्षस इति ॥ सेषा सूक्ते पंचमी ॥ ॥ र
 थेन पृथुपाजसा दाशुषां समुपगच्छतं ॥ इन्द्रा वृहस्पती ॥ हे इन्द्रा वृहस्पती पृथुपाजसा प्रभूतबलेन दाशुषां सदा तारं यजमानमुपगच्छतं तद
 र्थमिहास्मैत्यजे आगच्छतं ॥ अथ षष्ठी ॥ इन्द्रा वृहस्पती अयं सुतस्मै देवेभिः सजोषसा ॥ पिबतं दाशुषो गृहे ॥ इन्द्रा वृहस्पती अयं सोमः सुतेभिषु
 तः तं सोमं देवेभिर्देवैः सजोषसा समानुप्रीतो दाशुषो हविर्दत्तुं गृहे यागशालायां पिबतं ॥ अथ सप्तमी ॥ इह प्रयाणमस्तु वामिन्द्रा वृहस्प
 ती ॥ इह वो सोमपीतये ॥ हे इन्द्रा वृहस्पती वयं युवयोः इह स्मिन् यज्ञे प्रयाणं गमनमस्मै ॥ इह स्मिन्नेव यज्ञे वा सोमपीतये विमोचनम
 श्वानामस्मै ॥ पपीवसान्तरकाथी त्वथादरार्थत्वादेव विरोधः ॥ इति तृतीयस्य सप्तमं पंचविंशो वर्गः ॥ वायोशुक्र इति चतुर्थं च द्विती
 यं सूक्तं आनुष्टुभं वामदेवस्यार्धं इन्द्रा वृहस्पती केवला वायया अत्रानुक्रमणिका ॥ वायो चतुष्कमानुष्टुभमाद्यो वायवेति सूक्तं विनियो
 गोक्तं गिक ॥ आद्यदशरात्रे चतुर्थे ह निप्रउगशस्त्रे वायव्यत्वे प्रथमा वायोशुक्रे अयामिति विहिहो वा अवीता इति सूत्रितं ॥ तत्र प्रथ

मोविवासयतामघोनीर्धनवत्यः उषसोभोजान्भोजयित्वा न्यजमानान्तेषां राधो देयाय सोमादि धनदानाय चितयंत प्रज्ञापयंति ॥ अथ
 वे अनायनीयेतमसो विमध्यो अत्यंतगाढांधकार इत्यर्थः ॥ तत्र पणयो वणिज इवादातारो बुध्यमानाः ससंतु स्वपंतु ॥ १ ॥ अथ चतुष्ठी ॥ १ ॥ कुर्वित्स
 देवीः सनयो नवो नायामो बभूया दुषसो वो अद्य ॥ येनानवग्ने अंगिरे दशमे सप्तस्य रेवती रेव इष ॥ ॥ हे देवी द्योतमान उषसो वायु धान् सनय
 पुराणो नवो वाया योगमनः साधनः सरथो अद्यास्मिन् यागदिने कुर्वित बभूवार् बभूयात् भवेत्तच्छेदित्यर्थः येन रप्येन हे रेवती धनवत्यो यूपं न
 वग्ने दशमे सप्तस्य सप्तकंदो युक्तमुखं गिरे अंगिरो गरोत्ये हे तत्र ये प्यंगिरसः तेषां गणे तथा न्यजनवग्ने दशमे अंगिरसस्तम इति रेवते नव
 द्या भवति तथा ऊषविभातं कृतवत्यः वेसे युक्तन कर्मणो लिरामध्यम बभूव च नस्येदं रूपं ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ १ ॥ यूर्यं हि देवी कृतयुग्मिरे
 परिप्रयाथ्य भुवनानि सद्यः ॥ प्रबोधयंती रुषसः ससंतं द्विपा चतुष्पा चरथाय जीवं ॥ ॥ हे देवी द्योतमाना उषसो यूर्यं हिरवलु कृतयुग्मिरे
 जगामिभिराथ्ये भुवनानि सद्यः परिप्रयाप्य परितः प्रकृष्टं गच्छथ ॥ किं कुर्वत्यः ससंतं स्वयं तं द्विपा चतुष्पा न्मनुष्यगवादि लक्षणा जीवं च
 रथाय चरणाय गमनादिथ वहाराय प्रबोधयंती य प्रबोधयंत्यः सत्यः परिप्रयाथा ॥ ॥ इति तृतीयस्याष्टमे प्रथमो वर्गः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ १ ॥
 कस्विदा सांकतमापुराणीयथा विधाना विदधुर्कभूतां ॥ शुभं यस्तु भ्रातृषसश्चरंति न विज्ञायंते सदृशी रजुर्याः ॥ ॥ आसां उषसामध्ये क
 स्विद भूदद्य कतमापुराणी पुरातनीयथा कभूता संधातिनिधाना चमसादि निर्माणानि विदधुर्कुर्वन्तु भवः यतया ओषसः शुभाः दी
 ताः शलं चरंति शोभो दीप्तिं कुर्वंति भाः अजुर्याः अशी ली नित्य नूतना विज्ञायंते यथा सदृशीः सदृश्यः सर्वेष्वपि दिवासघेकरूपाः अतोद्यत

राम
२३२

न्य एना एताः पुराण्य इति न ज्ञायंते उषा सदृश्यं सदृशी ॥ रिदुश्च इत्यत्र प्रतिपादितं ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ १ ॥ ता द्याता भद्रा उषसः पुरा सुरभिष्टि
 धुम्ना कृतजातसत्याः ॥ यास्वी जानः शशमान उक्ते स्तुवं सं इविण सद्य आप ॥ ॥ ता यद्येति प्रसिद्धो ताः स्वरूपकारिण्यः ता भद्राः क
 ल्याण्या सुत्या वा उषसः पुरा पूर्वमासुरभवत् ॥ अभिष्टिक्ताः अभिगमनमात्रेण धुम्ना सांताः कृतजातसत्याः कृतार्थे यज्ञार्थं जाता
 अताः सत्याः सत्यफलाश्च ता दृश्यः यासूषस्सु ईजानो यागं कुर्वणः उक्तेः शस्त्रेः शशमानः शंसमानः स्तुवन् सामभिः स्तोत्रं तिष्यादयन्
 शंसन शस्त्राणि कुर्वन् इविणं धनं सद्य आप प्राप्नोति ता भद्रा इति संबंधः ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ १ ॥ ता आचरंति समना पुरस्तात् समानतः समना प
 प्रथानाः ॥ कृतस्य देवीः सदसो बुधाना वा न स र्गो उषसो जरते ॥ ॥ ता उषसः आसर्वतश्चरंति समानाः पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि समाना द
 शादंतरिक्षात् समना पप्रथानाः प्रथमानाः कृतस्य यज्ञस्य सदसः सदः तत्र त्वमृत्विग्वशादिकमित्यर्थः ॥ बुधानाः बोधयन्त्यः ॥ अंतर्भा
 वित एषो यो ह्येवं महानुभावा उषसः जरते स्तुयंते गवां सर्गान् उदकानां शृष्टय इव मावां सर्वान् रश्मय इति हे कृतं ता यथा सर्वत्र प्रसं
 शादुपकारता च स्तुयंते तद्वत् ॥ ॥ अथ नवमी ॥ १ ॥ ता इवे ३ व समना समानी रमी तव पा उषसश्चरंति ॥ गृहं तीर भ्वमसितं रुद्राः शुक्रा
 स्तनूभिः शुचयोरुचानाः ॥ ॥ ता एवोषसः इदिति पूरणः ॥ नू अद्य असमना समान एक धेत्यर्थः ॥ समानी रक रूपाः अमी तव पाः अपरि
 मितवर्णा वा उषसश्चरंति सर्वतः किं कुर्वत्यः अभ्वमहं नामेतत् ॥ अतिमह असत् कृष्णं रूपं गृहं तीः गोपयंत्यः रुद्राः शोचमाने ॥ तनूभिः
 स्वशरीरैः शुक्रादीनां शुचयः शुद्धाः रुचाना रोचनाः रोचयंत्येता ॥ ॥ अथ दशमी ॥ १ ॥ रथि दिवो दुहितरो विभाती प्रजावंतं यच्छतास्मा

सुदेवीः॥ स्वोनादावः प्रतिबुध्यमानाः सुवीर्यस्य पतयः स्याम॥॥ हे दिवो दुहितः द्योतमानस्यादित्यस्य दुहितः स्थानीयाः विभातीः विभात्यः
विश्वेण भानुं कुर्वत्यः अस्मासु प्रजावतं रयिं पुत्रीं धृपेतं धनं यच्छत दत्ता हे देवी देव्यः॥ स्थानात् सुखात् निमित्तभूतात् बोधुषान् प्रते
बुध्यमानाः प्रतिबोधयंतो वयं सुवीर्यस्य पतयः स्याम पुत्रादिसहितस्य धनस्य पालोको भवेम॥॥ अथैकादशी॥॥ तद्वा दिवो दुहितरो
विभाती रूपब्रुव उषसो यज्ञकेतुः॥ वयं स्याम यज्ञसो जनेषु तद्योश्च धत्तां पृथिवी च देवी॥॥ युष्मायां जपेत्॥ हे दिवो दुहितरः हे उषसः
विभातीः बोधुषान् तत्त उन्नरधि प्रथमपादेन वक्ष्यमाणं फलं यज्ञकेतुः यज्ञैव केतुः प्रज्ञापकाय स्य तादृशो हं उष कुंधी धारयंतं॥॥
इति तृतीयस्याष्टमे द्वितीयो वर्गः॥॥ प्रतिसप्त च सप्तमं सूक्तं गायत्रमुषो देवताकं प्रतिष्ठा सप्तगायत्रमित्यनुक्रमणिका॥ प्रातरनुवा
क उषस्येकतो गायत्रे कंदस्याश्चिनशस्त्रे च दं शस्यो रथो स्यः प्रतिष्ठा सूतरीति हि सूत्रितं॥॥ तत्र प्रथमा॥॥ प्रतिष्ठा सूतरी जनी व्यु
च्छंती परिस्वसुः॥ दिवो अदृशि दुहिता॥॥ स्यासा सक्त्यमाना सूतरी सुष्टु प्राणिर्नानेत्री जनी जनयित्री फलनां स्वसुः स्वस्तस्थानीय
यो शत्रेः परि उपरि भाग रात्रि पर्यवसानकाले व्युच्छंती तमो विवासयंती स्वसास्त्रे ज्यायस्या भित्युक्तं दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य दुहि
तोपाः प्रत्यदृशि प्रतिदृशते सर्वैः॥॥ अथ द्वितीया॥॥ अश्वेव चित्ररुषी माता गवामृतावारी॥ सखा भूदश्चिनो रुषाः॥॥ अश्वेव चित्रा चा
यनीया अरुषी रोचमाना गवो रश्मीनां माता निर्मात्री कृतावरी यज्ञवत्पुषाः स्त्रश्चिनोः सखा समानरयाना सह सक्त्यमाना भूत भव
ति॥ अश्चिनो रुषा उषसः सह सक्त्यमानत्वात् सखित्वं परस्परं॥॥ अथ तृतीया॥॥ उत सरवा स्यश्चिनो रुतमाता गवामसि॥ उतोषो वस्व

राम
२३३

६९

॥ श्रीशिवदिगुरवे नमः॥॥ यस्य निश्चसितं वेदायो वेदेभ्यो रदितं जगत्॥ निर्भमेतमहं वेदे विद्यातीर्थमहेश्वरं॥॥ अथाष्टमव्याख्यानमार
भते॥ इदमुत्पदित्येकादश चंषष्ठं सूक्तं वामदेवस्यावैष्टुभं उषो देवताकं॥ इदमुषस्यैतित्यनुक्रांतं॥ प्रातरनुवाके उषस्येकतो वृष्टुभं कंदस्या
श्चिनशस्त्र इदं सूक्तं सूत्रितं॥ उषो वजने इदमुत्पदिति॥॥ तत्र प्रथमा॥॥ इदमुत्पत्पुरुतमं पुरस्ताज्ज्योतिस्मसो वयुना वदस्वात्॥ नू
नं दिवो दुहितरो विभातीर्गानुं कृण्वंनुषसो जनाय॥॥ इदमुपुरतो दृश्यमानमेदं त्यत्॥ अस्माभिसुत्यं सर्वप्रसिधं पुरुतमं अत्यंतप्रभूतं
ज्योतिस्तेजो वयुना वत वेने कानि कर्माण इदं प्रकृष्टं कानि मतं॥ अथ वा वयुनमिति प्रज्ञानामप्रज्ञो मेतं सर्वस्य प्रज्ञापकमित्यर्थः॥ कीदृक्ते
जः पुरस्तात् पूर्वपूर्वस्यादि श्रितमसो धकारवदस्वात् उदतिष्ठत्॥ एवं सति नूनं सत्यं दिव आदित्यस्य दुहितरो दुहितः स्थानीया विभाती
विभानं कुर्वती रुषसो जनाय ज्ञानानां गानुं गमनादिव्यापारसामर्थ्यं कृण्वन्न कुर्वत॥॥ अथ द्वितीया॥॥ अस्कुर्व चित्रा उषसः पुरस्ताज्ज्यो
ता इव स्वरवो धरेषु॥ यू व्रजस्य तमसो हारो छंती रं वृक्षयः पावकाः॥ विज्ञाश्चायनीया उषसः पुरस्तात् पूर्वस्यादि शस्त्रुस्तिष्ठंति यात्रा
इत्यर्थः॥ तत्र दृष्टांतः॥ अथरेषु मिताः रंवाता स्वरवो यूपा इव ते दद्या देव्याः पुरतो भासते तद्वत्॥ यद्यापि स्वनुशब्दो यूपो दयति तत्र प्रथमश
कलवाचीयः प्रथमः शकलः परायते सरुः कार्य इत्युक्तत्वात् तथाप्यत्र मितशब्दश्च वणावृषालवंतः स्वरव इत्यादौ तद्वा दशनाच्चाहोत्रयू
पवचनः ताः व्रजस्य कारकस्य तमसो हारा हाराणि व्युच्छंतीः शुचयो दीप्ताः पावकाः शोधिकाः अत्र नृणां वृण्वन्॥॥ अथ तृतीया॥॥ उच्छं
ती रद्याचितयंत भोजा जाधो देवा योष सोमघोनीः॥ अवित्रे अंतः पणयः संसत्त्व बुध्यमाना स्तमसो विमध्ये॥॥ अथ स्मिन् दिने उच्छंतीस्त

वृणीमहे शार्थयामः। असुरस्य असुर्वलं तद्वतः प्रवेवसः प्रकृष्टतमः देवास्येति संबंधः। येन धने युक्तः सन् कर्तुं हनो मे तत्तु गृहो लक्षितं धनं जातं दशपुं हविर्दत्तवते यजमानायात्मना आत्मनेव यच्छति। तच्छदि महान् देवः सविता अकुभिः शत्रिभिः एतदक्रोमयुपलक्षणं सर्वैर्दिवसे सर्वपुदिवसेषु नोस्माकं उदथात्। उद्यच्छतु करो वित्यर्थः। यद्वा कर्तुं इति। तेजो नाम तत्तेजः उद्यच्छत्विति॥ अथ द्वितीया॥ दिवो धर्मा भुवनस्य प्रजापतिः पिशंगं द्वापि प्रतिमुंचते कविः॥ विचक्षणः प्रथयं नापृणं नुर्वजी जनस्य विता सुसुमुक्त्वा॥ दिवो धर्मा लोकस्य धर्माधारः न केवलं दिव एव अपितु भुवनस्य कृत्स्नस्यापि लोकस्य धर्मा प्रजापतिः प्रजानां प्रकाशदृष्ट्या दिनापालयिता कविः प्रजादेवः पिशंगं द्वापिः हिरण्यं कवचं प्रतिमुंचते आच्छादयति प्रत्युदत्युदयं विचक्षणः विविधदृष्ट्या सर्वदेवः प्रथयन् प्रख्यापयन् तेजः अपृणं प्रापूरयन् परितः तरुप्रभृतं सुसुसुखं उक्त्वा अज्जी जनत उत्पादयति॥ अथ तृतीया॥ आश्विनं सिद्धिं आनि पार्थिवो देवः कृणुते स्वायधर्मणे॥ प्रब्राह्म अस्माकं सविता सवीमनिवेशयन् सुवर्नं कुभिर्जगत्॥ अयं देवः सविता दिव्यानि द्युसंबंधी निपार्थिवारजां सिलोकान्। तिस्रस्तुः पृथिव्यतिष्ठो भूमी हिरियन्त्री उत द्युनिति हि श्रुतं। आश्विनः प्रापूरयति। स्वाभिर्भूमिर्देवः स्वायधर्मणो कोपयधारणाय श्लोकं प्रब्रूहि कृणुते करोति। सविता सवीमनि प्रसवे अनुज्ञानं यां निमिज्ञायां ब्राह्मस्वीर्वा प्रास्माकं सृजति प्रसारयतीत्यर्थः। किं कुर्वन् अकुभिः कांतिभिः जगत् विवेशयन् स्वस्वकारे स्थापयन् प्रसुवन्। परयत् अथवा अकुभिरिति रात्रिनामतदुपलक्षितं सर्ववसारे सर्वेषु दिनेषु वकरोतीत्यर्थः॥ अथ चतुर्थी॥ अदाभ्यो भुवनानि प्रचाकश द्रुतानि देवः सविता भिर

राम
२३४

रक्षते॥ प्रास्माकं भुवनानि प्रजाभ्यो धृतव्रतो महो अज्जस्य राजति॥ सविता देवः अदाभ्येन्ये रंहंसितः सन् भुवनानि प्रचकेशत् दापयन् जतानि केर्माणि प्राणिनामभिरक्षते। भुवनस्य लोकस्य प्रजाभ्यस्त प्रत्याभ्यो ब्रह्मस्वी यो प्रास्माकं प्रसारयति स्वस्वकर्मणो नुजा नातीत्यर्थः। सर्वव्यापाराणां सूर्याधानं चात् सविता वै प्रसयनामा इति हि श्रुतिः। धृतव्रतो धृतकर्मासतथा कुर्वन् महो महतः अस्मस्य जगतो राजति ईश्वरो भवति॥ अथ पंचमी॥ चिरंतं रिक्षं सविता महित्वना वीरजां सिपरिभूस्त्रीणि रोचना॥ तिस्रो दिवः पृथिवी तिस्र इति विभिर्विभिनोरक्षति तन्मा॥ अथ सविता त्रिः त्रिभेदमैत रिक्षं अंतराक्षानमवति जगदित्यंत रिक्षं परिभूः परिभविता सन् महित्वेन इति याज्ञोतिः। वायुविद्यधरणारव्यास्त्रयो लोका अंतरिक्षभेदाः सवायुलोकं सवरुणलोकं मित्यादि श्रुतेः। वीरजां सिरंजनात्मकानि। त्रीणि क्षित्यंत रिक्षं धुलक्षणात् त्रीन् लोकानित्वतिः पूर्वमंतरिक्षस्येपावांतरभेद उक्तः इह तु सामान्याकारेणेत्यपु नरुक्तिः त्रीणि रोचनारोचनानि रोचमाना मग्निवाद्यादित्यानुक्तं स्थानव्यस्यमि चनेत्वति। पूर्वमंतरिक्षस्य वांतरभेद उक्तः अथ द्रु पृथिव्यो रवांतरभेद उच्यते। तिस्रो दिवः इदं प्रजापति सत्याख्यान् त्रीन् लोकानित्वतितथा तिस्रः पृथिवी रित्वति। क्षित्यवांतरभेदा लोका नित्वति एवं सर्वत्र व्याप्तो देवः त्रिभिर्व्रतेः कर्मभिः उह्नवर्ष हिमाख्ये नोस्मान् त्मना आत्मनेव स्वीयानुग्रहबुध्यैवाभिरक्षति अभिरक्षतु परिपालयतु॥ अथ षष्ठी॥ बृहत्सु सः प्रसवीतानि वेशनो जगत स्थातु रुभयस्य यो वशी॥ सनो देवः सविता शर्मयच्छत्वस्मे क्षयाय विवरुथर्महसः॥ यो बृहत्सु सः प्रभूतधनः प्रभूतसुवा प्रसविता प्रकर्षणानुज्ञानकर्मणो निवेगानः सर्वगतिव्यः जगतो जंगमस्य स्वा

तुः स्वावरस्योभयस्थयोवशी समहानुसवितादेवो नोस्मभ्यं सुखं शर्मयत्तु कीदृशं शर्मजिवरुथं जगि वरुथा विगृहाणि स्नानानि क्षिप्या
दीनियस्यतता दशं अस्मि अस्माकं महसः पापक्षयाय भवत्विति शोधः राजकय आगं देव इत्येषानुवचनीया सूत्रितं च। आगं देवः क्रतुभि
र्वर्धतु क्षयमेत्यर्धं च आरदिति ॥ ॥ सेषा सप्तमी ॥ ॥ आगं देवः क्रतुभिर्वर्धतु क्षयं दधातु नः सविता सुप्रजामिषे ॥ सनः क्षपाभिरह मिश्र
जिन्वतु प्रजावंतरयिमस्मै समिन्वतु ॥ ॥ दिवः सविता क्रतुभिः सहः आगन् आगच्छतु। गमेर्लङ्कितं किंच क्षगृहं वर्धतु वर्धयतु नोस्मा
कं सुप्रजां शोभनपुत्राद्युपेतं दधमन्नं दधातु ददातु। सरवनोस्मानुक्षयाभिरात्रिभिः अहमिश्च सर्वेषु दिनेष्वित्यर्थः जिन्वतु प्रीणयतु ध
नानि अस्मै अस्मासु प्रजावंतरयि समिन्वतु या प्रोतु प्रापयत्वित्यर्थः ॥ ॥ इति तृतीयस्याष्टमे क्रतुर्विगर्गः ॥ ॥ अभूदेव इति षष्ठं च नवमं
सूक्तं वामदेवस्यावसवित्रमंत्या विष्टुप्रक्षिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्त्यः। तथा नुक्रमणिका। अभूदेवः षट्त्रिष्टुवंतमिति। अग्निष्टो
मो वैश्वदेवश्चास्त्रे सावित्री नाविहानमिदं। तथा सूत्रं। अभूदेव एकया वदशाभिश्च भूते इति आद्या सावित्रग्रहस्य तथा च सूत्रं। सा
वित्रेण ग्रहेण वरं त्यभूदेवः सविता वंद्यो न इति ॥ ॥ सेषा सूक्ते प्रथमा ॥ ॥ अभूदेवः सविता वंद्यो न इदानीं मङ्ग उपवाच्यो नृभिः ॥ वि
यो रत्ना भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं नो अत्र इविणं यथा दधत ॥ ॥ स सविता देवः अभूत्प्रादुरासीत्। आता नुक्षिप्रमेवनोस्माकं वंद्यो वंदनीयो
भवति। इदानीं यागकाले अङ्गसूतीयसवने नृभिरस्मदीये होतृभि उपवाच्यः स्तुत्ये भवति। यो देवो माविभ्यो मनोरपत्येभ्यो यजमानेभ्यः
तेषां मर्त्या यैरन्नारमणीयानि धनानि धिभजति स देवः श्रेष्ठं प्रशस्यं इविणं गवां दलक्षणधनं नोस्मभ्यं अन्नास्मिन्कर्मणि यथा दधत द

राम

२३५

३१

इति शेषे ॥ ॥ उतापि चाश्विनोः सरवासखि उतापि च गवां रश्मीनां मातासि उत हे उषसः वस्वो धनस्ये शेषे दाश्वरो भवसि ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥
॥ यावयद्देवसंत्वा चिकित्सन्त ताव रि ॥ प्रतिस्तोमे रभुत्समहि ॥ ॥ यवयद्देवसंयवय नोयुज्यमाना द्वेषांसि द्वेष्टारो यस्यास्मादृशी पृथ
क्क्रियंते द्वेषांश्चनयेति रात्रौ हननायो युक्ता हविर्णा उषः काले हि पलायंते तादृशं चिकित्वात् आपयंती त्वात्वां सृन्ताव रि सृन्तेति वा
श्रामतद्वति दिविस्तोमेः स्तुतिभिः प्रत्यभुत्समहि प्रतिबोधयामः सुमद्व्यर्थः ॥ ॥ अथ षष्ठमी ॥ ॥ प्रतिभद्रा अदृक्षत गवांसगानिरश्मयः ॥
आषा अत्रा नुरुज्वय ॥ ॥ भद्रास्तुत्यारश्मयः प्रत्यदृक्षतः प्रतिदृश्यते। गवासुदकानां सगविषधारा इव इयमुषाः उरुज्वयो महते
जः आर्द्राः आदरयत् ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ आप पुषी विभाव रि व्यावज्योतिषा तमः ॥ उषो अनुस्वधामव ॥ ॥ हे विभाव रि विभावत्युषः त्वै
आप पुषीः आपूरयंती तेजसा जगत् ज्योतिषा तेजसा तमो धकारं व्यावः व्यावृणोः किंच स्वधां हविर्लक्षणं अन्नं अवरक्ष ॥ ॥ अथ स
प्तमी ॥ ॥ आद्योतनोषि रश्मिभिरांतरिक्षमुत प्रियं ॥ उषः शुक्लेण शोचिषा ॥ ॥ हे उषोरश्मिभिर्दिवं आतनोषि उरुविस्तीर्णं प्रियमंतरि
क्षं रश्मिभिरातनोषि शुक्लेण दीप्तेन शोचिषा प्रकाशेन युक्तासत्येवं करोषि ॥ ॥ इति तृतीयस्याष्टमे क्रतुर्विगर्गः ॥ ॥ तदेव स्येति सप्तमं
ष्टमं सूक्तं वामदेवस्यावसवित्रमंत्या विष्टुप्रक्षिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्त्यः। तदेव स्य सावित्रं जागतामिति। अभिष्टुविके तृतीये हनि वैश्वदेवश्चास्त्रे सावि
निधाने। तथा च सूत्रितं। तदेव स्य घृते नद्या वा पृथिवी इति तिष्ठति ॥ ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ तदेव स्य सवितुर्वार्यं महं हृणी महं असुरस्य प्र
चेतसः ॥ हृदियं नदा शुषेयत्तु तिष्ठता तं नो महौ उदथां देवो अन्तुभिः ॥ ॥ सवितुः प्रकस्य दिवस्य वार्यं वरणीयं महसूज्यं तर्धनं

वरिमन्त्रा आकारभ्यो भूम्या उरुं लोच सुवति । तन्मादिवोद्युलोकस्य वरिमनु उरुं लोच सुवति । अस्य देवस्य तदुक्तं कर्म सत्यमवाध्य
मिति ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ इन्द्रो ज्येष्ठान् इन्द्रोऽपर्वतेभ्यः क्षयार्थेभ्यः सुवसिप रुधावतः ॥ यथा यथा पतयंतो वियेमिर एवैव तस्तुः सवि
तः सवायते ॥ ॥ हे सवित ॥ इन्द्रो ज्येष्ठान् इन्द्रोऽपर्वतेभ्यः क्षयार्थेभ्यः सुवसिप रुधावतः ॥ यथा यथा पतयंतो वियेमिर एवैव तस्तुः सवि
महद्वाः पर्वतेभ्योऽधिकान् सुवसिप रयसि किं चेभ्यो जमानेभ्यः पत्यावतो गृहवतः क्षयान् निवासान् संग्रामान् गरादीन् वसिप्रे
रयसि यथा पथा पतयंतो गच्छंतस्त्वां वियेमियेमिरे विनियम्य ते त्वयो ते तव सवायानु जाये एवैव एवमेव नियमनमनति क्रम्यतस्तुः
तिष्ठति ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ ये ते विरहं त्ववितः सवासो दिवे दिवे सो भगमा सुवति ॥ इन्द्रो द्यावापृथिवी सिंधुर्द्विरादित्येर्नो अदितिः
शर्मये सत् ॥ ॥ हे विजयमानाः ॥ हे सविता स्वदर्थं सवासः सवाः सभाः द्वितीयाथ प्रथमा सोमान् यद्वा सवासः सवनानि प्रातशदीनि
प्रति विहरन् अभिषु एवंति नवो वलमेकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेषु अपितु दिवे दिवे प्रतिदिनां सो भगं सो भाग्य जनकमा सुवति अ
भिषु एवंति तेभ्यो नोऽस्मभ्यं इन्द्रः शर्मयं स न्यच्छतुः द्यावापृथिवी च अदिविजिष्ठा सिंधुभिर्नानि देवता च आदित्येः सहितादिति अ
शर्मयं सत् सान्ने सृक्तं इन्द्रादीना निपात भुक्तातेषां प्रार्थनान् विरुध्येते ॥ ॥ इति तृतीयस्याष्टमं पंचमो वर्गः ॥ ॥ को वस्त्रातेति दशार्चं
शर्मं सृक्तं वा मदेव स्यात् विश्वे देवा देवता कं अद्यस्याद्यास्ति स्त्रो गाय त्र्यः शिष्टा अनादेशा परिभाषया विबुधः ॥ तथा चानुक्रम्यते ॥
को वो दशवैश्वदेवं त्रिगाय त्र्यं त्रिति विनियोगो लें गिक ॥ ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ को वस्त्राता वसवः को वरुता द्यावाभूमी अदिते चो सीथोनः ॥

राम
२३६

७२

सहीयसो वरुण मित्रमहर्त्तुको वो धरे वरिवोधाति देवाः ॥ ॥ हे वसवः सर्वस्य वासयितारो देवाः वो युष्मान् वस्त्राता स्त्रियतो यूयं वसवः
अनङ्ग्यभि प्रायः ॥ वस्त्रवरुतां संचरयिता दुःस्वानो वरणी यो नाभवति ॥ हे द्यावाभूमी ॥ नो स्यान्त्रासीतां रक्षतं हे अदिते अरवे उनीये
एतदपि द्यावाभूम्योर्विशेषणं ॥ संख्या व्यत्ययः ॥ यदिदं पृथग्देवता मंत्रेण स्यात् तर्हि निघातो मस्यात् ॥ आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानव
दिति पूर्वस्याविद्यमानत्वेनास्येव पादादित्वात् अदिते मित्रावरुणोत्तमृत्त्व्यादिना रुद्रवसवः सुदानवतस्तस्येवं विशेषणत्वे समाना
धिकरण इति समानाधिकरण्यात् अग्रेपावकरो विधेति वत् अस्य निघातः सिध्यति तस्मात् द्यावाभूमी इत्येतस्य विशेषणं हे वरुण
हे मित्रयुवां सहीयसो मन्त्रात् अभिभवतु मनुष्यात् तत्रासीथो ॥ हे देवा वो युष्माकं अधरेयागो का वरिवो धनं धाति ददाति ॥ यद्वा यो वो
युष्माकं मध्ये वो वरिवोधाति धारयति ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ प्रयेधामानि पूर्वाण्यर्चन्विय दुष्कान्वियोतारो अमूराः ॥ विधातारो विनेद
धुरजस्वाः ऋतधीतयो रुचंत दस्माः ॥ ॥ ये देवाः पूर्याणि पुरातनानि धामानि स्थानानि वा प्राचानि अचंति प्रयच्छंति स्तोत्रभ्यः ॥ य
तये च वियोतारो दुःस्वानामा अयितारो मूरा अमृदाः उच्छान् व्युच्छंति तमो विवासयंति देवाते विधातारः फलानां कर्तारं अजस्वाः नि
त्याः विदधुः कुर्वन्त्यभिमतं ॥ किंच ऋतधीतयः सत्यकर्माणो दस्मदर्शनीयास्ते रुचंतरो चंते ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ अपस्या उमदिति सिं
धुमर्कैः स्वस्तिमीले सरव्याय देवी ॥ उभेयथानो अहनी निपात उपासान्क्रा करतामदधे ॥ ॥ पस्या सर्वे गंतव्या मदि अदीनां नो मात
रता देवी सिंधुस्पंदनशीलां नद्यभिमानि देवी च स्वस्तिं सुखेनियामे तन्नामिकां देवी सरव्याया कूल्याया वीमीत्राले स्तोति ॥ उभे अहनीद्या

गच्छन्ति यो नोऽस्मात्त्रिपातः। हतयास्तोमि। उषासान्ततः अहोरात्राभिमानि देवते अदधे अदेभनीये करतं। अभिमतमिति शेषः॥॥ अथ चतु
र्थः॥॥ अर्थमावरुणश्चेति पंथाभिधस्यतिः सुवितं गातुमग्निः॥ इन्द्राविष्णु नृवदुषुस्तवानाशर्मनोयतमनवद्वरुणः॥॥ अर्थमादेवोऽस्मा
कं पंथायज्ञादमागं विचेति ज्ञापयति। तथावरुणो विचेति। इषो नस्य हविलक्षणास्य पतिः पालकोऽग्निः सुवितं सुरवकरं गातुं गमनमा
र्जवास्वर्गादे विचेति। इन्द्राविष्णु सुसुहृस्तवानास्तयमानो नृचमनुवतमनुष्योपेतं वरुणं वरुणीयं। अमवतं बलोपेतं शर्मगृहं सुखं वा
नोऽस्माकं यतं गच्छतं॥॥ अथ पंचमी॥॥ आपर्वतस्य मरुतामवांसि देवस्य चातुरत्रिभगस्य॥ पात्यतिर्जन्या दह सो नो मित्रो मित्रिया
दुत न उरुष्येत्॥॥ पर्वतस्य अदे सखस्येतन्नाम कस्य देवस्य मतां च तानुः रक्षकस्य भगस्य देवस्य वावो सिरक्षणानि आत्रि आरुणो
किंच पतिर्वरुणो देवः जन्यात जनसंबंधादहं सः पापात् उतापि च मित्रश्च मित्रियात् मित्रभावत उरुष्येत्॥॥ इति तृतीयस्याष्टमेष
छोवर्गः॥॥ अथ षष्ठी॥॥ नूरोदसी अहिना बुध्येन सुवीत देवी अथेभिरिष्टैः॥ समुद्रं नमं चरणो सनिधवो धर्मस्वर सो नद्योऽप
त्रन्॥॥ हेरोदसी द्यावापृथिव्यो युवां अहिना बुध्येन अहिर्बुध्न्या नाम केन देवेन सह नुक्षिप्रं अथेभिरापनीयेरिष्टैः कामैर्निमित्तभूतैः
सुवीतस्तु वेसतिषा। बोधनानां संभक्तुमिच्छतः संवरणे संवरोय समुद्रमध्यगमनाय समुद्रमिव तं यथाकृतं तितद्वत्। यस्मादेते देवा
श्चर्मस्वरवो दीप्त धनयो नद्यो रपत्रन् अपरणीतीति परोक्ष इव। अयं वाते देवानदीरपरण्वेत्तित्याशीः। तस्मात् सुवा इति संबंधः॥॥ अथ
सप्तमी॥॥ देवेर्नो देव्यदिति निर्णयतु देवस्त्राता त्रायतामप्रयुच्छन्॥ न हि मित्रस्य वरुणस्य धासि मर्हामसि प्रमियंसा चक्षेः॥॥ अदिति

राम
२३१

७३

द्यादित्यर्थः। तथा वंछ उपवाच्यश्चाभूदिति॥॥ अथ द्वितीया॥॥ देवेभ्यो हि प्रथमं यजियेभ्यो मृतत्वं सुवसि भागमुत्तमं॥ आदिदामानं स
वितर्थां एषे नृचीना जीवितामा नुषेभ्यः॥॥ प्रथमं देवेभ्यो हि हि शब्दः प्रसिद्धो देवेभ्यो यजियेभ्यो यज्ञार्हं भ्यः अमृतत्वं तत्साधनं उत्तमं
उत्कृष्टतमं भागं सामादिलक्षणं सुवसि। अनुजानीसि आदितः अनंतमेव दामानं हविषा दातारं हे सवितः नृसृष्टिः प्रकाशयसि मा
नुषेभ्यो यजमानेभ्यो जीविता जीवितानि। अनृचीना अनुक्रमयुक्तापि नृपुत्रपौत्रा इत्यनुक्रमः इदं शानि जीवितानि पश्चाद्वाणुवा॥॥
अथ तृतीया॥॥ अवित्री यश्च कृमादेव्ये जने दीनेर्दक्षेः प्रभृती पुरुषत्वता॥ देवेषु च सवितर्मानुषेषु च त्वं नो अत्र सुवता दनागंसः॥॥
हे सवितः वयं अवित्री अप्रज्ञया देव्ये जने दवत्रयी दीनेः दुर्बलैः पुत्रादिभिर्कृत्स्निभिर्वीतया दक्षेः दक्षे प्रवृद्धवृत्तेः प्रभृती प्रभृत्या
णश्च यमी दानतिथावमत् पुरुषत्वता पुरुषवत्तया च यदागश्चक्रम। न केवलं त्वाप्यवकृतं। अपितु देवेभ्यो नृपुमानुषेषु वा ज्ञा निदिभिर्य
श्चक्रमनः कृतवतोऽस्मात्त्वमात्रास्मिन्कर्मणि अनागसः सुवतात्। अनुजानीहि। देवेषु वा हविषु सवितुः सत्कः प्रसवस्य न प्रमिय इति
याज्या। सूत्रितं च। न प्रमिये सवितुर्देवस्य तद्वत्स्यतेः प्रथममिति॥॥ सेषा चतुर्थी॥॥ न प्रमिये सवितुर्देवस्य तद्वत्स्यतेः यथाविश्वं भुवनं धा
रयिष्यति॥ यः पृथिव्यावरिमं नास्वगुरिर्वर्चं दिवः सुव तिसत्यस्य तत्॥॥ सवितुर्देवस्य दवस्य तत्कर्म न प्रमियेन प्रमियेत। न प्रहिस्येत।
हिंसाहं न भवतीत्यर्थः। कृत्यगर्थके अत्ययः। यद्वा देवस्य तिसत्यस्य तत्कर्म न प्रमियेन प्रमियेत। न प्रहिस्येत।
यथा विश्वं भुवनं धारयिष्यानि धायति विश्वधारणरूपं यत्कर्म स्तित न प्रमिये तथास्वगुरिः शोभनां गुण्यपलक्षितो ह सो यं हि धियाः।

तत्र प्रथमा ॥ १ ॥ क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ॥ गामश्च पोष इत्यास नो मृत्वा तर्ह्येह ॥ ॥ वयं यजमानाः क्षेत्रस्य पतिना देवेन तद्वत्
क्षेत्रस्य पतिना कुः ॥ केचिदग्निं अथापरे स्वेतं त्रपव वा कश्चित् क्षेत्रस्य पतिरुच्यते ॥ हितेनेव ॥ इव शंख एवार्थः ॥ सर्वे प्राणि हितेनेव तेन अथ
वामित्रेणैव वायथा सरव्यः महाप्ये सन् स्वकार्यं साधयति ॥ तद्वत् ॥ यजामसि यजामः ॥ क्षेत्रं सदेवो गामश्च पोषयितुं पोषयितुं गवाश्च ल
क्षणं धनं आहरेत्विति शेषः ॥ उपसर्गं श्रुतेर्यग्यक्रिया ध्याहारः ॥ स एव देवो नो स्मानी दृशो उक्तलक्षणं धने दातव्ये सति मृत्वा तिसुखय
ति ॥ क्षेत्रस्य पतिनेत्यादि निरुक्तं जानीयान् ॥ आशोयान्ये मे जावरुणस्यातिरिक्त्यो क्ये परिधानीया सूत्रितं च ॥ क्षेत्रपते मधुमंत मूर्ध्नि मिति
परिधानीयेति ॥ तस्यावस्तुत्येषा द्वितीया ॥ ॥ क्षेत्रस्य पते मधुमंत मूर्ध्नि धेनु एव पयो अस्मा सुधुध्वं ॥ ॥ क्षेत्रस्य पातत्वं मधुमंतं माधुर्यं
पेतं ऊर्ध्वं प्रवृद्धं मुदकं धेनुः पय इव सायथा दुग्धे तथा स्मा सुधुध्वं मधुध्वं मधुध्वं विदुतमिवेत्युपमा तादृश मुदकमित्यर्थः ॥ ऋत
स्य यज्ञस्योदकस्य वापतयः स्वामिनो नो रन्ध्रा न्न लयंति सुखयंतु ॥ यद्वा ऋतस्येतत्कर्मणि षष्ठी ॥ ऋतं मृत्वा यंतु प्रयच्छंतु ॥ मृत्वा तिर न्न
दानकमी ॥ ब्राह्मणां च सिनोतिरिक्तो ह्ये परिधानीयेषा ॥ मधुमती रोषधीर्धा वि आप इति ध्या परिधानीयेति सूत्रितत्वात् ॥ ॥ सेषा तृतीया ॥ ॥
मधुमती रोषधीर्धा वि आपो मधुमं नो भवत्वं तद्वत् ॥ क्षेत्रस्य पतिर्मधुमानो अस्त्व रिष्यं तो अन्वेने चरेम ॥ ॥ ओषधी रोषध्यः ब्रीहि
प्रिया वा दयो नो स्मभ्यं मधुमती मधुमत्यो भवंतु ॥ तथा द्यावः तिस्रा दिव इत्युक्तत्वात् ॥ ब्रुवन् वनयुक्ते ॥ तथा आपः अत रिक्षं वनो मधुम
इव तु किंच क्षेत्रस्य पतिरपि मधुमानो अस्ति ॥ अरिष्यं तो न्ये र हि स्यं तो वयं एनं क्षेत्रपतिमनु स्तत्य चरेम मुरवेन ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ शु

राम
२३९

मधुश्रुतं घृतमिव सुपूत मृतस्य नः पतयो मृलयंतु ॥ ७ ॥

देवी अदीना देवमाना देवैरन्येर्मित्रादिभिः सह नो अस्मान् निपातु पालयतु ॥ तथा पालको देवः इंद इत्यर्थः सोप्य प्रयुक्तं ज्ञायतो वयं च
मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च सातु समुद्येतं धासि मत्र सोमा दिलक्षणं प्रमियं हिंसितुं ह्यहमि सि अहमिः समर्था भवामः किं त्वनुद्योतेन
संवर्धितुं मर्हमेत्यर्थः ॥ ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ अग्निरोशेव सवास्याग्निर्महः सो भगस्य ॥ तान्यस्मभ्यं रासते ॥ ॥ अग्निदेवो वसवास्य धनस
मूहस्ये शे ईष्टे दातुं तथा मिर्महो महतः सो भगस्य सुभगत्वस्यापीशे अतस्तानि धनानि सो भाग्यं वास्मभ्यं रासते ददातु ॥ ॥ अथ न
वमी ॥ ॥ उषो मघो न्यावह सूतृते वार्या पुरु ॥ अस्मभ्यं वाजिनी वति ॥ ॥ हे उषः हे मघो नि धनवति हे सूतृते प्रियसत्यरूपवाग भिमनि
नि हे वाजिनी वति अन्नवति देवि अस्मभ्यं वार्या वरणी यानि पुरु व ह नि धनानि आवह प्रापय ॥ ॥ अथ दशमी ॥ ॥ तत्सुनः सविता
भगो वरुणो मित्रो अर्यमा इंदो नो राधसा गमत् ॥ ॥ येन राधा धनेन सह सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमे इः प्रत्येकमागम दागच्छ
ति ॥ यज्ञं ॥ तद्वाधो यनं ॥ ते देवानो स्मभ्यं सुसुष्टु प्रयच्छत्विति शेषः ॥ ॥ इति तृतीयस्याष्टमे सप्तमो वर्गः ॥ ॥ मही द्या वा पृथिवी इति स
प्तैकादशं सूक्तं वामदेवस्यार्घ्यं द्या वा पृथिव्या वित्यनुक्रमणिका ॥ बृहदे दशरात्रे पंचमेह निवेश्य देवशस्त्रे आदिनश्चतुर्त्वे द्या वा पृथि
व्यो निविधानीयं ॥ तथा च सूत्रितं ॥ मही द्या वा पृथिवी च तस्व क्रु भुर्विभ्वेति ॥ ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ मही द्या वा पृथिवी इह ज्येष्ठरुचा भवती शु
चयद्विरर्कः ॥ यत्सी वरिष्ठो बृहती विमिन्नं ब्रुवधो क्षाम प्रथाने भिरैवैः ॥ ॥ मही महत्यो ज्येष्ठे प्रशस्ये द्या वा पृथिव्यो रुचा दीप्या युक्ते शु
चयद्विदभयद्विरर्कः मंत्रैः सोमादि हविर्भिर्वा युक्ते भवती यत्तत्स्मात्सी सर्वतो वरिष्ठो उरुतरं बृहती महत्यो द्या वा पृथिव्यो विमिन्नं

त. सं. भा. न.

तारककाष्ठा। शुनं चिकुषंतु शुनं यथा भवति तथा कीनाशाः बलीवर्द्धरक्षकाः बाहेर्बलीवर्द्धरभियंतु शुनं यथा भवति तथा पर्जन्यो मधु
नामधुरेः पयोभिर्दुकैः सिंचतु हे शुनासीरा इंदवाय वा दित्यो वा शुनं सुखमस्मा सुधत्तं धारयंतं ॥ इति तृतीयस्याष्टमेन वमा
वर्गः ॥ समुद्रा इर्मिरित्येकादशं त्रयोदशं सूक्तं अत्यो जगती शिष्टास्त्रिभुवः। अग्निस्त्र्यंषि गोघृतानामन्यत मो देवता अत्रानुक्त
मणिका। समुद्रा इर्मिरिकादशा ग्रेयं जगती ते सोर्यं वापं वागव्यं वा घृतं स्वतिर्विति। विषुवती देसूक्तमाज्यं तथा च सूत्रं। समुद्रा इर्मिरि
त्याज्यं सुमेधमिति। अदेदशात्र सप्तमेहनीदमेव सूक्तमाज्यं सूत्रितं च। अथ छंदोमाः समुद्रा इर्मिरित्याज्यमिति ॥ तत्र प्रथ
मा ॥ समुद्रा इर्मिर्मधुमो उदारदुपां शुना सममृतत्वमानः ॥ घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ सैमोदं
तेस्मिन् जमाना इति वा पार्थिवः अथ वा समुद्रावत्यायोस्मादिति व्युत्पत्त्या वेद्युतो गिस्तस्या इर्मिः ऊर्मिबदुपयुपयुक्तो मधुमा
नूमा धुर्यपित फलसमूहः उदारत्वं उद्भूतिः। अथ वा वेद्युता इर्मित्या तकोरस उदारत्वं उद्भूतः। अथ वा समुद्रा तमुद्रचरणसा
धनादादित्या इर्मिरस उदकलक्षण उदारत्वं। आदित्या जायते रुदिरिति क्रतेः। यद्वा समुद्रा दुक्तं व्युत्पत्तेरंतरिक्षा इर्मिरुदकमुद्रा
रत्वं अथ वा समुद्रा दुक्तं लक्षणा गवा मूधसः सकाशात्। ऊर्मिरज्ज्वलक्षीररसः एतद्दुतपक्षेपिसमानं यद्यापि घृतं क्षीरा जायते
तथापि तस्यो धर उदत्यतेरेव सुपचर्यते। शिष्टं वाक्यमग्रादिपंचमुपक्षेपेपिसमानं अंशुना दीप्त्यो शेन वा अमृतत्वं मोक्षमुपसमानम्।
उपेति पूरणः। प्राप्नोति नरः। घृतस्य दीप्तस्य क्षरद्रव्यरूपस्य च गुह्यं नाम गोपनीयं न मनसा धनं यदस्ति तद्विमीतं देवानां जिह्वा आस्वा

राम
२४०

७६

दजिह्वा स्थानीयं भवति मदेवा मृतस्य नाभिर्वेधकं भवति। तदुभयमृतस्य नामेत्यर्थः। एवं सर्वमेवेष्टुत तयक्षानुसारेण योज्यं ॥ अथ द्वि
तीया ॥ वयं नाम प्रब्रवामा घृतमास्मि न्यजेधारयामा नमोभिः ॥ उपब्रह्माष्टेण वक्तुं स्थमानं चतुःशृंगो वमीद्वोर एतत् ॥ वयं य
जमानाः घृतस्य नाम प्रब्रवामस्तमोस्मि न्यजेनमोभिर्नमस्कारे हविर्भिर्वाधारयामव। ब्रह्मापरिवृढो देवः शस्यमानं स्तूयमानमिदं
ममृण चतुश्शृणुयात्। चतुःशृंगः चत्वारि शृंगाणि वेद चतुष्टयरूपाणि यस्य सः आदित्याग्निषक्ष इवांतरेष्वपि यास्कोक्तं व्युत्पत्त्या शृंग
शब्दोच्चारणेयः। ओरोरुणवर्णः तादृशो देवा एतत्कर्म जगद्वाचमी उद्दिशति निर्वहतीत्यर्थः ॥ अथ तृतीया ॥ चत्वारि शृंगा त्रयो अस्थपा
दादृशीर्षसप्तहस्तासो अस्थ ॥ विधाबधो वृषभो रोरवीति महो देवो मय्यं आविवेश ॥ यद्यपि सूक्तस्याग्निस्त्र्यंषिदिपंचदेवता कत्वात्यं वधा
धं मे वोच्चारयेयः। अथापि निरुक्ता द्यप्युक्तनीत्यायज्ञात्मकाग्नेः सूर्यस्य च प्रकाशकत्वेन तत्परतया व्याख्यायते। अस्थयज्ञात्मकस्याग्नेः
चत्वारि शृंगा चत्वारो वेदाः शृंगस्थानीया। यद्यथा पस्तबेन। यज्ञव्याख्यास्यामः सत्रिभिर्वेदः विधीत इत्युक्तं तथाप्याथर्वणस्य तस्य
नपेक्षायैवेकाग्नि साध्यानां कृत्स्न कर्मणामभिधायकत्वात् नृपेक्षया चत्वारि शृंगेत्कर्म। त्रयो अस्थपादा सवनानि त्रीण्यस्थपादाः प्र
वृत्तिसाधनत्वात् पादा इत्युच्यंते। दृशीर्षब्रह्मादनं प्रवर्ग्य श्रुदृष्टिसामाधान्येन दमुक्तं। सप्तहस्तासः सप्तहंदांसि हस्तानुष्ठानस्य
सुखसाधनं हृदयेपि देवता प्रीणनस्य मुखसाधनमिति हस्तव्यवहारः। विधाबधः पंचकेले ब्रह्मणेस्त्रिः प्रकारं बधः। धनमस्यत
विनाद्यत्वं वृषभः फलानां वर्विता रोरवीति भृशं शब्दोच्यते। ऋग्यजुः सामोक्तेः शस्त्रया गक्त निक्षेपः होत्राद्युत्पादितैर्हविर्भिः आसोतीति।

एवंमहोदेवः मर्त्यानां विवेकाः मर्त्यैर्यजमानैर्निष्पाद्यन्तः प्रवेश उपचर्यते। अत्र यास्कः श्रुत्वा शृंगेति वेदावापत्त उक्ता इत्यादिना निरवोचत
तदनुसंधेयं। अथ सूर्यपक्षे व्याख्यायते। अस्यादित्यस्य चत्वारिंशं गालि चतस्रोदिश एव अर्धं लार्थत्वात् शृंगानि तु उपचर्यते। अथो अ
स्यादाः त्रयो वेदाः पादस्थानीया भवन्ति। गमनसाधनत्वात् तथा हि ऋग्भिः पूर्वाह्ने दिवि दे इत्येते इत्युपक्रमे वेदे रग्न्यास्त्रिभिरेति सू
यः इति हि वेदत्रयेण गतिरास्मात्। द्वे शीर्षे अहश्च रात्रिश्चेति द्वे शिरसी सप्तहस्तासो अस्या सप्तरश्मयः षड्विंशतल्लक्षणाः कृतवः एकः साधार
ण इति वा सप्तहस्ता भवन्ति। त्रिधा बधः त्रिषु स्थानेषु दित्यादि धन्या न्यात्मकत्वेन संबंधः। ग्रीष्मवर्ष हेमन्तारव्ये स्त्रिभिस्त्रिधा बधो वा वृष
भो वर्षिता रो रवीति शब्दे करोति दृष्ट्यादि द्वारा समहो महान् देवो मर्त्यानां विवेकाः। तन्नियंतृतया सूर्य आत्मा जगतस्तत्सु षश्चेति हि कृतो।
एवं त्वं वादि पक्षे पियो ज्यो। शब्दे का सु शब्दं ह्यपरतया चत्वारिंशं गेति चत्वारि पद जातानि नामाख्याते चोपसर्गतिपाताश्चेत्यादिना व्या
चक्षते। अपरे त्वपरथा तत्सर्वमत्र दृष्टव्यं।। अथ चतुर्थी।। त्रिधा हितं पलिभिर्गुह्यमानं गवि देवा सो घृतमन्त्रं विदन्।। इन्द्र एकं सूर्य
एकं जजान वेनादेकं स्वधया निहतसुः।। पलिभिर्सुरैर्गवि गोषु त्रिधा क्षीरं दध्याज्य भेदेन त्रिप्रकारं हितं निहितं गुह्यमानं गोपितं
घृतं दीप्तरस रूपं वा इयं देवा सो देवा आत्वि विदन्नल भंत। तत्रेन्द्र एकं क्षीरं जजानो दपादयत सूर्य एकं जजान वेनात एकं तिमतो अर्गमनव
तो वायो र्वेकं घृतं स्वधया त्रेन निमित्तेन इत्येण वा साधनेन निहतसुः निरपादयन् देवाः।। अथ पंचमी।। एता अर्धेति दद्यात्समुद्राच्छतत्र
जारिपुलानावचसे।। घृतस्य धारा अभिवाकशी मिहिरण्ययो वेतसो मध्य आसो।। एता आपो घृत धारा वा अर्धेत्यधः पतंति गत व्रजा अ

राम
२४२

२१

नंवाहाः शुनं नरः शुलं कृषु तुलांगलं।। शुनं वरत्रा बध्यं तो शुनमष्टा मुदिंगया।। बाहा बली वदोः शुनं सुखनामैतत्सुखं यथा
भवति तथा च हंत्विति शेषः। नरो नेतारो मनुष्याः कर्षकाः। शुनं कुर्वन्तु। तथा लांगलमपि शुनं कृषुतु। वरत्राः वरणेन त्रायमाणः
षष्ठ्याः शुनं बध्यतां अष्टा तोद शुनं उदिंगय प्रेरया। शुनारव्या काधि इयोरन्यतमः सुखं कृद्देवः तदनुग्रहादेतत्सर्वं भवत्विति तस्य
श्रुतिगामान्येन स्तुतिः। शुना सीरायं पर्व शुना सीर देवता कस्य हविषो नुवाक्येषा। अंत्यं कृद्देवाः।। सूत्रितं च। शुना सीरो शुनं नः फा
ला इति।। सैषा पंचमी।। शुना सीरा विमां वा चं जुषथो यद्विचक्रथुः पयः।। तेनेमा सुपसिंचतं।। द्य देवाः शुनं हे वातति। शानकः
हे शुना सीरा अतः शुन इन्द्रः सीरो वायुः। शुन इत्यंतरे क्षीर आदित्यः संरणादित्यास्कः। तो युवा मिमां वश्यमाणं मदीयी वा चं जुष
थो। पत्ययो दिवि चक्रथुः। वनेमां भूमिमुपसिंचतं।। अथ षष्ठी।। अर्वाची सुभगे भवसी ते वेदामहेत्वा।। यथानः सुभगा ससियथा
नः सुफला ससि।। हे सुभगे सीते त्वमर्वाची अर्वागं वना भवात्वा त्वां वेदामहेत्सुवीमहि। यथानः सुभगा ससि त्रोभन धना भवसि
यथानः सुफला ससि तथा वेदामहे।। अथ सप्तमी।। इन्द्रः सीतां निगृह्णन्तु तां पूषा नुयच्छन्तु। सनः पयस्वती दुहा मुतरा मुतरा स
मा।। इन्द्रो देवः सीता सीताधार काष्ठा निगृह्णन्तु तां पूषा देवो नुगच्छन्तु नियमनु साध्योः पयस्वती उदकवती दुहा दुह्यात्। कदे
नित दुच्यते। उत्तरां उत्तरां समा उत्तर मुतरं संवत्सरं। अस्या अष्टम्या विनियोगः शुना सीरा विमामित्येवोक्तः।। अथाष्टमी।। शुनं नः
फाला विरुषन्तु भूमिं शुनं कीनात्रा अभियन्तु वाहे।। शुनं पतं न्यामधुना पयोभिः शुना सीरा शुभमस्मा सुधत्तं।। ता भूमि फालाः वि

त. सं. भा. ८

शेकाष्टाः क्रोत्वास्त्रितादिशोभिदन्मृमिभिः स्तरंगैः पिष्टमानोभवति। तत्र दृष्टोतः। अरुषो नवाजी आरोचमानो गर्वेण गमनशीलो भवति।
 सयथाभिदन् पिष्टमानश्च भवति। तद्वत्॥॥ अथाष्टमी॥॥ अभिप्रवत समनेव योषाः कल्याण्य स्मयमाना अभि॥ घृतस्य धारा समि
 धोन संतता जुषाणो हर्यति जातवेदाः॥॥ घृतस्य धाराः अमुमृगि समनेव समाननस्कायोषपेवितः यतिमिवाभि प्रवत अतिनमयंति
 निमग्नं कुर्वन्ति। कीदृशस्माः कल्याण्यः भद्ररूपाः स्मयमाना सोहं संत्य॥ किं वताः समिधः सम्यग्दीपयिष्यः सत्योन संतया प्रवन्ति। ता
 एव धाराः जुषाणः प्रीयमाणः सेचमानो वायं जातवेदा हर्यति। कामते। घृतशब्दो सोदकमिति पश्ये अग्निर्जातिवेदः शब्दाभ्यां वेद्यते ग्नि
 रादित्यो वाग्दत्तो तदेवं उदकधारा अभिप्रवत न संतव सता वह्यति॥॥ अथ नवमी॥॥ कन्या इव बहनु मेतवा उ अज्यं जाना अभिचा
 कशीमि॥ यत्र सोमः सूर्यनेयत्र यजो घृतस्य धारा अभितत्यवन्ते॥॥ कन्या इव अमृतावालिष्य नायथा वहन्तु। उद्वाहन्तु। उद्वाहं शम्भु।
 एतवा उ एतं पतिंगनु अज्यं जकं आभरणं। तेजोवा अंजीनाः अं जायन्तः एवं कुर्वन्तः कन्या इव स्वभर्तृभूतं आधरवैद्युतं वाग्निस्मावाहितं
 वा दहन्तु। मनं अंजि यजकं तदीयं रूपं अं जानाः अं जयं त्यो घृतस्य धारा अभिचा कशीमिभिप इषामिद्युतेनोदकेन वभो म्यस्या वेद्य
 तस्य वाग्नेः प्रज्वलनं प्रसिद्धं। किं वता धाराः सोमसूर्यनेयत्रावताराय ज्ञास्मायात्। तत्र यजमभिलक्ष्य च ते गच्छन्ति खलु॥॥ अथ द
 शमी॥॥ अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मा सुभद्रा इवितानि धनं॥ इमं यजं नयत देवतानो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते॥॥ हेमदीयाः स
 विजः गव्यगोसमूह रूपं। गोसं बंधिनता आसन्तात्। अभ्यर्षत अभिगच्छत अभिगमयत वा। सुष्टुतिं गोभर्तास्तुतिं अत्रंगो शब्देव उ

राम
२४२

७८

७८

दका निगोवोच्यते। तत्संधातोपेतः। अस्मा सुयजमानेषु भद्रास्तुत्यानि इवितानि धनधारया स्तुत्या खलु फलं लभन्ते। किं च नोस्मदी
 यमिमं यज्ञं देवता अत्र यष्टव्या नृदेवा अयत ज्ञा एतत्। घृतस्य मधुमत्पवन्ते॥ धार्म त इत्येषा उन्नरसूक्तस्यास्थाद्यावाध्यायोत्सर्जनोपा
 कारणो विनियुक्ते। धार्मन्ते विश्वमिति। प्रतीत्काल दत्ते इति च वा इति सूत्रितत्वात्॥॥ सैषा एका दशमी॥॥ धार्मन्ते विश्वं भुवनमधि श्रि
 तमन्तः समुदेह द्यौ ररायुषि॥ अणामनी के समिथेय आभजस्तमश्याम मधुमन्तं तं ऊर्मि॥॥ ते त्वदीये धाम नू धाम नितेजः स्थानं विश्वं
 हृद्यन्तः सर्व प्राणिनां हृदये वैश्वानरा त्वनायुष्या त्रसर्व प्राण्या हारत्वेन। यद्वा। आयुषीत्येतत् हृद्दिशे पणं जठराग्निना खल्वायुधायते। अ
 णामनी के उदका सख्या ये वेद्यताग्नित्वेन समिथे संग्रामेव शौर्याग्निरूपेण एवं सर्व पुस्तानेषु वर्तमाने धाममस्मिन् धामनिय ऊर्मिघृत
 रूप उदकरूपोत्वारस आभृतस्थापितः। ते त्वदीये तं रसं मधुमन्तं माधुर्यं पितमश्याम व्याप्नुयाम॥॥ इति तृतीयस्याष्टमे एका दशो वर्गः।
 ॥ इति श्री वीर बुक्क भूषाल साम्राज्ये कधुरंधरः विद्यातीर्थ गुरादय्या प्राप्त सविज्ञावे भवः। श्रीमत्सायणमं त्रीशः सकलगमत्यदित
 दाशतस्यां माधवीये वेदार्थस्य प्रकाशने चतुर्थमंडलं सवामदेवेन वीक्षितं। अष्टौ तरेरूपं वाशसूक्ते प्रपि च ज्ञातेरपि एकोनयात
 चत्याच युक्ते र्मे त्रैश्वसंमितां आकाशं त्स्फुटवोध्यर्थं पश्यत हीमराः॥॥ इति चतुर्थमंडलं समाप्तं॥॥ ॥ यस्य निश्चासितं वेदा
 यो वेदे शोखिलं जगत्॥ निर्मितमहं वेदे विद्यातीर्थमहेश्वरं॥॥ आत्रेय पंचममंडलं षडनुगकाः। तत्र प्रथमेन युगं चतुर्दशसूक्ता
 नि। तत्रा बोध्यगिरिति द्वादश च प्रथमं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमलिका॥ अबोधिद्वादश बुधगविष्ठराविति पंचममंडले तु कृगोत्रमात्रे

यं विद्यादिति परिभाषितत्वादात्रेयो बुधगविष्ठिरावर्षप्रनादिपरिभाषयात्रेदुप्रमंडलादिपरिभाषयात्रेदेवता आग्नेयेऋतोत्रेऋभेऋं
 दसि आग्निनशस्त्रेचेतदादिवत्वारिसूक्तानितथासूत्रितं च। अबोधयिः समिधाजनां प्रतिधेनुमिवायतीमुषासं॥ यद्वा इव प्रवयामाजिहानः
 स्वमिति हचत्वेन विनियोगः॥॥ तत्र प्रथमा॥॥ अबोधयिः समिधाजनानां प्रतिधेनुमिवायतीमुषासं॥ यद्वा इव प्रवयामाजिहानः
 प्रभानवः सिस्वतेनाकमश्नु॥॥ अथमग्निर्जनानां अद्यादीनां समिधासमिद्धिरबोधिप्रवृद्धाभूत्। धेनुमिवाग्निहोत्राया धेनुं प्रति य
 था प्रातर्बुध्यते। तद्दायतीमागच्छतीमुषसं प्रति उषः काल इत्यर्थः। अथवा प्रवृद्धस्याग्नेर्भनिवोज्ज्वालाः यद्वाः महोत्तमो च यो शारवो प्र
 जितानाः प्रोक्तमयीता वृक्षा इव प्रोज्जिहीनाः स्वादिष्ठान्त्यजतोनाकमंतरिक्षमक्ताभिमुख्येन प्रसिस्वते प्रसरंति॥॥ अथ द्वितीया॥॥
 अबोधिहोता यजथा देवानू र्धा अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात्॥ समिधस्य रुद्राददर्शियाजो महो देवस्तमसो निरमोचि॥॥ अथ होता हो
 मनिष्पादकोऽग्निः। दकान्यष्टः आन्यजथा यय ह्यु। अबोधिबुध्यते। सौमिः प्रातः काले सुमनाः शोभनमनस्कः यजमानानुग्रहबुधिः कुर्वा
 स्थात् उतिष्ठति समिधस्य स्थरुशोचमानं याजो बलं ज्वाललक्षणमदर्शित इत्यर्थः। अथ अथाभूतो महादेवस्तमो धकारं विरमो
 निमुक्तो भूत्॥॥ अथ तृतीया॥॥ यदीगाण्यथ रशनामजीगः शुचिरस्य शुचिभिर्गोभिरग्निः॥ आदक्षिणा युज्यते वा जयं युनानासू र्धा
 अधय जुहुभिः॥॥ यद्यदाईमयगणस्य संधात्मकस्य नगतः रशनां रज्ज्वरिव व्यापारप्रतिबंधकं तमः अक्षीर्ग। गिरतिगृह्णाति वा समि
 धो भवतीत्यर्थः। पदवशुचिदत्तोऽग्निः शुचिभिर्गोभिर्दत्ते रश्मिभिः अक्षेयनक्ति। विश्वं जगत् आत्। अनेतरमेव दक्षिणा प्रवृद्धा वा

राम
२४३

परिमितगतयः सत्यः दद्यात् हृदयगमात् समुद्रात् अंतरिपुणा जलमोक प्रतिबंधकारिणा शत्रुणा वृत्रेण नावचक्षेन अवदर्शनाय यथा
 अदृष्टं भवति तथा अर्षति। ता घृतस्य धारा अभिवाकशीम्यभिपश्यामि। कुत्रेति तदुच्यते। हिरण्ययो हिरण्याया वेतसः अपः संभवोऽग्नि
 र्वैधृतः आसमणो मध्ये वर्तत इति शेषः। अत्र घृतस्य धारा अभिवाकशीमीति अनेन चरमपादेन होमाधारोऽग्निर्वैधृतोऽग्निरादित्यो
 वोक्ता॥॥ इति तृतीयस्याष्टमे दशमो वर्गः॥॥ अथ षष्ठी॥॥ सम्यक्सुवृत्ति सरितो न धेना अंतर्हृदामनसा पूयमानाः॥॥ एते अर्षेऽर्च्यो
 घृतस्य मृगा इव क्षिपणो रीषमाणाः॥॥ अस्याग्नेः सम्यक्सुवृत्तिरिति। अस्याग्नेः सम्यक्सुवृत्तिरिति घृतस्य धाराः किमिव सरितो न धे
 नाः प्रीणयिष्यो नद्यः इव अंतर्हृदामनसा हृदयमध्यगतेन चित्तेन भावनां सचिवेन यावत्तेन पूयमानाः शुधीकृताः तदेवोच्यते घृतस्यो
 र्मयोरसावर्षति गच्छंति। जुह्वाः सकाशात् अग्रेरुपरिपतंति किमिव क्षिपणोः क्षेपकात् द्याध्यात ईषमाणाः पलायमानाः मृगा इव ते य
 था कर्षं प्रविशंति तद्दनेन शोध्यमुक्तं भवति॥॥ अथ सप्तमी॥॥ सिंधो रिव प्राधने शूघना सोवात प्रमियः पतयंति यं हाः॥ घृतस्य धारा
 अरुषो नवाजीकाष्ठाभिर्दत्ताभिः पिबमानाः॥॥ सिंधोः स्पंदनमाना यानद्यः सकाशात् दिव उदकानीव प्राधने प्रवणावति देशे शूघ
 नासः आशुगेऽयः आशु इति च शू इति च क्षिप्रनामनी भवत इति निरुक्तं। वातप्रमियः वायुवत् प्रवृष्टवेगाः यद्वाः महत्या घृतस्य धाराः प
 तंति गच्छंति। अग्रेरुपरि घृतमुदकमिति पक्षे सिंधोरिवेत्यत्रेव शब्देनार्थकः। स्पंदनसाधनादंतर्हृत्ता दुक्तं लक्षणा घृतस्य धारा उदकधा
 राः पतयंति गच्छंति। भूमा किं घृतसंस्तोयः। काष्ठा तृमयी दात। भूतात्परिधी नृभिर्दत्ता नृभिर्नसेः पिबमानो वर्धमानो भवति उदकमिति प

आज्ञाभिसोरभ्ययुक्तेलोकेसर्वेर्दष्टेच्छानेवेदिलक्षणेउत्तापिनयुवानित्यतरुणः सर्वत्रमिश्रितोवाकविर्मधावीपुरुनिष्कः बहुक्ता
नः कृतावायज्ञवान् धर्तासर्वस्यधारकः एवंभूतः सन् कृष्णीनां कृत्विग्यजमानानां समिधः सन् वज्रत इतिशेषः ॥ ॥ इतिलतीयस्या
हमेद्वादशोवर्गः ॥ ॥ अथसप्तमी ॥ ॥ प्रत्युत्थंविप्रमध्वरेषुसाधुमग्निं होतारमीलतेनमोभिः ॥ आ यस्तानरोदसी कृतेननित्यंमूर्जं
तिवाजिनंघृतेन ॥ ॥ प्रत्युत्थंनमग्निंनमोभिः कृतिभिः नुक्षिप्रंदलतेस्तुवंतकीदृशंतेविप्रमेधाविनेअध्वरेषुसाधकं होतारं होमनिद्यादकंयो
देवोरोदसीद्यावापृथियो कृतेनोदकेनततानविस्तारितवान् अग्नोप्रातस्मा दुतेनादित्यद्वारावृष्ट्युत्पादकत्वात् अथवाकृतेनसत्यभूतेन
हविषादिवंतथाभूतेनकृष्ट्यादिफलेन वंवाततानावाजिनमंत्रवंतंदेवयजमानानित्यंघृतेनोदकेनाज्येनवामूर्जंतिपरिवरंति ॥ ॥ अ
थाष्टमी ॥ ॥ मार्जान्धामृज्यतेस्वेदमूनाः कविप्रशस्तो अतिथिः शिवोनः ॥ सहस्रशृंगोवृषभस्तदोजाविश्वो अग्रेसहसाप्रस्पन्धन ॥ ॥
मार्जान्धः समर्जनीयोयमग्निमृज्यतेपरिवर्यते स्वस्वकीयेस्थानेकीदृशोयंदेमूनादानमनावाकविः प्रशस्तः कविभिर्मधाविभिः प्रश
स्तः प्रकर्षेणस्तुत्यः नोस्माकमतिथिः अतिथिवत्पूज्यः शिवः सुरवरश्चसहस्रशृंगोपरिमितज्वालः वृषभोवर्षिताफलानांतदोजाः
षत्प्रसिद्धं बलं तेजोवास्ति तदेवो जो यस्यतादृशः सर्वबलस्वरूप इत्यर्थः ॥ अथप्रत्यक्षवादः ॥ हे अग्नेविश्वानन्यान्स्वयतिरिक्तान्
सर्वान्सहसाबलेनशसिप्रेतिपरैर्यथैपशभवसि ॥ ॥ अथनवमी ॥ ॥ प्रसद्यो अग्ने अत्येष्ट्य नानाविर्यस्मेचा
रुतमोवभूथ ॥ इलेन्यावपुष्यो विभावाप्रियोविशामतिथिर्मोनुधीणां ॥ ॥ हे अग्नेत्वंयजमासाद्यसद्यस्तदानीमेवान्यास्वसमानानत्येष

राम
२४४

अतिकामसि यस्मेचारुतमः अद्याविर्बभूथाकिंचत्वमीलेन्यः स्तुत्योवपुष्योवपुस्करोदीप्तिकरोवाविभावा विशिष्टदीप्तिमान्प्रियः
प्रियभूतोविशोसर्वेषांप्राणिनांतथा अतिथिः पूज्योमानुषीणांप्रजानांभवसि ॥ ॥ अथदशमी ॥ ॥ तुभ्यंभरंतिस्त्रितयायविष्ट बलिमग्ने
अतिता ॥ ॥ तद्वरात् ॥ ॥ आभंदिष्टस्यसुमतिं चिकिधिवृहते अग्नेमहिशर्मभदं ॥ ॥ हेयविष्टयुवंतमाग्नेतुभ्यंभरंति संपादयंति किंचिलि
पूजां हविर्लक्षणा मंतितातिकात् उतापिचद्वरात् आ इतिनार्थकिंच भंदिष्टस्य अतिशयेनस्तोतुः सुमतिस्तुति आचिकिधि आज्ञानी
हि हे अग्नेतेतवशर्मसुरवं अस्मभ्यंदातयं बृहन्महद्वंस्तुत्यंच ॥ ॥ अथैकादशी ॥ ॥ आद्यरथं भानुमो भानुमंतमग्नेतिष्ठयजतेभिः
समंतं ॥ विद्वान्यथीनामुर्वोतरिक्षमेहदेवा हविरद्यायवसि ॥ ॥ हे भानुमोदीप्तिमन् अद्यास्मिन्त्यागदिनेभानुमंतं समीचीनप्रातो
पेतरथंयजतेभिर्यद्येदेवैः सहातिष्ठारोहविद्वान्यद्यद्यादेवपरिज्ञानवांस्त्वंपथीनां देवयजनमार्गात्प्रतिद्वितीयायैषष्टी ॥ उर्वतरि
क्षंप्रभूतंतरिक्षेदेवान्यद्यद्याहविरद्यायहविर्भक्षणायेहावसि आवहसि ॥ ॥ अथद्वादशी ॥ ॥ अथोचामकवयेमेधायवचोव
दारुवृषभायवृहत्या ॥ गविष्ठिरोनमसाभममग्नेदिवीवरुक्ममुरुव्यंचमग्ने ॥ ॥ वयमात्रेयाः कवयेमेधाविनेमेधायमेधाहपिवृषभा
यवर्षकायफलीनोरुस्तेसेक्रेमूनेवंदारुवंदशीलवचः स्तोत्रं अथोचाम अथऋषिरात्मानं परोक्षे सोवनिर्दिश्यस्तुतिमुपसंहरति ग
विष्ठिरोयमृषिनमसानमस्कारेण हविषावायुर्कं स्तोमं स्तोत्रमग्ने अथैत अयतिस्मादिविरुक्मरोचमानं उरुव्यंच उरुगमनमादि
त्यमिव ॥ ॥ इतिलतीयस्याष्टमेत्रयोदशोवर्गः ॥ ॥ कुमारं मातेतिद्वादशवंद्वितीयं स्तुतं अत्रः पुत्रः कुमारऋषिजन्मः पुत्रो

त. सं. भा. ८

वशोवोभोवात्ररूपीकमेतत्तं विज्योतिषेयनयोक्तुं शरवनोभोनकुमारः अत्योषष्टं - शदशराशकरीशिलात्रिभुमः अग्निदेवता। अत्र
नुक्रमणिका। कुमारं कुमारो वशोवाजार उभोवाशकुर्यंतं कंवीतिद्वयो वशवेति। प्रातरनुवाक्यं न शस्त्रयोरस्यापि सूक्तस्थविनियोगः।
उक्तः पूर्वसूक्तेन सहा तत्र प्रथमा ॥ १ ॥ कुमारं माता युवतिः समुद्धं गुहाविभर्ति न ददाति पित्रे। अनीकमस्य नमिनं जनोसः पुरः पश्ये
ति निहितमरतो ॥ १ ॥ शाश्वतं न ब्रह्मणोक्तं इति ही सदहोच्यते। राजात्रे वृक्ष इष्ट्वा कुस्मरुणो भवदस्य च। पुरोहितो वृक्षो जारः ऋषिरासी
तदारवत्। संवत्संतिरयं राजां रक्षणाय पुरोहिताः अरुणस्य वशोरस्मि संजग्राह पुरोहितः। कुमारो वर्त्मनि कीडजयचक्रेण घातितः। द्वित्रे कुमा
रश्चक्रेण सममाराथ पुरोहितः। त्वंहं तास्येति राजानं राजवापि पुरोहितः। त्वंहं तास्य कुमारस्य नाहमित्यब्रवीत्तदा। यतस्त्वं रथवेगास्य नियं
तातस्त्वया हतः। रथस्वामी यतो राजनूतस्मा त्वंतस्य घातकः। एवं विवदमानो तां विक्ष्वा कू अष्टुमागतो। तावत्प्रच्छत्तुं रिक्त्वा कूत्तं केनासौ ह
तो हि जाः। ते ब्रूवन् रथयंतारं हंतारं वृक्षसंज्ञको। मृगो वाग्नी साम्रातं कुमारं समजीवयत्। एवमाख्यायते वैवायुनरत्पक्षदीरितः। यत इ
ष्ट्वा कवो वेगा हंतारं मृषिमब्रुवन्। तस्मात्तेषां गृहेषु मे स्तेजो निर्गतमेषु च। गृहेषां कादयो नासन्तकारणमचितयन्। वृक्षो कुमारं हंतारं य
द्वो वामतेन नः। अणाकमेदो वक्रैराक्ष्याम वृक्षं वयं ॥ इति संचित्य तं मृषिमाक्ष्यामा सुदारात्। समागत्य ततः शीघ्रं तेषां मयेवरो भवेत्।
इति वाग्नि साम्रासार्वकामयत्पूर्ववत्। एवं गायन्। ऋषिर्ब्रह्महत्याभाय जातां त्रसदस्योर्नृपस्य पिशाचवेषां हरं आदाय चाग्ने गृहात्री
त्वाक शिष्यो स्थापयंती दृष्ट्वा स्वकस्तरे स्तोषयित्वा साम्रायश्चाद्यो जयामास वाग्निं। ततः स तेजाः संजातो भवेत्त्याकादि पूर्ववत्। एवं शाश्वतं नो

राम

२४५

८९

जयंती अन्नत्वमिच्छंती आज्यधारा युज्यते युक्ता भवति अथवा दक्षिणा प्रवृद्धाज्यधारा युज्यते तो च धारा उज्जानां उर्ध्वानां उपरि विस्त
तं ऊर्ध्व उन्नतः सन् जुह्वि रधयत् पिवति ॥ १ ॥ अथ चतुर्थी ॥ १ ॥ अग्निमहादेव यतां मनोसि चक्षूंषी वसूर्यसं चरंति ॥ यदी सुवाते उ
षसा वीरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्ने अक्रो ॥ १ ॥ अग्निं देवं आभिमुख्येन देवयतां दावान् आत्मन इच्छतां यजमानानां मनोसि सं चरंति
देवाय हव्यास्तदर्थं कदायं वर्धिष्यतीति ध्यायेतीत्यर्थः। चक्षूंषि सर्वेषां प्राणिनां यथासूर्यसं चरंति तद्वत् यत् यदा इमे नमग्नि उपसा
सह विरूपे द्यावापृथिव्यो सुवाते जनयतः तदानीं श्वेतः प्रकृष्टवर्णो यतो वाजी वे जनवानग्निः अग्रामग्रे उदयकाले जायते प्रवृद्धय इत्यर्थः
॥ अथ पंचमी ॥ १ ॥ जनिष्ठ हि जे न्यो अग्ने अक्रो हतो हिते मरुषो वनेषु ॥ दमे दमे सप्तरत्ना दधानो ग्निर्होतानि घसा दाय जीयान् ॥ १ ॥ अ
यमग्निः। जन्यः उत्पादनीयः अक्रामग्रे उदयकाले जनिष्ठ प्रादुरभूत्। पश्चात्त हितेषु वनेषु वनोक्तेषु रुक्म आरोचमानः सन् हितः स्वपि
तः पश्चाद्दामतत्र द्यागृहे सप्तरत्नारमणीयाः सप्तज्वालाः दधानो धारयमाणः अथवा यजमानेभ्यः सप्तविधातिरत्नानि दधानो ग्निर्हो
ता होमनिष्पादक नू अजीयान् यष्टयः सन् निषसाद निषली भवति। जीवति यजमाने मृत इति शब्दो यदित्यात् तदानीं सुरभि मभीष्टिः
कार्यतित्रेयमुपवाक्या। सूत्रितं च। अग्निर्होता न्यसी दध जीयान् साधीम कर्देव वीति नो अयति ॥ १ ॥ सेषा षष्ठी ॥ १ ॥ अग्निर्होता न्यसी
दध जीयानुपस्तेमानुः सुरभा उलोके ॥ युवाकविः पुरुनिष्ठ क्रता वाधनी रुष्टी नामुत मध्य इह ॥ १ ॥ अयमग्निर्होता होमनिष्पा
दकः सन् यजीयान् यष्टयश्च सन् न्यसी दत्त निषसादः कुत्रेति तदुच्यते मानुः सर्वस्य निर्मातु भूम्याः उपस्थित उ सं गत आपि सुरभा

नं॥ ददामो अस्मा अमृतं विष्टकं किं मा मनिंदाः कृण्वन्नुक्ताः॥ ॥ हिरण्यदंतं हिरण्यसदृशदंतं त्वानीय ज्वालोपेतं शुचिवर्णं प्रदीपवर्णं आ
युधा आयुधानि आयुधस्त्वानीया सुलिंगान् ज्वालावामिमानं निर्ममाणं॥ अग्निं आरात समीपे पातसे त्रेदेशे अपश्यं पश्येयं एवं वृशः
कामयते॥ अहं अस्मा अस्मे अग्राये॥ अमृतं अनामृतसाधनं वा विष्टकत्॥ सवीतो व्यापः विः स्तोत्रं वा ददाना दातास्मि॥ मो अनेंद्रा
इंद्रः परमेश्वर्योऽग्निः॥ तद्दिताः अनिंद्रा इंद्रमयजंत इत्यर्थः॥ अनुक्ताः अनुक्ततयः इंद्रमस्तु वतश्चिकि कृण्वन्नुक्ताः किं कुर्युः॥ ॥ अथ च
तुथी॥ ॥ क्षेत्रादपश्यं सनुतश्चरंतं सुमधूयं न पुरुशो भमानं॥ नता अग्नं न क्षुनिष्ट हिषः पालि कीरिद्युवतयो भवन्ति॥ ॥ अहं वृशः इद्रा
नीक्षे जातः क्षत्रे अनुतः अतर्हितं नामेतत्॥ निमृदं वरत आरातं पूयं नो वांसमृदं निवसुमत स्वयमेव पुरुबद्धः शोभमानमपश्यं
पश्यामि॥ पुरा हरसः पिशाचक्रमेण काले ता ज्वाला निवीर्यामागृह्णंत नराः इद्रा नी सोमिरजनिष्ट हि हरसा प्रादुरभूत खलु॥ अत
एव हेतोः पालि कीरिति॥ पालि क्यः पालिताः ज्वाला एव दानी युवतयो भवन्ति॥ ॥ अथ पंचमी॥ ॥ केमे मर्यकं वियवंत गोभिर्नयेषां गोणा
अरणा श्रिदास॥ यद्वै जगद्भुरवते सृजंत्वा जातिपश्च उपनश्चिकित्वान्॥ ॥ केमे मदीय मर्यकं मर्यकं सत्वरं इन्द्रो गोभिः सह वियवंत वियु
क्तमकुर्वन्॥ गोभूत्याश्च वियोजयन्॥ येषां गोणाः अस्माकं गोपयिता अरणा श्रिदभिर्गता वासः॥ बभूव॥ सोयमग्निः यद्वेषेण इमिनं जनसंघं
राहं जगद्गुः गृह्णंति ते अवसृजं नुनश्यन्तु॥ किंचिकित्वान् चेतनवान् अस्मद्विषयज्ञानवानग्निनेस्माकं॥ पश्य पश्यन्तु उपाजति उपाग
च्छति॥ ॥ अथ षष्ठी॥ ॥ वसोरा जानं वसति जनानां मरातयो निदधुर्मर्त्येषु॥ ब्रह्मा एव त्रेवतं सृजं तु निदिता रो निद्या सो भवन्तु॥ ॥ वसो

राम
२४६

वसती प्राणिनां राजानं स्वामिर्न जनानां प्राणिनां वसन्ति आवासभूतं चरुणं उक्तलक्षणं मग्निं वा अरातयो निदधुर्गोपयन् मर्यकं पुलोके
पुमध्ये अत्रैव त्रिगोत्रस्य वृशस्य ब्रह्माणिमंशः स्तोत्राणि वातं कुमारमग्निं वा वसृजं तु॥ अथ वा त्रेरंगिरस्य कुमारं ब्रह्माणियद्वा वृशस्य ब्र
ह्माणि अत्रैव त्रिगोत्रं कर्मणि षष्ठी तं कुमारं अवसृजं तु विसृज्यं तु निदिता रोस्मन्निदिकानिद्या सोस्माभिः निद्या भवन्तु॥ अत्रा ब्रह्मणी
त्यते उपजीव्य वृशमप्यात्रेयं वदन्ति॥ आत्रेयः कुमार इति पक्षे स एव ब्राह्मणं मेगमा न्नान भवसृजं त्वित्यादाशास्त्रे॥ ॥ इति तृतीयस्याष्टमे च
तुर्दशो वर्मः॥ ॥ अंजः सव आहवनीयो यस्त्वाने शुनश्चिच्छेपमित्येषा॥ अग्निमाहवनीयमुपस्थापयां चकार शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रादि
ति ब्राह्मणी॥ ॥ सेषा सप्तमी॥ ॥ शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्राष्टपादमुंचो अशमिष्ट हिषः॥ एवास्मदमे विमुमुग्धिपाशां हेताश्चिकित्व इ
ह तूनेष्य॥ ॥ हे अग्ने निदितं नितरां बधं शुनः शेषमृषिं सहस्रादनेक यूपदमुंचः अमोचयः चिदिति पूरणः शुनः शेषमिति॥ पदस्य मध्ये
पदोत्तरस्य संहितायां यत्पयनावस्थितिः से ऋषिरशमिष्ट हि शांतवान् खलु॥ विद्वान् सहस्रामासु अशमिष्टस्तुति कर्मत्वात् अस्मावी
तस्मादमुंच इति संबंधः॥ एव एव मस्मदस्मत्तः पशालिमोचय॥ हे होतर्हं चिकित्वः॥ वतनावे च मे इह तु वेद्यां निषद्यादस्वाय॥ ॥ अथाष्ट
मी॥ ॥ हलीयमानो अपहिमदैव्यः प्रमेदेवानां व्रतपाठवाच॥ इन्द्रो विहो अनुहित्वा च चक्षते न दमये अनुशिष्ट आगां॥ ॥ हे अग्ने हलीय
मानः ऊर्ध्वं स्वमतमतः आपो यर्हि अपागाः खलु॥ इगता वित्यस्मात् श्यन् विकरणाद्धि मध्यं पदं दसे परस्मैपदे आशगमे वृद्धो व्यत्य
येन श्यनोकारस्य एकारे च॥ ऋतेन रूपं॥ मेमद्यं देवानां प्रतापाः॥ कर्मणाः पालकः प्रोवाच हि॥ स एव विद्वाननावचक्षत्वा ददृशी तनानुशिष्टां

हं हे। अग्नेत्वा मागामिति एवं वृत्ता आह ॥ अथ नवमी ॥ विज्योतिषा वृहता भात्यग्निगविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ॥ प्रादेवी मीयाः सहते
दुरेवाः शिश्रुते शृंगेरक्षसे विनिक्षे ॥ अयमग्निर्ज्योतिषा तेजसा वृहता विभाति विशेषेण दीपते ॥ अथ तथा भूतः स नमहि त्वास्व महते
न विश्वानि सर्वाणि पदार्थांस्तानि आविष्कृणुते प्रकटीकरोति ॥ एवं प्रवृद्धोऽग्निरदेवीः अदेवन् ॥ लाः आसुरीमायाः दुरेवाः दुःस्वगमनाः
सहते अभिभवति ॥ किंच शिश्रुते तीक्ष्णी करोति शृंगेऽंशुमाणि शृंगसदृशीः ॥ हंसका वा ज्वालाः ॥ शिश्रुति तीक्ष्णी करोति ॥ किमर्थं रक्षसे
विनिक्षेरक्षसो नाशाय निश्चयति शृंगेरक्षसो विनक्षणनायेति यास्कः ॥ अथ दशमी ॥ उत्तस्मानासो दिविषंत्यग्ने स्निग्मायुधारक्षसे हं
त वा उ ॥ मदेविदस्य प्ररुजंति भामान वरंते परिबाधो अदेवीः ॥ उतापि नाग्नेः स्थानासः शकुं कुर्वीणाः ज्वालाः दिविषंत्युधुलोके प्रादुर्भ
वंतु ॥ किमर्थं तिग्मायुधातीक्ष्णायुधस्त्वानीया ज्वालाः रक्षसे हंत वा उरक्षसो हननाय उद्वृत्तिपूरणः मदेवित् हर्वसति अस्थानेर्भा माः
क्रोधादी प्रयोवा प्ररुजंति प्रकर्षणया वीमहंति पीडयंति वा ॥ रक्षांसि परिबाधः परितो बाधिकाः अदेवीः अदेवताः आसूर्यः सेनानवरतेन
वरंतेन वारयंते ॥ अथैकादशी ॥ एतं ते स्तोमं तु विजात विप्रो रथं न धीरः स्वपा अतक्ष ॥ यदीदमे प्रनित्वं देवहर्षा स्वर्वती रप एनाजि
येम ॥ हेतुविजात बहु भावनाय नो म्नेते त्वदर्थं एतं स्तोमं एतत्तोत्रं विप्रो मेधावी स्तोतारथं न रथमिव धीराः स्वपाः क्रोभनकर्मा ह अत
क्षं समपादये ॥ हे अग्ने देव त्वं यदीत ए वं स्तोमं प्रतिहर्षाः प्रतिकर्म यथा न क्षिप्स्वर्वतीः स्वरणवती र्याप्तिमती रप एन एन जयेम प्राप्नुयाम ॥
अथ द्वादशी ॥ तु विशी बोरुषभो वा वृधानो शर्तार्यः समजातिवेदः ॥ इतीममग्निममृता अवोच चर्हिष्मते मनवेशमयं स देविष्मते मन

राम
२४९

कंतां उकोक्तमथोच्यते ॥ वृत्रपुरोधा अभवन् वसदस्योर्महीयते ॥ सरथं धावयन् राजा ब्राह्मणस्य कुमारकं ॥ विच्छेदरथं च केण प्रमादात्सो ब्रवी
दशी ॥ पुरोहिते वर्तमाने त्वयि मां हंति रागता ॥ एषा त्वया एनेतया ऋषिभित्वा ब्रवी ॥ अपः स ऋषिर्वाशी सा स्नातं कुमारमुदजीवयत् ॥ माता तु मा
रस्योत्पादयित्री युवतिर्यौवनोपेता कुमारं पथिसं चरं समुद्धंसन् ॥ अग्निगूढं गुहाविभर्ति न ददाति पित्रे अस्थानी कं रूपं न मिनत् ॥ हंसितं ज
नासो जनाः न पश्यंति किंतु अरतो अश्मणे देशे पश्यंति ॥ अथवा यं वृत्रो न पुनरुजीविता ॥ कुमार आत्मानमपरोक्षतया वृत्तिकथयति ॥ आरो
वातं जीवयित्वा वक्ते ॥ अथवा सूक्तस्याग्नेयत्वा कुमार इत्यग्निरुचते ॥ तं माता अरणिर्युवतिर्मिथ्ययंती समुद्धंसन् ॥ गुहायां विभर्ति पि
त्रे उत्पादकाय यजमानाय न ददाति ॥ अस्थानेर्भिनत् ॥ हंसत् वाहकमनी कंते जो जनान पश्यंति किंतु अरता वरणो हिते पश्यंति ॥ अथ
द्वितीया ॥ कमेतं त्वं युवते कुमारं पेषी विभर्षि महिषी ज जान ॥ पूर्वर्हिर्गर्भः शरदो ववर्धतं विष्टृक् क्लिंमामनिदाः कृणवं ननु क्वाः ॥
अन अग्नेरुत्पाद्यमानत्वा कुमार शब्देन अवहारः ॥ हे युवते त्वं कुमारं पेषी ॥ हंसकापि शाविका सती विभर्षी ॥ एवं वृत्रारयो महर्षिका शिपु
ना छिन्नं अग्नेर्हरो ब्रूते ॥ चया अनुच्यादितत्वाधारका एमनुचितमित्यर्थः ॥ महिषी महती प्रजनीयारणिरन ज जाना जनयत् ॥ तदेव हि ग
र्भः शिशोर्ग्रीहकोरणायाः संबंधी गरीक्षियस्मान् पूर्वः शरदः गतानने कान् संवत्सरान् वव ॥ अ वृधे ॥ अहं ववतो जातं अपश्यं ॥ यद्यस्मा
न्मातारणिरसूत उदयादयत् ॥ राजकुमारपक्षे हे युवते भूदेवि कमेतं कुमारं पेषी सती विभर्षी ॥ पवशिष्टं कुमारजननपरतया योज्यं ॥
एवमुत्तरादपि कुमारगौरहसोः परत्वेन यथोचितं व्याख्येयं ॥ अथ तृतीया ॥ हिरण्यदंते शु ॥ वेवर्णमाराक्षे त्रादपश्यमायुधामिमा

तोजायापतीसमनसासमानमनस्को कृणोषिकरोषि॥॥ अथतृतीया॥॥ तवप्रियेमरुतोमर्जयंतरुद्रयतेजनिमचारुचित्रं॥ पदंय
द्विहोरुपमंनिधायितेनपासिगुहंनमगोनां॥॥ अनयाग्रेर्माध्यमिकीमृत्तिरुच्यते॥ हेअग्रेतवप्रियेअवणायमरुतोतरिश्यंमर्ज
यंतमार्जयंति॥ हेरुद्रधृष्ट्यारुद्रावर्धितिरग्रेतेतवयतजनिमजसवेधतलक्षणंचारुहरीणीयंचित्रंचायनीयं॥ तत्कथमिति
चेत्॥ उच्यते॥ विष्णोद्यापनशीलस्यदेवस्योपमंगुह्यमगम्यंयत्पदंनिधायिअनेनांतरिक्षनुक्तं॥ उपमेयमिवविष्णोर्मध्यमंपदंत
स्मान्नांतरिक्षंपश्यंतीतिब्राह्मणं॥ तेनगोनामुदकांनंगुहंनमनामानिपासिरक्षसि॥॥ अथचतुर्थी॥॥ तवप्रियासुहृशोदेवदे
वाः पुरुदधानाअमृतंसंपते॥ होतारमग्निंमनुषोनिषेदुर्दशस्यंतउशिजःशंसमायो॥॥ हेदेवाग्रेसुहृशतवप्रियाससृध्यदेवा
इंद्रादयश्पुरुअत्यधिकंदधानास्त्वयिप्रीतिंधारयंतोअमृतसंपतस्पृशंति॥ होतारंहोमनिष्पादकमग्निंमनुषोमनुष्यानिषेदुःप
रिवरंस्पृत्विजःकिंकुर्वंतःदशस्यंतःहविर्वितरंतःशंसंफलंउशिजःकामायमानस्यायोमनुष्यस्ययजमानस्याथं॥॥ अथपंचमी॥
॥ नत्वधातापूर्वाअग्रेयजीवांनकाव्यैःपरोअस्तिस्वधावः॥ विश्राज्यस्याअतिथिर्भवासिसयजेनवनवदेवमर्तान्॥॥ हेअग्रेत्वत्
त्वतो नोनास्तिहोतापूर्वपूरकःपुराणोवायजीयान्यष्टावाकाव्यैःस्रोत्रैःस्तुत्यपरःपरस्तात्परस्मिन्नपिकालेनास्ति॥ हेस्वधावःअ
त्रवनयस्याविशःप्रजायाःकृत्विगृणायाअतिथिर्भवासि॥ सजेनमर्तानस्मद्देहन्वनववृश्चसिहंसंति॥ यद्वामर्तान्परिवारकान्वन
वत्संभजत्॥॥ अथषष्ठी॥॥ वयमग्रेवनुयामतोतावस्यवोहविषाबुध्यमानाः॥ वयंसमर्पेविदयेधृक्कावयंरायासहसस्पुत्रमर्तान्॥

राम
२४८

हेअग्रेवर्ययजमानाः॥ त्वोताःत्वयारक्षिताःसंतोवयंवनुयामशत्रून्पीडयामसंभजेमहिवाधनंकीदृशावयंनसूयवोवसुकामाःहवि
षालोबुध्यमानाबोधयंतःवयंसमर्पेसमरणेजयेमशत्रूनितिशेषः॥ विदयेषुयागेषुप्रोनुयामवलंयद्वावनुयामेत्येतदनुपज्यते॥
अर्कसर्वेधहसुकिंचवयंहेसहसस्पुत्रवलस्यपालकवाग्रेरायाधनेनसहमर्त्यान्पुत्रभृत्यादीन्लभेमहे॥॥ इतिलतीयस्याष्ट
मेषोडशोवर्गः॥॥ अथसप्तमी॥॥ योनआगोअभ्येनोभरात्यधीदधमघशंसेदधात॥ जहोचिकित्वोअभिश्शस्तिमेतामग्रेयो
नोमर्चयतिद्वयेन॥॥ योमर्त्यःआगःअपराधएनःपापंचनोस्मभ्यंअभिभरतितस्मिन्नघशंसेअयंपार्य॥ अधिदधातदशत्वग्निः
इदितिपूरण॥ आगोपराधायामह्यमिदंकरोतितस्माएवाग्निस्तकरोत्वित्यर्थः॥ अथप्रत्यक्षेणोच्यते॥ हेअग्रेएतामभिश्शस्तिंजहि
उत्तरतत्रयल्लक्ष्म्यवणात्तदनुगुण्येनेनमभिश्शंसंकश्चित्तिथारव्यं॥ याभिश्शस्तानोस्मान्द्वयोनोक्तेनागसेनसाचारव्यतिबाधेते
नमिति॥॥ अथाष्टमी॥॥ त्वामस्याभ्युषिदेवपूर्वद्वैतंकृत्वानाअयजंतहव्यैः॥ संस्त्रेयदग्नेइयसेरयीणांदेवोमर्तेर्वसुभिरिध्यमा
न॥॥ हेअग्रेत्वांअस्यारात्रेःअुषिषुष्टायांउषसीत्यर्थः॥ पूर्वपुरातनायजमानाःइतांदेवानांप्रेरकंकृत्वानाःकुर्वाणाःअयजं
तहव्यैर्हविर्भिःसाधनेःरयीणांहविर्लक्षणांनोसंस्त्रेसंस्त्रानेआसादनेसतिहेअग्रेयद्यद्वैतंसेगच्छसिदेवोद्योतमानोमर्तेर्मनु
ष्यैर्कृत्विद्विर्वसुभिर्वसुकेरिध्यमानःसमिध्यमानःसन्॥॥ अथनवमी॥॥ अवस्पृधिवितरंयोधिविद्वान्युत्रोयस्तेसहसःसूनऊ
हे॥ कदाचिकित्वोअभिवक्षसेनोमेकदौकृतविद्यातयासे॥॥ हेसहसःसूनोवलस्यपुत्राग्रेत्वमवस्पृधिवारययोधिपृथक्कुरुणा

यात्तायः पुत्रस्तानीयः तच्च योजयमानस्तेषां पितरं पालकं पितृभूतं विद्वान् जानन् ऊहवहति हविः तमेवं कुर्विति ऋषिरात्मानं परोक्षेण
हव्यवाक्येन रजः पितृभूतं विद्वान् जानन् यद्वा पितृपुत्रभावो व्यत्यस्तः पितरं पितृवद्भक्षकं यजमानमवस्थुषि यो धित्वं यस्त्वपुत्रः पुत्र
वत्सदारक्षणीयस्त्वपुत्रो भवसि यस्त्वविधादिति श्रुतिः । हे त्रिकित्वः चेतनावान्नये कदास्मानमिव क्षसे भिष्यसि । कदा च न ते चित्तय
ज्ञस्योदकस्य वा चेन पिताया तया से प्रेरयसि सन्मार्गेण ॥ ॥ अथ दशमी ॥ ॥ भूरिनामवंदमानो दधाति पिता वसो यदि तज्जोषया से ॥
कुर्विदेवस्य साहसा चकानः सुप्तमग्निर्वनते वा वृधानः ॥ ॥ भूरिप्रभूतं नाम कत्वदीयं नाम वंदमानः स नृदधाति धारयति सामर्थ्या द्वि
विः अथ वाना मर्कः । हविः प्रभूतं धारयति दातुं पिता पालकस्त्वं हे वसो वासकाग्रे यदत्वद्विः जोषया से सेवसे देवस्य व्यवहर्तुं यजमा
नस्य कुर्वित्वं दद्विः सहसा बलेन युक्तः स नृचकानः कामयमानः यद्वा कर्मणि षष्ठी देवं यजमानं कामयमानोऽग्निर्वृधानो व
र्धमानो यजमानं वर्धयन्ना सुप्तं वनते प्रयच्छति ॥ ॥ अथैकादशी ॥ ॥ त्वमंगजरितारं यविष्ठ विश्वान्यग्ने दुरितातिपधि ॥ स्तेना अदृ
श्रिषवो जनासो ज्ञातकेता वृजिना अभूवन् ॥ ॥ हे अंगस्वामि नृयविष्ठ युवनमाग्ने जरितारं अनुग्रहीतुं विश्वानि दुरिता दुरिता
नि अतिपधि अतिपारयसि स्तेनास्तस्कराः अदृश्येन दृश्यंते रिषवो जनासः शत्रुभूता मनुष्याः अज्ञातकेताः अप्रज्ञाना वृजि
ना अस्माभिर्वर्जिता अभूवन् भवंति ॥ ॥ अथ द्वादशी ॥ ॥ इमे यामासस्त्वदिगभूवन् च सेववा तदिदा गो अवाचि ॥ ना हाय मग्नि रभि
शस्तये नो नरीषते वा वृधानः पशदात् ॥ ॥ इमे यामासो गंतारः स्तोमास्त्वद्वक्तृत्वदभिमुखाः अभूवन् भवंति वाच्यवावसे वासका तदा

राम

२४९

८५

वे शर्मयं सत् ॥ ॥ तु विश्वीवो बद्धज्वालः प्रभूतशीवो वा दृषभो वर्धिता कामानां वृधानो अवर्धमानोऽग्निरया अरे वेदाधनं अवानु अ
कंठकं समजाति साद्या जयति । इतीममर्थमग्नि अमृता अच्ये देवा अवोचन् यस्मादेवं तस्मात् बर्हिषाते यागवते मनवे मनुष्या यजमा
ना यशर्म सुखं यंस तयच्छतु । हविषाते शर्मयं सत् ॥ ॥ इति तृतीयस्याष्टमेषं च दशो वर्गः ॥ ॥ त्वमग्ने वरुणा इति द्वादशैव तृतीयं सु
क्तं अत्रैयस्य वा सुतस्यापि त्रैष्टुभमाग्नेये त्वमग्ने वसुश्रुत इत्यनुक्तां । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयो विनियोगो बोध्यगिरित्युक्तः ॥
॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ त्वमग्ने वरुणा जायसे यत्वं मित्रो भवसि यत्समिधः ॥ त्वे विश्वे स ह सस्पुत्र देवास्त्वमिदो दाशुषे मर्त्या य ॥ ॥ हे अग्ने
त्वं वरुणस्त्वमसो वारकोरा अभिमानि देवो पितृत्वमेवोऽग्नेमानि यद्वा दाजायसे किंच त्वमित्रो हरिमानि देवः प्रमिते स्त्राता यद्यदा समिध
स्त्वेतत्तज्जमात्रः स नृतमो निवारयसि । प्रवृद्धः स नृहतकारी भवसि । त्वर्थः । त्वे लयि विश्वे सर्वे पिदेवा वर्तते । च दत्तेन हविषातेषां जीवनात्
ते देवा बिभृताग्निं प्रादिशति हि श्रुतेः । हे स ह सस्पुत्र बलेन मय्यमानत्वात् किंच त्वं ददः स्वामी दाशुषे हविर्दात्र मर्त्या य यजमा
ना य । विवाहे चतुर्थ्यामि जादु तो त्वमर्यमा इत्येषा सूत्रितं च त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनामिति विवाहे चतुर्थ्यामिति ॥ ॥ सेषा द्वि
तीया ॥ ॥ त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनां नाम स्वधा व नृदं विभर्षि ॥ अजंति मित्रं सुधितं नमो भिर्यदं पती समनसा कृणोषि ॥ ॥ हे अग्ने
त्वं अर्यमा भवसि सर्वेषां नियमितासि । यद्यदा कनीनां कंच्य कानां सं बंध्यसि । किंच हे स्वधा व नृदं विर्लक्षणं नृमुदं गोपनीयं ना
म विभर्षि विश्वानर इति । तत्राम सुधितं मित्रं न मित्रं मित्रं गोभिः विकारे प्रकृतिः शब्दः गो विकारः क्षीरादिभिः अजति । यद्यस्मादप

गोपराधमाशासानुरूपमुक्तवानमग्निमिदं देहाति याचनमेवापराधः इदिति पूरणः यद्वा तदिदं वक्ष्यमाणं शत्रुभिः किं वायमग्निव
 दधानः सुत्यावर्धमानः स नृनाहने वाभि शस्तये निदकाय नोस्मान् परादात् परादद्यात् तथा रिषते हि स कायने वा परादात् ॥
 इति तृतीयस्याष्टमे सप्तदशो वर्गः ॥ ॥ त्वामग्ने इत्येकादशार्चं चतुर्थं सूक्तं । आत्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्चं त्रेष्टुभमाश्रयेत् अनुक्रांतं
 च । त्वामग्ने एकादशेति । प्रातरनुवाकाश्चिनश्चास्त्रयोर्विनियोगो बोध्यः गिरित्युक्तं ॥ ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ त्वामग्ने वसुपतिं वसूनाम
 अभिप्रमदे अधरेषु राजन् ॥ त्वया वाजं वाजयंतो जयेमाभिष्यामष्टुतीर्मृत्योः ॥ ॥ हे अग्ने वसूनां वसुपतिं वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसूनां वा
 दुल्यंतस्वामित्वं चोक्तं । बद्धधनानां स्वामिनं त्वो अधरेषु यागेषु अभिप्रमदे अभिमुख्येन स्तौमि । हे राजन् किं च त्वया अनुकूलेन वा
 जयंतो नमिच्छंतो नयं वाजं जयेमा किं च मर्त्यानां मरणधर्मकालांष्टुतीः सेना अभिष्याम अभिभवेमा दर्शपूर्णमासे पत्नी संशाजे
 गृहपते धात्रे वा । सूत्रितं च । हव्यवाह गिरजरः पितानस्त्वं वसो मनो वशा इति ॥ ॥ सेषा द्वितीया ॥ ॥ हव्यवाह गिरजरः पितानो विभुर्वि
 भावो सुदृशी को अस्मै ॥ सुगार्हपत्या समिषो दिदीह्यस्मै आक्समिमां हि श्रवांसि ॥ ॥ अहं हव्यवाह गिरः अजरः अजीर्णः स नृनः
 पिता भवत्विति शेषः । किं च विभुर्व्यसिः विभावादी प्रिमान् सुदृशीकः । गोभनदर्शनोऽस्मै अस्माकं भवतु अथ प्रत्यक्षवादः सुगार्हप
 त्या गोभनगार्हपत्ययुक्तानि इषोऽन्नानि संदिदीह्यसम्यक् प्रकाशयददस्व वा अस्मै आक्षुः अस्मदं निमुखे श्रवांसि अन्नानि संमि
 मीह्यसम्यक् प्रयच्छ ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ विशां कविं विप्रतिमानुषीणां शुचिं पावकं घृतपृष्ठमग्निं ॥ विहोतारं विश्वविदं दधिधे

तु. सं. भा. ८

तदेवे पुनते वार्याणि ॥ इमानुषाणां विशां विपतिर्वासां मनुष्या रूपानां प्रजातां पालकं स्वामिनं वा कविमेधाविनं शुचं विशुद्धं दीप्तं वा
यवेकमन्येषां शोधकं - राष्ट्रं प्रदीप्तं पृथो पलक्षितं वारीरं अथवा उपरितभागा आज्योपेतं होतारं होमनिष्ठादकं विश्वविदं विश्वस्थवेत्ता
रमन्निनिदधिधेधारयथो हे ऋत्विजः सदेवो देवेषु मध्ये वार्याणिवरणीयानि धनानि वनते संभजते अस्मदर्थं स्वयं वा वार्याणि ह वा पि
वनते ॥ अथ वतुथ ॥ जुषस्वाग्निं इक्ष्वा स जोषायतमानो रश्मिभिः सूर्यस्थ ॥ जुषस्वनः समिधं जातवेदः आचदेवा ह विद्या
यवसि ॥ हे अग्ने जुषस्व सेवस्व स्तुतिं इक्ष्वा वेदित क्षणया भूया वाचा वास जोषाः समान प्रीतिः तथा सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमानः प्र
पन्नं उपः काले कुर्वन् किंच हे जातवेदः जातस्य वेदित याग्ने नोऽस्मदीयां समिधं जुषस्व सेतस्व आवह च देवानू ह विरद्या दनाद आ
वाह न क्षिव ह सित हविः अथ पवित्रेया सिद्ध कृतो नु वाक्येण सूत्रितं च जुष्टो दमूना अग्ने शर्धमहते सो भगायेति संयाज्ये इति स दु
ष्टः पुरो जा शंस प्रकपालमित्यत्रापि सिद्ध कृतो नु वाक्येण अत्यासोनये मरुतः स्वचो जुष्टो दमूना इति ॥ इति सैषा पंचमी ॥ जुष्टो
दमूना अतिथिर्दुराण इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् ॥ विद्या अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भरा भोजनानि ॥ जुष्टः पयसि
ह दमूना दानमना दांत मनवा अतिथिस्त दमूज्यः स नू इमं नोऽस्मदीयं यज्ञं उपयाहि उपागच्छ विद्वान् जान नू हे अग्ने विद्या अभियुजो अभि
युक्तो विहत्या शत्रूयतां तेषां भोजनानि अन्नानि धनानि आभर आहर अतिथिरभ्यतिथो महा भवतीत्यादि निरुक्तं दृष्टव्यं ॥ इति तृ
तीयस्याष्टमेऽष्टादशो वर्गः ॥ अथ षष्ठी ॥ वधेन दस्युं प्रहि वातयस्व वयः कृत्वा न त्वत्वे स्वाये ॥ पिपर्षिय त्सहसस्पुत्र देवांसो अग्ने

राम

२५०

८६

ममिति ॥ ॥ सेवादशमी ॥ ॥ यत्त्वा हरा कीरिणामन्यमानो मर्त्यमर्त्यो जोहवीमि ॥ जातवेदो यज्ञो अस्मा सुधेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वम
 श्या ॥ ॥ यो मर्त्यमिरणधर्मि अमर्त्यमना शोवात्वा कीरिणस्तुत्यादिषु विक्षिप्तेन हरा हृदयनयुक्तो मन्यमानः स्तुवन् जोहवीमि अत्य
 र्थमाह्वयामि ॥ यद्वा स्तोत्रवाचकेन कीरिणा ब्राह्मेन कृतिरूपं लक्ष्यते ॥ कृतियुक्तेन मनसा त्वामन्यमानो जोहवीमि ॥ हे जातवेदो यज्ञो
 धर्मप्रजां वास्मा सुधेहि स प्रजाभिस्त्वदनाभिर्ह अग्ने ह ममृतत्वं संतत्य विह्वलक्षणं अश्यां प्राप्नुयां ॥ प्रजामनु प्रजायते तदुच्यते मर्त्यो
 मृतमिति हि कृतिः ॥ तस्यामेव पुत्रकामेष्ट्या यस्मै त्वमित्येषाग्नेः पुत्रवतो नुवाक्या ॥ यस्मै त्वं सुकृते जातवेदो यस्त्वा हरा कीरिणामन्यमान इ
 ति हि सूत्रितं ॥ ॥ सेवादशमी ॥ ॥ यस्मै त्वं सुकृते जातवेदो उलोकमग्ने कृणवस्यो न ॥ अश्विनं सपुत्रिणं वीरवंतं गोमंतं रश्मिं नृशते स्वस्ति ॥
 ॥ हे जातवेदः अग्ने त्वं यस्मै सुकृते सुकर्मणे यजमानाय उदिति पूरणं ॥ ॥ लोकस्यो नं सुखकरं कृणवदकरो ॥ यद्वा लोकमालोकेन स्यो नं
 कृणवः ॥ अनुग्रहेण कुर्वित्यर्थः ॥ स यजमानो अश्विनं वदन् शोपेतं पुत्रिणं वदन् पुत्रोपेतं वीरवंतं वीरवीर्येण शोपेतं गोमंतं रश्मिं धर्मनं ज्ञात
 प्राप्नोति ॥ स्वस्त्यविनश्चरं ॥ ॥ इति तृतीयस्याष्टमे एकोनविंशो वर्गः ॥ ॥ सुसमिधायेत्येकादश च पंचमं सूक्तं ॥ अत्रेयस्य वसुश्रुत
 स्या र्षी गायत्रं इध्मा युक्तं देवताकं ॥ अप्रमित्युक्तत्वात् नृनपादुर्जितं सुसमिधाय प्रगायत्रमित्यनुक्रमणिका ॥ अत्रेणामिदमाप्री
 सूक्तं ॥ समिधो अद्योति वा सर्वेषां य धर्विवेत्युक्तत्वात् ॥ ॥ तत्र प्रथमा ॥ ॥ सुसमिधाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोत न ॥ अग्नये जातवेद
 से ॥ ॥ सुसमिधाय यष्टु समिधाय यष्टु समिधायेतं नाम कायाग्नये शोचिषे दीप्तिमात घृतं याज्यं तीव्रं प्रभूतं जुहोत न अग्नये गनादिः

राम
२५९

युक्तयुक्ताय जातवेदसे जातधनाय ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ नराशंसस्तु पूदती मंयं जमदाभ्यः ॥ कविर्हि मधुहस्त्यः ॥ ॥ नराशंसः नरैः
 शंसनीयो यमाग्निरिमं यज्ञमिदं हविर्वा सुपूदति सुष्टु प्रयति स वेदः अराभ्यः ह अहिंस्यः केनापि कविर्मधावी मधुहस्त्यः मधुरहस्त्यः
 ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ ईलितो अग्ने आवहं ईं चित्रमिह प्रियं ॥ सुखरथे भिरुतये ॥ ॥ अग्ने ईलितः स्तुतः सन्नावहं ईं चित्रं चायनीयं
 चर्यमिहास्मि नृयज्ञे सुखरथे भीरथे रूतये स्मदक्षणाय ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ ऊर्णं प्रदा विप्रथस्वाभ्या कीं अनूषत ॥ भवानः शुभ्र
 सातये ॥ ॥ हे ऊर्णः प्रदाः ऊर्णं कंबलवत् नृमृदु हे वहि विप्रथस्वप्रथया अर्काः स्वातारोभ्य नृषतस्तुवंति ॥ हे शुचदीप्तसातये धनो प्रत
 दानायथा भवा ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ देवीर्दोरा विश्रय ध्वं सुप्रायणा य ऊतये ॥ प्रप्रयज्ञं पृणीत नम ॥ हे द्वारो यज्ञस्य द्वाशमिमानिन्यो
 हो देवीर्दोरा विश्रय ध्वं विद्युक्ता भवत ॥ सुप्रायणाः शोभनगमनसाधनाः नोस्माकमृतये रक्षायज्ञं यजमानं प्रप्रपृणीत नमश्चरयता का
 मेः यज्ञमेव वा फलेः ॥ ॥ इति तृतीयस्याष्टमे विंशो वर्गः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ सुप्रती के वयो वृधा यद्वा अन्नस्य वर्धयिष्यो यद्वा महत्यो अन्नस्य यज्ञस्योदको त्यवा
 मातरा निमज्ज्योतयोर्मध्ये प्रत्येकं दोषो रात्रिदेवी मुषसं अहर्देवी ईमहस्तुमः ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ वातस्य पत्न्यं नीलिता देव्या होताराम
 नुषः ॥ इमं नो यज्ञमागतं ॥ ॥ वातस्य पत्न्यं नृप्रोपमेधावा युगमनसदृशगमनार्थं नीलिता स्नाभिः स्तुतो यज्ञा वातस्य पतनसाधनं अं
 तरिक्षे गच्छंती देव्या देवा अग्ने रादित्या च समुद्भूतो होतारा देवनामा होतारो युवं मनुषो मनुष्यास्य इमं नो अस्माकं यज्ञमागतमी गच्छंती

न. सं. भा. ८

स्य

नामनुष्यो यज्ञमिति यधिकरणेष्वप्यो अस्माकं यजमानस्य यज्ञमित्यर्थः ॥ अथाष्टमी ॥ इलासरस्वतीमहीतिस्रो देवीर्मयो भुवः ॥ बहिः सी
 दंतस्विधः ॥ इलाष्टमी सर उदके तस्मात्सरस्वा-वायुः तस्य स्त्री सरस्वतीमहीमहती भरतस्योदित्यस्य पत्नी अत्र यद्यग्यो नो कृतयापि
 सर्वत्र सह दृष्टत्वा तत्रिसंख्या अवलोक्य सा गृह्यते अथ चेताः सित्यंतरिक्षं कृत्वा नावाग्देवः ॥ एतामयो भुवः सुरवस्य भावयिष्यः अस्मि
 धो हि सिका सस्यो बर्हिर्बर्हिषी दं रूपं विशेते ॥ अथ नवमी ॥ शिवस्वष्टिहागहिविभुः स्यात्तत्तन्मना ॥ यज्ञेयज्ञेन उदव ॥
 हे त्वष्टदेव शिवः सुरवकरः सन्निहागहि अस्मद्यज्ञमागच्छ ॥ विभुश्चाप्रस्वयोषे करणेन त आगत्य कमना स्वयमेव यज्ञो सर्वेषु यज्ञेषु नो
 स्मानुदवो कृष्टं रक्ष ॥ अग्ने हो त्रुतरा दुतिर्कंदने यत्र वेत्तेत्यनया ॥ समिधमा दध्यात्सूत्रितं च यत्र वेत्ते वनस्पत इत्युतरस्या अ
 दुत्याः कंदन इति ॥ सेषादशमी ॥ यत्र वेत्ते वने ते देवानां गुह्या नामानि ॥ तत्र हव्या निगमय ॥ हे वनस्पते यथा भिमानि देवय
 अयस्मिन् स्थाने वेत्ते देवानां गुह्या नामानि नाम कानि रूपानि तत्र हव्या निगमय ॥ अथैकादशी ॥ स्वाहाग्नयेवरुणाय स्वाहे दायम
 रुक्षः ॥ स्वाहा देवेभ्यो हविः ॥ अग्नादिविश्वे देवाः देवेभ्यः इदं हविः स्वाहा करोमीति शेषः स्वाहुतं करोमीत्यर्थः ॥ एवं स्वाहा कृते स्तुतिः ॥
 ॥ इति तृतीयस्याष्टमे एकविंशो वर्गः ॥ अग्निं तं मन्य इति दशैषं सृक्तं वसुधुतस्यार्थं अग्नेयं पादुः अग्निं तं दशपां इमित्यनुक्रमणि
 का प्रातरनुवाक आग्नेये कृतोपादे कंदस्याग्निं शस्त्रे वेदं सृक्तं ॥ अग्निं तं मन्य इति पादुः इति हि सूत्रितं ॥ आश्वमेधिके मध्याह्ने हनीदमेवा
 न्यशस्त्रं सूत्रितं च ॥ अग्निं तं मन्ये यो वसुशस्त्रे स्मूरं रयिं भरेति ॥ तत्र प्रथमा ॥ अग्निं तं मन्ये यो वसुशस्त्रं यंति धेनवः ॥ अस्तमवत आश

राम
२५२

८८

पाहिरुतमवाजे अस्मान् ॥ हे अग्ने वधेन दस्युमुपक्षयितारं पाहि वातय स्वा प्रणाशय हीति पूरतः ॥ वयः कृण्वानः त्वे शरीराय स्वाये स्त्री
 याये अथ वा स्वाये ता च यजमाना रूपाय पुत्राय वयो नै कुर्याणः त्वे शरीराय वायो नै कुर्याणः यद्यस्मात्सहसस्यु आग्ने देवान् पिपर्वितर्प
 यसि पाहि ॥ हे नृत्तमने तत्तमाग्ने सत्ववाजे संग्रामे अस्मान् पाहि ॥ अथ सप्तमी ॥ वयं ते अग्ने उक्तेर्विधेम वयं हव्यैः पावकं भद्रं शोचं ॥
 अस्मरयिं विश्ववारं समिधं अस्मविश्वानि दुर्विणानि धोहे ॥ हे अग्ने त्वां वयं उक्तेः शस्त्रेर्विधेम परिचारे मवयं हव्यैर्द्विभिर्विधेम ॥ पावकं
 भद्रं शोचं कल्याणदीप्ते अस्मे अस्मभ्यं विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं रयिं धनं समिधं प्रापया अस्मे अस्मभ्यं विश्वानि दुर्विणानि धोहि स्वापय ॥
 ॥ अथाष्टमी ॥ हे अग्ने अस्माकमध्वरं जुषस्व ॥ हे सहसः सूनो हे वलस्य पुत्रविषधस्त्वविषुदियादिषु स्थानेषु स्थितं हव्यं हविर्जुषस्व ॥
 ॥ अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व सहसः ॥ १४ सेवस्व ॥ सूनो विषधस्त्वहव्यं ॥ वयं देवेषु सुकृतस्याम शर्मणा नस्त्रिवरुथेन पाहि ॥ ॥ १५ ॥
 यद्वा अध्वरं हविरिति योज्यं ॥ अहिं सितं हविरित्यर्थः ॥ वयं यजमानाः देवेषु मध्ये सुकृतः शोभना पूर्वकर्तारः स्याम भवेम ॥ त्रिवरुथेन
 शत्रिकादिभेदेन त्रिधा वरणीयेन शर्मणा सुरेन त्रिदिवेण गृहेण वानः पाहिरक्ष ॥ अथ नवमी ॥ विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिंधुन
 नावा दुर्गहातिषर्षि ॥ अग्ने अत्रिवत्तमसा गृणानो ॥ अस्माकं बोध्यवितातनूनां ॥ हे जातवेदः नोस्माकं दुर्गहा दुःखेन भोग्यानि विश्वानि दु
 रितान् नातिषर्षि ॥ अग्ने अत्रिवत्तमसा गृणानो ॥ अस्माकं वमसा स्तोत्रेण गृणानः त्वयमानिः सन्नोस्माकं त
 नूनां अतितारक्ष को बोधिबुध्यस्व ॥ पुत्रकामेष्ट्यां यस्त्वेषा प्रधानस्य याज्या ॥ सूत्रितं च यस्त्वा हृदा कीरिणामन्यमानो प्रोक्त विप्रवस्त

हे शोचिषोदीपः पतेस्वामिन्नेशु कस्य दीप्तस्य ते तुभ्यं शिवामो वलसह विह्वयेते हे सुश्रुद सुष्टु आह्लादवाशो भन हिरण्यवाहेदस्म शत्रु
लोमुपक्षयितः विप्रते विज्ञोः प्रजानां बालकहव्यवाहृविषो बोहो इवमिति तं ॥ इति तृतीयस्याष्टमे द्वाविंशो वर्गः ॥ अथ षष्ठी ॥
प्रोत्य अग्रयो मिषु विश्वं पुष्यंति वार्यं ॥ ते हि विरेत इविरेत इषण्यं त्या नुषगिषंस्तोत्भ्य आभर ॥ प्रोत्ये अग्रयो मिषु वैदिके पुष्यं
सर्वे वार्यं वरणीयं अपेक्षितं धनं पुष्यंति ते अग्रयो हि विरे प्रीणयंति इविरे प्रीणयंति इविरे या मुवंति वा त इषण्यंति अग्रमिच्छंति
आनुषकु सर्वानुषकं तन्नामि सामान्याणि प्रायेण लोकवचनं ॥ अथ सप्तमी ॥ तवत्ये अग्रे अर्चयो महिवाधंत वाजिनः ॥ ये पत्न
भिः शफानां व्रजा भुरंत गोना मिषंस्तोत्भ्य आभर ॥ हे अग्रे तव त्वदीयाः त्येते अर्चयोरग्रयो महिमह इत्यधिकं वाजिनो व्रवंतो वावा
धंत वधंति ॥ यदालु शोमं वाजिनोश्चा इव ये रश्मयः पत्नभिः पतेनेः शफानां गोनां व्रजा यथानि भुरंत इच्छंति आग्रता जाता होमाय कोक्षंत इ
त्यर्थः ॥ ते वधंति ॥ अथाष्टमी ॥ नवानो अग्र आभरस्तोत्भ्यः सुक्षिती रिषः ॥ ते स्यामय आनृचुस्त्वा दूता सोदमेदम इषंस्तोत्भ्य आ
भर ॥ हे अग्रे स्तोत्भ्यो नोस्मभ्यं न वास्तुत्या नृजा वा सुक्षितीः सुनिवासाः सुप्रजा वा इषः उक्तलक्षणा नृजानि आभर प्रयच्छ ॥ ये वयं
स्मेदमेस्यामेति वार्योऽयं ॥ अभिषु विकेष्टु क्ख्ये पु रतीय सवने चैकस्मिन् कस्तोत्रिय त्वे उभे सुश्रुदोत्ये पातनीयाः सूत्रमुक्तं ॥ सैवानव
मी ॥ उभे सुश्रुदोत्ये पातनीयाः श्रीणीष आसनि ॥ उतो न उतुपु र्या उक्तेषु शवसस्पत इषंस्तोत्भ्य आभर ॥ सुश्रुदो शोभनाह्लादन
शोभन हिरण्यवागे उभे सर्षिषः पूरुदिवी जुहृता वा सन्यास्या श्रीणीषे अयसि वसिवा ॥ उतो अपि च नोस्मानुक्तेषु यागेषु ह्युपु र्याः

राम
२५२

उत्पूरय फालेर्ह शवसस्पते बलस्य पालयितः ॥ अथ दशमी ॥ एवो अग्रिमजुर्यमुगिभिर्यज्ञे भिरानुषक ॥ दधदस्मे सुवीर्यमुतत्य
दाश्च अमिषंस्तोत्भ्य आभर ॥ एव उक्तरीत्या अग्निगोभिः स्तुतिभिर्यज्ञे भिर्यज्ञे वा तत्साधने हविर्भिर्वा आनुषगनुषकं अजुः गच्छं
ति तथा लीयमुः घमयंति स्थापयंति ॥ हविर्भिर्यज्ञंतीत्यर्थः ॥ एवमावेयाः स्वान्यरोक्षतयानिर्दिशंति अजुर्यवा अश्वायस्य भवतिस आ
श्वयः तस्य भावः अश्वश्चान्तदपि दधत धारयंति ॥ इति तृतीयस्याष्टमे त्रयोविंशो वर्गः ॥ सखायः संवदति दशर्वे सप्तमं सूक्तं
आश्वय इषः ऋषिः अत्यापं हि विज्ञाः पंक्षुत परिभाषया नुष्टुभः ॥ तथा चानुकोतं ॥ सखाय इषः पंक्षुतमिति ॥ प्रातरनुवाको ग्रेये कवाता
वानुष्टुभे लंदस्या अिनशस्त्रे चो जमावर्जमिदं सूक्तं ॥ सूत्रितं च ॥ सखायः संवस्त्वा मग्रे हविश्चान्त इति सूक्तं ॥ तत्र प्रथमा ॥ स
खायः संवः संमं च मिषंस्तोमं चाग्रये ॥ वर्षा यक्षिती नामू जे निप्रे सहस्वते ॥ हे सखायः सखि भूता ऋत्विजः वो मूयं संस्करुत उप
सर्ग्युते योग्य क्रिया ध्याहार ॥ किंच समं च मिषमंत्रं स्तोत्रं च अग्रये वर्षिष्ठाय अतिशयेन प्ररुधाय क्षितीनां यजमानानां अर्था
परिषंष्टाय प्ररुधतसाय ऊर्जो नप्रे बलस्य नपातयि त्रे नतु प्राय वा सहस्वते ॥ बलवते संस्करुतेति ॥ अथ द्वितीया ॥ कुत्रा विद्य
त्यसमूतो रणवानरो नृषदने ॥ अहं ते श्रिद्यमिधते संजनयंति जंतवः ॥ सो ग्निः कुत्र वदते त इति शेषः ॥ कुत्रा स्ते यस्याग्नेः समूतो
संप्राप्तो रणवाः रमाणानरो नतार ऋत्विजः ॥ नृषदने चागृहे अहं ते श्रित विदिति पूजायां अहं ते पूज्याः पूजयंतो वासंतः समिधते
दीपयंति तदर्थं संजनयंति वारणां जंतवः शालिनः संकुजेति संबंधः ॥ अथ तृतीया ॥ संयदिषो वनामहे संहव्यामानुषाणां ॥ उत

धुमस्य शवसः कृतस्य रश्मिमाददे ॥ ॥ यद्यदाद्वेषोऽनि संवनामहे संभजामहे यदा च मानुषाणामस्माकं हव्यवाहवीषिः ससेव
 ने। नुतनदानीं धुमस्य द्योतमानस्यानस्य शवसा बलेन सामर्थ्येन कृतस्योदकस्य ग्राहकं हरिश्मिं आददे। आदतोऽग्निः फलजनकं तेस्वी
 कृतवानित्यर्थः। यदा कृतस्य यज्ञस्य रश्मिं रश्मिं ब्रूहकं स्तवं आददे स्वी करोमि ॥ ॥ अथ चतुर्थी ॥ ॥ सस्मा कृणोति केतुमानकं
 चिदूर आसते ॥ पावको यद्वनस्पती अस्मामिनात्यजरः ॥ ॥ सस्म सखत्वं त्रिः कृणोति करोति करोति केतुं प्रज्ञानं आसर्वतः कस्येति
 उच्यते। विदत्यर्थेन कंचिद्वात्र वपि दूरे आसते आदति चार्थे दूरे पिवर्तमानाय मनुष्याय कदा यद्यदायाचके यमन्निरजरो जीर्णनिभि
 भायः सन्वनस्पतीने धांसि प्रस्ममिनाति। प्रकर्षण दहति स्मेति पूरणः ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ अथ स्मयस्य वेधेणे खेदं पृथिषु जुहोति ॥
 अभीमहस्व जेन्यं भूमा पृष्टे वरुदुः ॥ ॥ अस्याग्नेर्वेधेणे परिचर्यायां पृथिषु होमाग्नेषु रश्मिं खेदं सुवदाज्यं अध अधो मुखे जुहो
 त्यध्वं युवः। तदानीं मनमग्निं रभिरु रुद्रहं। अभ्यारोहते वाज्यधाराः अह इति विनिग्रहाधीयः। स्वजेन्यं स्वत्यं नं भूमह भवती
 ति भूमापत्यंतपितुः पृष्टदेशानि पुत्रायथापितुरं कमारो हंति तद्वत् ॥ ॥ इति तृतीयस्याग्ने चतुर्विंशो वर्गः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ यमस्यः
 पुरुस्पृहे विदद्विश्मस्य धांसे ॥ प्रस्वादं पितृनाम स्मृतातिं चिदायवे ॥ ॥ यमस्य पुरुस्पृहं ब्रूहिः स्पृहणी यमस्य विदत् रश्मि
 र्त्वा यजमानो विश्वधा यसे सर्वस्य द्वाप्यर्थं पितृनाम ज्ञानं प्रस्वादं प्रकर्षण स्वादु कर्त्तरि अस्मताति अस्ते गृहे निवास कर्त्तरि आ
 यवे अत्रार्थं यजमानार्थं च ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ सहिष्वाधन्वा क्षितं दातना दातुः ॥ ॥ हरिश्मिः शुर्विदोऽग्ने भुरनिभृष्ट तविधिः ॥

राम
२५४

रोस्तं नित्या सो वा जिन उषं स्तोत्रभ्य आभर ॥ ॥ तमग्निमन्ये स्तोमियोऽग्निर्वसुर्वासकः यमस्तं सर्वेषां गृहवदा अय भूतं धेनवो यंति गच्छंति प्रीण
 यंत ॥ यस्तमुष्मलक्षणमवीतारणवंतोश्वा आशवः शीघ्रगामिनो यंति। तथा नित्या सो नित्यं प्रवृत्तं हविलं क्षणा न्वंतो यजमानाय म
 स्तयंति तमन्ये इषमन्नं स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यमाभराग्ने ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ ॥ सो अग्निर्यो वसुर्गो संयमायंति धेनवः ॥ समवर्तोरधु जुहो
 संसृजानोसः सूर्य इषं स्तोत्रभ्य आभर ॥ ॥ सो अग्निः सखत्वं त्रिः यो वसुर्वासको गृहोऽस्त्यते यं धेनवः समायांति होमार्थं अर्वतोऽभ्यार
 धुडुबोल धुगमनाः समायांति। सुतासः सूर्यो मेधाविनश्च समायांति सखत्वं त्रिः रिति ॥ ॥ अथ तृतीया ॥ ॥ अग्निर्हि वा जिनं विशो ददा
 तिविश्च वर्षणिः ॥ अग्नीराये स्वाभुवं स प्रीतो याति वार्यमिषं स्तोत्रभ्य आभर ॥ ॥ अग्निर्ह अयमग्निः खलु विशो यजमानाय वा जि
 नमत्रवंतं पुत्रमश्वमत्रं वा ददाति विश्ववर्षणिः विश्ववर्षणयो मनुष्यारक्षणीया अर्वका वायस्य सतयोक्तः यदा पश्यति कर्म तत्सर्व
 स्य इष्टा प्रीशये धनार्चिने अथ वा द्वितीया र्थं चतुर्थी ॥ ॥ धनं स्वाभुवं सुष्टु सर्वत्र याज्ञै वायं सर्वैर्वरिणी र्यं प्रीत स न्यातिय मेय निदानुं वाग
 हति इषमित्यादिगतं। आभिषुविके प्रक्केषु तृतीयसवने स्तोत्रियस्त चस्याने अग्न इधी म ह्मभे सुष्टु इ सपिष इति देवका चेति ॥ ॥ तत्र ह
 वे प्रथमा सूक्ते चतुर्थी ॥ ॥ आते अग्न इधी महिष्म तं देवा जरं ॥ यद्यस्याते पनी यसी समिदी दयति द्यवीषं स्तोत्रभ्य आभर ॥ ॥ हे अग्ने
 देव धर्मं तं दाप्य मे तमजीर्णं त आ असि चत इधी महि दीपयामः यदा खलु स्या सा खलु ते तव स्या सापनी यसी स्तुत्या समिदी प्रिः दी दयति
 दीपयते द्यु विद्युलोके ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ आते अग्ने कचा हविः शु कस्य शो निषस्पते ॥ सुष्टु इदस्म विस्पते हव्यवाहुभ्यं दूयत इष ॥ ॥

त. सं. भा. ८

तरनुवाक आग्नेयेकृतो जागते र्द्धदस्याश्चिनशस्त्रे चेदं सूक्तं। तथाच सूत्रं। जनस्य गोपास्त्वामग्न ऊतायव इति॥ तत्र प्रथमा॥ १॥ त्वाम
ग्न ऊतायव इति॥ १॥ हे सहस्रकृतबलस्य कर्तारणे। प्रत्नं पुरातनं त्वां प्रत्नासः पुरातनाः ऊतायवो यज्ञकामा ऊषय ऊतये स्वरक्ष
णाय समीधिरसम्यग्दीपितवतः कीदृशं त्वां पुरुश्चंद्रं वक्रधनमतिरायेनाह्लादकं वायजं तं यष्टयं विश्वधायं संबद्धं दमूनसं
दानमनसंगृहपतिरजमानगृहस्यपालकं वरेण्यं वरणीयं॥ १॥ अथ द्वितीया॥ १॥ त्वामग्ने अतिथिमिति॥ १॥ हे अग्ने त्वां विशेष्य
जमानाः गृहपतिं गृहस्वामिनं निषेदिरेगा हपत्यरूपेण स्थापितवत इत्यर्थः। कीदृशं त्वां अतिथि-प्रतिथिवत्सूज्यं पूज्यं पुरातनं
शोचिक्रे शोदीप्य ज्वालं बृहत्केतुं प्रभूतप्रज्ञानं पुरुषं आहवनीयादिरूपेण धनानां त्वां त्रिसुशर्माणं शोभनसुखं स्ववसं सुरक्षणं
जरद्विषं जरतां रक्षणां व्यापकं जीर्णोदकं वा। अग्नीनां परस्परं संसर्गं विविचयेन्मये का विदिष्टिः। तत्त्वत्त्वामग्ने मानुषी रितिया ज्यासू
वितं च। त्वामग्ने मानुषी रीकृते विशोऽग्ने आयाहि वीतय इति॥ १॥ सेषा तृतीया॥ १॥ त्वामग्ने मानुषी रीकृते विश इति॥ १॥ हे अग्ने सुभग
शोभनधनत्वां मानुषीर्विशः मानुषसंबन्धिन्यः सर्वाः प्रजाः इह ते क्षुवंति। कीदृशं त्वां होत्राविदं होमानां सप्तकाणां वा वेत्तारं विवि
धिविवेचकं सदसतोः रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृमंगुहागुहायां अरण्यं हृदये युवा संते सर्वदा वर्तमानं विश्वदर्शितं द
ष्टयंतु विष्णुसंप्रभूतधनिं सुयजं सुष्टुयष्टारं घृतश्रयं घृतश्रयत॥ १॥ अथ चतुर्थी॥ १॥ त्वामग्ने धर्षसिमिति॥ १॥ हे अग्ने धर्षसि
सर्वस्य धारकं त्वां वयमात्रेणाविश्रधा बहुप्रकारेणाभिर्मृणंतः सुवंतो नमस्कारेणोपसेदिमोपसन्ना भवेम। सत्वं नोऽस्मा उपस्व।

राम
२५५

सहिष्णुसवन्धुभिः धन्वनि उदकप्रदेश आक्षिप्तं तलकाद्यादिभिः शस्त्रैः आदाति सर्वतः खंडयति ददातीत्यर्थः। दातृणादिखंडयिता
पशुर्नपशुरिव।

॥ अथाष्टमी ॥ ॥ कुर्विष्णु यस्मा अत्रिवत्सवधिति रिवरीयते ॥ सुपूरं सूतमाता कृणा यदा न शोभर्ग ॥ ॥

सुपूरः सुप्रसवामातारणिरसूतकां कुर्वाणं जगदुपकारकं यद्यस्मात् य इति रायोगिर्भगमन्मानशो अश्रुते ॥ अथनवमी ॥
। आयस्ते सर्पिरासुते कुम्भेशमस्ति धायसे ॥ एषु द्युभ्यमुत श्रव आक्षिप्तं मर्त्येषु धाः ॥ हे सर्पिरासुते घृताख्यात्र अग्नेस्त्वं आसर्वतो
भवसि। तदश्वधायसे सर्वस्य धात्रे ते तुभ्यं शमस्ति सुखमस्ति। स्मृतेः सकाशात् तथा च तेषु मर्त्येषु स्तोत्रात्रे येषु यच्चित्तं यशः
आधाः आधेहि उतापि च सवान्नमाधाः चित्तं त्वदीयामनुग्रहबुद्धिं मया धाः ॥ अथ दशमी ॥ इति चिन्मन्युमध्विजस्तादात
मापशुं देदे ॥ आदमे अष्टमोऽपि ॥ सासद्यादस्य निषः सासद्या नृन् ॥ इति चित् इच्छं कृतप्रकारेण मन्युमननसाधनं स्तोत्रं अधिजः अ
धत्त अयैरग्निर्यतिरिक्तैरधिजः अधृष्यं नोजनयिता ऋषिस्त्वादातं त्वया दानयं। पशुमाददे आदत्ते आददीत वा। आदनंतरमेवाग्नेर
एणतो अददत् दस्यून अचिन्तकोचः इषः सासद्यात् भृशमभिभवत् इष एष्ट नृचिरेधिनः सासद्यात् पुनरुक्तिरादशार्था ॥ इति तृती
यस्याष्टमे पंचविंशो वर्गः ॥ त्वामग्न इति सप्तर्वमष्टमं सूक्तं। आत्रेयस्यार्वं जागतमाग्नेयं ॥ त्वामग्ने सप्त जागतमित्यनुक्रमणिका। प्रा

सर्वस्वस्वधनादिभिः समिधानः स च यद्दत्तः सोऽयमात्मनाम्भिः हे अंगिरः सर्वत्र गंत रंगिरसः पुत्रदेवो दीप्यमानस्त्वे मर्त्यस्य यजमानस्य
यशसा सुदीतिभिः चात्माभिः सह जुषस्व ॥ ॥ अथ एवंचनी ॥ ॥ त्वमग्ने पुरु रूपो विशो विशो वयो दधासि प्रत्नथा पुरुष्टुत ॥ पुरुषयत्रास
हसा विराजसि विषिः सातेति विषाणस्य नाधुषे ॥ ॥ हे अग्ने त्वं पुरु रूपः स च विशो विशो सर्वस्मे यजमानाय प्रत्नथा पुराण इव वयो नंदधा
सिधारयसि हे पुरुष्टुत वदुभिः स्तुत्यरूपाणि वदु न्यत्रानि च पुरोडाशादीन सहसा बलेन विराजसा श्वरो भवसि स्वीकर्तुंति विषाणस्य दे
वस्य सा प्रसिधा विषिदीप्तिर्नाधुषे अन्यैरधुष्या भवति ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ त्वमग्ने समिधानं य विष्य देवा इतं च क्रिरे हय वाहनं ॥ उरुज्य
सं धृतयो निमा इतं त्वेषं च क्षुर्दधिरे चोदय नमतिः ॥ ॥ हे य विष्य युवतमाग्ने समिधानं सम्यगिध्यमानं त्वां देवा हय वाहनं हविषां वोढारं
तं च क्रिरे कृतवंतो देवाः त्रयाणामग्नीनां मध्ये हय वाहनः स्वपु पूर्व देवैर्हविर्वहनाय इतः कृतः हय वाहनो देवानामिति हि श्रुतिः किंच उ
रुज्यसं प्रभूतवेगं धृतयो निं धृतयो निः कारणं यस्य तं आ इतं त्वां चोदय नमति वा दयंती मतिर्यस्य तज्जोदय नमति त्वेषं दीप्ति च क्षुः उरु
क्षण सर्वप्रकाशकं चक्षुः स्वानीयं कृत्वा दधिरे देवा मनुष्याश्च मत्या हि चक्षुश्चोद्यते ॥ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ त्वमग्ने प्रदिवः आ इतं धृतैः सु
धायवः सुसमिधा समीधिरैः ॥ स वा रुधान ओषधीभिरुक्षितोऽभिज्यां स पार्थिवा वितिष्ठसे ॥ ॥ हे अग्ने धृतैरा इतं त्वां प्रदिवः पुरातनाः
सुधायवः सुरवमिहंतो यजमानाः सुसमिधा शोभनेनेधोन समीधिरैः सम्यक् दीपितवंतः ॥ सत्वं वा रुधानः वर्धमानः ओषधीभिरुक्षि
तः सितः अज्यां स अत्र नि पार्थिवा पार्थिवा वृक्षान्यक्षाणां धिविति ज्यो विशोषणं पार्थिवा जिवस पुरोडाशादिकान्यभिवितिष्ठसे अभियज
वन्नीस ॥ ॥ इति तृतीयस्याष्टमेषां द्विंशो वर्गः ॥ ॥ वेदार्थस्य प्रकाशनं तमो हार्दं निवारयन् पुमर्थं शत्रुरो देयादिघातीर्थमहेश्वरम् ॥ ॥

॥ ५॥ इति श्रीमद्भागवतपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसंभ्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माध-
वीये वेदार्थप्रकाशे संहिताभाष्ये तृतीयाष्टकेष्टमोऽध्यायः ॥ ५॥ ॥ इति तृतीयाष्टकाः ॥ ॥ शके १६०७ प्रवर्तमाने क्रोधनना-
मसंवत्सरे कार्तिके वदिद्वादश्यां भागविसरे तृतीयाष्टके वेदभाष्यां यालुगी भीमणभट्टे स्मृतिलिखितं समाप्तो यम् ॥ कल्याणमस्तु ॥
ग्रंथसंख्या १५५००

४३/१

राम
२५६